Columbia University
in the City of New York

THE LIBRARIES

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

AZ EZREDÉVES

MAGYAR ÁLLAM

ÉS NÉPE

*

A KERESKEDELEMÜGYI M. KIR. MINISZTER URNAK, MINT AZ EZREDÉVES ORSZÁGOS KIÁLLITÁSI BIZOTTSÁG ELNÖKÉNEK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTETTE

DR. JEKELFALUSSY JÓZSEF

AZ ORSZ. M. KIR. STATISZTIKAI HIVATAL IGAZGATÓJA, MINISZTERI TANÁCSOS, A M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RENDES TAGJA.

BUDAPEST

«KOSMOS» MŰINTÉZET KIADÁSA

1896

Digitized by Google

943.91
J389

«KOSMOS» MŰINTÉZET NYOMÁSA

Digitized by Google

FEB 3 1891 JN

ELŐSZÓ.

Ezer év dicsőségének fényében lép a magyar nemzet a művelt világ elé. Mit tett a leviharzott századok folyamán, minő hivatást végzett az európai népek családjában, milyen szellemi és anyagi polgárosodás birtokában kezdi meg az uj, a második évezredet, szóval multját és jelenét mintegy dióhéjba foglalni, legjellemzőbb vonásaiban és főeredményeiben feltüntetni, czélja a jelen munkának. Képet ad a nemzet politikai geniusáról, a mint az az állam szervezetében, alkotmányos intézményeiben, közéletében kifejezést nyer; föltárja a társadalom változatos és termékeny tevékenységét irodalomban, művészetben, iskolában, földmivelésben, iparban, forgalomban s mindenütt rá mutat ama hosszu és nehéz ut főmozzanataira, melyen a nemzet a multból a jelenbe átvergődött. Sehol sem merül mélyen a részletekbe s csakis általános tájékoztatásra szoritkozik. A haza szülötteinek összegezni akarja az ezer éves fejlődésnek eredményeit, hogy ápolja bennük a kegyeletet a multak s ébren tartsa, fokozza lelkesedésüket a jelen és jövő nagy nemzeti eszményei iránt. A külföldinek, a kit érdeklődése körünkbe hoz, viszont meg akarja könnyiteni, hogy nemzetünk ezer éves tevékenységét s mai nagy politikai és polgárositó szerepét megismerje s ez ismeret minél szorosabbra füzze a rokonszenv és jóindulat kapcsait Magyarország és a külföld között.

Digitized by Google

E kettős rendeltetésének megfelelően a munka nem csupán a magyar állam hivatalos nyelvén, magyarúl és társországaiéu horvátul, hanem német, franczia és angol nyelven is megjelenik. És hogy minél szélesebb körökben utat találjon, a külön kiadáson kivül az ezredéves országos kiállitás katalógusának bevezető részét is ez a munka alkotja. *Daniel Ernő* kereskedelemügyi magy. kir. miniszter úr Ő Nagyméltósága, mint az ezredéves kiállitás elnöke fenkölt hazafias érzéssel mozditotta elő e munka létrejöttét; maga jelölte meg czéljait, az egyes czikkek megirására kiválóbb szakembereinket maga kérte föl s nemes érdeklődése, törhetetlen buzgalma nagy mértékben elősegitette ama sokféle nehézség elháritását, mely a bonyolult feladat megoldását gátolta.

A miniszter úr Ő Nagyméltósága kegyes megbizásából nekem jutott a megtisztelő feladat, hogy a tervezett művet szerkeszszem s az általa felkért 24 munkatárs segélyével, kiknek névsorát a tartalomjegyzék közli, a nagy alkalomhoz méltó munkát adjak a művelt közönség kezébe. Az irók diszes sorából meritem a reményt, hogy közös munkánk meg fog nemes czéljainak felelni.

Budapest, 1896. évi április hó 15-én.

Dr. Fekelfalussy József.

Digitized by Google

TÁRGYMUTATÓ

Oldal

Magyarország földrajzi képe. — Irta: *Király Pál*, tanár ... 1

Magyarország történelme. — Irta: *Acsády Ignácz*, a m. tud. Akadémia l. tagja 26

A magyar szellemi élet fejlődése. — Irta: *Beöthy Zsolt*, egyetemi tanár, a m. tud. Akadémia r. tagja 62

A magyar nyelv. — Irta: *Simonyi Zsigmond*, egyetemi tanár, a m. tud. Akadémia r. tagja 121

A magyar zene. — Irta: *Káldy Gyula*, a m. kir. opera igazgatója 139

A magyar képzőművészet és műipar. — Irta: *Keleti Gusztáv*, az orsz. minta-rajziskola és rajztanár-képző intézet igazgatója, a m. tud. Akadémia r. tagja 164

Magyarország alkotmánya. — Irta: *Nagy Ernő*, jogakadémiai tanár, a m. tud. Akadémia l. tagja 186

Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok közjogi helyzete a magyar államban. — Irta: *Gosztonyi Mihály*, ügyvéd, egyetemi magántanár 199

Magyarország közjogi viszonya Ausztriához. — Irta: *Nagy Ernő*, jogakadémiai tanár, a m. tud. Akadémia l. tagja 212

Közigazgatás. — Irta: *Dárday Sándor*, min. tanácsos 225

Igazságügy. — Irta: *Plósz Sándor*, igazságügyminiszteri államtitkár, a m. tud. Akadémia r. tagja [1]) 242

Egyházi szervezet. — Irta: *Reiner János*, ügyvéd, egyetemi magántanár 256

Közoktatás, tudományos és emberbaráti intézetek. — Irta: *Berzeviczy Albert*, v. b. t. tanácsos, a képviselőház alelnöke ... 278

[1]) A jelen évszázadra vonatkozó adatokat *dr. Töry Gusztáv*, igazságügyminiszteri osztálytanácsos úr volt szives összeállitani.

Digitized by Google

Oldal

A véderő szervezete. — Irta: *Rónai Horváth Jenő*, m. kir. honvéd-alezredes, a m. tud. Akadémia l. tagja ... 317

Magyarország népessége. — Irta: *Ráth Zoltán*, egyetemi rendkivüli tanár, a m. tud. Akadémia l. tagja ... 334

A népesség ethnographiája. — Irta: *Hermann Antal*, tanár, a magyarországi néprajzi társaság alelnöke ... 250

Nemzetiségi viszonyok. — Irta: *Jekelfalussy József*, min. tanácsos, a m. tud. Akadémia r. tagja ... 368

A magyar nép foglalkozása. — Irta: *Vizneker Antal*, min. titkár ... 379

Földmivelés. — Irta: *Hensch Árpád*, a magyaróvári gazdasági Akadémia tanára ... 399

Állattenyésztés. — Irta: *Tormay Béla*, min. tanácsos ... 419

Erdészet. — Irta: *Bedő Albert*, földmivelésügyi miniszteri államtitkár, a m. tud. Akadémia l. tagja ... 439

Bányászat és kohászat. — Irta: *Kerpely Antal*, min. tanácsos, a m. tud. Akadémia l. tagja ... 459

Ipar. — Irta: *Pap Dávid*, közgazdasági iró ... 474

Kereskedelem. — Irta: *Pap Dávid*, közgazdasági iró ... 488

Közlekedés. — Irta: *Pap Dávid*, közgazdasági iró ... 506

Pénz és hitel. — Irta: *Vargha Gyula*, min. osztálytanácsos, a m. tud. Akadémia l. tagja ... 529

Biztositásügy. — Irta: *Lévay Henrik*, az „Első magyar általános biztositó társaság“ vezérigazgatója, főrendiházi tag ... 552

Állami pénzügy. — Irta: *Popovics Sándor*, min. tanácsos ... 560

Digitized by Google

MAGYARORSZÁG FÖLDRAJZI KÉPE.

Magyarország Európa déli felének a közepe táján fekszik a Duna középfolyásának mintegy az ő számára sajátszerüen alakult gyönyörű medenczéjében. Alakja félkoronghoz hasonlit, melynek kikerekedése éjszakra, egyeneshez közeledő alapvonala pedig délre néz. Területének fő tömege az éjszaki szélesség 45. és 49. fokai közé esik; legszélsőbb pontjai azonban délen a 44°30′-et, éjszakon pedig a 49°38′-et érintik. Sokkal távolabb esnek egymástól nyugati és keleti végső szélei, mert mig legnyugatibb pontja, Fiume, a 32°4′, legkeletibb pontja, az erdélyi Kárpátok délkeleti sarka a 44°16′-e alatt van a (Ferrótól számitott) keleti hosszaságnak, s igy emitt majdnem 49 perczczel elébb kel föl a nap, mint Fiuméban.

Magyarország egészben véve szárazföldi ország; csupán legnyugatibb szélének egy kis része lép ki a tengerig, az Adriának Quarnero nevű öbleig; egyebütt mindenfelől más országok veszik körül, még pedig nyugaton, éjszakon és éjszakkeleten a vele egy monarchiát alkotó Ausztria örökös tartományai, délkelet és dél felől Románia és Szerbia, délnyugat felől pedig a megszállott tartományok és Dalmáczia, melyektől majdnem mindenütt tökéletesen kifejlődött természetes határok: nagyszerü hegylánczok és kisebb-nagyobb folyók

Digitized by Google

választják el. Különösen páratlan határkerités a Kárpátok hatalmas hegykoszorúja, mely a Dunának az országba belépése pontjától annak ugyanonnan való kifolyása pontjáig egy roppant félkörré kanyarodva úgy vonúl, hogy főgerinczének vízválasztó élével csaknem mindenütt összeesik az ország politikai határvonala, csupán néhány helyütt szakitva meg egy-egy rajta áttörő folyóvíz által.

Ez a természettől ily önálló külön egészszé kerekített földterület ősidőktől fogva mintegy önként ajánlkozott, hogy rajta olyan állam alakuljon, a melyet könnyű legyen jól rendezni és kormányozni bent és védelmezni kifelé. Sok nép tett is erre kisérletet különösen a történelmi időkben. Teljes és tartós sikerre azonban egyik sem tudott itt jutni, kivévén e föld mai urát, a magyar nemzetet.

Hazánk, mint állam, ma három alkotó részből áll, u. m. a *Magyarország* nevet viselő anyaországból, a magyar országgyülésen képviselt, de külön kormányzó által igazgatott *Fiuméból* és *területéből,* meg a belügyeire nézve önkormányzatot élvező *Horvát-Szlavonországból* (»társország«). Az egész állam összes kiterjedése 322.310 □km., a melyből Horvát-Szlavonországra 42.531 □km. esik.

A birodalom területének fölszine részben hegyes, részben lapályos, de olyan szerencsés megoszlással, hogy a hegységek fő tömegei általában a széleken sorakoznak, míg a lapályok a belső részeken terülnek el.

Magyarország hegyes vidékei két hegyrendszerhez tartoznak: a *Kárpátok* és az *Alpesek* rendszeréhez, melyeket a Duna völgye választ el egymástól, csak két helyen engedvén meg nekik, hogy egymáshoz egészen közel nyomuljanak, u. m. Dévény és Pozsony, meg Visegrád és Vácz mellett. Egyebütt mindenütt messze távolodnak egymástól.

A) A *Kárpátok* a Dunának dévényi kapujánál, az Alpesek túlparti végfokával szemközt kezdődnek s roppant ívben megkerülik a fél országot úgy, hogy előbb éjszakkeletnek, majd kelet- és délkeletnek vonulnak, aztán pedig Háromszék megye délkeleti sarkánál hirtelen kanyarodással délnyugati

Digitized by Google

irányba csapnak s így haladnak az aldunai Vaskapuig, illetőleg a Duna mentén az alsó Tisza lapályáig.

Ennek a hatalmas hegyrendszernek három főtagja van: az *Éjszaknyugáti*, az *Éjszakkeleti* és a *Délkeleti felföld*.

I. *Éjszaknyugati felföld* az a nagy hegyes vidék, mely a Duna kettős medenczéjétől éjszakra esik s keleten az Ondava és Bodrog vonalánál végződik. Ez a köznyelven úgy nevezett *Felső-Magyarország*. Itt találjuk a Kárpátoknak legnagyobb és legmagasb hegytömegeit, fakadó helyeit számtalan pataknak és több jókora folyónak, melyek alsó folyásukkal többnyire délfelé nyitnak egy-egy ép oly kies, mint termékeny völgyet.

A hegyek itt általában tömeges emelkedésüek ugyan, mindazáltal eléggé kifejlődő lánczolatokká sorakoznak, melyek rendesen két-két folyó közén részint délnyugat, részint délkelet felé huzódnak.

E folyók völgyei szerint a következő főbb hegycsoportok különböztethetők meg itt: a Vág folyó jobb oldalán huzódó *Éjszaknyugati határlánczolat*, mely a Duna partjánál alacsony emelkedésekkel kezdődik, de odább fokozatosan magasbodik s a miavai keresztvölgynél szakad meg. E hegyek a *Kis-Kárpátok*, melyeket a határlánczolat elnevezés épen nem illet meg, mivel jóval kiebb a Morva folyó jelöli az ország határát Szakolczáig, tetemes lapályt csatolván előtérűl a Kis-Kárpátokhoz. A Miaván túli hegyszakasz, a *Jávorhegy* (Javorina) már jóval magasabb. Ennek főgerincze már valóban határjelölő. Tekintélyes emelkedései közt leghatalmasabb a *Beszkid* nevű erdős hegytömeg, melynek éjszakkeleti végén a kényelmesen járható *jablunkai szoros* mélyed be. Ezen túl hirtelen felszökken a határlánczolat, melyben az Árva folyó fölötti *Babia-Gura* már 1720 m. magas.

E nagyobbrészt homokkőzetű határlánczolattól keletre a Vág és a Nyitra folyók közén a *Kis-Fátra* hegységet találjuk, mely Érsekujvár vidékén alacsony dombokkal kezdődik, éjsz.-kel. irányban halad s éjszaki részén a *Magurában* már tetemes magasságot ér el. Völgyei közt legszebb a festői várromokkal is ékeskedő Vág-völgye.

Digitized by Google

A Nyitra és a Garam közén a *Nagy-Fátra* hegycsoportja van. Ez is alacsonyan kezdődik a Dunánál. Odább a dombsorokból hegységgé nőve, több izben elágazik, gyönyörü hegyvidékeket és völgyeket alkotva. E csoportnak déli felében nevezetesebbek az ujbányai, selmeczi és körmöczbányai trachit-hegyek, melyekben arany és ezüst érczeket aknáznak.

E hegycsoporttól éjszakra, megint az ország határa mentén a *Magas-Tátra* vagy Közép-Kárpátok büszke lánczolata emelkedik az Árva, Vág, Poprád és Dunajecz folyók közén. A voltaképi Magas-Tátra már valóban magas hegység. Minden előhegyek nélkül hirtelen meredekséggel tornyosul föl a Vág és Poprád felől úgy, hogy alkalmas nézőpontokról a tövétől kezdve éles csipkézetü csúcsaig egyetlen pillantással szemügyre vehető az egész hegyóriás, melynek legmagasabb csúcsai a 2620 métert haladó *Lomniczi* és *Jégvölgyi* csúcsok, meg a 2663 m. *Gerlachfalvi* csúcs, mely alig egy méter vastagságu kőszálban végződik. E csúcsok mind kopasz sziklák és kőszálak, melyeken itt-ott nyáron is megmarad a hó. A Magas-Tátra rövid völgyeiben és lejtőin is sziklahalmazok hevernek. Fő gerinczének délkeleti és éjszaki horpadásaiban száznál több apró havasi tó van. Ezek azok a tündéries *tengerszemek*, a melyek annyi látogatót vonzanak e gyönyörű hegy-rengetegbe.

A Magas-Tátrának nyugati (Liptói Magura) és keleti (Szepesi Magura) szárnyai már jóval alacsonyabbak s homok és mészkőzetűek, mig a Magas-Tátrában a gránit és gnájsz az uralkodó kőzetek.

A Magas-Tátrától délre s vele csaknem egyközüleg huzódik az *Alacsony-Tátra*, mely neve ellenére olyan tekintélyes, hogy főcsúcsa, a *Gyömbér* 2043 m. magas. Lánczolata nyugatról kelet felé fokozatosan alacsonyodik. Keleti felében van az 1971 m. magas *Királyhegy*, melyben egyfelől a Vág és Garam, másfelől a Hernád és Göllnicz folyók forrásai fakadnak. A szintén gránit- és gnájszból álló Alacsony-Tátra egyik kiváló fészke hazánk vasiparának.

Alább délre a Garam és Ipoly tágas közét az alacsonyabb

Digitized by Google

Osztroszki—Vepor hegység csoportjai lepik el, egészben véve hullámos feltérséget alkotva. Ez a hegyvidék is a Dunánál kezdődik s terjed éjszaki irányban. Nagyobb emelkedései főleg a Garam mentén magaslanak. A hegykedvelők leggyakrabban látogatják itt az 1011 m. magas *Szíttnya*-hegyet, melyen túl a bányavárosok (Selmecz-, Baka-, Béla-, Breznó-, Libetbánya) hegycsoportjai sorakoznak aranyat, ezüstöt, rezet, ólmot s különösen sok vasat szolgáltató bányáikkal s nagy vasipartelepeikkel.

Az Ipolytól a Sajóig és a nagy Alföldig terjedő tájakat a *Mátravidéki hegység* és annak elágazásai boritják. Nevezetesebb csoportok itt: a Dunától az Ipoly mentén vonuló *Börzsönyi hegyek*, a Duna és Zagyva közén az Alföldbe átolvadó *Cserhát* Gödöllő kies vidékével, a Zagyva és Eger folyók közt a tulajdonképi *Mátra-csoport*, melynek keleti irányban huzódó főgerinczéből éjszakra, az Ipoly és Rima felé rezet, aranyat, ezüstöt és széntelepeket rejtő mészkőhegyek ágaznak ki. Maga a Mátra leginkább trachitból s részben bazaltból áll. Hatalmas hátán az 1009 m. *Kékes* a legmagasabb csúcs, melyről páratlan kilátás nyílik a lábai alatt kezdődő Alföld határtalan sikságára.

A Tátra, Fátra és Mátra hegységeket jelképezi hazánk czimerpaizsán a keresztes hármas halom.

A Mátra csoportját kelet és éjszakkelet felé a Sajóig terjedő szép *Bükk-hegység* zárja be, mely paleozói kőzeteiről, rengeteg bükk erdőségeiről s vas- és kőszéntelepeiről nevezetes.

A Sajótól a Rima, Poprád és Tarcsa folyókig terjedő hegycsoportok délen alacsonyabbak, itt-ott szelid dombsorok; éjszak felé magasabbak s meredekebbek. Nagy részüket *Gömör-szepesi érczhegység* név alá foglalják össze, mert réz-, kobalt- s főleg gazdag vasbányák vannak bennök. Ez Érczhegység északi végéhez sorakozik a lőcse-lublói alacsony hegycsoport a Magas-Tátra szomszédságában. A Sajó balpartján húzódó mészkőzetű hegyekben sok a barlang. Méltán nagyhirűek az aggteleki »Baradla« nevű nagy csepköves barlang és a dobsinai remek jégbarlang, melynek szom-

Digitized by Google

szédjában a vadregényes sztraczenai völgy húzódik. Szintén sok tájképi szépséggel dicsekedhetik a Hernádnak zordonabb felső és sokkal szelidebb alsó völgye, melyet a Szendrő-forrói alacsony hegycsoport szegélyez.

A Hernád és Tarcza vonalától keletre az Ondava völgyéig, meg a Bodrog és Tisza mellékeig az *Eperjes-Tokaji hegységet* találjuk. Ennek északi részei szanaszét ágazók, a délibb része lánczolatosan húzódik le Tokajig. E trachit és bazalt kövekből álló lánczolatot igen szép sátor- és kúpalakú magaslatok jellemzik. Az északi résznek, melyben az 1092 m. magas *Simonka-hegy* az uralkodó, külön nevezetességei a *Libánka-hegyben* (Vörösvágásnál) müvelt hires opálbányák, mig a *Hegyalja* nevű déli szakaszt, mely a Tokaj melletti kúpalakú hegyfokban végződik, borai tették világszerte hiressé.

II. A Kárpát hegyrendszernek második szakasza az *Északkeleti-Felföld*, mely a Poprád, Tapoly és Ondava völgyektől ívalakban délkelet felé kanyarodik s a Tiszába ömlő Visó völgyeig terjed, de keleti tartozékai átlépnek a Tisza balpartjára is. Ez a szakasz az egész hegyrendszernek a legkeskenyebb része. Bérczei tetemesen alacsonyabbak a Magas-Tátra szárnyainál. Az egészet két, többé-kevésbbé egyközűleg haladó hegyvonúlat alkotja: az *Északkelet-határlánczolat*, meg a *Vihorlát-Gutin trachit hegység*. Amaz a Poprád áttörésénél kezdődik s ugy vonúl, hogy az országhatár majdnem mindenütt a főgerinczén halad. A Poprád mellékén tetői alig haladják meg az 1000 métert; de tovább huzódásában fokozatosan emelkedik. Legnagyobb magasságát a Tisza forrásvidékein éri el, hol a *Pietrosz* hegytömeg 2022 m., a közeli *Hoverla-csúcs* pedig 2058 m. magasra emelkedik. A vereczkei szorosig (»Magyarok utja«) terjedő nyugati részét rengeteg erdőségeiről *Erdős-Kárpátoknak*, keleti magasabb folytatásait *Máramarosi havasoknak* nevezik. Emezeknek úgy a déli, mint az északi oldalain rendkivül gazdag sóaknák és nagy számú sósforrások vannak. Az észak-keleti határlánczolaton több hágó vezet át, melyek közűl a *szvidnik-duklai*, az *uzsoki*, a *vereczkei*, a *körösmezei* és a *borsai* elég kényelmes utakká vannak alakitva.

Digitized by Google

A Vihorlát-Gutin hegység a határlánczolattól délre vonúl észak-nyugatról dél-kelet felé. Ez nem szakadatlan lánczolat, hanem inkább hegycsoportok sora, melyeken sok folyó tör át a Tisza felé. Legnagyobb bérczei a Latorcza és Ung folyók közén emelkedő *Vihorlát* (1074 m.), meg a felső Tiszától balra tornyosodó *Gutin* (1700 m.). Egyéb részei: az *ungvári, beregszászi, nagy-szőllősi* alacsony hegycsoportok, meg az ezeknél magasabb *Avas-hegy* a Gutintól délre. Az Avas nyugati oldalán nevezetes arany- és ezüstbányákat művelnek Nagy-, Felső- és Lápos-Bányán.

III. A Kárpát hegyrendszernek harmadik és legterjedelmesebb tagja a *Délkeleti Felföld*, vagy erdélyrészi hegyvidék, melynek alakja négyszöghöz hasonlít. A szélein, különösen kelet és dél felé hatalmas határlánczolatok emelkednek, melyeknek tar csúcsai többnyire fölebb nyúlnak a fatenyészet határánál; belső része hullámzatos, völgyektől minden irányban átszeldelt fenföld. Az egész egy nagyszerű természetes fellegvár, melybe kivülről csak néhány szoroson át lehet bejutni. A széleken emelkedő hegységeket égtájak szerint *északi, keleti, déli* és *nyugati* határlánczolatoknak szokás nevezni.

Az *Északi határlánczolat* a Gutintól keleti irányba a borgói szorosig vonúl. Nyugati részei alacsonyabbak; keleti magasabb részeit *Radnai havasoknak* nevezik, melyekben a *Pietrosz* (2341 m.) és az *Ünőkő* (2248 m.) a fő csúcsok. De a nyugati részben is tekintélyes hegytömeg a *Czibles* (1842 m.), melynek délnyugati kiágazásában, a Lápos melléki hegységben, arany és ezüstbányák vannak.

A *Keleti határlánczolat* az észak-keleti kárpátok főlánczolatának a folytatása. A borgói szorostól a bodzai szorosig terjed. Néhol egyes, néhol pedig kettős lánczolatban húzódik, melyek közül az országhatárral összeeső külső lánczolat az alacsonyabb. Fő tagjai a *Gyergyói havasok*, a *tölgyesi, békási* és *gyimesi* szorossal; az alacsonyabb *Csíki havasok*, a vadregényes *ojtozi* szorossal s innen délre a *Háromszéki havasok* festői lánczolata a *bodzai* szorosig.

Digitized by Google

Nevezetes csúcsok itt az ország délkeleti sarkán bástyaként álló *Csilyános*(1600 m.) és ettől éjszakra a *Nemere* (2000 m.); eredő helye annak a viharos Nemere-szélnek, mely olykor pusztítva dühöng végig az előtte nyiló Feketeügy-völgyön. A Háromszéki havasok alján igen sok gázforrás buzog föl, melyek közt párját ritkító nevezetesség a Kovászna helység közepén fölfortyogó iszapvulkán, az ugynevezett «Pokolsára», melynek lávahamuval telt s igen hideg pezsgő vizét egy tükörfürdő medenczéjében fogják föl.

A *Déli határlánczolat* a bodzai szorostól dél-nyugati irányban vonul az Al-Duna Vaskapu szorosáig, onnan pedig szorosan a Duna mentén a nagy Alföldig. Északon az Olt és Maros völgyei szegélyezik. A nyugati végei legyezőszerűleg szélesednek ki s dombokká törpülve lapulnak el a Tisza felé.

Ez a nagyszerű határhegység a Kárpátok rendszerének egyik legmagasabb s legkomorabb fenségű lánczolata, melyben magas, meredek sziklacsúcsok s mély és sötét szakadékok, szépen idomult kúpos és gömbölyded ormokkal váltakoznak. Fő tagjai : a *Brassói havasok* a bodzai szorostól a *Királykő* (2240 m.) nevű bérczig. E havasok vonalát három jártabb szoros szakítja meg, u. m. az *ó-sánczi*, a *tömösi* és a *törcsvári*. Legnevezetesebb a tömösi szoros, melynek rendkivül festői mélyedésében a budapest-predeáli vasút megy át Oláhországba. Fő csúcs itt a *Bucsesd* (2500 m.).

Odább a *Fogarasi havasok vonulnak a vöröstoronyi szorosig*, melynek szakadékszerű, roppant sziklafalak közt kanyargó nyilásán az Olt folyó tör át az oláh sikságra. A Magas-Tátra után itt vannak a Kárpátok legmagasabb csúcsai, melyek közt a tar homlokú *Negoj* 2600 méternyire emelkedik. A vöröstoronyi szoroson túl az alacsonyabb *Resinári hegycsoport* következik, mely nyugati szomszédjával, a *Hunyadi hegyvidékkel* a Sztrigy és Zsil folyóig terjed. A Zsil melletti hegységben gazdag kőszéntelepeket aknáznak. E tájról nyilik Oláhország felé a nehéz járatú *Vulkáni szoros*.

A Sztrigy középfolyása mellett egy gyönyörű völgytágulás nyílik, a *Hátszeg-vidék*, melyet természeti szépségein

Digitized by Google

kivül Decebal dák király fővárosának, Sarmisegethusának a rommaradványai és a remekül megujitott vajda-hunyadi vár, a Hunyadiak egykori törzsfészke, tesznek különösen nevezetessé. A *Hátszeg-vidéki havasok* közt legszebb bércz a 2470 m. magas *Retyezát*. Vajda-Hunyad táján nagyszerü vasérczteleppek s vasgyárak vannak. Innen a határlánczolatnak az utolsó tagja huzódik le Orsova mellé a Dunáig. E hegycsoport szép völgyei közt legérdekesebb a Herkules-fürdőről hires mehádiai völgy. Ezentúl még a *Bánsági hegyvidék* ágazik szét a Duna és Maros közén. Nevezetes hegycsoport itt a *Szemenik* hegy (1500 m.) körül sorakozó *Bánsági Érczhegység*, mely gazdag vas- és köszéntelepeivel nagy ipari munkásság szintere.

A *Nyugati határlánczolat* a Maros jobb partjától a Szamos alsó folyásáig terjed. Ez inkább hegysorokból áll, melyeknek főgerinczei többnyire kelet-nyugati irányúak s közeiken folyók és patakok futnak ki az Alföldre. Ezt a hegysort a Sebes-Körös déli és éjszaki szakaszra osztja. A déli szakasznak legnyugatibb része a Maros és Fehér-Körös közt a *Hegyes* és *Drócsa* hegyek csoportja. Ettől keletre az *Erdélyi Érczhegység* ágazik szét a Maros és Aranyos folyók közén gazdag arany- és vaskőbányákkal. Különös nevezetességek e csoportban a bazalt oszlopokból álló s óriási orgonához hasonló *Detunata* hegy, a 30 kilométernyi hosszú *tordai hegyhasadék* 300—600 méternyi magas sziklafalaival, és az *Erdélyi Hegyalja*. Föntebb a Fehér- és Sebes-Körös közt a *Bihar-Vlegyásza* hegycsoport mészkőbérczei terjesztik szét ágaikat 1800—1850 m. magas tetőkkel. Ennek folytatásai a Kolozsvár felé vonuló alacsonyabb, de sok ágra szakadó *Gyalui havasok*. A határlánczolat éjsz. szakasza a Sebes-Körös vadregényes szűk völgye fölött emelkedő *Királyhágó* hegyeivel kezdődik, melyen túl az alacsonyabb *Réz-* és *Meszes*-hegység sorakozik s olvad át a Kraszna melléki és szilágysági, *Érmellék* nevű dombsorokba, melyeken túl a magasabb *Bükk*-hegységgel véget ér a nyugati határlánczolat.

Az itt vázolt határlánczolatok által körülzárt fenföld bel-

Digitized by Google

sejét alacsonyabb hegy- és dombsorok lepik el, melyek majdnem mind a Hargita hegység nyúlványai. Ez a *Hargita* a keleti határlánczolat szomszédjában s azzal többé-kevésbbé egyközűleg húzódik a borgói szoros tajékától Kézdi-Vásárhely vidékeig. A Hargitát a keleti határlánczolattól az egymáshoz közel eredő, de ellenkező irányba futó Maros és Olt választja el, amaz a gyergyói szép völgyteknőt, emez a csíki medenczét öntözve felső folyásával. A Hargita éjszaki részei a *Görgényi hegyek* 1400—1700 m. magas tetőkkel; középrésze a tulajdonképi Hargita átlag 1700 m. magas gerinczekkel, gazdag sótelepekkel és ásványos forrásokkal; déli s alacsonyabb részei a *Hermányi hegyek* kúpos és gömbölyded ormokkal, melyek közt kénes barlangjáról és ásványos forrásairól különösen nevezetes az 1200 m. magas *Büdös-hegy*, ennek szomszédjában pedig a *Csomád-hegy*, melyen 918 m. magasban s fenyvestől környezve tündöklik a *Szent-Anna-tó* nevű gyönyörű tengerszem.

A Hargitából az Olt felé az apáczai és Olt melléki alacsony hegysorok, nyugat és éjszaknyugat felé pedig a Küküllő-közi, meg a Maros és Szamos melléki hegy- és dombcsoportok ágaznak szét. Az apáczai hegyek a Brassói havasok közt terűl a Délkeleti felföldnek legnagyobb és legszebb lapálya, a *Bárczaság* az Olt és Fekete-ügy mentén.

A Maros és Szamos közének nagy részét a *Mezőség* nevű hullámos dombvidék foglalja el, melyen sem fa, sem kő nincsen, de annál inkább bővelkedik kisebb tavakban és mocsarakban, melyek a völgyekké sehol ki nem alakuló mélyedésekben majdnem mindenütt láthatók. A Mezőség éjszaki részein, valamint a Maros középmedenczéjében igen gazdag sótelepek és sósforrások vannak.

B) Az *Alpesek* hegyrendszerének a Magyar birodalom területére beágazó nyúlványai a Duna és az Adriai tenger közén terjednek el három fő csoportban, u. m. a Duna és Dráva közt a *Nori Alpesek* keleti nyúlványai, a Dráva és Száva közt a *Karni Alpesek* végső ágai, s végre a Száva és az Adria közt a *Juli Alpesek* keleti folytatásai.

Digitized by Google

A Duna és Dráva közén általában középhegységeket találunk, még pedig nyugaton, Sopron és Vas megyékben a határszéli hegyeket, a Rába, Duna és Balaton közt a Bakony-Vértes hegységet, a Balaton, Duna és Dráva közt pedig a pécs-siklósi hegyeket.

A *határszéli hegyek* Ausztriából és Stiriából nyulnak be hazánkba. Természetes határt nem alkotnak, mivel gerinczeik a határvonalon hol belűl, hol kivűl emelkednek, hol pedig keresztben fekszenek, számos völgyet nyitván Magyarország felé, melyek nem hogy gátolnák, hanem inkább elősegitik a szomszéd tartományoknak felénk való közlekedését. Legéjszakibb részök a Kis-Kárpátok végével átellenben, a Duna jobb partján kezdődő *Lajta-hegység*. Ennek folytatása a Fertő felé a ruszti hegység, délre a Sopron melletti szép *Rozália-hegy* (820 m.). Ezen alul csupa alacsony hegységek vannak egészen Kőszeg tájáig, hol a szép alakú *Irott-kő* (900 m.) a legmagasabb hegycsúcs. Szombathelyen alúl szintén nem magas, de meredek hajlású hegyek sorakoznak, melyektől keletre igen kies dombhullámok ágaznak szanaszét.

A Balaton nyugati és éjszaki mellékein húzódó *Bakony-Vértes* hegység önálló hegyrendszernek is tekinthető, mivel csak alacsony domboknál fogva áll kapcsolatban az Alpesek valódi nyúlványaival. A *Bakony* délnyugati alacsony végeitől csekély távolban gyönyörű magános kúphegyek magaslanak ki itt-ott a fensikszerű lapályból, többnyire egy-egy regényesen borongó várromot emelve nem magas tetejökön. Éjszak felé fokozatosan emelkedik a Bakony erdős háta, de legnagyobb magaslatai sem igen haladják meg a 600 métert. Ettől a moóri mélyedés választja el a jóval kisebb terjedelmű *Vértes* hegységet, melynek fő vonala Tata felé kanyarodik. Keleten a Gerecse, Gete és Pilis hármas hegycsoport csatlakozik hozzá s lepi el a Duna váczi kanyarodásának öblözetét, meredeken hajolván le különösen Visegrádnál a Duna partjára. E csoportnak a legkeletibb tagja, a *Pilis*, alacsony, de szép változatosságú ágakat bocsát le a Duna mentén Budapest felé. Érdekes alakulású a budai hegyek közt a Duna

Digitized by Google

partjára fokszerűen hanyatló meredek Gellérthegy, melynek szálban álló sziklái alatt hévforrások fakadnak.

Alább a Mezőföld nevű téres lapályon túl délre a *Pécs-Siklósi hegycsoport* ágazik el s fejlődik közepes hegyláncczá. Főbb magaslatok itt a *Zengő-hegy* (681 m.) Pécsváradnál, meg Pécs mellett a hosszu hátu *Mecsek* (592 m.), melyben dús széntelepeket aknáznak.

A Dráva és Száva közé nyomúló alpesi nyúlványok általában közepes magasságúak. Fő részek itt: a Horvátország és Stiria határán emelkedő *Matzel-hegység* s az ettől odább keletre vonuló *Ivancsicza*, *Kalnik*, *Bilo* és *Papuk* hegyek, valamint az Eszék és Pétervárad közti tágas mélyedésen túl magasló *Vrdnik* vagy *Fruska-Gora*. Az Ivancsicza hegységben 1000 métert haladó tetők is vannak.

A Száva, Kulpa, az Adriai tenger és az Una közét a zordon s fölötte egyenetlen fensíkká alakult *Karszt-vidék* foglalja el, melyet a *Velebit* és *Kapella-Plesivicza* hegység szegélyez. E két párkány hegyláncz közén mindenfelé széles, sziklás, s többnyire kopár hegyhátak, azok alatt pedig kisebb-nagyobb teknő- és katlanszerű s kijárat nélküli mélyedések, szakadékok és gödrök egész serege van kusza össze-vissza-ságban, melyeknek többnyire kopár kietlenségét csak kevéssé enyhíti a horpadások fenekén itt-ott átszaladó s ismét eltünő búvó patak. Az egész Karszt-vidék olyan, mintha egy összeágyúzott roppant várnak a szanaszét hullott romjaiból állna. Helyenként kivált a párkányhegyeken erdőségek is láthatók.

Alföldek. A föntebbiekben vázolt két hegyrendszer közén két egyenlőtlen nagyságú sík medencze terül: a *Kis* és a *Nagy Magyar Alföld*.

A *Kis Magyar Alföld* vagy *Pozsonyi medencze* az ország nyugati részén, a Duna két partján fekszik elnyúlt kerekded alakban úgy, hogy hoszszanti tengelye Vág-Ujhely és Körmend, rövidebb kereszttengelye pedig Pozsony és Párkány közé esik. Kiterjedése mintegy 15.000 □ km. Kisebb-nagyobb részeivel tiz megyéhez tartozik, melyek közűl egy, Moson megye, egészen rajta terül. A Duna majdnem épen középütt

Digitized by Google

hasítja. A balparti rész átlag magasabb színtájú, itt-ott szeliden hullámos térségekkel; a jobb parti rész mélyebb s majdnem általában egyenes síkság; ennek is leghorpadtabb vidéke a Fertő és a Rábcza között fekvő s 363 □ km. kiterjedésű *Hanság*, melyet ingoványos rétségek és nádasok boritanak, melynek azonban már jó darabját mivelhetővé tették a rendszeres lecsapolások. A medencze középső részét a Duna szigetei alkotják, melyek közt legnagyobb a *Csallóköz*, e 90 km. hosszú s 15—30 km. széles földdarab, melyet hajdan nagy termékenységéről »Arany kert«-nek neveztek. Ujabban e termékenység nagyot csökkent az erdők kiirtása s még inkább a Duna szabályozása miatt, mely a kövérítő kiöntéseknek véget vetett, de azt nem tudja megakadályozni, hogy a koronkénti nagyobb áradások be ne törjenek s termékenyitő iszap helyett homokkal és kavicscsal be ne boritsák, vagy mocsarakkal el ne posványositsák a sziget egyes részeit.

A pozsonyi medencze földje legtöbb helyt fekete agyagból és kövér iszapüledékből állván, majdnem mindenütt igen termékeny.

Erről a szép lapályról a Dunának váczi kapuján át a *Nagy Alföldre* jutunk, mely hazánknak egyik legjellemzőbb területe. Mintegy 90.000 □ kmétert foglal el a Kárpátok északi övétől az ország közepén végig le az Al-Dunáig. Fő és legnagyobb részt közép-barázdája a Tisza alacsony partú ágya, de nyugati szélei jó darabon átlépnek a Dunán is, melynek amazzal egyközű medre ugyanazon szélességek alatt jóval magasabb fekvésű, mint a Tiszáé.

A végtelennek s általában egyenletes síkságnak látszó Nagy Alföld épen nem oly egyhangú, mint némelyek mondogatják. A nagyság fensége mellett megvan rajta az a változatosság is, hogy egyes darabjai különböző átlagos magasságúak. A folyók, különösen a Tisza mentén csak 70—80 m. tengerszin fölötti magasságokat találunk; de távolabb 150—160, a hegyvidékek közelében pedig 200—300 méternyire emelkedő hátasodásai is vannak; igy az egésznek átlagos magassága 120 méterre tehető. Több helyt, főleg a

Digitized by Google

Tisza és Duna közti homokos területeken gyakoriak a dombhátak és homokbuczkák, melyek pl. Kecskeméttől Halas felé egész halomsorokká csoportosúlnak. Szintén hullámzatos fölszinű a Tokajon felül terjedő homokos *Nyirség*, valamint délen a *Telecskai dombok* a Ferencz-csatorna mellékén, továbbá a Temes és Duna közén Deliblát mellett újabban szőlőültetvények alá fölfogott homokpuszta. Viszont több helyütt vannak szikes és vizenyős mély lapályok is. Ilyen éjszakon a Kraszna melléki *Ecsedi láp*, jóval alább a hármas Körös mentén a *Sárrét* és egészen délen a Temes mellékén az *Alibunári mocsárvidék*. Ezek területei és környékei többékevésbbé kopárok ugyan, de nem teljesen használhatatlanok, mert vagy nádat és kákát teremnek, vagy sziksót szolgáltatnak.

Ezt a természeti változatosságot tetemesen gyarapitja az emberi szorgalom, mely itt-ott szép erdőket nevel, sokkal több helyt terjedelmes legelőket és buja füvű réteket ápol, a helységeket legtöbbnyire gyümölcsfa- és szőlőültetvényekkel környezi, mindenütt pedig tömérdek földet mível a rendesen nagy kiterjedésű határokon, melyeken mindenfelé kisebb-nagyobb tanyaépületek és majorságok fehérlenek, mind meg annyi mezőgazdasági góczpontok, külső tartozékai a helységeknek, melyek kivált a Tisza és Duna közén (történelmi okokból) jó távol esnek egymástól, de aztán rendesen annál terjedelmesebbek. A határtalanságig terjedő mivelt földeket állami, megyei és községi útak szeldelik minden irányban s elég sok helyt úgy ezeket, valamint a nagyobb terjedelmű földbirtokok széleit árnyas fasorok segélyezik. Vasútvonalak is szép számmal vannak az Alföldön.

Gulyák, csordák, ménesek, juh- és sertésnyájak ma már jóval ritkább jelenségek a téres mezőkön, mint régebben; de azért ezek az érdekes részletek sem hiányoznak az Alföld általános képéből, csakhogy a rendezett gazdálkodás által szűkebb korlátok közé szoritvák.

Vizek. Magyarország vizekben is elég gazdag. Vannak folyó és álló vizei. Folyói általában a Duna folyamrendszeré-

Digitized by Google

hez tartoznak; csupán a Magas-Tátrában fakadó Poprád és Dunajecz fut ki a határon a Visztula felé.

A *Duna* a bécsi medenczéből lép be hazánk területére a festői szépségű dévényi kapun, honnan Váczig keleti irányban halad. Itt hirtelen kanyarodással délnek fordúl s tovább is ez irányban hömpölyög egészen a Dráva torkolatáig. Ott ismét hirtelen keletre kanyarodik s azontúl mindenütt délkeleti irányban fut az Orsován alúli Vaskapuig, hol nagy zúgással siet át az oláh alföldre. A Duna e hosszú útjában különböző természetű vidékeket érint. Hegyek közt nyomúl be a Kis Alföldre s ott fölvevén balról a *Vág*, *Nyitra*, *Garam* és *Ipoly*, jobbról pedig a *Lajta* és *Rába* folyókat, melyeknek legtöbbnyire maguknak is számos kisebb mellékfolyóik vannak, Párkány és Esztergom közt ismét hegyek közé jut, majd Vácz és Visegrád közt a Nagy Alföldre lép át s meglassitva futását, méltóságos hömpölygéssel viszi megszaporodott habjait egészen Báziásig, hol a két partjára települt meredek s itt-ott sziklafalakká tornyosúlt hegyek nagyon összeszoritják, de egyszersmind fölséges szegélyt alkotnak mellette, melynek legnagyszerűbb részei a most már szabályozott *Kazáni szoros* és a hajózás akadályaitól szintén megtisztított *Vaskapu* szorosa.

A Duna Vácztól lefelé a Dráva torkolatáig több szigetet alkot, melyek közt legnevezetesebb: a *Szentendrei* lakott sziget, a tündéri kertté és nagyszerű fürdőhelylyé alakitott *Margit-sziget* Budapest felső városrészei közt; a tiz községnek helyet adó *Csepel-sziget*, a fővároson alúl, és Mohács táján a *Margitai* vagy *Mohácsi*, meg a *Nagy-Petres* sziget. Alább már inkább csak sziklapadok meredtek ki belőle, melyek közűl a hajózást veszélyeztetőket közelebb műszakilag megsemmisitették.

Váczon alúli utjában csak a jobb partján vannak, s ott is csak kisebb mellékfolyói egészen a *Dráváig*, mely a mint Stiriából hazánkba lép, a szintén onnan jövő s Légrádnál beleömlő Murával a kies *Muraközt* alkotja, s Eszéken alúl ömlik a Dunába. Jóval alább, Zimony és Belgrád közt a

Digitized by Google

Horvát-Szlavonországon végig kanyargó *Szávát* veszi magába a Duna. Odább ismét balról, Titelen alúl a *Tisza* ömlik belé, ez a külön kisebb folyamrendszert alkotó nagy viz, mely a hazában születik s ugyanitt ér véget is. Az összefolyáson felül azonban már egyszer érintkezik egymással a két nagy folyó, a mennyiben a Bács megyét átszelő hajózható *Ferencz-csatorna* állandó kapcsolatban tartja őket Bezdán és Bács-Földvár között.

A Tisza az Északkeleti-Kárpátokban a Ruszki-hegy két oldalán ered a *Fehér-* és *Fekete-Tiszából*. E két hegyi patak egyesülése után a *Visót, Izát, Taraczot, Talabort* és *Nagy-Ágat* veszi föl s tetemes folyóvá erősödve fut ki a máramarosi hegyek közül a Nagy-Alföldre, melyen rendkivül kanyargós mederben halad Szolnokig délnyugatnak, onnan pedig délnek. Az Alföldre kiérve, mindinkább lassitja folyását s a torkolata közelében annyira ellomhúl, hogy kivált nagyobb vizálláskor szinte megakad a Dunában, s nem ritka eset, hogy vize jó darabon inkább visszafelé, mint a Dunába látszik folyni. Számos mellékfolyói közül emlitendőbbek jobb felől a *Latorcza, Ung, Laborcz, Ondova* és *Tapoly*, melyek összefolyásából a *Bodrog* támad s ez a Tiszával, melybe Tokajnál ömlik be, a nagy terjedelmű *Bodrogközt* alkotja. Alább a *Hernáddal* egyesülő *Sajó*, meg az *Eger* és a *Zagyva* az emlitendőbb mellékfolyói ez oldalról. Balparti mellékfolyói közül nevezetesebbek: a Kis- és Nagy-Szamosból egyesülő *Szamos*, az ecsedi lápon átfolyó *Kraszna*, a *Sebes, Fekete-* és *Fehér-Körösből* egyesülő *Hármas-Körös*, a több mellékfolyót magába vevő és Szegeddel átellenben beletorkolló tekintélyes *Maros* és Titelen felül a csatornázással szabályozott *Béga*.

A Tisza nagyobb része szabályozva van. Részint gátakat emeltek mellette, részint száznál több átvágással kurtitottak hosszú folyását. A szabályozás sok mivelhető földet hóditott meg a gazdálkodásnak, de az árviz veszedelmét nem tudta véglegesen elháritani, sőt a szabályozásnak ez a rendszere volt előidézője annak a nagy pusztulásnak, mely 1879-ben Szegedet oly nagy szerencsétlenséggel sujtotta.

Digitized by Google

A Tisza torkolatán túl még a *Temes*, *Karas*, a *Néra* és *Cserna* ömlenek a Dunába.

A magyar czimerpaizs négy ezüst pólyája a Duna, Tisza, Dráva és Száva jelképezője.

Állóviz aránylag kevés van hazánkban, nagyobb pedig csak kettő: a *Balaton* és a *Fertő*, mindkettő a Duna jobb oldalán.

A Balaton Veszprém, Somogy és Zala megyék közt terül északkeletről délnyugat felé hosszú, de aránylag keskeny mederben s oly gyönyörű környezetben, hogy tájképileg igazi gyöngye nemcsak a Dunántúlnak, hanem egész Magyarországnak. Hatalmas viztükre 690 □ km. terjedelmű s 130 m. magasan fekszik a tenger fölött. Legnagyobb hoszsza mintegy 66 s legnagyobb szélessége több mint 12 km., de a felső harmadában nyugatról belenyomuló tihanyi hegyes félsziget és az átelleni szántódi partbemélyedés annyira megszűkíti, hogy e helyen alig szélesebb 600 méternél. Északnyugati és északi partjain a Bakonynak hol lejtős, hol meredek sziklás oldalai húzódnak végig úgy, hogy helyenként ezek alkotják a partokat is; keleti és déli oldalán hullámos lapály vonúl el, finom homokú partokkal szegvén be a kékes-zöld szint játszó tavat, mely 7—11 méternyi átlagos mélységeket rejt, de az apátságáról és visszhangjáról nevezetes Tihany közelében van olyan részlete is, mely 45—46 m. mélységű. A szomszédos hegyekről sok apró patak fut a Balatonba s ezeken kivül saját fenékbeli források is táplálják, melyek részint hidegek, részint melegek. Lefolyása csak az északkeleti sarkán van, hol a *Sio* nevű patakszerű folyócska ered belőle és fut a Duna felé. Partjain Balaton-Füreднél savanyú és Keszthelynél hévforrások fakadnak. Balaton-Füred egyike Magyarország legszebb és legelőkelőbb fürdőinek. Ujabban a Sió kiömlése melletti *Siófokon* is keletkezett egy szép fürdőtelep, mely a jó hullámcsapású »Magyar tenger«-en a tengeri fürdőt utánozza. A Balaton bővelkedik halakban. Vize nagy télen egészen befagy s néha oly vastagon, hogy szekerekkel is járnak át a jégen. De ez mindig veszedelmes, mert a jég olykor ágyúdörgés-

Digitized by Google

szerű roppanással («rianás») meghasad s a támadt nyilás minden rajta levőt menthetetlenül elnyel. Nyáron gőzhajók is járnak rajta.

A *Fertő* Moson és Sopron megyék közt terül s felényi, mint a Balaton. Legnagyobb hoszsza 32, legnagyobb szélessége 13 km. Terjedelme 325 □ km. A tenger fölött 112 m. magasan levő viztükre ennek is igen szép, de nem állandó. Néha minden kimutatható ok nélkül földuzzad, máskor meg elapad úgy, hogy éveken át alig van benne víz. Medrét abban a hiszemben, hogy kiszáradt, már többször mívelés alá is fogták s itt-ott épitkeztek is rajta. De egyszer csak megint telni kezdett s mindent viz alá temetett. Igy volt a dolog legutóbb 1878-tól 1882-ig. Telt korában is ritka helyt vannak benne 3 méternyi mélységek. Nyugati oldalát igen szép alacsony hegysor szegélyezi.

A többi tavak mind sokkal kisebbek. Ezek közűl emlithetők a Balatontól északkeletre levő *Velenczei tó,* Komárommegyében a *tatai* »feneketlen« tó s a Duna-Tisza közén a *halasi, szegedi* és *palicsi* natronos vizű tavak.

Csatornák a már emlitett Ferencz és Béga-csatornán kivűl Temes megyében a *verseczi,* Temes és Torontál területén a *Berzava csatorna,* a Dunántúl a *Rába, Sárviz, Sió,* és *Kaposcsatornák,* a Dráván túl a *vukovár-samáczi* csatorna. Gőzhajók csak a Ferencz-csatornán járnak.

Ásványos vizeink nagy számmal vannak; ilyenek a különféle *savanyúvizek,* a *vasas, vasvitriolos, sós, glaubersós, keserűsós, kénes, jódos,* és *közönyös* (hideg és meleg) források.

Földtani tekintetben hazánk hegységeinek főtömege részint granit, melyre jegeczes palakőzetek borúlnak, részint mezozói kőzetek csoportozata, melyekhez harmadkori kőzetek sorakoznak. Különösebb nevezetességű a *Kárpáti homokkő* nagy elterjedése, még inkább pedig a *trachit,* mely a Kárpátokat oly jellemzőleg különbözteti meg a kőzetanyagra nézve velük különben annyira egyező Alpesektől. A paleozói kőzetek gyéren fordulnak elő; annál gyakoriabbak a mezozói kőzetek, melyek vagy gránitból és jegeczes palából álló hegységeket

Digitized by Google

szegélyeznek, vagy nagyobb hegylánczok alaptömegét alkotják. Néhol harmadkori kőzetű dombsorok is vannak. Az általános lepel diluviális képződményekből áll, melyen az alsóbb kőzetek néhol, kivált a tetőkön ki-kitörtek. A jelenkori rakodmányok részint a folyók mentén és árterein vannak elterjedve, részint pedig futóhomok alakjában borítanak kisebb-nagyobb területeket. Helyenként mésztuff is fordul elő, mely mésztartalmú források üledékének látszik. A kis és nagy Alföldnek rendesen csak a szélein mutatkoznak kiemelkedő neogénrétegek, mig belsőbb vidékeiken inkább csak szigetekűl találhatók. A nagy Alföld középrészét legnagyobb részt dilluviális és alluviális képződmények borítják, melyek némely részen több méternyi, sőt részben ismeretlen vastagságúak. Ide tartozik a Tiszahát és az úgy nevezett bánság korhany-talaja, mely termékenységéről oly nagy hirű, de másrészt az a futóhomok is, mely főleg a Tisza-Duna közén jókora területeket foglal el, noha a nélkül, hogy használhatatlan sivatagokat alkotna. Az Alföld üledékei általában nagy értékűek a gazdaságra nézve s biztos alapjai annak a közjóllétnek, melylyel ez óriás terület lakossága dicsekedhetik.

Magyarország *éghajlata* földrajzi fekvésével egyezőleg egészben véve szárazföldi mérsékelt éghajlat; mindazáltal három typus különböztethető meg benne, u. m. *hegyvidéki*, *alföldi* és a legnyugatibb széleken — Fiuménél — többékevésbbé kifejlett *tengerparti*.

A hegyvidéki éghajlat leghatározottabban a Kárpátok éjszaki és keleti lánczolataiban uralkodik, de ott is nagyobb szélsőségek nélkül, mivel az emelkedések átlagos magassága maga is mérsékelt. Az ország belsejére igen kedvezőleg hatnak e határhegyek, mert szakadatlan lánczolatukkal föltartóztatják az éjszaki hideg szeleket, míg a déli meleg szelek csaknem akadálytalanul tódulhatnak be hazánk területére.

Az alföldi éghajlat a Kis- és Nagy-Alföldön, meg a Mura, Dráva és Száva alsó folyásai mentén mutatkozik, de mégis úgy, hogy jellemző tulajdonságai különösebben a Nagy-Alföldön tapasztalhatók, hol úgy a hőmérséklet ingadozásaiban,

Digitized by Google

mint a csapadékok évi és havonkénti megoszlásában nagy különbségek, sőt szélsőségek mutatkoznak.

Az átlagos közép hőmérséklet majdnem mindenütt magasabb, mint a milyen e vidékeket földrajzi szélességök szerint megilletné; bár a legmagasb hegyvidékek egyes helyein viszont alacsonyabb is, mint a hogy a szélességi helyzet magával hozná.

Az évi közép hőmérséklet az ország különböző vidékein 5·4 és 14·2 C^0 közt változik; legalacsonyabb januáriusban (—4·4 és 5·4 C^0 közt) s legmagasabb júliusban (16·4 és 24·1 C^0). Évszakok szerint tavaszszal 5·5 és 12·7, nyárban 15·7 és 23·1, őszszel 6·6 és 14·9, télben —4·7 és 6·2 C^0 közti különbségek tapasztalhatók. Általában tehát a nyári hőmérséklet ingadozása csekélyebb, mint a tavaszi és őszi, a téli pedig a legnagyobb. Egészben véve nagyobb az ingadozás az Alföldön, mint a hegyes vidékeken. Különösen változékony a tavaszi időjárás főleg májusban, mikor gyakran vannak derek, sőt fagyok is, melyek nagy károkat tesznek a veteményekben és gyümölcsökben.

A nyár, kivált az Alföldön, hosszú és forró; a tél gyakran igen kemény és jóval tovább is tart a hegyes vidékeken. A tavasz az erdélyi völgyekbe 4—8 nappal, a Kárpátok éjszaki völgyeibe pedig 2—3 héttel is később köszönt be, mint az Alföldre, melynek, mondhatni, egész területén egyszerre szántanak és vetnek.

A légnyomás az Alföld legalacsonyabb vidékein (Pancsován és környékén) 755—758 mm., Budapesten és környékén átlag 546·2 mm.

Nyáron gyönyörű és mindennapi jelenség az Alföldön a *délibáb*, mely csöndes, meleg napokon dél tájban támad és selyemfényű tengerként lepi el a tikkadt sikságot, a meddig csak a szem ellát. Ez a bűvös tünemény olykor október közepéig is meg-megjelenik.

Legállandóbb időjárású évszakunk az ősz, mely szeptember és október hónapokon kivűl olykor november első felére is kiterjed, de leginkább csak az Alföld déli felében.

A mi a légáramlásokat illeti, nyáron a déli s még inkább

Digitized by Google

a délnyugati nedves, meleg szelek, télen ellenben többnyire az éjszakkeleti száraz szelek uralkodnak, melyeket ritkán váltanak föl a tisztán éjszaki és keleti szelek. A nyári szelek április végétől szeptember végeig, olykor október közepéig, a téliek októbertől áprilisig járnak. Koronként és helyenként természetesen más irányú szelek is meg-megjelennek. A hegyes vidékeken gyakoribb a zivatar és vihar, mint az alföldeken. A Tátrában és az erdélyi felföldön átlag 22, az Alföldön ellenben 13 a zivataros nap évenként.

Hazánk területén a csapadékok járása is nagyon szélsőséges; legszeszélyesebb az Alföldön, hol egyik évben az aszály miatt minden növényzet kisül, tavak, mocsarak kiszáradnak, folyók, kútak megapadnak; másik évben ellenben áradások pusztítanak. A hegyes vidékeken rendesen sokkal több a csapadék, mint a sikságokon. A Kárpátokban átlag 100—120, az alföldeken ellenben 50—60 ctm. az évi csapadék, melynek legnagyobb mennyisége többnyire 5—6-szor felülmulja a legkisebbet. A hegyvidékeknek — a nagyobb hegyek kivételével — mintegy 114, de az Alföldnek csak vagy 101 esős napja van, s hónapok szerint ezek is oly kedvezőtlenül oszlanak meg, hogy épen a legmelegebb hónapokban van legkevesebb esés; igy a 60 ctm. nem csekély esőzés mellett is gyakori a szárazság. Az Alföldnek ugyanis az a sajátsága, hogy ott az esőzés tavasz nyiltától nyár elejéig gyorsan fokozódik, de aztán épen oly hirtelen csökken is; ezért a nyár általában is szárazságra hajlandó. Előmozditja ezt az is, hogy a koronkénti nyári esők inkább futó záporok, melyeknek vize részint gyorsan lefut, részint igen hamar elpárolog a nagy meleg miatt. A hegyes tájakon gyakoriak a felhőszakadások. Legtöbb a csapadék október, főleg pedig november hónapban, legkevesebb január, február és szeptember hónapokban. A levegő nyirkossága az Alföldön 63%, a felföldeken 74%. Az erdélyi felföldre átlag 44, az ország többi részére 35 havas napot számitanak. Állandó hó csak a Kárpátok egyes mélyedéseiben fordúl elő, de ott is igen kevés. Legfelhősebb évszak a tavasz.

Digitized by Google

Fiuménak igen száraz nyara s igen esős ősze és tele van. Ugyanott, ha a tenger fölött alacsony, a száraz fölött pedig magas a légnyomás: igen viharos éjszaki és éjszak-keleti (bora) szelek dühöngenek.

Magyarország éghajlati és csapadékbeli szélsőségei igen nagy hatással vannak úgy a lakosság testi, lelki életére, mint a növényzetre és állatvilágra is. A mely élő szervezet e szélsőségekhez nem tud alkalmazkodni, az okvetetlenül elpusztúl; a melyben azonban kellő ellenálló erő van, az nemcsak megmarad, hanem tartósan virúl és dúsan tenyészik. Igy az ország mindezek mellett is egészséges éghajlatú és földű része Európának.

Az állatvilágot illetőleg Magyarország egészen sajátságos, mondhatni páratlan terület Európában, mert nemcsak találkozó helye földrészünk keleti, déli, nyugati és éjszaki állatainak, hanem egyszersmind az a határsáncz is, a melyen túl bizonyos állatok sem erre, sem arra nem terjednek. Igy a déloroszországi vak vagy földi kutya (Spalax tiphlus Pall) hazánkon túl nyugatra már nem tenyészik. A déleurópai állatok közűl az a kurta, vagy elzsugorodott lábú gyík (Ablepharus pannonicus F.), mely voltaképen Görögországban honos, tőlünk északra már nem megy; s nevezetes, hogy ezt az érdekes állatot a budai hegyekben talált példányról irták le és nevezték el. A sakál (Canis aureus L.) is csak az alföldi nádasokig jön fel délről. A barna és barát-keselyű nem megy innen följebb északra, de nem a balkáni denevér (Miniopterus Schreibersii) sem, melyet Bécsen túl semerre sem láthatni. A nyugati állatok közűl, kivált némely bogárfajok csak hazánkig terjednek keletre. Az északi állatok közűl főleg a búvár-félék csak a mi Alföldünkig vándorolnak le délre.

Egyébiránt emlős állat több mint 70, madár több mint 310 és hal mintegy 70 faj él itt. A vadak közűl a rengeteg erdőkben medve, farkas, róka, borz, vadmacska, hiúz, továbbá őz, szarvas, vaddisznó, vadkecske, zerge a nevezetesebbek; nyúl mindenfelé sok van; de elég gyakoriak a marmota,

Digitized by Google

nyest, nyuszt, hermelin, a pele-félék és a vidra is. Házi emlősök: a szép fehér és nagyszarvu hazai szarvasmarha; a közepes nagyságu, de serény és kitartó hazai ló, mely az állami ménesek hatása alatt sem vesztette el sajátságos jellegét; a juh, melynek hosszú, sodrott szarvú s fürtös szőrű hazai faja már igen leapadt; a kecske, a sertés, melynek alföldi, u. n. szalontai faja igen értékes; szamár kevés van s az is csenevész; öszvér már csak ritkaságúl fordúl elő. Kiveszőben van a nyájőrzésre oly kiválóan alkalmas komondor kutyafaj; gyérűl az agár is.

A madarak közűl emlitendőbbek: a sokféle keselyűk és sasok, az ölyv, kánya, héja, sólyom, karvaly, vércse, a baglyok, varjak, rigók, a harkály, kakuk, továbbá a tőkés kacsa, vöcsök, szárcsa, haris, szalonka, fajd, fogoly, fürj, császármadár, a sokféle erdei énekes madár, stb. Az Alföldön érdekesebb madarak: a fehér kócsag, gém, daru, a nagy túzok, az ibisz, gólya, vadlúd, vadkacsa, hattyú, gődény, jégmadár, fáczán, stb. Házi szárnyasokat bőven tenyésztenek mindenfelé, különösen tyúkot, ludat, kacsát, pulykát.

A halak közűl emlitendőbbek: a buczó, a balatoni fogas, a potyka, kárász, czompó, keszeg, domolykó, sügér, süllő, csuka, harcsa, kecsege, tok, menyhal, pisztráng és a csík. A folyamszabályozások és a gőzhajózás miatt halaink régi nagy bősége igen megcsappant; mostanában mesterséges tenyésztéssel szaporítják a halakat s már is szép sikerrel.

Növényzet tekintetében Magyarország mintegy összetalálkozó helye a pontusi, mediterrán és balti flóráknak, melyekhez kis mértékben az alpesi növényvilág egyes tagjai is csatlakoznak. Felvidékeink, főleg erdélyi felföldünk növényzete kiválóan hegységi, mig az alacsonyabb, kivált pedig az alföldi vidékeken a legkülönfélébb növények egyvelege látható. Négy főbb növényföldrajzi területet különböztetnek az egész országban: 1. A kárpáti hegy- és havasvidékek területét, melynek két önállóbb szakasza van az északnyugati és a keleti Kárpátok szerint; 2. a dombvidékek és külön álól

Digitized by Google

hegyek területét; 3. az Alföldet és 4. az Adriai-tenger partját, meg a horvát-szlavon hegyvidék területét.

Az Alföld növényzete, különösen a mocsarak, szikes helyek és homokos tájak tenyészetével nagyon elüt az északi és a keleti hegyvidékek növényalakjaitól. Az Alföldön ugyanis az egynyári növények uralkodnak; erdeje kevés van; fátlan területein cserjék, kórók tanyáznak. Legközönségesebb fái a kocsányos tölgy, a nyárfa-félék és az ákácz; legszámosabbak a gyümölcsfái kivált a Tisza mentén, meg a Tisza Duna közén, hol alma, körte, sárga baraczk, cseresznye, meggy, szilva sok helyt igen sok és kitünő minőségű terem, főleg a szőlőültetvények között, melyek úgy bort, mint nyerssszőlőt kivitelre is szolgáltatnak.

A voltaképi erdőségek legnagyobb része az ország hegyes széleit lepik el 30—150 km. széles övben. Ezekben leggyakoribb fák: a tölgy, cser, bükk és fenyűfélék; gyérebben fordúlnak elő a jávor-félék, a gyertyánfa, kőris-, nyár-, hárs-, szil-, nyir- és égerfák. A fenyvesek általában kevesebb helyet foglalnak el, mint a lombos fák. Az erdők a hegyes vidékeken 30 %, az Alföldön ellenben csak 1—5 %-át boritják a terűletnek.

A Közép-Európában honos gazdasági, ipari és kereskedelmi növények közűl hazánkban mind megterem, a mi egynyári és meleg időjárást kiván. Bőven teremnek a gabnafélék, a kukoricza, repcze, dohány, len, kender, burgonya és hűvelyes vetemények, úgy szintén a különféle nemes gyümölcsfajok, melyek közt a mandola, szelid gesztenye, füge, sőt az olajbogyó is előfordúl. Az ismert nagy pusztúlások után is még mindig nagy fontosságú a bortermesztés, mert hazánkban a szőlő Túrócz, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Máramaros megyéket, meg az erdélyrészi és horvátországi bérczesebb vidékeket kivéve, mindenütt megterem és jól megérik. Emlitésre méltók végűl hazánk sokféle orvosi növenyei, melyek egy része külföldön is keresett czikk.

Ásványi kincsekkel is bőven meg van áldva Magyarország, de csak vidékenként. A Nagy-Alföldön csak salétrom,

Digitized by Google

sziksó és tőzeg fordúl elő egyes helyeken; a felföldek bérczei ellenben gazdag ércztelepeket rejtenek ölükben. Nagy bőségben aknáznak különösen vasérczeket az északnyugati és a délkeleti felföldeken. Az aranynak egész Európában legdúsabb termőhelye az erdélyi érczhegység. Ezüst, réz, kobalt, nikel, kéneső tartalmú fakóércz, horgany, tellur, ólom, ón, mágnesvaskő különböző mennyiségben fordulnak elő. Néhány helyen aranyport mosnak a folyókból. Egyik világhirű nevezetessége hazánknak a nemes opál, melyet a Vörösvágás melletti trachitkőzetekben találnak. Konyhasó roppant bőségben van Erdélyben és Máramarosban. A kősó néhol egész meztelen sziklatömegekben látható. Fekete kőszén nem épen sok helyütt van, de annál több a barnaszén. Haszonra való kő, nevezetesen vörös márvány, homokkő, trachit, gránit és pala igen bőven van. Meszet és gipszet sok helyen égetnek. Ujabban a kárpáti homokkő rétegsorainak bizonyos emeleteiben petroleumra és földi szurokra is akadtak, melyeknek aknázása és földolgozása már is nevezetes jövedelemforrássá fejlődött.

Digitized by Google

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME.

A magyar állam mai területe, melynek kerek, körszerü alakja csak délnyugaton, a tenger felé dudorodik ki, földrajzilag élesen kidomborodó egyéni jellegü, egységes terület. Határait majdnem mindenütt a természet vonta meg, de közjogi egészszé mégsem a természet, hanem a magyar nemzet politikai geniusza, államalkotó képessége forrasztotta össze. Amig a magyarok birtokba nem vették, e földnek inkább csak szélei, egyes darabjai bukkantak föl az idők homályából s szerepeltek az emberiség történetében. Nagyobb részét ellenben sötétség boritotta akkor is, midőn a többire már a polgárosodás verőfénye sütött. Az északi és keleti hegyvidék, a Duna-Tisza közének homokos, mocsaras rónái földrajzi összetartozandóságuk daczára nem álltak a többi országrészekkel semminemü politikai kapcsolatban. Ezt csak századok multán, először a magyarok teremtették meg s tartják fenn vérökkel és értelmi erejökkel immár ezer esztendő óta.

A legrégibb korszakokban a kelták nyugotról e földre is elhatoltak, melyen bizonyos polgárosodást teremtettek. Müvelték a talajt, üztek ipart, kereskedést s a borostyánkő észak mesés vidékeiről az ő területükön, talán közvetitésekkel jutott le délre. A déli Kárpátok természetalkotta sánczai közt viszont trákok telepedtek meg. De a keltákat és trákokat egyaránt elnyelte a római világbirodalom, mely ide két század

Digitized by Google

folyamán virágzó közéletet és müveltséget varázsolt. A városok, várak, országutak szétterjedő hálózata lepte el a meghóditott területet, melyhez azonban csak az ország nyugati és déli részei tartoztak. A Kárpátok erdőboritotta tájait s az alföldi rónákat ez időben is szegény, csekély számu barbár nép lakta, mely az államélet magaslatára nem emelkedett s emlékezetes tettekkel vagy alkotásokkal nem jegyzé be nevét ama föld történetébe, melyen született. A nagy népvándorlás hullámai csakhamar elsöpörték a hóditókat és meghóditottakat a római élettel és polgárosodással egyetemben. A legiók visszahuzódtak Itáliába s a Duna és fekete tenger mentén megalakult a hun birodalom, mely Attila király alatt egész Európát rettegésben tartotta. A mai magyar föld volt e birodalom magva, itt vivták a német hősmonda Nibelungjai véres csatájukat s itt halt meg nászéjjelén Attila (453). Halálával birodalma széthullott; a hunok elzüllöttek, elmerültek a népek özönében, mig egy kis töredékük a hagyomány szerint a bérczes Erdély egy zugában huzta meg magát.

A mai magyar föld a népek nagy országutja lett, melyen a barbár tömegek rombolva, pusztitva száguldottak végig. Gepidák, keleti gótok, longobardok egymás után hosszabb pihenőt tartottak ugyan rajta, de nem teremtettek polgárosodást, hanem szétrombolták azt a keveset is, ami a római korszakból megmaradt. A germánokat egy ázsiai nép, az avar váltotta fel, mely állandóan, harmadfélszáz évig élt e földön, mig uralmát Nagy Károly, a frankok világbiró királya meg nem törte s a nyugati határszéleket frank-bajor uralom alá nem vetette. Maga a mai Magyarország legnagyobb része őserdeivel, zabolátlan folyóival, vad vizeivel és mocsaraival, ekkor is ugyszólván gazdátlan maradt. Mindenütt, a Dunán innen és tul, a Duna-Tisza vadonában, a hegyvidék völgyeiben, főleg a vizek mentén, élt ugyan némi lakosság, avar maradvány, szláv jövevény, itt-ott kevés bolgárság. De egyik sem vergődött magasabb müveltségre, egyik sem birt némi laza törzsszervezeten tul emelkedni. Sem nekik, sem azon népeknek, melyek megelőzték őket, nem maradt egyetlen egy

Digitized by Google

városuk, egyetlen egy polgárosodási vagy csak építészeti emlékök s csupán a föld mélyéből, barlangok sötétjéből, sirjaikból kiásott csontvázaik, ékszereik és fegyvereik tartották fenn a gyér krónikai adatokon kivül itt lakásuk emlékezetét.

E vadon földet, e puszta, gyéren lakott területet a kilenczedik század utolsó tizedében a magyarok vették birtokba. Az Ural aljáról vetette őket ide a népvándorlás hulláma. Os erőtől duzzadó emberek, edzett lovasok voltak, kitünően kezelték a nyilat, tudtak fegyelmet tartani, vakmerően támadni s fáradhatatlanul üldözték az ellenséget, mig meg nem semmisitették. A könnyü lovas-hadsereg mintaképének jelentkezik a magyarság, mikor az európai történelem szinpadán szerepelni kezd.

Vándorlásai közben az alsó Deneper és a Don rónáin (Lebedia) ütött először tanyát s a kazárokkal szövetségben hadakozott. De a bessenyők leszoritották a Deneper, Bug, Neszter, Prut és Szeret vizek közti sikságra, Etelközbe. Itt sem volt soká maradása, mert bessenyők és bolgárok uj csapást mértek reá, mely eldöntötte sorsát. Árpád, az agg Álmos fia vezetése alatt az egyes törzsek szorosabb kapcsolatba léptek s jobb hazát keresni kerekedtek fel. Benyomultak a mai magyar földre, hová talán a fajrokon avar maradvány is hivogatta őket. Északon, a Kárpátokon, a vereczkei szoroson és a Latorcza völgyén át nyomultak a Tisza és Duna partjaira. Mint utjok pontos iránya, azonképen esztendeje is ismeretlen. De bizonyos, hogy a 889- és 896-iki évek közötti időben uj hazájukat tényleg megszállották. Véres csaták, hosszu háboruk emléke nem füződik a honfoglaláshoz. A magyarok nem találkoztak akár erős államvagy törzsszervezettel, akár csak sürü népességgel, mely utjokat állta volna s a magyar hadak rajai, ahol csak megjelentek, hamar engedelmességre kényszeritették a szervezetlen benszülötteket. Hóditásaik nem csupán az egykori római területre, Pannoniára szoritkoztak. Innen és az Alföld sikjairól, melyek lovaiknak, méneseiknek és csordáiknak dus legelőt kináltak, mint középpontból tovább és tovább terjeszkedett a

Digitized by Google

magyar uralom a mai terület természetes határai felé. Kétségkivül már az első században birtokba vették a hóditók egész mostani hazájokat a Kárpátok járatlan és néptelen, erdőlepte bérczeig, hová csak lassankint hatolt el a következő századokban a telepesek sűrübb tömege, hogy nem fegyverrel valamely ellenséges néptől, hanem munkájával a zordon természettől hóditsa el. Csak a Vág vize mentén, az északnyugati hegyvidéken, mely egy akkor keletkező szláv állam, Nagy-Morvaország felsőbbsége alatt állt, vivtak a honfoglalók a terület birtokáért véresebb csatákat. A szlávság ellen a németek segitségül hivták őket s magyarok és németek egyesitett csapása alatt Nagy-Morvaország össze is omlott, a Vág vidéke pedig a magyaroké lett.

Csak a hagyomány emliti, de a dolog természetéből következik, hogy még Árpád alatt megtörtént vagy legalább megkezdődött az ujonnan elfoglalt terület belső állami szervezése. Az egyes törzsek és nemzetségek bizonyos területeken telepedtek meg s viszonyuk egymáshoz, valamint a meghódolt benszülöttekhez szabályozásra szorult. A vezérek várakat emeltek, melyek nemcsak honvédelmi, hanem kormányzati, közigazgatási és gazdasági központokká fejlődtek s a magyar uralom állandósitásának hatásos eszközei lettek. De a hóditók duzzadó tettvágya és harczias szelleme itthon nem sokáig talált kielégitést. Idegenben kerestek tehát foglalkozást s Európa akkori zürzavaros állapota, az államhatalom és a honvédelmi tényezők általános elgyöngülése egyenesen csábithatta őket külföldi kirohanásokra és kalandozásokra. Csakhamar meg is kezdték támadásaikat, melyekkel félszázadon át rettegésben tartották a déli és nyugoti országokat. Először 899-ben olasz földön jártak. Később gyors lovaik elvitték őket a legmesszebb országokba, honnan kincscsel és rabszolgával megrakodva szoktak visszatérni. Hozták az embert, a munkáskézt tömegesen, mert uj hazájokban a csekély lakosság miatt égető szükség volt reá.

Árpád halála (907) a külkalandozásoknak épp oly kevéssé vetett véget, mint a riadei vereség, melylyel I. Henrik német

Digitized by Google

király 933-ban sujtotta őket. Csak a Lech mezei, augsburgi döntő csapás (955) idézett elő fordulatot gondolkodásukban. Politikai ösztönük sugallta nekik, hogy Európa nem türhet meg kebelében olyan népet, mely csak rablásból, a szomszédok örökös háborgatásából él. Különben is uj nemzedék támadt, mely uj, európai eszméknek kezdett hódolni, mert a külfölddel való gyakori, habár csak harczias érintkezés, az idegen rabszolgák tömeges behurczolása és megtelepitése utat tört a nyugati müveltség s a keresztény egyház szellemének. Mindinkább előtérbe lépett annak a szüksége, hogy a magyar nép beilleszkedjék az európai államéletbe s ennek megfelelő kormányzatot és közszervezetet adjon magának. Árpád szépunokája, Géza (972—997) már öntudatosan e czélra törekedett. Felvette a kereszténységet s nem maradt többé csak vezér vagy törzsfőnök, hanem az egész ország fejedelmévé, valóságos urává lett. Királyi hatalmat gyakorolt, de királyi czim nélkül, keresztény volt, de még áldozott a pogány isteneknek is. Uralkodása átmenet az ázsiai viszonyokból az európai államszervezetbe, a pogányságból a kereszténységbe. Ő készitette elő a talajt, a mélyre ható, mindent felforgató reformok számára, melyeket fia, István a neophita rajongó lelkesedésével s a kora müveltségétől áthatott államférfiu politikai lángelméjével, következetesen és czéltudatosan valósitott.

Mikor István 997-ben trónra jutott, tisztában volt feladataival s négy évtizeden át egész erejével fáradozott valósitásukon. A magyarok uj hazáját nyugati mintára szervezte s a magyar nemzetnek helyet szerzett az európai népek családjában. Uralkodóvá tette a keresztény vallást, melynek a magyar földön sok százados multja, hivei és apostolai voltak. Az uj magyar állam kelet és nyugat hatalmi köre közé ékelve, egyaránt ki volt téve a görög és római egyház befolyásának s mindkettőnek voltak hivei, valamint a magyarság uralkodó rétegeiben, akképen a meghóditott bennszülöttek közt. Mikor tehát István uralkodóvá tette országában a kereszténységet, egyszersmint választania kellett a görög és

Digitized by Google

latin egyház, a keleti és nyugati polgárosodás között. István tétova nélkül a nyugothoz, apostoli buzgalommal a római kereszténységhez csatlakozott. Politikai érzéke, államférfiui belátása, országának jövője nyugotra terelték, hol akkor uj müveltség, megifjodott szellemi élet támadt, mig a görög birodalom és polgárosodás a hanyatlás, az elvénhedés korát élte. István nyugotról hozott feleséget is, Gizella herczegnőt, II. Henrik bajor herczeg leányát és a római pápától kérte magának a koronát. De a királyi czimet nem kérte senkitől, hanem saját hatalomteljéből vette föl s II. Szilveszter pápa a koronáért, melyet a magyarok királyának küldött, nem követelt politikai befolyást, nem emelt az uj keresztény királylyal és államával szemben semminemü jogigényt. Ellenkezőleg egyházi téren ő adott jogokat a királynak, olyan széles terjedelemben, milyenben azelőtt és azóta alig részesült más uralkodó. A pápa felhatalmazásával István maga szervezte a magyar egyházat. Országát egyházi megyékre, esperességekre, plébániákra osztotta; érsekségeket, püspökségeket, monostorokat alapitott s területi, hatósági, javadalmi viszonyaikat rendezte. Uj alkotásai mindegyikében maga nevezte ki az első főpapot s egyházi kitüntetéseket és kiváltságokat adományozott. Apostoli buzgalommal gyakorolta ezen személyére ruházott kiváltságokat és élte végén a kath. egyház István király országában szilárd szervezeten nyugodott.

Mindez természetesen csak véres küzdelmek után sikerült. A pogányság nem halt ki egyszerre, a tömegek körében ellenáramlatok támadtak s az uj államrenddel elégedetlen törzsfőnökök ismételten fegyvert fogtak. Hol a Dunántul, hol az erdélyi részekben vagy a Maros és Kőrös vidékén támadt István reformjai ellen zendülés, melyet vérrel és vassal kellett elfojtani. Mindez csak pillanatnyilag akasztotta meg a király tevékenységét, ki az egyházi reformok mellett ép oly gyökeres katonai, közigazgatási, törvénykezési és gazdasági ujitásokat léptetett életbe s teljesen átalakitotta az állami és társadalmi viszonyokat. Az ő alkotása a vármegyei intézmény,

Digitized by Google

mely eleinte főleg honvédelmi és katonai czéloknak szolgált, de a századok folyamán a változó körülményekhez és szükségletekhez illeszkedve, sajátos magyar nemzeti intézménynyé lett s utat talált mindenhová, ahol a magyar uralom meggyökerezett. Eleinte azonban kiválóan honvédelmi tényező volt s azokat a néprétegeket ölelte föl, melyek a királynak katonai szolgálatokat tettek s ennek fejében az államjavakból, s a várjószágokból földbirtokot kaptak ellátásul. A vármegyében nyerte a király azt az állandó haderőt, melylyel a belmozgalmakat elfojthatta s külső háboruit viselhette. István nem törekedett ugyan hóditásokra, de több izben kellett kardját külső ellenséggel összemérnie. Hadakozott besenyőkkel, lengyelekkel, de legnagyobb háboruját I. Konrád német császárral vivta, s e győzedelmes háboruban országa határait nyugaton a Lajtán és Morván tulra, a Fischáig terjesztette ki. Kevéssel e hadi sikerek után meghalt a királynak egyetlen fia, trónjának örököse, Imre herczeg, kinek nevelését végtelen szeretettel és gonddal vezette. Ez a csapás megtörte a különben is betegeskedő királyt s élete végnapjai gyászban teltek el. 1038. aug. 15-én fejezte be maradandó alkotásokban, fényben és dicsőségben, de keserüségben is gazdag életét. Nemzetének siralma közepett temették el Székes-Fejérvárott. Teste porrá lett, de csodatevő jobb keze épen megmaradt napjainkig, mint az a királyi Magyarország, melyet államférfiui lángelméje teremtett.

Közvetlen utódai alatt trónvillongások és belmozgalmak akasztották meg az ország fejlődését. A régi és uj eszmék tusakodtak egymással, s e belküzdelmeket a szomszédok saját czéljaikra igyekeztek felhasználni. De István életerős alkotása daczolt minden megpróbáltatással. A pogányság ismételt lázadásai elfojtattak, a német császárok részéről az ország önállósága ellen intézett támadások visszaverettek s a jeles uralkodók egész sora, I. Béla, I. Géza, I. László (Szent), Könyves Kálmán — mind kiváló hadvezérek és politikusok — sikeresen folytatták István reformátori munkáját, ugy, hogy a XI. század végén Magyarország anyagi és szellemi erőben,

Digitized by Google

kiterjedésben gyarapodva, előkelő helyet foglalt el Európa független államai közt s figyelmét mindinkább keletre fordithatta, hol csakhamar irányadó állásra vergődött. Különösen Szent László emelkedik ki e kor jelesei sorából. A monda dicsfényétől környezve a magyar vitézség és lovagiasság példaképeként él a köztudatban. Abban a világra szóló küzdelemben, mely a pápaság és császárság közt kitört, országának életérdekei a római székhez terelték. Tettleg azonban nem avatkozott e viszályba, hanem délre fordítá figyelmét s ott gyarapitotta országa birtokait. Az a terület, melyet ma Horvátországnak neveznek, legnagyobb részt pedig a Dráva és Száva közötti föld, kezdettől fogva Magyarországhoz tartozott ugyan s a régi Horvátország a Kulpán tul feküdt. De mint kisebb népességü, gyakori támadásnak kitett határszéli föld sokáig nem volt kellően szervezve. Csak László király pótolta e hiányt, Zágrábban . püspökséget alapitott (1091) s az akkori Horvátország egy részét is birtokba vette. De egész a tengerig csak utóda Könyves Kálmán, korának legtudósabb fejedelme jutott el, ki végleg elfoglalta az akkori Horvátországot s meghódoltatta a dalmát városokat. Ez időtől fogva Horvátország állandó alkatrésze maradt a magyar birodalomnak.

Mikor a XII. század derekán Mánuel császár az elaggott Bizancz életerejét egy időre ujra fölélesztė s a Balkán félszigeten ismét tért igyekezett hóditani, már ott találta Magyarországot. Bizancz föléledt hatalma egy időre visszaszoritotta a magyar befolyást, sőt a magyar állam nemzetközi önállóságát is fenyegette. E veszedelem azonban Mánuel császar halálával megszünt s Magyarország épen Bizanczból, a hol Mánuel neveltette, kapta III. Bélát, az ország egyik legjelesebb uralkodóját, ki görög müveltségét népe anyagi és szellemi érdekei javára hasznositotta. Fia, II. Endre megszerzé Galicziát, mely nem maradt a korona állandó birtoka, de királyaink azóta viselik a Galiczia és Lodomeria királya czimét. II. Endre uralkodása különben fölötte mozgalmas volt. Részt vett a negyedik keresztes háboruban s haza térve országa nagyjaival állt örökös

Digitized by Google

viszályban. Hosszas vajudások után, melyekben az elégedetlenek Gertrud királynét megölték, Endre 1222-ben, kiadta hires alaptörvényét, az arany bullát. Ez az egyházi és világi nemességnek a királyi hatalommal szemben a legmesszebb menő jogokat adta s befolyását a törvényhozásra, a közügyekre állandóan biztositotta. IV. Béla idején (1241) a mongolvész zúdult az országra s szörnyü pusztitásokat okozott. A király hasztalan fordult segélyért szomszédaihoz. Babenbergi Frigyes osztrák herczeg nemcsak nem támogatta, hanem a hozzá menekülő királynét kincseitől megfosztotta s a magyar terület egy részét elfoglalta. Mikor a mongolok egy évi rettenetes garázdálkodás után eltávoztak, Béla végtelen odaadással fogott az ujjáalkotáshoz s sikeres munkásságával Magyarország második megalapitója lett. Csakhamar haddal támadhatta meg Babenbergi Frigyest, ki a háboruban életét vesztette (1246). Frigyes dús örökéért hosszas küzdelmek folytak. A magyarok II. Otakár cseh király ellen a morva-mezei döntő csatában (1278) nagy sereggel támogatták Habsburg Rudolf császárt s igy már ekkor vérökkel járultak a Habsburgok világhatalmi állásának megalapitásához. III. Endrében fiágon kihalt (1301) az Árpádok uralkodó családja, mely a magyar földet meghóditotta, állammá szervezte és előkelő nemzetközi tényezővé emelte, a magyar nemzetet pedig az európai polgárosodás osztályosává tette. Világtörténelmi hivatást végzett a nemzeti uralkodó ház s érdemeinek sokaságával halhatatlanságot biztositott emlékezetének.

Az Árpádok fiágának kihaltával mindenfelől jelentkeztek a nőági rokonok, hogy a megüresedett trónt birtokba vegyék. Hosszas belmozgalmak után a nápolyi Anjou-család sarja, Róbert Károly, V. István leányának Máriának (férje Károly, szicziliai király) unokája, ki még III. Endre életében tekintélyes pártot gyüjtött, jutott a trónra s a század csaknem egész folyamára megalapitotta az Anjouk uralmát Magyarországban. Róbert Károly jeles uralkodó volt; rendet csinált uj hazájában, honvédelmi, pénzügyi, gazdasági terén üdvös reformokat alkotott s közvetlen kapcsolatba hozta nemzetét

Digitized by Google

az olasz müveltséggel. Fiainak két más koronát biztositott, Lajosnak, magyar trónja örökösének a lengyelt, Endrének pedig házasság utján a nápolyit.

Mikor 1342-ben meghalt, fia Lajos alig 16 éves volt, de erős kézzel ragadta meg az ország kormányát. Csakhamar a nápolyi királyság ügyei vették igénybe, hol testvér-öcscsét Endrét, saját neje Johanna megölette. Lajos szárazföldi uton nagy sereggel vonult le Nápolyba s a várost elfoglalva, megtorlást gyakorolt öcscse gyilkosain. A pápa ellenzése miatt állandóan nem tarthatta ugyan meg az elfoglalt nápolyi királyságot, de a hadjárat fényes sikere Európaszerte tiszteltté tette nevét, a magyar urakra és hadaikra pedig az olasz földön való több évi táborozás fontos polgárositó befolyással volt. Lajos alatt az uralkodó nemesi társadalom anyagi lételében nevezetes változás állott be. A nemességre hárult a katonáskodás, a hadfelkelés kötelezettsége, s hogy e terhes kötelességnek könnyebben eleget tehessen, a király javitani igyekezett anyagi helyzetén. E czélból behozta a kilenczedet, melyet a jobbágyok összes gabona- és bortermésökből földesuraiknak adni köteleztettek. A nemesség viszont hiven támogatta királyát különböző külföldi vállalataiban, főleg a Velencze elleni két hadjáratban, melyek a köztársaság teljes megalázásával s az általa elfoglalt Dalmáczia visszaszerzésével végződtek.

Éppen Lajos fényes uralkodása közben történt, hogy a keleti kérdés uj alakban nemcsak Magyarországot, hanem egész Európát fenyegető módon kezdett előtérbe lépni. A törökök megtelepedtek a Balkán-félszigeten s a bizanczi császárok teljes tehetetlensége mellett egyre nagyobb hóditásokat tettek, ugy, hogy Drinápoly lett a szultánok székhelye. Onnan a Balkánhoz közeledve, az uj hóditó utjában találta Magyarországot, melynek hübéres kapcsolatai odáig kiterjedtek, mert ez időben már a magyar állam védnöksége és befolyása alatt állottak mindazok a kisebb országok, melyek a Balkán és a Duna vidékein alakultak. Moldva, Havasalföld, Szerbia, Bosznia, Bolgárország időnkint mind meghajoltak a magyar király fel-

Digitized by Google

sőbbsége előtt, habár kapcsolatuk a magyar koronával laza maradt s néha meg is szakadt. Lajos király az ozmán részről támadt veszedelemmel szemben e viszonyt szilárditani igyekezett tehát. Meghódoltatta a bolgárokat, s Bodon várát (Viddin) a közvetlen magyar birtokokhoz csatolta. Ez időtől kezdve lett Magyarország a nyugati polgárosodás előőrse az ozmánok ellen, kikkel negyedfélszáz esztendőn át örökös háboruban állt. Lajos e küzdelemhez családi hatalmának kiterjesztésével, nagy összeköttetéseket biztositó házassági politikával akarta gyarapitani országának erejét. Maga csak 1370-ben jutott a lengyel korona birtokába, mely tekintélyét, nemzetközi poziczióját emelte ugyan, mert birodalma immár az akkori Európa egyik legnagyobb állama lett. Tényleg azonban a lengyel urak folytonos féktelenkedése mellett nem meritett nagyobb erőgyarapodást e korona birtokából s hadi sikereit kizárólag Magyarország segélyeszközeivel vivta ki. Mindazáltal meg akarta tartani a lengyel trónt családjának s minthogy fia nem volt, idősebb leányát, Máriát jelölte ki egész birodalma örökösévé. Máriát IV. Károly német császár kisebbik fiával, Zsigmonddal, másik leányát, Hedviget pedig Vilmos osztrák herczeggel jegyzé el.

Negyven évi uralkodása a siker és a dicsőség korszaka s Lajost méltán nevezi nagynak az utódok hálája. Oltalmazta a munkát, az ipart és kereskedést, fejlesztette a városi életet, előmozditotta a közoktatásügyet s müvészetet, Pécsett egyetemet alapitott, a közigazgatást és a honvédelmet a fejlett olasz müveltség és kormányzat szellemében javitotta, székhelyét nagyszerü épitészeti alkotásokkal diszitette s a nemzeti királyság magyar állama ez időben érte el fénykorát. Halálával (1382.) kezdődik a hanyatlás kora. Leánya és örököse Mária nem tarthatta meg a magyar és a lengyel koronát s ez utóbbi nővérének, Hedvignek jutott, ki Jagello litván herczegnek lett hitvese. Magyarországban pedig Máriának az olygarchia féktelenségeivel és lázongásaival kellett küzdenie s férje, Zsigmond király hosszu uralkodása folyamán sem birta a közérdeket kellően érvényre emelni, noha a városokban, melyeknek helyet adott az or-

Digitized by Google

sággyülésen s másképen is támogatott, igyekezett a királyi hatalomnak uj támaszt teremteni.

A hosszas belvillongások közben a törökök folytatták hóditásaikat a Balkánon. Szerbiát, melyet Magyarország teljes erővel nem támogathatott, felsőbbségök alá vetették s Bodon várát is elfoglalták. A magyarok egyes sikerei daczára Zsigmond belátta, hogy a saját erejéből nem képes az ozmán hatalom terjeszkedésének gátat vetni. Európához, a keresztény solidaritáshoz fordult tehát, még pedig nem hasztalan. Hivására a nyugoti lovagság disze-virága, valami 30.000 vitéz gyült össze 1396. tavaszán Budán, honnan e nagyszerü nemzetközi expedicziő Zsigmondnak szintén 30.000-nyi seregével szaporodva, a győzelem biztos reménnyében indult el délnek. Nikápolynál azonban e fényes sereg részben a saját elbizakodottsága folytán teljesen megveretett. Zsigmond Konstantinápolyon át megmenekült ugyan, de a török hadak gyilkolva, rabolva törtek a magyar földre. Az ország a keletről fenyegető veszély elháritására a hatalmas olygarchák féktelenkedése miatt később is keveset tehetett. Másrészt azok a nagy nemzetközi ügyek, melyek a nyugati népeket foglalkoztatták, Zsigmond király figyelmét szintén más irányba terelték. Dalmáczia birtokáért hosszas, de sikertelen háborut vivott Velenczével, mint római császár pedig a nyugati egyházszakadás bonyodalmaival évekig volt kénytelen foglalkozni. A constanzi zsinaton megszüntette ugyan a szakadást, de Husz János megégetésével lángra lobbantotta Csehországban a huszita szenvedélyeket, melyek átcsaptak a magyar felvidékre s itt ép oly pusztulást okoztak, mint délen a törökök. Közvetlen utódai alatt szaporodtak a külső és belső bajok, s hogy catastrophára nem vezettek, az csupán Hunyadi Jánosnak, a magyarság és százada egyik legjelesebb hadvezérének, egyik legnemesebb alakjának érdeme. E nehéz időkben az ő lángesze mentette meg Magyarországot. Alanti sorsból, a köznemességből küzdötte fel magát az ország kormányzójává, egyik leghatalmasabb, leggazdagabb főurává s négy király alatt hiven szolgálta hazáját. Pályája

Digitized by Google

még Zsigmond korában kezdődik, de a hős katona csak a későbbi kül- és belharczokban emelkedett a magasba s Albert király (1437—39.) halála után I. Ulászló trónjának egyik oszlopa lett. Az országba rontó török hadakon többször aratott teljes diadalt s 1443. második felében győztes hadait levezette egész a Balkánig. Magyarország ismét támadólag léphetett fel az ozmánok ellen s fellépését dús siker kisérte. Murád szultán olyan előnyös feltételek mellett kért békét a magyar királytól, minőket ez a győzelmek daczára sem remélhetett. A király és az országgyülés el is fogadták az ajánlatot s a tiz évre szóló békét törökök és magyarok esküjökkel szentesitették.

Pár nappal a szent eskü elhangzása után Ulászló felbontotta a békekötést s uj hadjáratra indult. A pápa ösztönzésére az olasz államok megtámadták a törököket s hatalmas hajóhaduk megjelent a Dardanellákban. De hogy a háborut nyomatékossá, sikeressé tegyék, szárazföldi haderőre volt szükségük s ez okból Julián bibornok a pápa követe uj háborura ösztönözte Ulászlót. Az olasz flotta azonban rutul cserben hagyta a magyar sereget, mely egész Várnáig nyomulva elő, ott teljes vereséget szenvedett. (1444. nov. 10.) Ulászló e csatában elesett, de Hunyadi János megmenekült s az ő lánglelke háritotta el az országról a végveszélyt. V. László király kiskorusága idején az ország kormányzójává választatván, emberfeletti erővel igyekezett a belső fejetlenségnek, az olygarchák féktelenkedéseinek, valamint a török terjeszkedésének határt szabni. Konstantinápoly elfoglalása után a szultán ismét Magyarország ellen fordult s ostrom alá vette Nándor-Fejérvárt, a magyar állam legfontosabb déli védbástyáját. A veszély hirére V. László Bécsbe menekült, főurak és nemesek önérdekeiket hajhászták, s a zürzavar közepett veszni látszott Magyarország. De Hunyadi János ekkor is megmentette. — Saját költségén gyüjtött hadat, melyhez Capistranoi János barát lelkesitő szavaira tömegesen csatlakozott a köznép. Seregével behatolt Nándor-Fejérvárba s pár nap mulva tönkre verte az ostromló törö-

Digitized by Google

köket. E dicső diadallal fejezte be nemes életét, mert csakhamar a táborában uralkodó pestisnek esett áldozatul (1456. aug. 11.) Két fia maradt, de V. László király oktalan kegyetlenséggel fordult ellenök. Az idősebbiket, Lászlót kivégeztette, a kisebbiket, Mátyást foglyul vitte magával Prágába. De a 18 éves Mátyás csakhamar visszatért, mert V. László hirtelen halálával őt ültette a fegyverben álló nemesség a megüresedett királyi székbe.

Hunyadi Mátyás király harminczkét évi uralkodása (1458—90.) az önálló Magyarország utolsó fellendülése, másodvirágzása, telve katonai és politikai sikerekkel, üdvös haladással az anyagi és szellemi müveltség minden ágában. Mátyás vaskézzel állitotta helyre a belső békét s keleten és nyugaton egyaránt megszilárdotta országa hatalmi állását. Többször megujuló háborut kellett folytatnia III. Frigyes császárral, kivel a rakonczátlan magyar egyházi és világi főurak is szövetkeztek. De Mátyás mindig diadalmaskodott s végre Bécs városát, a császár székhelyét, az Enns alatti Ausztriával és Stiria némely részeivel meghóditotta s egész haláláig kezében tartotta. A huszita mozgalmak a csehekkel keverték háboruba, mely hosszu és terhes volt ugyan, de a cseh királyi czimen kivül Morvaország, Szilézia és Luzsicza herczegségek megszerzésével végződött. A törökök ellen nagy hadjáratot nem inditott, de maga vagy hadai ismételve megverték betörő seregeiket s uralkodása alatt a török veszedelem egyáltalán elvesztette azt az éles és fenyegető jelleget, melyet közvetlen előde alatt viselt. Maga is jeles hadvezér lévén, a jeles vezérek egész sorát nevelte s kiváló katonai szervező tehetsége állandó haderő, a hires fekete sereg megteremtésében nyilvánult. Ez a kitünően fegyelmezett gyalog had békében és háboruban, állandóan a király rendelkezésére állt s rövid nap alatt megjelenhetett nagy birodalma ama vidékén, ahol éppen szükség volt reá.

Az állam belső békéjének és külső hatalmának, a trón biztonságának ez a korszerüen szervezett haderő volt leghathatósabb támasza és ez eszközzel függetlenitette magát Mátyás

Digitized by Google

a rendi önzés és szükkeblüség alól annyira, hogy egész nemzetének királya lehetett. Sokban hasonlitott korának felvilágosodott olasz kényuraihoz; a tömegekre, az alsóbb nemességre igyekezett uralmát fektetni s e rétegekből nevelt magának uj arisztokraczíát. Hadvezérei, tudós főpapjai nagyobb részt uj emberek voltak, kiket érdemeik jutalmául bőven ellátott világi javakkal. Becsülte a polgári munkát és a munkásokat s a jobbágyosztályt védelmébe fogadta a hatalmasok önkénye ellen. Epp oly emlékezetesek voltak alkotásai a polgárosodás terén s Mátyás király Magyarországa a humanizmus és humanista müveltség egyik nagy európai központja lett. Udvarában, a budai várlakban, melynek fényüző épitkezéseivel európai hirnevet szerzett, olasz és más külföldi tudósok, költők, müvészek, festők, szobrászok, épitészek tömegesen találkoztak s sokan a király szolgálatában állandóan ott maradtak. Nagy összegeket költött könyvtára, a világhirű Corvina gyarapitására s az élénk szellemi élet, melyet támasztott, nem szoritkozott fővárosára és udvarának szük körére. Tudománykedvelő főurai, tudós főpapjai, kik közt egykori tanitója Vitéz János esztergomi érsek és Csezmiczei János (Janus Pannonius) a humanizmus nemzetközi köztársaságának előkelő alakjai voltak, elvitték az uj eszméket, az uj szellemet az ország minden részébe. Ez a müveltség még idegen köntösben jelentkezett és deákos volt. De mint minden müveltség termékenyitőleg hatott a nemzeti nyelvre is, s a következő emberöltő már gazdag irodalmat teremtett magyar anyanyelvén.

Mátyás király kétszer nősült ugyan, de sem első nejétől, Podjebrad Katalintól, sem a másodiktól, Aragoniai Beatrixtól nem származtak gyermekei. Természetes fiát, Corvin János herczeget, kit a leggondosabb nevelésben részesitett, akarta tehát utódjává tenni. De éppen e terve előkészitése közben meghalt. Beatrix fondorlatai folytán az egyházi és világi főurak többsége Mátyásnak tett igéretei megszegésével cserben hagyta Corvin Jánost s a nagy számu trónkövetelő közül a leggyámoltalanabbat, a lengyel Jagelló-családbeli Ulászló

Digitized by Google

cseh királyt emelte Magyarország trónjára. Beatrix azért támogatta, mert azt remélte, hogy a nőtlen király feleségül veszi, amiben, noha Ulászló egész házassági bohózatot játszott el vele, alaposan csalódott. A főurak viszont azért állottak melléje, mert megelégelték jótevőjükben, Mátyásban az erőskezü királyt s mert élvezni óhajtották hatalmukat féktelenül, korlátlanul. Ők nem is csalatkoztak Ulászlóban, ki még Csehországban kimutatta, hogy érzéketlen a korona tekintélyének, a királyi méltóság diszének fentartása vagy országának érdekei iránt. A fényes budai palotában igazi árnyékkirály volt, aki az uralkodást a főuraknak engedte át, külső ellenségeitől pedig lealázó feltételek mellett vásárolta meg a békét. Miksa római király nemcsak Bécset és az osztrák részeket foglalta vissza, hanem benyomult Magyarországba s megszállta Székes-Fehérvárt is. II. Ulászló a háborunak nagyon hátrányos békekötéssel vetett véget s azután elnézte, hogy a főurak mindinkább megnyirbálják a király jogait s megbénitsák az állam erejét. A rendi reactio egymás után semmisitette meg Mátyás király összes intézményeit; megfosztotta hadi erejétől, tekintélyétől, jövedelmeitől a koronát, annyira, hogy a gyámoltalan király udvarával együtt néha a legnagyobb nélkülözéseknek volt kitéve. Az ország elzüllésnek indult, az urak kérlelhetetlenül éreztették hatalmukat a városokkal és a jobbágyokkal, kikre folyton sulyosabb terheket raktak. Csakhamar, mint akkor más európai országokban, itt is forrongani kezdett a köznemesség s mozgalma részben az udvar, részben az olygarchák ellen irányult. Igy még inkább megbomlott, ellenséges pártokra szakadt a társadalom. A köznemesség forrongása még veszélyesebb lett, mikor Szapolyay János szepesi gróf, az ország legnagyobb földes ura s igy legbefolyásosabb embere is hozzá csatlakozott. Mig a rendek törvényben mondották ki, hogy, ha Ulászló fiörökös nélkül halna meg, idegent többé nem választanak helyére, Ulászló, a saját családi érdekeinek oltalmára Miksa császárral kölcsönös örökösödési szerződésre lépett s fiát, Lajost a császár unokájával,Mária főherczegnővel, leányát, Annát pedig Ferdinánd főherczeggel jegyezte el. Ulászló

Digitized by Google

uralkodásának végén a sok belső bajt szörnyü parasztlázadás (1514) tetézte. Előbb a jobbágyok kegyetlenkedtek földes uraikon s midőn Szapolyay leverte őket, az urak álltak féktelen bosszut a köznépen. Különösen a déli részeken okozott a mozgalom roppant kárt emberben és vagyonban s a röghöz kötött, elviselhetetlen urbéri terhekkel sujtott jobbágyság jajszava, mint egy későbbi törvény mondja, az égbe kiáltott.

Ulászló halála után kiskoru fia, II. Lajos helyett háromtagu regensség vezette az ország ügyeit, mig Szapolyay a köznemesség támogatásával magát óhajtá az ország kormányzójává választatni. Az ellenséges pártok sivár küzdelmei közepett jelentek meg Budán II. Szolimán, korának egyik legnagyobb uralkodója követei, hogy békét kináljanak, de csupán oly feltétellel, ha Magyarország évi adót fizet a szultánnak. Budán önérzetesen utasitották el e kivánságot, sőt börtönbe dobták a követeket. Egyebet azonban nem tettek a fenyegetett határok oltalmára s a szultán 1521 nyarán csakugyan hatalmába keritette az ország legfontosabb végvárát, Nándor-Fejérvárt. Ezzel be volt törve Magyarország keleti főkapuja s nyitva állt az ut a török előtt egész Budáig. A szultán ekkor nem tette meg ez utat. Még öt évet engedett Magyarországnak, hogy segitsen magán. Noha időközben Lajos önállóan kezdett uralkodni s nőül vette Mária főherczegnőt, a honvédelem érdekében semmi sem történt, az ország áldatlan belső villongásokban vesztegette el megmaradt csekély erejét, külföldről segély nem érkezett s midőn végre 1526-ban Szolimán csakugyan betört az országba, Lajos király nem egészen 30.000 emberrel állhatta utját. Mohácsnál történt meg a nagy mérkőzés (aug. 29). A törökök tulereje hősies küzdelem után megsemmisité a kis magyar hadat. Menekülés közben Lajos is életét veszté s Szolimán ellenállás nélkül foglalta el Buda várát, mig csapatai szerteszét dulták az országot.

A mohácsi gyásznappal véget ért az egységes magyar állam, melyet hat század nemes igyekezetei forrasztottak összze s tettek a belső polgárosodás s a nemzetközi politika

Digitized by Google

kiváló tényezőjévé. Az államegész ismét alkatrészeire bomlott, melyek egyike sem volt elég nagy és elég erős arra, hogy az állami és nemzeti érdekeket kellő nyomatékkal védelmezze. A feldarabolás közvetlenül a mohácsi vész után kezdődött. Szolimán fölégetve Buda városát s feldulva az ország nagy részét, oktoberben eltávozott ugyan anélkül, hogy hóditásokat tett volna. Csupán a déli határszélen, a Szerémséget tartotta meg Nándor-Fejérvár biztositására, mig máskülönben a magyar államterület a nagy katastrofa után is együtt maradt. De az ország két királyt választott s ezzel maga darabolta fel, osztotta két részre magát. Alighogy a török eltávozott, a nemesség az a része, mely nem akart idegen királyt, Székes-Fejérvárt országgyülést tartott s Szapolyay Jánost királylyá választván, nyomban megkoronázta. Másrészt az Ulászlóval kötött örökösödési szerződések alapján Ferdinánd főherczeg, V. Károly testvére s csakhamar cseh király szintén igényt tartott a magyar trónra. Ügye azonban, minthogy II. Lajos életében nem képzelte, hogy jogigényei egyhamar gyakorlati fontosságra emelkednek, egyáltalán nem volt előkészitve. Érdekei képviseletét nővére, Mária királyné, II. Lajos özvegye vette kezébe, ki a régi udvari párt s Szapolyay személyes ellenségei körében toborzott bátyjának hiveket. Ez azonban lassan ment s csak decżember közepén sikerült országgyülést tartani, melyen ekkor is kevesen jelentek meg, de Ferdinándot királynak választották s Szapolyay Jánost bitorlónak nyilvánitották. Igy lett két királya az országnak, mely ennek folytán állandóan két részre vált. Mindegyik király az egész ország jogszerü urának tekintette ugyan magát, de hatalma tényleg csak odáig terjedt, ameddig fegyverei elértek. A két király versenyharczaiban s az állandóan fenyegető török vész mellett mindinkább háttérbe szorultak a nagy állami és nemzeti politika vezető szempontjai. Az uralkodó rendet, a főuri osztályt az önfentartás ösztöne kényszeritette, hogy a körülmények változása szerint minduntalan urat, pártot, meggyőződést cseréljen s hol ehhez, hol amahhoz csatlakozzék, aki éppen hatalmasabb s igy veszedelmesebb volt. Politikai esz-

Digitized by Google

mény és politikai morál hiányzott magaviseletökből, mely kizárólag a körülmények kényszeréhez alkalmazkodott. Az első hónapokban János király volt a helyzet ura. 1527 nyarán azonban Ferdinánd nagy haddal jelent meg az országban, megkoronáztatta magát, birtokba vette Budát s Lengyelországba üzte ellenfelét. Majdnem az egész ország meghódolt neki s állandóan övé is maradt volna, ha fegyverrel meg tudja védeni. De Ferdinánd csakhamar eltávozott, János visszatért, Szolimán segitségét kérte ki s a szultán vissza is helyezte Buda birtokába s onnan Bécs megvivására indult. Ezzel kudarczot vallott ugyan (1529), de a török segély állandóan fenntartotta János trónját, mig Ferdinánd uralma sokáig bizonytalan maradt s leginkább az osztrák tartományokkal határos vármegyékre szoritkozott.

A török hadak ezidőtől fogva minduntalan megjelentek magyar földön, mely csaknem két századon át állandó csatatérré lett, hol a nyugatról és keletről beözönlő emberár vivta véres tusáit. Sok százezer külföldi, a keresztény világ minden országából származó nemes ur és közkatona vérzett itt el e végtelen küzdelemben, melynek sulya azonban ekkor is legelől a benszülöttekre, a magyar népre nehezedett. Százezrek támogatták harczait, de azt a czélt, hogy felszabaditsák Magyarországot, hogy a Habsburgok javára, a nyugati nemzetek biztonságának megfelelően oldják meg a keleti kérdést, ez időben elérni nem tudták. A sikerhez mindig hiányzott valami; vagy nem volt elég számu haderő, vagy nem volt hadvezér, a ki diadalra segitse. I. Ferdinánd alatt a franczia politika, mely nemcsak olasz és német földön, hanem Konstantinápolyban is szakadatlanul a Habsburgok világhatalmi állásának megdöntésén fáradozott, folyton uj támadásokra ösztönözte Szolimán szultánt, ki 1532-ben másodszor Bécs ellen indult.

De utjában feltartóztatta a vitéz Jurisics Miklós, ki a kis Kőszeg várát csaknem négy hétig elszántan megvédte. E kis hely ostromában elvesztegetvén az időt, Szolimán nem folytatta az előnyomulást, hanem hazatért. Noha ő is, hadai is, mint János király szövetségesei szoktak az országban meg-

Digitized by Google

jelenni, itt roppant dulást-rontást vittek véghez s mindig sok ezer embert füztek rabszijra. E szörnyü pusztulás végre megérlelte a két ellenkirályban az eszmét, hogy megbékéljenek s véget vessenek a veszedelmes vendég látogatásainak. A kibékülést megkönnyitette az, hogy János királynak mint agglegénynek nem volt, kire hagyja trónját.

A béke titokban csakugyan létrejött Nagyváradon (1538.) A két király a tényleges birtok-állomány alapján megosztozott az országon, de ugy, hogy János halálával az ő része Ferdinándra és örököseire szálljon. Csakhogy ezt a békekötést nyomban széttépték az események, mert János egy év mulva nőül vette Izabella lengyel herczegnőt, kitől 1540-ben fia, János Zsigmond született. Maga csak két héttel élte ugyan tul fia születését, de csecsemő gyermeke ügyét halálos ágyán lelkökre köté tanácsosainak. Ezek közül György barát (Martinuzzi) váradi püspök, a ki trónjának eddig is alaposzlopa volt, hiven, erélylyel pártját fogta a gyermek érdekeinek s fegyverrel védte meg Buda várát, midőn Ferdinánd a váradi béke értelmében birtokba akarta venni. De Buda csakhamar nem a János Zsigmondé, hanem a török szultáné lett, ki ármányos furfanggal megszállotta (1541.) s birodalmához csatolta. Csupán Erdélyt és a tiszai részeket hagyta meg a gyermek János Zsigmondnak. János király halálával megszünt tehát a két király korszaka, csakhogy az ország nem egyesült, hanem ellenkezőleg ekkor már három részre szakadt. A nyugati és az északi megyék Ferdinándé maradtak, kiknek uralma János király halálával legalább e kis területen meggyökerezett. Erdély és a szomszédos megyék Izabella királyné és fia János Zsigmond fejedelem uralma alatt maradtak, mig Buda és messze vidékek, különösen a Duna-Tisza köze, a Dunántul nagy része közvetlenül a török birodalomba kebeleztetett s pasalikká változott. A törökök azóta örökösen terjeszkedtek a másik két terület rovására. Buda után a legvirágzóbb városok, Pécs, Esztergom, Székes-Fejérvár és sok fontos vár kerültek kezökbe, sőt Erdély helyzete oly bizonytalanná vált, hogy György barát titokban kibékült Ferdinánddal s rávette Izabellát, hogy másutt

Digitized by Google

való kárpótlás fejében a királynak engedje át országát. Ez (1551.) megtörtént, s a török birtokok kivételével a magyar államterület ismét Ferdinánd király kezében egyesült.

Ebből azonban uj háboru támadt a törökkel. Ferdinánd hadai nem lévén elég erősek a törökök legyőzésére, György barát, ki időközben esztergomi érsekké és bibornokká neveztetett ki, diplomatizálással igyekezett időt nyerni. Csakhogy ez Ferdinánd vezérei körében gyanut keltett, kik a barátot orozva meggyilkoltatták (1551. decz. 17.) Benne meghalt az az egyetlen ember, a ki a király uralmát Erdélyben s az ország délkeleti részeiben fentarthatta volna. Pár év mulva Izabella és János Zsigmond csakugyan visszatértek Erdélybe, mely ez időtől fogva állandóan elvonatott a magyar király uralma alól s török hübéres fejedelemség lett. Még végzetesebbek voltak azonban György barát halálának következményei más irányban. A török az egész vonalon meginditotta a háborut, s a király hadai nem voltak képesek diadalutját feltartóztatni. Elveszett Temesvár, melyet Losonczy István hősiesen védett egy hónapnál tovább a nélkül, hogy fölmentő sereg érkezett volna; elveszett számos kisebb-nagyobb végvár, melyek egyikében Drégelyben, Szondy György csekély őrségével hősi halált szenvedett. Csupán Eger várát tartotta meg Dobó István elszántsága a királynak, de őt sem a felmentő sereg, hanem az előrehaladt évszak szabaditotta ki a veszedelemből.

Az a remény, hogy a Habsburgok világra szóló hatalma megmenti Magyarországot a töröktől, ez időben már tünőfélben volt. Ez a hatalom elég lett volna az ország felszabaditására, de a Habsburgok érdekköre egész Európára kiterjedt, s teljes erejöket nem összpontosithatták a török ellen. A magyar nemzet a Habsburgok idejében is leginkább saját erejére volt utalva s a külföldi segély soha sem volt olyan kimeritő, hogy a török uralmat megtörhette volna. Segitett egy-egy csatát megnyerni, egy-egy várat megmenteni. Mindazáltal a török uralom nemcsak megmaradt, hanem folyton terjeszkedett valamint I. Ferdinánd, akképen utódai alatt is az egész XVI. század folyamán. E zord

Digitized by Google

időkben az önfeláldozás és kötelességteljesités ragyogó példáját adta Zrinyi Miklós, a szigetvári hős, ki a gondjaira bizott várat sokáig védte a szultán tulereje ellen s külső segitséget nem kapva, végül romjai alá temetkezett (1566). A török folytatta hóditásait s felsőbbségét Erdély felett is megszilárditotta, melyben a Báthoryak családjából származó fejedelmek uralkodtak, kik közül István a lengyel királyi trónra jutott. Az idők folyamán a királyi terület lakói s a korona közötti egyetértés is mindinkább megbomlott. A király nemcsak meg nem tudta őket védeni, hanem az aránylag kis területet, melyet országnak nevezni sem lehetett, ünnepélyes igéretei és a törvények rendelkezése ellenére kénye-kedve szerint kezdte kormányozni s kivált a pénz- és a hadügyeket hozta szorosabb kapcsolatba az örökös tartományokéval. Ehhez járultak a nemesi jogokon ejtett sérelmek, másrészt a felekezeti ellentétek, melyek a XVI. század végével egyre ridegebben kezdtek előtérbe lépni. A reformáczió közvetlenül Luther Márton fellépése után, még a nemzeti királyság végnapjaiban viszhangot keltett Magyarországban is, kivált a városi polgárok közt, kik élénk kereskedelmi összeköttetésben álltak Németországgal. A mohácsi vész s a török uralom a kath. egyház régi szervezetét is széttépte s a hitujitás rohamos terjedését nagyban elősegitette. Néhány évtized mulva a fő- és köznemesség legnagyobb része jobbágyaikkal együtt, valamint a városi lakosság Luther vagy Calvin egyházának hive volt s igy vallásilag ellentétbe jutott a kath. uralkodó családdal. Ez ellentétek már I. Ferdinánd és Miksa királyok idején kiélesbültek, Rudolf uralkodása alatt pedig heves összeütközésekre, véres küzdelmekre vezettek.

A kedélybeteg Rudolf király, ki a törökkel hosszu, egyikmásik siker daczára egészben meddő háborut viselt, vallásügyi és politikai rendszabályaival maga idézte fel az összeütközést. Önhatalmulag egy uj czikkelyt csempészett be az országgyülés alkotta törvénykönyvbe, a gazdagabb főurakat a legképtelenebb ürügyek alatt hütlenségi pörbe fogatta csak azért, hogy vagyonukra rátehesse kezét, a protestánsoktól pedig fegyverhatalommal vétette el a kassai főtemplomot.

Digitized by Google

Az elkeseredés fölkelésben tört ki s a rendek Bocskay Istvánt választották fejedelmökké. Bocskay, előbb oszlopos hive a királynak, a török segélyével csaknem az egész országot elfoglalta. Noha a szultán koronát küldött neki s királynak czimezte, Bocskay készségesen kibékült a Habsburgokkal, mihelyt Rudolf helyett testvére, Mátyás főherczeg vette kezébe az ügyeket. A bécsi békében (1606) köttetett meg az uj kiegyezés. Bocskay Erdély fejedelme lett, az alkotmányon ejtett sérelmek orvoslása megigértetett s a protestánsok megkapták a teljes vallásszabadságot, hitök szabad gyakorlatának korlátlan jogát. Még ugyanazon évben a husz évre megköttetett a tényleges birtokállomány alapján a béke a törökkel, ki ujabb hóditásait, főleg Eger és Kanizsa várait a hozzátartozó nagy területekkel megtartotta.

De a bécsi béke, melynek megkötését Bocskay István kevéssel élte túl, nem szüntette meg, hanem inkább elmérgesitette a felekezeti küzdelmeket. II. Mátyás alatt halalmasul megindult a kathotikusok részéről az ellenreformatio és Forgách Ferencz és Pázmány Péter esztergomi bibornokérsekek kivált a főurak körében folytatták nagy sikerrel a téritést. Az előkelő családok tömegesen csatlakoztak a kath. egyházhoz s magokkal igyekeztek vonni jobbágyaikat. Ez a törekvés azonban mindaddig, mig a protestáns Erdély elég erős volt, hogy védelmébe vegye magyarországi hitrokonait, csak lassan diadalmaskodott. Már pedig Erdély épen ez időben (1613—1657.) élte aranykorát s Bethlen Gábor és Rákóczy I. György fejedelmek alatt nemcsak anyagilag és szellemileg indult lendületnek, hanem befolyásos szerepet játszott a nemzetközi politikában. Bethlen Gábor (1613—29) Erdély legnagyobb uralkodója a harmincz éves háboru első szakában érvényesitette politikai és katonai tehetségét. A magyar és német protestánsokkal szövetkezve, több izben sikerrel harczolt II. Ferdinánd ellen. Elfoglalta az ország nagy részét s magát a szent koronát is kezébe keritette. Hivei megválasztották Magyarország királyának, de Bethlen ismételve békét kötött II. Ferdinánd királylyal, sőt kész volt a töröktől elszakadni

Digitized by Google

s a Habsburgokkal szövetkezni a török birodalom ellen, melynek hanyatlását már ő észrevette. E merész terve azonban a bécsi körök bizalmatlanságán meghiusult. 1629-ben halt meg e nagy fejedelem, ki a müveltség, a tudomány, az iskolaügy terén is uj korszakot nyitott Erdélyben. Csakhamar Rákóczy György lépett a fejedelmi székbe, ki a béke embere volt ugyan, de a harmincz éves háboru utolsó szakában (1644) fegyvert fogott a protestánsok érdekében s a svédekkel szövetkezett. E háboru a linczi békekötéssel végződött, mely ismét törvénybe igtatta a vallásszabadságot s a protestantizmus második nagy alaptörvénye lett Csakhogy időközben Magyarországon fölöttébb megerősödött. a kath. egyház. Eszterházy Miklós a legjelesebb kath. államférfiak egyike, akit a király grófi ranggal tüntetett ki, az ország pedig nádorrá választott, hatalmasul szolgálta a kath. érdekeket s a vallásos vakbuzgalom és szenvedély minduntalan összütközésekre vezetett. E közben Rákóczy I. György fia és utóda, II. György Erdély erejét a lengyel korona megszerzéséért viselt háboruban (1657) pazarolta el. Szörnyü csapások sujtották országát, maga pedig elvesztette a török kegyét, letétetett s a harczmezőn kapott sebeiben halt meg (1660). Erdély elerőtlenedésével a magyar protestánsokra is a gyász napjai viradtak. Másrészt a törökök elfoglalták Nagy-Váradot, sőt Érsek-Ujvárt (1663), a magyar felvidék s az osztrák tartományok egyik legfőbb védbástyáját.

Ez idők küzdelmeinek egyik legnagyobb alakja, gróf Zrinyi Miklós,a szigetvári hős szépunokája, a jeles költő és hadvezér, ki a Mura vidékét védve, vitézül és ismételve berontott a török területre, ott a fényes haditettek egész sorával vonta magára nemcsak honfitársai, hanem egész Európa figyelmét. Szent-Gotthardnál a királyi hadak fővezére, Montecuccoli tábornok is diadalt aratott 1664-ben a törökökön. Csakhogy hirtelen békét kötött, melyben a szultán megtartotta összes ujabb szerzeményeit és foglalásait. Ez a béke végtelenül elkeseritette a magyarokat. Összeesküvés támadt, melynek fejei Zrinyi Péter, Nádasdy

Digitized by Google

Ferencz és Frangepán Ferencz grófok vérpadra kerültek, melyet azonban a bécsi kormány a rendi alkotmány megdöntésére és a protestántizmus kiirtására akart felhasználni. Magyarországban is ugyanazon barbár eszközökkel próbált czélhoz jutni, mint az 1618-ki mozgalmak leverése után Csehországban.

Pozsonyban idegen kormányt alakitott, a nemesek javait tömegesen koboztatta el, a pozsonyi kivételes bíróság elé idéztette az összes protestáns lelkészeket és iskolamestereket. A megjelentek némelyikét erőszakosan megtéritették, az állhatatosakat pedig börtönre vetették, sokakat Nápolyba szállitottak s a magyar praedikatorok ottani szörnyü sorsa Európaszerte olyan részvétet keltett, hogy a hollandi statusok a vitéz De Ruyter tengernagyot több hadihajóval Nápolyba küldötték s a vallásukért szenvedő gályarabokat kiszabaditották. Eközben itthon folytak a proscribálások, ezeren meg ezeren menekültek török vagy erdélyi részekbe, honnan ismételve betörtek a királyi területre s csatákat vivtak a német hadakkal. E sok ezer bujdosó, a kuruczok élére utóbb a jószágaitól szintén megfosztott Thököly Imre állt s a mozgalom a török támogatásával olyan arányokat öltött, hogy nehány vár kivételével az egész királyi terület Thököly kezébe került, kit a szultán királylyá nevezett ki. Uralmának azonban csakhamar véget vetett a döntő vereség, melyet a törökök Bécs alatt szenvedtek (1683). Lipót király és császár ekkor végre összeszedte teljes erejét s külföldi szövetségesei támogatásával nagy arányokban folytatta a háborut. A magyar földre özönlő hadak élén kipróbált hadvezérek álltak s Sobieski János lengyel király, Károly lotharingiai herczeg, Lajos badeni őrgróf és Jenő savoyai herczeg a hosszu háboruban, mely 1683-ban kezdődött, a magyarok buzgó részvételével egymás után döntő csapásokat mértek a törökre s vissza hóditották a fontosabb várakat. 1686. szept. 2-án végre Buda vára is felszabadult s a karlóviczi békében (1699) a Temesköz s a Szerémség egy kis részének kivételével egész Magyarország kikerült a török uralom alól, mig Erdély már előbb visszatért a ma-

Digitized by Google

gyar korona felsőbbsége alá. A magyar nemzet királyi családja érdemeit az ország felszabaditása körül 1687-ben azzal hálálta meg, hogy a Habsburg-uralkodó ház fiági trónöröklési jogát törvénybe igtatta. Mindazáltal a bécsi kormány önkény uralma, a viszonyok minden ismerete nélkül eszközölt ujitásai s a protestánsok elnyomása ismét általános elégedetlenséget keltettek, mely ezuttal nem az uri osztályban hanem a köznépben jutott kitörésre (1703). A felvidéki megyékben a jobbágyok és a szegény nemesség fegyvert fogtak s a mozgalom élére csakhamar II. Rákóczy Ferencz herczeg az egykori erdélyi fejedelmek sarja lépett.

A küzdelem nemzeti jelleget öltött s valóságos szabadságharcz lett, mely a társadalom minden rétegét, az ország minden vidékét felölelte. Minthogy az udvart a spanyol öröködési háboru nagy európai bonyodalmai vették igénybe, néhány vár kivételével az egész ország a felkelők kezébe került s a rendek az onódi gyülésen (1707) a Habsburg-házat trónvesztettnek nyilvánitották. A fegyver azonban a király, akkor már I. József javára döntött, Rákóczy Ferencz külföldre vonult s a hosszu küzdelemben kimerült, a pestis által szörnyen megtizedelt kurucz hadak fővezére, Károlyi Sándor, a királyi hadak vezérével Pálffy Jánossal Szatmárt megkötötte a békét (1711). Ezzel befejezést nyert a belháboruk kora. Azok a magyarok, kik nem fogadták el a teljes amnestiát nyujtó békekötést, köztük maga Rákóczy és hires vezére, gróf Bercsényi Miklós lengyel, franczia vagy török földre mentek s nagyobb részök ott fejezte be hányatott, életét. A magyar nemzet ellenben teljesen belenyugodott uj helyzetébe s kibékült az uralkodóházzal. III. Károly (1711—1740) megerősitette a szatmári békét s megkezdte a végtelenül elnéptelenedett, elszegényedett ország ujjá szervezését, melynek egész kormánygépezete elpusztult az 1670 óta szakadatlanul folyó belső mozgalmak és török háboruk folyamán. Ez a török háboru Károly alatt még kétszer megujult. Először szerencsésen, mert a paszaroviczi békében (1718) a király nemcsak Magyarországnak még török ré-

Digitized by Google

szeit szerzé vissza, hanem a mai Oláhországban és Szerbiában is értékes hóditásokat tett. Másodszor meg szerencsétlenül, mert a belgrádi békében (1739) az oláh és szerb hóditásokat ismét elvesztette. A magyar államterület azonban ekkor is érintetlen maradt s Károly alatt három országgyülés igyekezett számára korszerü közintézményeket alkotni, anyagi és szellemi előmenetelét gyarapitani. Egyebek közt, a rendi honvédelmi tényezők mellett, állandó magyar hadsereg alakittatott, mely toborzás utján egészittetett ki. Mihelyt az udvar szakitott a magyarok iránti régi bizalmatlansággal, ezek körében is felülkerekedett a bizalom s a magyar országgyülés 1723-ban lelkes készséggel teljesitette királya azon óhaját, hogy a Habsburgok nőági örökösödési joga törvénybe igtattassék. Ez megtörtént az akkori országgyülés törvényeinek két első czikkelyében, mely fentartja ugyan Magyarország önállóságát, de mig I. Lipót király ivadékai élnek, az uralkodó közössége által elválaszhatatlan kapcsolatba hozza az osztrák örökös tartományokkal s a nőági trónutódlást magyar részről is elismeri. E törvényczikkekben, melyeket közönségesen, bár hibásan, pragmatica sanctiónak szokás nevezni, létesült az első alkotmányszerü kapocs a Habsburgok örökös tartományai és a magyar királyság közt. De akkor is csupán egy elvet mondtak ki és a viszony módozatait közelebbről nem szabályozták, miből később éles alkotmányos összeütközések támadtak.

A magyar nemzetnek csakhamar volt alkalma a pragmatica sanctió védelmére kelni s ragaszkodását ősi uralkodóházához a harczmezőn bebizonyitani. Károly országait lánya, Mária Terézia öröklé, kit szomszédai megtámadtak, hogy feldarabolják örökségét. Az ifju királynő a legnagyobb veszély pillanataiban megjelent hű magyarjai közt, kik életöket és véröket ajánlották fel neki. A hosszu háborukban, melyeket folytatnia kellett, Magyarország a királynő ellenállási képességének és katonai hatalmának egyik főkutfeje volt s a nép hűsége és áldozatkészsége nagyban hozzájárult, hogy Mária Terézia aránylag csekély területi veszteséggel került ki a küzdelemből. A béke

Digitized by Google

korszakában a királynő az ország anyagi és szellemi érdekeire forditotta figyelmét. Az egyházi, különösen pedig az iskolaügyek terén korszakos javitásokat eszközölt. A nagyszombati egyetemet az ország természetes központjába, Budára költöztette. Jogakadémiákat és középiskolákat alkotott, a népoktatást korszerü alapokra fektette s az eltörölt jezsuita rend nagy vagyonát a közoktatás czéljaira forditotta. A jobbágyság előnyére államilag rendezte az urbéri ügyeket, meginditotta a vizszabályozást, az utépitést és reformtevékenysége tetemesen fokozta a közvagyonosságot. Minthogy azonban a magyar rendek a teljes adómentesség kiváltságáról lemondani nem akartak s e mentességet épen akkor törvényben örök időkre kimondották, a királynő olyan vámrendszert léptetett életbe, mely Magyarországot Ausztria gyarmatává tette s anyagi felvirágzását mesterségesen megakasztotta. Máskülönben Mária Terézia korában, ki az alkotmányos formák megtartásával s a rendiség iránti kimélettel lényegileg korlátlan hatalmat gyakorolt, ébredt fel a nemzeti szellem s indult az irodalmi élet erőteljes lendületnek. Fia II. József folytatta a reformmunkát, de anyjának kimélete nélkül. Nem koronáztatta meg magát, a németet tette az állam és az iskola hivatalos nyelvévé, halomra döntött mindent, a mi utjában állt s azért meddő maradt tevékenységének azon része is, mely máskülönben áldásossá válhatott volna. A vallásszabadság, a tanügyi és közigazgatási reformok, a jobbágyság javára tett messzemenő intézkedései a közvetlenül érdekelt néprétegekben is csak csekély viszhangot keltettek, mert a nemzeti nyelv és hagyományok elleni merénylettel voltak összekapcsolva. Hatalmas mozgalom támadt József császár ellen Magyarországon is, ki halála előtt legtöbb intézkedését maga visszavonta.

Utóda, II. Lipót bölcs mérsékletével helyre állitotta az egyetértést a korona és a nemzet közt. Az 1790/1-iki országgyülés törvényczikkei biztositották Magyarország önállóságát, a protestánsoknak és görög-keletieknek megadták a vallásszabadságot s sok fontos reformnak egyengették utját. De a

Digitized by Google

franczia háboruk megakasztottak minden haladást. Ferencz királyt s az uralkodó nemességet elrémitették a párisi forradalmi események s midőn a franczia eszmék a müveltebb magyar körökben is viszhangot kezdtek kelteni, a kormány vérbe fojtotta azokat. Sokan vérpadra, még többen, köztük csaknem az egész irói világ, börtönbe kerültek s Magyarországon a rendiség az Európaszerte beálló roppant átalakulások közepett is megtartotta kiváltságos állását változatlanul. A rendek buzgón támogatták háboruiban Ferencz királyt s midőn Napoleon császár 1809-ben proclamáczióban hivta föl a magyarokat, hogy állitsák vissza állami önállóságukat s válasszanak uj királyt, a felhivás teljesen hatástalan maradt. A nemesség személyenkint felkelt ugyan, de Ferencz király zászlaja alatt s a magyar földre betörő francziákkal Győrnél szembe is szállott. Az egyetértés király és nemesség közt fenmaradt egész a napoleoni háboruk befejeztéig, melyek rendkivül kimeritették a nép anyagi erejét. De mihelyt a franczia részéről fenyegető veszély elmult, a király sem törődött többé a rendi szabadságokkal. Országgyülést nem tartott, kénye-kedve szerint vetett ki adót, mire önkénykedései ellen a rendek a vármegyékbe helyezték át az ellenállás sulypontját.

A többi évi küzdelemben a nemesség elmaradt gondolkodása és ósdi világnézlete lassankint lényegesen átalakult. Kezdte belátni, hogy a nemesi privilégium önmagának sem nyujt többé védelmet az önkény ellen s hogy csak a politikai megujhodás, a kornak megfelelő szabad intézmények menthetik meg az országot attól, hogy osztrák tartománynyá sülyedjen. Mikor tehát Ferencz király kénytelenségből 1825-ben ujra összehivta az országgyülést, a közszellem már átalakult s volt benne fogékonyság nagy állami és politikai reformok iránt. Csak a vezér hiányzott, ki a háborgó közvéleményt helyes utra terelje, ki az eszméket, melyek a kedélyekben forrongtak, szabatos kifejezésre juttassa. A szükség pillanatában megjelent ez a vezér is gróf Széchényi István személyében. Régi, előkelő család sarja, a

Digitized by Google

napoleoni háborukban, katonatiszt volt. Azután birtokai kezelését vevé át s közügyekkel kezdett foglalkozni. De csak az 1825-iki országgyülésen lett neve ismertté. Itt egy tettével meghóditotta a sziveket, egyszerre lett a nemzet elismert vezére, midőn egy esztendei jövedelmét, 60.000 frtot az alapitandó magyar tudós társaság czéljaira ajánlotta föl.

Széchényi általában a tettek embere volt. A borongós, kesergő hangulatot, mely az uralkodó osztályokat elfogta, a mult nagyságán való révedezést, mely legföllebb busulni, panaszkodni birt, de cselekedni nem, Széchényi lánglelke eloszlatta, mint a ködöt a felkelő nap melege. Fölébreszté nemzetében az önérzetet, a tettvágyat, a kötelességtudást, a jövőben való hitet és bizalmat, midőn szóval és tettel, száz meg száz alkalommal és módon variálta az eszmét, hogy a magyarság nemcsak fényes multra nézhet vissza, de még fényesebb jövőre számithat, ha kifejleszti gazdag szellemi tehetségeit, gyarapitja anyagi erejét s a korral lépést haladva alakitja át állami intézményeit és társadalmi tagolatát. Magyarország nem volt hanem lesz — volt Széchényi biztató, bátoritó jelmondata. Az elavult alkotmányban s a megcsontosodott közintézményekben melyeket addig az uralkodó osztályok szent és sérthetetlen palladiumnak tartottak, látta ő a haladás legfőbb akadályát. Gyökeres, habár fokozatos és az összes érdekelt tényezők közös egyetértésével történő átalakitásukat sürgette tehát s könyveiben és beszédeiben, szóval és tollal fáradhatatlanul apostolkodott a reformok érdekében, melyek egész körét szabatosan megjelölte.

Az uralkodó Metternich-féle kormány rendszer, mely Magyarországban ép oly ridegen elfojtotta a haladás minden csiráját, mint Közép-Európában, dermesztő légkörével ép oly kevéssé kedvezett e reformatori munkának, mint a közöny és sokféle előitélet, mely a magyar társadalomban még mindig uralkodott. De a juliusi forradalom hatásai alatt Széchényi István személyes összeköttetéseivel még a bécsi kormány gyanakvó bizalmatlanságát is enyhiteni tudta, itthon pedig a főuri, köznemesi és értelmességi körökben, főleg a fejlődő nem-

Digitized by Google

zeti irodalomban a lelkes tanitványok és munkatársak egész táborát gyüjtötte a haladás és alkotmányos reformok zászlaja köré. József főherczeg, Magyarország nádora, ki nemcsak meg volt győződve a reformok szükségéről, hanem a maga körében buzgón ápolta a közérdekeket, jó indulatu támogatásban részesitette a nemzet uj vezérét és törekvéseit.

Határtalan volt Széchenyiben a fajszeretet, a magyarság iránti lelkesedés, de befogadta lelkébe korának összes uralkodó eszméit. Ismételve bejárta és pedig kutatva, tanulva a nyugat művelt országait s a mi jót, hasznosat ott látott, azt hazájában, honfitársai javára értékesiteni igyekezett. Nemes törekvéseit minden téren dús siker koronázta. Széchényi nemcsak tudományos akadémiát adott nemzetének, nemcsak csüggedetlenül dolgozott a nemzeti nyelv csinosodásán, az irodalomnak terjesztésén és népszerüsitésén. Az anyagi érdekek terén szintén maradandó alkotásokat hozott létre. Az ő nevéhez füződik a Duna- és Tiszaszabályozás, a Dunai gőzhajózás s sok más közlekedési eszköz megteremtése, a budapesti lánczhid, az országos gazdasági egyesület, számos gyár és vállalat létrejötte. Törekvései érdekében beválasztatta magát Pest városa képviseletébe, közvetlen érintkezésbe helyezkedett a hazai kereskedőkkel, iparosokkal, tőkepénzesekkel és vállalkozókkal. A mint ekképpen érintkezéseiben kilépett a rendi világ szük köréből, ugy alkotásai is nemzeti jelleget öltöttek, mert az összeség javát, a nép minden rétegének boldogulását segitették elő.

Főuri származása és összeköttetései daczára Széchényi volt Magyarország első modern államférfia, aristokratikus természete és müveltsége daczára ő volt az első magyar politikus, a ki igazán demokratikus szellemben az összeség érdekében fáradozott. A harminczas években csak elismerés és hála környezte. Utóbb azonban egyre hangosabban jelentkezett az ellenmondás. Nem fenkölt czéljait kifogásolták, hanem a módokat, az eszközöket, melyeket alkalmazott. Elégteleneknek találták azokat. Á Prometheusi szikra, melyet Széchényi dobott a magyar közéletbe, ott idővel hatalmas

Digitized by Google

lángoszloppá nőtt. Az európai eszmék beözönlése, minek Széchényi tört először utat, a nemzet minden rétegét fölvillanyozta s a régóta kielégitet'en haladás-vágyat elemi erővel juttatta kitörésre. Széchényit tulszárnyalták az események, kevésbbé a saját hibájából, mint inkább a Metternich-rendszer szük látkörü, a közjóval nem törődő politikája miatt, mely a legjózanabb, a legsürgetőbb és leghasznosabb reformokat is ellenezte. A közvélemény kezdte belátni, hogy a bécsi kormánnyal egyetértésben, mint Széchényi óhajtá, a politikai ujjászületés, az elavult rendiségnek modern nemzeti és alkotmányos rendszerré való átváltoztatása hiu remény, mely sohasem fog valósulni. A nemzet és a bécsi kormány közt egyre élesebbé fajult az ellentét s minthogy Széchényi is sokban a kormány részén állt, a közvélemény mindinkább elfordult tőle, noha még ellenfelei is a legnagyobb magyarnak nevezték.

Uj eszmék, uj emberek léptek elő, kik közül csakhamar Kossuth Lajos emelkedett ki elragadó ékesszólásával és épp oly ragyogó irói tehetségével. Az üldözés, melylyel a kormány sujtotta, természetszerüen a legkiméletlenebb ellenzékiség terére vezette, s minthogy ekkor már ily elszánt politikusra volt szüksége az országnak, csakhamar övé lett az irányadó vezérszerep. Napilapot szerkesztett, mely köré a jelesek egész sora gyülekezett s szenvedélyes, merész hangjával felvillanyozta a tömegeket. Lényegileg Kossuth is azt akarta, amit Széchenyi, csakhogy ez a bécsi kormánnyal való békét hirdette, amaz pedig éppen a bécsi kormányt tekinté minden haladás, minden reform esküdt ellenségének. Az $184^3/_4$. évi országgyülés meddő lefolyása neki adott igazat s befolyását a közvéleményre ellenállhatatlanná tette. A kormány a megyék megrendszabályozásával, erőszakkal és önkénynyel próbálta a közvéleményt megfékezni s az 1847-iki országgyülési választásokat a saját érdekeinek megfelelően előkésziteni. Sok helyen sikerült ez, de Kossuth mégis bejutott az alsó táblára s ott egész erővel inditotta meg a küzdelmet. Az 1848. februári esemé-

Digitized by Google

nyek befolyása alatt, melyekhez csakhamar a márcziusi bécsi forradalom s Pesten a hires márczius 15-ike járult, őt és hiveit tették a helyzet urává. Néhány nap alatt az országgyülés a törvények egész sorát alkotta, melyek egy csapásra halomra döntötték a régi rendi alkotmányt, parlamenti kormányzatot és felelős nemzeti miniszteriumot hoztak be, Erdélyt a magyar anyaországgal egyesitették, a földesurak utólagos kárpótlása mellett minden urbéri terhet s az ősiséget eltörölték, a sajtószabadságot s a bevett felekezetek teljes joggegyenlőségét kimondották. Ferdinánd király gróf Batthányi Lajost nevezte ki Magyarország miniszterelnökévé, ki a legkiválóbb egyéniségekből alakitotta meg az első magyar felelős miniszteriumot, melyben Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferencz, báró Eötvös József és a nagy reformküzdelmek más hősei vettek részt. Magokat az uj törvényeket, melyek Magyarországot bevitték a modern alkotmányos országok sorába, V. Ferdinánd király ápril 11-én Pozsonyban szentesitette, hol személyesen megjelenvén a nemzet örömriadása fogadta.

Ez az öröm azonban nem sokáig maradt zavartalan. A nemzetiségi mozgalmak, különösen Horvátországban, hol az illirizmus a harminczas évek óta ijesztő mértékben terjedt, Bécsből szitva, hol megbánták a Magyarországnak tett engedményeket, lázadássá, sok helyen szörnyü mészárlássá fajultak. Oláhok, szerbek, horvátok fegyvert fogtak, mig a többi nemzetiségek, németek, tótok, ruthének hüséggel és áldozatkészen támogatták a nemzeti ügyet. Az 1848-ban népképviseleti alapon választott országgyülés lelkesülten szavazta meg a kellő katonai és pénzeszközöket, hogy a lázadást elfojtsa. De a Kossuth befolyása alatt álló magyar kormány s az udvar közt részint a nemzetiségi, részint az olasz kérdés miatt mindinkább megromlott a viszony s az ősz folyamán megtörtént köztük a végleges szakitás. Windischgrätz herczeg benyomult az országba s Buda várát is megszállotta, a magyar kormány és országgyülés pedig Debreczenbe menekült. E város lett a nemzeti ellenáliás központja. Onnan szervez-

Digitized by Google

tetett az a mintegy 200,000 főnyi honvédhadsereg, mely Görgei Arthur, Klapka, Damjanics, a lengyel Bem s sok más jeles tábornok vezetése alatt nemcsak a fellázadt nemzetiségeket verte le, hanem 1849 tavaszán számos nagy csatában diadalmaskodva az osztrák hadakat is majdnem mind kiszoritotta az országból. Alig egy-két vár maradt az osztrákok kezén s hosszabb ostrom után, melyben Hentzi tábornok ok nélkül összelövette Pest városát, Budát is visszavivta a magyar had vitézsége.

E sikerek hatása alatt Kossuth április 14-én kimondatta az országgyüléssel az uralkodócsalád detronizálását. De a győzedelmek idejének hamar véget vetett az orosz invázió. Harmadfélszázezer főnyi orosz sereg nyomult az országba, melyet a két nagyhatalom egyesült hadai pár hónap alatt a hősi ellenállás daczára csakugyan elfoglaltak. Kossuth s vele sokan külföldre menekültek, Görgei pedig aug. 13-án Világosnál letette a fegyvert. Megkezdődött a kegyetlen boszu kora. Az osztrákoknak kiszolgáltatott 13 vitéz magyar tábornokot Haynau báró, az ország főkormányzója a mozgalom sok más kiváló részesével együtt kivégeztette. A börtönök megteltek foglyokkal, a honvédek az osztrák seregbe soroztattak be, ezer meg ezer család jutott gyászba, siralom és inség borult az országra, mely előbb katonai, azután német kormányzat alá helyeztetett. Az ugynevezett Bachkorszak Ausztriába kebelezte, részekre darabolta Magyarországot, halomra döntötte az összes régi intézményeket, korlátlanul, önkényesen kormányzott, kizárta a nép minden részvételét a közügyekből, a németet tette az állam hivatalos nyelvévé s kérlelhetetlenül üldözte a nemzeti törekvéseket. Ujitásai nem az ország viszonyaihoz és szükségleteihez voltak szabva s e kormányzat csak anyagi téren jelez némi haladást, mert ledöntötte a vámsorompókat, melyek Magyarországot 1848-ig nemcsak Ausztriától, hanem saját tartományaitól is elválasztották s az üzleti forgalom és kivitel élénkülését teljesen kizárták.

Sokáig ez idegen kényuralom nem tarthatta magát. Az 1859-iki olasz franczia háboru halomra döntötte, de Magyar-

Digitized by Google

ország kibékitése s a király szentesitésével ellátott 1848-ki alkotmány visszaállitása, a Deák Ferencz köré sereglett nemzet e hő ohaja, csak 1867-ben valósult. Az 1861-ki országgyülés, melyen Deák a jogfolytonosság elvét proklamálta, nem vezetett eredményre. Csak az 1866-ki porosz háboru hatásai alatt vettek a kiegyezési tárgyalások kedvező folyamot. Az 1867/8-ki törvények végre befejezték a hosszu alkotmányviszályt. Ferencz József király elismerte s érvényökbe visszahelyezte az 1848-ki törvényeket, a magyar országgyülés viszont e törvényekből azokat, melyek az uj helyzetnek meg nem feleltek, alkotmányos uton módositotta s Magyarország törvényes viszonyát az osztrák örökös tartományokhoz minden részletében törvényileg szabályozta.

A kiegyezés, mely Deák Ferencz halhatlan alkotása, visszaadta Magyarország önállóságát s világosan körülirta jogait és kötelességeit a Habsburgok monarchiájának keretében, mely veszedelmes belső betegségeitől megszabadulva, immár ujra irányadó szerepet játszik a nagyhatalmak tanácsában. Ferencz József király, ki felséges nejével, Erzsébet királyasszonynyal együtt 1867. junius 8-án megkoronáztatta magát, már előbb, februárban, minthogy Deák Ferencz, a haza bölcse minden hivatalos állást és kitüntetést visszautasitott s csak mint egyszerü képviselő szolgálta tovább királyát és nemzetét, gróf Andrássy Gyulát nevezte ki magyar miniszterelnökévé.

Az időszak, mely azóta eltelt, a polgárositó munka, az anyagi és szellemi érdekek fejlesztésére irányuló reformok kora. A horvát-magyar viszonyok törvényesen rendeztettek, a közintézmények modern ujjá szervezése minden téren megindult, az oktatásügy és a közmüvelődés összes ágai a kellő gondozásban részesültek, a magyar honvédség felállitásával és nagyarányu fejlesztésével a monarchia védelmi képessége tetemesen fokoztatott, sok ezer kilométernyi vasut és országut épült, a vizszabályozásra nagy összegek fordittattak, Magyarország európai megbizásból befejezte a Duna-Vaskapu szabályozás nagy munkáját, a közlekedési és kereskedelmi politika

Digitized by Google

a nemzeti érdekek szolgálatába helyeztetett s óriási arányokat adott a kivitelnek.

A monarchia külügyeiben a magyar befolyás törvényes érvényesülése mindig a béke fentartásának volt szentelve. A semlegesség érdekeit védte az 1870—71-ki nagy háboru idején s 1878-ban hiven támogatta a királyát a Bosznia és Herczegovina megszállására Európa részéről nyert megbizás végre hajtásában. Egy magyar államférfiu, gróf Andrássy Gyula kötötte meg az osztrák-magyar-német szövetséget, mely Olaszország csatlakozásával utóbb hármasszövetséggé bővült s fenállása egész folyamán az európai béke egyik leghatalmasabb eszköze maradt. Ez a békepolitika s a védelme alatt szabadon érvényesülő reformtevékenység örök emlékü eredménye I. Ferencz József koronás királyunk dicsőséges uralkodásának.

Digitized by Google

A MAGYAR SZELLEMI ÉLET FEJLŐDÉSE.

Az ősidők homályából egy lovas ember alakja bontakozik ki szemeink előtt, amint a Volga melléki pusztán nyugodtan áll és figyel. Hegyes kalpagjában, párducz kaczagányában, izmos dereka mintha oda volna nőve apró lovához. Sas-szemeivel végigtekint a végtelennek tetsző sikon, melynek minden részletét élesen megvilágitja a nap fényes korongja. Nyugodt; nem fél és nem képzelődik; csak az tartozik rá, amit lát, s a pusztai képeken és erős világitásban edzett szeme mindent világosan lát, amit emberi szem egy pontról láthat. Tegze vállára vetve; perzsa kardja oldalán: lesi az ellenséget. Ha csak egy páran lesznek, szembeszáll velük; ha csapatostul jönnek, hirt visz a többieknek. Ezekért, a többiekért vigyáz és el van szánva mindenre. A beláthatatlannak mondott messzeségbe is belát: egy távoli fekete pontban felismeri a hullározó sast, az ő istenének gyors, erős és kegyetlen madarát. Ez jó jel; megsimogatja Ráró-lova nyakát és bizton nyugtatja kezét kardja markolatán. Várja a jövendőt és érzi, tudja, hogy a közös ügynek az ő erejére is szüksége lesz.

Ennek a magányos lovasnak képe nemcsak az ősi magyarság életmódjából, hanem a magyar szellem mivoltából és fejlődéséből is sokat megmagyaráz. A magyar nem-

Digitized by Google

zetnek egész szellemi életében jellemzően nyilatkoznak azok a természeti és erkölcsi befolyások, melyek ősi életviszonyaiban érvényesültek és lelkébe gyökereztek. Pusztai nomád nép volt s a sik természet, mely körülvette, nagy kiterjedésével, tiszta világításával és kevés szinével : inkább szemlélő erejét, belátásának tisztaságát, felfogásának és itéletének elevenségét és biztosságát fejlesztette. Inkább ezeket, mint a vágyat az ismeretlennek megismerésére, a képességet megközelitésére, a képzelődést s ennek játékaival együtt az érzelmek árjába való elmerülést. Még a hozzá verődött idegenekkel is csekély számu volt; az önfentartás küzdelmei, inkább az emberekkel, mint a természettel folytatott harcz vette igénybe, foglalkoztatta és fejlesztette minden külső és belső erejét. Nemcsak a kilenczedik századbeli görög és arab irók, hanem már a hazában folytatott életének első korszaka is bizonyitja, hogy félig-meddig zsákmányból élt. Folyton harczokra volt utalva s mivel ugyszólván mindenét bátorságának és ügyességének köszönhette : ez a pusztai harczok természete által föltételezett személyes bátorság, egyenesség, kész szembeszállás jellemvonásává s igy eszményévé lett és maradt mind máig. E vonást, ugy látszik, azoknak a török elemeknek köszöni, melyek a nagyobb számú ugor népekkel összeolvadva, nemzetté alakitották s nevét is adták.

Az egyesek személyes vitézsége, az összetartozás erős érzése nélkül nem lett volna elegendő a kis nemzet védelmére, térfoglalására és fentartására. Az a körülmény, hogy az ősidőktől kezdve élete egész folyamán, mindig, minden bonyodalomban, háborúban, idegenek által támogatott belviszályokban, nemzeti élete volt fenyegetve: rendkivüli mértékben kifejlesztette benne a közös, nemzeti érdek iránt való hajlamot, érdeklődést. Alkotmánya, szabad intézményei, országgyülései, melyek a nemzet táboraiból alakultak, vármegyéi : mind erősitették ezt a vonását. A nemzetiség közérdeke, különösen az idegenekkel szemben, Magyarországon már a középkorban annyira foglalkoztatott mindenkit, kicsinyt és nagyot, hogy Freisingeni Ottó megemlitésre méltónak találja. A közérdektől,

Digitized by Google

a nemzeti érzéstől való áthatottság irányozza mindenkor a magyarságnak egész külső és belső életét. Jellemzőleg és uralkodóan nyilatkozik szellemi életének egész folyamában és minden ágában: költészetében, tudományában, müvészetében. Ez a nemzeti érzése sugallja egész gondolkodását és képzeletét. Amit idegenből, a mivelődésben előtte járó nyugottól vesz, azokat az eszméket és formákat is mindig akként módositja és idomitja, hogy a magyar nemzeti érdek szolgálatára minél alkalmasabbakká tegye.

A magyar léleknek ezek az ezredéves vonásai, állandó uralmuk, annál érdekesebbek, mert a nemzet különböző fajok elegyedéséből alakult s idegen elemeknek szakadatlan beolvadásával gyarapodott. Az ugorság halászait és vadászait, a nyugot harczi hányatásai elől ide szorult békés településeket áthatotta a maga katonai ideáljával; a nyugotról bevándorolt, eredeti nemzeti kötelékeiből kiszakadt olaszokban és németekben uj nemzeti kapcsolatuknak mély és erős érzését tudta meggyökereztetni; a keletről érkezett törököket, kunokat, bolgárokat, besenyőket, e széthuzó és vad elemeket, már nyugothoz simult mivelődésének megnyervén, erejöket annak s a nemzeti egységnek szolgálatába hajtotta. Az uj haza területének legnagyobb része talajra és éghajlatra hasonlitott a régi lakóhelyek pusztaságaihoz. Igy a magyar föld természete, a magyar faj uralma és közintézményei, a magyar történet jelleme, a folytonos és erős keveredés ellenére is, legalább fővonásaiban mind máig fentartották az eredeti magyar lelket. A beolvadt idegenek: lovagok és harczos nomád csapatok ép ugy, mint földmivelő és iparos települők, nemcsak nyelvökben, hanem lelkök szerint is magyarokká lettek.

A magyar szellem legrégibb költői nyilvánulásaiban, melyeknek nyoma, tárgyai, felfogása ránk maradtak, már jelentkezik a nemzeti érdeknek jellemző uralkodása, a nemzetpolitikai irányzat. A kilenczedik század végén a Duna és Tisza partjainál Árpád vezetése alatt megjelent honfoglalókhoz részint a hun uralom alatt állott s vissza keletre verődött népek, részint az itt lakók utján elszivároghattak ez ország-

Digitized by Google

nak eladdig leghatalmasabb uráról, Etele királyról szóló hagyományok, azok a mondák, melyekből a Nibelung-ének vége is szövődött. E mondákat a magyarság a magáénak fogadta: a hun és magyar nemzetet két testvér, Hunor és Magyar ivadékának hirdette; a világbiró Etelét a maga ősének, dicsőségét és hatalmát a saját nagy emlékének, földjét a maga hajdani országának és jogos örökségének hitte és tüntette föl. Ki ne érezné, hogy a nemzeti képzeletet e kapcsolatban, mintegy ösztönszerüen, a nemzeti érdek és érzés vezeti? Minden nép Etele-mondái közül a magyaréi árasztják el a hun király alakját a legnagyobb fénynyel, «az isten ostorát» egyedül ezek ruházták föl a nép-szivnek kedves hősök vonzó vonásaival. A magyar honfoglalás némely mondái összeszövődnek a hun hagyományokkal. E hagyományok másik hősének Csaba királyfinak emlékét csak a magyar mondák őrzik s jellemző, hogy éppen tőle, ki az idegennek meghódolni s vele megbékélni nem tudván, elbujdosott: éppen tőle származtatják Árpádot, a honalapitót.

A *hún mondákhoz* kapcsolódva, Árpád atyjának, a mesés Álmosnak alakja tünik fel, kinek küldetését, hogy a magyarságot mai hazájáig vezesse, a szent madár jelentette. A vándorlások, a főembereknek vérrel megpecsételt szövetkezése, Árpádnak fejedelemmé emeltetése, az ő és hét vezérének győzelmes harczai, melyekkel az országot akkori uraitól elfoglalták: ezek képezik tárgyait az ősmagyar mondaköltészet második nagy körének, a *honfoglalás mondáinak*. Hozzájok csatlakoznak, mintegy kihangzásul a pogány világ utolsó mondái: az Árpád utódai alatt folyt külföldi kalandokról, fosztogató hadjáratokról, melyeknek fő hősei a kürtös Lehel és a bárdos Botond. Mindezeket az énekmondók tartották fenn, kik kobzaik pengetése mellett daloltak a sátorszállások és táborok, majd az ujon keletkezett falvak népeinek, a seregek és gyülések sokaságainak, az ősök képzeletnagyitotta tetteiről, utolsó ápolói gyanánt a mind jobban halaványuló és üldözőbe vett pogány hagyományoknak is. Ezekből az énekekből, szövegük szerint, semmi sem maradt

Digitized by Google

reánk; semmi az ősi magyar költésnek vallásos, gyászoló és szerelmes dalaiból, melyeket történeti források emlegetnek. Az ősmondáknak legalább tárgyait ismerjük deák-krónikáinknak a tizenkettedik század végén meginduló sorozatából. E krónikák szerzői, élükön Béla király névtelen jegyzőjével, szemmel láthatólag sokat meritenek a nemzeti mondából s az énekmondók dalaiból. A tudós lenézésével emlegetik ugyan ezeket, de kétségtelen részességüket tanusitják a magyar népszellemben még ott is, ahol ez összeütközésbe kerül az ő koruk és hivatásuk felfogásával. Jóllehet keresztyének és papok: még eleiknek a nyugot ellen folytatott dulásaik elbeszélésében is ki-ki tör belőlük a magyarság érdekeihez szitásuk; el-elszörnyednek ugyan a német és olasz keresztyén népet fosztogató, kolostorokat és templomokat pusztitó pogányok vadságán, de nem titkolják barbár büszkeségüket a hős kalandorokra, kik «harczosok és lélekben erősök» voltak s «a gaz és ravasz ellenséggel» szemben «vakmerőn és emberül megállottak».

Szent István az, ki az 1000-dik esztendőben koronát tétetvén fejére, nemzetét az európai államélet és müvelődés közösségébe bevezeti. Apostoli buzgósággal téríti a római hitre, maga a nyugoti dinasztiák rokoni kötelékébe lép, az uj egyházat s az ujjá alkotott államot szervezi. A régi pannoniai keresztyénség romjain fölépül az uj magyar egyház, különösen felső-olaszországi hittéritők által, kik első tanitóivá lesznek nemcsak a hit igazságainak, hanem a latin betük ismeretének és használatának is. Az uj renddel megalapitott királyságnak a régi törzsfők függetlensége áldozatul esik: a fejedelem sátora fényes udvarrá lesz; az ősi fegyvertársak közé idegen lovagok serege kerül s eléjük az uj egyház főpapjai ülnek. A pogányság az első félszázadban többször megkisérti az ellenállást, mindig a nemzeti féltékenység ösztönéből és keserüségével; de hasztalanul. A nemzetet, egy genialis dinasztia uralma alatt, áthatja a keresztyén mivelődés szelleme; de anélkül, hogy nemzeti érdekeit áldozatul hozná. Keresztyénsége ellenére megtartja s mind máig őrzi régi

Digitized by Google

pogányságának legnemzetibb képzetét és szólamát: a *magyarok istenét.* De már a tizenegyedik századtól kezdve utóbb bevándorlott keleti fajrokonaival szemben a hit védelmének és terjesztésének most békés, majd harczi munkáját végzi. Nemzeti érdekeinek védelmére az uj hit eszméiből a ráözönlő barbárok ellen épp ugy lelkesedést merit, mint amennyire gyarapitja ezeknek beolvasztásával erejét, függetlenségének a keresztyén nyugottal szemben való oltalmazására.

A magyar föld megtelik a keresztyénség alkotásaival: kolostorokkal és iskolákkal, melyek sorában már az Árpádok alatt a veszprémi egyetem is megalakult, azután templomokkal, közöttük a román és gót izlés mestermüveivel, a magyar lélek pedig megtelik a keresztyénség fogalmaival és érzéseivel. Irodalmunk legrégibb, ránk maradt emlékeiben már ezek uralkodnak. A legelső: *Szent István király atyai tanácsai fiához, Imre herczeghez,* deáknyelven irva, a keresztyén és magyar uralkodó erényeit fejtegeti. Négy fő eszméje: a hithez való hüség; az idegeneknek és miveltségöknek befogadása és megbecsülése; a nemzet hagyományainak és törvényeinek tisztelete; a bölcsek és jók tanácsának megfogadása s a hadi népnek különös becsületben tartása. Imre herczeg ifjan elhalt; de a bölcseség és magyarság lelkében fogant királyi tanácsok alaptételeivé lettek a magyar politikának: nemzeti érdekeinket és fejlődésünket a nyugothoz füzni, de fel nem áldozni neki; a szabad nemzet és szabad ember kardjával védelmezni közös érdekeinket a hitetlenség és vadság ellen, a magunkéit pedig mindenki ellen. A keresztyén hitvilág az idetelepült idegenek, meg az uj magyar papok által lassankint kiképzi magyar formáit. A tizenharmadik század elejéről maradt fenn nyelvünknek legelső, összefüggő, irott emléke: egy rövid *halottas beszéd és könyörgés,* a nehéz alkalmazkodás példái mellett is bizonyos nyers erőt éreztetve, mely a kötetlen magyar irásnak egészen az ujkori franczia próza hatásáig, legfőbb jellemvonása. E nyelven, zord hangzásu szavaival, egy viharjárta pusztákon élő hadi nép ájtatoskodik, amely még nemrég lovastul

Digitized by Google

temette halottait. Nem sokkal ujabb keletü legrégibb versünk: egy *Königsbergben felfedezett szent éneknek* megromlott, össze-vissza szabdalt töredéke, mely az angyali üdvözlet foszlányaival, hangsulyos nemzeti ritmusunknak már eleven megcsendülésében, fohászkodik Szüz Máriához, kiben a magyar keresztyénség az ország védasszonyát, a Patrona Hungariae-t tisztelte. A vallásos élet szüksége az ilyen magyar szertartásos imádságoknak és énekeknek mind nagyobb számát hozta létre. Amint a fejedelmi házak családi kapcsolataival, a keresztes hadak vegyüléseivel és átvonulásaival, az Árpádok után egyenest idegen uralkodóházak behonosodásával, magyar papjainknak külföldi egyetemekre és iskolákra járásával, magyar hadaknak olasz földön megfordulásával az Anjouk alatt: a nyugottal való összeköttetés szálai egyre sokasodtak, a közép-európai klastromi müveltség is mindjobban meggyökerezik és terjed s egyre több magyar nyelvü szent irat keletkezik: bibliafordítások, legendák, prédikációk, regulák, imádságok, énekek. E klastromi irodalom emlékei, középkori kódexeink, az akadémia kiadásában tizenhárom nagy kötetet tesznek. Nemcsak a magyar stil fejlődését mutatják, hanem az egyházi élet világmozgalmainak hatását is ránk. A husszitizmus befolyását nyomozhatjuk a tizenötödik századból maradt *bibliafordításainkban.* Aquinoi Tamás theologiai bölcselete, a dominikánus prédikátor mesterfogásaival jelenik meg Nicolaus de Mirabilibus szentbeszédeiben és vitatkozásaiban. A franciskánizmusnak, a népszerü, maradi és bátor áhitatnak szelleme, pedig ez egész irodalomnak leghatalmasabb képviselőjében, Temesvári Pelbártban, a világszerte ismert nagy prédikátorban, már a gyülölt humanizmus idején mutatkozik fejlődése csucsán. A tudós és nyakas barát az egyház érdekében szembeszáll Mátyás királylyal; de csak az ő magyar népe van előtte, melynek keresztyén hagyományait, a magyar szentek legendáit ő irja meg forrásszerü adalékokul az egyetemes és magyar legendatárakhoz. Az ő deák szövegére támaszkodik a középkorból maradt legterjedelmesebb költői emlékünknek, a *Katalin-legendának,*

Digitized by Google

költője is: az egyház nagy legendái közül ez az egyetlen, mely Magyarországon érte el leggazdagabb kifejlődését. Magyar énekek, himnuszok is bőven készültek és maradtak. Ennek az egész irodalomnak legérdekesebb vonása: a benne foglalt adatoknak egyre növekvő száma arra nézve, hogy az általános keresztyén eszme- és képzet-körben mint foglal egyre nagyobb helyet a magyar szellem az ő külön eszményeivel, szentjeivel, törekvéseivel, emlékeivel, nemzeti érzésével. Igy ezt a középkori fejlődést méltón fejezi be legrégibb költeményünk, melynek szerzőjét ismerjük: egy *himnusz*, mely Máriától, az ország patronájától esd oltalmat a ránk zúduló török ellen s amelynek szerzője, Vásárhelyi András, egy franciskánus barát, a haza védelmében esett el Mohácsnál.

Az egyházi irodalom mellett él és virágzik a régi mondai és történeti költészet is. Mivelői a kobzukkal és hegedüjökkel vándorló regések és igricek. Ott vannak, az ősök tetteinek énekeseiül, a királyi udvartartás népei között; de ott a táborokban, nagyok házainál, vásárokon és bucsukon is. A pogány világ emlékeit is ők őrzik legtovább; de az idők változtával, ezek az emlékek mind jobban kiszorulnak dalaikból. Az ujabb történetek, hőstettek és csápások, a királyi házak dicsősége és viszályai: gazdagon szolgáltatták az uj tárgyakat. A kunok elleni harczokkal nyilik meg a *magyar lovagvilág*, mely a török háborukkal éri a virágkorát. Regéinek első és legkedveltebb hőse: Szent László király, kinek glóriáját a nemzeti monda s az egyházi legenda közösen fonták. A népképzelet benne ismeri föl a keresztyén magyar lovag eszményét; hőstetteiről és nagylelkéről regét regére sző s ezek jeleneteivel disziti majdnem valamennyi templomának falait; daliás alakját veri századokig aranypénzeire; sőt régi pogány mondájából ráruházza a legcsodásabb vonást: hogy holta után is visszaszáll lelke, nemzetének védelmére. A hivők az egyházban hozzá énekeltek, ki Máriának felajánlotta hazáját; s a regések felőle daloltak, ki erős karral védelmezte hazáját s a császárságért sem hagyta el. E regések énekei-

Digitized by Google

nek ismert tárgyai közt jellemzően jelennek meg mindazok a tragikus összeütközések, melyekbe a daczos magyarság idegen udvaraival keveredett : Bánk bán, Zách Feliczián, Kont katasztrófái. Énekeikből csak egy maradt meg, az is töredékesen, mely Mátyás király *szabácsi diadaláról* szól a törökök ellen.

Mikor ez az ének keletkezett, már akkor a budai királyi palotában, a püspökvárakban és főiskolákon uj szellem uralkodott, a középkori egyházi miveltségtől épp oly különböző, mint a régi magyar hagyományoktól. A nemzeti királyság fénykora volt ez: Hunyadi Mátyás uralkodása, ki népének atyja, ellenségeinek félelme s a tudósoknak és müvészeknek barátja volt. A renaissance emberei és törekvései már Zsigmond óta szivárogtak be Magyarországba s Széchy Dénes és Vitéz János esztergomi érsekek udvarában, de a Hunyadiháznál is meleg és lelkes fogadtatásra találtak. Mátyást egészen meghóditotta ez a szellem. Olasz mesterek épitették és diszitették palotáját, köztük Benedetto da Majano; deák történetirók, rhetorok és költők serege vette köröl; történetét Bonfini irta, mondásait Galeotti jegyezte. Az emberiség uj eszményeitől áthatva élt, olvasott, vitatkozott körükben és sürü összeköttetést tartott Firenze nagy humanistáival. Korának egyik leghiresebb könyvtárát gyüjtötte, a hat hétezer kötetnyi Corvinát; a másolóknak és diszitőknek egész hada dolgozott számára itthon és Olaszországban, s halála hirére, az európai tudomány piacain leszállott a könyvek ára. Az emberi szellem kincseinek gyüjtésén kivül, leghatalmasabb fegyverét, a könyvnyomtatást is ő honositotta meg már 1472-ben, megelőzvén Angliát, Ausztriát, Németalföldet, Spanyolországot. A monumentális templomépitkezések tervei és vezetése legnagyobb részben épp ugy a királyi udvarból indultak ki, mint a főiskoláké. Az uj izlés áramlatában jelenik meg költői eszményül Vergilius, ki innen kezdve a magyar müepikát egész századunk elejéig sugallja. A koszoruja után való törekvésben, Mátyás tudós köréből legmesszebb jut s európai hirre emelkedik Marsilius Ficinus és Guarinus tanit-

Digitized by Google

ványa: Janus Pannonius, a csodagyermekből lett pécsi püspök, tiszta és zengő latinságu epikumaival, melyekben Mátyást és a velencés Marcellinust dicsőitette, azután elégiáival és epigrammjaival. Igazi humanista volt: ékesszóló és hizelgő, csak névleg és szokásból keresztyén, hiu, érzéki és ármánykodó; de tehetségével mégis fődisze korának. E kor világmüveltségének, a renaissancenak, a budai királyi udvar egyik központja volt; legszélső sugarai is, egy század mulva, magyar földön, Bátori Zsigmond fejedelem kolozsvári palotájában enyésztek el.

E ragyogó világ, Mátyás halálával gyorsan romba dült s fényéből ma alig csillog más szemünkbe, mint a megmaradt nehány Corvin-kódexben Attavante és Gherardo pompás miniaturáinak aranya. A tanitók és művészek elszéledtek, a könyveket a németek és törökök széthordták, a palotákat és villákat feldulták, a szobrokat elpusztitották vagy ágyukat öntöttek belőlük. Hát a szellemekben maradt-e valami nyoma? Bár lényegében és alakjaiban idegen volt, s az udvarra, a főpapokra, a diplomatákra s jórészt külföldi környezetükre szoritkozván, a nemzet szélesebb rétegeit nem hatotta át: mindazonáltal nem mult nyomtalanul. Humanisztikus, philologiai tanulmányai, a budai főiskolán, de talán más és több uton is, átvezetnek a reformációhoz, ugy, hogy az átmeneti fokozatok is kimutathatók Erdősiben és Pesti Gáborban; azután a klasszikai, különösen a római költészet eszményeit, melyek már a következő idők legnagyobbjainál Balassinál, Zrinyinél, Gyöngyösinél fel-feltünedeznek s utóbb oly jellemzőleg olvadtak be nemzeti szellemünkbe: a renaissance idézte elsőben a Duna partjaihoz.

Mátyás király nagy korát tehetetlen uralkodók, féktelen oligarchák s a lenyügözött nép kitörései szomoru végre juttatták. Az 1526-diki mohácsi veszedelem a magyar élet egész fejlődését megváltoztatta: önállósága innen kezdve csak belső erejére támaszkodhatott. Budán háromszázötven esztendeig nem székelt magyar király. Az ország egy része, fővárosával együtt, török uralom alá került; a másik az erdélyi nemzeti

Digitized by Google

fejedelemséggé szervezkedett; a harmadik, Habsburg-királyai alatt, állandó harczot folytatott a haza területének felszabadítására és egységének visszaállítására. A politikai ellentétek, a beköszöntött hitviszályok, az elnyomók és leigázottak küzdelmei, a köz- és magánérdekek harczai százados felfordultság, bizonytalanság, nyomor forrásaivá lesznek. De a nemzeti lélek erkölcsi tartalmát mindez inkább kifejti, mint elnyomja. A feldaraboltság erősiti az összetartozás érzését, a nemzetiségnek a német királyoktól való féltése és fenyegetettsége a magyar nyelv szeretetét és mivelését, a folyton folyó harczok képei az önzetlen és feláldozó hősiség kultuszát, az elharapózott erkölcsi visszásságok és árulások pedig a nép erkölcsi közérzésének szigorát. Minderre nézve nagy szolgálatot tett a protestantizmus, mely gyorsan utat talál hazánkba s az érdekek ütközései közt, a lelki vigaszra áhitó köznyomorban oly hirtelen terjed, hogy egy század alatt majd az egész nemzetet meghóditja. A magyarság, lelkialkatának megfelelően, megnyugvást különösen a kálvinizmusnak kritikaibb és fatalisztikusabb rendjében talál, melyet «magyar hitnek» nevez.

A protestáns térités, a keresztyénség behozatala óta, az első nagy mivelődési áramlat, mely az egész nemzetet áthatja. Az uj hit hirdetői százankint állanak elő egy, minél mélyebbre ható s minél nemzetibb kultura apostolai gyanánt. Prédikálnak, vitatkoznak és zsoltárokat énekelnek a templomokban és szabad ég alatt, vándorbotjukkal bejárva az országot; iskolákat alapitanak, az ábéczésektől az akadémiákig, köztük a máig virágzó sárospatakit, debreczenit és pápait; bámulatos irodalmi munkásságot fejtenek ki, s irataik közzétételére nagyszámu könyvnyomtató intézetet rendeznek be és vezetnek s a vásárokon maguk árulják sátorokban könyveiket; szinpadokat állitanak s ellenfeleiket drámai játékokkal csufoltatják meg. Az ő buzgalmuknak és tudásuknak köszönjük az első magyar nyelvtant, az első szótárakat, az első klasszikai forditásokat, a klasszikai módú verselésnek első magyar kisérleteit, az első magyar történeti munkákat. A nem-

Digitized by Google

zeti műveltség alaptétele: hogy a nemzet nyelvén szóljon, általok valósul meg egész teljességében és kiterjedésében. Természetesen a hit igazságainak terjesztését tekintik főfeladatuknak A bibliafordításoknak egész sora készül általuk, melyek közül legnagyobb hirre s maig ingatlan tekintélyre Károlyi Gáspárnak visolyi bibliája emelkedik. Vallásuk tanait a prédikációknak és a régi hitre támadó vitairatoknak hosszu sorában hirdetik. A megtépett és visszaszoritott katholikus egyház csak a század végén veszi fel a kezlyüt. E magyarázatokban és vitatkozásokban, még pedig mindegyik félen, van egy feltünő vonás, mely nyelvökön tul sajátságos nemzeti jellemet ad nekik. A dogmatikus, erkölcstani és történeti fejtegetések során minduntalan előkerül a kérdés: melyik felekezet az oka, isten haragjának fölkeltése által, a nemzet szerencsétlenségének, s melyik tudomány vezetheti boldogabb révbe, az uj hit tisztasága-e, vagy a réginek ezredév szentelte hagyományai? A nemzeti élet beszivárog a vallásos élet világába s hevével, törekvéseivel átjárhatja azt. A magyar papot, mint papot is, épp ugy érdekli hazája boldogulása, mint a lelkek üdvössége. A keresztyénség legáltalánosabb kérdései a nemzeti szellemben a magyar politika kérdéseivé lettek. Ez a benső kapcsolat élesen szemünkbe tünik a század vallásos költészetében is, mely szivesen meriti tárgyait, inditékait és hangját az ó-testamentomból. A magyarok istene régi képzetének fel-feltüntével párhuzamokat állit a zsidó és a magyar nemzet sorsa között. A kérlelhetetlen Isten büneiért ostorozza választott népét: e gondolatot a legsötétebb változatokkal s a legmélyebb bűntudattal fejezik ki *jeremiádoknak* nevezett énekeink. Az az erkölcsi szigor, mely ebben a felfogásban rejlik s a hivők szemében az emberi nem és a haza megváltatását igéri: az a szigor hatja át protestáns-kori irodalmunk legnevezetesebb drámai emlékét, *Balassi Menyhért árultatását*, mely egy, a kor vétkeiben megcsontosodott főembert a megjelenitésnek teljes elevenségével s a jellemrajz maró szatirájával állit pellengérre. E kis drámai szatira, melynek szerzője valószinüleg Karádi

Digitized by Google

Pál unitárius pap, egy évvel készült Shakspere születése után.

A papokon kivül a század irodalmának más vándorai is voltak: az énekmondók, kik hegedüjökkel és lantjukkal járták az ország utját, közöttük volt katonák, iskolamesterek, literátusok vagy deákok is. Kedves mulattatói és mulató társai voltak kicsinyeknek és nagyoknak, különösen a zaklatott, folyton harczban tartott várnépeknek. Vallásos énekeket is tudtak és szereztek, tréfás dalokra is rágyujtottak; de jobb szerették a mondákat, történeteket s a korukbeli hadi dolgokat. Jelentékeny számmal maradt verseik tanusitják, hogy e hányt-vetett nép, érzületére nézve, éppen nem tartozott kora rosszabb elemeihez. Náluk jelenik meg először a «szegény haza» maig élő elterjedt frázisa, megszemélyesitő kapcsolatában annak a viszonynak megható bensőségéről tanuskodván, melyben a magyar lélek a haza fogalmához érzi magát A lantosok legkiválóbb s tán legtanultabb képviselője, a tizenhatodik század közepén virágzott Tinódi Sebestyén, bátran emeli fel szavát, kemény vádjait a nagyok önzése, vétkei ellen, kiknek kegyelmére volt szorulva. Száraz és egyhangu énekeiből, melyeknek busongó dallamait is maga szerezte, kikitör a sziv melege, mikor az elesett magyar vitézt dicséri és gyászolja, a visszavonást és ellenséget átkozza, a haza sorsát siratja. Hevíti korának minden nemesebb érzése. Históriás énekeinek maga által kiadott két kötetes gyüjteményében megtaláljuk hadi zajjal tele korának egész versbe foglalt történetét. E krónikákban képződik ki költőileg a török-magyar harczok zivatarainak az a hős alakja, ki hazájáért és hitéért utolsó csepp véreig helyt állva, rendithetlen halálmegvetéssel a magyar vitéz eszményképévé lett: Szondi, Losonczi, Dobó. Bármily kezdetleges versekben dicsőiti őket, annak az epikai szellemnek leheletét érezteti felfogásában, mely utóbb Zrinyit sugallta. A hős asszony alakja is, az egriek, nála lép a költészet körébe. E korban jelenik meg a magyar katona külső és belső életének részletes képe is: kedvtelései, szilajsága, elbizottsága. A dalok költője, ki «a végvárak farkasainak»

Digitized by Google

lelkét a költői elragadtatás erejével szólaltatja meg, Balassi Bálint, az előkelő, daliás, hős és könyelmü lovag, az első nagy magyar lirikus, ki épp ugy, mint az utolsó, a csatatéren esik el. Amint élete ünnepek és harczok, szerelmek és bujdosások közt telt, lelke is keserü meghasonlások és lebirhatatlan fölhevülések közt hányódik. Amazok vallásos és bujdosó énekeinek mély, töredelmes keservéből hangzanak; mig életkedve uj meg uj gyönyört talál a természetnek a renaissance által fölfedezett szépségeiben. Ég bánatában, hősiességében, örömében; de legjobban ég szerelmi szenvedélyében. Szerelmes versei vagy *virágénekei* a magyar szerelmi lirának nemcsak legrégibb ismert termékei, hanem a legjellemzőbbek közé is tartoznak. Tele érzéki vágygyal s mégis nemes alázattal, lobogó tüzzel s mégis gyöngédséggel: a szenvedély himnuszai, a képek áradatával és zugó panaszokkal, de a melyek nem könnyeket ontanak, hanem szikrákat szórnak. Minden költőnk közül eddig Balassi ért legtöbb kiadást s élt leghosszabb ideig: száz év mulva még kedves költője volt a kurucz világnak s dalai két század mulva is fel-felhangoztak a nemzet ajkán. Vele és utánzóival kezdődik a főrangu költők sora, kik között azonban a legjelentékenyebbek is messze mögötte maradnak.

A tizenhetedik század elején irodalmunk általában nemcsak arisztokratikusabb szint vált, hanem a protestantizmus is elveszti benne uralkodó jellemét. Megindul az antireformátió, melyet a harminczéves háboru szitotta hévvel és erőszakkal támogat a császári udvar és katonasága. Igazi hadserege: a betelepitett jezsuiták, kik a protestáns papokat a tudás, lelkesedés és hatalmaskodás fegyvereivel szoritják ki gyülekezeteikből, iskoláikból, templomaikból s a legnyakasabbakat börtönökbe s gályákra küldetik. Soraikból emelkedik ki a legnagyobb magyar egyházi fejedelem, Pázmány Péter, a biboros esztergomi érsek. Nemcsak az irodalmat és szónoklatot, a könyvet és iskolát használja föl ellenségei ellen, hanem a népies és gyökeres magyar beszéd fegyverét, melyet mindnyájoknál erősebben, élesebben és elevenebben forgat. Az

Digitized by Google

egyház doktorainak, különösen Bellarminnak, egykori római mesterének, polemikus theologiai fejtegetéseit bihari földijeinek eszejárásához alkalmazza, közmondásokat kedvelő, nyers szólásmódján tolmácsolja s hatalmaskodó gúnynyal árasztja el. Heve mindkét félen vitatkozó utódainál, féktelen gyülöletté és mocskolódássá mérgesedik. A népi erőnek nyelvén irja Pázmány, minden megszólaló ellenfelével szembe szállva, roppant számu vitairatait, melyeket a *Kalauz* cimü nagy theologiai munkájában foglal egybe. Ezen tartja szentbeszédeit s a prédikátoroknak csufolt protestáns papok ellen ezekkel aratja legnagyobb sikereit. Majdnem az egész főnemességet visszatériti s ékesszólásával, hajthatatlanságával és talán azzal a példájával, hogy a leggyökeresebb magyarság érvényesülhet a katholicizmus kebelében: a római egyház második alapitójává lesz Magyarországon. Jövőjére is befoly alapitványaival, melyek között legnevezetesebb 1635-ből a nagyszombati jezsuita egyetem, melyből a budapesti fejlődött. Ebből az iskolából és Pázmány udvarából került ki Káldi György kitünő bibliafordítása. A támadásokra csak az erdélyi protestantizmus maradt megingatlan, a magyarországi visszaszorult. Legnagyobb alakja, Szenczi Molnár Albert, élete nagy részét a német egyetemeken bolyongva töltötte s a hazában sohasem találta nyugtát, sőt kenyerét is alig. Idegenben irta magyar nyelvtanát és szótárát; ott forditotta, franczia dallamokra, az áhitat erejétől áthatott zsoltárait, melyeket kálvinista templomainkban maig énekelnek s a melyeknek gazdag változatosságu formái alapjává lettek a magyar verselés további fejlődésének. Ő ültette át Kálvin fő munkáját; de a genfi mester szenvedélyes tüze hiányzott belőle. A keserü, életre halálra menő harczok napjaiban egyházának erős és szenvedélyes katonákra lett volna szüksége s ő tudós és költő volt: életének is ez a tragikuma.

Pázmány körében, ostromolt várak bástyáin töltötte ifjuságát e század legnagyobb magyarja, gróf Zrinyi Miklós horvát bán, a töröknek sok csatában győztes réme, kit az egész keresztyén világ ismert és tisztelt, s nemzetének szemefénye.

Digitized by Google

Életének vezérgondolata volt: kiüzni a törököt, de a magunk erejéből, hogy aztán ne német szolgasággal kelljen megváltani szabadulásunkat. Olasz utjában és csáktornyai hires könyvtárában az ó és uj világ irodalmán mivelt szelleme ezt a gondolatot fejtegeti politikai munkáiban, kivitelének módjait a hadtudományiakban. De ugyanez sugárzik ki költői remekmüvéből, a magyar éposznak mindeddig első diszéből, a tizenöt énekes *Obsidio Szigetianából,* melynek tárgya a költő hasonnevü nagy ősének hősi halála, Szigetvára védelmében, Pompás Szolimán szultán ellen. Vergilnak és Tassónak világos nyomai mutatkoznak benne; de a konczepczió fenségére, a szerkezet szép-arányosságára, a jellemrajz erejére s a hadi képek valószerüségére méltán vetekszik s legalább is egy sorba kerül velök. A katholikus restauratio szellemében fogant: Zrinyi vértanu-halála megváltja az igaz hittől elfordult s bűnökbe sülyedt nemzetet a haragvó isten előtt. Zrinyi, a régi magyar hősiesség képviselője; ennek lelke szól nagy unokája verseiből, melyeknek hőse hivő és hazafi, harcza vallásos és nemzeti, s talán inkább ez, mint amaz. Költői motivuma ellenére a hitegységnél jobban szivén viseli a nemzeti egységet, az ősi magyar hadi erények felujulását a haza megszabaditására és szabadságának megóvására. A nemzeti érzésnek hatalmas és biztos irányu árja viharzik oly magával ragadóan az eposzban: ilyen az igazi magyar s csak ilyen erényekkel menthetjük meg a hazát és maradhatunk magyagyarok! Darabos nyelve miatt azonban a Zrinyiász nem tett nagy hatást 1651-ben történt megjelenése után. Századunk elején Kazinczy mintegy halottaiból támasztotta fel. A barokkkor költői borostyánja nem Zrinyinek jutott, hanem kortársának, Gyöngyösi Istvánnak, a gömörmegyei táblabirónak. Saját idejének történetéből meritett historiáiban, a harcz és szerelem, mithologia és allegoria a barokk-izlés szerint vegyülnek. Megénekli a *Murányi Vénust,* Szécsi Máriát, kinek ostromlott várát a daliás Wesselényi Ferencz csak kezével együtt nyerhette el; azután Kemény Jánosnak, a későbbi erdélyi fejedelemnek és Lónyai Annának, s Tököli Imrének és Zrinyi

Digitized by Google

llonának szerelmét. Érdeme nem alkotó, jellemző és szerkesztő erejében van, hanem egy-egy festői rajzában, édes lirai kitéréseiben s mindenek felett gazdag és költői nyelvében s zengzetes alexandrinusaiban, melyekben Aranyig senki utól nem érte. Ezek révén övezte nevét egy egész századon át «a legnagyobb magyar költő» hire.

Föl-fölzajlanak a költők müveiben a kornak másféle összeütközései is, melyeknek forrása nem egy, csak kapcsolatos a felekezetiséggel. A prágai, majd bécsi császári udvar állandó politikája nemcsak a protestantizmusnak, hanem a nemzeti szabadságnak is elnyomására irányult s hol óvatosabban, hol durva alkotmánysértésekkel, sőt lázító erőszakkal és vérengzésekkel lépett föl. Ilyenkor az elnyomott protestáns és magyar érdekeknek védelmére, haddal jelentek meg az erdélyi fejedelmek, mint a svédek Németországon, s Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György, magyarországi feleik támogatásával, győzelmes hadjáratokkal csikartak ki türhetőbb állapotokat. Udvarukban nemcsak a magyar politikai érdekek szálai futnak össze, hanem a magyar szellemi élet mozgalmainak ezek a központjai. Különösen Bethlen Gábor és I. Rákóczi György, oldalukon hatalmas püspökeikkel s a főiskoláikba hivott idegen tudósokkal, fejtenek ki nagy buzgóságot egy magyar és protestáns szellemü mivelődés fejlesztésére. Ennek mozgalmaiból emelkedik ki a gyulafehérvári akadémián a Németalföldön iskolázott Apáczai Cseri János alakja, az első nagy magyar tanáré, kiben a tudomány iránti lelkesedés a legbensőbben összeforr hazafiságával. Descartesnak egyik legelső tanitványa, ki a rationalizmus alaptételeit már nehány évvel a mester halála után, 1654-ben *Magyar Encyclopaediájában* nyelvünkön adja, körülbelül félszázaddal előbb szólaltatván meg magyarul a filozófiát, mint Thomasius németül. De kritikáját nemcsak az emberi ismeretekre alkalmazza, hanem mindenekfölött a magyar állapotokra s irataiban és beszédeiben szinte a rajongás bátorságával izgat összes köz- és mivelődési állapotaink átalakitására, a magyarság amaz ideáljának megvalósitására, mely az ő lánglelkében

Digitized by Google

nyugoti miveltségéből és keleti fajszeretetéből szövődött. Ezer érdekkel ütközött össze, még a protestáns orthodoxiával is és ifjan pusztult el. Szelleme nem volt hatástalan s a theológia, nyelvtudomány, de különösen a történelem mezején munkás maradt. Iró tollal munkás részesei nemcsak tanárok és papok, hanem katonák és diplomaták, polgárok és fejedelmek, sőt fejedelemasszonyok, mint a Sárospatakon tanitott és irt Comenius pártfogója, Lorántfi Zsuzsánna. A kor mozgalmas élete, még pedig Erdélynek külön és magyar országos élete, a történet- és emlékirók egész sorát inspirálja. Livius utánzóit, mint Szalárdi János, egyszerü naplóirókat, mint Kemény János fejedelem, az élet kis és nagy eseményeinek kedélyes mesemondóit, mint Bethlen Miklós és Cserei Mihály, régi szokások feljegyzőit, mint Apor Péter. Ez irodalomnak utolsó és legnemesebb hajtása II. Rákóczi Ferencz bujdosó társának, Mikes Kelemennek a mult század közepéről való *törökországi levelei*. Az emigráczió viselt dolgairól és életmódjáról szólnak, de inkább egy meleg és igaz sziv belső történetéről, mely bukott ura iránt is megtartja rajongó hüségét, a Márvány-tenger partján is szive melegével őrzi vesztett hazája képét, katholikus áhitatában is táplálja kálvinista fatalizmusát s egyre zorduló magányába is elviszi gyöngéd emberszeretetét.

Mikes levelei utolsó irodalmi hangja annak a százados küzdelemnek, melyet a bécsi udvar önkénykedései s hitüldözése miatt az elgyötrött nemzet nagy része folytatott királyaival. E hadjáratok és fölkelések mindinkább vesztették protestáns jellemöket s az utolsó, a katholikus Rákóczi Ferencz háboruja, már tisztán nemzeti mozgalom volt. A magyarság ugyszólván ezeket a harczokat tekinti a maga saját történetének, melynek dicsősége és gyásza egyedül őt illeti; igy tekinti még inkább, mint az idegen segédhadakkal vivott török háborukat. Ezt a felfogást támogatja, illetőleg ezt az érzületet fejezi ki az a gazdag és virágzó népköltészet, mely különösen a Tököli- és Rákóczi-féle fölkeléseket, a kurucz világot kisérte. A változó események sorát, hőseit és vér-

Digitized by Google

tanuit a históriás énekek zengik; közöttük a ballada-költészetnek néhány remeke. A lirát a köznyomorból fakadt szenvedélyes németgyülölet sugallja, melyet a haza sorsán bánkódó fájdalomnak szivreható ereje nemesit meg. Harczi kedv, hetyke elbizakodás, hamaros kétségbeesés zajlanak bennök, a kurucz és labancz kifakadó panasza és haragos gúnyja egymás ellen. E képek és dalok valóban feltámasztanak valamit a régi pogány harczosból szemeink előtt: a hajdu és huszár kérkedő szilajságában, kóbor és vakmerő kalandvágyában, fajszeretetének elemi erejében, harczi életének vad kedvteléseiben, melyekben a vallásos mozzanat háttérben marad. Balogh Ádámnak Bécs alatt fujt nótájához körülbelül hasonlókat énekelhettek nyolczszáz évvel korábban Augsburg előtt. Harczi dalaik, melyeket tárogató kisért, a hazátlanok, bujdosók keserü sirámaiban, bús elégiáiban és jajveszékléseiben végződnek: leghiresebb példájok a trencséni nagy csatavesztés után keletkezett Rákóczi-nóta, melynek dallamából képződött a Berlioz és Liszt által világhirüvé lett Rákóczi-induló.

A török dulások s belháboruk alatt a nemzet kimerült s rendkivül megfogyott. A békepárt, mely Buda visszafoglalásáért s a török kiszoritásáért különösen hálás volt az uralkodók iránt, az 1711-iki szatmári egyességgel felülkerekedett s az ország az ő vezetésére bizta magát. Erdélyi fejedelem nem volt többé. A magyar politika irányt változtatott: innentul a királyi ház iránti hüséggel törekedett elérni, amit eddig ellene kardjával akart kivivni. Régi kuruczok és labanczok egy értelemmel fogadták el a női örökösödést. Mária Teréziának, az okos és szép királynénak nyájas szava eljutott a nemzet szivéhez s ennek lelkesedése, áldozatkészsége és hősisége az örökösödési háborukban megmentette trónját. Az egyességnek, a közrend, az igazságszolgáltatás, közigazgatás, oktatásügy haladásának kora következett, melyben azonban a nemzeti érzés régi ereje rohamosan hanyatlott. A gyülölt Bécs hazánkat is sphaerájába vonta: az udvartalan és fővárostalan ország utánozta nyelvében, divatában, szellemé-

Digitized by Google

ben. Főuraink egymásután szakitottak hagyományaikkal s az udvar közelébe gyültek, hol kitüntetések várták őket. Velük előkelőbb osztályaink is elnémetesednek és francziásodnak; a közélet és tudomány eldeákosodik. Az ujon épült barokk-kastélyokban a német szinészek szivesen látott vendégek. A miveltség és magyarság elszakadnak egymástól, amannak gyors haladása, emennek még gyorsabb hanyatlását jelenti. Aureum scientiarum saeculumnak nevezik ezt a századot, jellemzően deák-névvel. Mert a virágzásra emelkedett tudós irodalom, melynek minden ágában a jezsuiták emelkednek vezérszerepre, deáknyelvü. Ezen bocsátják közzé Pray György és Katona István bámulatos kiterjedésü történelmi tanulmányaikat; ezen szólnak a jezsuita theologiának könyvtárat tevő dolgozatai; ezen indul meg összehasonlitó nyelvészetünk és irodalomtörténetirásunk. Csak Bod Péter, a lánglelkü magyar-igeni pap csóválja keserü panaszszal fejét s irogatja össze magyarul a protestáns egyháztörténet és a régi magyar irodalom adatait, mintha nekrológját irná. A kornak csak egyetlen jeles magyar irója támad, az sem eredeti szellem: a jezsuita Faludi Ferencz, egyike legnevezetesebb régi stilisztáinknak; erkölcsi maximáiban, képeiben és verseiben, melyek magyar népdalok és olasz énekek viszhangjai, a meglepően kifejező, szinező, fordulatos magyar beszéd mestere.

Ezt a fehér hollót követve, nemsokára seregestől jelennek meg a tavaszt hirdető fecskék. A nemzetietlen kor hanyatló nemzeti életének két fő oka volt; az átmenet hirtelensége s az idő meddősége kiválóbb szellemekben. Amint az uj nyugoti miveltség, melynek főerői a világhóditó franczia izlés s a fölvilágosodás ébredező eszméi voltak, nagyobb és erősebb szellemeket érintett: magyarságukat is serkenteni kezdte s általok nemzetiségünk szolgálatába került. A királyné, ki a magyar nemzet iránt kétségtelen hálával viseltetett, nemes ifjakból magyar testőrsereget állitott Bécsben s a sereg tagjai inditották meg a magyarság szellemi ujjászületését. A lelkes ifjak élén Bessenyey György állott, kinek

Digitized by Google

pályája ugy szólván nemzeteét példázta. A hatalmas termetü «Meleager» a pataki iskolát rég elhagyván, némi deák emlékekkel s parlagi miveletlenséggel került szabolcsi pusztájáról a bécsi udvarhoz; ennek légkörében együtt ébredt benne a maga és nemzete elmaradottságának érzése s a maga és nemzete kimivelésének szenvedélyes vágya. Nemzeti érzésének lobogó lángjánál tanulja tiz évig a nyugat nyelveit, iróit, eszméit, s felgyujtja vele egész környezetét. Bessenyei társasága, a testőrgárda, mint az uj magyar irodalom és mivelődés előcsapata lesz halhatatlanná. A mester *Ágis tragédiája* 1772-ben jelenik meg s e könyvvel és ez évvel kezdődik irodalmunk uj korszaka, melynek folyamatát, sőt mind gazdagabb és teljesebb fejlődését innen kezdve nem akaszthatja meg többé sem emberi akarat, sem a viszonyok hatalma. Bessenyei a francziák követője, különösen Voltaireé, kinek a föld kerekségén nem volt nála hivebb tanitványa. Radikális szelleme és finom formái egyaránt megbabonázták. Őt utánozza drámáiban, melyeknek tárgyait azonban már a magyar mondában és történelemben keresi; őt Mátyás királyról irt époszában s nagy számu történeti és bölcseleti munkáiban. De a klassziczizmus rendszerével s a felvilágosodás eszméivel egyként kibékiteni igyekszik épp ugy vallásos érzését, mint nemzete hagyományait és érdekét. A melancholia, melybe ezek az ellentétek s a sors csapásai ragadják, alakjának legköltőibb vonásaul tünik föl; hatásának legerősebb és legelevenebb tényezői pedig a magyarság megszilárditása, fejlesztése és mivelése érdekében közzétett röpiratai. Az általa alapitott *francziás iskola* tagjai közül, a testőrök sorából Báróczi Sándor válik ki, Marmontel és Calprenède fordítója, kinek a magyar prózai stil, a nyugoti formákhoz simulás, jóhangzás és választékosság tekintetében sokat köszön. Benn a hazában Péczeli József, a lángbuzgalmu komáromi pap csatlakozik hozzájuk, kinek sok könyve közül leginkább lafontainei meséi hiresedtek el. Az egész irány a Martinovics-féle összeesküvéssel szakad meg, melylyel együtt a franczia szellem irodalmi hatása is vérbe fojtatott.

Digitized by Google

De nem az uj magyar irodalmi élet mozgalmassága. A francziással majdnem egy időben egy más izlés is jelentkezett s nagyobbára szerzetesekből egy más iskola is alakult: a *deákosoké*. Alapja nemcsak a magyarországi deák iskola, a papjainknak, tanitóinknak s középrendünk egy részének latin miveltsége volt, hanem bizonyos belső kapcsolat, mely bennünket természetünk szerint e miveltség forrását képező lelki tipushoz füzött: ennek belátó és rendező képességéhez, szónoki és gùnyos hajlamához, politikai és katonai ideáljaihoz; ezenkivül nyelvünknek minden modern nyelv között legnagyobb alkalmassága a klasszikai versmódokhoz. A francziások két rimű alexandrinusait lenézve s a magyar prosodiát kifejtve, mintegy ennek példázására irták, több jóakarattal mint tehetséggel, ódáikat, elégiáikat, leveleiket első deákos költőink, köztük Révai Miklós, a nagy nyelvtudós is. Az első égi szikrát, az igazi tüzet a sapphói és alkalmi ódákba a pálos Virág Benedek hozta, ki a római történetirás szellemében és formáiban irta meg a *Magyar Századok* történetét is.

Voltairehez és Vergilhez azonban, kik ekként az uj magyar költők vezéreivé lettek, csakhamar csatlakozott egy harmadik vezető is: Gyöngyösi. A vármegyék kis nemessége még széltiben olvasta a gömöri táblabirót s benne látta a magyar költői géniusznak leghatalmasabb megnyilatkozását. Sokan gondolkodtak úgy, hogy ha a magyar költészet uj felvirágzásáról van szó, és az igazán magyar akar maradni: akkor csak az ő nyomában indulhatunk. Ezen a nyomon, a Gyöngyösi-féle nemzeti hagyományokból, az ő négy rimű strófáiban indult a *magyarosok iskolája*. Mindennél kedvezőbb volt fejlődésére, hatására József császár rendszere, mely nemzeti nyelvünknek, alkotmányunknak, hagyományainknak egy fölvilágosult és német abszolutizmussal szegült ellene. Az uj irányban a nemzet csak magyarságának veszedelmét érezte s nemzetiségével együtt régi társadalmi és jogrendjéhez is makacs és nyakas kitartással ragaszkodott. A magyarság öntudatát az irodalmi izgatás, de még inkább a «kalapos király» politikai nyomása rendkivüli mértékben felébresztették benne;

Digitized by Google

de a viszonyok egyszersmind a mult eszméihez lánczolták. E konzervativ forrongás költői voltak a magyarosok, formában a francziásokhoz legközelebb állók, de felfogásra velök homlokegyenest ellenkezők. Érezték a kapcsot Voltaire és II. József között s Gyöngyösi módján fogtak az izgatáshoz ellene. Fő embereik: egy szegedi piarista tanár, Dugonics András és egy olasz családból származott lovas generális, gróf Gvadányi József. Amaz klasszikai tárgyu verses regéket irt s német lovagdrámákat dolgozott át magyarokká; de nevét történeti regényeivel tette hiressé. E regények mesterkélt szövevényökkel, álarczoskodásaikkal és anakrónizmusaikkal a Scudéry kisasszony tipusára emlékeztetnek, de olyanformán, mintha a precziózök finnyás szalonjai helyett egy huszár-kaszárnya várta-szobájában beszélnék el őket. A nemzeti büszkeségnek lenéző nagyzása sohasem fejezett ki égőbb fajszeretetett, mint e szük látkörü könyveknek kacskaringós nyerseségü lapjain. Leghiresebbé lett közülök *Etelka*, mely álarczok alatt épp ugy a maga korának embereit szerepelteti Zsolt vezér idejében, mint a *Nagy Cyrus;* de mig ennek maskarádja hizelgő bókokat szór, Dugonics kaczagányos bábjaival háborgó gyülölettel izgat a császár ellen. Gvadányi már csupa loyalitás; de azért semmivel sem kevésbbé tüzes magyar. Nyers és müvészietlen, de eredeti, s magyar szeme, jókedve és haragja, szatirikus verses históriájában, egy halhatatlan alakot teremtett: a *Peleskei nótáriust.* Először festi a magyar pusztát és életet, gulyásaival, juhászaival, csikósaival, s az ősi erő és eredetiségnek ez alakjaival szemben keményen rátámad a fővárosnak idegen nyelvet, ruhát, szokásokat váltott korcs magyarságára. Ez a Zajtay István, amint a tiszaparti sikon üget, haragjával egyenest, habozás és hátrálás nélkül neki az ezernyi ellenségnek: vér szerint való unokája a volgamenti lovasnak.

Az izgatás sikert ért. József császár sirjába vitte csalódott életének álmait. A magyar konzervativ reakczió egész erejével kitört az 1790-iki budai országgyülésen. A korona visszajött, Rákóczi nótái felhangzottak s a magyar öltözetek

Digitized by Google

ujra előkerültek. A jelszó volt: a régi feudális jogrend biztositása s ennek kipróbált alapján a magyarság megerősitése és kifejtése. E politikai maradiság: zajos és lelkes magyarság volt. Szóba kerül egy nemzeti akadémia alapitása s Erdélyben a nyelvmivelő társaság meg is kezdi müködését. A folyóiratoknak és hirlapoknak, melyeknek sora alig tiz évvel azelőtt indult meg a *Magyar Hirmondó*-val, száma és hatása egyre emelkedik. Kelemen László igazgatása alatt a főváros német szinpadját egy időre elfoglalja az első magyar szinjátszó társaság. Éppen e társaság vezetője volt e mozgalmas évek fiatal irói gárdájának egyik legnagyobb tehetsége: Kármán József. Nevét egy novellája tartja fenn irodalmunkban: *Fanni hagyományai,* finom és meleg rajza egy szegény leány-szivnek, egy gyöngéd virágé, melyet egy nyári nap heve és zivatara elpusztit. Az egész novella is csak egy szál virág, de azok közül való, melyek nem hervadnak. Amint a természet és az emberi lélek képe először olvad össze benne, épp ugy a külföld finomabb módja s a magyar nyelvérzék először alkot szinező, árnyékoló, választékos s mégis igaz magyar szépprózai stilt. Ez a Bécsben tanult fiatal ügyvéd szerkesztette az első magyar női folyóiratot, az *Uraniát* s ő irta meg *A nemzet csinosodása* czimén az uj magyar mivelődésnek legszebb és leghelyesebb programmját is. Bensejében tovább is ment ennél a programmnál. A közhangulattal ellentétben az a gondolat hevitette, hogy a felvilágosodás eszméinek s a nemzeti érzésnek szövetségre kell lépniök. Ugy látszik, része volt a Martinovics-konjuráczióban, de az üldöztetést kora halálával elkerülte. Rokon gondolkodásu társai az ő halálának évében, 1795-ben, vérpadra vagy börtönbe jutottak. Az utóbbiak közt volt Bacsányi János is, kinek lantjáról a terreur véres fenyegetése is fölsivitott, s a ki utóbb Kufsteinban, a lelánczolt erő búspanaszaival, elégia-költészetünknek nehány remekét irja.

A század mesgyéjén álló éveknek két legkiválóbb költője már távolodik ezektől az eszméktől. Az első Csokonai Vitéz Mihály, a debreczeni deák, ki előtt a régi hires kollégium bezárta kapuját, hogy nehány évtized mulva Ferenczytől

Digitized by Google

készitett márványszobra előtt ünnepélyesen nyissa meg. Csokonai, mint a régi vándor hegedősök, énekelve és mulatva járta nehány évig az országot s csak meghalni tért haza Debreczenbe. Hányatott pályáján bámulatosan sokat tanult s a külföld költői közül főleg Metastasio és Bürger hatottak rá, de mitsem ártva eredetiségének. Ez, az ideális kálvinista deák eredetisége volt, könnyelmü, lelkes és dalos természet, de alapjában komoly és nemes. A deák pajkossága és féktelen kedve el-ellágyuló érzelmességgel s a nagy eszmék iránti lelkesedéssel párosult benne. *Dorottya* néven irt egy vig époszt, melyben Pope inditékait használja föl, de a legmagyarabb költeményeink egyikét alkotta meg. A férjhajhászó vén leányt csufolja époszában, melynek a komikai felfogás erejére, a képek vidám elevenségére s az előadás zamatos frisseségére nézve a külföldi irodalmakban nem igen lvan versenytársa, nálunk csak egy: a *Nagyidai czigányok*. Boldogtalan szerelmét a *Lilla-dalokban* énekelte meg, melyek gyöngéd édességökkel és zokogó fájdalmuk nemes bensőségével, dalos formáik ömlő könnyedségében, Vörösmartyig és Petőfiig legszebb szerelmi költeményeink. Szivéletének borujából fölemelkedik Csokonai, nehány hatalmas ódájában és tanköltemányében, az erkölcsi és nemzeti élet kérdéseinek legmagasabb régióiba, hogy közvetetlen utánuk borénekeivel vig czimboráit ragadja magával. Egészen más természet és pálya, népszerüségben versenytársáé: Kisfaludy Sándoré. Egy nemesi ház fia, gárdista, katonatiszt, a franczia háborukban megjárja a külföldet, azután előkelő és vagyonos nemes ur. Költészetének milieuje nem a kollégiumi deákszoba füstje, sovány ebédjei és bor mellett kaczagó társasága, hanem egy nemesi ház kényelme s közelben a Balatonmelléki hegyek várromjai. Külföldön ismerte és szerette meg Petrarcát. Az ő hatására, szivében hazulról vitt sebével s ujabb föllángolásaival, az olasz földön s a Provenceban, egy maga által alkotott magyar szonett-formában kezdte irni Himfy-dalait, melyeknek sovár heve ép oly kiapadhatatlan, mint lirai képzelete. Az égő vágy panaszos dalait, miután kedvesét nőül vehette,

Digitized by Google

az örömnek bágyadtabb énekei követik: a *Kesergő szerelmet* a *Boldog szerelem*. E négyszáz dalban először jelenik meg nálunk, egész költői erejében, a természetnek rousseaui felfogása. Kisfaludy verses *Regéket* is irt a balatoni romokról, érzékeny s hajdan köztetszésben részesült történeteket, a vitézség és szerelem lovagvilági eszményeivel. A költő büszkén származtatta magát a honalapitóktól s egész lelkével a régi nemesi világon csüggött. Uj eszmékre nem tanitotta nemzetét, de annál inkább nemes érzelmekre s mindenekfölött hazafias önérzetre.

Századunk első tizedének Csokonai és Kisfaludy Sándor voltak legkedvesebb költői, de az irodalmi életnek más volt a vezére. Ennek élére a zemplénmegyei Kazinczy Ferencz emelkedett, egyike a régi szabad gondolkodásu ifjaknak, ki hosszu fogságban sinylett, melyből csak a század első évében szabadult. Irói munkásságát korán kezdte érzelmes, németes dalaival, melyeket költői értékre meghaladtak utóbbi elmés epigrammjai s eleven, tanitó és vagdalkozó episztolái. De tekintélyét nem is ezeknek köszönte, hanem rendkivüli fogékonyságának, bámulatos lelkességének, nagy tanultságának és müvelt izlésének, egész egyéniségének, melyben először testesült meg Magyarországon a modern «literátor» fogalma. Élet és természet, történet és politika minden csak eszthetikai viszhangot ébresztett lelkében, melynek minden gondolatával és érzésével a mivelődésnek mult és jelen, nagy és kicsiny jelenségeiben élt. Tömérdeket forditott az ó és ujvilág iróiból, köztük Ciceróból és Sallustiusból, Shakspereből, Molièreből és Goethéből, kit különösen bálványozott. Felkutatta és kinyomatta régi irodalmunk emlékeit, s az élet gondjaitól nyomva, szegényen mecenáskodott költőtársai közt. Folyóiratokat szerkesztett; ismertetett, birált, lelkesitett a nyomtatott és irott szó minden erejével. Levelezése irókkal és irodalombarátokkal, a vaskos kötetek hosszu sorát tölti meg s majd egy félszázadra nézve irodalomtörténetünknek leggazdagabb forrása. Egy élő akadémia volt ő, kinek széphalmi házában futott össze irodalmi életünk minden szála. A kife-

Digitized by Google

jezés választékosságára, könnyed s elmés rövidségére, jellemző hangzására törekvő stiljének is ezek a levelek legszebb példái. Hiusága mellett tele vannak önzetlen lelkesüléssel, kicsinyessége mellett az izlésnek nemes kényességével. Szavakkal és sorokkal, rossz rimek és sántító verslábak javitásával bibelődve: egy uj kultura nagy eszménye lebeg előtte. A Goethe-féle német-görög klasszicismus lelkesiti, a tiszta emberi, a szép, nemzeti sallangok nélkül. Erre az izlésre akarta nevelni s ezzel fejleszteni legméltóbban nemzetét, nem sokat törődve vele, ha eredetiségéből egy és más áldozatul esik is. Sőt követelte ezt az áldozatot. Hogy ugy beszélhessünk, mint a régi és idegen nagyok: uj szavakkal kell gazdagitanunk nyelvünket s formáiban is az idegenek mintájára idomitanunk. Mint egykor Ronsard a franczia irodalomban, Kazinczy is «az egész müvelt világról összeharácsolt kincsekkel akarta disziteni a magyar nyelv templomát.» Különösen forditásainak igen gondos, de sokszor idegenen és mesterkélten hangzó stiljében a reformátor tulzásával mutatott példát, s fejtegetéseiben, birálataiban, gunyverseiben ugyanezzel követelte az egész irodalmi nyelv reformját. A költői nyelv fő törvénye a szép, törvényhozója az irodalom: hirdette a nyelvujitás elvéül, s tanitványaival harczot inditott a Dunántul és Debreczen ósdiai ellen, kik a nyelv gyökerességét, eredetiségét védelmezték. E harcz folyt három évtizedig a tudomány, szenvedély és elmésség fegyvereivel s az irodalom hadi táborain tul elharapódzott az egész közéletben. Beleszóltak, költők, nyelvtudósok és politikusok. Kazinczy annak a helyes meggyőződésének erejével, hogy kulturális haladásunknak életkérdése, nyelvünk bővitése és stilünknek könnyebbé, változatosabbá fejlesztése: makacsul és fáradhatatlanul kitartott.

A nyelv ügye a József-korszak után az eszmélő nemzet közérdeklődésének tárgya lett s erre támaszkodva, tudományos mivelése is nagy haladást tett. Miután az ugor nyelvhasonlitásnak Sajnovics János, a lapp földön járt magyar jezsuita, azután Gyarmathi Sámuel megvetették alapját, a század első éveiben a legnagyobb magyar nyelvtudós, a piarista

Digitized by Google

Révai Miklós kiadta *Antiquitásait* és *Elaboratior Grammatica*-ját. E munkáiban, a régi nyelvemlékekre alapitott vizsgálataival, nemcsak nálunk, hanem az egyetemes tudományban is, Boppot és Grimmet megelőzve, a nyelvészet történeti módszerének, a történeti nyelvtudománynak első nagy képviselőjéül, megalapitójául jelenik meg. Tanitványa Horvát István, ki utóbb történetiróvá lett s rengeteg tudásával és éles kritikájával a nemzeti nagyzás ábrándjait szolgálta, de «tanitóink között nem volt senki, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni». Révai ellenfele, Verseghy Ferencz nem kis elmeéllel irta meg a szokásra alapitott *Tiszta magyarságát*. A nyelvfejlesztés kérdése is külön gazdag és érdekes irodalmat teremtett. Erre az ügyre vonatkozó pályázatok, tanulmányok, tervek, röpiratok, vitatkozások szakadatlanul szitották az érdeklődést és érlelték a megoldást. A döntés kulcsa azonban voltakép az irók, különösen a költők tehetségében rejlett. Azok tettek e részben legtöbbet, akik Kazinczy reformtörekvéseit az övénél nagyobb tehetséggel és mérséklettel vitték be az irodalomba. Képzeletök és érzésök erejével életet tudtak adni műveik uj szinének s elfogadtatták és megkedveltették.

Az agg mester Pleiadejából, barátai köréből különösen ketten váltak ki. Az egyik Berzsenyi Dániel, a kemenesaljai gazda volt, minden idők legelső ódaköltőinek egyike. Majdnem csupa antik formákban irt, de nemzeti érzésének lángoló hevével töltve meg őket. Mithologiája oly kevéssé hangzik idegenül, mintha az Olympust isteneivel együtt meghóditotta volna nekünk. Megragadó és fölemelő erő hatja át költészetét, veszi szárnyára gondolatait, tömöriti nyelvét. Az ős magyar motivum, Zrinyi epikai inditéka: a magyar vitézség sugallja első sorban liráját. Lelkesitő énekeinek tüzével versenyez hatásra hazafias elborulásainak fenséges fájdalma melylyel pusztuló nemzetét siratja, s melancholiájának nemes mélysége, melyben szivéletét tünteti föl. Horatiustól sokat tanult; de fenséges tüzét nem tanulhatta senkitől a világon. Berzsenyi villámokat szóró erejével szemben áll Kazinczy ifju barátjának, a szatmármegyei Kölcsey Ferenczcnek finom, majd-

Digitized by Google

nem átszellemült érzékenysége. Életének csak egy rövid szakaszát foglalta el a politika, mikor az 1832-iki pozsonyi diétának legünnepeltebb szónoka volt; a többit jogi, történelmi, és különösen kritikai tanulmányok, s egy sovárgott, de el nem érhető ábrándvilág képei közt töltötte. Egy ilyen felsőbb világ tiszta érzelmei lakták kebelét s nemes eszményei után való sóvárgás sugallja dalait. A német szentimentális lira hangja ez, de az ő «nem emberek közé való lelkének» őszinte hangja. Bürger nyomán meghonositja a balladát; de égőbb szenvedély csak kétségbeeséséből fakadt hazafias ódáiban lüktet. A költőieknél fontosabbak kritikai és szónoki művei. A magyar mübirálatnak és akadémiai szónoklatnak ő a megalapitója; az eszthetika elemző kését ő forgatja először a tudás és izlés teljes avatottságával; s Berzsenyi és Kazinczy parentáczióiban a költői szellem dicsőségének és szenvedéseinek képeivel ő ragad el először magyar hallgatóságot. Régi politikai szónoklatunknak is ő képezte ki irodalmi formáját, a cicerói stil hatása alatt, ennek átlátszóságával és kerekségével, de az érzésnek, a lelkesülésnek melegebb áramlataival hatva át. Mint moralista, öcscséhez irt *Parainesisé*-ben első rangu remeket adott, egy erkölcsi ideált rajzolva, melyet a magyar élet szabad levegője éltet.

Kölcsey pályája Kazinczy világából politikai és irodalmi fejlődésünknek egy egészen uj korszakába nyúlik át. Századunk első tizedében a franczia háborúk akadályozzák a haladást; utánuk a szent szövetség reakcziója nyügöz le nálunk is minden erőt. Az alkotmány félretéve, az országgyülés kapui bezárva, minden szabad mozgás elfojtva, a rendőruralom és kémrendszer virágzásban. Az atyáskodó elnyomás alatt a a nemzet anyagi, szellemi és erkölcsi ereje zsibbad és fogy. E sötét napok halálos csöndjében, nyomasztó légkörében gyülekező vihar villamszikrája fellobantja Katona Józsefnek, egy, az ujra Pesten tengő magyar szinészhad közé keveredett fiatal ügyvédnek képzeletét. Napjainak hangulata, kétségei, az Árpádok történetének egy epizódjához vezetik, egy költői konczepczióra, melyben ez a hangulat tragikai eszmévé

Digitized by Google

tisztul. Katona 1814-ben, az ujonépült kolozsvári szinház megnyitása alkalmából hirdetett pályázatra megirta *Bánk bán*-t, a magyar tragédia-költészet első diszét: Bánk, a hű és nemes lovag, megöli a gőgös királynét, kiben fajának ellenségét, népének megnyomoritóját és családi becsületének megrontóját látta. E mü, hatalmas ütközésével, megragadó hangulatával, remek jellemképeivel és csiszolatlan nyelvének drámai erejével sokkal több egy kitünő tragédiánál. A külső küzdelem az idegen hatalom s a nemzeti erkölcs féltékeny ereje között folyik, a belső meg a király iránti hüség s a nemzeti érzés között. A magyar közélet örök tragédiája ez; az egész magyar történet tragikai ellentéteinek századról századra felvillanó eleven szene lobog fel *Bánk bán*-ban. Shakspere tanulmányát mutatja; de nem mintáját: a legnemzetibb drámák egyike, nekünk legnemzetibb költeményünk. Kora, melynek a költő lelke rejtekéből meritett, nem értette meg. Pályabirái nem vették észre; könyvben is majdnem észrevétlen maradt. De utóbb, a negyvenes években, a nemzeti lélek ráismert magára benne s lelkesedő tapssal kereste ismeretlen költőjét, ki azonban már akkor rég a kecskeméti temetőben pihent.

A huszas évek ünnepelt drámairója s a magyar szinpadi költészet tulajdonképeni megalapitója Kisfaludy Károly volt. Hányatott ifjuságában, otthagyva iskolás könyveit, majd tiszti kardját, festőnek készült s egy ideig külföldön bolyongott; de hazatérte után Sándor bátyjának hire az irói pályára vonta. Modernebb miveltségével, sokoldalu tehetségével és nagy termékenységével az ifju irodalom élére emelkedett s nemzetiesebb fordulatának vezetőjévé lett. E fordulat a deák, a franczia és a német-görög klasziczizmus rendszereitől a modern irodalmak eszméi és formái s a magyar élet költői anyaga felé hajlást mutatja. Kisfaludy történelmi drámákkal lépett föl, melyeknek elseje, a *Tatárok Magyarországon* 1819-ben addig példátlan sikerrel került szinre Budán. Hatott szinszerüsége, de különösen dicsekvő magyar szelleme. A gyenge, de lelkes drámának szóló tapsok a zsibbadt nemzeti önérzet általános ébredésének talán legelső jelei voltak. A költő könnyü

Digitized by Google

és lázas termékenységgel táplálta népszerüségét a szinpadon, a történeti szinmüveknek is egész sorát adva, melyek közül a bizánczi tárgyu *Iréne* emelkedik költői érték tekintetében a legmagasabbra. A nemzeti multnak e drámai kultuszában, különösen lovagi szellemü feltüntetésében a német romantikus iskola hatása mutatkozik; de egészen sajátos módosulásban. A multnak lelkesitő képei iránti vonzalmat ugyanis a nemzeti érzés táplálja; de a bennök való ábrándos elfogultság helyett a magyar élet jelenével is foglalkoztatja a képzeletet. Nem nyugszik meg a multban, ennek erejét csak a nagy jövő érdekében akarja érvényesiteni, s hogy ezt tehesse, ismernie kell a jelent is, erejével és gyöngeségeivel, a maga igaz szinében. Ebben az eszmeáramlatban fogant meg a magyar világ reális rajza, melynek első képviselője Kisfaludy Károly, «a magyar vigjáték atyja». Vig beszélyeiben is a magyar természet és élet félszegségeivel tréfálkozik, melynek egész szeretetreméltó és vidám képcsarnokát mutatja be munkásságának legjelentősebb oldalában, komédiáiban. Közülök egynehány, mint a *Kérők* és *Családások*, maig él szinpadunkon. Kotzebue formáit magyar élettel, szellemmel, alakokkal tölti meg, a Ferencz császár korabeli magyar nemes-világ mulatságos képviselőinek egész sorát vivén szinpadra, köztük a külföldieskedő mágnást, a deákos prókátort, a mokány gavallért s még sok mást, melyek különböző változatai maig élnek költészetünkben. Egy patriarkális világ humoros kedvessége mosolyog nála szemünkbe, amint tapogatózva keresi a jövő utjait. A népszinmü csirái is az ő szellemében fakadoznak s a népi költészet formáival és hangjával ufabb müköltészetünkben az ő népdalai teszik az első kisérletet. Sikerei, tekintélye, tanácsrakészsége köréje gyüjtik a fiatal irodalom legtehetségesebb tagjait, a költői évkönyvükről elnevezett Auróra-kört, melynek a nemzeti tárgyak s a való élet iránti hajlama, Kazinczyval szemben a továbbfejlődés ellentétét képezi. E körből alakul 1836-ban, a korán elhunyt mester emlékére, a Kisfaludy-társaság, mely szépirodalmunkban vezérlő szerepét maig megtartotta.

Digitized by Google

Az Auróra-körből emelkedett ki a fehérmegyei Vörösmarty Mihály, költői pályájának olyan grandiozitásával, melyre eladdig példa nem volt nálunk. A huszas évek kezdetén, mikor a költők által ébresztgetett nemzet forrongani kezdett, a megyék táborokhoz hasonlitottak, a vészjósló ellenállás megtörte az elnyomás rendszerét s az 1825-iki országgyülés-sel a nagy átalakulás reform-korszaka megnyilt : e mozgalmak lelke ihlette epikai muzsáját. *Zalán futásának* nagy époszában, mely a hexameteres hősköltemények divatát megalapitotta s hatásával nemcsak irodalmi, hanem politikai történetünkben is helyet kér: Árpád és az első honszerzés dicső képeivel buzditja nemzetét az uj honalapitásra, melynek szüksége előtt áll. Szerkezete málladozó, mithologiája önkényes, korrajza nem elég valószerü; de feledhetetlen részleteinek hosszu sorában, különösen az egész hangulatának varázsában mégis egy nagy költői erő megnyilatkozását érezzük. Az ódák és elégiák sorozatának közvetetlen ereje kapja meg szivünket. Titkolt szerelmének bánata reszket hazafiui kétségeiben s ezek vigaszért a mult dicsőségéhez menekülnek. A győzhetetlen erőnek és hóditó bájnak képeit mély érzése és gazdag képzelete szövi s oly nyelv tolmácsolja, mely szineinek gazdagságára és zengésének szépségére nézve egyetlen költészetünkben. Gazdagsága feloldja a hexameter egyhanguságát, természetessége idegenségét, zengése feltámasztja a görög világot, mikor vers és zene egy volt. Festései ragyogó szineinek s hangulatai borongó édességének vegyülete csodás hatással játszik kisebb époszai közül a *Cserhalomban* és *Egerben;* de a legteljesebb koszoru az utolsónak jut, a a tragikai erejében megrendítő *Két szomszédvárnak.* A szinpad számára irt szomorujátékai még drámaiságra is elmaradnak ettől az elbeszélt tragédiától. Fő érdekök nyelvük költőisége s közülök a régi meséből készült *Csongor és Tünde,* a szenvedély és játszi naivság, a reflexio és humor szeszélyes szövedékében és elragadó szineiben, a magyar költői nyelvnek legszebb diadala. A hangulatoknak és szineknek e sajátságos egymásba játszása, a tiszta dal mellett az

Digitized by Google

ódai lelkesülésnek s a gondolatok és érzelmek világába való elegikus elmélyedésnek vegyülete jellemzi Vörösmarty lirai költészetét, melylyel talán legmélyebben és legmaradandóbban hatott nemzetére. A deákosok külsőségei, mithologizálása elmaradnak; formáik helyett is a nyugoti rímes versalakok kerülnek uralomra, de a német szentimentálizmus nélkül. Képeinek és szavainak elragadó nyelvén az érzés komolyabb hevületei szólalnak meg, az emberiség, a haza és önnön szive megérdemlett boldogságáért. Reflexióra hajlik; de gondolatai nemes szivének melegén érnek s ragyogó képzeletének szárnyain szállanak. Hazafias ódáiból a válságos küzdelemnek induló nemzet fenséges elszánása és felzajló kétségei hangzanak; ünnepi harangszó, mely harczra, munkára és imára szólit. A régi vallásos énekek után Vörösmarty lirája kapcsolja először nemzetének sorsát az emberiség ideáljaihoz. *Szózatában* a nemzet örök énekét irta meg.

Kisfaludy Károly és Kazinczy halála után, a harminczas évek elejétől Vörösmarty lesz irodalmunk elismert fejévé. Köréje gyülekeznek, az Auróra zsebkönyv, majd az Athenaeum hetilap szerkesztőségében, az akadémia és Kisfaludy-társaság ülésein a legjobb és legbuzgóbb tehetségek. Vele majdnem egy időben lép föl Czuczor Gergely, a lelkes benediktinus, az ősidőkből vett kis époszaival, közöttük a *Botond*-monda vonzó feldolgozásával; mind hexameterek, de a paraszti származásu költő utóbb a népdal felé is hajlik s jóizü paprikás verseket ir. Vörösmartynak legbensőbb barátja a kritikus Bajza József, az első kitünő magyar hirlapiró, ki költői irányában a német érzelmes lirának utolsó jelentősebb képviselője nálunk; őt is, mint Kölcseyt, csak a nemzeti keserv ragadja mintegy ki magából és tanitja szenvedélyesebb hangokra. A *Szózat* énekesének leghivebb tanitványa Garay János, ki szónokias hangon lelkesitő balladáinak hosszu sorában költőileg dolgozta fel az Árpádok egész történetét. Az ifju Toldy Ferencz, a hazában és külföldön ismertetőjükből, historikusukká lett: egy félszázados pálya fáradhatatlan lelkesedésével, a multakon csüggő megható és makacs kegyeletével, a kiadások, gyüj-

Digitized by Google

temények, anthologiák, történeti és széptani birálatok, beszédek, rendszeres feldolgozások roppant tömegében megalkotta a magyar irodalomtörténet tudományát. Az ő körükhöz csatlakozott az idősebb s még a tizes években föllépett Fáy András, a táblabiró-költő. Tele józan és egészséges életbölcseséggel: nemzetének Ezópusává lett, de igazi magyar Ezópussá, kinek tanitása nemcsak emberi, hanem mindenekfölött nemzeti bölcseség. Hatszáznál több prózai meséjében az ő képes leleményességével oktatja magyarját a haladásban való kitartásra, erőgyüjtésre, okosságra. Ő irta meg *Béltekyház* czimü regényében a reformkor kezdetének leggazdagabb és legtalálóbb rajzát, az átalakuló magyar élet képét, midőn a régi világ elhaló szelleméből és formáiból bontakozik az uj.

Ennek az uj Magyarországnak vezére gróf Széchenyi István volt. Nagy családi hagyományai és erős fajszeretete elszánást ébresztettek benne, hogy egész életét hazájának szentelje. Külföldi tapasztalatai s különösen közgazdasági tanulmányai a nemzeti boldogulás egyetlen utjára nézve is tisztába hozták. Ez az ut nem lehet más, mint szakitás a mult nagyságon csüggő s voltakép tétlen ábrándjainkkal, avult feudalis jogrendünkkel s vele kapcsolatos társadalmi előitéleteinkkel és meddő gazdasági rendszerünkkel, mindenekfölött pedig a mivelődés iránti szük látkörü közönyünkkel. Legyünk magyarokká mindnyájan szóval és szivvel; a nemzeti öntudat és önbizalom hassa át minden köreinket, a legalsóbbaktól a legmagasabbakig. Kevesen és szegények vagyunk; az elnémetesedett főuri osztályt vissza kell hóditanunk, a jogtalan népet befogadnunk a politikai nemzet kebelébe; alkotmányunknak és közintézményeinknek korszerü átalakitásával szabadon fejlesztenünk anyagi és szellemi erőnket. Mivelődnünk és gazdagodnunk, mint a nyugot nemzetei; minden lépéssel, melyet feléjök teszünk, magyarságunk nyer uj biztositékot. Az áldozatban és a munkában egyaránt példát mutatott Széchenyi. Az 1825-iki országgyülésen megalapitja az akadémiát, mely öt év mulva, gróf Teleki Józsefnek, a Hunyadiak történetirójának elnöklete alatt, megkezdi működését. 1830-ban

Digitized by Google

megjelenik Széchenyi *Hitele*, majd egymásután többi reformiratai, melyekben részletesen kifejti programmját. Az angol gyakorlati szellem iránti vonzalom vezeti tollát; de izgékony idegalkata s forró fajszeretete izgató erőt adnak könyveinek, melyekben a tudás, lelkesülés és gúny hangján korholja, buzditja és tanitja nemzetét. Munkában is előtte jár s az országgyülés törvényczikkeiben, a társadalmi téren és a gazdasági életben az uj idők minden alapvető alkotása az ő izzó szellemében villant fel s az ő buzgalma által létesült. Nemzete lelkesedve vallja vezérének s «a legnagyobb magyarnak» nevezi. Az országgyüléseken a bécsi reakczióval küzdve, valahára megindul a reform-munka az elnyomott magyar nyelv, nép, felekezetek, szellemi és gazdasági erők felszabaditása érdekében. Magyarország nem volt, hanem lesz! kiáltja Széchenyi; de, naplóinak tanusága szerint, a válság éveiben az ő hánykódó lelkét is meg-meglepi az a borongó kétség, a honfi-érzésnek az a chiaroscurója, melynek a korabeli költők oly szivrehatót kifejezést adnak, s a mely Vörösmarty hazafias lirájának is jellemző hangulata.

Ne merengjünk a multon, hanem dolgozzunk a jövőn, tanitotta Széchenyi, s a mint szelleme áthatotta egész közéletünket: a mult dicsőségével lelkesiteni törekvő époszaink is elhangzottak már a harminczas évek elején. A regénynek adtak helyet, még pedig kiválólag a történeti regénynek, mely azonban a mult rajzával nem ébreszteni kivánta többé közönyét, hanem felébredt magyarságában gyönyörködtetni s talán a történet népszerü tanulságaival jelen feladataira nézve utbaigazitani. A forradalom előtti három legkiválóbb regényirónk mindegyike Széchenyi reform-munkájának szolgálatában mint politikus lépett föl. Igy mindjárt az első: báró Jósika Miklós. Az erdélyi főnemesség magyarabb légkörében növekedve, régi kastélyaiban, fegyvergyüjteményeiben, kéziratos krónikáiban, de nyelvében, szokásaiban, családi emlékezéseiben is élőbbnek érezte azt a magyar multat, melyet a Királyhágón innen Mária Terézia, József és Ferencz kora feledségbe boritott. A multhoz való ezen közelség érzete:

Digitized by Google

a történeti regényiró legbeszédesebb sugallója. Jósika első regényét, az *Abafit*, közönség és kritika hódoló tapssal, «kalaplevéve» fogadta, méltó tetszéssel még a következőket, különösen a *Cseheket*, *Báthorit* és *Rákóczit*, érdeklődéssel mind a százharmincz kötetét. A hajdankor nyilvános és magánéletét senki sem állitotta még ily szemléletes és gazdag képsorozatban eléje, a fejedelmek udvaraiban, nemesek és polgárok házainál ki sem forgott ily otthonosan, régi nemzedékek szokásait és érzelmeit ki sem tolmácsolta igy mindenkinek érthetően, örömeikről és fájdalmaikról addig ki sem tudott ily érdekes történeteket. Jósika Scott Valter tanitványa volt, ennek érdeklődésével a mult kis és nagy dolgai iránt, de igazi megelevenitő ereje nélkül. A történetnek inkább külső képét festi, mint lelkét tárja föl; jobban szereti, mint a mennyire ismeri. Történetei szövésében találósabb mint jellemző, felfogásában nemesebb mint mély, előadásában körülményesebb mint meleg és szines. A külföldről küldött öregkori könyveiben képzelete izgékonyabb, de még külső hüsége is foszlik; Scottól inkább Dumashoz tér s ereje fogy a nélkül, hogy termékenysége is fogyna. A közönség olvassa, de a kritika már ellene fordul s az agg számüzött méltó önérzetéből merit erőt: a magyar regényirodalmat megalapitotta s a magyar olvasó közönséget megtizszerezte.

Jósika fellépte után nehány évvel az a nagy siker, melyet az ifju báró Eötvös József, később Magyarország első közoktatási minisztere, a *Karthausi*val aratott, nemcsak irodalmunk gazdagodását jelentette egy kitünő regénynyel, hanem szellemünkét is az eszmék egész seregével. A legelső nagyobb munka ez a könyv, mely a bölcseleti alakot beviszi költészetünkbe. Elhagyja a haza földét, embereit s Franciaországban játszik, de az elragadtatásban, melyet ébresztett, megnyilatkozott annak a benső kapcsolatnak öntudatlan érzése, melyben tárgya a mi életünk akkori áramlataival állott. Midőn összes törekvéseinkkel szinte mámorosan sietünk egy csak félig ismert világ felé: a költő feltárja előttünk a czivilizáczió kételyeit, meghasonlásait, sebeit, férgét, a franczia

Digitized by Google

társadalom kibékitetlen ellentéteiben s egy érző lélek vivódásában. Hőse vallomását s ebben az élet erkölcsi birálatát azzal az emelő tanulsággal végzi, hogy az önzetlen munka legnagyobb javunk. Bölcselkedő részleteinek hosszusága s nyelvének nem könnyü és nem magyaros folyása ellenére, a közönség legkedvesebb olvasmányává lett s maradt mostanig e könyv, mely a költő érzelemvilágának oly közvetetlen erejével hat, mint akár egy lirai költemény. Őszinte kiáradása egy nemes szivnek, melyet korának szenvedései gyötrenek s mely ifju természet-érzésével fűt, fát, virágot, hegyet és völgyet képzeletébe von. Eötvös, első nagy műve után, mindjobban belemerült a gyakorlati magyar politikába s későbbi regényei is ennek uralkodó eszméivel kapcsolatosak. Chateaubriand-nál melengett lelkét az emberjogok tisztelete, haza- és emberszeretet sugallják, politikai törekvéseivel párhuzamosan, ezeknek mintegy a nemzet képzeletéhez és szivéhez szóló argumentációi gyanánt, költői alkotásokra. A rendi alkotmány nagy igazságtalansága s a vármegyei rendszer visszaélései ellen megirja a *Falu jegyzőjét*, a magyar *Tamás bátya gunyhóját*, az igazságérzet e hatalmas jajkiáltását, melynek vármegyei rajzai a magyar szatirai költészet első remeke. Majd a *Magyarország 1514-ben* czimü történeti regényével a Dózsa-lázadás véres jeleneteit idézi fel, intő szózatul kora legnagyobb kérdésének gyökeres megoldása érdekében. E megoldást követeli, mint a czentralisták feje, röpirataiban, czikkeiben, beszédeiben: a rendi alkotmány helyett népképviseletit, a kanczellária, helytartó tanács és megyerendszer helyett felelős és erős központi kormánynyal. Szellemében, mely a legkitünőbb magyar állambölcseleti munkát, *A XIX. század uralkodó eszméit* alkotta meg, a gyakorlati politika terén is először villannak föl mindazok az eszmék, melyeket a következő évtizedek, egészen a kiegyezésig és a német szövetségig, megvalósitottak. A filozóf, szónok és költő egyesül benne; egyénisége Kölcsèyre emlékeztet, több vonatkozással a valóság világára, de a léleknek ugyanazzal a törhetetlen idealizmusával. Ezt tolmácsolják

Digitized by Google

a Kölcsey beszédeivel forma tekintetében is rokon akadémiai szónoklatai, közöttük a hazaszeretetnek az a fényes szónoki apologiája, melyet Kőrösi Csoma Sándor fölött tartott, ezt lirai költeményei is, közöttük az, melyet gyászoló nemzete szivéből vett: *Bucsu*ja.

Utána jött, már a negyvenes évek közepén, az erdélyi fejedelmi családból származott báró Kemény Zsigmond, mélyebb szellemmel, élesebb szemmel és zordonabb képzelettel, mint a milyen magyar költőnek adatott. Sőt a legnagyobbak közül való, kik az emberi sorsot és szivet valaha költött történetekben magyarázták. Első regényétől, a *Gyulai Pál*tól kezdve, a *Rajongók*on, az *Özvegy és leány*án át egész a *Zord idő*ig, Izabella korának e bámulatos rajzáig, nagyobb alkotásainak tárgyát mind Erdély történetéből meritette: a Zápolyák, Báthoriak és Rákócziak udvaraiból, váraiból és nemesházaiból, a politikai és vallási ellentétek vészes harczai közt kiégett, kiábrándult és eltiprott szivek világából. E mult idők lelke elevenedik meg személyeiben és történeteikben, melyek mind az emberi gyarlóságot példázzák, jóval és roszszal szemben egyaránt, a szenvedély és végzet kölcsönhatásait. Éber szeme, félelmes biztossággal ismeri és mutatja föl lelki szervezetünk rejtekező szálait s nyomon kiséri legfinomabb megrezdüléseit a szenvedélyek pusztító viharáig. Ugyszólván az erkölcsi felelősségnek természetrajzát adja regényeiben. A hősben az ember érdekli inkább s a történetnek az emberi lélekből bontakozó szálai és abban való tükrözése. Költeményeiben érvényesül az arisztotelesi tanitás: igazabbak, mint a történelem. Szellemében megvan Balzacnak, de Hugo Viktornak is a nyoma; amazé több képzelettel, emezé több igazsággal. Minden tragikus világitásban áll előtte s emberszeretetének kegyetlen őszinteségében kevés a vigasztaló. Stiljének és szerkezeteinek nehézkességével, tudásának gazdag felsőségével igen komoran és magasan áll közönsége felett. Igy történeti munkáit, melyek közül Széchenyi és a Wesselényiek jellemrajza a legkivábbak, sőt politikai dolgozatait is, melyeknek révén «a magyar hirlapirás fejedelmé-

Digitized by Google

nek» nevezték el, többen olvassák, mint regényeit, költészetünk ez örök kincseit, melyek még várnak a teljes elismerés koszorujára.

A franczia hatás, mely a mult század vége óta inkább a németnek engedett helyet, igy kezd ujolag szellemünkbe szivárogni. Legnagyobb erővel természetesen drámairodalmunkban lép föl, mely föllendülését színészetünk fejlődésének köszöni. Amint Pest, főként Széchenyi által, mind inkább központjává lesz nemzeti életünknek : annál sürübben látja vendégeiül Erdély és a Dunántul színésztársaságait, melyek buzgó irók és vármegyei urak, majd az akadémia támogatása mellett játszanak. Végre Pestmegye állandó házat épit nekik s ezzel 1837-ben megalapitja a magyar szinmüvészet első intézetét, melyet nehány évvel utóbb egy országos határozat *nemzeti szinházzá* emel. Az alapitás kora szinmüvészetünk hőskora is. Legkiválóbb tehetségei alapitják meg az uj intézet hirét és dicső tradiczióit. Némelyek csak elkisérik a vándor muzsát uj palotájának kapujáig, mint Kántorné, a nagy tragikai, és Déryné, a bájos vaudeville-müvésznő, ki emlékirataiban a sanyaru vándoréveknek legkedvesebb krónikása. Mások otthont is találnak benne, mint a kitünő komikus : Megyeri Károly, a shaksperei hősök legjelesebb ábrázolója : Egressy Gábor, a hevével és szeretetreméltóságával elragadó Lendvay Márton, a nagy jellemszinész : Tóth József és a magyar versszavalás első mestere : Jókainé. Az intézet eredeti müsorában eleinte oly irány uralkodott, mely költői törekvései és érdemei mellett nem a szinházi élet levegőjén, vele kapcsolatban, hatásainak megfigyelésével fejlődött : az akadémiai dráma. Az idegen forditások szinszerüsége és hatásossága háttérbe szoritották a magyar kisérleteket, Vörösmarty ragyogó rhetorikáját. De hamar kiemelkedett az az iró, kinek tehetsége megfelelt a közönség izlésének, munkássága a legnagyobb befolyással volt szinköltészetünk fejlődésére s bámulatos termékenysége műsorunkon körülbelül negyven évig uralkodott. Szigligeti Ede volt ez, a bihari nemes fiu, ki, mint társainak legnagyobb része, hazafias

Digitized by Google

lelkesedésből lett deákból színészszé s színészből szinműiróvá. Történeti drámáival a franczia romantikusok éles ellentéteinek, szertelenségeinek és meglepetéseinek utánzásán kezdte; de azután mintái irányában ellenkező fejlődést mutat Jósikával. Leleményeinek érdekességét és szerkezeteinek szinszerü hatásosságát megőrizvén, mindinkább tisztult s a hajmeresztő mesék világából eljutott az egészséges embervilágba. Bár konczepczióiban az igazi fenség ihlete s előadásában a megkapóbb költői előadás varázsa nélkül: a történeti dráma terén is sok nemes és hatásos müvet adott, mint a *Trónkeresőt*. A forradalom hangulatát is ő fejezte ki drámai alakban legnagyobb hatással a *Rákóczi fogságában*. Egészséges és leleményes ember volt, inkább a vigjátékra való, amelyben több jeles művet adott; nem nagyobb társadalmi bajokkal és kérdésekkel, inkább a házi élet mulatságos félszegségeivel foglalkozván. Legkitünőbb, legeredetibb munkája *Liliomfinak* a vándorszinészéletből vett bohózata. Kisfaludy Károlyt folytatja s ő is alkot jellemző magyar tipusokat, de nem az uri, hanem a népvilágból. A demokratikus áramlat hatása alatt a népélet felé fordul s ennek alakjaiból és viszonyaiból, költői érzéséből, dalaiból és humorából, a franczia vaudeville befolyására, megteremti a *Szökött katonával* és *Csikóssal* a negyvenes évek elején a magyar népszinművet. A vonzalomban, melylyel közönségünk a föld népe egyszerü és igaz lelkének, hamisitatlan erkölcsi erejének szini ábrázolatait nézte, a kor szelleme nyilatkozott, melynek nemzeti reformtörekvéseit a Szigligeti mellett gazdagon fejlődő dráma motivumai és irányzatai nyomon kisérték. E korszerü szinmüvek közül Nagy Ignácz *Tisztujitása* aratta a legnagyobb sikert. Magasabb költői törekvésekben sem volt hiány, minők Czakó Zsigmondnak lázas fantáziával festett szinpadi képei, s különösen gróf Teleki Lászlónak egyetlen szomorujátéka, a *Kegyencz*, mely főcselekvényében nem kifogástalan lélektannal, de korrajzában élesen látó, szenvedélyes és megrázó iróniával mutatja be a végromlásban sinylő római császárság erkölcsi sülyedését. Különben felfogása, hősének jellemrajza,

Digitized by Google

cselszövése erős nyomát mutatja a franczia szinpadi romantikának.

Mindez idegen, deák, német és franczia befolyásokat, melyek irodalmunk ujjászületése óta benne érvényesültek, mind hátrább szoritja a reform-kor beköszöntése óta egyre erősebben fejlődő nemzetiség. A sziveket, melyek költői megnyilatkozásra törtek, minden időben ez dobogtatta legerősebben; erre nézve a legszélső utánzó iskolák sem tettek kivételt. De most az izlést is kezdi áthatni és irányozni. Visszásnak kezdi érezni, hogy a magyar monda, történet, élet, érzés idegen alakokban, e stil által föltételezett korlátozottságban jelenjék meg előtte. Teljes mivoltában és szinében, gazdagságában és erejében kivánta volna. A nemzeti forma félénk kisérleteinek fejlődését siettette, hogy Vörösmarty lirai epigonjainál nemcsak az idegen alakok, de az üres szónokiasság s a finomkodó és egyhangu érzelmesség is ellentétbe kerül a nemzetnek hatalmasan felébredt s minden irányban kifejezésre törekvő őserejével. A költészetnek, mely ehhez a nemzeti lélekhez akar férni, belőle is kell szólania; nem elég többé magyarnak, hanem magyarossá is kell lennie. A kor szeme és szive a nép felé fordul: a demokrata politikáé, mely benne keresi a nemzeti erőnek uj forrásait s vele az irodalomé, melyet a nemzeti lélek a népköltészet által hat át a maga teljességében és eredetiségében, sajátos képzelet- és érzésvilágával, eredeti gondolkozás- és kifejezésmódjaival, jellemző és kedves formáival. Meséinek és mondáinak, balladáinak és dalainak ideálja: a fajszeretetnek és büszkeségnek, a kitörő és megfékezett erőnek, a boldogságában meleg és csendes, keservében daczos és gunyos szerelemnek, a sirva-vigadásnak, a szabadságszeretetnek, az értelmi és erkölcsi egészségnek képei, alakjai és hangjai ihletik az irodalmat s uj és erősebb szárnyakat adnak neki. Erdélyi János, Hegel kitünő tanitványa s a magyar műbölcselet alapvető mestere, inditja meg, a Kisfaludy-társaság megbizásából, s nagybecsü fejtegetésekkel kiséri, az első nagy magyar népköltési gyüjteményt, melyet mások is nagy számmal folytatnak, legérde-

Digitized by Google

mesebben Kriza János, unitárius püspök, a magyar Percy, kinek *Vadrózsái* az ismeretlen székely balladák kincsesbányáját tárják föl. Ők ketten, Erdélyi és Kriza, mint költők is az elsők közé tartoznak, kik népies szellemben és formákban penditik meg lantjokat. E gyüjteményekből, de a mesélgető kukoriczafosztók és dalos aratók ajakáról közvetetlen is hatni kezd irodalmunkra a népköltés. Megtanitja a tárgyakra, melyek a multból emlékezetébe véső dtek, tehát érzelmeivel fonódtak össze, vagy a jelenben lelkét megragadják; a hangra, mely csodálatát és nevetését, buját és örömét fel tudja kelteni; s a természetesebb és egyszerübb nyelvre, melyet mindenki megért. Az ősi ritmusban énekeket sugall, melyeket nemcsak zongora mellett, hanem hegedüszónál is énekelni lehet, amelyeknek tétele már a Volga-menti lovas szivében is zengett s csak variáczióira tanitották unokáit a századok. E hatás alatt fellépett nagy költőink szellemében, a népköltés nemzeti, elevenitő elemeinek felvételével, fejlődik ki az a költői irány, mely a naivot és müvészit, az egyénit és egyetemest egy müvészetbe olvasztva: a magyar nemzeti lelket legmélyebben, leggazdagabban és leghivebben fejezi ki. Mesterei: Tompa, Petőfi és Arany.

Elsőnek lépett fel közülük Tompa Mihály, egy szegény rimaszombati csizmadiamester fia, a pataki kollégium deákja, utóbb kies fekvésü gömöri falvak kálvinista papja. Az ottani várlakokban Gyöngyösi emléke él s a Sajóvidék lakossága a legmesélgetőbb nép. A vidék, elevenebb képzelmi élete, ős magyar eredetisége s természeti képeinek változatos szépsége ihlették a fiatal pap-költőt. 1841-től közölni kezdett első lirai költeményei még a régi stil idegenes termékei; de *Népregéiben és mondáiban* a közönség elragadtatása már az ujnak első jelenségeit üdvözli. A sajóvidéki nép regéit alakitja s a maga leleményeit hatja át népi inditékokkal és hangokkal. A költői mesevilágban a magyar nép dalai zengenek, életének egyszerü képei hatnak meg s földjének, a vizi tájaknak festői szinei ragadnak el. Egészen a nép lelkéből és lelkéhez szól már Tompa népdalaival és költői adomáival, mint a *Szu-*

Digitized by Google

hay Mátyás s a *Vámosujfalusi jegyző*, melyeket kényelmes, jóizü, tréfás elbeszélésök módja, eredeti motivumaik és alakjaik a magyar humor legszeretetreméltóbb alkotásai közé soroznak. Tompa szellemének legjellemzőbben népi vonása: természetszeretete. A természet életét nemcsak szemléli, hanem látja, hallja, érti, éli maga is. Ugyszólván bensőbb kapcsolatban van vele, mint bárki költőink közül: képeiben gondolkodik, tanit és érez. Vonzalma allegorizáló hajlammá fejlődik; de nem a reflektáló fej, hanem az egyszerü sziv példázásává, melyet mindenki megért, sőt a mely a szabad szó elnyomatásának szomoru napjaiban, a kifejezett nemzeti érzés erejének és igazságának benyomását csak növelte. Tompa a forradalom után leigázott nemzet legkedvesebb költője, hangulatának legmesteribb tolmácsa. Érzései, haragja, fájdalma, hite, mint az otthonából kiüzött népé a templomban, az erő fenségére s a fenség vigasztaló erejére emelkednek. Stiljében, a népi egyszerüség mellett, megjelennek a biblia hangja és szólamai. Égő faj- és hazaszeretete s az örök igazságba vetett hite sugallják szivigható panaszait és esdekléseit, mint *A gólya, A madár fiaihoz*, s a költőtársa, Kerényi után Amerikába küldött *Levél*; ezek az ódának és elégiának ama sajátságos vegyületeit, mint az *Uj Simeon, Öreg szolga, Folyam, Pusztuló erdő, Szarvas, Gályarab* és a többiek, melyek allegorikus formájokban mesteri hangot adnak a vonagló magyar sziv egész világának: önkinzó kétségeinek és szenvedélyes keserveinek, mély gyülöletének és magába szállásának, méla bánatának és erőre kapó hitének. A jobb napok első sugarait is ő köszöntötte Kazinczy- és Lorántffy Zsuzsánnaódáiban. Megérte a megváltást is; de a nemzeti élet tavaszán, hanyatló életerejében, az ősz képeit látta maga körül s költészetének legmeghatóbb strófáiban bucsuzott el tőlük.

Mig Tompában a magyar néplélek vonásai közül különösen az a gyöngéd természet-szeretet jelenik meg, melylyel kedvesét virágok nevével illeti s virágénekeket dalol neki, holmiját tulipánokkal és szegfükkel festi be és szinezi ki, bánatát kalapjának hervadt bokrétájával jelenti s kezében roz-

Digitized by Google

maring-szállal gyászol: e lélek érzelmi gazdagságának és lázas hevületeinek más adott halhatatlan versekben kifejezést. Mert a népköltés első irodalmi hatásainak jelentkezése után nem sokkal a nemzeti élet izgalmas napjai köszöntöttek be: a reformkor egyre gyorsuló léptekkel sietett teljessége felé. A bécsi udvar s a konzervativek akadályozó politikája csak élesztette és terjesztette a nemzetben a minél gyökeresebb és minél előbbi alkotmány-reform heves vágyát. Egy méltóbb nemzeti életért s ennek egy független és demokratikus közrendben leendő kifejezéséért égtek a szivek. Széchenyi az általa meginditott fejlődés rohamosságán tépő aggodalmakba merült, melyeknek irodalmilag legértékesebb müvében, a *Kelet népe*ben megrázó kifejezést ad. A kor élén már nagy ellenfele, Kossuth áll, minden korok és népeknek egyik legkitünőbb szónoka. A költői képzelet gazdagságával, az autokrata érzelmek ellenállhatatlan hevével, a szónoki müvészet világosságával és minden varázsával, a szenvedély kápráztató logikájában mutatja be nemzetének az eszmék genezisét és kapcsolódását s a helyzetek következéseit. Fajunk politikai mérséklete, az esélyek okos fontolgatása háttérbe szorult; de másik tulajdonságával: vitézségével, katonai erényeivel, két császárság ellen vivott diadalmas csatáiban, uj dicsőséget szerzett nevének világszerte s időleges bukásának ellenére kivivta jövendőjét. A magyar nép lelkéből ez évek forgószele által fölszinre vert minden igaz gyöngy ott ragyog Petőfi Sándor költészetében.

A népből született maga is a pestvármegyei Kis-Kőrösön. Egy gazdálkodó mészárosnak volt a fia, mint Shakspere, kit annyira csodált. A rendes élet-korlátok között nehezen fért meg: iskolai pályáját, noha szivesen és sokat tanult, még klasszikusokat is, többször megszakitotta és sohasem fejezte be. Konok és becsületes atyja le is vette róla kezeit; de ezzel korántsem játszotta el fia gyöngéd ragaszkodását, melyet egypár, a humor melegétől áthatott költeményében fejez ki. Deák korában a szinpadra vágyott s többször tett sikertelen kisérleteket. Katona is volt, közlegény; csak a költészethez

Digitized by Google

maradt hű mindvégig. Amint nyomorgó kóborlásaiban nem birtak vele sem az emberek, sem a sors: nem voltak képesek egy perczre sem megingatni hitét magában, egyéniségének értékében és törekvéseinek sikerében. Ez a «fejedelmi önérzet», mely egyéniségének teljes és szabad kifejezésében nyilatkozik, ugyszólván alapja költészetének. Lirai nagyságának és rendkivüli hatásának egyik fő forrása: *egyéniségének vonzó ereje,* nagy fogékonysága minden benyomás iránt s költői hangulatának szinte állandó rezgése. A természet, azután a közélet, a népélet, a szivélet kis és nagy mozzanatai mind meghatják képzeletét és érzését s sajátos költői visszhanghangot ébresztenek benne. Életét nemcsak éli, mint más költő, várva és keresve a benyomásokat, hanem egész teljességében át is költi. Hozzá érdekesebb életet él, mint más s eredetibb lélekben tükrözi. A maga szemével néz, a maga világába von, a maga érzésével és képzeletével áraszt el mindent. Az érzelmek vegyületeit, fényhomályát alig ismeri: egyszerü, világos, tiszta mindegyik motivuma s ezeknek minden hatása. Családi költeményeiben a kedves tüzhelyhez s a körüle gyülekezőkhöz gyermekes ragaszkodás; természeti képeiben a tiszta szemléletnek elmélyedő, csöndes öröme; a külső élet benyomásaiból meritett verseiben a szeretet, részvét, fájdalom, erkölcsi felindulás tiszta kiáradása; hazafias dalaiban és ódáiban a fajszeretet izzó büszkesége. Önérzetével kapcsolatos nyiltsága, őszintesége talán olykor többet is elmond, mint kellene; de mikor százszor annyi igazi mondani valója van, mint másnak. Verse is oly könnyen és egyszerüen foly, mintha csodálatos lirai összefoglaló, jellemző ereje valami egészen közönséges, természetes adomány lenne s rimekben mesélgetné napjai folyását. Hatásának másik forrása: *egyéniségének népi alapja.* Ennek egész érzésvilága, a maga igazságában él benne s jut kifejezésre népdalaiban. A legtisztább magyar nép földjét, az Alföldet, ennek szivével szereti és megteremti költészetét. Alakjai közül a szamarán bandukoló juhászt, a korcsmában mulató legényeket, a pusztán száguldozó betyárt, a pitvarban gubbasztó anyókát és annyi mást tett halhatat-

Digitized by Google

lanná. Még pedig az ő egyszerü és kifejező nyelvükön, kedves versidomaikban és sajátos alakitó módjaikon: a dalok kezdő sorainak felütéseivel s az érzelmek hullámzásának drámaian fejlesztett képeiben. A nép meséinek természetét is jól ismeri s mig egyéb elbeszélő költeményei messze maradnak lirája mögött, a *János vitéz*ben kitünőt adott. De népszerüségének van még egy forrása: *egyéniségének kapcsolata korával.* A nemzeti érzés életitalától a reformkorban megifjodott Magyarország ifjuságának nemcsak bálványa, hanem eszményi képviselője Petőfi. A mi jellemző amarra: ideális lelkesedés és kihivó türelmetlenség, a nemzeti függetlenség szenvedélyes vágya és daczos hiuság, szilaj tüz és önfeledt áldozatkészség: mindez jellemzi Petőfi politikai liráját. A márcziusi napoktól kezdve, mikor a felszabaditott sajtó alól az ő *Nemzeti dala* került ki először, végig kiséri ez a lira, elragadtatva egész a vad szenvedély nyerseségeig, forradalmunk fenséges tragédiáját. Addig zeng, mig költője a segesvári csatatéren kilehelli lelkét, melyet Grimm Herman Homérével, Shakspereével és Goetheével mond rokonnak. Bizonyára a legnagyobbak közül való volt, akik nemcsak költők, hanem próféták. Megjósolta költői hirét, a forradalom kitörését, hősi halálát s özvegyének elfordulását emlékétől: ami iránt legelevenebben érzett, annak irányában belátott a jövőbe. Érzékenysége e vonatkozásokban oly erős volt, hogy az alakulás leghomályosabb elemeiből képzelete hiven megrajzolta a jövőt.

A termékeny kor méhe a legnagyobb magyar lirai lángelme mellé, nála még nehány évvel korábban, megszülte a legnagyobb magyar epikust is. Arany János szellemében nem egy korszak, hanem ugyszólván minden koroknak, nem a lángoló és küzdő szenvedélyeknek, hanem az emlékezés világának magyarsága jelenik meg s a népies, egyetemes nemzeti müvészetté emelkedik. Ő is nádfödeles falusi házban született, a biharmegyei Szalontán, s a szegény kálvinista deák pályáját futotta Debreczenben, honnan rövid életü ábrándjai elcsalták, hogy aztán szülővárosának jegyzői hivatalában nyugodjék meg. Később is, nagykőrösi tanári kathedrájából, majd az akadémia

Digitized by Google

titkári székéből a kis alföldi városba vágyódott vissza, melynek csöndjét, egyszerüségét, eredetiségét az ő magába vonult, mély érzelmü, inkább emlékeiben mint új benyomásaiban és reményeiben élő lelke egyedüli otthonának érzett. A szalontai népnek az egész Alföldön talán legtöbb történeti mondája van: Toldiról, a török világból, a kurucz harczokból. Ezek a mondák és dalok voltak Aranynak első szellemi tápláléka; a következők, a régi magyaros verselőknek mesterkedő vagy faragatlan izlésü, de sokszor eredeti humoru és mindig ép nyelvü könyvei. Izlésének is ezek vetették meg alapját, de művészi kifejlődését a klasszikus és modern remekiróknak oly széleskörü és beható tanulmánya irányozta, minővel kritikusaink közül is alig dicsekedhetik valaki. Tudása csak izlését nemesitette, müvészetét fejlesztette s az elméletet is becses művekkel gazdagitotta; de naivitásától és eredetiségétől nem fosztotta meg. Lelki életének alapvető benyomásai és formái uralkodnak egész költészetében: a századok emlékezetével és képzeletével ható rege; az istenfélő szülei ház régi szent énekei s hivő kegyelete a biblia mondáiban; deák pajtásainak csufondáros jókedve és vidám élczelődése; a népélet egyszerü és megható drámái s tréfás történetei; a mezők szabad és friss költészete: a népdal.

Petőfit már tenyerén hordozta a közönség, mikor Arany nevét még senki sem ismerte. Már meglett férfi-korban, de ifju szivvel és kedvvel lépett föl. A debreczeni deákhumor eleven, rikitó szineiben játszik, de már nemesen komoly meggyőződést és mélyebb érzést tolmácsol hexameteres szatirai éposza: *Az elveszett alkotmány*, melyben a régi kortesvilág haladó és maradó pártjának durva szélsőségeit ostorozza. E művével 1846-ban dijat nyert Arany a Kisfaludy-társaságnál, melynek legközelebbi pályázatán a dij mellett elnyerte *Toldi*jával az első magyar epikus koszoruját is. A szalontai nép a magáénak tartotta Nagy Lajos király vitézét; de Aranyt Ilosvai rege-foszlányainak művészi feldolgozására nemcsak gyermekemlékei, hanem korának sugallata vezette: az érvényesülésre törő népjogok és népszellem kora. Ime a

Digitized by Google

kapcsolat, mely a méltatlan életviszonyok közül kitörő s testi-lelki erejének jogához jutó Toldit a reform-korhoz füzi. A szerkesztés és jellemrajz mesterének a feldolgozás hangját és módját is kora sugja: népmeséinek kedves inditékait, melyekkel átszőtte, a falusi életnek valószerüségökben oly igaz képeit és alakjait, előadásának tiszta naivitását s mindenekfelett nyelvének gyökeres eredetiségét, népies erejét és szinező gazdagságát. A legtisztább magyar nyelv és magyar szellem e könyvből árad, mely azonban a Toldi-mondának csak elejét adja. Az egésznek trilogikus feldolgozása végighuzódik a költő életén. *Toldi estéjét,* a hős utolsó párbajának és halálának történetét, előbb adta a költő, az ujba ütköző réginek, az ősz csalóka másodvirágzásának megragadó, borongó humorával. Agg korában fejezte be a romantikusabb jellemü középső részt: *Toldi szerelmét*, mely cselekvényben, képekben, alakokban való nagyobb gazdagságát, hangban való nagyobb változatosságát, lirai kitéréseit a mély tragikai eszme egységébe foglalja. Az egész trilógia a magyar lovagvilág éposza: minden eszményével, szineinek teljes ragyogásában, hangjának összes változataival s magyarságának mély és jellemző erejében. Toldi mellett a nemzet legősibb hagyományai, a hún mondák is egész életén át foglalkoztatták Arany szellemét; belőlük is trilógiát tervezett, de csak az első részszel, *Buda halálával* készült el: a lengő tollas lovagok után a vasemberek époszával. Nem a pásztortüznél regél, hanem ünnepi éneket mond. Felfogása és hangja naiv marad, de a hajdankor fenséges légkörében megkomolyodik; nyelve nem kevésbbé zengő, de ódonabb zamatú és méltóságosabb folyásu, mikor a csodás határára emelkedett emberi nagyságról beszél. A »hun rege» tragikai fejleményében az ős szenvedélyek ereje küzd s vezet egy magyar ős eszménynek, a szembeszálló harcz egyenességének sérelmére. A fenség távoli képeinek csodálatos valószerűséget ad az alföld mai életének visszavitt vonásaival. A hun birodalom pusztulása s Árpáddal visszavivatása, hova az egész trilogia fejlődött volna, a költő képzeletében összefoly a forradalom buká-

Digitized by Google

sával s a nemzeti feltámadás reményével. A gyászos napok hangulatában született a genialitás szikrázó erejére legremekebb alkotása, *A nagyidai czigányok* komikus éposza, egy történeti adomának feldolgozása, melynek mesteri parodisztikus felfogásával honfifájdalma, sirva-vigadó keserve nyilatkozik meg. E mű komikai konczepcziójának egészséges erejére, nevetséges alakjainak gazdagságára, tréfáinak és fordulatainak eleven frisseségére, egész hangulatának szilaj szabadságára nézve: föléje emelkedik minden versenytársának. Ugyane szomoru napok tragikus emlékeinek, fojtott szenvedélyeinek, a sejtetésre és czélozgatásra szoktató viszonyainak befolyása alatt erősödik és hajtja virágait Arany költészetének az az ága, melylyel talán legmagasabbra ér: a ballada. E kis remekek, melyekről Gyulai «a ballada Shaksperejének» mondotta Aranyt, különböző tárgyuak: történetiek, mondaiak, a népéletből meritettek, különböző szerkezetüek, hangulatuak és stilüek; de mind megegyeznek abban, hogy az epikai, drámai és lirai müvészet hatását mesterien foglalják egybe. Percy skót és Kriza székely balladái után, Arany a maga tömör és mégis zengő, gyökeres és mégis gazdag nyelvén uj mintákat alkotott. Nem szónokol és fejteget, hanem képzel és képzeltet, érez és éreztet. Érzéseinek mélysége és hüsége az, aminél fogva hangulataival egész korok képét át tudja hatni s ellenállhatatlanul ragad Ágnes asszonynak és Kund Abigélnek, László királynak és Szondi apródjainak, annyi vergődő szivnek nehány vonással megrajzolt világába. Ez a mély érzés nyilatkozik lirájában is, de a férfias szeméremnek bizonyos tartózkodásával, inkább a szemlélődés és emlékezés képeibe olvadva, mint közvetetlen erejében törve elő. Erősebb felindulásban rezeg, mikor reflexióival az emberi szellem legfelső régióiba szárnyal, mint *Dante*ban, vagy nemzeti érzésének ad fenséges hangot, mint a *Széchenyi*-ódában. Különben szivvilágának nemes tartalmát és mozgalmait szivesebben tárja föl a melancholia vagy a humor hangján, de leggazdagabban és legmeghatóbban az *Őszikék*ben, másodvirágzásának e váratlan ajándékában. Szeretetének régi teljes-

Digitized by Google

ségével, szemléletének régi hüségével, formai művészetének régi bevégzettségével, az aggkor változó, enyelgő és borongó hangulatainak oly mélyen megillető képét adja, melynek párját hiába keresnők.

E fényes szellemek által ugyanakkor, mikor a felszabadult magyar erő hősi küzdelmei a világ szemét ujra ránk irányozzák, költészetünk is a magyar lélek tiszta és teljes képévé fejlődik. A természetszeretet bensősége Tompa, a lelkesedés szilaj tüze s az érzésnek és gondolatnak szabad nyilatkozása Petőfi, a szemlélet hüsége s a hősi eszmények varázsa Arany által képződik ki benne. A költői előadást is, anyagának és formáinak egész gazdagságában, a Sajó-menti, bihari és kún nép eredeti nyelvének forrásaiból elevenitik uj erőre. Népünk mesemondó kedvét és humorát, a dunántuli nép nyelvének kincseivel, eredeti szólásmódjaival, fordulataival, enyhe ömlésével Jókai Mór hozza meg, a komáromi nemes fiu, irodalmunknak félszázad óta egyik első disze, kinek nevét, Petőfié mellett, a müvelt világ is legjobban ismeri. Munkásságának java része későbbi időkre esik ugyan; de egyidőben lépett fel nagy pályatársaival, kik közül Petőfinek ifjukori barátja volt, s egész szellemével az ő társuk és osztályosuk. Mint amazok a költészetben, ugy ő az elbeszélő prózában teremtett uj stilt: a réginél zamatosabbat, elevenebbet, szinesebbet és magyarosabbat. Ennek a stilnek nemcsak megteremtője és uttörője, hanem leggeniálisabb és legtermékenyebb képviselője, ki harmadfélszáz kötetnél többet irt. Nagyobb szókincse egyetlen irónknak sincs ő nála s ez a nyelv, ugyszólván a maga teljességében, százféle irányban ható költői erejét sehol nem fejti ugy ki, mint az ő gazdag, friss és változatos szelleme által. E szellem a néplélek sajátságos ellentéteit egyesiti magában: a nagyitás hajlamát a távolibb és ismeretlenebb dolgokkal szemben, s a valóhoz való vonzalmat a látókörébe eső jelenségek iránt. Rendkivül mozgékony és bámulatosan gazdag képzelődése könnyen vonja a szertelen felé, hihetetlen mesékre s a jellemrajzban is tulzásokra, mikor képzelt, idegen világokról vagy a messze

Digitized by Google

multról regél; de másfelől megfigyelő ereje és való-érzése mesteri hüséggel, jellemző erővel állitja elénk a körötte zsongó élet képeit, mindazt, amit maga látott, vagy más kortársainak emlékezete megőrzött. Naivitásával, jókedvével, megindulásaival egészen beléjök olvad s hasonlithatatlan elbeszélő tehetségével, ötleteinek gazdagságával, hangulatainak elbüvölő szinjátékával játszva lesz urrá olvasóinak lelkén. A reformkortól kezdve maig a magyar életnek oly dús, jellemző és kedves képtárát egyetlen irónk sem mutatja fel, mint ő. Nem bocsátjuk-e meg szivesen fékezetlen képzeletének elkalandozásait, mikor neki köszönjük egyszersmind a Széchenyi előtti magyar társadalomnak legmüvészibb és legigazibb képét *A magyar nábob*ban; neki a magyar vidéki nemesség és nép életének annyi megható, valószerü és ellenállhatatlan humoru festését, közöttük a magyar népjellemnek páratlanul igaz és mély megtestesülését a *Sárga rózsá*ban. Nem nézzük-e el szerkezeti gondatlanságait, mikor az alakitás tekintetében is oly kitünő *Uj földesur*at olvassuk, a Bach-korbeli magyar világnak ezt a lelke mélyéig való megelevenitését. E szomoru korban teljesitette Jókai életének legnagyobb nemzeti feladatát: az irgalmatlanul nyomott magyar szellemi élet elevenségét, s az üldözőbe vett nemzeti eszményeket senki fáradatlanabbul és nagyobb sikerrel nem szolgálta, mint az ő büvös képzelete, hóditó érzése és lankadatlan munkaereje.

Mint Tompa a *Heródes*ben, Arany a *Rákhel*ben példázták, az örök igazság nálunk is betelt: a szellemmel nem birtak a mi ellenségeink sem; hatalmuk, erőszakuk, bilincseik ellenére élt az és elevenitett. Szellemi életünknek legkülönbözőbb ágai soha a nemzeti érzéssel és törekvésekkel bensőbb kapcsolatban nem voltak, mint a minden nemzetinek hadat izent önkény e sötét idejében. Igy a tudomány, főként a történetirás. Teleki József *Hunyadiak korán* kivül a magyar történelemnek két monumentális feldolgozását végzi, Horváth Mihályét és Szalay Lászlóét, amazzal inkább biztatni és lelkesiteni, emezzel irányzani és eszméltetni kivánván

Digitized by Google

Históriai és irodalmi emlékeinknek, forrásainknak, adatainknak roppant gyüjteményekbe foglalása és kiadása ujból kezdetét veszi. Toldy Ferencz munkáival megindul a modern magyar irodalomtörténet, a szellem erejére hivatkozva az erőszak ellen. Ipolyi Arnold a magyar műemlékek leirására forditja gondját és tehetségét. A magyar nyelv nagy szótárának megalkotásán fáradnak Czuczor Gergely és Fogarasi János s a nyelvünk eredetét és természetét megvilágitó adatok gyüjtésére és feldolgozására, Hunfalvy Pál vezetése alatt, a tudósoknak uj és buzgó iskolája alakul, melyből Budenz József és Vámbéry Ármin is kikerültek, amaz az ugor, emez a török nyelvek világhirü buvára. Mind e törekvések központja az anyagi és szellemi gyarapodásában minden módon gátolt akadémia. A czenzura zaklatásaival küzdve, legalább a magyar szó szeretetét ápolgatja szinmüvészetünk, mely a nemzeti szinháznál tehetségekben uj virágkorát éli: a shaksperei és moliérei jellemek kitünő ábrázolójával, Szigeti Józseffel, a szalon-drámák elmés és finom hangjában jeleskedő Szerdahelyi Kálmánnal és Prielle Kornéliával, s népdalaink bájos énekesével, Hegedüsnével.

De utolsó megpróbáltatásunk e másfél tizedében, az ötvenes években s a hatvanasok elején, a nemzeti lélek ébrentartására mindennél nagyobb, határozó befolyással költészetünk volt. Élesztgette nyiltabban vagy, a kémszemeket kerülve, burkoltabban; de legrejtettebb czélzásaiban, leghomályosabb allegóriában is megértve minden szivtől. Szellemét és motivumait szivéből s a korviszonyokból meritette, irányaiban a még alkotó nagyokat vagy az ép eltünt nagyot követvén. Petőfi költői varázsa uralkodott legerősebben; az ő gyujtó tüze és népies eredetisége vonzotta legjobban utódait. De szellemének gazdagsága és mélysége nélkül, inkább csak szilajságában, különködéseiben és külsőségeiben tudták utánozni. Hogy e sallangos népieskedők néhány évig felszinen tudtak maradni, csak annak köszönhették, hogy akkoriban minden drága volt nekünk, a mi magyar. Petőfi iskolájából a nemzetnek kedves, tartó

Digitized by Google

multról regél; de másfelől megfigyelő ereje és való-érzése mesteri hüséggel, jellemző erővel állitja elénk a körötte zsongó élet képeit, mindazt, amit maga látott, vagy más kortársainak emlékezete megőrzött. Naivitásával, jókedvével, megindulásaival egészen beléjök olvad s hasonlithatatlan elbeszélő tehetségével, ötleteinek gazdagságával, hangulatainak elbüvölő szinjátékával játszva lesz urrá olvasóinak lelkén. A reformkortól kezdve maig a magyar életnek oly dús, jellemző és kedves képtárát egyetlen irónk sem mutatja fel, mint ő. Nem bocsátjuk-e meg szivesen fékezetlen képzeletének elkalandozásait, mikor neki köszönjük egyszersmind a Széchenyi előtti magyar társadalomnak legmüvészibb és legigazibb képét *A magyar nábob*ban; neki a magyar vidéki nemesség és nép életének annyi megható, valószerü és ellenállhatatlan humoru festését, közöttük a magyar népjellemnek páratlanul igaz és mély megtestesülését a *Sárga rózsá*ban. Nem nézzük-e el szerkezeti gondatlanságait, mikor az alakitás tekintetében is oly kitünő *Uj földesur*at olvassuk, a Bach-korbeli magyar világnak ezt a lelke mélyéig való megelevenitését. E szomoru korban teljesitette Jókai életének legnagyobb nemzeti feladatát: az irgalmatlanul nyomott magyar szellemi élet elevenségét, s az üldözőbe vett nemzeti eszményeket senki fáradatlanabbul és nagyobb sikerrel nem szolgálta, mint az ő büvös képzelete, hóditó érzése és lankadatlan munkaereje.

Mint Tompa a *Heródes*ben, Arany a *Rákhel*ben példázták, az örök igazság nálunk is betelt: a szellemmel nem birtak a mi ellenségeink sem; hatalmuk, erőszakuk, bilincseik ellenére élt az és elevenitett. Szellemi életünknek legkülönbözőbb ágai soha a nemzeti érzéssel és törekvésekkel bensőbb kapcsolatban nem voltak, mint a minden nemzetinek hadat izent önkény e sötét idejében. Igy a tudomány, főként a történetirás. Teleki József *Hunyadiak korán* kivül a magyar történelemnek két monumentális feldolgozását végzi, Horváth Mihályét és Szalay Lászlóét, amazzal inkább biztatni és lelkesiteni, emezzel irányzani és eszméltetni kivánván

Digitized by Google

Históriai és irodalmi emlékeinknek, forrásainknak, adatainknak roppant gyüjteményekbe foglalása és kiadása ujból kezdetét veszi. Toldy Ferencz munkáival megindul a modern magyar irodalomtörténet, a szellem erejére hivatkozva az erőszak ellen. Ipolyi Arnold a magyar műemlékek leirására forditja gondját és tehetségét. A magyar nyelv nagy szótárának megalkotásán fáradnak Czuczor Gergely és Fogarasi János s a nyelvünk eredetét és természetét megvilágitó adatok gyüjtésére és feldolgozására, Hunfalvy Pál vezetése alatt, a tudósoknak uj és buzgó iskolája alakul, melyből Budenz József és Vámbéry Ármin is kikerültek, amaz az ugor, emez a török nyelvek világhirü buvára. Mind e törekvések központja az anyagi és szellemi gyarapodásában minden módon gátolt akadémia. A czenzura zaklatásaival küzdve, legalább a magyar szó szeretetét ápolgatja szinmüvészetünk, mely a nemzeti szinháznál tehetségekben uj virágkorát éli: a shaksperei és moliérei jellemek kitünő ábrázolójával, Szigeti Józseffel, a szalon-drámák elmés és finom hangjában jeleskedő Szerdahelyi Kálmánnal és Prielle Kornéliával, s népdalaink bájos énekesével, Hegedüsnével.

De utolsó megpróbáltatásunk e másfél tizedében, az ötvenes években s a hatvanasok elején, a nemzeti lélek ébrentartására mindennél nagyobb, határozó befolyással költészetünk volt. Élesztgette nyiltabban vagy, a kémszemeket kerülve, burkoltabban; de legrejtettebb czélzásaiban, leghomályosabb allegóriában is megértve minden szivtől. Szellemét és motivumait szivéből s a korviszonyokból meritette, irányaiban a még alkotó nagyokat vagy az ép eltünt nagyot követvén. Petőfi költői varázsa uralkodott legerősebben; az ő gyujtó tüze és népies eredetisége vonzotta legjobban utódait. De szellemének gazdagsága és mélysége nélkül, inkább csak szilajságában, különködéseiben és külsőségeiben tudták utánozni. Hogy e sallangos népieskedők néhány évig felszinen tudtak maradni, csak annak köszönhették, hogy akkoriban minden drága volt nekünk, a mi magyar. Petőfi iskolájából a nemzetnek kedves, tartó

Digitized by Google

sabb hatásu dalosává csak Tóth Kálmán lett, szerelmi lirájának gyöngéd, meleg és gazdag hullámzásával. Bár nem népies, de mégis kapcsolatban van ezzel az iskolával Vajda János, kinek lirája egyedül hallatja maig a forradalom világának lázas érverését, erős szenvedélyeit, homályos képzelgéseit és belső meghasonlását. Hogy Petőfi és Arany müvészi magyarsága, mesterkélt népiességbe ne sülyedjen vissza: ez volt Arany iskolájának törekvése és érdeme. Sikerét jó részt Arany kisebb költeményei gyüjteményének, a világköltészet remekei nagyban megindult átültetésének és ismertetésének, s kitünő kritikusai nagy és bátor tehetségének köszöni. Ezek s az összes magyar mübirálók sorában első Gyulai Pál, ki nagyszámu tanulmányaiban és kritikáiban, de különösen Vörösmarty és Katona életrajzában a históriai és eszthetikai elemzés módszerét az itélet ritka élességével s a szabad, hangzatos, világos és meleg stil elsőrangu adományával alkalmazza. Minden nagyzásnak és szertelennek ellensége, s költészete is, a legyőzött hevületek emlékeiül, ezt az igaz és tiszta melegségét sugározza. Szivesen fordul a néphez és hagyományaihoz impulzusért, de ezeket erős müvészi érzékével fejleszti, s néhány költeményével, mint a *Hadnagy urammal* és az *Éji látogatással*, bejutott a nemzet szivébe. Gyulai mellett s vele egy irányban müködik Szász Károly, ki, rendkivüli arányu és sikerü müforditó tevékenységével, a nyugoti irodalmak számtalan remekét, müvészi tanulságaikkal, maga közelebb hozta a nemzet szelleméhez, mint a régi utánzó iskolák együttvéve. Eredeti költeményeiben is, eleven fogékonyságával, nemes érzéseivel s verselő müvészetével emelőleg hatott; a királymondákból szőtte *Salamon* czimü kitünő époszát. A nemzeti páthosz, ünnepelt nagyjaink emlékén, évtizedeken át az ő ajaka által nyilatkozik meg legméltóbban. Érzésvilágának tiszta, jóleső derüjével és formaérzékének finom müvészetével csatlakozik hozzájok Lévay József. A hatvanas évek ifju költői, Arany hatása alatt, nagyobbára az ő utjokon indulnak, a müvészien magyaros utján. Igy a nagy költő fia, Arany László, ki *A délibábok hőse* czimü

Digitized by Google

verses regényében az ujraébredő nemzet átmeneti társadalmát gazdag humorral rajzolta; igy a testi-lelki nyomor sötét realistája, Tolnai Lajos, komor balladai erejével. A prózai költészetben a korviszonyok a magyar mult kultuszának, a történeti regénynek kedveznek, melynek divata körülbelül a kiegyezésig tart. Mellette azonban jeles képviselői lépnek föl a társadalmi novellának, mint a lélekrajzban kiváló Vadnai Károly és Bérczy Károly, s a népregénynek és beszélynek, mint Abonyi Lajos. A rossz idők megtermik humoristáikat is, kiknek tehetségét azonban szellemök meghasonlása, melyből kaczagó hangjok fakadt, nem engedte teljesen kifejlődni. A szinpadon Szigligeti uralkodott; a történeti dráma hangja Jókai költői páthoszával emelkedik s a *Szigetvári vértanukkal* mélyen megilleti a nemzet képzeletét, a népszinmű pedig Szigeti József valószerü elevenségével és gyökeres humorával gazdagszik. A hatvanas évek közepe felé következik be a fejlődésnek egy uj fokozata az *Ezopussal*, Rákosi Jenő föllépésével, ki a szinköltészetnek költőibb lendületet kivánt adni, a szinszerünek a költőivel való bensőbb kapcsolata, a képzeletnek szabadabb szárnyalása s a dikczió nagyobb gazdagsága által. Az ő, s a hozzá csatlakozott Dóczi Lajos regényes és történeti szinművei a szokatlanhoz, kivételeshez való vonzalmat mutatnak, a belőle keletkezett fogyatkozásokkal; de a lélektani dialektika elevenségével, ragyogó szineikkel és költői hangjokkal, kitünőbb részleteikben, erős és általános hatást tettek.

E tizenhét évnek legnagyobb költői alkotása s irodalmunknak egyik legfőbb büszkesége: a nógrádmegyei Madách Imrének drámai költeménye, *Az ember tragédiája*, melynek kéziratban olvasása után Arany János üdvözölte a nemzet uj nagy költőjét. Goethe és Byron után emelkedik a költői bölcselet legmagasabb régióiba; de innen az emberiség küzdelmeit a maga szemével nézi s a maga szivével érzi. Családi életének s hazafias törekvéseinek a forradalom utáni nagy csalódását, majd az ébredező közéletben fakadt uj reményeket átviszi az emberiség életére s megirja az örök ember

Digitized by Google

tragédiáját. Egy álom képeiben vezeti Ádám elé egész jövőjét, az emberiség életének nagy jeleneteit. Diadalról diadalra, de ezekben foganva egyszersmind csalódásról csalódásra viszi. Elméjének kétségeit szivében oldja meg: a végtelenséghez emelkedés örömével s a szeretettel engeszteli ki. Az előadás költői müvészete s a képzelet megtestesitő ereje alatta marad ugyan az eszmélkedés fenséges gazdagságának, de egészének és egyes szineinek mély és megragadó konczepcziója, tragikai gondolatának fensége, merészsége és igazsága: költészetünknek első remekei közé sorozzák Madách drámáját.

Az irodalom ekként ápolván a magyar szellemet, jogaink mellett való kitartásunk sem erőszakra, sem édesgetésre nem tört meg, s ugy ez a kitartás, mint a nagy világesemények hovatovább mind inkább tágitottak békóinkon. Végre elkövetkezett az idő, melyben «vér nélkül győzött» Deák Ferencz, ez a hazafiságában, bölcseségében és önzetlenségében egyaránt nagy ember, ki a magyar szabadelvüségnek már harmincz esztendeje egyik vezére volt. Feliratai és beszédei nemcsak szónoki müvek, melyek a felfogás és nyelv páratlan világosságának és egyszerüségének erejével hóditanak s a legmélyebb igazságokat a találó formulázás kristálytisztaságában közkincscsé teszik: hanem a Lustkandl ellen irt nagy tanulmánynyal együtt a magyar közjogi irodalomnak legbecsesebb termékei. 1867-ben a nemzetet kibékitette királyával, elkobzott alkotmányát visszaszerezte és ezzel sorsának intézését saját kezeibe tette le. Az eleinte mutatkozott ingadozások ellenére is, egy alig sejtett fölvirágzás korszaka következett, még pedig ugy a politikai és gazdasági, mint a közmüvelődési élet mezején, a mindenfelé felszabadult erők versenye. Az életre törő uj eszmék megvalósitásának, az uj alkotásoknak serény mozgalmasságában a nemzeti élet nem szoritkozott többé, mint a közelmultban, a tudomány, irodalom és müvészet körére, sokkal kevésbbé, mint korábban bármikor. Készen illeszkedtek ezek a nagy nemzeti szervezet egészébe s felismerték ebben uj feladatukat: hogy minden irányban kifejtsük és érvényesitsük szellemi erőnket, a modern népek-

Digitized by Google

nek ama nagy versenyében, melynek sorompói immár előttünk is megnyiltak.

Az akadémia, egyetemek, muzeumok, tudós társaságok, mint egyesek, tudományos munkálataikkal, kiadványaikkal, buvárlataikkal nemcsak a közmiveltség terjesztésén, hanem tudományos életünk minden ágának európai szinvonalra emelésén igyekeznek. Az emberi kultura világmunkájában részt kérünk s tisztességesen meg akarunk felelni ennek a résznek. Tudósaink hajlama kivált olyan, nemzeti életünkkel kapcsolatos feladatok megoldására irányul, melyekre magunkat a leghivatottabbaknak érezzük s amelyekkel az egyetemes tudománynak és nemzeti kötelességünknek egyszerre tehetünk eleget. Ilyenek politikai és mivelődési történelmünk azon emlékeinek és forrásainak gyüjtése, kiadása és becses monografiák hosszu sorában való feldolgozása, melyek az európai közéletben való részességünkre is világot vetnek s igy ennek szempontjából is tanulságosak. Régiségbuváraink buzgón kutatják és ismertetik az őskori emberi életnek, a római világnak azokat a maradványait, melyeket hazánk földje őrzött meg. Nyelvtudósaink az ugor összehasonlító nyelvészetnek legelső s immár egész könyvtárra gyült dolgozataival bizonyára legjelentékenyebb iskoláját alkották meg ; a magyarországi középkori latinság nagy lexikonát készitik; s a Corvinák feldolgozásával tesznek szolgálatot a klasszikai nyelvtudománynak. Nemrég fejezték be a magyar nyelv nagy történeti szótárát s nemsokára elkészülnek tájszavaink gyüjteményével is. Törekvéseik közül irodalmunkra, sőt egész életünkre legközvetetlenebb és legnagyobb hatással volt a Szarvas Gábor által meginditott és vezetett orthologiai mozgalom, mely a nyelvujitás óta elharapózott idegenszerüségek kiirtását s nyelvhasználatunknak és nyelvmivelésünknek olyatén irányzását tüzte ki czéljául, mely nyelvünk eredeti természetének megfelelőbb. És ha mindezen tul arra a szorgalomban, kiterjedésben és eredményekben egyre emelkedő munkásságra tekintünk, melylyel a jogi és politikai, a természeti és mathematikai ismeretágakban találkozunk : látni fogjuk, hogy

Digitized by Google

tudományos életünk és igyekezeteink köre messze tulterjed az imént nagyjában lerakott jelzőfákon.

A költészet, bár a mindenfelől áradó uj eszmék és elemek némileg megzavarták, legkiváló képviselőiben megőrizte nemzeti jellemét s védelmezni és fentartani igyekszik. A hagyományok közül még mindig Arany és Petőfi hatása a legerősebb. Igy amazé Kiss Józsefnél, kinek költészete javát egyszerü, elegikus lirája s kisebb elbeszélő költeményei képezik, melyeknek tárgyát szivesen meriti a magyarországi zsidóéletből. Nyelvére s mesteri verselésére egészen Arany tanítványa Kozma Andor, kinek politikai verseiben és szatiráiban a magyar felfogás tisztasága egyesül az érzés bátor egyenességével. Vargha Gyula egyszerü és meleg dalaiban, a jeles müforditó tanulmányai mellett, a népdal és Petőfi hatása érzik. Más utakat keresett s az uj világ kétségein vérzett, hangulatainak megható hullámzásában, a korán elhunyt Reviczky Gyula. Kölcsey nemes álmodozásai közé visz vissza Endrődi Sándor, a balatoni képek költője, nyelvének gazdag, olvadó szineivel és behizelgő zenéjével. A legujabbak közül a magyar érzésvilágnak, jellemző hangulatainak, kedves alföldi képeinek énekese Szabolcska Mihály. Ezt a hangot, költői naivitásában és őserejében, a szinpadon Tóth Ede, a nyomoruságnak korai áldozatává lett vándorszinész, szólaltatta meg legnagyobb hatással; *A falu rossza* a magyar népvilágnak kétségkivül legjellemzőbb és legköltőibb drámai képe. Föllépésével összeesik a magyar népszinmű szinpadi virágzásának kora is, melynek főereje Blaha Luiza eleven és természetes bája s Tamási József tősgyökeres eredetisége volt. Az uj magyar társadalom viszonyait és alakjait legnagyobb számmal s legzajosabb és méltóbb sikerrel Csiky Gergely vitte szinpadra, melyen egy évtizedig, mint Kisfaludy Károly és Szigligeti utóda, uralkodott. Költői vigjátékokat, történelmi drámákat és tragédiákat is irt, Vörösmarty stiljében; érdemeket szerzett Sophokles és Plautus-forditásaival; de legnagyobb jelentősége a modern társadalmi szinmüben van, melynek a szinszerü iránti erős érzékével,

Digitized by Google

nagy termékenységével, a valószerü vonásokban és komikai ötletekben való bőségével ő lett igazi megalapitójává. Herczeg Ferencz követi, ki azonban inkább a novella terén fejti ki erejét. A társas és személyi élet jelenségeinek éles szemü és pontos megfigyelője, ki legkisebb vonásaival s igénytelenségökben müvészi formáival mélyre tud világitani; előadásának ötletes elevenségével s éreztető rövides erejével eszméltet, mulattat és megindit. Egyszerübb Baksay Sándor világa és stilje: ez a jóizü, elmés, magyaros vidámságu, amaz a falusi kálvinista élet, melynek multjából meritette a magyar prózai költészetnek egyik legszebb termékét, a *Patak banyát*. Rokon vele, de elevenebb és leleményesebb nála uj irodalmunk legnépszerübb novellistája: Mikszáth Kálmán, ki a magyar adomának uj, müvészi formát adott. A vármegye és a nép életének jelenéből és multjából veszi legszivesebben tárgyait, melyeket eláraszt friss humorával, a legegyszerübben rejlő költői magot is játszi könnyedséggel fejtvén ki. Főereje előadásának folyamatos kedvességében, naiv kecsében és élénk fordulatosságában ven. Rajtok kivül is számos tehetséges novella-iró keresi a méltó elismerést, kik közül a naturalizmusra hajló irányával s bő és érdekes találékonyságával még Bródy Sándor válik ki; de sokuk szelleme már nagyobb fogékonyságot mutat a külföld áramlatai, mint a magunk valója iránt.

A rendkivüli lendületet vett sajtó a politikai s különösen a társaséleti tárczát is kedvelt és gazdagon mivelt műfajjá fejlesztette. A kiegyezés ideje körül amabban Kecskeméti Aurél konzervativ szatirája uralkodott, emebben Ágai Adolf jóizű ötletessége évtizedek óta mulattatja közönségünket. Az újabbak közül méltók a kiemelésre Tóth Béla finom stilművészete s Kenedi Gézának nemes és elmés moralizálása.

Igy irodalmunknak az az uralkodó jellemvonása, mely élete folyásában végighuzódik, bármekkora erőre jutott muló áramlatok ellenséges sodrában, nem veszett és nem veszhet el. Képzeletét, érzését, törekvéseit magyarsága heviti legerősebben és jellemzi, ősi vonásaival, minden időknek változó alakulataiban. Mindnyájunkban van egy csepp a volgamenti

Digitized by Google

lovas véréből. Az őshagyomány értelmi erejéből, melylyel a pogány vitéz a sas röptébe mélyed, él valami a keresztyén magyar főpap lelkében, mikor lelkesedve kutatja mithoszainkat s ujra költi mondáinkat. A Volga pusztáinak végetlenén szeretö ámulattal csüggő szemei: a bihari rónán s a Tisza sikján gyönyörködő Petőfinek és Aranynak szemei. A mint faj, természet és életmód szellemét megalkották: tisztán látni minden láthatót, a mezőt, vizeket, sivatagot végesvégig: szellemi életünknek ma is ez adja erejét és ez szabja, talán szükebbre szomszédainknál, korlátait. Az az erős és ügyes, fajáért minden veszélylyel szembeszállani kész s ebben felsőbbségét érző lovas, a mint a századok során mindig feltámadt, ha szükség volt reá: lelkünknek s költői világunknak is legkedvesebb és legjellemzőbb alakja maradt. Petőfi ennek az eszménynek nemcsak nagy költője, hanem hősi képviselője és áldozata. Az a magányos őrszem, kinek barbár lelkében a népéhez való tartozás érzése volt talán a legerősebb, ezt az érzést eltékozolhatatlan örökségül hagyta mindnyájunkra. Nemzeti lelkünknek s ezt a lelket megszólaltató irodalmunknak eszményei között, melyeket szolgált, mindig ott volt s szellemünk változó tartalmára irányzólag hatott: a magyarság eszménye és közérdeke. Mikor a nemzetben, egyes osztályaiban el-elhomályosodott és meg-meggyengült: az irodalom mindig uj és mindig erősebb életre keltette. Ime ez a magyarázata, hogy talán nincs nemzet a világon, melynek irodalma oly egyenes, benső és szoros viszonyban állott volna politikai életével, mint a magyar. A mi irodalmunk nemcsak kifejezte, hanem fentartotta a nemzeti lelket. Ha már ez a magyar nemzeti lélek, magyar erő tett szolgálatot az európai müveltségnek, a határvédelem százados harczaiban: ez a védelmezett emberi miveltség köszönettel és megbecsüléssel tartozik a mi szerény irodalmunknak, mely a védelmező magyarság erejét fentartotta.

Digitized by Google

A MAGYAR NYELV.

Minden népnek egyik leglényegesebb s legjellemzőbb tulajdona a nyelv, s minden önérzetes nemzet büszkeségének s féltett kincsének vallja hazai nyelvét. Nálunk valósággal szálló igévé lett ez a mondás: *Nyelvében él a nemzet.*

Minden nép fia a saját megszokott édes anyanyelvét szokta legszebbnek tartani. De mi magyarok büszkén emlegetjük, hogy nyelvünk szépségeinek még az idegenek is elismeréssel adóznak, s hogy különösen széphangzás dolgában az olaszszal szokták összehasonlítani. Egy francia tudós, Réclus O., így jellemzi a magyarok nyelvét: * *„Ils parlent une langue musicale, très-riche en termes, très-riche en formes: idiome tellement harmonique sans être trop lâche, tellement poétique sans être enfantin, qu'on se prend a regretter que le peuple aimable, honnête, sérieux, un peu triste qui le parle, ait tellement reculé devant une race plus forte.“*

Honismertető könyvünkben mindenesetre méltó helyet kérhet honi nyelvünk ismertetése is. Nemcsak hazánk fiait, de a veltünk foglalkozó idegent is érdekelni fogja nyelvünknek eredete, helye a nyelvek családjában, legjellemzőbb tulajdonságai, továbbá történeti fejlődése, más nyelveknek ráhatása, végre nyelvjárásai s a többi hazai nyelvvel való érintkezései.

*

* *La terre à vol d'oiseau* Paris, 1877.

Digitized by Google

Ha valamely ember eredetét kutatjuk, akkor legelőször is hazája és rokonsága felől tudakozódunk. Ugyanezt teszszük, ha valamely nyelv eredetére vagyunk kíváncsiak: utána járunk, honnan került s melyek a rokonai. Hogy a magyar nyelv keletről, a Don és Volga vidékéről került mai hazájába, azt tudjuk. Ennélfogva rokonait is ott kell keresnünk a mai Orosz-birodalom rengeteg síkságain. Ámde ott igen sokféle népség lakik és lakott, s kérdés, mely népek nyelvében találjuk meg azokat a jellemző családi vonásokat, a mikről ráismerhetnénk, hogy saját nyelvünkkel egy család tagjai.

A magyar nyelv nem «testvértelen ága nemének», mint soká hitték és hirdették nálunk, — ámbár ez a balhit, — ne mondjam babona, — melyet a tudomány rég elítélt, még ma is kísért. Igaz, nincsenek oly közel rokonai, mint a franczián az olasz, a németnek az angol vagy a töröknek a tatár. De minden művelt ember tudja, hogy a német nyelvnek — bár távolabbról — rokona a franczia is, az olasznak az angol is, s hogy mindezek a nyelvek egy családból, az úgynevezett indogermán nyelvcsaládból valók. Hasonló fokú rokonai vannak a mi nyelvünknek is, s e rokonaival az őskor századaiban együtt élt, sőt volt idő, mikor azonos volt velük, mert valamennyi egy közös alapnyelvből vált ki és változott el az idő és tér változtával.

Mindjárt az első tudós, a ki a magyarral is s a finn nyelvvel is megismerkedett, *Fogel Márton,* hamburgi orvos, már kétszáz évvel ezelőtt fölfödözte, hogy a magyar nyelv szókincse és szerkezete rokon a finn és lapp nyelvével. S már száz esztendejénél több, hogy a lapp nyelvre nézve *Sajnovics,* a többi finn-ugor nyelvre nézve *Gyarmathi Sámuel* e rokonságot meggyőzőleg bebizonyította. 1848. óta *Hunfalvy Pál* s kivált *Budenz József* és tanitványai a tudománynak teljes világosságát derítették a magyar nyelvrokonság kérdésére, s ma azt mondhatjuk, hogy e tekintetben a kétségre sem oka, sem joga nincsen többé senkinek.

Valamint a hiú ember szégyenli a szegény atyafiságot, úgy berzenkedett a nemzeti hiúság a lapp és vogul halász-

Digitized by Google

népekkel való rokonságunk ellen De lassanként (mint nemrég egy jeles német nyelvész irta) «büszkeségünk — a tudomány igazságszeretetétől mérsékelve — dícséretes egykedvűséggel, megnyugodott ama nem igen előkelő családi összeköttetésekben». Hiszen a franczíák s angolok önérzetének sem árt, hogy nyelvük a czigányokéval rokon. S még ha ama rokonság alapján azt tennők is föl — aminek mindinkább ellenkezője derül ki az őstörténeti nyomozásokból — hogy őseink a honfoglalás előtt egészen vad barbárok voltak: annál nagyobb dicsőségünkre szolgál, hogy ezer év alatt ennyire haladtunk. Egyébiránt az igazság kedveért kötelességünk kiemelni, hogy egyik nyelvi rokonunk, a finn nép — bár hadi dicsőségben nem versenyezhet velünk — a műveltségnek s az erkölcsi derékségnek oly magas fokán áll, mely a miénkkel nemcsak vetekszik, hanem sok tekintetben fölül is múlja. E derék északi nép atyafisága valóban tisztességünkre szolgál.

A finn-ugor nyelvek családjába a finnen és lappon kívül a következők tartoznak: a vogul és osztják, a zürjén és votják, a mordvin és cseremisz. S mindezek közül a vogul és az osztják nyelv áll legközelebb a miénkhez.

A rokonságot legföltűnőbben a szók egyezése bizonyítja. A tárgyak, cselekvések, tulajdonságok nevei évezredeken át megmaradnak, ámbár itt-ott némi változással. Cicero kortársai a kezet *manus*-nak, az orrt *nasus*-nak hítták, s a mai római is így mondja: *mano, naso.* Igaz, hogy némely szó idővel elvész a kettévált nyelvnek egyik ágában, míg a másikban megmarad. Az által is növekszik a különbség, hogy idővel minden nyelv több vagy kevesebb *idegen elemet* fogad magába. De vannak bizonyos fogalomkörök, melyeknek szavai kevésbbé vannak az enyészetnek s az idegen szókkal való elcserélésnek kitéve; így pl. a testrészek s a rokonsági viszonyok elnevezései, a számnevek és névmások. Ezeknek egyezése tehát leghathatósban bizonyítja két vagy több nyelvnek rokonságát, illetőleg hajdani egységét. Már pedig a magyar s a többi ugor nyelvek közt ez az egyezés valósággal szembeszökő.

Digitized by Google

Lássunk mindenekelőtt a testre vonatkozó kifejezésekből egy párt:

Magyarul	Vogulul	Finnül
szem	*säm* (olvasd *szem*)	*silmä* (olv. *szilme*)
fej	*pänk*	*pää* (olv. *pê*)
kéz	*kät* (olv. *kêt*)	*käsi* (olv. *keszi*)
hón(al)	*khą̈el, khą̈lna*	*kain(-alo)*
vér	*wuir*	*veri*

Ha már most a számneveket hasonlítjuk össze, ezekben is látjuk a kétségtelen rokonság jeleit:

Magyarul	Vogulul	Finnül
egy	*äkw*	*yksi* (olv. *ükszi*)
kettő, két	*kit, kiti̊,*	*kaksi*
három	*khūrem*	*kolme*
négy	*ńilä*	*neljä,* stb. stb.

De ezeken kívül még nehány száz fontos alapszónak pontos megfelelőjét megtaláljuk az ugor nyelvekben. Igy pl. állatneveket, minők *ló:* vog. *lū; holló:* vog. *xullax,*)* osztják *kōlak; hattyú:* vog. *xatän,* osztják *xōteng; hal:* vog. *kal,* oszt. *xul,* finn *kala,* mordvin *kal,* lapp *kvele, guolle,* stb. — a kezdetleges műveltség számos kifejezését, minők *háló:* vogulul *xulép,* oszt. *xolı̊p; nyil:* vog. *ńāl,* osztj. *ńol,* votják *ńel,* lapp *ńuol; lőni:* vog. *li̊-,* zürj. *lij-,* cseremisz *lü,* finn *luo-,* stb. — és igen sok más közönséges tárgy és cselekvés nevét pl. *víz:* vog. *vit,* cser. *vid,* finn *vesi; kő:* vog. és oszt. *keu, kevi,* cser. *kü,* mord. *kev,* stb. — *élni:* cser. *el-,* lapp *ele-; hal-(ni):* vog. *xą̈l-,* osztj. *xal-,* finn *kuole-; men-ni,* vog. s oszt. *min-,* finn *mene,* stb., stb.

A szókincs egyezésén kívül e nyelveknek grammatikai szerkezete is bizonyítja a közös eredetet, s e tekintetben legfontosabbak az egybevágó *ragok és képzők.* Könnyen kimutathatni pl. az igei és birtokos *személyragok* közösségét. A *kérem, törődöm*-féle igealakok *m* személyragja megvan a többi ugor nyelvekben is: a lapp *mannam,* a cseremisz *miem* annyi mint megyek. Igy a többes 1. személyben a mordvin

*) Az *x* betü a német *ch* hangját jelöli.

Digitized by Google

peli-nek = m. *félünk,* a lapp *mannai-mek* = m. *mené-nk, mannai-dek* = m. *mené-tek,* stb. A birtokos személyragokra nézve vö. *szemem, szemed, szeme:* lappul *čalmem, čalmed, čalmes,* vogulul *sämem, sämen, sämä* (olv. *szemem,* stb.)

A *képzők* közül megtaláljuk a mi gyakorító, mozzanatos, míveltető és szenvedő igeképzőinket, azonkívül sok főnév- és melléknévképzőt. Ezekre nézve is csak egynehány példát említsünk a sokból. A magyar *vesz-ni* zürjénül *voš-ni* s a magyar *vesz-t-eni* ott *vöš-t-înî;* a m. *tolvaj:* vogulul *tolmax* s a m. *tolvajol* vog. *tolmaxl.* A mi *lep* és *fed* igéink a vogulban így hangzanak: *îēp-, pänt-,* s ugyanott megtaláljuk a belőlük képzett *lepel* és *fedél* főnevek megfelelőit: *lēpil, päntil.* Az *al-sz-ik* és *álom* = vogul *ul-* és *ulom.* A sorszámnevek képzője megvan az egész finn-ugorságban, pl. *negyed-(ik), hatod-(ik)* lappul *neljad, kotad,* vog. *nelit, katit,* stb. Szintúgy megtaláljuk ott a magyar középfok-képzőt, pl. a lapp *kejves* a magyar könnyű vagyis *kevés, kejveseb* könnyebb vagyis *kevesebb.*

Van aztán a finn-ugor nyelveknek saját körükön túl további rokonságuk is, még pedig mindenek előtt a *szamojéd* nyelvek, mert ezekben sok primitív fogalom neve egyezik a finn ugor nevekkel, pl. a szív szamojédul *si* (olv. *szi),* a szem *sima,* a tó *tu,* a toll is *tu,* a hal *kuele,* stb. — A finn-ugor és szamojéd nyelvek családját együtt némelyek *uráli nyelvcsaládnak* nevezik, s ez az uráli család ismét távolabbi rokonságban áll az úgynevezett *altaji nyelvcsaládd*al, mely szintén három kisebb családra oszlik: a *török, mongol* és *mandsu* csoportokra. Az öt kisebb, illetőleg a két nagyobb nyelvcsalád (az uráli s az altaji) együtt alkotja a nagy *urál-altaji nyelvtörzset,* melyet eddig röviden altaji nyelvtörzsnek is szoktak nevezni.

Ezen különböző rokonsági fokozatoknak már csak fölsorolásából is sejthetni, hogy mind e nyelvek közössége, egysége sok ezer évvel ezelőtt megszűnhetett. A hétszázéves *Halotti Beszéd* sem sokkal áll közelebb a vogul s osztják nyelvhez, mint mai nyelvünk. E szerint keveset mondunk,

Digitized by Google

ha a magyarnak a vogul- s osztjáktól való külön életét két ezer évesnek tartjuk. Ha ez arány szerint tovább számítjuk a valószínűséget — ámbár ez a valószínüség-számitás is elég ingoványos talajon áll — az összes finn-ugor nyelvek egysége legalább három ezer évvel ezelőtt szűnhetett meg, s a finn-ugor ősnyelv a szamojéd ősnyelvtől legalább négy ezer, az urái ősnyelv az altaji ősnyelvtől (vagyis a török, mongol, mandsu nyelvek ősétől) legalább öt ezer évvel ezelőtt válhatott külön!

A fölsorolt távolabbi rokonnyelvek közt találkoztunk a *török nyelvek* családjával is. Volt egy nézet, s ezt *Vámbéry* vitatta legtovább, hogy a mi nyelvünk ezekkel közelebbi rokonságban van, mintsem a finn-ugor nyelvekkel. A magyar nép huzamos időkig érintkezett török-fajta népekkel és számos míveltségi fogalom nevét ő tőlük kapta, de még sokkal nagyobb hatással volt a törökség nehány más finn-ugor nyelvre, nevezetesen a votjákra és cseremiszre. De az ilyen idegen elemek alapján azt állítani, hogy pl. a mi nyelvünk a töröknek közelebbi rokona, az éppen olyan hiba volna, mint ha valaki a francziát tartaná az angol nyelv legközelebbi atyjafiának azért, hogy az angolban számtalan franczia szó és fordulat honosúlt meg. A magyar-török nyelv-viszonyt egyáltalán tanulságos egybevetni az angol-francziával. Itt is, ott is kettős viszonyt kell megkülönböztetni: egyik az ősi rokonság, melynél fogva a magyar s a török az urál-altaji, az angol és franczia az indogermán nyelvcsalád kiágazásai, — a másik a későbbi erős behatás, melynél fogva a magyar nyelv török, az angol pedig franczia szókat vett föl nagy mennyiségben. De valamint ott meg lehet különböztetni az újabbkori átvételeket az ősrokonság maradványaitól: úgy kell itt is szétválasztanunk a magyar-török egyezéseknek két külön rétegét. A magyart török nyelvnek mondani ép oly tévedés, mint mikor Dankovszky szláv eredetűnek akarta föltüntetni, azért, hogy sok száz szláv szó honosult meg nyelvünkben.

*

Digitized by Google

A magyar s a többi ugor, sőt az összes urál-altaji nyelveknek vannak bizonyos közös alaki sajátságaik, melyeknél fogva az úgynevezett morphologiai nyelvosztályozás — még ha nem volnának is egy eredetűek — *egy* nyelvosztályba, a *ragozó* nyelvek osztályába sorozza őket, szemben az úgynevezett *hajlító* nyelvek osztályával, melybe pl. az indogermán család tartozik. Ama közös jellemvonások közül fontosabbak a következők :

1. A mi a *hangalakot* illeti, az urál-altaji nyelvek eredeti szavai *egyszerü mássalhangzón* kezdődnek, soha sem két vagy három mássalhangzón, mint pl. annyi sok indogermán szó. A mely szók mai napság nyelvünkben mássalhangzó csoporton kezdődnek, azok vagy hangutánzók, mint *prüsszent,* vagy idegen eredetűek, mint *próba, krajczár, trombita,* stb.

2. Még fontosabb hangtani sajátság, mert az egész alaktanra is kihat, a *magánhangzók illeszkedése* az urál-altaji nyelvekben, illetőleg az összes szóknak és szóalakoknak a két hangrend szerint való eloszlása. Az eredeti egyszerű szókban mindig vagy csupa magas magánhangzó volt *(e ë i ö ü,* stb.), vagy csupa mély *(a o u,* stb.). Például *emel, keres, akad, facsar,* s nem *emal* vagy *amel,* stb. Az egyszerű alapszóknak ez a kétfélesége vonta maga után azt, hogy a fogalommódosító és a viszonyító elemeknek, mihelyt a főnévvel vagy igével egységes szóvá forrtak össze, annak a hangrendjéhez kellett illeszkedni, úgy hogy *kér-hat* helyett azt mondták: *kérhet, magas-ség* helyett *magasság, jár-nek* h. *járnak, kéz-nál* h. *kéznél.* Ez az alaktani illeszkedés legkövetkezetesebben a magyarban, finnben és a török nyelvekben van alkalmazva.

Ezt az annyira természetes eljárást — mely szerint a ragok illeszkednek a szótőhöz s nem a tő a ragokhoz — hibául rótták föl némely indogermánisták az urál-altaji nyelveknek. Tökéletesebbnek mondják az indogermán nyelvek eljárását, mely szerint a rag változatlan, de a szótő változik, pl. szanszkrit *veda* tudom, *vidmas* tudjuk, görögül is οἶδα, de a többesben ἴσμεν (*ἰδμεν); ném. *rot: rötlich, rund: ründlich,*

Digitized by Google

stb. Azt állítják, hogy az indogermán ember egységesnek érzi a szót s azért már az elejét összehangzásba hozza a végével. Ellenben az altaji ember kiejti az alapszót, nem törődve azzal, mi következik, és csak akkor érzi az összeszerkesztés szükségét, mikor már a viszonyító elemet akarja kiejteni, ezt tehát utólag egyengeti a tőszótaghoz. Véleményünk szerint a különbség nem valami titokszerű lelki erőkön alapszik, hanem rendes nyelvtörténeti úton keletkezett. Főoka a *különböző hangsulyozás* volt. Az indogermán ősnyelv az úgynevezett fokozott (vagyis hosszú-hangzós, kettőshangzós) tőt bizonyára akkor alkalmazta, mikor a tő, az igefogalom volt hangsúlyozva, a rövid-hangzós tőt pedig olyankor, mikor a rag volt kiemelve. Ez a kétféle hangsúlyozás eredetileg kétségkívül minden személyben lehetséges volt, tehát az egyes első személy ragja is hangsúlyos lehetett, ha pl. ellentétbe volt állítva a másodikkal, stb. Hasonló mozgékonyságot kell az altaji ősnyelvnek is tulajdonítanunk. Később aztán az indogermán nyelvben bizonyos szóalakok bizonyos hangsúlyozással állapodtak meg, egyikben mindig a tő, másikban mindíg a rag vagy az augmentum volt hangsúlyos, és ez a körülmény vonta maga után azt, hogy a szótő más-más alakot öltött. Viszont az urál-altaji nyelvek a tőszótag hangsúlyozásában állapodtak meg s azért kellett a ragnak illeszkedni.*

Azt a szemrehányást tették az urál-altaji nyelveknek, hogy szóalkotásuk «*rossz mozaik*», hogy «szavaik világosan mutatják a rovátkokat, a hol az apró kövek össze vannak illesztve», hogy ragjaik s képzőik csak egészen fölszínesen s durván vannak odaragasztva, «*agglutinálva*» (enyvezve) a szótőkhöz. Valami csodának idézik pl. a franczia *âge* szót, melynek elűl egészen elveszett a gyökere,

* Elhomályosult összetételekben és idegen szókban, melyekben a két szótag egyenrangú vagy éppen a második a jelentésnek lényeges hordozója, a mi nyelvünkben is előfordul az ellenkező-irányú illeszkedés; pl. *nap-estig* helyett *Dunántúl: nepestig*, *beretvá*-ból *borotva*, *nyevolyá*-ból *nyavalya*, *cserdá*-ból *csorda*, stb.

Digitized by Google

mert *eage, edage*-ból rövidült, holott éppen a szókezdő *e* volt a szónak gyöke (*edage* a latin *aetaticum*-ból, ez *aetas*-ból s tovább *aevum*-ból). Már pedig nincsen nyelv, a melyben effélék ne történtek volna, a melyben az etimologia elhomályosultával el ne enyészhetne éppen a tőszótag. Ha az erdélyi ember azt mondja: *jába* e h. *hijába, hiába*, nyilván megfeledkezett a *hi-* tőszótagról (*hiv-ság, hiu*), valamint a debreczeni ember, mikor a padlást *hásziá*-nak nevezi (*ház-hija* ürege). Ha azt mondjuk *ejt, fejt, ont, bont,* érezzük-e az *es(-ik), fes(-lik), om(-lik), bom(-lik)* alapszókat? vagy a *tesz, vőn, étel*-féle szókban a *tëv-, vëv-, ëv*-tőket? az *ünnep*-ben az *id-nap*-ot, a *jámbor*-ban, *némber*-ben a *jó-embert, nő-embert,* stb. stb.?

3. Nagyon elterjedt jelenség, nevezetesen az ugor s török nyelvekben általános, a névszók személyragozása, az úgynevezett *birtokos személyragozás.*

Innen vették egyik fő okadatot azok a nyelvészek, kik azt állítják, hogy a mi nyelveink nem különböztetik meg egymástól pontosan a *névszót* s az *igét.* Úgy okoskodnak, hogy *napom* és *kapom, házunk* és *fázunk* stb. egészen egyenlő alakok, tehát a mi nyelveinknek egyre megy, akár névszót, akár igét ragoznak. De alig találkozott még magyar ember, a ki a *napom* alakot igé gyanánt vagy a *kapom* alakot névszóul használta volna. Nem is lehet, mert a névszó és az ige személyragos alakjai egész külön paradigmákat, sorokat képeznek a nyelvérzékre nézve, melyek egymás közt sok tekintetben különböznek. V. ö.

1. *kapok kapsz kap, kapunk kaptok kapnak;*
2. *kapom kapod kapja, kapjuk kapjátok kapják;*
3. *napom napod napja, napunk napotok napjuk;*
4. *napjaim napjaid napjai, napjaink napjaitok napjaik*

Még csak annyira sem zavarja össze ezeket senki, hogy pl. a *kapjuk* és *napjuk* alakok közül az előbbit harmadik vagy az utóbbit első személyre vonatkoztatná. Különben pedig egész természetes, hogy sokban hasonlítanak egymáshoz ezek az alakok, mert hisz mind a névszók, mind az igék a

Digitized by Google

személyek jeleit vették föl hátul. Hogy pedig a névszók is fölveszik a személyjeleket, az «tökéletesebb» nyelvekben is megesik, nevezetesen egészen közönséges a sémi nyelvekben; sőt az olaszban is fejlődtek ilyenféle alakok: *fratello mio* helyett *fratelmo* fitestvérem, *fratello tuo* helyett *fratelto* testvéred, *maritoto* férjed, *mammata* mamád.

Egyebekben is élesen megkülönbözteti a mi nyelvünk az igét a névszótól, úgy hogy az igefogalom a névszói alakot — vagy viszont — mindig csak meghatározott képzők közbejöttével ölti föl, pl. *jár: járó, járás; vas: vasal.* Ahol az igei s névszói kifejezés egyezni látszik, ott rendszerint utólag rövidült el a képzős szóalak, mint az indogermán nyelvekben is akárhányszor (pl. angol *flat* lapos: *flat* lapítani, stb.) — hol tehát a vádat visszahárithatnók az indogermán nyelvérzékre — s talán olyan szanszkrit képzésekre, minő *dharma-vid* törvény-tudó, stb. stb. Hogy azonban igenevekből alakulnak egyes igeidők, mint pl. a magyar *irt* igenévből *irtam,* s hasonlók a törökségben, azt hibául csak az róhatja föl, a ki nem gondolja meg, hogy az indogermán nyelveknek is szakasztott ilyen képzéseik vannak: a *bhero-* praesenstő *o*-val képzet névszó; a szanszkrit *dadāsmi* adni fogok = *dadā asmi* (eredetileg *datar asmi* = latin *dator sum);* a latin *ferimini*-ben nincs semmi egyéb, mint egy igenévnek többese: φερόμενοι stb. *Futottam* is egyszerűen annyi, mint «futott vagyok» = *ich bin gelaufen;* nem pedig «futásom», mint némelyek minden alap nélkül magyarázzák, azt állítva, hogy az alany az állítmánynyal az altaji nyelvekben eredetileg adnominális, jelzői viszonyban áll: *az eb futott* = «az eb futása»! Pedig lehetetlen elhinni, hogy az adverbiális viszonyt bármely nyelvben is megelőzhette volna az adnominális szerkezet, holott tudjuk, hogy a jelző lélektani és logikai szempontból nem más, mint rövidített mondat. Különben is: névszó nem lehetséges előbb, mint ige; a két kategoria egyszerre keletkezett, a mi pedig előbb megvolt, az még inkább ige volt, mint névszó.

4. Az urál-altaji nyelvek általában ragtalanul teszik a

Digitized by Google

jelző melléknevet a jelzett főnév elé: *jó ember, jó embereket* (ellenben pl. latinul: *bonus homo, bonos homines*). Ezt mint indogermán nyelvekben «hallatlan jelenséget» emlegetik némely nyelvészek. Elfelejtik először is, hogy van indogermán nyelv, mely ma szintén nem ragozza a jelzőt, t. i. az angol, mely egyaránt mondja: *a good man* jó ember, *good men* jó embereket. S elfelejtik másodszor, hogy az indogermán nyelvek sem ragozták kezdettől fogva a jelzőt; erre mutatnak az ἀκρό πολις-féle összetételek, melyek a melléknevet tiszta tőalakjában mutatják, továbbá pl. a *-sja* (görög *-io*) végű genitivus, melyet magok az indogermánisták *-sja*-képzős ragtalan melléknévnek tartanak (δημοσίη φῆμις e helyett δημοῖο φῆμις). S végül nem veszik figyelembe azt, hogy a mi nyelveink közűl a finn nyelv nagyrészt egyezteti a jelzőt a jelzett szóval: *hyvä-t herra-t* jó urak, *muutam-i-ssa kiel-i-ssä* némely nyelv-ek-ben, *muutama-ssa kylä-ssä* valamely falu-ban stb. Ez a szerkezet, mely az indogermán nyelvekével egyezik, csak lazán, mint egy appositiót mellékli a melléknevet a főnévhez, míg pl. az angol és a magyar a két összetartozó szót határozott egységgé fűzi az által, hogy egy hangsúly alá foglalja és csak a végét ragozza (mint *Akropolis* szemben evvel: ἄκρη πόλις). Ez a szerkezet tehát tökéletesebb, mint amaz.

5. Negativ jellemvonás az indogermán és sémi nyelvekkel szemben, hogy az urál-altaji nyelvekben nincsenek a főnevek alakjában megkülönböztetve a *nemek* (hímnem, nőnem).

Fölsoroltuk az iménti öt pontban az urál-altaji nyelvek főbb közös jellemvonásait s velök kapcsolatban már rámutattunk némely hibás fölfogásra, melylyel külföldi nyelvészeknél találkozunk. Más efféléket is hangoztatnak még: hogy névutóinkat ragtalan főnevek mellé teszszük, nem pedig «kész esetek» mellé, mint az indogermán népek az ő előszócskáikat (ámbár nekünk is vannak ilyen kifejezéseink: *házon belül, ezen fölül)*; továbbá, hogy a mi nyelvünknek kisebb az elvonó (absztraháló) képessége, hogy alakjai nem

Digitized by Google

hódolnak annyira az analogiának, stb. Csupa oly szemrehányás, mely vagy *a priori* képtelenség, vagy elhamarkodott következtetésnek bizonyul. Általában hiú törekvés a nyelveket fölbecsülni, bizonyos rangfokozatba állítani s belőlük olyan merész következtetéseket vonni az illető népek szellemi tehetségeire nézve. Lehet ugyan egyes szók vagy nyelvtani alakok lélektani vagy logikai értékét mérlegelni. Igaz például, hogy a «szellem» fogalma egy nyelvben sem olyan tartalmas és szellemes, mint a *franczia esprit*-ben; hogy az érzelmek világa sehol sincs olyan sokatmondó szóba összefoglalva, mint a *német Gemüt;* hogy a szórendben semmiféle más nyelv nem képes a helyzetnek annyi finom árnyéklatát kifeezni, mint a *magyar*. Sőt lehet azt is állítani, hogy lángeszű *irói egyéniségek* a franczia és német szókat és alakokat a hozzájuk fűzött új képzetek által nemesebbé és gazdagabbá *tették,* mint a minő a magyar vagy akármelyik urál-altaji nyelv. Csak azt nem szabad állítani, mert soha sem lehet bebizonyítani, hogy egyik nyelv vagy nyelvcsalád már eredeti képességeinél («Anlagen») és szervezeténél fogva magasabban állana a másiknál. Minden nyelvbeli tökéletesség lassanként lett és fejlődött, kapcsolatban a népnek természeti, történeti, műveltségi viszonyaival. Minden nyelvnek megvannak a maga szépségei és elmésségei, s akármelyikkel foglalkozzunk behatóan, mindenikben csodálnunk kell az emberi lélek nyilatkozásait.

*

Valamint a legtöbb nép nyelvét, ugy a magyarét is erősen befolyásolták az *idegen hatások,* a más nyelvekkel való érintkezés és keveredés. Ezáltal nyelvtani, mondattani tekintetben is sok változásnak volt kitéve, de legszembetűnőbben mutatkozik az idegen hatás a szókincsben, a *jövevényszók* nagy számában.

Történeti s belső okokból kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarok legföljebb néhány százezeren lehettek. Ebből a kis népből gyarapodott jelen nagyságáig a magyar nemzet, — tatárjárás és török hódítás daczára. Kétségtelen,

Digitized by Google

hogy más ajkú népek százezrei vették föl ezer év óta a magyar nyelvet. Hóditásait nyelvünk nemcsak nagy teremtő erejének köszöni, mely a szók és szólások bámulatosan könnyű és szapora alkotásában nyilatkozik, hanem alkalmazkodó képességének és fogékonyságának is, melylyel a vele érintkező nyelvek kifejezéseit befogadja, átalakítja, utánozza. Nagy bőségben vett át és dolgozott föl török, szláv, német, olasz, latin, s keleti nyelvjárásainkban oláh kifejezéseket is; megkönnyítette ezzel az illető nemzetiségek magyarosodását, de azért eredeti szerkezetében — mint láttuk — nem szenvedett lényeges változást.

Miután a magyar nép és nyelv kivált az ugorságból, s miután a magyarok elhagyták őshazájukat, legelőbb valamely *török* néppel voltak huzamosabb ideig szomszédosak. Ezt a történeti kútfők mellett különösen a magyar szókincs vallomásai bizonyítják. Török szavaink ugyanis nagyrészt olyan hangalakot mutatnak, mely a Volga táján élő csuvas nyelv hangbeli jellemének felel meg, ugy hogy ennek az érintkezésnek okvetetlen a honfoglalást megelőző korba kellett esnie. Különösen két nagy szócsoport bizonyul e korból valónak, s mutatja, minő irányban fejlődött a Volga táján lakott magyar nép műveltsége: egyik szócsoport a *földmüvelésre*, a másik az *állattenyésztésre* vonatkozik (*buza, árpa, borsó, szérü, tarló, gyümölcs, alma, szőllő, kender, tiló, orsó: barom, tulok, ökör, borju, csikó, disznó, tyuk, gyapju, turó*).

De ezenkívül még két későbbi érintkezés hagyott török nyomokat nyelvünkben, s ezek magyarázzák meg olyan török szavainkat, melyekre nézve a csuvas nem nyujt elegendő fölvilágositást, ámbár e tekintetben a meghonosult török szók még nincsenek eléggé megrostálva. Egyik érintkezés, mely okvetetlen volt hatással szókincsünkre, a kunok, besenyők árpádkori letelepedése; a másik a mohácsi vészszel kezdődő török hódítás.

A honfoglalás után igen nagy változás, illetőleg gazdagodás érte szókincsünket a pannóniai *szlávság* részéről. Az egész itt talált szláv néptömeg beleolvadt lassankint a magyar

Digitized by Google

népbe s magával hozta műveltségét s a műveltségi tárgyaknak elnevezéseit. Főleg öt fogalomkörből gazdagította ez nyelvünket számos új szóval: a *földművelés, házi berendezés, ipar,* továbbá a *kereszténység* és az *állami élet* köréből.

Pl. *a) puszta, róna, barázda, abrak, széna, szalma; b) konyha, pincze, tornácz, kémény, kemencze, pad, lócza, asztal, abrosz; c) kádár, bodnár, mészár(os), kovács, takács, abroncs, kulcs, kalapács; d) keresztény, pogány, pap, oltár, kereszt, zsolozsma, szent, pokol, karácson, szombat, péntek,* stb.; *e) király, császár, bán, poroszló, tömlöcz, robot, dézsma,* stb.

A szlávot követte a *német* és *olasz* hatás, mely akkortájban indult meg, mikor a magyar nemzet fölvette a kereszténységet s békésen kezdett közlekedni nyugati szomszédjaival. Már az Árpádok korában nemcsak egyes bevándorolt lovagokkal s papokkal, hanem számos *német gyarmattal,* találkozunk hazánkban. Igy aztán nem csodálhatjuk sem azt, hogy már első királyaink korában német keresztnevek honosultak meg: *Imreh, Gizella, József,* stb.; sem pedig azt, hogy 15. sz.-beli nyelvemlékeinkben már számos más meghonosult német szóra akadunk, minők: herczeg, polgár, czímer, tarsoly, frigy, czéh, farsang, torony, kehely, ércz, zománcz, font, perém, példa, stb.

Az *olasz hatás* szintén az Árpádok korában kezdődött. Velenczéből kaptuk térítőink nagy részét, ezektől vettük a nálunk soká divott latin kiejtést s ezzel együtt helyesírásunk alapjait. Később aztán számos olasz gyarmat és élénk kereskedelmi közlekedés juttatja nyelvünkbe az olasz szókat. Több irányban erősödött az olasz hatás Anjou királyaink korában. Róbert Károly számos, olasz módra rendezett lovagi játékot tartott, melyekben ő maga is gyakran a küzdők sorába állott, s ily alkalommal czímereket osztott ki nemesei között. Nagy Lajos ismételve kötött kereskedelmi szerződéseket Velenczével, és a kereskedés nagy hasznai számos szorgalmas, kivált olasz kalmárcsaládot kecsegtettek a honunkban való letelepedésre.

A lovagi játékok emlékét őrizte meg nyelvünkben a

Digitized by Google

pálya, pajzs, pallos, párt. Kereskedelmi szók: *pósta, árenda, somma, szimpla, dupla.* Ilyen úton kaptuk sok *szövet* és más *fényűzési czikk* nevét, pl. *bakacsin* (boccacino), *mazolán* (mezza-lana), *paszomány* (passaman), *velez* (vales, valessio); *konty* (concio), *paróka* (paruca).

Az ötödik nyelv, a melyből nagyobb számmal kaptuk a szókat, a *latin.* Ez három csatornán át gazdagította nyelvünket: először az *egyház,* másodszor a *törvényhozás* és *törvénykezés,* harmadszor pedig a nemzetközi *tudomány* útján. E tényezők közül különösen a második volt erős, ugy hogy a 17—18. sz.-ban közéletünk egészen el volt árasztva latin kifejezésekkel, de a nyelvújítás kora legnagyobb részüket honi képzésekkel helyettesítette. Mégis számos latin szó megmaradt, részint általános használatban, részint a népnyelvben, nyelvjárásaink kisebb-nagyobb részében.

Ilyenek: *a)* névszók: *evangéliom, testamentom, paradicsom, káptalan, almáriom, papiros, fiskális, lurkó, kintorna, áer,* stb.; *b)* igék: *kommendál, prézsmitál, ágál, próbál* stb.

Az eddigieknél sokkal csekélyebb volt, mert sokkal később kezdődött, az *oláh* hatás. A köz-magyar nyelv szavai között talán húsz szó sincs oláh eredetű, minők pl. *czimbora, banya, kópé;* a többi leginkább erdélyi nyelvjárásainkban használatos, pl. *szpurka,* „ronda", *borbát,* „serény, munkás", *pakulár* „juhász" stb.

Valamint azonban keletről az oláhság, úgy kezd északról a *tótság* hatni nyelvünkre. Egyes tót szók, minők pl. *svihák, verbuvál,* általánosan elterjedtek.* De északibb nyelvjárásainkban folyton-folyvást szaporodnak a tót szók. Viszont a mi nyelvünkből igen sok szó került a déli szláv nyelvekbe, továbbá a lengyelbe, ruténba, tótba és oláhba, de természetesen a hazai német nyelvjárásokba is. Egyes magyar szók pedig a nagy németségbe s más nyugati nyelvekbe is elterjedtek, így

* *Verbuvál* a tót *verbovať* igéből, mely maga is a német *werben* átalakitása, valamint bakáink beszédében *puczovál* = a tót *pucovat* ez pedig = a német *putzen.*

Digitized by Google

a *csákó*, *tarisznya*, *hajrá* (hurrá alakban), *kocsi*, stb. — s a *huszár* szó az egész világon hirdeti a magyar hadi dicsőséget.

*

Végül szólanunk kell röviden a mai magyar *nyelvjárásokról*.

A mai tudomány a nyelvjárások elágazását, ép úgy mint a rokon nyelvekét, jobbára idegen hatásokból, népkeveredésből magyarázza. Újabban a magyar nyelvjárásokon is elég föltűnők keleten az oláh, északon a tót, nyugaton a német hatás nyomai. A Királyhágón túl a helyett hogy *el kell mennem*, azt mondják: *el kell hogy menjek*, és *el kell menjek*; ez a szerkezet oláh eredetű. A palóczok egy része *az én házam* helyett azt mondja *az enyém ház eladó*; ez nyilván tót hatás. Sopron megyében azt mondják: *el kellek menni*, s ez kétségkívül a német „*ich muss gehen*" utánzása. — Tájszólásainknak régibb különbségei is jobbára régibb keveredések, török, szláv stb. hatások eredményei lehetnek.

Újabb megállapodás szerint a magyar nyelv egész területét *nyolcz* nyelvjárásterületre osztjuk föl s ezeket így nevezzük: nyugati, dunántúli, alföldi, duna-tiszai, északnyugati, északkeleti, királyhágóntúli és székely nyelvjárásterület.

1. A **nyugati** nyelvjárásterület (Sopron, Vas, Zala megye) a *szëm; tëszëm*-féle szókat zárt *ë*-vel ejti, de e helyett bizonyos szókban *ő*-t mond: *csöpp, föl, vörös, mögött; a* és *e* helyett a szó végén is igen gyakran zártabb *o ë ö* hangot mond *(lábo, kezë, ökrö)*; igen kedveli a kettős magánhangzókat, továbbá a rövid magánhangzókat, kivált az *í ú ú* helyett majd mindig *i ü u* hangokat ejt; *ly* és *lj* helyett *l* vagy *ll* dívik (*millen, üllön lë*), s a szóvégi *l* mindig elmarad. — Ide tartozik a göcseji, a rábavidéki, az őrségi, a hetési s a zalai nyelvjárás.

2. A **dunántúli** területen (hová a többi Dunántúl tartozik, kivéve még Somogy déli részét és Baranyát) szintén azt mondják *szëm, tëszëm, embër* és *csöpp, föl, vörös*, stb., de szó végén már sem az *ë*, sem az *ö, o* hangokat nem kedvelik; az *í ú ú* magánhangzók rövidítésének itt is elég nagy a divatja; az *ly* helyett többnyire *l*-et, de az *lj* helyett *j*-t mondanak *(hel, üjön lë)*; a szóvégi *l* néha megmarad.

3. Az **alföldi** nyelvjárásterület (Kis-Kúnság, Szeged vidéke, Sárköz

Digitized by Google

Baranya és déli Somogy) jellemző sajátsága, hogy néhány egytagú szó kivételével minden *ë* helyett *ö*-t mond: *szömöm, töszöm, embör.* — Ide tartoznak a kis-kúnsági, a szegedvidéki, továbbá a duna-drávaközi nyelvjárások (a sárközi, alsódrávai, szlavóniai és felsődrávai).

4. A **dunatiszai** terület (a Duna s Tisza közében s a Körösök két oldalán) ismét *ë*-vel beszél: *szëmëm, embër;* nagyon kedveli a hosszú *í ű ú* magánhangzókat, s az *ly* helyett mindig *j*-t mond *(hej, goja).* — Ide tartozik a pestmegyei, a bácsmegyei s a tiszántúli nyelvjárás.

5. Az **északnyugati** terület foglalja magában a palócz és palóczos nyelvjárásokat. Ezek őrizték meg leghívebben az *ly* és *ë* hangokat: az *ly* helyett sem *l*-t, sem *j*-t nem ejtenek, s *ë* hanggal mondják az ilyen szókat is: *csëpp, fël, mëgëtt, vërës.* Az *a* helyett többnyire tótos *à*-t, viszont *á* helyett hosszú *a*-féle hangot alkalmaznak: *kàbâtom.* A többes szám tárgyesetében zártabb magánhangzót ejtenek: *házakot, embërëkët, gyűrűköt.* A palóc tájszólásokat jellemzi még a sok kettős magánhangzó.

6. Az **északkeleti** terület (a Tiszántúl nagy része s a Tiszán innen Zemplén s Abauj) a zárt *ë* helyett is általánosan a nyilt *e* hangot ejti: *szemem, ember, csepp, felett, veres,* stb.; az *é* helyét bizonyos szókban *í* foglalja el: *cíl, szipság, kelevíny,* stb. (ellenben *hét, név, levél, szekér* és sok más szó *é*-vel van); szeretik a hosszú magánhangzókat, az *l* hangot pedig ritkábban hagyják el, mint máshol. — Két fő nyelvjárás van itt: a felsőtiszai s a zemplén-abauji.

7. A **királyhágóntúli** terület (melyen itt az erdélyit a székelységnek kivételével értjük) szintén nem ismeri a zárt *ë* hangot; de itt nagyrészt az *o* helyett is a nyiltabb *a* hangot ejtik: *azak, vagyak,* sőt *akas, baland.* — Ide tartozik a küküllői, a maros-szamosközi s a kalotaszegi nyelvjárás.

8. Végre a **székely** nyelvjárások, melyek hosszú idő óta külön fejlődtek, a többinél inkább kedvelik a hosszú hangokat (pl. *túdom, mútat, tűkör,* stb.); a többes szám tárgyesetében mindig zártabb hangot ejtenek, mint a köznyelv (*házakot, leveleket, őköt);* sok szó *i*-je helyett *ü*-t mondanak *(kűs, hüt, mű,* stb.); a kérdésben sajátságos hanghordozásuk van az igeidők régi alakjait leghívebben megőrizték, stb. — Azonban itt kicsinyben megint ismétlődik a többi nyelvjárásoknak az az elágazása, hogy t. i. némely vidéknek *ë*-ző a beszéde (a keleti székelységnek), más vidéknek meg *ö*-ző (a nyugatinak).

Általában azt mondhatni, hogy a magyar nyelvjárások sem kiejtés, sem szókincs dolgában nem ütnek el annyira egymástól, mint pl. a német vagy franczia tájszólások. Innen van az is, hogy nyelvjárásainkat az irodalmi nyelvtől is aránylag kisebb távolság választja el.

Régebben, a XIII.—XV. századokban, írott nyelvemlé-

Digitized by Google

keink még híven visszatükrözték a különböző tájszólásokat. A XVI. században, a könyvnyomtatás terjedésével s a szellemi közlekedés élénkülésével mindíg egységesebb lett az irodalom nyelve, s erre legnagyobb befolyása a XVII. században *Pázmány Péter* hatalmas írói egyéniségének volt. A XVIII. század végén s a XIX. elején nem csekély változást hozott létre az úgynevezett *nyelvujítás,* melynek hibáit részben az ujabb Nyelvőr-irány tette jóvá. Nyelvünknek legnagyobb művésze azonban a letelt évezredben kétségkivül *Arany János* volt, kinek munkái bizonyára túl fogják élni a második évezredet is.

Digitized by Google

A MAGYAR ZENE.

A magyarok már őshazájukban nagyon kedvelhették a zenét, mert vallásos szertartásaiknál, áldozatok, nemzeti ünnepélyek alkalmával, harczok előtt és után, lakodalmak és temetéseknél az éneknek, dalnak és táncznak kiváló szerep jutott.

Vallásos áldozatoknál a táltos (főpap) énekszóval intézte a szertartást, erre a nép — az éneknek utolsó verssorait halkan ismételve — mintegy a refraint énekelte, fiatal lányok pedig illatos füveket szórva az oltár lángjába, lenge körtánczot lejtettek. Nemzeti ünnepélyek alkalmával, s áldomásnál a *hegedősök* (dalnokok) hegedőjük kisérete mellett az elhunyt hősök vitéz tetteit, vagy egyéb hazafias énekeket hangoztattak, a *regesök* (elbeszélők) pedig ékes rythmusokban szavalták a régi hősi mondákat.*

Eleink a temetéseknél szintén ének mellett földelték el halottjaikat, *gyulák* (alsóbb rendü papok) az elhunytat elbucsúztatván, hősiességét, erényeit dicsőitve, befejezésül lassu menetü körtánczot jártak a fölhantolt sir körül. E szokás is fenmaradt részben mai napig. Mert temetéseknél — ugy a

* Ez ősi szokás nyoma századokon át mai napig fenmaradt. Nincs oly nemzeti ünnepély, hol Kölcsey Himnusát «*Isten áldd meg a magyart*», Vörösmarty szózatát «*Hazádnak rendületlenül légy hive óh magyar*», vagy Petőfi riadóját «*Talpra magyar, hí a haza*» el ne énekelnék, s nincs olyan diszebéd, melynél a regesök példájaként számtalan hazafias toasztot ne mondanának.

Digitized by Google

katholikusok-, mint a reformátusoknál — a kántor most is lágy és bús dallamu énekkel bucsúztatja el a halottat. Temetés után a gyászoló családnál vacsorára, az ugynevezett *halotti torra* gyülekeznek össze. Még százhatvan évvel ezelőtt ily alkalmakkor vacsora végén a «*halottas táncz*»-ot is eljárták.

Ez volt valószinüleg a legrégibb magyar táncz, melyet egyenesen a pogány magyar temetési szertartások maradványaképpen századokon át tánczolt népünk. Tény az, hogy Czinka Panna, a hires czigány zenésznő művei között van egy ily halottas táncz nóta. (XVIII. század első fele.)

Mennyire virágzott már a hunoknál a zene- és énekművészet, bizonyitja Priscus Rhetor ismert útleirása, kit 449-ben a bizanczi császár Maximus senatorral együtt követségbe küldött Attilához.

A hun hegedősök ép ugy, mint a gallus bárdok, vaták vagy a scandináv szkáld-ok, csatákban nemcsak harczdühre hevitették a harczolókat, de maguk is sikra szállottak, és nem egyszer sokan el is hulltak közülök, igy 451-ben a catalauni öldöklő és elkeseredett harcz estéjén, mikor Attila szekérsánczába vonult, egészen az ellenséges táborig hallatszottak onnan a hunok siralmas dalai. Másnap pedig a harcztéren számtalan kobozt találtak.

Később a X. században a honfoglaláskor a magyarok zenéje már igen kifejlett lehetett, mert Béla király névtelen jegyzője *Lél, Bulcsu* és *Botond* harczait elbeszélve, ily szókkal végzi: «*kiknek is hadait és minden vitézi tetteit, ha jelen levelem betűinek nem hisztek, higyjetek a hegedősök csacska énekeinek és a nép hiu meséinek, kik a magyarok vitézi tetteit mind mái napig sem eresztik feledésnek.*»

Árpád, végezve a honfoglalást, népével Attila várába vonult, hol minden elhagyott, puszta volt. «*A romok közt* — irja a névtelen jegyző — *naponként vendégeskednek vala, Attila palotájában sorban ülve és a kobzok, sipok minden zengései és édes hangjai, a dalnokok mindenféle énekeivel zengének vala előttük*». A névtelen jegyző mellett még más

Digitized by Google

krónikairók is felemlitik a sokféle vallásos, gyász, szerelmi és harczi dalokat, — utóbbiak különösen nagy számban léteztek és közkedveltségnek örvendettek.

E dalok szerzőiként szintén a *hegedősök, regesök* és *igriczek* tekinthetők, kik Árpád idejében is (régi szokás szerint) nemzeti ünnepélyeknél énekelték vitézi dalaikat, melyek igy a nép ajkára jutottak. Az igricz szó alatt (szláv eredetü) inkább bohóczkodás, alakoskodás, komédiázás érthető, mert a magyarnak soh'sem lévén sajátsága az, hogy léha bohócz alakjában, ledér komédiázásban részt vegyen, vagy ebben különös kedvet találjon, igy igen hihető, hogy az igriczek idegen nemzetiségüek voltak. Később helyüket *trufatorok* töltötték be, mely elnevezést sokan a «tréfa»-ból (trufa) származtatják.

A magyarok azon időbeli tánczáról igen sok érdekes adatot találunk Ekkehard szent galleni szerzetes krónikájában (X. század). Ő irja, hogy a magyar tánczban hét ugrás volt. «*Siebensprünge*»-nek nevezi, mely tánczot a magyarok ott léte alkalmával a Boden tó melletti lakosság elsajátitotta és később mint «*Hunensprung*»-ot saját lassú menetü tánczánál alkalmazta.

Némelyek szerint a régi magyar vitézi és hősi énekeket az illető vezérek maguk készitették, a hegedősök pedig azoknak csak előadói voltak, miután zenét irtak hozzá.

Minden jel arra mutat, hogy Árpád idejében a zenét nemcsak az előkelők kedvelték, de maga a nép is. Ismeretes Gellért püspökről, hogy midőn székhelyéről, Csanádról Waltherrel a fehérvári iskola énektanitójával I. István királyhoz utazott, útközben egy alkalmas helyen megszállva, éjjeli álmából énekszó ébresztette fel. A püspök kisérőjéhez fordult e szavakkal: «*Walther, hallod-e a magyarok éneke mily édes?*» Az ének mindinkább erősbödvén, Gellért mosolyogva folytatá: «*Walther, mondd meg nekem, mi az oka ez éneknek, mely engem az álom elhagyására kényszerit?*» Erre Walther elmondja, hogy az éneklő egy szolgalány, ki kézi búzamalmot hajt, s nehéz munkáját énekével enyhiti. Tehát a magyar nép már akkor is kedvelte

Digitized by Google

az éneket, s durva munkáját dalolva végezte, ép ugy, mint most, a mikor is szántás, vetés, aratás és szüreti munka alkalmával teremnek legszebb népdalaink.

Nagy hire lehetett már ezelőtt 800 évvel is a magyar zenének, mert midőn a magyarok 1151-ben a csehekkel, lengyelekkel mint Izaszlav orosz fejedelem szövetségesei harczoltak és győzelmes csata után diadalmi pompával Kievbe vonultak, a város lakossága ünnepélyes lakomákat adott vendégeinek, *s boldog volt az a ház, hol a magyar zene megszólalt.*

Leirásokból tudjuk, hogy a régi magyar népnél a következő hangszerek voltak alkalmazásban. A *koboz*, (indiai lant formáju) *a hegedő*, mindkettő pengető hangszer ; fuvóhangszerek közül füzfából készült kisebb és nagyobb *sip*, (most is népies hangszer : a tilinkó,) bölény- vagy ökörszarvból készült *kürt*, (tülök) és apró —a mór tamburinhoz hasonló — *kézi dob*, de csergettyük nélkül, s mintegy biztosra vehető, hogy e hangszereket a magyarok az őshazából hozták magukkal. *Tárogató* és *czimbalom* későbbi keletü.

A hegedő formájára nézve elágazók a vélemények, leginkább hasonlitott az ind *vina* nevü nemzeti hangszerhez, s a rajta jatszó ülő helyében térdeire tette és ujjaival pengette. A székelyeknek még ma is van egy hasonló hangszerük, melyet ép ugy kezelnek és «*timborá*»-nak neveznek.

Sajnos, hogy sem a hun dalok, sem a régi magyar pogány kor zenéjéből egyetlen egy dallamot sem ismerünk, de népünk életmódjából, folytonos hadviseléseiből majdnem önkényt következik, hogy az akkori zenének hősiesnek, drámainak kellett lenni, s egykori fejlettségét legjobban tanusitják a régi magyar mondák, néphagyományok, melyek énekben tüntetik elő a nemzet boldog, vagy szerencsétlen korszakát, Attila, Árpád és a vezérek hősi tetteit. Ez énekek dallama a kereszténység térfoglalásakor lassanként megsemmisült, s igen valószinü, hogy a Vata lázadás teljes megtörésével az ősmagyar pogány kornak igen sok becses költői és zenei terméke is végkép elpusztittatott.

Digitized by Google

I. István alatt és később a keresztény egyházi zene nálunk is hóditott, s a gregorianus ének itt is — mint minden más kereszténységre tért nemzetnél — csakhamar meghonosult. Az I. István és utódai által alapitott iskoláknak két hivatása volt — a keresztény vallás tanitása, és az *éneklés*. A Gergely püspök által Székesfehérvártt alapitott első ilynemü iskolában a fentebb emlitett Walther mindjárt kezdetben harmincz keresztény hitre tért család gyermekeit tanitotta latin nyelvre és énekre.

E példát nemsokára több püspök is követte, s igy keletkeztek az esztergomi, pannonhalmi, váczi, veszprémi, nagyváradi és nyitrai iskolák.

Hogy népdalainkra is volt némi befolyással az egyházi zene, mutatja néhány régi népdalunk, melyeknek dallama az egyházi zene hanglépcsőin (scala) van felépitve, s ez szól leginkább régi keletkezésük mellett. Ilyenek a «Juhász legény, szegény juhász legény.» «Ne búsulj kenyeres, mikor semmid sincsen,» «Korcsmárosné nekünk halat süssék kend,» «Barna piros kis menyecske» és «Búra termett idő, ködnevelő szellő,» melyekben, habár a szöveg későbbi keletü is de a dallamban a keresztény egyházi zene befolyása tisztán észlelhető.

Miután a magyarországi első keresztény papok idegenek s nagyobb részt olaszok voltak, természetesen csak is latin énekekre tanitották az ifjakat, de csakhamar, midőn a magyarok közül is többen a papi pályára léptek, az egyházi énekeket magyar forditásban is terjesztették, sőt maguk is irtak magyar szövegü egyházi hymnusokat, melyeket azonban már Kálmán király alatt (1112) hozott törvény szerint, csak zsinati jóváhagyás mellett lehetett az egyházi énekek közé felvenni.

A magyar történelem e korból több ily szerzőről tesz emlitést, többek közt Vásárhelyi Andrásról, ki a bold. Szűz Máriához, mint Magyarország védőjéhez irt egyházi éneket, továbbá egy ismeretlenről, kinek Szent István királyról szóló éneke 1454-ben Nürnbergben jelent meg nyomtatásban.

Digitized by Google

Ez időkből maradt reánk még egy magyar szövegü templomi ének, a Königsbergi töredék: *Ének Szűz Mária szeplőtelenségéről.* E fentemlitett három ének dallamát ugyan nem ismerjük, de a melódia nem lehetett más, mint a szokásos gregorianus hymnusoké. Két kiváló hazánkfiáról kell itt megemlékeznünk, kik müvészetükkel európai hirnévre emelkedtek. Ilyen volt a XIII. században az erdélyi születésü Klinsor (Klingsor) Miklós, ki II. Endre udvarában tartózkodott, s mint a legtudósabb mesterdalnokok egyike, részt vett az Eisenach melletti Wartburgban 1208-ban tartatott dalnok-versenyen, hol Heinrich von Ovterdingen német dalnok meghivására jelent meg. Egy pár dala a «Der Singerkrieg auf der Wartburg» czimü régi eposban található. Még nagyobb hirrel birt a Nyitra melletti Krajna helységben 1456-ban született Szlatkoni (Szlakoni, Szlakonia) György, ki a XIV. század elején Bécsben a Szent István templomnak negyedik püspöke volt, s mint I. Miksa császár titkos tanácsosa és udvari karmestere, ugy az egyházi, mint a világi zene terén különösen kitüntette magát.*

A vegyes házból származott magyar királyok udvarában gyakran tartózkodtak kiváló külföldi mesterek. Zsigmond király karmestere a hires Stolzer György volt — Josquin des Prés kortársa —. Mátyás király udvarában volt a német-

*Hans Burgmayer képén — (császári és királyi könyvtár Bécsben) mely 135 fametszést tartalmaz, s mely Miksa császár diadalmenetét ábrázolja — e hazánkfia is le van képezve, amint nagy udvari diszkocsin ülve ének- és zenekarát dirigálja; képe alatt irva «Apollo». A képekhez csatolt magyarázat Szlakoniról igy szól:

Item Herr Slakony (Bischoff in Wien) solle Kappelmeister sein und sein Reim auf die Meinung gemacht werden. Wie er hab aus Unterweisung des Kaisers das Gesang der Cantorei auf das Lieblichste in Ordnung gebracht.

«Nach rechter Art und Concordanz,
Auch Symphoney und Ordinanz,
Junctum und Mancher Melodey,
Habe ich gemehrt di Cantorey,
Doch nicht allein aus meinen Bedacht,
Der Kaiser mich dazu hat bracht.»

Digitized by Google

alföldi nagy theoretikus Tinctor János (Tinctoris), ki Ferdinánd nápolyi király karnagya és Beatrix királyleány zenetanitója volt. Beatrix magával hozta Magyarországba s alatta Mátyás király udvari zenekara és énekesei világhirre emelkedtek. Péter, vulturáni püspök s IV. Sixtus követének feljegyzése szerint, jobb énekkar mint Mátyás királyé, ez időben nem létezett.

Ebből kitünik, hogy Mátyás király nagy becsben tartotta a zenemüvészetet, és nem csak neki volt zene- és énekkara, de a királynénak is; ezekhez tartozott még külön a jól szervezett trombitások kara. A király és királyné zenekara körülbelől 30 működőből állhatott, mely szám az akkori időkhöz mérten óriásinak mondható, ha összehasonlitjuk a pár századdal későbbi I. Lipót bécsi zenekarával, mely mindössze 18 egyénből állott.**

Tinctoris egyik kiváló zeneelméleti művét Beatrix királynénak ajánlotta. Ugyanez időben élt a selmeczi születésü *Monetarius*, ki mint zeneiró szintén egy elméleti munkájával tünt ki, melyet 1513-ban Thurzó Györgynek ajánlott.

Még a nagy szegénységéről hires II. Ulászló király is évenként 200 aranyat költött énekesei- és zenészeire.

II. Lajos alatt a németalföldi születésü Willaert Adorján (később a velenczei iskola megalapitója) hét éven át tartózkodott Budán, s csakis a mohácsi vész után hagyta el hazán-

**Mátyás zenekarának számarányát bizonyitja Pozsony városának egy számlája, mely a városi levéltárban őriztetik. «Kammerrechnung des Jahres 1482» der K, freistadt Pressburg.

«Ausgeben auff unsere genedigen herrn Kunig zu nottdurf in der heer vor hainburg angehebt des mitichen vor Barholome 82».

«Erichtag nach Crucis ecxaltationis, dem paul puxenmaister das er mit denn *Torumppettern* in dass heer hat muessen ziehen petronel»

«Sontag Colomani, als unser genediger herr der Kunig dass Sloss hainburg hat ingenomen an denselben tag iij (3) wägn die des Kunigs Cantores hinauff gefurt haben auff yeden wagn hab ich gebn v R. d.

faceit 1 lb vij (7) Rd

«In die Katharine dem Staatwagn Knecht das er der Kunigin Cantores ziij (13) person umb preym Zeit (prim glocke) gen haimburg gefurt hat hab ich Im zw Zerung gebn 28 den — finis.»

Digitized by Google

kat. Willaert, — ki a madrigal műfaj megteremtője volt, — Lajos király nejének ajánlott egy több részből álló madrigalt, melyet Velenczében a Sz.-Mark könyvtár őriz.

E kiváló egyének hazánkban való tartózkodása, kik valamennyien az ellenpontozatos zenének voltak hivei, igen kevés befolyást gyakorolt a magyar zene fejlesztésére, mert az énekeseket, a hangszereket hol Olasz hol Németországból hozatták, és miután mint udvari zenészek csak templomban és udvari ünnepélyeknél működtek, ittlétöknek a magyar zene vajmi kevés hasznát vette és csak nehány népies ének maradt fenn ez időből, ilyen a «Mátyást mostan választotta» czimü dal, melyet Mátyásnak királylyá választásakor énekeltek a gyermekek.

Zsigmond király alatt már igen sok templomnak volt orgonája. Ismerünk Hunyadi Jánostól egy okmányt, mely 1452-ben kelt, s melyben a felső-bányai egyháznak orgona készitésre költség utalványoztatik. E hangszer első behozatalát azonban nem lehet történelmileg kimutatni. Oláh Miklós szerint Visegrádon, Mátyás király udvari kápolnájában, ezüst sipokkal ellátott orgona zengett — a budai kápolnában pedig énekes miséket lehetett hallani, tehát nem csak orgona diszitette a király főegyházát (Mátyás templomát), hanem az akkori időkhöz képest ott hangszeres zene is volt.

A mi a magyar népdal- és tánczzenét illeti, e századokból ugyszólván semmi biztos adat nem maradt reánk; mégis feltehető, hogy az minden idegen befolyás daczára saját önálló utját követte. A magyar tánczzenének a XIV. században bevándorolt czigányok voltak kiváló művelői s ők terjesztették leginkább a magyar világi hangszeres zenét. Nemcsak a nép karolta fel őket, de a főurak udvaraiban is szivesen látott vendégek voltak. S nemcsak vigalmak alkalmával szerepeltek, de nem egyszer országgyülések alkalmával is, a mint erről történetiróink az 1525-iki rákosi és hatvani zajos gyülések alkalmából megemlékeznek. A legelsők egyike *Kármán Döme* volt, ki Tinódi szerint mint lantos és min hegedüjátszó egyaránt jó hirrel birt.

Digitized by Google

»Sok hegedős vagyon itt Magyarországban,
Kármán Demeternél jobb nincs a rácz módban,
Sokat csélcsap Bégnek a Lippa várában,
Azt állitja, értte esnék nagy gazdagságba.

Az ő hegedőjét felhajtván rángatja,
Az Uluman neki csúfságban fogadja,
Minden ajándékkal őt meggazdagitja,
A fogadás hozá ötet nagy koldusságra.«*

A XVIII. században kitüntették magukat *Barna Mihály*, — kit magyar Orpheusnak neveztek el és *Czinka Panna*, kinek életére és halálára számtalan verses költeményt irtak latin nyelven ; őt követte *Bihari János*, (1767—1827) a legkiválóbbak egyike, kinek verbunkosai, Primatialis, Palatinus és Koronácziós magyarjai a legszebb magyar tánczok közé sorozhatók. Őt és zenekarát nem egyszer Bécsbe is hivták az udvari bálokhoz; hangversenyezett Magyarhonban, Erdélyben, Lengyelországban és Bécsben, előadásait a nagy Beethoven több izben nagy kedvvel hallgatta és egyik lassu magyarjának dallamát «König Stephan»-hoz irt nyitányában fel is dolgozta. Ma már czigány-zenekaraink nemcsak Európában, de Amerikában, Ázsiában is hóditanak és sok pénzt, sok dicsőséget aratnak. Mint a magyar zene terjesztőinek, igen sok érdemük van.

Visszatérve a korábbi századokba, a harczi dalokat és tábori zenét sem hagyhatjuk emlitetlenül. A hazai történelem e műfaj szerzőjéül többek közt *Cesinge Jánost* emliti, ki pécsi püspök korában (XV. század) maga állt a sereg élére és lelkes dalaival buzditá csatára a harczosokat. Több kiváló magyarországi születésü lantvirtuoz már a XVI. században európai hirnévvel birt. Ilyen volt *Bakfark* (Bacfort, Bakfort,) mások szerint Graevisius Bálint (született Erdélyben 1507. meghalt Pádovában 1576.), ki többnyire külföldön, leginkább Lengyelországban tartózkodott. 1570-ben Miksa császár meghivására Bécsbe ment, hol az udvarnál szerepelt, hosszabb

* Tinódi e verse bizonyitja, hogy azon időben a lantot pengették, *a hegedün pedig már akkor vonóval játszottak a czigányok.*

Digitized by Google

időn át élt Zsigmond Ágost lengyel király udvarában is kivel bensőbb viszonyban lehetett, legalább ez tünik ki egyik munkájának előszavából. Két műve maradt fenn: Premier livre de tabulature de lutte, (Páris 1564.) és Bakfarci Valentini Greffi Pannonii Harmoniarum musicarum in usum testudinis factorum (Cracoviae 1565). Ez utóbbi művét ajánlta a lengyel királynak, ki neki, mint a fejedelmi zenekar igazgatójának, nemesi jószágot is adományozott. *Bakfark János* — alkalmasint fia az előbbinek — szintén jó nevü lantvirtuoz volt, mindkettőnek müvei között több magyar stylusban irt szerzemény van.

Mint kiváló lantjátszó kitünt még a pozsonyi születésü *Newsidler János*. Lantiskolája Nürnbergben jelent meg; e munkájának első kötetében a lanttabulatúrát ismerteti, a második kötetben meg számos fantázia, preambulo, zsoltár és motett van.*

Ezeknek kortársa volt a szintén erdélyi születésü *Armpruster Kristóf*, kinek «Gonosz asszonyi emberek erkölcsükről való ének» czimü gúnydala 1551-ben jelent meg nyomtatásban.

Kiválóak voltak még a XVI. században: *Batizi András* (1546.) «Izsák patriarka szent házasságáról való szép historiá»-jával, *Farkas András* (1538.) «Miképpen az ur Isten Izrael népét Egyptusból és hasonló képpen az Magyarokat Scythiából kihozta» czimü énekével, továbbá: *Kákonyi Péter, Désy Péter, Bajnai Gáspár, Csükei István, Sztáray Mihály, Székel Balázs* és *Tarjay Mihály*, kik szintén bibliai tárgyu költeményekre irtak énekeket, melyeknek stylja — egyházias tartalmuk daczára — már egészen magyaros; a melodiában sok a dallami inventio, némely dal ugy hangzik, mint egy komoly, lassú magyar. Látjuk tehát, hogy a XVI. században már a tiszta magyar ajkúak is mennyire foglalkoztak a zenével, s hogy iparkodtak nemzeti zenénket nemcsak világi

*A mű teljes czime «*Ein Newgeordent künstliche Lautenbuch. In zwen theyl getheylt.* Gedruckt zu Nurnberg beim Petreio durch verlegung Hansen Newsidlers Lutinisten Annd-1536.»

Digitized by Google

daloknál érvényesiteni, de azt templomi énekeknél is alkalmazták.

Ez időben élt *Tinódi Sebestyén* is, a XVI. század magyar lantosa, kit a nép Sebők diáknak nevezett. Ő volt az igazi lantosok prototypja, bejárta az országot, lantja zengett hol itt, hol ott. Költeményeihez maga irta a zenét. Tinódi Sebestyén* historiai énekeivel nemcsak korhű krónikása lett a XVI. században lezajlott történeti eseményeknek, de ő volt az első magyar zeneszerző is, mert dalainak zenei inventiója, constructiója már egészen magyaros jellegü, nehány dala pedig mint: «Sok csudák voltanak jó Magyarországban», «Siess keresztyén lelki jót hallani» meg éppen páratlan a maga nemében és maradandó becscsel bir. Az «Enyingi Török János vitézsége» czimü énekének dallamát Erkel Ferencz alkalmazta Hunyadi László operájának hires gyászindulójában.

Tinódi énekei azon időben szájról-szájra jártak, s később maga a nép kezdé lassanként folytatni, mint azt a Thököly és Rákóczy korszakban fölmerült számos ének és dal igazolja.

A magyar nép-zene felvirágozása azonban már a magyar reformáczió térfoglalásakor kezdett nagyobb lendületet venni. Akkor a nép a templomban anyanyelvén énekelt s a zsoltár dallamaiból meritette zenei képleteit. Ez időben gyakran énekeltek világi költeményt templomi ének zenéjére s igen sok — a XVII. században termett — nótában a Goudimel

*«*János király testamentuma*», «*Frater György szörnyü haláláról*», «*Szegedi veszedelem*», *Losonczi Istvánnak haláláról*», «*Budai Ali Basa historiája*», «*Egervár viadaláról való ének*» (5 rész), «*Enyingi Török János vitézsége*», «*Károly császár hada Saxoniába ott Kurfürstnak megfogása*», «*Szitnya, Léva, Csábrik és Murány váraknak megvevése*», «*Dávid király, mint az nagy Goliáttal megvivott*», «*Szulimán császár viadaláról Kaszul basával*», «*Hadnagyoknak tanuság, mikor a törökkel szembe akarnak öklelni*», «*Buda vevéséről és Török Bálint fogságáról*», «*Perényi Péter, Mailáth István és Török Bálintnak fogságaikról*», «*Verbőczy Imre viadala Kászon hadával a kozári mezőn*», «*A Szalkai mezőn volt viadalról*», «*Várkucs Tamás idejében volt csatákról*», «*Kapitány György bajviadala*», «*Az udvarbirák és kulcsárokról*».

Digitized by Google

által szerzett és nálunk is meghonosult hugonotta zsoltár dallamaira ismerünk.

Népdalaink fénykora a Thököly, de még inkább a Rákóczi korszakra esik. Valóban csodálni lehet az ugynezett *kurucz dalok* szépségét, kifejezését, ősi erejét, caracteristicus rythmusát s bámulni sokféleségét.

A kurucz dalok, nóták és egyéb akkori zenei termékek nemcsak valóságos zenei gyöngyök, de hiven visszatükrözik a magyar zene jellegét és sajátságait s ama törzsöt képezik, melyből a később irt dalok, nóták, verbunkosok, lakodalmas és más fajtáju tánczok, valamint a *hallgató magyar* egész sorozata keletkezett. Ha tekintetbe veszszük, hogy a nagyok: Händel, Bach Sebestyén akkor születtek, vagy gyermekkorukat élték, midőn e dalok keletkeztek és Haydn, Mozart, Beethoven — e lángész-trias — 50—60 évvel később élt: ugy valóban nem lehet eléggé csodálni ama bámulatos változatosságot, a merész képleteknek sokoldaluságát és a rythmus ama gazdagságát, mely már a XVII. század végén és a XVIII. század elején a magyar zenében nyilvánult, és helyesen mondja Liszt Ferencz: Nincs semmi más oly zene, melytől az europai zene annyi rythmusi eredetiséget tanulhatna, mint a magyartól.

Ez időben keletkeztek «*Rákóczi Ferencz dala*», «*Rákóczi siralma*» és a «*Rákóczi nóta*», melyből 100 évvel később a ma már világhirü Rákóczi-induló keletkezett.

E korban termett a sok mélabús bujdosó-ének. «Őszi harmat után», «Ne búsulj kenyeres», «Balogh Ádám» és «Bercsényi nótája», melyek maradandó becsüek és igen sok, később keletkezett népdal is e korra vezethető vissza; igy a «Repülj fecském ablakára», «Az ég alatt, a föld szinén», «Vörös bársony süvegem», «Zöld asztalon ég a gyertya»-féle népdalok, valamint számos más hires dal a Rákóczi-korban gyökeredzik.

A XVII. század közepétől a XVIII. század végéig a magyar zenében csak is a *dalt* és a *nótát* ismerték. A *dal* egyszerü népdal, vitézi vagy templomi ének volt, a *nóta* elnevezés

Digitized by Google

alatt hosszabbra terjedő zenedarabot értettek. Volt már — mint fenntebb említém — Thököly-, Rákóczi-, Bercsényi-nóta, e nótákból származott később a «Hallgató magyar»-féle zene műfaj, mely előadásra szánt darab volt. A magyar táncz-zene különféle fajai is ez időközben keletkeztek.

Kétféle tánczunk volt, az udvari és a népies táncz. *Palotás* és *Lassu magyar* udvari tánczok, *Táncz nóta* és *Ugrós nóta* pedig népies tánczok voltak. Ezek közül a régi palotást — mint kizárólag udvari tánczot — már a XV. században is ismerték. Zenéje egészen eltér az akkori és későbbi divatos külföldi tánczok — «*Sarabande*», «*Pavane*», «*Menuet*» nehézkes méretü zenéjétől, elevenebb dalamu volt és sebesebb rythmusokban mozgott. E tánczot lejtették a főurak és hölgyek, s miután csak lassu fordulatokból állott és inkább csak séta-táncz volt, idősebb hölgyek, férfiak, sőt néha egyházi személyek is részt vettek benne. E táncz zenéjére az udvarnál igen gyakran egy-egy fiatal dalia mutatta be a «magyar solo»-ban való ügyességét, de ez alkalommal sebesebb tempóban mozgott. Ezen tánczot mint «Passo mezzo ongarese» vagy «Passo mezzo Ongaro» a külföldön is járták, s különösen az olasz «Ballo»-nak (tánczsorozat) egyik külön részét képezte.

A *Palotás*- és a *Lassu magyar*-ból keletkezett a «*Verbunkos*», melyet toborzások alkalmával jártak, ehez hasonló tánczczal a magyaron kivül más nemzet nem bir. Népies tánczok voltak még a *lakodalmas*, az *incselkedő*, a *kalákás*, melyeket lakodalmak alkalmával tánczoltak, továbbá a *sátoros, fegyveres* és *dobogó* táncz, melyeket a táborban harczok előtt és után jártak.

A XIX. század 40-es éveiben több magyar társas táncz keletkezett, ilyenek a «Körmagyar», «Füzértáncz» és a «Csárdás», utóbbit ma is tánczolják.

Mint kiváló magyar táncz-zeneszerző a mult században kitünt *Lavotta János*, ki több mint 80 e fajta művet irt, őt követték *Csermák Antal* és *Rózsavölgyi Márk*, kiknek szintén sok kiváló tánczszerzeményük van.

Digitized by Google

A XVII. század végén ismét pár magyar művész lett hiressé, becsületet szerezve külföldön a magyar névnek művészetükkel. Ilyen volt többek közt a Pozsonyban 1657-ben született *Cousser Zsigmond János*, (Kussernek is irták), ki 1697-ben Hamburgban a hires Mattheson és Kaizer Reinharddal együtt az első állandó német operát megteremtette. Operáinak nagy részét ott is adatta elő. *Erindo* (1693), *Porus* (1694), *Pyramus és Thisbe* (1694), *Scipio Afrikában* (1697) czimü operái nagy kedveltségnek örvendtek. 1700-ban a dublini székesegyház karnagya lett, hol meg is halt 1730 körül.*

A templomi zene terén mint kiváló orgonajátszó nagy tiszteletben részesült még a Beszterczebányán 1691-ben született *Francisci János*. Bejárta egész Németországot, ismerte Matthesont, Bach Sebestyént, mint orgonaművész oly hirrel birt, hogy Boroszlóban (1725) egyik kartársát, Glettinger Jánost, a következő dicsérő vers irására lelkesitette:

Hochedler Herr und Freund, Amphion's schönste Zier,
In Ihnen stellt mein Geist sich einen Künstler für,
Der sich in der Musik lässt wie ein Engel hören:
Daher er in der Welt zu lieben und zu ehren.
Ich schliesse meinen Wunsch in diese Worte ein:
Dass Sie auch ihres Orts ein Orpheus mögen sein.

1733-ban Pozsonyba hivták, hol mint templomi karnagy működött, 1735-ben hasonló állásba visszatért szülővárosába.

Már a mult század második felében a világi zenét — főleg az olasz és német zenét — a főuri körök nagyban ápolták, kitünő zenekarokat tartottak, s azok élére hirneves külföldi zeneszerzőket hivtak be. A zene különös ápolásában első sorban az Eszterházyak tüntek ki. Herczeg Eszterházy Miklósnak, s később fiának, Pálnak Kis-Martonban nagy fényüzéssel berendezett szinháza és kitünő zenekara volt, melynek élén a hires *Haydn József*, majd *Pleyel Ignácz*, utóbb

* Nyomtatásban következő művei jelentek meg: *Apollon enjoué*, contenant six Ouverthures, *Heliconische Musen-Lust* (Nürnbreg 1700), *Oda a hires Hant Arabella haláláról* (London), *Szerenade I. György angol király születésnapjára* (Dublin 1724.)

Digitized by Google

pedig *Hummel Nep. János* hazánkfia állott. Rendes zenekaruk és szinházuk volt még a Károlyiaknak Megyeren, a Batthyányaknak Rohonczon, és az Erdődyeknek Pozsonyban. Főpapjaink sem maradtak hátra a zene ápolásában, ők is tartottak énekeseket és zenészeket székvárosaikban s azok vezetésére szintén hirneves külföldi mestereket alkalmaztak, mi nemcsak az egyházi, de a világi zene fejlődésére is nagy hatással volt. Igy időzött nálunk többek között a nagy nevü contrapunktista és theoreticus *Albrechtsberger János György* (Beethoven tanitója) Győrött, *Haydn Mihály* ugyanott, *Dittersdorf Károly* Nagy-Váradon, kik mind nagy befolyással voltak az emlitett városok zenei életének fejlesztésére. Még most is észrevehető e befolyás mindazon városokban, hol állandó templomi zenekar volt, mert e helyeken a lakosság közt a zenei értelem, pártolás mai napig fennmaradt. Példaképen felsorolhatók *Kassa, Eger, Nagy-Várad, Pécs, Pozsony, Temesvár*, hol ugy a hangversenyek, mint szinházi előadásokra kedvező talaj létezik, s miután e karmesterek, zenészek és énekesek közül sokan — családot alapitva — hazánkban is maradtak, a zene művelése mindinkább lábra kapott. A zongorajátszás már e század elején kezdett elterjedni, alig volt nagyuri ház, hol e hangszer hiányzott volna. Ez okból ismét több jeles külföldi zenetanár telepedett meg Magyarországban, kik leginkább zongora-tanitanitással foglalkoztak. E mesterek természetesen Haydn, Mozart, Beethoven hivei voltak s igy e három lángész zongoraszerzeményei a főuri körökben csakhamar meghonosultak, hol kiváló zongora-játszók lehettek, miután Beethoven remek zongora-sonatai közül többeket magyar főrangu hölgyeknek ajánlott. Nemsokára polgári körökben is elterjedt a zene müvelése, ez osztályból kerültek ki később legjobb zenészeink és zeneszerzőink. E föllendülésnek köszönhető, hogy e század elején már több magyar zenei tankönyv jelent meg nyomtatásban. Az első magyar zongora-iskolát *Gáti István* irta (megjelent Budán, 1802.); ezt követte *Dömény Sándor* és *Malovitzky* zongora iskolája (1828.) és *Bartay András* «Magyar Apolló» czimü összhangzattana. (1834.)

Digitized by Google

Mindezen jellenségek nagyon kedvezőleg hatottak nálunk nemcsak az általános, hanem a magyar zene fejlődésére is.

A magyar zene müvelői immár szép számra emelkedtek. Diszes sorukból különösen kivált *Fuss János*, (szül. Tolnán 1777-ben, meghalt Bécsben 1819. márcz 19-én), ki mint zeneszerző a zene minden fajában annyira kitünt, hogy Haydn József érdeklődését is felkeltette. Rendesen Bécsben tartózkodott, de e század elején Pozsonyba hivták karmesternek, hol általános tiszteletben részesült. Irt vonósnégyeseket, triokat, duo-kat hegedűre és zongorára, sonatákat zongorára két és négy kézre, nyitányokat, egyházi műveket és számos duodrámát. Műveinek nagyobb része megjelent nyomtatásban.

E század elején két hazánkfia emelkedett világhirre, *Hummel Nep. János* (szül. Pozsonyban, 1778. nov. 14.) és *Liszt Ferencz* (szül. 1811. okt. 22-én, Sopron megye Doborján nevü falujában). Hummel, mint zongorajátszó, a classicus styl utolsó müvelői közé tartozott és világszerte kitünt még azonkivül a szabad rögtönzésben. Zeneszerzeményeinek száma meghaladja a százhuszat, ezek közül zongorára irt konczertjei, fuvó hangszerekre irt hires septetje, maradandó becsüek. Meghalt Weimarban 1837. okt. 7-én. Szülővárosa Pozsony, 1888-ban szobrot emelt emlékének.

Liszt Ferencz már kilencz éves korában oly általános bámulatot keltett zongorajátékával, hogy második Mozartnak nevezték el. A Szapáry, Apponyi, Eszterházy és Erdődy családok tetemes évi segélyt biztositottak a gyermek kiképeztetésére. Atyja fölvitte Bécsbe, hol Czerny Károly és Salieri lettek mesterei. Ez időben mutatták be Beethovennek, ki fényes jövőt jósolt a fiunak, s első nagy sikerü bécsi hangversenye alkalmával nyilvánosan meg is csókolta. Mint 16—17 éves ifju hangversenyeivel az egész világot meghóditotta. 1848 végén lemondva a virtuózi pályáról, egészen a zeneszerzésnek szentelte magát és Weimarban telepedett le. Akkor kezdte megirni a páratlan magyar rhapsodiákat, — összesen tizenötöt irt — melyekben legszebb népdalainkat, tánczainkat és a Rákóczi-indulót alkalmazta s általa lett a magyar zene ismertté és

Digitized by Google

kedveltté Európaszerte. A rhapsodiák és symphoniai költeményeknek ő volt a megteremtője. Utóbbi szerzeményeiben is igen sok magyar dallamot használ föl — p. o. a «Hunok harcza» és a «Hungária» czimü műveiben — megmutatva, hogy a magyar zene komoly irályu zenére is alkalmas.

Kötetek kellenének hozzá, ha zeneszerzői sokoldalúságát és zeneszerzeményeit kellőleg akarnók méltányolni. Mint zeneiró is kiváló helyet foglalt el. Wagner Richárdnak, — ki később veje lett —, ő volt az apostola, s ő egyengette utját e nagy zenereformátornak.

1862-ben Rómába ment, hol a «Monte Maria» kolostor magányában élt, s hol «Abbé» czimen az egyházi kisebb rendeket fölvette. Ez időben irta legbecsesebb műveit; «Szent Erzsébet» oratoriumát (először Budapesten adták elő 1865-ben) hires «Koronázási magyar misé»-jét 1867-ben és «Krisztus» czimü oratoriumát, mely szintén Budapesten került első előadásra 1875-ben. A két első műben ismét sok magyar dallamot dolgozott fel.

1875-ben az akkor alakult országos magyar kir. zeneakadémia elnöke lett, vezetvén egyszersmind a magasabb fokú zongora-osztályt. Meghalt Beyreuthban 1886. julius 31-ikén.

Büszkék lehetünk mi magyarok arra, hogy a zongorajátszás két nagy matadorja — Hummel és Liszt — hazánkfiai voltak.

Liszt Ferencznek méltó kortársa volt *Erkel Ferencz*, (szül. 1810-ben nov. 7. Békés-Gyulán, meghalt Budapesten 1893. junius 15). Ő nevezhető bizvást a magyar eredeti opera megteremtőjének, mert a mit e téren ő előtte *Ruzicska József* «Béla futásá»-val (első magyar dalmű, 1823.) *Heinisch József* «Mátyás királynak választása» eredeti daljátékával (1831) és *Bartay András* «Csel» czimü operájával (1838.) produkáltak, az több-kevesebb sikerü szárnypróbálgatásnál egyébnek alig tekinthető, habár e művekben a speczialis magyar zenének nem kis rész jutott. *Erkel Ferencz* érdemei e téren halhatatlanok. Ő mutatta meg az ösvényt, melyre

Digitized by Google

lépni s az irányt, melyet követni kell, hogy magyar operánk egykor a külföldi operák méltó társa legyen. 1840-ben irta «Báthori Máriá«-t, ezt követte 1844-ben «Hunyadi László» melyet zajosan fogadtak. Ez opera egyes részei: a kiváló nyitány, a hattyúdal, a templomi jelenet, a gyászinduló a magyar zeneirodalomban classikus becsűnek mondható. 1860-ban mutatták be «Bánk-bán»-ját. E művében a ritkán használt régi hangszerek mellett a magyar jellegü czimbalom alkalmazásával igen eredeti és meglepő hatást ért el. A tiszai jelenetben a tilinkót is (természetesen két piccoloval helyettesitve) megszólaltatja, s ez által az egyes jeleneteknek igen szinteljes és magyaros hangulatot ád. 1862-ben került szinre «Sarolta» czimű operája, ezt követték 1867-ben «Dózsa György», 1874-ben «Brankovics György», 1880-ban «Névtelen hősök», és 1885-ben «István király», utóbbi művét 76 éves korában irta, mindazáltal dallami inventiója, hangszerelése ez operában is ép oly friss, mint ifjukori műveiben.

Erkel Ferencz mint karmester is első helyet foglalt el. Több, mint félszázados működése alatt — az ötvenes években — a philharmonikus hangversenyek alapját is ő vetette meg fővárosunkban és vezette azokat tizennyolcz éven át.

Nem terjeszkedhetünk ki itt tüzetesebben karnagyi érdemeinek elősorolására, csak azt a tényt jegyezzük meg, miszerint egyedül neki köszönhető, hogy a nemzeti szinház zenekara európai hirnévre emelkedett. Neve pedig, mint az «Isten áld meg a magyart» hymnus szerzőjének neve, élni fog mindig, mig magyar él e hazában.

Mint drámai zeneszerző *Goldmark Károly* hazánkfia első helyen áll, ki még a symphonia—, kamara-zene és dalzene terén is nagy hirnek örvend nemcsak hazájában, de az egész művelt világban is. Goldmark Keszthelyen született 1832-ben. Méltó feltünést keltett már a 60 as években, midőn hegedü és zongorára irt szellemes «Suit« jével és a keleties jellegű «Sakuntala» nyitányával a nyilvánosság elé lépett. Goldmark ama kiváló tehetségek közé tartozik, kikben van eredetiség, érzelem, költői ér, fenkölt ihlet, érdekes harmonia,

Digitized by Google

és a ragyogó hangszerelésben igazi mester. Művei közül kiemelendők «Ländliche Hochzeit« simphoniája, «Penthiseleia», «Tavasz» és «Sappho» czimű nyitányai. E művek az egész világ philharmoniai hangversenyein műsoron vannak. Legnagyobb sikert azonban «Sába királynő» czimü operájával aratott (1873.) E művében ragyog legfényesebben zenei tehetsége. 1886-ban tizenhárom évvel később «Merlin» czimű operája került szinre. Itt egészen eltér a keleties iránytól s mintegy megtagadva zenei egyéniségét, oly nagyszabásu, de a mellett nemes dallamu művet alkotott, mely egyértékü a «Sába királynő»-vel. Ujabban a lyrai zene terén is próbálkozott, amennyiben 1895-ben irt «Tücsök a házi tűzhelynél» czimű lyrai operájával sokoldalú fényes tehetségét ismételten dokumentálta. Zenéjében — ugy a melodiában mint a conceptióban — igen sok a magyaros jelleg.

Goldmark lassan, megfontolva dolgozik, de amit ir, legyen az zongoradarab, dal, zenekari mű vagy drámai opera, az mind magas szinvonalon áll.

A magyar opera-zene terén sikerrel müködtek még *Thern Károly*, Vörösmarty «Fóti dal»-ának jeles megzenésitője, kinek «Gizul» és «Tihany ostroma» czimü operái a 40-es évek alatt meleg fogadtatásban részesültek, továbbá *Huber Károly* «Székely leány» czimü vig operájával, melyben több szép dalunkat dolgozta fel sikeresen. Huber Károlynak, mint hegedü-tanárnak is sok érdeme van, jeles hegedü-iskolát irt, melynek gyakorlati részébe sok magyar dalt vett föl. Zeneszerzeményei közül kiemelendők hegedüre és zongorára irt öt magyar ábrándja és számos hazafias férfinégyese: «Szabadság-dal», «Őseink emléke», «Nemzeti zászló», «A szent honért», «Lelkesedés dala» stb.

Fia *Hubay Jenő* a legkiválóbb hegedü-müvészek egyike, ki mint zeneszerző is jó névnek örvend ugy hazájában, mint külföldön. Eddig három operát irt, «Alienor» és a «Cremonai hegedüs» a magyar királyi operában lett bemutatva először, utóbbival a külföldön is nagy sikert aratott. Legujabb, «Falu rossza» czimü operájában, egy egészen uj mű-

Digitized by Google

fajt teremtett meg, az ugynevezett népies dalmüvet, mely az első hangjegytől az utolsóig a legszebb magyar zenét tartalmazza, teljes felhasználásával a zenei technika ujabb vivmányainak.

Igen képzett, termékeny és sokoldalú tehetség *Mihalovich Odön*. Mint zeneszerző az uj iskolának hive. A Liszt által megteremtett «Symphoniai költemény»-féle műfajt ő is sok szerencsével müveli. «Hero és Leander» «La Ronde du Sabbat», «Geisterschiff», «Sellő» stb. művei mind kiválók, dallamai nemesek, hangszerelése mesteri. Eddig két operát irt. «Hagbarth és Signe» és «Toldi szerelmé»-t. A magyar zene terén is sikeresen működik, bizonyitja «Gyászhangok Deák Ferencz emlékére» zenekarra irt alkalmi szerzeménye és a fentebbi «Toldi szerelme» czimü dalműve. Zenei képzettségét Wagner Richard is nagyra becsülte, mert a «Wieland der Schmied» czimü opera szövegét az ő számára irta. Sikerült operákat («Atala» és «Az utolsó Abencerage») irt még *Sárossy Ferencz*.

Nagy örömünkre szolgálhat, hogy az ifjabb nemzedék sorai között is jeles tehetségü zeneszerzőink vannak. Ilyenek többek közt *Elbert Imre*, ki «Tamora» czimü operájában sok tdrámai erőt tanusitott, továbbá *Farkas Ödön*, kinek két operája «A Vezeklők» és «Balassa Bálint» szép dallami inventióval van megirva és *Mannheimer Gyula*, kinek «Maritana», meg *Vavrinecz* Mór, kinek «Kosmunda» és «Ratelif« cz. operáját külföldön adták elő.

Mint a magyar zene művelői különösen kiemelendők *Mosonyi Mihály* (szül. 1814-ben Boldogasszonyfalván, Mosonymegyében) és *id. Ábrányi Kornél*, kiknek a magyar zene fejlesztésében igen nagy érdemük van. Mosonyi már a 40-es években irányadó szerepet vitt a fővárosban s tekintély volt az egyházi és kamarai zene terén. Irt vonós négyeseket, symphoniákat, egyházi műveket. Az 50-es években egész lélekkel a magyar zene művelésére adta magát. 1860-tól kezdve pedig szép sikert aratott «Kazinczy emléke», «Szécsényi gyász», «Ünnepi nyitány», «A magyar honvéd győ-

Digitized by Google

zelme és keserve» cz. alkalmi szerzeményeivel. A magyar műdal, ballada, férfi- és vegyes karok, cantate és opera egyaránt jeles műveket köszönhet neki. Kiváló művei még: «Az ős magyarok ünnepe Ung vizénél» és «Szép Ilonka» regényes magyar opera. Mint zenetanár s kitünő zenetudós, igen jeles tanitványokkal birt, u. m. Erkel Sándor, Erkel Gyula, Mihalovich Ödön, Zimay László stb.; meghalt 1870-ik évben. Liszt Ferencz egy gyászindulót szerzett emlékére.

Id. Ábrányi Kornél nemcsak nevezetes, első szerepet vitt a magyar zene terjesztésében, de mint magyar zeneszerző is a jelesek között foglal helyet. Énekhangra irt műdalai, balladái, zongora-ábrándjai kimagasló termékei a magyar zenének. Mint zeneiró is kitünt. Az első magyar zenei szaklapot ő alapitotta, irt tankönyveket, ilyenek: «Zeneszerzéstan», «Általános zenetörténet», «A magyar zene sajátságai» cz. munkái. Az ő inditványára alakult meg Aradon 1868-ban az országos magyar dalár-egyesület. Ábrányi zeneszerzeményeinek száma megközeliti a százat.

Nagy érdemei vannak még a magyar zene terjesztésében *Bartay Edének*, ki a 60-as évektől kezdve zenei mozgalmainkban tevékeny részt vesz. Jelenleg a nemzeti zenede igazgatója. Mint zeneszerző irt zongorára, énekkarra, továbbá instrumentális műveket, melyek több izben sikerrel adattak elő.

A zenekari és kamarai zene művelésében kiválnak még első sorban *Beliczay Gyula, Major J. Gyula, Szabó Xav. Ferencz, Jámbor Pál, Késmárky Árpád* és *Bátor Izidor* több jeles művel.

A virtuoz styl, melyet Liszt nagy tökélyre vitt, nálunk is talált utánzókra, ezek közül kiemelendő *Székely Imre* (szül. 1823. Mátyusfalván, Ugocsa megyében.) Zeneszerzeményei között van: vonós négyes, trio, sonata; de hirnevét zongorára irt 32 magyar ábrándja és 19 zenei idylje alapitotta meg, melyekben ujabb népdalainknak legbecsesebb kincseit dolgozta fel.

Kiváló sikereket aratott a 30-as évek elején *Heller István* hirneves zongoravirtuoz (szül. 1815-ben Budapesten.) Zon-

Digitized by Google

gorára irt műveinek száma 140., ezeket eredetiség, finom izlés, elegáns kidolgozás s főleg dallamosság jellemzi. 1838. óta Párisban tartózkodott, hol mint kitünő zongora-tanár az elsők közt foglalt helyet, s hol meg is halt.

Európai hirü magyar zongora virtuoz *Zichy Géza* gróf, ki 14 éves korában szerencsétlen puskalövés következtében jobb karját veszité. Ernyedetlen szorgalma által sikerült balkezét annyira kimüvelnie, hogy nemcsak a hazában, hanem az egész müvelt világon bámulatot keltett virtuozus zongorajátékával. Mint zeneszerző számos müdalt, több zene- és énekkari jeles müvet, továbbá «Alár» czimü operát irt; zeneszerzeményeihez a költeményt nagyobb részt maga irja.

A magyar népdal, müdal és férfikarok szerzésében kiemelkednek *Egressy Béni* — a «Szózat» dallamának irója — gyönyörü, népies dalaival, *Zimay László, Langer Viktor, Lányi Ernő* müdalaikkal. *Erkel Sándor* — a kitünő karnagy — hazafias férfikaraival. Az ujabbak közül *Gaál Ferencz* és *Tarnay Alajos.*

Zenei irodalmunkkal egy kiválóan magyar szinműfaj áll szoros kapcsolatban, a *népszinmü*, mely tárgyát a hazai népéletből meriti, s melynek zeneileg egyik főkelléke a népdal és a táncz. Szigligeti Ede volt e műfaj megteremtője, első két népszinművéhez a «Szökött katona» és «Csikós»-hoz *Szerdahelyi Józsefirta a zenét, felhasználva legrégibb és legtöröl*metszettebb népdalainkat: «Mátyás diák», «Bányarém», «Liliomfi» zenéjét is ő szerzette, későbbi népszinművekhez zenét irtak még: *Egressy Béni, Bognár Ignácz, Káldy Gyula, Erkel Gyula, Nikolits Sándor.* E műfajban mint előadó művészek különösen kitüntek: *De Cau Mimi, Füredy Mihály, Tamásy József, Hegedüs Lajosné szül: Bodenburg Lina* és jelenleg *Blahánė Kölesi Lujza.*

E műfaj nagyban hozzájárult ahhoz, hogy magyar népies zenénket a külföldön is megismerték s megkedvelték, mert kiadóink egy-egy népszinmű első előadása után az abban alkalmazott szebbnél szebb dalokat azonnal kiadták, terjesztették nemcsak hazánkban, de a külföldön is, alkalmat szol-

Digitized by Google

gáltatva arra, hogy idegen zeneszerzők is foglalkozhassanak a magyar népzenei styllel. Ma már egész anthologiát kellene irnunk, ha elő akarnók sorolni mindazon zeneszerzeményeket, melyeket külföldi hires zeneszerzők 100 év óta magyar stylben irtak, vagy melyekben magyar népdalokat használtak föl. *Haydn József*, *Beethoven Lajos*, *Schubert Ferencz*, *Weber Károly Mária* műveiben számos magyar részletre akadunk, az ujabbak közül csak nehányat emlitve: *Berlioz Hector* (hires Rákóczi-induló átiratával) *Volkman Róbert* «Visegrád» czimü zongorára irt tizenkét zeneképe, «Ungarische Skizzen» (7 zene vázlat) «Souvenir de Maroth», «Au tombe du comte Széchenyi» *Brahms János* négy füzet «Ungarische Tänze» «Magyarisch», »Zigeuner Lieder». *Raff Joachim* «Ungarische Tänze». *Hofman Henrik* «Ungarische Suite», *Bülow Henrik* «Marche héroique» (a Rákóczi- és Hunyadi-indulók átirata) *Massenet Gyula* «Marche hongrois» *Delibes Leó* (Coppélia balletjének egyes részei) *Mascagni Péter* («Fricz barát» operájában). Ezeken kivül *Dreischock*, *Thalberg*, *Schul*, *Wilmershof*, *Rubinstein*, *Molique*, *Sarasate* világhirü zongora- és hegedümüvészek is irtak hangszereik számára kitünő változatokat, ábrándokat magyar stylben, kedvelt népdalok alkalmazásával.

Midőn a hatvanas évek elején az operett nálunk is divatba kezdett jönni, nehány zeneszerző ezen a téren is tett kisérletet. Az elsők között volt *Allaga Géza* és *Huber Károly*; ezeket követték *Káldy Gyula*, *Erkel Elek*, *Hegyi Béla*, *Sztojanovits Jenő* stb.

Ujabban nehányan a ballet-zenével szép sikert értek el, s valóban jeles, eredeti zenét irtak: *Szabados Károly*, ki «Vióra» czimü balletjével általános feltünést keltett, továbbá: *Sztojanovits Jenő* «Csárdás», *Kerner István* «Az ércz ember», *Tóth Lajos* és *Metz Albert* a «Nappal és éjjel» balletjeikkel jeles zeneszerzői tehetségüknek adták tanujelét.

Számos kiváló hazánkfia szerzett becsületet külföldön a magyar névnek, u. m.: *Joachim József* az ujabb kor legnagyobb hegedümüvésze, a berlini «Academische Hochshule der Musik» igazgatója, zeneszerzeményei között legértékesebb

Digitized by Google

«Magyar hegedü verseny»-e. *Reményi Edc, Auer Lipót* a pétervári conservatorium igazgatója, *Singer Ödön* a stuttgart-i udvari zenekar versenymestere. *Josephi Rafael* a new-yorki zenede igazgatója. Mint karnagyok: *Richter János* (Bécs), *Sucher* (Berlin), *Seidl* (New-York). Mint világhirü énekesek és énekesnők: *Mainvillené Fodor Jozefa, Schodelné, Liebhardt Lujza, Hollósy Cornélia, Csillag Róza, Benza Ida, Stéger Ferencz, Wurda József, Beck János, Bignio Lajos* és még számosan.

Mint jeles zongoramüvészek és zongoratanárok megemlitendők: *Sipos Antal* számos zongorára irt szerzeményeivel, továbbá: *Theind János* és *Deutsch Villy*, kik tevékeny részt vettek a főváros zenei életében. A zeneszerzéstant tanitották: *Mosonyi Mihály* és *Nikolits Sándor*, s elmondható, hogy majdnem az egész ifjabb zenei nemzedék tőlük nyerte kiképeztetését. Mint zeneirók jeleskedtek a fentebb emlitett id. Ábrányin kivül — *Mátray Gábor, Bartalus István*; előbbi ismertette a régi magyar zenét «Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek dallamai a XVII. századból» czimü müvében. Barthalus felette érdekes kiadványaival, «Magyar Orpheus, vegyes tartalmú zenegyüjtemény a XVIII. és XIX. századból.» «Magyar népdalok egyetemes gyüjteménye» utóbbiban 534 népdalt ismertet. Ujabban *Káldy Gyula* «Régi magyar zene kincsei», (1672-től 1837-ig) «Kurucz dalok», «Régi magyar harczi dalok, verbunkosok». «A szabadságharcz dalai és indulói» (1848—1849.) czimü müveivel nagy feltünést keltett.

Megemlitendő még, hogy e század eleje óta hazánkban számos zenemüvelő intézet és iskola keletkezett. Kolozsvártt már 1819-ben létrehozták a ma is fennálló első magyar zenedét (ugyanott adták elő 1821-ben az első magyar operát) 1833-ban Arad városa követte e példát. 1840-ben Pesten hasonló intézetet alapitott egy mükedvelő társaság «Hangász egylet» czimen, melyből később a «Nemzeti zenede» alakult. A 60-as években Debreczen városa is alapitott zeneiskolát, követte ebben Kassa, majd Szeged, s ujabban Szabadka.

Budapesten a 60-as években nyilt meg az «Országos

Digitized by Google

szini tanoda» melyben az operai éneket is tanitották. Ugyanakkor alakult a «Budapesti zenekedvelők egylete» és a «Budai zeneakadémia», később mind a két intézetben zeneiskolát szerveztek, 1875-ben nyilt meg az «Országos magyar zeneakadémia» melynek élén *Liszt Ferencz* és *Erkel Ferencz* állottak. Végül legujabban 1889-ben nyilt meg *Káldy Gyula*, *Nikolits Sándor* és *Major J. Gyula* vezetése alatt a «Magyar zeneiskola», mely különösen a magyar zene ápolását és tanitását tüzte ki czéljául.

Ezek mellett számos magyar zene- és ének-egylet létezik még ugy Budapesten, mint a vidék nagyobb városaiban s ma már a fővárosnak is oly élénk hangverseny-idénye van, mint akár Bécsnek, vagy Lipcsének. Első sorban a «Philharmonikusok intézménye», a «Budapesti zenekedvelők egylete» és a «Budai zeneakadémia» hangversenyeit kell kiemelnünk, ezek mellett az «Országos zeneakadémia» a «Nemzeti zenede» és a «Magyar zeneiskola» előadásait, nem is számitva több rendbeli «Kamarazene társulat» estélyeit. Ehhez járul még a sok hirneves külföldi hegedü-, zongora-, énekművész föllépte, kik Budapestet rendesen fölkeresik.

Legujabban történeti hangversenyeket is rendeztek *Bartalus István* és *Káldy Gyula*, felelevenitvén különösen a XVII. XVIII. századbeli legbecsesebb magyar zenei ereklyéket. Ezen felolvasások — történeti és tudományos tartalmuknál fogva — rendesen a «Magyar tudományos akadémiá»-ban tartatnak.

Valóban büszkeség töltheti el keblünket, hogy a magyar zene aránylag rövid idő alatt oly magas fokra emelkedett, mert összehasonlitva más nemzetek (olasz, franczia, német,) zenei culturájával, melyeknek közel háromszáz éves multjok van, az elért eredmény igazán meglepő. A nemzet ezredéves magasztos ünnepén utalhatunk hazánkfiai között világhirü, kitünő zeneszerzőkre, kimagasló művekre a zeneművészet minden fajából, és tekintve a magyar zene eddigi fejlődését, haladását, e részben teljes bizalommal s nagy reménynyel nézhetünk a jövő elé.

Digitized by Google

A MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS MŰIPAR.

A magyar képzőművészet, fájdalom, nem tekinthet vissza fényes multra, mint a többi nyugoti nemzeteké s a magyar művésznek idegenbe kell vándorolnia, hogy letünt századok nagy művészi alkotásaiból tanulságot és lelkesedést merithessen.

Hogy ennek oka nem a magyar faj rátermettségének hiányában, hanem a kedvezőtlen viszonyokban keresendő, azt eléggé bizonyitja az a lendület, mely az általános fejlődés, a nyugodt munkásság s a komolyabb kulturális törekvések korszakának beállta óta a képzőművészetek minden ágában nálunk is észlelhető.

Egy tekintet az ország történetére, melynek hosszú századai teltek el a létért és az általános kereszténység érdekeiért vivott kemény harczokkal, érthetővé teszi, hogy a magyar, kiről ama kort festve, azt énekli a költő, hogy »egyik kezében eke szarva, másik kezében kard« — nem találhatott időt és módot magasabb kulturális és művészi czélok megvalósitására.

Mégis, mindezek daczára, hazánk régibb multjában a művészeti elem nem hiányzik teljesen.

A történelem egyre több adatot szolgáltat arra, hogy az ország már az első századokban sem volt hijával a jelentékenyebb művészi alkotásoknak.

Digitized by Google

Elég rámutatni arra, hogy Szent-István, első királyunk, hosszu — majdnem négy évtizedre terjedő — uralkodása alatt tiz püspökséget, sok apátságot és kolostort alapitott s ezek mellé kisebb-nagyobb egyházakat emelt.

Ezeket a háborus századok viszontagságai mind romba döntötték s a felforgató viharok veszedelmei után csupán a pécsi székesegyház maradt épen, melyet fényes belső fölszerelése miatt középkori okleveleink »aurata« jelzővel emlitenek. Hasonló magasztalással szólnak emlékink a XII. században épült esztergomi bazilikáról is; de érdekes, hogy meg volt abban az időben a magasabb művészi érzék és az anyagi erő ahhoz is, hogy a központoktól többé-kevésbé távol eső vidéken is aránylag nagy műértékű templomok emelkedjenek, a minő a remek kapuzatáról műtörténetileg nevezetes *jáki*, azután a *lébényi* s más kisebb templomok.

A XIII. század közepe előtt épült román izlésü templomok monumentális külsejével azok belső diszitése is kellő arányban állott. Természetes is, hogy a magyar nemzet, mely külső megjelenésében s környezetében a fényt, pompát mindig kedvelte, mely alkalomadtán ragyogni szeretett, e jellemvonását az egyházak berendezésénél és diszitésénél is érvényesitette. S hogy ez a pompa, mely az anyag drágaságával s a művészeti formával egyaránt tündöklött, nem szoritkozott csupán az egyházi tárgyakra, arról fényes bizonyságot tett az 1884-ben Budapesten rendezett ötvös-műkiállitás, mely pedig csak hézagosan gyűjtötte egybe a régibb Magyarország mesés értékü s művészeti becsü fegyvereit, ékszereit, házi és templomi disztárgyait.

Ez a meglepő gyüjtemény némi fogalmat nyujthatott arról a fényről és pompáról, melyet régi utleirások — az Anjouk, majd Zsigmond s legutóbb Hollós Mátyás király korából — a legnagyobb bámulat és magasztalás szavaival emlitenek.

A pusztulás, mely ezt a fényes kort követte, annyira letarolta mind azt, amit művészeti tekintetben a nemzeti dicsőség fénykora alkotott, hogy a krónikások feljegyzéseit kétkedéssel kellene fogadnunk, ha nem látnók a Mátyás

Digitized by Google

király budai könyvtárából néhány példányban ránk maradt páratlan fényű s hártyára irt Corvina-codexeket, melyek az olasz renaissence-kor legjobb művészeitől finom miniatur-festményekkel diszitve, a nagy fejedelem bőkezüségéről és művészet kedveléséről meglepő bizonyságot szo'gáltatnak.

Fájdalmas valóság, hogy az ezt követő korszak, melyben a barbár törökség özönlötte el pusztitó hordáival az országot, elölte a művészeti életet, mely bár idegenből átültetve, rendelkezett minden föltétellel arra, hogy megvesse alapját a további fejlődésnek.

Százötven évig volt az ország állandó csatatér. Művészetről e korban alig lehetett beszélni. Ami kevés a multból maradt, az a Felvidék apró városaiba menekült s ott egyes templomokban, középületekben vonult meg.

Eredeti épségében ott is alig maradt meg valami a XV. és XVI. század emlékei közül. A *kassai dom* s egyes falvak kis templomai, a csúcsíves épitészet alkotásai, egyaránt gyökeres restaurátióra szorultak. Egyetlen világi rendeltetésü csúcsives művészeti emlékünk a *bártfai*, minden oldalról szabadon álló szép tanácsház, mely azonban csak épitészeti szempontból érdekes, míg művészeti diszités szempontjából, nem sok nevezetest tud felmutatni.

Pedig abban az időben a stilszerübben épült falusi templomok is jelentékeny művészeti, vagy legalább műtörténelmi becscsel biró falfestményekkel ékeskedtek. A bekövetkezett hanyatlást jellemzi, hogy ezeket a falfestményeket lassankint vastag mészrétegek borították s itt-ott csak a legujabb időben fedezték fel javitások, bontások, vagy restaurálások alkalmával.

Nehéz volna megállapitani, hogy ezeknek a falfestményeknek készitői hazai, vagy idegen művészek voltak-e, de figyelemre méltó, hogy az egyházi tárgyak mellett a közelmult, vagy saját koruk politikai eseményeit is ábrázolták. Ilyenek a *veszprémi* Gizella-kápolna és a *turniczei* templom falfestményei, mely utóbbi Szent-László király legendájának egyik epizódját tünteti fel; továbbá a *szepes-váraljai* csúcs-

Digitized by Google

ives művészetben átidomitott és megtoldott, eredetileg román izlésü székesegyház falképe, mely politikai hátterü egyházi cselekményt ábrázol.

Más említésre méltó momentumok nem kinálkoznak egész a XVIII. századig, melynek elején egyszerre két jeles tehetségü festő tünt fel Magyarországon : *Kupeczky János* és *Mányoky Ádám.*

Nem ők voltak az elsők, kiket a magyar géniusz adott a művészetnek, annak bizonyságául, hogy a magyarságban a művészetre való hajlam és tehetség nem hiányzott, csak lappangott, de néha egy-egy sugara kitört, fényes sávot irva le a nemzeti kultura borus égboltozatán. *Dürer* Albert is, a nürnbergi mester, a Békés megyéből kivándorolt *Ajtós* családnak volt a sarja. Igaz, hogy ő már külföldön született s valószinü, hogy tehetsége alig is fejlődhetett volna ki, ha nem kerül Miksa és V. Károly császár műpártoló udvarának légkörébe, de dicsőségéből mégis joggal követelhetjük meg a magunk részét és büszkén vallhatjuk a magunkénak.

Kupeczky János (1667—1740) és *Mányoky* Ádám (1673—1757) szintén a külföldön érvényesitették tehetségüket. A hazai talaj akkoriban sem adhatott még elegendő táplálékot a művész-léleknek. Az előbbi sokáig — 22 évig — volt Rómában, majd Bécsbe tért vissza, utóbb Nürnbergbe költözött s ott is halt meg. *Mányoky*, Scheiby András hannoverai udvari festőnél, majd Largilliére Miklósnál Párisban tanult, később ugyanott és Hollandiában folytatta tanulmányait. Rövid ideig II. Rákóczy Ferencz szolgálatában is állott, 1712-től mint II. Ágost lengyel király udvari festője Varsóban, majd mint III. Ágost szász király udvari festője Drezdában élt, az utóbbi helyen haláláig.

Mindketten — hiven a korszakhoz, melybe működésük jelentékenyebb része esik, főleg az arczképfestést művelték. Ugy egyik, mint másik a Rembrandt és Van Dyk utánzásából és olaszországi tanulmányok hatásából keletkezett iránynak volt a követője. Alakjaik élénk megjelenésüek, szineik mélyek és meleg világitásuak.

Digitized by Google

Ugyancsak a XVIII. századból valók a budapesti egyetemi templom falfestményei. Nagyon meg vannak viselve az időtől, de mai állapotukban is föl lehet ismerni bennük a már ereje fogytán levő barokk művészetetet, mely elégtelen eszközökkel nagy hatásra törekszik.

Ily viszonyok között lépte át a magyar művészet a XIX. század küszöbét.

Élénkebb művészi élet e század elejéről sem jegyezhető fel. De nemsokára az eszmék forrongása, a szellemi élet felpezsdülése szélesebb hullámgyürüivel elérte hazánkat is. Itt első sorban az irodalom ujjászületését eredményezte, melynek a szabad eszméknek eleinte titkos, majd egyre hatalmasabban nyilvánuló, az erőszakos elfojtás kisérletei közepette mind jobban izmosodó kultura járt a nyomában.

De csakhamar akadtak egyes merész vállalkozók, élükön Trefort Ágosttal, a későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, kik nem nézhették tovább azt a szégyenitő ürt, mely a képzőművészeti élvezetek teljes hiánya miatt a magyar társas életben tátongott. Törekvéseik eredménye az első magyar műegyesület, mely kül- és belföldi ujabb festmények időnkinti kiállitására, néhánynak megszerzésére és a tagok között való kisorsolására szervezkedett.

Ujabb parlamentáris kormányzatunk, mindjárt első éveiben, a művészet istápolását szintén felvette országos gondjai közé s ha nem ment is eleinte tovább néhány tehetségesebb művésznövendéknek, külföldi tanulmányok végezhetése czéljából való segélyezésénél, ez akkoriban mégis reform-számba ment, mert elvi elismerését foglalta magában annak, hogy a művészet fejlesztése állami feladatat.

Hogy ez a feladat néhány ösztöndij adományozásában nem merülhet ki, azzal ugy a művészet emberei, mint az irányadó körök már akkor is tisztában voltak, azonban a politikai rendezkedés küzdelmei és különösen az ország kedvezőtlen pénzügyi helyzete miatt a messzebbmenő állami közrehatás megvalósitása meglehetősen hosszu halasztást szenvedett.

Digitized by Google

Az első komoly lépés a hetvenes évek elején történt, mikor megnyilt első képzőművészeti szakiskolánk, melynek fölállitását főleg az tette elodázhatatlanná, hogy az ország iskoláiban a rajzoktatás szakszerüen képzett tanerők hiányában, teljesen el volt hanyagolva és sürgős feladat volt mindenekelőtt megfelelő tanerők kiképzéséről gondoskodni, azzal a hivatással, hogy a tanintézetekben a szép iránti érzéket már a serdülő ifjakban fejleszszék s a mellett természetesen a szorosan vett gyakorlati czélokat is tervszerü oktatással biztositsák.

Az emlitett intézeten kivül ezelőtt körülbelül tiz évvel kezdte meg működését a festészeti mesteriskola, melyben egy külföldről visszahóditott jeles mesterünk, *Benczur Gyula* vezetése alatt legalább 10—12 tehetséges fiatal festő magasabb művészi kiképeztetésben részesülhet.

Mindezekben a tényekben az államkormány, külföldi példák után indulva, annak a vezető, serkentő és kezdeményező tisztnek kivánt megfelelni, melyre nálunk annyival nagyobb szükség volt, mivel a társadalom a század közepe után is még meglehetős közönynyel viseltetett a képzőművészeti élvezetek s a művészet magasabb rendü érdekei iránt.

El kell ismerni, hogy lassankint e tekintetben is örvendetes változás észlelhető. Részint a műegyesület működése, részint a kormány által életbe léptetett művészeti intézmények hatása alatt s kétségtelenül a békés korszakban termékenyebb talajra talált nemzetközi kölcsönhatás s az időszaki sajtó terjedése folytán is a nagy közönség érdeklődése mindinkább ébredezni kezdett s hála e különböző befolyások összeműködésének, most már egy-két évtized óta — különösen a művelt középosztály megszokta s nem tudna lemondani többé arról az élvezetről, melyet művészeti tárlataink szemlélete nyujt, sőt — Ő felsége a király pártfogásának s amaz évenkint visszatérő vásárlások példáján felbuzdulva, melyek a kormány részéről a Nemzeti Muzeum részére történnek, — az aristocrátia s a vagyonosabb polgárság anyagi

Digitized by Google

áldozatoktól sem riad vissza, hogy lakásait művészi képekkel és szobrokkal ékesitse.

Nagyon természetes, hogy a társadalom részvéte a gyakorló művészek munkásságára is bátoritólag hatott s idővel a művészi pályát a keresettebb élethivatások közé emelte; mert nem hiányzott már az alap arra, hogy a tehetséges művész az alkotás gyönyöre mellett a megélhetés, az anyagi boldogulás eszközeit is megtalálhassa. Művészeink társadalmi állása emelkedik, becsvágyukat a külföldnek lassankint feléjük forduló figyelme, elismerése is fokozza. Sürübben látjuk ma már a művészet minden ágára tódulni a fiatal tehetségek szemlátomást növekvő számát.

Odáig jutottunk, hogy van már művészeti közéletünk, s ha meggondoljuk, hogy mindez jóformán néhány évtized intensivebb munkájának eredménye, biztató reménynyel tekinthetünk a jövőbe.

Visszatekintve, könnyü megtalálnunk legujabbkori művészi haladásunk mértföldköveit. Mert bármily rövid időre szoritkozzék is a komolyabb művészeti mozgalmak kora Magyarországon, a gyarapodás folytonossága egész az aránylag rohamos emelkedésig természetes alapokon épült.

Sajátszerü, de való, s emelkedésünk gyorsaságát jellemzi, hogy még köztünk járnak néhányan az úttörők közül, kik a felvirágzás korának hajnalát látták s a kezdet nehéz munkáját végezték. Csak az ő elbeszéléseik alapján alkothatunk magunknak igazi fogalmat, annak a művészeti állapotnak szerény egyszerüségéről, mely századunk első harmadának vége felé nálunk uralkodott.

Természetes, hogy a fejlődés, mely a termelők és fogyasztók növekvő számában jutott kifejezésre, szorosan vett művészeti értelemben önálló, független nem lehetett; hiszen nemcsak tudását, hanem inspirátióit is legnagyobb részt külföldről vette, s igy nem csoda, hogy a külföldi középpontokban uralomra jutott művészeti irányok majdnem kivétel nélkül találnak képviselőket a magyar művészek alkotásaiban.

Digitized by Google

Nem hiányzott ugyan a törekvés az önállóságra. Ingerlő feladatnak látszott, a külföld különböző irányzataival egy speciális «magyar iskola» eszményét állitani szembe. Az e nembeli törekvések azonban nem egy aesthetikai értelemben vett külön válfaj megállapitására, hanem — ami akkor igen szerencsés tünet volt, — az ötvenes-hatvanas években monumentális feladatok kitüzésére és megoldására való általános hajlamra vezettek.

A történelmi tárgyu feladatokkal való próbálkozás volt akkor napi renden. Ifjabb festőink legtöbbje csak történelmet festett és főleg, csaknem kizárólag, hazai történelmünk hatásosabb mozzanataiból válogatott.

Kivételes időszak volt ez, melyben a művek irányzata, sajátságos politikai helyzetünknél fogva, már egymagában is aesthetikai érdem számba ment, legalább a nagyközönség itélő széke előtt. A közhangulatnak engedő ifju képzőművészetünk többé-kevésbé sikerült történelmi festmények egész sorát állitotta elő, melyek, telve politikai czélzásokkal, a nemzet dicsőbb napjaira való biztató visszemlékezésekkel, hatásukat soha el nem tévesztették.

Az akkori műegyesület a föntebbi kategoriába tartozó művek javarészét sokszorositttatván, évi műlapjai gyanánt sok ezer példányban terjesztette az országban, az eredeti műveket pedig vagy a műtársulat, vagy aláirás utján egyes szövetkezetek vásárolták meg s a Magyar Nemzeti Muzeum képtárának ajándékozták.

Mindezek a művek csupán feladatuk természetére nézve egyeztek meg, egyenkint azonban kisebb-nagyobb mértékben az egyes külföldi mestereknek sajátszerüségét tükrözték, amaz iskolákét, melyekbe művészeink ifjabb nemzedéke tanulni járt.

Egy részük Rahl Károly, a hirneves bécsi művész vezetésére bizta magát, mikor ez a bécsi akadémia tanári székétől megválva, s ugyanott magán festőiskolát nyitott. A másik rész ugyancsak a bécsi akadémiánál kezdte meg tanulmányait, de azután Münchenbe térve, Piloty Károly mesteriskolájában nyerte további kiképeztetését.

Digitized by Google

Ismeretesek ama főbb jellemvonások, melyekkel a Rahl nevéről elnevezett művészeti irány különbözik a müncheni iskola irányától, mely nagyérdemü mestere, Piloty Károly vezetése alatt annyi jeles művészt nevelt. Amabban az allegoria kedvelése divott; fő czélul a szerkesztés lineáris bája és lendülete, a régi mesterek aranyzománczos szinhatása volt kitűzve. Emebben a tárgy választása és megalakitása körül bizonyos foku reálizmus volt az uralkodó elem, a romanticismusnak némi utóizével, de az öltözet és a régészeti adatok nagyobb hitelességével kapcsolatban.

Az első csoportból művészeink közül *Than* Mór és *Lotz* Károly váltak ki. Lotz tovább maradt a bécsi mester mellett; Than több éven át Párisban, utóbb Rómában tartózkodott. Mindkettő állandó hive maradt a mester irányának, aki velök együtt a renaissance-kori remekművek alak- és szinbeli tökéletességein lelkesülve, a régi mesterek példája nyomán iparkodik művészeti eszményeit megvalósitani.

Than és Lotz ma is elsőrendü festőink közé tartoznak. Sokáig csak együtt emlegették őket, mert itthon sokáig csak ők ketten képviselték a magasabb művészeti feladatokra termett képességet és sok éven át, mint elválhatatlan és rokon irányu munkatársak, hiven megosztoztak ama gyér föladatok sikeres teljesitésén, melyek az utolsó harmincz év folyamán az emlékszerü falfestészetnek jutottak hazánkban. De az elsőséget a művészi erőgyarapodás utóbbi éveiben is megtartották, s alig van régibb vagy ujabb középületünk, melyben hol együtt, hol — később már — különváltan, magas művészi tudásukat s jeles tehetségüket meg ne örökitették volna.

Alkotásaik hosszu sorából legyen itt megemlitve Lotz Károly óriási plafondfestménye a m. kir. operaházban, mely nemcsak rendkivüli terjedelme, hanem különösen művészi bevégzettsége szempontjából méltán sorolható a művészet e nembeli legkiválóbb alkotásai sorába, s melynek hatása alatt a szerény mesternek nemcsak a hazai közvélemény, hanem a műértő külföld is a legteljesebb elismerés és magasztalás babérjával adózott.

Digitized by Google

Than Mór művei közül legkönnyebben hozzáférhetők a budapesti személypályaudvar nagy csarnokában levő falfestményei, melyek közül «a közlekedés allegoriája» emelkedik ki terejedelmével és művészi becsével egyaránt.

A Piloty-iskola legjelesebb képviselői hazánkban *Wagner* Sándor és *Lieczen-Mayer* Sándor, *Benczúr* Gyula és *Székely* Bertalan. Az általános iránynak ők is hódoltak azzal, hogy egy-két magyar történelmi tárgygyal léptek honfiaik elé. Ezek közül legnépszerübbek lettek *Benczúr* «Vajk (Szent-István) megkereszteltetése» és *Székely*nek az a festménye, mely II. Lajos, a Mohácsnál elveszett szerencsétlen magyar király holttestének feltalálását ábrázolja. (Mindkét festmény a Nemz.-Muzeum képtárában van elhelyezve.) Wagner Sándor és Lieczen-Mayer Sándor később Münchenben telepedtek le, mint a hires akadémia tanárai, *Benczúr* Gyula, miután huzamos ideig, mint a balvégzetü II. Lajos bajor király kedvencz festője, szintén Münchenben működött, haza jött, hogy a festészeti mester-iskola élére álljon, melynek jelenleg is vezetője. *Székely* Bertalan a monumentális festészetnek mind máig hive és mestere, kit az utóbbi években a falfestészet terén is sűrűn foglalkoztatnak és méltán, mert ma Lotz és Than mellett e műfajnak ő is hozzájok méltó képviselője, a mit főleg a pécsi bazilikában és legujabban a budai Mátyás templomban végrehajtott remek falfestményeivel igazolt.

Az 1848 előtti jeles osztrák mesterek kevés nyomot hagytak magyar növendékeik művészetén. Bizonysága ennek Waldmüller, a reálismusnak nagy tehetségü uttörője Ausztriában, kinek magyar tanitványa, *Zichy Mihály*, a nagy hirre emelkedett kitünő művész, annyira felszabaditotta magát mesterének befolyása alól, hogy nagyszabásu festményein, czéljául az elvont eszmények ábrázolását tűzte ki. Azonban műveinek mély hatását mégis csak a szigoruan realistikus iskolának tulajdonithatni, melyben később oly magas fokra fejlesztett rajzoló képességének alapját vetette meg. Ez a rajzoló művészet emeli Zichyt oly magasra kortársai fölé s ennek tulajdonitható, hogy habár, mint az orosz czárok udvari fes-

Digitized by Google

tője, állandóan Szent-Péterváron lakik, a hazai közönség köreiben mégis általános népszerüségnek örvend, mert a távolságot elenyészteti a jeles művésznek az az utánzásra méltó ambitiója, hogy magyar költők műveit diszitse remek illusztrátióival. Madách «Ember tragédiája», s legujabban Arany János költeményeinek illusztrátiójával e műveknek olyan belső szépségeit tárta föl, a melyek eddig a felületesebb olvasó előtt rejtve maradtak, mert nem szolgai másolója a költő leirott gondolatának, hanem — lelkében maga is költő — mint költőtársainak hivatott interpretatora méltán osztozik amazok népszerüségében.

Monumentalis festészetünk egyik legmagasabb rendü képviselője kétségtelenül *Munkácsy Mihály*, ki a társadalmi nehézségek és akadályok tömkelegéből a festőművészeti hirnév oly magaslatára küzdötte fel magát, melyen husz év óta Magyarországnak egyik dicsősége. A kezdet nehézségein átvergődve, első művészpártfogója Ligeti Antal, a jeles tájképfestő volt. Ő ajánlotta a fiatal Munkácsyt Knaus Lajoshoz, a düsseldorfi hirneves életképfestőhöz, s mint ennek tanitványa festette a «Siralomház»-at, első nagy hatásu képét, mely már a párisi Salon-ban is rendkivüli figyelmet keltett és ritka elismerésben részesült.

Ettől fogva Munkácsy fényes tehetsége az egész müvelt világ szeme előtt fejlődött és érvényesült s fölösleges volna e ragyogó művészpálya köztudomásu mozzanatait e rövidre szabott ismertetésben hosszasan részletezni. Elég emlékeztetni azokra a világra szóló sikerekre, melyeket — a népéletből vett genre-képei az «Éjjeli csavargók», a «Zálogházban» s az «Ujonczok» után — «Milton leányai» «Mozart végperczei» — utóbb nagyszabásu egyháztörténelmi festményeivel, a «Krisztus Pilátus előtt» s a «Golgotha» czimüekkel aratott s előttünk áll a művész a maga teljes nagyságában. Uj térre, a hazai tárgyú történelmi festészet terére lépett a «Honfoglalás» nagyszabásu képének megalkotásánál, s előkelő tehetségének sokoldaluságát mutatta be a bécsi műtörténelmi muzeum palotájának nagy méretü allegorikus mennyezeti

Digitized by Google

festményében is, melynek tárgya a renaissance-kori művészet dicsőítése. Munkácsy még mindig ereje teljében, jelenleg a nagy egyháztörténelmi képek harmadikának, az «Ecce homo»-nak befejezésén dolgozik s bizonyára ez sem fogja még bezárni sorát a mesterműveknek, melyek rendkivüli képességének minden időben tanui és hirdetői lesznek.

Ami ifjabb művésznemzedékünket illeti: ennek tagjai közül a szakbeli ügyességet mind nagyobb számmal sajátitják el s most már minden műfajnak vannak hivatott művelői, sőt vannak — kisebb számmal — speciálisták is. Általában a modern divatos áramlatoknak hódolnak s egyrészt a tisztán nemzeti elem, másrészt és különösen a magasabb rendü feladatok aránylag kevés művészt lelkesitenek. Érthető tünete ez a kornak, melyben a szellemi élet egész mezején a végletekig fokozott változatosság ingadozásra vezetett, mely megnyugvását gyakran az ujszerűnek, a rendkivülinek hatásában keresi. Hozzájárul ehhez az a forrongás, mely a felpezsdült magyar művészélet sajátos viszonyaival függ össze s a nálunk még ifju művészeti kulturának a külföld százados alapokon mozgó haladásával való kénytelen versenyéből meriti izgató elemeit.

Mindamellett a monumentálisabb festészet idősebb mesterei sem maradnak reményteljes epigonok nélkül. Ezek közül már is szép sikerekre tekinthet vissza *Feszti Árpád*, ki 1890-ben «Szűz Mária és Magdolna Krisztus sirjánál» czimű képével, utóbb a törvényszéki palota falfestményeivel, az imént pedig a Magyarok bejövetelét, Árpád honfoglaló harczát ábrázoló óriási körképével tünt fel és *Roskovics Ignácz*, ki különösen a nagyobbszabásu egyházi festészet terén jeleskedik.

Áttérve a többi műfajokra, első sorban az arczképfestésről kell megemlékeznünk, mely már is szép szinvonalra emelkedett. E műágnak behatóbb művelésére a hazai erők szaporodásán kivül még különös ösztönt adtak Trefort miniszternek buzditó nyilvános fölszólalásai, ugy szintén a külföld példája, hol az arczképfestés szellemesebb művelői nagy tiszteletben állanak; továbbá egy-két specialistának, különösen *Benczúr*

Digitized by Google

Gyulának megtelepedése Budapesten, kinek arczképfestői kiváló tehetsége hatalmas mivoltában ugyszólván csak itthon lett nyilvánvalóvá; végül a mai kor egész szellemi áramlata és szükségérzete, mely az emberi jellemnek és e jellem külső jelentkezésének hivebb kidomboritására törekszik.

Keresettebb arczképfestőink az emlitett Benczúr Gyulán s a Béesben lakó *Angeli* Henriken kivül: *Horovitz* Lipót, *Barabás* Miklós, az általános tiszteletnek örvendő érdemdús veterán, azután *Vastagh* György, *Stettka* Gyula, *Balló* Ede, *Karlovsky* Bertalan, *László* Fülöp és mások.

A legnagyobb tért a művészeti tevékenységben nálunk is a kiterjedésében határtalan, tárgyaiban kimerithetetlen életkép hóditotta el.

Előszeretettel fordulnak festőink a népélethez s ez talán az egyetlen, melyben a speciális magyar nemzeti tárgyak gyakoriak. Sokan vannak, kik e téren jeleskednek. Igy *Bihari* Sándor, ki legnagyobb hatást eddig a «Biró előtt» czimü képével ért el, *Vágó* Pál pompás zamatu képeivel, melyekben a változatosan érdekes állatvilágot is belevonja alakitásainak keretébe. Ily irányban működik szép sikerrel *Pataky* László is.

A modern társaséletből meritett hatásos episódoknak s egyes bizarr alakoknak hol jókedvüen jellemző, hol élesebb alakitásaival széles körü hálás közönséget szerzett *Margitay Tihamér.*

Általában az életkép terén működik festőink majdnem egész gárdája, melynek soraiból még csak *Ebner* Lajos, *Jendrassik* Jenő, *Nadler* Róbert, *Baditz* Ottó, *Csók* István, *Jankó* János, az orientalisták közül *Paczka*, *Eisenhut* Ferencz és *Tornai* Gyula legyenek megemlitve.

A *tájfestészet* terén Magyarország egy nagyhirü mesterrel dicsekedhetik: *Markó* Károlylyal. Mint mérnök kezdte pályafutását, de csakhamar a művészi pályára lépett. Miután a század elején nálunk uralkodó viszonyok, tanulmányait, élete folyamát küzdelmessé tették, Olaszországba menekült, hol 1860-ban bekövetkezett haláláig igen termékeny és sikeres

Digitized by Google

működést fejtett ki s nagy megtiszteltetésekben részesült. Számos remekműve maradt, melyek ma is gyönyörködtetnek.

A régibb nemzedék tagja *Ligeti* Antal, ki különösen keleti kepeivel tett szert kedveltségre, melléje sorakoznak *Brodszky* Sándor, *Molnár József* és mások. Az utóbbiak, *Telepy* Károlylyal együtt főleg a hazai hegyvidék ábrázolását művelik szerencsével.

Modern tájfestészetünk zenithjét *Mészöly* Gézában érte el, kinek *balatoni* képei sajátságos melancholiájukkal és költői bájukkal eddig páratlanul állanak.*

A tájkép egyébiránt nálunk is sokak ambitiója, a jelesebbek közül s általában magas szinvonalon áll. Képviselői az emlitetten kivül: *Spányi* Béla, *Mednányszky* László, *Tölgyessy* Artur, *Aggházy* Gyula és egy tekintélyes ifju művész-csapat.

Hogy a műfajok többi elágazásai legalább megemlittessenek, álljanak itt az épitészeti festészek névsorából *Rauscher* Lajos, *Dörre* Tivadar, *Nadler* Róbert és *Schikedanz* Albert, — az állatfestők közül *Pállik* Béla és *Vastagh* Géza, — s a csendélet művelői gyanánt *Ujházy* Ferencz, *Komlóssy* Ferencz, *Kardos* Gyula, egyébként több komoly bibliai és egyházi festmény alkotója és *Csányi* Gizella, utóbbi egyszersmind annak bizonyságául, hogy ujabban már nőfestőink is vannak, még pedig szép számmal. Szakszerü képzésük czéljából állami felügyelet alatt álló s *Lotz* Károly igazgatása mellett előbb *Mészöly* Géza, utóbb Ebner Lajos által vezetett külön tanfolyam is létesittetett, mely néhány év óta az országos mintarajziskolához van kapcsolva mint külön osztály. Nő-festőink közül jelentékenyebb sikerrel működnek *Nemes* Eliza grófnő, *Konek* Ida, a Berlinben megtelepedett *Parlaghy* Vilma és mások.

* E czikk irója, *Keleti Gusztáv*, szintén egyike legjelesebb tájképfestőinknek, képein erős költői hangulat ömlik el, melyben nem egyszer az eszmék sugarai villannak fel. Ilyen pl. «A számüzött parkja» czimü festménye, a szabadságharczot követő gyászos idők komor hangulatával.

A szerkesztő.

Digitized by Google

Illusztráló művészetünket *Zichy* Mihályon kivül *Benczur* Gyula, *Wagner* Sándor, *Liczenmayer* Sándor, *Jankó* János (ki mint torzképrajzoló az országban közkedveltséget aratott), továbbá *Háry* Gyula, *Rauscher* Lajos, *Pataky* László, *Dörre* Tivadar, *Kimnach* László, *Cserna* Károly, *Benczur* Béla s többen.

A metsző művészetnek is immár több jeles képviselőjével dicsekedhetünk, élükön *Morelli* Gusztáv fametszővel és *Doby* Jenő rézmetszővel, kik, mint a m. kir. iparművészeti iskolánál szakmájuknak rendes tanárai, több jeles tehetségü növendéket képeztek már ki, de mint gyakorló művészek is sok jeles munkát mutathatnak fel s a külföldnek hasonló feladatokra való igénybevételét fölöslegessé tették. Magyar születésü *Michalek* Lajos, a Bécsben megtelepedett jeles rézmetsző, valamint az ügyes rajzoló és sokszorositó művész, ki ujabban különösen a szines sokszorositás terén működik sikerrel: *Kádár* Gábor, valamint *Krieger* Béla Párisban s a legfiatalabb nemzedékből *Strassgürtl* Károly rézmetsző Berlinben, ki már *Doby* Jenő mellett itthon nyerte kiképeztetését.

Mint a képzőművészetnek általán, ugy különösen a *szobrászatnak* is alig van számbavehető multja hazánk történetében.

Ami kevés van, arról sem szemmel látható emlékek, hanem inkább a hagyomány s a krónikások feljegyzései beszélnek.

Azok a leirások, melyeket régi könyvek avult lapjain olvashatunk letünt századok dicsőségéről, pompájáról és fényéről, a magasztalt épületeknek plastikai diszéről is megemlékeznek. E tekintetben különösen a templomok épitésénél vették igénybe a szobrászat decorativ hatását.

Mindebből alig birunk valamit, csak némi mutatványt a gyulafehérvári székesegyház relief-műveiben, valamint a pécsi székesegyház altemplomába vezető folyosó falain fönmaradt, különben is kezdetleges domborművekben, melyek lazán összefüggő, fél életnagyságu alakok és csoportozatok sorozatában Sámson és Heródes történetének néhány jelenetét

Digitized by Google

ábrázolják. Ujabb keletü és amazoknál sokkal nevezetesebb a jáki apátsági templom gazdag szobordisze, melyről egyébiránt már ez ismertetés elején is szó volt.

Csúcsives templomainkon, bár csekély mértékben s szerény igények korlátai között, természetesen szintén akadt tere a plastikai ékitménynek, s ezek közül néhány ma is látható.

A XIV. századból van első határozott nyoma annak, hogy a magyarság köréből is akadtak művészek, kik önállóan működtek a szobrászat terén. Ezek Márton és György mesterek, Miklós, kolozsvári festő fiai, kiknek nagyváradi Szent-László szobra elpusztult ugyan, de áll a prágai székesegyháztéren Szent-Györgynek bronzba öntött lovasszobra, mely a rajta levő felirás szerint, szintén tőlük való s fogyatkozásai mellett is kora szinvonalán álló jelesebb munkának mondható.

Nagyobb lendület észlelhető Mátyás király korában a szobrászat terén is. A nagy király figyelmét mi sem kerülte el, a mivel a szép iránti érzékét és pompakedvelését kielégithette. Azokat a szobrászati műveket, melyek ez időben itthon készültek, természetesen legtöbbnyire idegen, nagyrészt, sőt majdnem kizárólag olasz mesterek állitották elő, de működésük, amellett, hogy mégis csak hazánknak szentelte eredményeit, még azzal a haszonnal is járt, hogy gyönyörködtetvén, pompaszerető magyar uraink figyelmét és érzékét a plastika iránt fölkelté, aminek egyik következménye lőn, hogy az emlékszerű sirkövek és épületdiszek, szarkofágok és szobrok igen megszaporodtak.

Ezek nagy része a mindent felforgató török világ harczai alatt elpusztult, de ami ennél nagyobb baj, eltüntek, hosszu időre, a művészet fejlesztésére kedvező feltételek is, és a magyar szobrászat is voltakép csak a XIX. század közepe felé kezdi megtenni első lépéseit a czéltudatos haladás utján; mert azok a mythosi és allegóriai épületdiszek, melyekre a század elején meghonosodott classicai épitészet adott alkalmat, — aminő a Nemzeti Muzeum homlokzatát benépesitő csoport is — művészetileg alig tesznek számot.

Az első nevesebb magyar szobrászt a negyvenes éve

Digitized by Google

lelkes közhangulata emelte vállaira. Jóformán tisztán ennek köszönheti *Ferenczy* István, hogy oly hirtelen emelkedett, mert tehetsége, mely igen szük határok között mozgott, csüggedve vonult félre, midőn Pest megye kezdeménye folytán Hunyady Mátyást kellett volna monumentális szoboralkotásban megörökiteni. Ferenczynek több tekintetben szerencsésebb kortársa volt *Engel* József, kinek főereje a mythologia köréből vett női alakok genre-szerü ábrázolásában nyilvánult, de már *Széchenyi István* szoboremlékében, melyet 1880-ban a Tudományos Akademia előtt állitottak fel, nem elégithette ki a magasabb igényeket, a művészi konceptió avultas módja és az alakok merevsége miatt.

Igazán ihletett művészt vesztett el az ország *Izsó* Miklósban, kit alkotó képessége delelőjén ragadott el váratlanul a halál. Veszteségünk nagyságának legnépszerübb bizonyitéka «Busuló juhász»-a, az a költői és őseredeti terméke a magyar ihletnek, mely hazai művészetünk föllendülésének legjobb kisérletei sorában kiváló helyre érdemes s mely maga is elég volna arra, hogy mesterének művészeti törekvéseink történetében nyoma maradjon, ha nem hirdetnék is ugyanazt nagyobb szabásu művei, mint Csokonay Vitéz Mihály költő szobra Debreczenben, Dugovics András regényiróé Szegeden és Bem tábornoké Maros-Vásárhelytt.

Ekkor már erősen éreztette hatását a minden irányban szárnyra kapott áramlat, mely a kulturális téren tapasztalt tátongó hiányokat lehetőség szerint pótolni iparkodott.

Ez a törekvés szobrászatunkat jóformán meglepte s oda vezetett, hogy mikor Izsó mestert egy hirtelen tüdőlob megölte, az egyre szaporodó művészi feladatok kizárólag *Huszár* Adolfra, Izsónak az orsz. mintarajziskola szobrászati tanszékén is utódára néztek.

A nemzet sietett mulasztásait helyrehozni s egymásután inditotta meg Eötvös József, Petőfi, majd Arany János, az aradi vértanuk emlékeinek ügyét, s az alkotó művészet igazán tehetetlenül állott volna szemben ezekkel a feladatokkal, midőn Huszár Adolf is javakorában szivhüdés áldozata lett, ha a

Digitized by Google

nemzeti géniusz két derék fiatal erőt nem adott volna a magyar szobrászatnak, kik elég erősek voltak már arra, hogy Huszár örökén megosztozzanak s a jövő feladatainak sikeres megoldására is reményt nyujtsanak.

Strobl Alajos és *Zala* György, bár aránylag fiatal korban kellett nagy feladatokra vállalkozniok, kitünően beváltak s ma is a magyar szobrászat élén haladva, egymás után alkotják meg művészi tekintetben is európai szinvonalon álló szobraikat. Strobl tehetsége Arany János, Zaláé az aradi vértanuk emlékében érvényesült eddig legjobban s az utóbbi jelenleg Andrássy Gyula, az előbbi Szent-István első királyunk szobrán dolgozik.

A szobrászati feladatok azonban, hála a korszellem üdvös átalakulásának, annyira szaporodtak, hogy ma már egy egész szobrásznemzedék áll a hazai művészet szolgálatában.

A kiválóbbak ezek közül *Fadrusz* János (Mária Terézia, és Mátyás király) *Kiss* György, *Donáth* Gyula, *Loránfi* Antal, *Róna* József, *Szécsi* Antal, *Bezerédy* Gyula, *Mátrai* Lajos; az ifjabbak közül *Köllő* Miklós, ifj. *Vastagh* György, *Jankovics* Gyula és mások.

Szóval a modern Magyarország frissebb éltető levegőjének jótékony hatását ép ugy érzi a szobrászat, mint a festészet és az *épitészet,* mely utóbbi szintén a már emlitett szórványos kivételeken kivül a letünt századokban, sőt még a jelen század elején is, csak az ugyszólván kikerülhetetlen szükség kielégitésére szoritkozhatott. Templomok és más középületek adtak csak ritka alkalmat arra, hogy a XVIII. században az akkor divott barokk architektura a legkiválóbb esetekben egy *Martinelli* vagy egy *Hillebrand* interpretátiójában, a XIX. század elején a classicai irány *Pollák* Mihály, majd *Hild* József, *Zitterbarth* Mátyás és *Kasselik* Ferencz munkáiban nyilatkozzék. Az előbbi izlést viselik magukon a templomok, továbbá Budapesten a királyi palota és a Károly-kaszárnya, az utóbbit a Nemzeti Muzeum és Pest vármegye székháza.

Az épitészetnek, mint a szellemi életnek általában jelenleg Budapest székes főváros adja meg az irányát.

Digitized by Google

Már a század közepe óta, midőn boldogult József nádor és gróf Széchenyi István lelkes buzditásai és fáradozásai a fővárost a maga megujhodásában és kiépülésében annyira előre vitték, az épitészet sem szűkölködött nagyobb feladatok nélkül s itt is érvényesült az a tapasztalat, hogy a szükséglet megteremti kielégitésének feltételeit, a feladat megtalálja, előteremti emberét is. Az utóbbi félszázad alatt az épitészet legelőkelőbb művésze hazánkban *Ybl* Miklós volt, kinek hirét a budapest-lipótvárosi bazilika, a m. kir. operaház, a fővámpalota és a budai várbazár őrzik. Yblnek 1891-ben bekövetkezett halálával a vezető szerepet *Steindl* Imre, *Hauszmann* Alajos és *Czigler* Győző vették át, kik mellett szintén egész sorát az épitészeknek foglalkoztatja, különösen a főváros meglepően gyors fejlődése.

A műépitészet terén kiváló helyet foglal el *Schulek* Frigyes, kinek jeles alkotása a budai Boldogasszony (Mátyás király) temploma, mely az ő tervei szerint épittetett ujjá.

Talán épp a gyors termelés az oka, hogy stil tekintetében önálló irány a jelenlegi épitészetben nem észlelhető, hanem a renaissance különféle válfajai mellett, a legeltérőbb irányokban történnek többé-kevésbbé sikerült kisérletek.

A folyamatban levő nagyobb épitkezések közül első helyen állnak a parlamenti épület csucsives palotája, mely *Steindl* Imre vezetése alatt, a felső birószágok palotája, mely *Hauszmann* tervei szerint épül, s a budai királyi várpalota, melyet Ybl Miklós tervei alapján ugyancsak *Hauszmann* Alajos juttat ez idő szerint a közelebb jövőben várható befejezés stádiumába.

Végül emlitésre méltó, hogy az ország különböző helyein még megmaradt műemlékek fentartására a kormány külön bizottságot alakitott, mely a rendelkezésre álló szerényebb anyagi eszközök korlátai között ugyan, de folytonos éberséggel, különösen az épitészeti emlékek fentartásáról s itt-ott restaurálásáról gondoskodik.

Nagyobbára az épitészettel karöltve fejlődik az *iparművészet* is, ez a legfiatalabb hajtás nemzeti művészetünk ber-

Digitized by Google

kében. Az utóbbi évtizedekben folyt s folyik részben ma is az úttörés nehéz munkája, melyet csak nagyon kevéssé támogathatott a másutt oly termékenyitő hagyomány.

Nem mintha művészeti iparnak régibb századainkban nyoma nem volna. Ellenkezőleg, mindazok az emlékek, melyekről e vázlatos ismertetés elején szó volt, egyuttal a művészi ipar emlékei is annyiban, amennyiben az utóbbi a diszesebb épületek belső felszerelésében vagy mint ékitményes plastika érvényesült. S ha nem tudjuk is minden kétséget kizárólag kimutatni, hogy a ránk maradt régi ötvösművek, fegyverek, ékszerek, diszruhák s egyéb műipari tárgyak magyar mesterek munkái volnának, már a régibb századok kezdetleges forgalmi viszonyai is valószinüvé teszik, hogy a pompakedvelő magyarság a maga szebb ipari szükségleteit is saját soraiból került kézművesekkel készittette.

Történelmünk folyamán ugyanazok a korszakok, melyek a művészetre általában kedvezők voltak, jótékony hatásukat természetesen éreztették a műiparral is, tervszerű fejlődésről azonban e téren sem lehetett szó s mikor a nemzet e század elején kulturális feladatainak tudatára ébredt, miként az ipar minden ága, ugy annak különösen művészeti irányu része épp oly sivár képet tárt a szemlélő elé, mint egész társadalmi életünk.

A közlekedési eszközök fejlődésével magasabb köreink sűrűbb érintkezésbe jutván a külfölddel, de a külföldi termelés is közelebb férkőzvén hozzánk, ennek következménye volt, hogy műipari czikkekkel a külföld árasztotta el az országot, s a műiparnak hazánkban annyira nem volt gyökere, hogy a kishitüek nem mertek szembeszállani azzal az előitélettel, mintha a nemesebb formákra törekvő iparnak itthon nemcsak *gyökere*, hanem ily irányu művelésre alkalmas *talaja* sem volna. Ily körümények között, ha arra kellett volna várni, mig maga a kereslet hivja életre a hazai termelést, művészi iparunk, legalább jelen fejlettségében, talán ma sem volna.

Szerencsére nem hiányoztak a magyar közélet vezérlő alakjai közül oly férfiak, kik belátták, hogy a magasabb

Digitized by Google

igényü ipar meghonositását nem szabad a forgalom esélyeire bizni, s a műipar támogatását, serkentését, utjának egyengetését a fontosabb kormányfeladatok sorába iktatták.

Ennek az irányzatnak egyik leglelkesebb s állásánál fogva leghatalmasabb képviselője volt Trefort Ágost vallás- és közoktatási miniszter, ki a hazai művészi ipar megalapitását s fejlesztését mindenkor hathatós pártfogásában részesitette. Meg lévén győződve arról, hogy nem elég, ha a műipari termékek itthon készülnek, de idegen munkások által, arra törekedett, hogy hazai munkaerők képzése utján a műipari termelésbe a magyar fajt s ezzel az abban szunnyadó nemzeti jelleget is belevigye.

Igy keletkezett a hetvenes évek végén, illetve a nyolczvanas évek elején a budapesti *állami ipariskola* az egyes iparágak magasabb igényü művelésére — s a m. kir. *iparművészeti iskola* a tisztán művészi irányu iparszakokra való alapos előkészités feladatával, — továbbá mindkét intézet kiegészitéseül a technologiai és az iparművészeti muzeumok. Az utóbbiba gyűjtettek és gyűjtetnek jelenleg is nemcsak a külföldi, hanem a hazai műipari régiségek is s ezek mellett, szorgos kutatás alapján s a népies házi ipar körében készülő oly tárgyak, melyeken eredeti magyar motivumok felhasználása által, önálló nemzeti irányra való törekvés észlelhető. Ezek alapján egy-két évtized óta az öntudatos művészi tevékenység terén érdekes, sőt részben sikeres kisérletek történtek a műiparban magyar stil alkotására, s az egyes hivatott szakerők lelkes buzgalommal folytatott fáradozásai már már komoly eredményekkel kecsegtetnek.

Ujabb időben az ország különböző vidékein s a fővárosban a különböző ipar- és rajziskolák egész sora foglalkozik azzal, hogy a magyar műiparosok gárdáját szakszerüen képzett hazai erőkkel gyarapitsa.

Az államkormány ilyetén gondoskodása s a társadalomnak is mindinkább élénkülő részvéte, annak az utóbbi évtizedekben örvendetesen izmosodó közhangulatnak hatása alatt, mely más téren szokatlan gyorsasággal századok mulasztásait

Digitized by Google

iparkodik helyre hozni, művészi iparunkat is kiemelte tespedéséből. Ma már alig van az iparművészetnek olyan ága, mely hazánkban ne műveltetnék, sőt egyes ágaiban — mint bel- és külföldi kiállitásokon elért sikerek is igazolják — a fejlett nyugat hatalmas versenyével is bátran fölvehette a harczot. Amire nézve, hogy csak egy eclatans példára hivatkozzunk — a Zsolnay Vilmos pécsi majolika és porczellán gyárának mindenütt ismert remek termékeire utalunk. A magyar kulturának e téren is sok még a teendője, de a talaj elő van készitve, az elhintett mag megfogant, s itt-ott a gyümölcs is érőben.

Mindezekből megállapitható, hogy a magyar képzőművészet, ha nem dicsekedhetik is fényes multtal, de az utóbbi évtizedekben sokat pótolt, művészeti közéletet, fejlődésének talajt és eszközöket teremtett s egy szép jövőbe vetett hittől lelkesitve, duzzadó vitorlákkal indul a második évezred ismeretlen tájai felé.

Digitized by Google

MAGYARORSZÁG ALKOTMÁNYA.

A mai magyar alkotmány ezer éves fejlődés eredménye. A történet lassan teszi az egyik követ a másikra és az államépités e nagy munkájában az alap mindig a régi marad. A fokozatos fejlődés jellemvonásait mindenütt megtalálhatjuk alkotmányi intézményeinkben: a részletek simulnak az átalakuló korhoz, az egészet fentartó nagy elvek nem változnak.

A király az állam feje, egységének és felségiségének személyesitője, a közhatalom birtokosa. De a hatalom nincs korlátlanul a király kezébe letéve, hanem az csak az alkotmánynak megfelelően, az alkotmányos szervek közreműködésével és a politikailag jogosult nép részesedése mellett gyakorolható.

A királyi hatalom megszerzését jelenleg az 1723: I. II. III. t. cz., az u. n. magyar pragmatica sanctió szabályozza. E szerint a trónöröklés joga az uralkodó Habsburgház három nőágát és pedig első sorban III. Károly, azután I. József és végre I. Lipót királyok leányait, vagyis a tőlök leszármazó férfi- és nőutódokat illeti, az ági örökösödés elvei és az első szülöttség rendje szerint. E nőágak kihaltának esetére pedig a királyválasztás joga visszaszáll a nemzetre.

Irányadó elv, hogy mig férfi él az uralkodó főágban, addig a nő öröklése ki van zárva, vagyis csak a férfiak

Digitized by Google

kihalásával következik be és azután ismét a tőle leszármazó férfiak, ilyenek hiányában a nők folytatják az örökösödést. Minden trónörököstől megkivántatik, hogy a főág alapitójának törvényes sorrenden levő, egyenrangu és törvényes házasságból származott vérrokona, róm. kath. vallásu, ausztriai főherczeg (fhgnő) legyen.

De a trónörökösödési törvények egyszersmind hangsúlyozzák Magyarország alkotmányos jogainak, igy tehát önállásának, függetlenségének fentartását és feltételnek tekintik, hogy az örökösödés jogán trónra lépő fejedelem magát az ország határain belől, hat hónap alatt (1791 : III t. cz.) országgyülésileg megkoronáztassa ; ekkor az alkotmányra esküt tegyen, biztositására hitlevelet adjon ki. A koronázás a magyar alkotmányban nem puszta symbolikus szertartás, hanem nagy jelentőségü közjogi cselekvény, mintegy a trónra lépés szentesitett befejezése. Ennek felel meg, hogy a király csak koronázás után gyakorolhatja teljes hatalmát, nevezetesen a törvények szentesitését és a kiváltságok osztogatását.

A királyt megillető jogokat, szokás irodalmunkban a szerint, a mint legmagasabb állásából és méltóságából folynak, illetve ennek kifejezői, vagy az államhatalom kezelésére vonatkoznak : tiszteleti és politikai jogokra osztani fel.

Az 1848 : III. t. cz. mondja ki azt a régi elvet, hogy a király személye szent és sérthetetlen. Ebből folyólag személyében bíróság elé nem idézhető, ellene sem bűnvádi, sem magánjogi keresetnek helye nincsen ; különös büntetőjogi oltalomban részesül.

Czime királyi Felség és ehhez, állandóan Mária Terézia óta «apostoli» mellékczim járul ; továbbá Magyarország és a hozzá tartozó, valamint némely hozzá tartozott országok királyának nevezi magát, ez országok czimereit, zászlóit koronázáskor használja. Ekképen a magyar királynak történeti alapon nyugvó teljes czime : Magyar-Horvát-Szlavon-Dalmátországok ; Galiczia, Lodomeria, Ráma, Szerbia, Kun- és Bolgárország apostoli királya, Erdély nagy fejedelme, a

Digitized by Google

székelyek ispánja. E czim azonban tényleg az ausztriai császári czimekkel együtt használtatik, de tekintettel, mint látni fogjuk, Magyarország külön államiságára.

A király magas állásának megfelelő fényes udvartartással bir. Székhelyéül Magyarországon Budapest tekintendő, a mely város ép ez alapon, «székes főváros» czimet visel. Tényleg a magyar királyi udvar az osztr. császári udvartól nincsen elkülönitve, de azért az udvartartás Magyarország és Ausztria közt nem képez közös ügyet és a magyar kir. udvartartás költségeinek fedezését, évenként 4,650.000 forintban, a magyar országgyülés külön ajánlja meg, a mely eljárás, mint az 1867: XII. t. cz. mondja, az állam önállásának és a magyar király tekintélyének inkább megfelel. Továbbá a m. kir. udvari méltóságok rendesen kineveztetnek és midőn a magyar király, mint ilyen, közjogi feladatainak teljesitésére (koronázás, országgyülés megnyitása, stb.) ünnepélyesen megjelen, kizárólag a magyar udvari méltóságok környezik.

A királyt illeti meg a katonai legfőbb tisztelgés, templomi imákban imádkoznak érette, születése és névnapja hivatalból ünnepeltetik és elhalálozásakor az ország gyászt ölt.

Az államhatalom kezelését illetőleg: *a törvényhozás* a király és az országgyülés joga. A király hivja munkára össze az országgyűlést, még pedig jelenleg öt évi egy országgyülésre és ennek évenként, lehetőleg a téli hónapokban tartandó ülésszakaira. Az országgyűlést trónbeszéddel ünnepélyesen megnyitja és igy rekeszti be, mig az évi ülésszakok berekesztése kir. leirattal történik, mely rendszerint az uj ülésszak megnyitásának idejét is tartalmazza. A király az országgyűlést elnapolhatja, sőt idő előtt is feloszlathatja, de ez esetben az uj országgyűlés három hó alatt, illetőleg ha a feloszlatás akkor következnék be, a mikor még a jövő évi költségvetés megállapitva, a mult évi zárszámodások megvizsgálva nincsenek, oly időben hivandó össze, hogy az emlitett ügyek az év végéig tárgyaltathassanak.

Végre a király szentesiti a törvényeket, midőn az országgyűlés két háza által elfogadott és a miniszterelnök utján

Digitized by Google

felterjesztett javaslatnak, legmagasabb hozzájárulásával örvényerőt ad, mely azután az «Országos Törvénytár»-ban történt kihirdetéssel kötelezővé válik, még pedig, hacsak más nincs a törvény másként nem intézkedik, e kihirdetéstől számítva 15 nap mulva.

A kormányzó (végrehajtó) hatalom egész teljében a királyt illeti meg, aki azt személyesen kezeli a felelős miniszterium által, melyet ugyancsak ő nevez ki és pedig a miniszterelnököt rendesen a lelépő miniszterelnök ellenjegyzésével, a többi szakminisztereket a miniszterelnök ajánlatára és ellenjegyzése mellett.

A királyt illeti meg az a legfőbb felügyelet joga, amely kiterjed a közügyekre általában és mindenre, ami a közérdeket érinti. E jogot szintén a felelős miniszterium által gyakorolja, de egyes vagy rendkivüli esetekben királyi biztosok is küldetnek ki ; a törvényhatósági közigazgatás közvetlen felügyelete pedig a király által kinevezett főispánokra van bizva.

Régi alkotmányos elv, hogy a király minden közhivatalnak, tisztségnek, méltóságnak és kitüntetésnek a forrása. Ebből folyólag a király adományozza a nemességet, az állami czimeket, méltóságokat, rendjeleket ; az állam főbb hivatalnokait kinevezi ; az alkotmány korlátai között hivatalokat állithat föl, beszüntethet, azokat utasitással elláthatja. És mert a király minden nyilvános kitüntetésnek a forrása, tehát az idegen állam által adományozott czim és érdemrend is a magyar állampolgárok által csak akkor viselhető, ha ezt a Felség is engedélyezi.

Az egyes ügyágakra vonatkozólag, királyi felségjogot képez a pénzverés és pénzkibocsátás joga, de azzal a korlátozással, hogy a pénz alakja, anyaga, értéke, súlya, a kibocsátandó pénz mennyisége törvény által határozandó meg.

A magyar király fontos jogokkal bir az egyházak körül. Őt illeti itt is a legfőbb felügyelet, valamint ő a bevett és elismert egyházak fővédnöke ; különösen pedig a latin és görög szertartásu kath. egyházban birja a nagy jelentőségü

Digitized by Google

főkegyuri jogokat, az első szent királynak és utódainak vallásos buzgalma folytán, melylyel az egyházat alapitották és adományokkal látták el; továbbá a királyt illeti meg a tetszvény joga (jus placeti), melynek értelmében idegen egyházhatóságok, különösen tehát a római sz. szék határozatai és rendeletei királyi engedély nélkül ki nem hirdethetők.

A király, mint hajdan mondották, a legfőbb hadúr, rendelkezik a fegyveres erővel, ő annak főparancsnoka; vagyis az 1867 : XII. t. cz. szerint mindaz, a mi a hadsereg vezérletére, vezényletére, belső szervezetére vonatkozik Ő felsége által intézendő el. Áll ez az 1868. XLI. t. czikkel szervezett m. kir. honvédségre is, csakhogy itt a belszervezet egy részét törvény állapitja meg. A hadsereg a királynak esküszik hűséget. — A közös hadsereg és hadi tengerészet ügyeit Ő felsége a közös hadügyminiszterrel, a m. kir. honvédség ügyeit a honvédelmi miniszterrel kezeli.

A király felségjogaihoz tartozik a külügyek intézése a közös külügyminiszter által. A király nevezi ki az idegen államokhoz küldendő követeket, valamint az idegen követeket fogadja. A követeknek rendszerint a külügyminiszterium utján ad utasitást, a mi azonban nem zárja ki, miután Ő képviseli kifelé az államot, hogy a külhatalmasságokkal és követeikkel személyesen ne érintkezzék. A nemzetközi szerződések a király által, vagyis nevében köttetnek, valamint őtet illeti meg a hadüzenés és békekötés joga. De a nemzetközi szerződések a magyar országgyüléssel közlendők, a gazdasági tárgyú szerződések érvényéhez a magyar országgyülés hozzájárulása szükséges.

A közös külügyeknél a magyar állam, illetve a magyar országgyülés befolyása az itt mondottakon kivül még akként is érvényesül, hogy a király az országgyüléshez intézett trónbeszédben a külügyeket is érinti és erre az országgyülés válaszol; továbbá a magyar miniszterelnök joga és kötelessége a magyar érdekeket a közös külügyi kormányzatnál kifejezésre hozni, a miből következik, hogy ő felel a magyar országgyülésen a külügyeket illető kérdésekre és interpel-

Digitized by Google

látiókra. A közös külügyminiszter pedig a delegátióknak felelős.

Az igazságszolgáltatás kutforrása a király. De ez mai nap már nem azt jelenti, mintha a király személyesen birás-kodnék, vagy a bíróságokat összeállithatná, megszüntethetné, befolyásolhatná, hanem, hogy az igazságszolgáltatás a király nevében gyakoroltatik, a király nevezi ki a kir. itélő birákat, az igazságszolgáltatásra általában felügyel, birót küld (delegatio judicis), elrendeli a rögtön itélő bíróságot és birja a kegyelmezés jogát.

Az országgyülés a honfoglaló ősök nemzetgyüléséből fejlődött ki, melyen minden szabad magyar, majd a nemesség személyesen megjelenhetett. De a XVI. században és a XVII. század elején bizonyos rendi szervezetben két táblára válik. A főrendi táblánál az egyháznagyok és világi főurak, mint a két felsőbb rend tagjai, továbbra is személyes megjelenési joggal birnak, mig az alsó táblánál a nemesség és a szab. királyi városok rendje képviseletileg vesz részt. Az alsó tábla szervezetét az 1848 : V. t.-cz. reformálja, midőn a mai népképviseleti alapra helyezi kerületi választással, a főrendiházat pedig az 1885 : VII. t.-cz.

A képviselőház jelenleg kerületenként választott 413 képviselőből, és a horvát-szlavon országgyülés 40 küldöttéből, vagyis összesen 453 tagból áll. De a horvát-szlavon képviselők csak olyan ügyek tárgyalásánál vehetnek részt, melyek Horvát-Szlavonországokra is kihatnak.

Magyarországon a választói jogosultság — az 1874: XXXIII. t.-cz. értelmében — bizonyos általános föltételekhez — állampolgárság, nem, kor, magánjogi függetlenség — és a vagyon, jövedelem és szellemi müveltség tekintetében szigoruan megszabott qualificatióhoz van kötve. Ma országos képviselőt választani az állam azon polgárai jogosultak (a nők kivételével), a kik 20-ik életévöket betöltötték, sem atyai v. gyámi, sem gazdai hatalom alatt nem állanak ha :

szabad királyi és rendezett tanácsu városokban kizárólagos tulajdonul, vagy hitveseikkel, esetleg kiskoru gyermekeik-

Digitized by Google

kel együtt olyan házat birnak, mely adó alá eső, legalább is három lakrészt foglal magában, vagy olyan földet, mely 16 frt. tiszta jövedelem után van földadóval megterhelve. Az ország többi részeiben, de a régi Erdély területétől eltekintve, választói jogot ad az 1/4 volt urbéri telek és az ehhez hasonló nagyságu, illetve hasonlónak tekintett földbirtok tulajdona. A régi Erdély területén pedig választói joggal azok birnak, a kik az 1874-ben fennálló földadó kataster alapján 84 frt.; ha pedig első adóosztályu házuk is van, 79 frt. 80 kr., vagy ha magasabb adóosztály alá esik a ház 72 frt. 80 kr. tiszta jövedelem után fizetnek földadót; továbbá minden község, mely az 1791 : erd. 12. t. cz. által jogositottakon kivül (birtokos nemesek), legalább 100 füstöt számlál két-két, a kisebb községek egy-egy egyén által folynak be a választásba.

Választói joggal birnak továbbá mindazok, a kik legalább 105 frtnyi jövedelem (házból, földbirtokból, tőkéből, kereskedésből vagy iparüzletből stb.) után vannak állami adóval megróva; nemkülönben kis és nagy községekben a kézművesek, ha legalább egy segéd után adóznak; valamint az állami, törvényhatósági és községi tisztviselők, ha legalább 500 frtnyi, vagy magántisztviselők s egyéb bérviszonyban állók, ha legalább 700 frtnyi jövedelem (fizetés, nyugdij, stb.) után fizetnek állami adót.

Jövedelemre való tekintet nélkül választók: a magy. tud. Akadémia tagjai, tanárok, akadémiai művészek, tudorok, ügyvédek, közjegyzők, mérnökök, sebészek, gyógyszerészek, okleveles gazdák, — erdészek, — bányászok, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők, iskolai tanitók, okleveles kisdedóvók. De a lelkészeknél és segédlelkészeknél, tanároknál, tanitóknál, kisdedóvóknál és községi jegyzőknél megkivántatik, hogy hivatalos alkalmazásban legyenek.

Végre választói joggal birnak még azok is, kik a régi jog alapján (nemesség) 1848—1872-ig valamely választói névjegyzékbe fölvétettek.

Választói jogot azonban nem gyakorolhatnak: a haderő tényleges állományában szolgáló katonák, a pénzügy-, adó-

Digitized by Google

és vámőrség legénysége, a csendőrök és az állami, törvényhatósági, községi rendőrség legénysége; továbbá a kik bűntett vagy vétség miatt szabadságvesztésre ítéltettek a büntetés tartalma alatt; a kik vizsgálati fogságban vannak, vagy a kik választói jogaik felfüggesztésére ítéltettek, ez idő alatt; a vagyonbukottak a csőd tartama alatt; végre választói jogot még az sem gyakorolhat, a ki a választói kerületben fizetendő állami egyenes adóját a kellő időre le nem fizette.

A választásra jogosultakról állandó névjegyzék vezettetik, a mely évenként kiigazitás alá kerül, és tényleg választói joggal azok birnak, kik a megelőző évben összeállitott névjegyzékbe fölvétettek.

Országgyülési képviselővé pedig az választható, a ki életének 24-ik évét betöltötte és választó, vagyis az ország valamely választói névjegyzékébe fölvétetett. De ez általános szabály alól több kivétel is van.

Igy, képviselővé az nem választható, a ki a magyar nyelvet annyira nem birja, hogy az országgyülés magyar nyelvű tanácskozásaiban részt vehessen. Továbbá vannak a képviselőséggel összeférhetetlen állások. Igy a birák, az ügyészség tagjai, az állami számszék elnöke és hivatalnokai, a magyar leszámitoló és kereskedelmi bank igazgató tanácsának tagjai nem lehetnek képviselők; valamint az országgyülési képviselő nem viselhet olyan hivatalt, mely a korona kijelölésétől, a korona, a kormány és közegeinek kinevezésétől függ, és fizetéssel vagy dijjal jár. De ez alól kivétetnek: a miniszterek, minden miniszterium egy államtitkára, a budapesti országos intézetek igazgatói, a fővárosi közmunkatanács elnöke és kinevezett tagjai, a közoktatási és egészségügyi tanács tagjai, a budapesti tud. egyetem és műegyetem tanárai, végre biztosok és kiküldöttek, ha a kiküldetés egy évnél tovább nem tart, és a képviselőház a távozásra az engedélyt megadta.

A képviselőséggel össze nem férő állást foglalnak el: a törvényhatósági és községi tisztviselők, ideértve a polgári iskolák tanárait, az elemi és felsőbb községi népiskolák

Digitized by Google

tanitóit; valamint a szerzetes rendek tagjai, a prémontreiek, cisterciták, benczések és kegyesrendiek kivételével.

Országgyülési képviselő nem lehet a korona kegydijasa; a kormánynyal szerződési viszonyban álló vállalkozó és a vállalat egyéb tisztviselője, hivatalnoka, a mennyiben a vállalat nyereséggel vagy veszteséggel van összekötve; továbbá a kormánynyal szerződés alapján tartós üzleti viszonyban levő pénzintézet elnöke, igazgatósági tagja és hivatalnoka a magyar földhitelintézet igazgatóságának kivételével; valamint nem lehet az államtól segélyzett vasut, vagy csatorna engedélyese, elnöke, igazgatósági tagja és hivatalnoka, mig a vasut vagy csatorna a forgalomnak át nem adatott, a végleges elszámolás meg nem történt.

Képviselővé az sem választható, a ki az 1874: XXXIII. t. cz. hatályba lépte óta gyilkosság, lopás, rablás, gyujtogatás, csalás, okmányhamisitás, hamis eskü, hamis bukás, orgazdaság miatt jogérvényesen elmarasztaltatott; továbbá nem választható a honositott állampolgár a honositás idejétől 10 évig, valamint az sem, a kinek mandátuma, mert azt a kellő időben be nem mutatta, megsemmisittetett, ettől számitva három évig; végre a képviselőséggel össze nem férő helyzetbe jut, a ki ellen jogérvényesen csőd nyittatott.

A főrendiház tagjai jelenleg azok, a kik örökös jogon, hivatal és méltóság, kinevezés, vagy választás czimén birnak ott üléssel és szavazati joggal.

Örökös jogon tagok: 1. a felséges uralkodóház teljes koru főherczegei; 2. a magyar főrendiházban jogosult herczegi, grófi és bárói családok azon 24-ik életévüket betöltött és nagykoru férfi tagjai, a kik egyedül, vagy a velök egy háztartásban élő feleségük és kiskoru gyermekeik vagyonát is oda számitva, a magyar állam területén oly földbirtoknak telekkönyvi tulajdonosai és haszonélvezői, vagy életfogytiglan haszonélvezői, avagy oly családi hitbizomány birtokosai, melynek az 1885. évre az uj földadó kataszter alapján megállapitott egyenes állami földadója, a rajta levő lakházak és gazdasági épületek házosztály adójával legalább 3000 forintot tesz ki.

Digitized by Google

Viselt méltóság vagy hivatal alapján tagjai a főrendi háznak: 1. az ország zászlósai, a pozsonyi gróf, a két koronaőr, a fiumei kormányzó, a kir. Curia elnöke és másodelnöke, a budapesti kir. tábla elnöke; 2. a magyar sz. korona országainak latin és görög szertartásu róm. kath. egyháznagyjai, tehát a herczegprimás, az érsekek, megyés püspökök, a királyi kinevezéstől függő nándorfejérvári és tinnini felszentelt püspökök, a pannonhalmi főapát, a jászói prépost és az aurániai perjel; 3. a görög keleti egyház főpapjai, a szerb patriárka, a román metropolita és a megyés püspökök; 4. az evangelicus református és az ágostai evangelicus egyháznak hivatalban legidősebb három-három püspöke és ugyanannyi világi főtisztviselője; az unitárius egyháznak hivatalban idősebb egyik elnöke, azaz vagy püspöke, vagy főgondnoka.

Élethossziglan tagok azok, a kiket Ő felsége a magyar állampolgárok közül kinevez. A kinevezések száma évenként 5-nél, összes számuk pedig 50-nél nagyobb nem lehet. Továbbá ugyancsak élethossziglan tagok még azok is, a kiket a régi szervezetü (1885. előtt) főrendiház tagjai, azon igazolt tagok közül, kik az uj főrendiházban személyes tagsági jogot többé már nem gyakorolhatnak, ilyenekül megválasztott. Ezek száma szintén 50, de ha egyszer tagsági joguk megszünik, helyök többé be nem tölthető. Végre a főrendiháznak tagjai a horvát-szlavon országgyülés által választott három képviselő.

Az, hogy valaki a véderő kötelékében áll, egyházi vagy polgári hivatalt visel, a főrendiházban birt jogainak gyakorlására akadályt nem képez. De azért itt is vannak bizonyos összeférhetlenségi esetek. Igy az állami számszék elnöke és hivatalnokai, a magyar leszámitoló és kereskedelmi bank igazgató tanácsának tagjai nem lehetnek egyszersmind országgyülési tagok, valamint az okirattal (egyszerüen) honositott állampolgár sem, a honositástól 10 évig.

A főrendiháznak tagja e tagsági jogát a következő esetekben veszti el: 1. a ki hivatal vagy méltóság alapján birja a jogot, ha a hivatalt vagy méltóságot viselni megszünik; 2. az élet-fogytiglan kinevezett vagy választott tag, ha jogáról lemond;

Digitized by Google

3. a horvát-szlavon képviselők, ha megbizatásuk lejár; 4. jogalapra való tekintet nélkül, ha bármelyik tag a rendes bíróság által fogházra, súlyos börtönre, vagy nyereség vágyból elkövetett bűntett v. vétség miatt elitéltetett, avagy ha állampolgárságát elveszti.

Továbbá vannak bizonyos esetek, a melyekben nem szünik meg ugyan a jog, de szünetel és pedig valamennyi tagot illetőleg azon idő alatt, a melynek tartamára politikai jogainak felfüggesztésére itéltetett; továbbá azokra nézve, a kik (a tékozlás vagy távollét eseteit kivéve) gondnokság alá helyeztettek és a kik csőd alatt állanak; valamint az örökös tagokra nézve azon ülésszak lejártával, melyben vagyoni képesitésüket elvesztették.

Az országgyülés e két háza a két kamara-rendszer elveinek megfelelően külön-külön tanácskozik és határozataikat egymással átiratokban közlik. A tárgyalások mindig nyilvánosak; a képviselők, valamint a főrendiház tagjai a mentelmi jog oltalma alatt állanak. Érvényes határozathoz a képviselőházban 100, a főrendiházban 50 tagnak jelenléte szükséges. A törvényalkotás kezdeményezése a képviselőházban történik. Ha a javaslatot a képviselőház egészen elveti, akkor az, abban az ülésszakban, többé tárgyalás alá nem kerülhet, mig ha a főrendiház veti el, akkor a képviselőház ujra kezdeményezheti, vagyis a főrendiházhoz uj tárgyalásra visszaküldheti. Kivételesen pedig vannak esetek, amidőn a két ház vegyes ülésre jön össze, de nem törvényalkotás czéljából, hanem hogy hatáskörébe tartozó valamely ügyet elintézzen. Igy a nádor és a koronaőrök, királyi kijelölésre, a két ház együttes ülésében választatnak és tesznek hivatalos esküt; továbbá az országgyülés megnyitása és berekesztése, valamint a koronázás a két ház tagjainak együttes jelenlétében megy végbe.

A felelős miniszteri kormány intézményét az 1848: III. t.-cz. lépteti életbe, midőn kijelenti, hogy mindazon ügyekben, melyek eddig a kir. udvari kanczelláriához, a kir. helytartótanácshoz és a kir. udvari kamarához, mint az állam főkormányszékeihez tartoztak vagy tartozniok kellett volna,

Digitized by Google

általában minden polgári, kincstári és katonai, honvédelmi ügyekben Ő felsége a végrehajtó hatalmat a Budapesten székhelylyel biró magyar miniszterium által gyakorolja és Ő felségének bármely rendelete, parancsolata, határozata és kinevezése csak akkor érvényes, ha a Budapesten székelő miniszterek egyike aláirta. A miniszteriumnak pedig mindegyik tagja mindennemü hivatalos eljárásáért felelős. A törvény e határozata jelenleg csak annyiban szenved változást, amennyiben Magyarországnak Ausztriához való és az 1867: XII. t. cz. által szabályzott viszonya folytán a külügyek és a hadügyek bizonyos értelemben, valamint az ezekre vonatkozó pénzügyek a két állam közös miniszteriumainak rendeltettek alá; továbbá az 1868-ki XXX. t. cz. szerint Horvát-Szlavonországok autonom ügyeinek igazgatása a báni kormányhoz tartozik, a mely ugyan a Felséggel csak a magy. kir. miniszterium közvetitésével — a miniszterium egyik: agja, a (horvát-szlavon miniszter) utján érintkezik, de azért e miniszteriumnak alárendelve nincsen.

A magy. kir. miniszterium jelenleg a miniszterelnökségből és kilencz miniszteriumból: a Felség személye körüli-, a belügyi-, a pénzügyi-, a földmivelésügyi-, kereskedelemügyi-, vallás-közoktatásügyi-, igazságügyi-, honvédelmi- és a horvát szlavon tárcza nélküli m. kir. miniszteriumokból áll.

A kormány felelősségének eszméje nem uj alkotmányunkban, már az 1298: XXIII. t.-cz. intézkedik róla, az 1507: V. és VII. t.-czikkek pedig egész teljességében kifejezésre hozzák. Csakhogy e törvények a bekövetkezett politikai viszonyok miatt nem tudnak érvényesülni, mig végre az 1848: III. t.-cz. a kornak megfelelően ujra szabályozza. E törvény szerint a miniszterek feleletre vonandók minden olyan hivatalos tettökért, vagy rendeletökért, mely az állam függetlenségét, az alkotmány biztositékait, a fennálló törvényeket, az egyéni szabadságot és a tulajdon szentségét sérti; továbbá a kezeikre bizott pénz, vagy egyéb értékek törvényellenes alkalmazásáért és végre a törvények végrehajtásánál, a közrend és közbiztonság fentartásánál elkövetett mulasztásokért.

Digitized by Google

A jogi felelőség elve tehát meg van állapitva, a politikai felelősségről azonban törvényeink nem nyilatkoznak világosan, de az uralkodó felfogás ezt is, mint a parlamentáris állam természetéből folyót, fennállónak tekinti.

A miniszterium ellenőrzését az országgyülés részint közvetlen gyakorolja, midőn eljárását birálat alá veszi, tőle felvilágositást kér, a miniszteriumot interpellálja, részint a pénzügyi kezelést illetőleg közvetve, az 1870: XVIII. t.-cz alapján szervezett állami számszék által. A vád alá helyezést a képviselőház rendelheti el szavazatainak általános többségével és a per vitelére biztosokat választ. Az itélőbiróságot a főrendiház alkotja; e czélra saját kebeléből, titkos szavazással 36 tagot választ, kik közül 12-őt a képviselőházi biztosok, 12-őt a vád alá helyezett miniszterek vethetnek vissza és a megmaradt 12 tag képezi a biróságot, mely végérvényesen itél. A királyi kegyelem az elmarasztalt miniszterrel szemben csak az általános közbocsánat eseteiben gyakorolható.

Digitized by Google

HORVÁT-SZLAVON ÉS DALMÁTORSZÁGOK KÖZJOGI HELYZETE A MAGYAR ÁLLAMBAN.

A magyar állam területe államjogi szempontból három fő részből áll, u. m. a szükebb értelemben vett Magyarországból, Fiuméból s Horvát-Szlavon és Dalmátországokból.

A jelen fejezet czélja Horvát-Szlavon és Dalmátországok közjogi helyzetét ismertetni.

Horvát-Szlavon és Dalmátországok együttvéve képeznek a magyar államon belül egy országos autonomiával biró közjogi egységet, ez okból a «Társországok» nevet is viselik.

Daczára ezen törvényes és helyes hármas elnevezésnek, a Kálmán király által a 12. század elején Magyarországhoz csatolt Dalmátia jelenleg csak jogilag tartozik Magyarországhoz és a Társországokhoz, ellenben tényleg jelenleg is az ausztriai birodalomhoz van kapcsolva.

Az 1868. XXX. t. cz. és különösen ennek 65. §-a azonban világosan fentartja Magyarország jogát Dalmátiára és kimondja, hogy: «Magyarország ezentúl is követelni fogja a magyar szent korona jogán Dalmátia visszacsatolását, követelni fogja annak Horvátországhoz kapcsolását.»

Jelenleg tehát, daczára a hivatalos törvényes elnevezés-

Digitized by Google

nek és daczára a jogi helyzetnek, tényleg csak Horvátország ból és Szlavoniából áll a Társországok területe.

A régi Horvátország vagyis a Kulpa és a Felső Verbász folyók közti terület László és Kálmán királyok alatt csatoltatott Magyarországhoz, s Kálmán király volt az első, aki 1102-ben, Horvátország és Dalmátia királyává is koronáztatott; ez időtől fogva Horvátország egész a mohácsi vészig Magyarország kapcsolt részeként szerepelt meghatározott autonomiával és kormányzata élén a magyar király által kinevezett bánnal, amely autonomia azonban a mai autonomiánál sokkal kisebb volt. — A mohácsi vész alkalmával legnagyobb részben török uralom alá került, amely után terület hiányában a Horvátország elnevezés lassanként a régi Szlavoniára nyert alkalmazást, a Szlavonia elnevezés pedig ugyanekkor lassanként azon eredetileg régi magyar terület megjelelésére csuszott át, a mely terület Szerém, Pozsega és Verőcze megyékből áll.

A régi Szlavonia elnevezés alatt azon eredeti magyar területet kell érteni, amely a mai Horvátországnak egy részét és Bosznia éjszaki részét foglalta magában; ezen terület a honfoglalástól fogva egész a 18-ik századig semmi eltérő autonomiával nem birt, hanem Magyarország valóságos kiegészitő részét képezte.

II. Ulászló volt az első király, aki királyság czimet adott Szlavoniának. — Amint fentebb emlitettük, a mohácsi vész után alkotmány ellenesen ezen területre csuszott át lassanként a Horvátország elnevezés, ellenben a Szlavonia elnevezés a Pozsega, Verőcze és Szerém magyar megyékből álló területre; sőt e névcserével együtt a vele járó jogok is területet cseréltek. — Ezen minden törvényes alapot nélkülöző és a magyar alkotmánynyal a leghatározottabb ellentétben volt önkényes névcserét opportunitási szempontból a legteljesebb alakban szentesitette az 1868. XXX. t. cz. 65. és 66. §§. — Ezen u. n. horvát kiegyezési törvény alapján jelenleg a magyar állam azon része neveztetik Horvát és Szlavonországnak, a melynek határai északon Zala, Somogy, Baranya és Bács-Bodrog megyék, keletről Torontál megye, délről Szerbia,

Digitized by Google

Bosznia és Dalmáczia; nyugatról az adriai tenger, Fiume, Krajna és Stájerország. — Horvát-Szlavonországok ezen területe a kiegyezési törvény értelmében 7 megyére és 11 határőrvidéki ezredre oszlott, ezen területi beosztás azonban több időközi módositás után végleg és pedig főleg az 1886 febr. 5-én szentesitett horvát autonom törvény értelmében odamódosult, hogy az jelenleg kizárólag törvényhatóságokra van beosztva és pedig: 8 megyei törvényhatóságra (zsupanja) u. m. 1. Lika-Krbava, 2. Modrus-Fiume, 3. Zágráb, 4. Varasd, 5. Belovár-Körös, 6. Verőcze, 7. Szerém és 8. Pozsega vármegyék; és 2 városi törvényhatóságra u. m. Zágráb és Eszék. — A megyei törvényhatóságok ismét fel vannak osztva: a) járásokra (kotar) és b) városi községekre (gradske obcine); a járások pedig községekre.

Horvát-Szlavon és Dalmátországok autonomiája. — A fentebbiekből világosan látjuk azt, hogy a magyar állam melyik darabja viseli a «Társországok» és «Horvát-Szlavon-Dalmátországok» neveket, rámutattunk arra is, hogy a magyar állam ezen része egy külön közjogi részt alkot, külön országos autonomia birtokában.

Hogy ezen autonomia nem egyszerü törvényhatósági autonomia, hanem ennél nagyobb, azaz országos autonomia, világosan kitünik ez magából az 1868. XXX. t. cz.-ből; ennek számos szakasza *ország*-nak nevezi Horvát-Szlavon és Dalmátországokat, autonomiáját országos autonomiának és azon jogszabályok összegét pedig, a melyek ezen autonomiát szabályozzák: *autonom alkotmánynak* (főleg a 2. §.) — Lényege ezen országos autonomiának egyrészről abban áll, hogy az állami ügyek egyes csoportjaira, az állami főhatalom egyes tárgyaira vonatkozólag — eltérőleg az általános állami berendezéstől — az intézkedési jog a Társországok külön autonom hatáskörébe van utalva, de az állami egység megbontása nélkül; másrészről abban, hogy a nem autonom, vagyis a közös ügyek körül is némi kedvezmények és eltérések vannak Horvát-Szlavon-Dalmátországok részére biztositva.

Az 1868. XXX. t. cz. értelmében az *autonomiához tar-*

Digitized by Google

tozó ügyek: a belügy, a vallás- és közoktatási ügy s az igazságügy.

Az állami ügyek közül azonban még ezek közül is csak a vallás- és közoktatási ügyek tartoznak egész terjedelemben az országos autonomiához. — Ellenben a belügyek terén a törvény 10. §-a értelmében az egyesületi ügy, az útlevél ügy, az idegenek feletti rendőri hatalom, az állampolgárság és honositásra vonatkozólag már csak a végrehajtás tartozik az autonomiához, a törvényhozás azonban már közös ügyet képez; — ebből kifolyólag nem létezik külön horvát állampolgárság sem.

Az igazságügy terén pedig még több a megszoritás; igy a tengerészeti — váltó-kereskedelmi és bánya ügyekben az igazságügyi törvényhozás nem tartozik az autonomiához, a tengerészeti ügyekben pedig még az igazságszolgáltatás sem.

Ezzel szemben *az autonomiához nem tartozó közös ügyek* és intézmények ugyanezen törvény szerint a következők:

I. *Mindazon állami ügyek a melyek Ausztriával közösek,* vagyis: a külügy, a hadügy egy része és az ezekre vonatkozó pénzügy;

II. *Az ausztriával nem közös ügyek közül: a magyar királyi hatalom* és ennek egysége s ugyanazonnosságának kifolyásaképp a királyi hatalom elnyerése, a királyi szék betöltése, a koronázás, a koronázási eskü és hitlevél, — egyedül azzal az eltéréssel, hogy a hitlevél horvát nyelven is kiadatik; a magyar királyi udvartartás, a hadügy egészben véve, tehát azon része is, ami Ausztriával nem közös; a pénzügy, a kereskedelmi és földmivelési miniszteriumok hatáskörébez tartozó ügyek legnagyobb része; a nemesség, rendjelek és egyébb kitüntetések és jutalmak adományozása, s végül a belügy s igazságügy terén az autonomiából kivett és fentebb már emlitett ügyek.

A közös ügyek körül is Horvát-Szlavon s Dalmátországok részére számos kedvezmény van biztositva. E kedvezményeket, valamint Horvát-Szlavon s Dalmátországok alkotmányilag

Digitized by Google

biztositott befolyását a közös ügyek körül a következőkben foglalhatjuk össze:

Az állam jelvényeinek használata tekintetében ki van mondva, hogy »a magyar korona országai közös ügyeinek jelvénye Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátországok egyesitett czimerei«, — továbbá hogy a közös országgyülési épületeken közös ügyek tárgyalása alkalmával a magyar lobogó mellé a horvát-szlavon-dalmát lobogó is felhuzandó és végül, hogy a pénznemeken a királyi czimben a «Horvát-Szlavon-Dalmátországok királya» czim is felveendő.

A közös magyar országgyülésen Horvát-Szlavon országok saját országgyülésök kebeléből és pedig a képviselőházban 40, a főrendiházban pedig 3 taggal vannak képviselve, ez tehát az általános kerületi képviselettől eltérő; de eltérő ezen képviselet azért is, mert kétszeresen közvetett képviselet; a horvát-szlavon képviselők jogállása pedig eltérő annyiban, hogy ők a magyar országgyülésen a horvát nyelvet is használhatják, s mert ők csak akkor tagjai a magyar országgyülésnek, ha ott a közös ügyek tárgyaltatnak.

A közös törvények horvát nyelven is szentesitendők s ezen eredeti szövegben az autonom országgyülésnek megküldendők.

A Magyarország és Ausztria közös ügyeinek elintézésére hivatott delegációban Horvát-Szlavon és Dalmátországok összesen 6 taggal vannak képviselve és pedig a főrendiház részéről 2, a képviselőház részéről 4, azon kedvezménynyel, hogy a horvát nyelvet itt is használhatják.

A közös végrehajtó hatalom gyakorlása körül Horvát-Szlavonországok közjogi kedvezményes helyzete a tárcza nélküli horvát miniszteri állás rendszeresitésében, a közös miniszteriumok kebelében külön horvát osztályok felállitásában továbbá annak a megállapitásában nyert kifejezést, hogy Horvát-Szlavon és Dalmátországok területén a közös kormányzat hivatalos nyelve is a horvát, s hogy a közös miniszteriumok által a horvát nyelvü beadványok is elfogadandók és azok ugyanily nyelven intézendők is el.

Igen lényeges kedvezmények vannak biztositva Horvát-

Digitized by Google

Szlavonországok részére a *pénzügyek* körül is. A Magyarország és társországai között fenálló pénzügyi viszony ugyanis a kiegyezési törvényben kimondott és azóta mindig ismételt két fő alapelven nyugszik:

a) az egyik annak az elismerése, hogy Horvát-Szlavon és Dalmátországok a közös ügyek költségeihez adóképességük arányában volnának kötelesek hozzájárulni;

b) a másik azon kedvezmény kijelentése, hogy ennek daczára Magyarország beleegyezik, miszerint Horvát-Szlavon-Dalmátországok jövedelméből egy időről-időre egyezményileg meghatározandó bizonyos összeg adassék az autonom szükségletekre s csak az azután fennmaradó összeg fordittassék a közös szükségletekre. Ezen alapelvek alapján jött létre a jelenleg érvényben levő, s az 1889. 40. t. cz.-ben foglalt pénzügyi egyezmény is, a melynek lényege az, hogy Horvát-Szlavonországok egyenes és közvetett adóinak és egyéb közjövedelmeinek 44% adatik ki az autonom szükségletekre, 56% pedig a közös költségekre fordittatik.

Hogy e pénzügyi egyezmény Horvát-Szlavon-Dalmátországok részére mily lényeges kedvezményt eredményez, annak feltüntetése végett a legutóbbi pénzügyi alkudozások okiratai alapján kiemeljük, hogy évenkint körülbelül 4 millió forintot tesz ki az az összeg, a mennyivel a Társországok több mint 2 évtizeden keresztül kevesebbel járultak a közös kiadásokhoz, mint azt adóképességükhöz képest tenniök kellett volna s hogy a mig a szorosabb értelemben vett Magyarország belügyi, vallás- s közoktatásügyi- és igazságügyi szükségletei fedezésére közjövedelmeinek csak 19%-át szentelheti, addig a Társországok e czélra közjövedelmeik 44%-át tarthatják meg maguknak. *

Az autonom törvényhozó hatalom. — Amint az autonomia tartalmánál már láttuk, Horvát-Szlavon és Dalmátországok az országos autonomiájukhoz tartozó ügyekben, kivéve a belügy és az igazságügy egyes ágait, törvényhozási joggal birnak.

* Ujabban a helyzet lényegesen javult s az úgynevezett horvát deficit jelentékenyen megcsökkent.

Digitized by Google

Az autonom ügyekre terjedő törvényhozó hatalom egyik alanya a magyar király, a másik az autonom országgyülés; az állam egysége tehát az autonom törvényhozó hatalom által sincs megbontva, mert hisz ennek egyik alanya itt is a magyar király. E két alany között a törvényhozó hatalomban foglalt egyes jogok lényegileg olykép vannak szétosztva, mint a magyar állami törvényhozó hatalomnál, vagyis abból a magyar királyt illeti az országgyülés összehivására, megnyitására, elnapolására és bezárására vonatkozó felségjog, nem különben a törvény kezdeményezés, szentesités és kihirdetés joga; a törvényhozás működésének vezetése tehát a magyar király kezében van. Másrészről a Horvát-Szlavon-Dalmát országgyülés oly arányban részes a törvényhozó hatalomban, mint az alkotmányos rendszer lényege megkivánja, de hatásköre tekintetében mégis roppant nagy különbség van, annyiban, hogy ezen országgyülés hatásköre az állami ügyeknek csak egy kisebb csoportjára terjed ki.

A Horvát-Szlavon-Dalmát országgyülés jelenlegi szervezete az egy kamararendszer és jó részben a közvetett választási elv alapján a következő: áll az *a*) 90 választott képviselőből, *b*) személyes szavazattal biró tagokból, amely utóbbiak száma a képviselők számának felét meg nem haladhatja. Személyes szavazati joggal birnak (vagyis a főrendi elemet képviselik): *a*) a zágrábi érsek, a karlóczai metropolita és szerb patriarka, a megyés püspökök és az auraniai perjel; *b*) a megyék élén álló főispánok és a turmezei gróf: *c*) azon herczegi, grófi és bárói családok férfi tagjai, a kik 24-ik életévüket betöltötték, a horvát nyelvben jártasok és Horvát-Szlavon-Dalmátország területén olyan földbirtokuk van, a mely után 1000 frt földadó fizetendő, beleértve a rajta levő épületek házosztályadóját is.

A képviselők kerületenként választatnak, azaz minden kerület egy képviselőt választ. A választási jogosultság kétféle, u. m. közvetlen és közvetett. Általános feltételei a választójognak: *a*) magyar honosság; *b*) Horvát-Szlavonországhoz tartozó valamely községi illetőség; *c*) a férfi nem és *d*) a 24 éves kor. A 21 legnagyobb városban csak közvetlen választói

Digitized by Google

jogosultság van, amely jogosultság, általánositva a részleteket, megilleti egyrészről a honoratiorokat, másrészről a 15 forint egyenes adót fizetőket. Az ország többi összes községeiben közvetlen és közvetett választói jogosultság van; általánositva a részleteket, itt közvetlen választói joggal birnak a honoratiorok és azok, akik 30 frt. egyenes adót fizetnek. Közvetett választói joggal pedig azok birnak, akik legalább is 5 frt. egyenes adót fizetnek. Minden 50 közvetett választó választ egy közvetlen választót, aki a képviselő választásban részt vesz.

Az országgyülés tagjait megilleti a törvény kezdeményezési jog, az immunitás és az interpellátió joga; és e mellett utasitásokhoz kötve nincsenek.

Az autonom törvényalkotásban való részesedésen kivül az országgyülés hatásköréhez tartozik még az autonom költségvetés megállapitása, a zárszámadások megvizsgálása, az autonom országos kormány felelősségre vonása és a magyar országgyülés képviselőházába 40, a főrendiházba pedig 3 képviselőnek kebeléből való választása.

Az országgyülés alkotmányjogi helyzetére nézve, mint igen lényeges körülmény kiemelendő, hogy az országgyülés érintkezése a királylyal nem közvetlen, hanem ezt a közös és az autonom végrehajtó hatalom organumai (a magyar miniszterium és a bán) együttesen eszközlik.

A most ismertetett országgyülés és a magyar király által alkotott jogszabályok valóságos törvények és nem statutumok, valóságos királyi szentesitéssel ellátva. — Ezen autonom törvények horvát nyelven alkottatnak és a magyar király által a horvát miniszter és a bán közös ellenjegyzése mellett szentesittetnek. A magyar törvényektől való megkülömböztetés végett ezen autonom törvények 1873 óta nem sorszám, hanem a szentesités napja szerint idéztetnek.

Az autonom végrehajtó hatalom gyakorlása. — Hogy az autonom végrehajtó hatalom több ügyre terjed, tehát nagyobb körű, mint az autonom törvényhozó hatalom, azt már fentebb érintettük. Az alkotmány ezen részének egyik legfontosabb tétele azonban, hogy a Horvát Szlavon-Dalmátországokat illető ***autonom***

Digitized by Google

végrehajtó hatalom is mint általán a végrehajtó hatalom a magyar állam egész területén *a magyar királyt illeti meg s csakis annak gyakorlása történik autonom hatóságok* (organumok) *utján*. Világosan bizonyitja ezt az 1868. XXX. t. cz. 51. §. és az 1869. horvát II. t. cz. 3. §.

A királyt illető ezen autonom végrehajtó hatalom gyakorlására szervezett organumok kétfélék: u. m. központi és vidéki organumok.

Központi vagyis a tulajdonképeni kormányzati organum, a horvát-szlavon-dalmát országos kormány, élén a bánnal, az alárendelt többi központi organumokkal, u. m. az országos pénztár, számvevőség, levéltár, épitészeti tanács és földtehermentesitési igazgatóság.

A vidéki vagyis a tulajdonképeni igazgatási organumok pedig a következők: a megyei és városi törvényhatóságok, a főispánok, a járások, a városi községek és a községek, valamint a törvényhatósági, járási és községi tisztviselők.

A horvát-szlavon-dalmát országos kormánynak 3 osztálya van u. m. a belügyi és pénzügyi, a vallás- és közoktatásügyi s az igazságügyi osztály. A belügyi és pénzügyi osztály hatáskörébe a tulajdonképeni belügyi teendőkön kivü mindazon teendők tartoznak, a melyek határozottan a másik 2 osztály körébe utalva nincsenek; ide tartozik ennélfogva különösen az országos költségvetés és zárszámadás is és általában azon pénzügyi kezelési teendők, a melyek a quota arányában a Társországoknak jutó összegek kezelése körül felmerülnek.

Mind a három osztály élén áll egy-egy osztályfőnök, az egésznek az élén pedig a bán.

A horvát-szlavon-dalmátországi bán jogállása és hatásköre a következő:

Kinevezi a magyar király, a m. kir. miniszterelnök ajánlata és ellenjegyzése mellett; a bán katonai hatáskörrel nem birhat; báni minőségénel fogva tagja a magyar főrendiháznak, a horvát-szlavon-dalmát országgyülésnek azonban ezen minőségénél fogva nem tagja, de tagja lehet akár mint választott képviselő, akár mint főnemes; a magyar főzászlósok között

Digitized by Google

a 3. helyet foglalja el, a horvát-szlavon-dalmát országgyülésnek jogi és politikai felelősséggel tartozik ; továbbá jelentékeny terjedelmü kinevezési jog illeti ugy a közigazgatás, mint az igazságszolgáltatás terén ; joga van az autonom országgyülésen jelen lenni, sőt kötelessége is, ott bármikor felszólalhat, az interpellátiókra választ adni tartozik, de szavazati joga csak akkor van, ha más czimen tagja ; végül ellenjegyzési jog illeti oly értelemben, hogy az autonomia körébe tartozó bárminemü királyi elhatározás, rendelet avagy kinevezés csakugy érvényes, ha azt *a horvát bán és a magyar miniszterium egy tagja, a horvát miniszter* együttesen ellenjegyezték ; ha bármelyik e két ellenjegyzés közül hiányzik, az intézkedés érvénytelen. Kiválóan jellemzi még ez állást az, hogy előterjesztéseit a királyhoz csak közvetve, azaz a horvát miniszter utján teheti, aki a magyar országgyülésnek felelős.

Épen ezen lényeges alkotmányi intézkedés is tartja fenn az államegységet és egyezteti össze az autonomiát az 1848. évi III. t. cz. azon intézkedésével, hogy minden királyi intézkedés érvényéhez mulhatlanul szükséges egy magyar miniszter ellenjegyzése, másrészről megvalósitja azon elvet, hogy az autonom végrehajtó hatalom a magyar király által az autonom országos kormány utján gyakorlandó.

Fényes bizonyitéka ez annak, hogy a szükebb értelemben vett Magyarország a Társországokkal együtt alkotják az egységes magyar államot.

Ugyanezen szempontból nagy jelentőségü a horvát-szlavon-dalmát országos kormány jogi viszonya a közös magyar kormányhoz. Ezen jogi helyzet lényege abban áll, hogy a *horvát-szlavon-dalmát országos kormány a magyar miniszteriumot nemcsak hogy előmozditani tartozik tevékenységében, hanem intézkedéseit végrehajtani is köteles ;* és ebből kifolyólag az autonom közigazgatási organumok egyuttal a magyar miniszterium közegei is.

A horvát bán hatáskörének ismertetésével lényegileg fel van tüntetve a *horvát miniszter jogállása* is, ha ahhoz még kiemeljük, hogy a horvát miniszter a magyar miniszterium

Digitized by Google

tagja, tehát tárcza nélküli magyar miniszter, tagja a miniszter-tanácsnak és nem az autonom országgyülésnek, hanem a magyar országgyülésnek felelős; feladata Horvát-Szlavon és Dalmátországok érdekeit képviselni, az érintkezést és kapcsolatot fenntartani egyrészről a király, másrészről az autonom országgyülés és az országos kormány között; de ezen hatóság az állami egység fenntartására is szolgál az által, hogy ellenjegyzése nélkül az autonomia keretében nem történhetik semminemü királyi intézkedés.

Horvát-Szlavon-Dalmátországok közigazgatása. — A közigazgatás a bán, illetve az országos kormány vezetése és felügyelete mellett törvényhatóságok szerint történik, a melynek keretén belül csoportosulnak a járási és községi hatóságok. A mint már más helyen kiemeltük, van 8 megyei és 2 városi törvényhatóság, összesen tehát tiz.

A törvényhatóságok szervezete ugyan sokban hasonló a szorosabb értelemben vett magyarországi törvényhatósági szervezethez, de mégis azzal a lényeges különbséggel, hogy az önkormányzati jog a társországokban sokkal szükebb körre van szoritva, mint az anyaországban, főleg azon főelv következtében, hogy a törvényhatósági tisztviselői állások belöltése *nem választás, hanem kinevezés* utján történik; továbbá, hogy a gyámügyi közigazgatás itt nem tartozik a törvényhatóságok, hanem a biróságok hatáskörébe s hogy a mig a községi ügyek feletti felügyelet és általában a községi ügyek Magyarországon a megyei közgyülés hatáskörébe tartoznak, addig itt ezen teendők a közigazgatási bizottság hatáskörébe vannak utalva.

A törvényhatóságok organumai a közgyülés, a közigazgatási bizottság és az egyéni hatóságok.

A közgyülés, a mely felerészben a legtöbb adót fizetőkből és felerészben választottakból áll; határozatai az országos kormányhoz felebbezhetők.

A közigazgatási bizottság 13, illetve 14 tagból áll, u. m. a főispán és 6 kinevezett megyei tisztviselő és a közgyülés által választott 6 tag- és adóügyekben a pénzügy-

Digitized by Google

igazgató; mint fegyelmi, felebbezési és felügyelő hatóság osztozkodik a közgyüléssel a közigazgatási teendőkben; — határozatai az országos kormányhoz felebbezhetők.

A törvényhatóságok *egyéni hatóságai*: az alispán, titkár, fogalmazók, főerdész, főmérnök, tanfelügyelő, főorvos és állatorvos, a központban és a járási főnökök, segédek és gyakornokok a járásokban.

Az alispánt és a titkárt a magyar király, a többi fogalmazó személyzetet a bán, a segéd és szolgaszemélyzetet pedig a főispán nevezi ki.

A törvényhatóságok területén a végrehajtó hatalom képviselője és a kormány bizalmi férfia: a főispán.

A főispánt a bán javaslata alapján a király nevezi ki; hivatalánál fogva tagja az autonom országgyülésnek és elnöke a közgyülés és közigazgatási bizottságnak.

A két *városi törvényhatóság szervezete* abban tér el a megyei törvényhatóságok szervezetétől, hogy a tisztviselőállások betöltése itt választás utján történik, hogy itt a képviselő-testület összes tagjai választatnak; s hogy Zágráb élén nem főispán, hanem főpolgármester áll s közigazgatási bizottságuk csak 9 tagból áll.

A mi a községi szervezetet illeti, a községek Horvát-Szlavon- és Dalmátországban négyfélék u. m. *a*) törvényhatósági községek (ilyen kettő van) *b*) városi községek *c*) egyes községek és *d*) kerületi (összetett) községek.

A községek hatáskörét képezi egyrészt az önkormányzat gyakorlása (természetes hatáskör), másrészt az állami és az országos autonom közigazgatás közvetitése (átruházott hatáskör).

A törvényhatósági községek szervezetét már fentebb láttuk.

A városi községek szervezete igen sajátszerü, mintegy átmenetet képeznek *a városi törvényhatóságok és a községek között* s körülbelül a járások mellé vannak rendelve; ilyen van 19. Helyzetöket a következő részletes intézkedések jellemzik, u. m.: nincs külön közigazgatási bizottságuk, hanem alá vannak rendelve a megyeinek és a megye-gyülésen is képviselve vannak; élükön városi főispánok állanak, akik

Digitized by Google

azonban fizetést nem húznak és az országgyülésnek nem tagjai. Organumai: a képviselő testület, a városi tanács és a polgármester; mindezek választás utján alakitva és betöltve.

A többi községek vagy egyes, vagy kerületi községek, aszerint, amint több helység és faluból összetéve képeznek egy közigazgatási egységet avagy önállóan; amig Magyarországon a kis községek külön-külön birnak képviselőtestülettel, addig a kerületi községek csak egy közös képviselőtestülettel birnak.

A községi hatóságok: *a)* a képviselőtestület, tagjainak száma 12—24-ig, kik valamennyien választatnak; *b)* a biró, illetve községi előljáró a mellé rendelt jegyzővel és segédszemélyzettel; a jegyző életfogytiglan, a többi tisztviselők pedig 3 évre választatnak a képviselőtestület által.

Az autonom birói hatalom. — Az igazságügyi biráskodás a mint már kifejtettük, egészben az autonomiához tartozik, kivéve a tengerészeti igazságszolgáltatást, a mely közös biróságok, vagyis a fiumei törvényszék, a budapesti kir. tábla és a m. kir. kuria által gyakoroltatik három fokozatban. — Az autonom birói hatalom is a magyar királyt illeti, az eltérés csak abban áll, hogy ezen birói hatalmát a bán és a horvát miniszter ellenjegyzése mellett kinevezett biróságok utján gyakorolja a király. — Horvát-Szlavon-Dalmátországokban is háromfoku biráskodás van. Az I. folyamodásu biróságok: a kir. törvényszékek, a kir. járásbiróságok (ezekhez tartozik a gyámügyi és telekkönyvi igazgatás is), közülök hat váltó és kereskedelmi ügyi hatáskörrel is fel van ruházva, — és a községi biróságok; — II-od folyamodásu bíróság a *báni tábla* Zágrábban; III-ad folyamodásu bíróság pedig a *hétszemélyes tábla* szintén Zágrábban. — Horvát-Szlavon és Dalmát országok területén is törvény által van biztositva, hogy a bíróság független, elmozdithatlan, át nem helyezhető és nem nyugdijazható. — A biróságok szervezése a birói hatáskör, illetékesség és fizetés megállapitása pedig az autonom törvényhozó hatalom hatáskörébe tartozik.

Digitized by Google

MAGYARORSZÁG KÖZJOGI VISZONYA AUSZTRIÁHOZ.

A magyar állam már a moháesi vészt megelőzőleg Albert és V. László királyok alatt ideiglenes összeköttetésbe jutott Ausztriával ama történeti esemény folytán, hogy magyar királylyá ugyanazt választották, a ki egyszersmind Ausztria fejedelme is volt. Később, I. Ferdinándtól egész 1723-ig, az összeköttetés állandó lesz ugyan, de jellemére a lényegben nem változik; Magyarország Ausztriától külön áll, egyik a másikra idegen, kapcsot köztük az uralkodó közös személye képez.

Szorosabb viszony Magyarországot illetőleg csak az 1723: I. II. III. t.-czikkek, a magyar pragmatica sanctio által jött létre, a mely, midőn a Habsburgház nőági örökösödésének sorrendjét a magyar trónon, a Felség többi országaiban és tartományaiban már elfogadott és az osztrák pragmatica sanctióban foglalt trónörökléshez hasonlóan, a három nőág előnyére szabályozza, azt is megállapítja, hogy a magyar sz. korona országai és Ő felsége többi országai, a közös uralkodói személy által feloszthatlanul és elválhatlanul együtt birtok landók. De ugyancsak az örökösödési törvények Magyarország ősi alkotmányát, függetlenségét, önállóságát ez összeköttetésben kifejezetten biztosítják, mint a hogy biztosítják későbbi törvények: különösen az 1741 : VIII. XII. és az 1791: X.

Digitized by Google

t.-czikkek, mely utóbbi határozottan kimondja, hogy Magyarország csatolt részeivel független és szabad ország, semmi más országnak vagy népnek alávetve nincsen.

A pragmatica sanctió által Magyarország összeköttetése Ausztriával jogi alapot nyer. Ezután már belőle folyónak tekintik a kölcsönös védelmet (a dinastia egységes, osztatlan birtoklásának, a közös biztonságnak védelmét), a mit az említett magyar törvények érintenek is, de a nélkül, hogy részletesebben intézkednének. A védelem tényezőinek (hadsereg, külügyek) közössége jogilag világosan kijelentve nincsen, bár tényleg ennek kifejlődése, sőt megerősödése szembeötlő.

Az 1848-iki nagy alkotmányreform idevonatkozólag szintén csak általánosságban nyilatkozik. A III. t. cz. elismer olyan viszonyokat, melyek Magyarországot és Ausztriát közösen érdeklik, de se ezeket, se az eljárási módot közelebbről nem jelöli meg. Majd Ausztria, 1867-ben alkotmányt nyer és igy, mig eddig a közös viszonyokra a magyar király és a magyar országgyülés egyetértéssel intézkedhettek, miután a közös uralkodó többi országait absolut hatalmánál fogva képviselte, ezentúl már Ausztria alkotmányos hozzájárulása nem volt mellőzhető.

Fokozott szüksége mutatkozott tehát annak, hogy a Magyarország és Ausztria közti viszony szabatosan meghatároztassék és az eljárás is szabályozást nyerjen. Ez történt az *1867-iki kiegyezésben*, a midőn a két állam idevonatkozó megállapodásait külön-külön, a lényegre hasonló tartalmu törvényekbe és pedig Magyarország az 1867: XII. t.-czikkbe, Ausztria az 1867. deczember 21-ki törvényébe iktatta.

Az 1867: XII. t.-cz. értelmében, a kigyezés alaptételét képezi a pragmatica sanctión nyugvó összeköttetés további sértetlen fentartása, Magyarország függetlenségének és önállóságának megóvása mellett. Valóban tehát nem uj viszony keletkezik a két állam között, csak a régi nyer megfelelő szabályozást. Jogilag továbbra is két, a souverainitását teljesen megőrzött állam szövetsége marad; mindegyiknek van külön államterülete, van külön állampolgársága, külön és függetlenül érvényesülő

Digitized by Google

államhatalma. A szövetség nem emelkedik az államok fölé, mintegy magasabb államot alkotva, egyik fél sem kebelezi be a másikat. A közös uralkodói személyben két közjogi személy találkozik össze: az ausztriai császár és a magyar király. Ennek felel meg Ő felsége által 1868. novemb. 14-én, épen tekintettel a két állam közti viszonyra kiadott legmagasabb határozat, mely szerint a rendesen használt kir. czim, mint: «Ausztriai császár, Csehország királya, stb. és Magyarország apostoli királya» — a nemzetközi szerződések szövegében pedig, mint «Ausztriai császár és Magyarország apostoli királya» szóljon. — Továbbá ugyancsak e legmagasabb határozat alapján a két állam együttes jelölésére, főkép a külfölddel szemben az «Osztrák-magyar monarchia» van alkotmányos használatban, folytonos vonatkozással a monarcha közös személyére.

Az 1867: XII. t.-cz. szerint a kiegyezés alapjául elfogadott pragmatica sanctióból folyik már az uralkodó személyének közössége, valamint a közös biztonság kölcsönös és együttes védelme; továbbá politikai okokból, a czél könnyebb megvalósithatása szempontjából a kölcsönös és együttes védelem eszközei, tehát a külügyek és a hadügyek bizonyos értelemben és az ezekre vonatkozó pénzügyek a két állam *közös ügyeinek* neveztetnek, melyeket közös organumok kezelnek. Részletesebben pedig a mondott törvény még következőleg intézkedik:

A pragmatica sanctióból folyó közös és együttes védelemnek egyik eszköze a külügyek czélszerü vezetése. Ez pedig közösséget igényel *azon külügyekre,* a melyek Ő felsége uralkodása alatt álló *összes* országokat *együtt* illetik. Ennélfogva a monarchia diplomatiai és kereskedelmi képviseltetése külföldön, a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülhető intézkedések, mind a két állam minisztériumával egyetértőleg és azok beleegyezése mellett a közös külügyminiszter teendőihez tartoznak. A nemzetközi szerződéseket mindegyik miniszterium saját törvényhozásával közli.

A közös védelemnek másik eszköze a hadsereg és az arra-

Digitized by Google

vonatkozó intézkedések, vagyis a hadügy. — A hadügy körében Ő felsége alkotmányos jogai folytán mindaz, a mi az egész hadseregnek és igy a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészitő részének egységes vezérletére, vezényletére, belszervezetére vonatkozik, Ő felsége által intézendő.

De a magyar hadseregnek időnkénti kiegészitését, az ujonczok megajánlásának jogát, a szolgálati időnek tartamát, a katonaság elhelyezését, ugyszintén a honvédség (1868. XLI., 1890. V. t.-cz.), népfölkelés (1868. XLII., 1886. XX. t.-cz.) ügyét és mindezekre vonatkozó intézkedéseket ugy a törvényhozás, mint a kormányzás körében az állam magának tartja fenn. Továbbá a védelmi rendszernek megállapitása vagy átalakitása Magyarországra nézve mindenkor csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik; miután azonban az ily megállapitás vagy átalakitás Magyarország és Ausztria között egyenlő elvek szerint eszközölhető csak czélszerüen, ennélfogva minden ilyen esetben a két miniszterium előleges megállapodása után, egyenlő elvekből kiinduló javaslat terjesztetik mind a két törvényhozás elé. S a két törvényhozás, a közöttük netalán felmerülő nézeteltérések eseteiben, egymással küldöttségek által érintkezik. A magyar hadsereg egyes tagjainak minden magyar polgári jogaik és kötelességeik fölött pedig a magyar törvényhozás és kormányzás fog intézkedni.

A pénzügyek annyiban közösek, amennyiben közösek ama költségek és kiadások, a melyek a közös ügyekre fordittatnak. Ez azonban ugy értendő, hogy a közös költségek közösen megállapittatnak, de ez összegből Magyarországot terhelő résznek kivetéséről, beszedéséről és a közös pénzügyminiszterhez leendő áttételéről a magyar országgyülés és a magyar felelős miniszter fog intézkedni.

A közös költségek fedezésének arányát (quota) Magyarország és Ausztria kölcsönös alku és egyezkedés utján állapitja meg. E czélból egyrészt a magyar országgyülés, másrészt az osztrák birodalmi tanács egy-egy küldöttséget választ; ezek egymással érintkezve, az illető felelős miniszterek befolyása

Digitized by Google

mellett, a két állam adóképességének alapján javaslatot dolgoznak ki, és ha a két küldöttség a javaslat tartalmára megegyezik, akkor ez a javaslat a két országgyülés tárgyalása alá kerül, ha pedig a küldöttségek egymással megegyezni nem tudnak, akkor mind a kettőnek javaslata terjesztetik az országgyülések elé. Már most, ha az országgyülés és a birodalmi tanács az arányra nézve egyetértésre jutnak, akkor szentesités végett Ő felségéhez terjesztik föl, és ennek megtörténte után külön-külön törvénybe iktatva, a két államra kötelezővé válik. Ha pedig a két törvényhozás sem tud egyező megállapodásra jutni, akkor az előterjesztettek alapján Ő felsége határoz. Ez ügyben a magyar országgyülés és az osztrák birodalmi tanács megállapodásait egymással az illető miniszteriumok utján közli.

De az egyezség csak határozott időre szólhat, a melynek elteltével ugyanezen módon uj egyezség kötendő, vagy a régi meghosszabbitandó. Az első egyezséget tiz évre, az 1867. XIV. t.-cz. tartalmazza, melyet azután az 1872. IV. t.-czikkben foglalt némely változtatással egyetemben az 1878. XIX., illetve az 1887. XXIII. t.-czikkek, tiz évről — tiz évre egész 1897. deczember végéig meghosszabbitottak. Ezeknek alapján a közös költségek fedezetlen részéből mindenekelőtt 2% (praecipuum) a magyar állam terhére számittatik, és az ezután fenmaradt összegből Magyarországra 30%, Ausztriára pedig 70% esik. A fedezetlen rész akként értendő, hogy a közös költségekre fordittatik mindenekelőtt a közös vámterületnek tiszta jövedelme, valamint egyéb közös jövedelem — lőpor gyártásból és egyedáruságból, közös activákból befolyó — és csak a fenmaradt összeg kerül az emlitett arányban megosztás alá.

A közös ügyek tárgyalására vagyis a közös ügyeknek azon részére, mely nem tartozik tisztán a kormányzathoz, az 1867. XII. t.-cz. világos kijelentése szerint Magyarország se birodalmi tanácsot, se bármi néven nevezhető közös vagy központi parlamentet helyesnek nem tart, hanem ragaszkodik a kiindulási pontul elfogadott pragmatica sanctióhoz, melynek értelmében egyrészről a magyar korona országai együtt, más-

Digitized by Google

részről Ő felsége többi országai együtt ugy tekintessenek, mint két külön és teljesen egyenjogu fél.

Ennélfogva a magyar országgyülés saját kebeléből választ egy 60 tagu bizottságot — 40-et a képviselőházból, 20-at a főrendek közül, ugyanilyen számban választ egy másik bizottságot az osztrák birodalmi tanács. E bizottság különben az országgyülést megillető jogot, mint delegált jogot gyakorolja, illetve a magyar országgyülést képviseli Ő felsége többi országaival szemben, de utasításhoz kötve nincsen.

Mindegyik bizottság (delegátió) csak egy évre, illetve egy ülésszakra választatik, azonban tagjai ujra választhatók. Az esetben pedig, ha Ő felsége valamelyik országgyülést feloszlatná, ennek delegátiója is feloszlik, az uj országgyülés ujra választ. A bizottságokat mindenkor Ő felsége hivja össze bizonyos határnapra és pedig azon helyre, hol az időben tartózkodik. Óhajtja azonban a magyar törvényhozás, hogy az ülések fölváltva Budapesten és Bécsben tartassanak, mint a hogy az tényleg történik is.

Mindegyik bizottság külön-külön saját kebeléből választja elnökét, jegyzőjét és egyéb hivatali személyzetét; valamint megállapitja az ügyrendet. Mindegyik külön-külön tart üléseket és azokban a bizottsági összes tagok absolut szótöbbségével határoz. Határozataikat egymással irásban közlik, nézeteltérés esetében irott üzenetekkel törekesznek egyetértésre jutni. Ha pedig ez nem sikerülne, ha háromszori üzenetváltás eredménytelen marad, mindegyik bizottság jogositott a másikat együttes ülés tartására felszólitani, de kizárólag csak szavazás végett, itt már tanácskozásnak nincs helye. Az együttes ülésben a két delegatió elnökei váltakozva elnökölnek, egyszer az egyik, másszor a másik. Határozat csak absolut szótöbbséggel hozható és csak akkor, ha mindegyik delegátiónak legalább két-harmad része jelen van. Miután pedig a paritás elvének gyakorlati alkalmazása éppen a szavazásnál a legfontosabb, az esetben, ha az egyik delegátió nem teljes számmal jelenne meg, a másik delegátió tartozik tagjainak számát sorshuzás utján olykép leszállitani,

Digitized by Google

hogy a szavazásnál mind a két delegátió a tagok számára egyenlő legyen. A delegátiók tagjai az országgyülési tagokat megillető mentelmi jog oltalmában részesülnek.

A delegátiók elé csak azok az ügyek tartozhatnak, melyeket a két állam törvényei világosan oda utalnak. Igy különösen a közös költségvetésnek megállapitása, a közös számadások átvizsgálása, a közös ügyek kormányzatának alkotmányos ellenőrzése, esetleg a közös kormány vád alá helyezése, ilyenkor a biróságok összeállitása ; továbbá valamely közös kölcsön feltételeinek megállapitása, miután már a két törvényhozás a fölvételt elhatározta.

A delegátiók elé tartozó ügyeket a közös miniszterium mindegyik bizottságnak külön-külön adja elő ; ezek hozzá kérdéseket intézhetnek, interpellátiót adhatnak be. A közös miniszstereknek jogukban áll, sőt ha felszólittatnak, kötelesek is ugy az egyik, mint a másik bizottságban megjelenni és felelni, sőt ha az kár nélkül történhetik, a szükséges iratok előterjesztése mellett is, felvilágositásokat adni. De a delegátiók szintén birják a kezdeményezés jogát.

A közös költségvetés tervezetét évenként a közös pénzügyminiszter terjeszti külön-külön a delegátiók elé. A delegátiók által elfogadott költségvetést a két állam törvényhozása többé tárgyalás alá nem veheti. De miután az igy megállapitott költségeknél a kivetés, beszedés és átszolgáltatás Magyarországot illetőleg a magyar országgyülés és miniszterium hatáskörébe tartozik : a magyar miniszterium az országgyülés elé terjesztendő évi költségvetésbe azon összegeket is fölveszi, a melyek a közös költségekből Magyarországra háramlanak, csakhogy e tételek itt vita tárgyát nem képezhetik. A m. kir. pénzügyminiszter ez összeget havi részletekben teszi át a közös pénzügyminiszterhez.

Általában áll az, hogy a delegátió határozatai, a mennyiben ezek fejedelmi jóváhagyás alá tartoznak, ennek megtörténtével kötelező erővel birnak. De e határozatokat Ő felsége mindegyik országgyülésnek külön, az illető felelős miniszter által adja tudtára és Magyarországban, miután az országgyülés

Digitized by Google

tudomásul vette, csak a magyar miniszterium által hajtathatja végre.

A közös ügyek kormányzatának élén a magyar király és az ausztriai császár áll, mint a két államban közös uralkodói személy és kormányoz a két állam egyező akaratából (a melyben az ő legmagasabb akarata is benfoglaltatik) a közös miniszterium által. A közös miniszteriumot, megfelelően a közös ügyek három főágának, a közös külügyi, hadügyi, pénzügyi miniszteriumok alkotják. Hatáskörükbe azok az ügyek tartoznak, melyek mint valósággal közösek se a magyar sz. korona országainak, se Ő felsége többi országainak kormányzata alatt nem állanak. De e mellett a közös miniszteriumok se az egyik, se a másik állam külön kormányzati ügyeit nem vihetik, arra befolyást nem gyakorolhatnak; mig ellenben a magyar és az osztrák miniszteriumok alkotmányos befolyással birnak a közös ügyek vezetésére és e befolyást magyar részről a magyar miniszterelnöknek, mint a kabinet fejének feladata érvényesiteni.

A közös miniszterium tagjait Ő felsége nevezi ki. Elnöke rendszerint a külügyminiszter, ki a közös miniszterek kinevezésénél az ellenjegyzést is gyakorolja. A közös külügyminiszter és elnök kinevezését a lelépő külügyminiszter ellenjegyzi, de a kinevezésekről a két állam miniszterelnökei külön-külön értesittetnek és ez értesités az illető miniszterelnök ellenjegyzésével tétetik közzé. — A közös hivatalokra, tisztségekre mind a két állam polgárai egyaránt alkalmazandók és e hivatalok a császári és királyi czimet viselik.

A közös külügyminiszter vezeti az Osztrák-magyar monarchia külügyeit. A külállamokkal rendszeres összeköttetést tart fenn; eljár a két államnak és ezek alattvalóinak érdekeit illetőleg a külfölddel szemben; hozzá tartoznak a nemzetközi szerződések, külkereskedelem, a nemzetközi forgalom (hajózás) ügyei. Továbbá a külügyminiszter egyszersmind a «császári és királyi ház minisztere» is, ebből folyólag az uralkodó dinas-

Digitized by Google

tia bizonyos magán és magánjogi természetü ügyeinek intézésében (melyeknek néha azonban közjogi vonatkozásaik is vannak: házasságkötések, renuntiátiók) részt vesz.

A közös hadügyminiszterhez tartoznak a közös hadseregnek, a szárazföldinek ugy, mint a tengerészetnek ügyei. Alatta állanak a közös katonai hatóságok, közös katonai tanintézetek, egészségügyi intézetek, a közös katonai igazságszolgáltatás ügye. A magyar honvédség azonban a magyar honvédelmi miniszternek van alá rendelve, kivéve háboru okából történt mozgósitás esetét, a midőn a Felség által kinevezett fővezérnek ez is alá rendeltetik és költségei ilyenkor a közös hadügyi budget terhére esnek.

A közös pénzügyminiszter feladata évenként a közös költségvetés tervezetét elkésziteni és a delegátiók elé terjeszteni; a megszavazott közös költségvetés összegét a törvényes arányban a két államra kivetni, a megfelelő részletet átvenni és rendeltetése helyére szolgáltatni; továbbá a közös jótállás alatt levő függő államadóságok ügyeit kezelni, és ha a két állam törvényhozása már elhatározta, valamely közös kölcsön felvételénél eljárni. Végre, jelenleg a közös pénzügyminiszter áll Bosznia és Herczegovina igazgatásának élén.

A közös miniszterek mindegyike felelős a hatáskörébe tartozó ügyekért; az egész miniszterium pedig felelős mindazon hivatalos intézkedésekért, a melyeket együtt állapitott meg. Mindegyik delegatiónak joga van olyan esetben, midőn az alkotmányos törvények megsértése miatt ez szükségesnek látszik, a közös miniszteriumnak, vagy a miniszterium egyik tagjának perbefogását inditványozni és ezt a másik delegatióval irásban közölni. Ha a vád alá helyezést a másik bizottság is elhatározta, vagy együttes ülésben szótöbbséggel elhatározták, akkor ez jogérvényesnek tekintetik és a delegatiók a birósagok alakitásához fognak. E czélból mindegyik bizottság azon államnak, melyet képvisel, független állásu, törvénytudó polgárai közül 24—24 tagot hoz javaslatba. Mindegyik bizottság a másik által javaslatba hozottak közül 12—12 tagot indokolás nélkül törülhet, valamint a vádlott, vagy a vádlottak

Digitized by Google

együtt ugyancsak 12 tagot törülhetnek, ugy azonban, hogy a megmaradt tagok számában, mindegyik bizottság választott biráinak száma egyenlő legyen és ezek képezik a bíróságot. Ha pedig a függő államadóságot ellenőrző bizottság emel vádat a közös pénzügyminiszter ellen és ennek alapján a két országgyülés a vád alá helyezést kimondaná, erről a delegátiók értesittetnek, és ilyenkor minden tárgyalás mellőzésével a biróság alakitásához fognak. — A közös pénzügyi igazgatás ellenőrzésére szolgál még a közös számszék.

A fentebb előadott közös ügyeken kivül vannak még más nagy fontosságu ügyek, a melyeknek közössége nem következik a pragmatica sanctióból és azért a szorosan vett közös ügyekhez nem is tartoznak; de a melyek politikai tekintetekből, a két állam érdekeinek összetalálkozása folytán czélszerübben intéztetnek el közös egyetértéssel, mint különkülön. Ilyen ***közös egyetértéssel elintézendő ügyek*** az 1867 XII t.-cz. szerint:

1. a vám- és kereskedelmi szövetség ügye; 2. a közös államadósság ügye; 3. az 1878: XXV. t.-cz. szerint a jegybank ügye; végre a 4. ide sorolható jelenleg Bosznia és Herczegovina igazgatása.

A kereskedelmi és vámügyekre az 1867: XII. t.-cz. kijelenti, hogy ez ügyekben Magyarország, mint Ausztriától különálló ország, saját törvényhozása és felelős kormánya által intézkedhetnék, de mégis a fenntebbi okokból késznek nyilatkozik arra, hogy Ő felsége többi országaival időnként vám- és kereskedelmi szerződést kössön. E szerződés megkötése pedig oly módon történjék, mint két jogilag független állam hasonló egyezkedései történni szoktak. Igy jött létre az 1867: XVI., 1878: XX., 1887: XXXIV. t.-czikkben foglalt és tiz-tiz évre szóló vám és kereskedelmi szövetség, mely jelenleg 1897 deczember végéig érvényes.

Megjegyzendő azonban, hogy a külfölddel kötött gazdasági szerződések, tehát a vám, hajózási, posta, távirda szerződések érvényéhez a két állam törvényhozásának különkülön alkotmányos hozzájárulása szükséges.

Digitized by Google

A régi osztrák államadósságra vonatkozólag, ugyancsak az 1867. XII. t.-czikkben a magyar állam kijelenti, hogy független és alkotmányos állásánál fogva oly adósságok, melyek beleegyezése nélkül keletkeztek, jogilag nem terhelhetik; de ha a valóságos alkotmányos élet ugy hazánkban, mint Ő felsége többi országaiban életbe lép, kész azt, a mit az ország önállásának és függetlenségének csorbitása nélkül tehet, törvényszabta kötelességén túl is, a méltányosság alapján és politikai tekintetekből megtenni, hogy azon súlyos terhek alatt, melyeket az absolutismus összehalmozott, Ő felsége többi országainak jóléte és ezzel együtt Magyarországé is össze ne roskadjon. E tekinteteknél fogva és egyedül csak ez alapon kész az ország az államadósságok terhének egy részét elvállalni és erre nézve Ő felsége többi országaival, mint szabad nemzet szabad nemzettel egyezkedni.

Az osztrák államadósság terhének aránylagos megosztása czéljából a magyar országgyülés és az osztrák birodalmi tanács egy-egy bizottságot választott és ezeknek a két állam miniszteriumaival egyetértőleg készitett javaslatát a törvényhozás elfogadta és az 1867. XV. t.-czikkbe iktatta. Ennek értelmében a magyar állam 1868. január 1-től az államadósság kamatainak törlesztéséhez többé változtatás alá nem eső évi 29,188.000 forinttal járul és pedig 11,776.000 forinttal érczpénzben.

De ugyancsak az 1867. XII. t.-cz. kijelenti, hogy jövőre az országot oly adósság nem terhelheti és azért ilyet magára kötelezőnek elismerni nem is fog, a melynek fölvételéhez törvényes beleegyezésével nem járult. Ha pedig annak esete fordulna elő, hogy a magyar állam kiadásait rendes jövedelmi forrásaiból fedezni nem tudná, akkor rendkivüli forrásokról saját hitelére fog gondoskodni. Midőn pedig mind a két állam érdekében levőnek mutatkoznék, különösen oly szükségletek fedezésére, melyek a közös ügyekhez tartoznak, hogy valamely kölcsönt közösen vegyen fel, ez Magyarországra érvényesen csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik.

Az államjegyekből és a váltópénz-jegyekből álló függő

Digitized by Google

adósság mind a két állam közös jótállása alá helyeztetik és ez adósság netaláni szaporitása csak a két törvényhozás kölcsönös beleegyezésével történhetik. — A függő államadósságnak kezelése a közös pénzügyminiszterhez tartozik és e kezelés ellenőrzésére ugy a magyar országgyülés, mint az osztrák birodalmi tanács saját kebeléből külön-külön hat rendes tagból és három póttagból álló bizottságot küld ki, a mely bizottság az országgyülésnek, illetve a birodalmi tanácsnak évenként jelentést tesz.

Az 1878. XXVI. t.-cz. által a magyar állam még a régi szabadalmazott osztrák nemzeti bankot cselekvőleg illető 80 millió forintnyi adósság terhéből vállal el egy részt. E törvény is hangsúlyozza, hogy ez adósság az államot az 1867. XII. t.-cz. világos kijelentése szerint jogilag nem terhelné, mégis a czélból, hogy Magyarország és Ausztria között a függőben lévő pénzügyi és gazdasági kérdések rendezése késedelmet ne szenvedjen, fölhatalmaztatott a magyar kormány Ausztria kormányával egyezményt kötni, mely az 1878 : XXVI. és az 1887. XXVII. t.-czikkbe iktattatott. Az Osztr. magy. bank tiszta jövedelméből a két államra eső összeg mindenekelőtt e kölcsön törlesztésére szolgál. Az 1897. végén törlesztlenül fenmaradt összegből pedig a magyar állam 30 százalékot elvállal olyképen, hogy ezt ötven egyenlő évi részletben kamat nélkül fogja Ausztriának lefizetni.

Az 1878. XXVIII. t.-cz. a közös jegybankról intézkedik, miután Magyarország és Ausztria az őket kétségkivül megillető jogokat, a külön, önálló jegybankok felállitása tekintetében, egyelőre igénybe venni nem óhajtották. A szerződés tiz évre szólt és az 1887. XXVI. t.-cz. ismét tiz évre, 1897. végéig meghosszabbitotta.

Az 1878. évi berlini szerződés (beczikkelyezve az 1879. VIII. t.-cz. által) két török tartomány, Bosznia és Herczegovina megszállását és igazgatását az Osztrák-magyar monarchiára bizta. Idevonatkozólag a két állam között létre jött megállapodást Magyarországra nézve az 1880. VI. t.-cz. tartalmazza. E szerint a magyar miniszterium a közösügyekre fennálló

Digitized by Google

törvények szellemében utasittatik, hogy Bosznia és Herczegovinának a közös miniszterium által vezetendő közigazgatásába alkotmányos felelősség mellett befolyjon. Ennélfogva a miniszterium részt vesz mindazon tanácskozásokban, melyek az igazgatás irányának és elveinek megállapitása végett a közös miniszteriumban tartatnak. A tartományok közigazgatási kiadásai lehetőleg saját jövedelmükből fedezendők. Ha ez teljesen elérhető nem lenne, a rendes közigazgatásnál fedezendő összegre az előterjesztések a két állam kormányával egyetértőleg állapitandók meg. Amennyiben pedig Bosznia és Herczegovina igazgatása olyan állandó beruházásokra venné igénybe a monarchia pénzügyi hozzájárulását, melyek nem a rendes közigazgatás keretébe tartoznak (vasutakra, középületekre), ez csak a két államban összhangzóan hozott törvények alapján engedélyezhető. Ugyanigy állapitandók meg azon irányelvek, a melyek 1. a vámintézményeknél, 2. a közvetett adókra, 3. a pénzrendszernél alkalmazandók. Minden változtatásához a viszonynak, melyben e tartományok a monarchiához állanak, a két állam törvényhozásainak jóváhagyása szükséges.

Digitized by Google

KÖZIGAZGATÁS.

Magyarországon ős alkotmányunk daczára a parlamenti felelősség elvén alapuló kormányzat csak 1867 óta tekinthető megtestesültnek, ha az 1848—49-iki rövid időszakot mellőzzük.

A kormányzat hazánkban, egyes szomoru korszakok kivételével, a legrégibb időtől fogva, sem jogilag, sem tettleg korlátlan (absolut) sohasem volt ugyan, mert az uralkodói hatalom csak a nemzet beleegyezésével alkotott törvények értelmében volt gyakorolható a magyar kormányszékek utján és a nemességnek biztositott szabadságok mellett. A magyar királysággal egykorú a királyi tanács intézménye, mely végre I. Mátyás alatt törvényes alakot öltött és csirájául szolgált a későbbi helytartótanácsnak, melynek hatásköre Horvátországra is kiterjedett s melynek a fiumei kormányzó (gubernator) is alá volt rendelve. E kormányszéknek hatásköre azonban, mint ezt már neve tanusitja (Consilium Locumtenentiale Regium) pusztán helyettesitő minőségü s a királytól függő volt. Törvény szerint mindenkor egyedül s közvetlenül a királynak volt alárendelve és senki másnak, a mi az ország függetlenségének követelménye volt. Ez okból minden felterjesztése vagy javaslata a kir. kanczellária utján ugyan, de közvetlenül a királyhoz intéztettek s ugyanezen uton érkezett a királyi válasz is.

Digitized by Google

Midőn a mohácsi vész után Bécs lett a magyar királyok székhelyévé, a magyar kir. kanczellária is a királyt követve, ott települt le. Az idők viszontagságai folytán a kanczellária jogköre és függetlensége sok változást szenvedett, mig végre II. Mátyás alatt a magyar udvari kanczellariát illetőleg is kimondotta a törvény (1608: IX. és X., 1809: XXI. t. cz.), hogy idegen nemzetbeli emberek a magyar kormányba be ne folyjanak, s hogy Ő felsége magyar ügyekben csak magyar tanácsosok tanácsával éljen és minden rendelet, melyet más valamely udvari hatóság bocsátott ki, Magyarországban érvénytelen legyen. Ezen s más számos törvényen (1559: IX., 1563: XXXV., és 1618: VIII. t. cz.) alapult a kanczellária szervezete és hatósága s annak minden más hatóságtól való függetlensége, egyedül s közvetlenül a királynak lévén alávetve.

A Bécsben székelő udvari kanczellária és a Budán székelő m. kir. helytartótanács azonban csak a központi vezetést s inkább csak az általános intézést gyakorolták, mert a tulajdonképeni végrehajtás kizárólag a rendi szervezetü törvényhatóságok kezeibe volt letéve, melyek azt saját választott közegeik által oly tág önkormányzati körben teljesitették, hogy ezen autonomia hasonmását sehol sem találjuk. E törvényhatóságok önkormányzatának súlyát növelte ugyanis azon közjogi állásuk, melynek alapján az országgyülésre is döntő befolyást gyakoroltak követküldési és utasitási joguk által. E közvetlen befolyásuknál fogva a Bécsben székelő intéző hatalom részéről gyakran megujuló nemzetellenes törekvésekkel szemben oly hatályos ellenőrködést voltak képesek kifejteni, mely aligha állott a modern parlamentek párturalmon alapuló ellenőrködésének értéke mögött.

A törvényhatóságoknak (megyéknek) főképpen ezen közjogi állása szerezte meg részükre azon elnevezést, hogy az «alkotmányosság védbástyái», — mely elnevezés mai napig kegyelettel őriztetik; de egyuttal mélyen gyökerező tévedések és félreértéseknek szolgál alapul. Az 1848-iki átalakulás korszaka ugyanis nemcsak az országgyülésnek, hanem a

Digitized by Google

megyéknek rendi szervezetét is a népképviseleti alapra fektette, vagyis az előbb kizárólag a nemesség által gyakorolt jogkör választott megyei bizottsági tagokra ruháztatott s igy a tisztviselőik választásának joga is a választott megyei képviselőtestületekre szállott. Ekkép tehát a parlamenti felelősséggel tartozó kormány nem a saját közvetlen közegei, hanem nagyrészt a megyei képviselő testületek által választott tisztviselőkkel kénytelen kormányozni és a közigazgatásnak csak egyes ágazatai, minő a tanügy, a pénzügyi igazgatás, az államépitészet (az utépitési és hajózási ügygyel), a közegészségügy és állategészségügy szakközegei (kivéve a községieket) és a rendőrség* állanak az államkormány közvetlen vezetése alatt. Ujabban az állami közigazgatás ügyköre a polgári házasság életbelépte folytán a polgári anyakönyvek vezetésével gyarapodott és kezdetben az első berendezés alkalmával az anyakönyvi kerületek száma 4948-ban állapittatott meg.

Az állam kormányzatának befolyása közigazgatásunkra, az egyes törvények által reá ruházott intéző hatáskörön kivül leginkább felebbviteli forumként megillető hatáskörében nyilvánul. Elvileg ugyan a közigazgatásnak államositását már az 1891. évi 33-ik törvényczikk kimondotta; de a közigazgatásnak rendezése annak alapján mindekkoráig nem következett be s igy az állami közigazgatás voltaképpen csak a felügyeleti jog gyakorlásában áll a megyei és városi törvényhatóságok felett.

A kormánynak ezen felügyeleti joga magában foglalja nevezetesen a törvényhatóságok szabályrendeleteinek (statutumok) megerősitését; azok háztartásának ellenőrzését; a felebbezett határozatok felülvizsgálatát; a törvényhatósági tisztviselők felett gyakorolt fegyelmi hatóságot és általában a közigazgatás ellenőrzését.

Rendszerint minden közigazgatási határozat 15 nap alatt birtokon belül felebbezhető; kivételnek csak akkor van helye, ha ezt külön törvény rendeli vagy ha fontos közérdek vagy

* A törvényhatósági joggal felruházott városok rendőrségének kivételével, melyek közül egyelőre csak Budapest székes fővárosnak rendőrsége államosittatott.

Digitized by Google

közveszély elháritása azt kivánja, mely esetben a birtokon kivül való felebbezhetőség magában a határozatban világosan kimondandó. A kormány ezenfelül hivatalból észlelt illetéktelen vagy törvénybe ütköző eljárás tekintetében igen kiterjedett megsemmisitési jogkörrel bir, melynek alapján uj eljárást rendelhet, sőt közérdekü ügyekben határozhat. Végre a törvényhatóságok önkormányzati hatáskörében követett eljárás tekintetében a belső ügyvitelt és pénzkezelést a kormány bármikor saját kiküldött közege által megvizsgáltathatja.

A kormány ezen kiterjedett hatalomköre biztositja a törvényhatóságoknak széles körü autonomiája mellett is közigazgatásunknak hatályosságát és azon szoros viszony, mely a fentebbiek szerint az állami kormányzat és municipális önkormányzatunk közt fennáll, a főispáni intézményben leli szervi kapcsolatát.

A főispán ugyanis a vármegyei s városi municipiumok élén áll, a végrehajtó-hatalom képviselője s mint ilyen politikai felelősség mellett (mint a parlamenti kormány bizalmi közege) igen kiterjedett hatalmi körrel van felruházva, mely nek alapján — a birói függetlenségre való tekintettel a törvénykezési közegek kivételével — felügyeletet gyakorol az összes állami s törvényhatósági közegek működése felett. Ezen ellenőrzési és felügyeleti körön belül a törvényhatósági és községi közegekhez rendeleteket is bocsáthat ki; a tisztviselők ellen fegyelmi vizsgálatot rendelhet s állásaiktól felfüggesztheti őket a választás utján betöltendő tisztviselői állásokra nézve a kijelölés jogát gyakorolja.

Egyedül a pénzügyi igazgatás terén van a parlament-kormány hatásköre nálunk a pénzügyi közigazgatási bíróság által korlátolva (1883: XLIII. t. cz.), a mely bíróság független birói szervezettel az egyenes adónemek megállapitása (kivetése), az adómentességek, az adótartozás helyesbitése vagy leirása, az elemi csapások által okozott károk folytán járó adóelengedések, az illetékek és birságok kiszabása, stb. kérdéseiben mint utolsó forum érdemleges határozatok hozatalával dönt. A közigazgatás egyéb ágaiban ellenben nélkülözzük a közigazgatási

Digitized by Google

bíróság intézményét; de az éber parlamenti ellenőrzés mellett a majdnem korlátlan nyilvánosság, teljes sajtószabadság és a törvényhatóságoknak még ma is fennálló felirati és remonstrálási joga a biztositékok oly zálogát nyujtják, hogy jogrendünk és közszabadságunk csorbát alig szenvedhet.

A gyámhatóságot s ezzel kapcsolatban az árvavagyon kezelését nálunk a törvényhatóságok, városok sőt egyes nagyobb községek autonom ügykörükben látják el s ezt első fokulag testületi szervezettel biró árvaszékek utján gyakorolják. A gondnokság alá helyezés és a kiskoruság meghosszabbitása azonban birói ügykörhöz tartozik. A felebbviteli forumot gyámhatósági ügykörben az egyes törvényhatóságok közigazgatási bizottságainak gyámügyi küldöttsége (albizottság) látja el, legfelsőbb forumban pedig az a belügyminiszter hatáskörébe tartozik.

A közigazgatási rendészet ügykörében a forumokat a különböző speciális törvények állapitják meg. A közigazgatási rendészeten kivül azonban a rendőri biráskodást is a közigazgatási hatóságok gyakorolják és a legfelsőbb forumot a belügyminiszter képezi.

Az állami szolgálatban álló tisztviselők állása, — a bíróságok kivételével — sem fegyelmi törvény, sem szolgálati pragmatica által biztositva nincsen; ellenben nyugdijigényüket törvény szabályozza, mely szerint 10 évi szolgálat után fizetésüknek 40%-át és minden további év után fizetésük 2%-át nyerik nyugdijképen, ugy hogy az állami tisztviselők általában 40 évi (tanárok 30 évi) szolgálat után élvezhetik teljes fizetésüket nyugdijképen. A nem állami szolgálatban álló, vagyis a választott törvényhatósági tisztviselőkre nézve megforditva áll a dolog a tekintetben, hogy állásuk, — a választások esélyeitől eltekintve — fegyelmi törvény által van biztositva, de nyugdijazási ellátásban nem részesülnek. A legtöbb törvényhatóság azonban autonom körében létesitett nyugdijszabályzatot, pótadó kivetésével teremtvén nyugdijalapot.*

Az állami tisztviselők fizetése a miniszteri, államtitkári és

* E czimen 27 megyében van külön pótadó kivetve.

Digitized by Google

némely csekély számu magasabb állástól eltekintve 500 frttól 5000 frtig terjed, a melyhez járul a 150 frttól 1000 frtig terjedő lakpénzilletmény. — A törvényhatósági tisztviselők fizetése legnagyobb részben megfelel az állami tisztviselők illetményeinek. Különben is a városoktól eltekintve, melyek saját maguk fizetik tisztviselőiket, — a megyei választások utján alkalmazottak fizetése az egyes megyék részére megállapitott állami dotatióból fedeztetik, mely a 63 megyei törvényhatóság részére évi 4,947.500 frtot tesz ki.* Ellenben Budapest székes főváros, melynek szervezete külön törvényben van szabályozva, Fiume város, melynek szervezete külön statutumon alapul, és a 24 törvényhatósági joggal felruházott város ily dotatióban a dolog természete szerint nem részesül, valamint a rendezett tanácsu városok és a nagy- és kis községek is autonom körükben tetemes terhet viselnek.

A megyei törvényhatóságoknak fentebbi állami dotatiója azonban korántsem elégiti ki azoknak közigazgatási költségeit, mely czélra megyei pótadó kivetése válik szükségessé, a mely az állami adók módjára szedetik be s kezeltetik. A pótadó megszavazási módja törvény által van szabályozva, mely szerint ily közgyülésre 15 nappal megelőzőleg a törvényhatósági bizottság minden egyes tagjához külön meghivás intézendő annak kitételével, hogy pótadó kivetése szándékoltatik s minő czélra. Érvényes határozat hozatalára a megjelent tagok kétharmadának beleegyezése szükséges névszerinti szavazás mellett. E törvény szerint közigazgatási, közlekedési, közgazdasági, közművelődési és jótékonysági czélokra az állami adónak legfeljebb 5%-a vethető ki ; de azért külön törvények alapján még tetemes terhet viselnek pótadó kivetésével, igy pl. utadó czimén valamennyi törvényhatóság 6—10%-kal van megterhelve, ezen felül betegápolási czélra 1—8%-ig ; katonai beszállásolás és laktanya épitésre némely vármegye rendkivüli terhet (egész 14—18%) visel. Ehhez járul ujabb

* Ezen állami dotatióval szemben a vármegyéknek 1895. évi költségvetése alapján a tényleges kiadások 5,898.992 frtot tesznek.

Digitized by Google

időben, hogy a vicinális vasutak épitése folytán néhány megye e czimen külön 5%-ig terjedő pótadót visel ugy, hogy az összes megyék az állami adónak 10—40%-ig terjedő pótadóval vannak megterhelve, mely aránytalanságnak legfőbb oka a megyék területi beosztásának aránytalanságában rejlik, a minélfogva ép a legnagyobb és legvagyonosabb megyék (Bács és Torontál) viselnek aránylag csekélyebb terhet.

A törvényhatósági joggal felruházott városoknál ezen teher még nagyobb arányokat ölt és 10%-tól 82%-ig terjed, a minek magyarázatául szolgáljon azonban, hogy a törvényhatósági városok kiadásában benfoglaltatnak a községi kiadások is, melyek a vármegyék területén levő rendezett tanácsu városok, nagy- és kis-községekre nézve külön községi pótadó utján fedeztetnek, a melyek ismét átlag véve az állami adónak 7%-tól 74%-ig terjednek.

A szab. kir. és törvényhatósági joggal felruházott városok 1895. évi költségvetése szerint a 26 városban együttesen 28,350.530 frt. bevétel és 36,456.620 frt. kiadás irányoztatott elő. Azon városok, a melyeknek háztartása legmagasabb összegre rúgó költségelőirányzatot mutat fel : Budapest székes főváros (15,800.000 frt. bevétel, 21,600.000 frt. kiadás), Nagy-Várad (1,276.000 frt. bevétel, 1,448,000 frt. kiadás), Szeged 1,104.000 frt. bevétel, 1,311.000 frt. kiadás), Debreczen (972.000 frt. bevétel, 1,014.000 frt. kiadás) s Temesvár (810.000 frt. bevétel, 948,000 frt. kiadás).

A vármegye. — A vármegyéknek, mint általában a törvényhatóságoknak jogállását és közigazgatásunkban való feladatkörét ujabban az 1886; XXI. t. cz. szabályozza.

A vármegye sajátszerü alkotmányunk egyik alkotó része; autonomiája körében szabályokat alkothat, melyeknek határozatait s az állami közigazgatás reá eső teendőit saját választott közegei által hajtja végre.

A vármegye statutumai büntetéseket is szabhatnak ki; de e statutumok a törvénynyel és a kormánynak rendeleteivel nem ellenkezhetnek és a községek önkormányzati jogait nem sérthetik.

Digitized by Google

A vármegye önmaga állapitja meg önkormányzati költségeit, közvetlenül érintkezik a kormánynyal, a törvényeket és a kormánynak rendeleteit a vármegye területén ő hajtja végre. A kormányrendelet ellen azonban a végrehajtás előtt, ha azt törvénybe ütközőnek vagy a helyi viszonyok miatt czélszerütlennek tartja, felirhat; ha azonban a miniszter a felhozott indokok ellenére a végrehajtást követeli, a kormányrendelet feltétlenül végrehajtandó. Az ilyen, valamint a katonák berendelését vagy az állam veszélyezett érdekei miatt halaszthatatlan intézkedést igénylő kormányrendelet csak a végrehajtás után szolgálhat közgyülési vita és határozat tárgyául, a mennyiben a törvényhatóság e miatt a képviselőháznál kereshet orvoslást. Ha valamely intézkedés halaszthatlan végrehajtása az állam veszélyezett érdekei miatt követeltetik, ez a kormányrendeletben határozottan kifejezendő. Kivétetnek a végrehajtás kötelezettségének szabálya alól az országgyülés által meg nem szavazott adó behajtására, vagy meg nem ajánlott ujonczok kiállitására vonatkozó rendeletek. Az előmunkálatok azonban e részben is teljesitendők.

A vármegye *szervezete* két fő alkotó részből áll, vagyis a törvényhatósági bizottságból (képviselő testület) s mint ennek kifolyása a közigazgatási bizottságból, mint tanácskozó s határozó organumból — és a megyei tisztviselőkből, mint a végrehajtás közegeiből.

A bizottság tagjai állanak felerészben a megye területén legtöbb egyenes államadót fizető állampolgárokból, hason felerészben pedig a választó közönség választottjaiból. A tagok számát illetőleg szabályul szolgál, hogy minden 500 lakos után egy bizottsági tag számittatik, de a legtöbb adót fizető és választott tagok száma összesen 120-nál kevesebb és 600-nál több nem lehet. A tagok választása kerületenként történik; egy kerületben 200-nál kevesebb és 600-nál több választó nem lehet. Választó mindazon lakos, a ki az országgyülési képviselőválasztásra jogosultak névjegyzékébe felvétetett. A bizottsági tagok 5 évenként 10 évre választatnak, a mennyiben azok felerésze öt évenként kilép. A közgyülés elnöke a főispán, ki bármikor

Digitized by Google

rendkivüli közgyülést is hivhat össze. A közgyülés tárgyait egy állandó választmány készíti elő.

A közgyülés hatáskörébe tartozik többi közt a tisztviselők választása és a felirati jog gyakorlása, melynek alapján országos ügyekkel is foglalkozhatik, azokat megvitathatja s megállapodásait a többi vármegyékkel és a kormánynyal közölheti s kérvény alakjában a képviselőházhoz közvetlenül felterjesztheti. Községi ügyekben másodfokban határoz s igy jóváhagyásától függ a községi szabályrendeletek megerősitése; a községi adó megállapitása, kivetése s behajtása; a községi költségvetésektől azonban, ha az összes kiadások a községi vagyon jövedelmeiből községi adó nélkül fedeztetnek és a költségvetés ellen panasz nem emeltetett, a jóváhagyást meg nem tagadhatja; a községi számadásokat ellenben akár tétetik ellenük kifogás vagy panasz, akár nem, felülvizsgálja és ezen feladatát tartozik egy év lefolyása alatt teljesiteni. A közigazgatási ügykörök ellátására továbbá a közgyülés választja meg a különböző szakbizottságok tagjait s ezek között a közigazgatási bizottságnak is 10 tagját.

A *közigazgatási bizottság* egy 1876 óta, az 1876: VI. t. cz. által életbeléptetett uj intézmény, melyben a kormány által kinevezett öt tag, az állami közigazgatásnak a törvényhatóság hatáskörébe nem tartozó ágait képviseli s igy e bizottság hivatása a törvényhatósági és állami közigazgatás közegeinek összhangzatos együttműködését biztositani a főispán elnöklete s vezetése alatt. Tagjai ugyanis e bizottságnak a megyei vagy városi törvényhatóság főtisztviselőin kivül a kir. pénzügyigazgató, a kir. államépitészeti hivatal főnöke, a kir. tanfelügyelő, a kir. ügyész és a kormány által kinevezett közgazdasági előadó s a közgyülés által választott 10 tag, ugy hogy az önkormányzati elem e bizottságnak háromnegyed részét képezi. E bizottságnak hivatalnok-tagjai a szakukhoz tartozó ügyekben mint előadók működnek. A bizottság ülései nyilvánosak s rendesen minden hó első felében tartatnak; sürgős esetben rendkivüli ülés tartható, sőt halasztást nem türő egyes esetekben az illető közigazgatási ágak előadóinak meghallgatásával a főispán

Digitized by Google

avagy helyette a törvényhatóság első tisztviselője saját felelősségére is intézkedhetik, de tartozik azt indokoltan a legközelebbi ülésen bejelenteni. Az egyes közigazgatási ágak képviselői, ha a bizottság határozatait vagy intézkedéseit az általuk képviselt közigazgatási ág szempontjából sérelmesnek vagy károsnak tartják, felebbezéssel élhetnek az illető szakminiszterhez, hova az ügy 24 óra alatt felterjesztendő. Hasonló jog illeti egyáltalán a főispánt. Kiváló figyelmet érdemel a bizottságnak hatásköre az adóügyekben, mely szerint *a*) első fokban elrendeli a behajthatatlan adótartozások leirását; a felelősség alkalmazását megállapitja az adóbehajtást elmulasztó közegek ellen és a kártéritési kötelezettségeket kimondja a pénzügyi közegekkel szemben, a jogtalanul okozott költségek vagy károk megtéritése tekintetében a kárositott felek javára; *b*) felebbviteli hatóságot gyakorol a községi közegek által kivetett földadó, házadó, keresetadó, jövedelmi pótadó és fegyveradó mérve ellen; a kir. pénzügyigazgató által kivetett keresetadó, tőkekamatadó s hadmentességi dij mérve ellen. A közigazgatási bizottságnak ezen első és másodfoku határozatai részint a pénzügyi közig. birósághoz, részint a pénzügyminiszterhez felebbezhetők.

A közigazgatási bizottságok kebeléből több rendbeli küldöttség (albizottság) is alakittatik, ilyenek a gyámügyi, a börtönvizsgálati, a erdészeti és a fegyelmi választmány, mely utóbbi a fegyelmi biróság hatáskörét gyakorolja; elnöke ennek a főispán és négy tagját a bizottság választja, de ugy, hogy kettő az állami kinevezett közegekből, kettő pedig a bizottság választott tagjaiból vétessék.

A vármegye végrehajtó közegei a) központi tisztviselők, az alispán, főjegyző s aljegyzők, tiszti főügyész s alügyészek, árvaszéki elnök és ülnökök, a főorvos, állatorvos, pénztárnok, főszámvevő s alszámvevők, levéltárnok és a segédszemélyzet; *b*) a kültisztviselők: a járási főszolgabiró, és szolgabiró, járási orvos, járási állatorvos, járási számvevő; *c*) a rendezett tanácsu városok polgármesterei, kik a járási főszolgabirákkal egyenlő hatáskörrel birnak. Ezen közegeknek hatás-

Digitized by Google

köre a törvényben csak fővonásaiban van megállapitva, mig a megye közigazgatási szervezetének részletes megállapitása a megye által alkotott szabályrendelet keretébe tartozik. A vármegye közigazgatásának élén álló alispán alkotmányjogi szempontból is kiváló jogkörrel van felruházva, mely szerint ha a kormány valamely rendeletét törvénybe ütközőnek vagy a helyi viszonyok között károsnak vagy épen kivihetetlennek véli, a főispánnak legfeljebb 24 óra alatt jelentést tesz s távollétében felir az illető miniszterhez; ha a miniszter továbbra is fentartaná rendeletét és az alispán a miniszteri leirat után sem érezné magát a rendelet végrehajtására kötelezettnek, a főispánnak azonnal jelentést tesz s annak rendeletére, — vagy ha távol van, annak nevében a rendkivüli közgyülést 8 napra azonnal összehivja s a rendeletet a közgyülés elé terjeszti, mely azt rögtön felvenni és tárgyalni köteles. Végrehajtja a kormánynak az állam veszélyezett érdekei miatt feltétlenül végrehajtandónak nyilvánitott rendeleteit és eljárásáról a legközelebbi közgyülésnek jelentést tesz. A főispánnak utasitásait foganatositja, ha azonban azok végrehajtása ellen aggályai vannak, 24 óra alatt a főispán utján a belügyminiszterhez előterjesztéssel élhet, melyet a főispán további 24 óra alatt felterjeszteni köteles. Az alispán felebbviteli forumot is képez ott, hol a járási főszolgabirák első forumban határoznak, pl. vitás községi illetőségi ügyekben, rendészeti és iparhatósági ügyekben, a rendőri birás-kodás ügykörében, stb. A járási közigazgatás élén áll a főszolgabiró, ki egyuttal a felügyeletet gyakorolja a hatósága alatti községek felett. Külön járási képviselő-testület nálunk nem létezik. A közigazgatási járások kerületeit a törvényhatóságok állapitják meg s jelenleg a 63 vármegye területe 412 főszolgabirói járásra van osztva. A rendezett tanácsu városok száma pedig 107.

A község. — A községekről, a községi hatóságról s illetőségről, a községek jogairól s teendőiről, a község szervezetéről és háztartásáról s az előljárók és képviseleti tagok felelősségéről külön törvény az 1886: XXII. t. cz. intézkedik.

E törvény a községeket következőleg osztályozza: *a*) ***kis-községek,*** melyek korlátolt anyagi viszonyaik miatt a reájuk

Digitized by Google

ruházott teendőket saját erejökből teljesiteni nem képesek és e végből más községekkel kell szövetkezniök; ezeknek száma összesen 10.681 (Horvát-Szlavonországokat ide nem értve); *b*) ***nagyközségek***, melyek rendezett tanácscsal ugyan nem birnak, de saját erejökből teljesitik községi feladatukat; ezeknek száma 1857; *c*) ***városok***, melyek rendezett tanácscsal birnak, de a vármegye hatósága alatt állanak; ezeknek száma 107 és megkülönböztetendők a vármegye hatósága alatt nem álló vagyis azon önálló törvényhatósági joggal felruházott városoktól, melyeknek száma Budapest székesfőváros és Fiume beszámitásával összesen 26.

A községek önkormányzata nálunk tágabb körü a tulajdonképeni községi autonomiánál, a mennyiben a szoros értelemben vett községi ügyek intézésén kivül kiterjed az még számos állami feladat valósitására is, a közegészségügy, adóügy, iskolaügy, katonai ügy, stb. terén. A rendezett tanácsu városok hatásköre természetszerüleg még tágabb, a mennyiben a helyi igények szerint kezelik a piaczi, hegyi, vásári, épitészeti és közegészségügyi rendészetet, gyakorolják a gyámhatóságot s fel vannak jogositva oly szabályrendeletek alkotására, melyekben bizonyos cselekmények kihágásnak nyilvánittatnak s ezekre büntetéseket szabhatnak.

Minden területnek, vagy mint a községi határ kiegészitő részének, vagy mint a községhez közigazgatásilag csatolt pusztának valamely községhez kell tartoznia; ilyen puszta (telep, vagy majorsági birtok) van az országban 18.409; az iránt hogy az ily puszta közigazgatásilag mely szomszéd községhez tartozzék, első fokban az alispán határoz, kinek határozata a megyéhez s onnan a belügyminiszterhez felebbezhető.

Minden honpolgárnak valamely község kötelékébe kell tartoznia s mindenki csak egy község kötelékébe tartozhatik; külföldiek a községi kötelékbe való felvételt csak a honositás feltétele mellett szerezhetik meg.

A községi *szervezet* két fő alkotó részből áll: a tanácskozó s határozó organumból, vagyis a községi képviseletből

Digitized by Google

és a községi előljáróságból. A községi képviselet gyakorolja egyuttal a községi előljáróság felett a felügyelet és ellenőrzés jogát. Kis- és nagyközségekben azonban a képviselőtestületnek fegyelmi joga nincs a községi előljáróság felett; e joggal csak a rendezett tanácsu városok képviselőtestülete bir. Hogy a községi képviselet kikből áll, ki lehet választó, ki lehet képviselő, hány tagból álljon a községi képviselet, mikép állittassék össze a legtöbb adót fizetők s a választók névjegyzéke; minő eljárás követtessék a képviselők választásánál, mennyi ideig tart a községi képviselők megbizása? — mindezekre nézve a törvény intézkedik s itt csak azt emlitjük meg, hogy minden 100 lélek után egy községi képviselő számittatik s azok összes száma kisközségben 10-nél kevesebb, 20-nál több, nagyközségben 20-nál kevesebb, 40-nél több, rendezett tanácsu városokban 48-nál kevesebb és 200-nál több nem lehet és a képviselet felerészben a legtöbb egyenes államadót fizető községi lakosokból áll. A felügyeleti jog gyakorlása kis és nagyközségekre nézve a fegyelmi hatalom gyakorlásával a főszolgabirót, rendezett tanácsu városokra nézve az alispánt illeti. A belügyminiszter, ha valamely község képviselőtestülete oly eljárást követ, mely az állam érdekeit vagy a község jólétét veszélyezteti, a megye előterjesztésére vagy meghallgatásával a képviselőtestületet feloszlathatja és a megye utján az ügyek időközi vezetése iránt intézkedhetik.

A község *előljáróságának* szervezete annál egyszerübb, mennél kisebb a község s mennél egyszerübbek benne az életviszonyok; mennél nagyobb s fejlődöttebb, annál többféle organum szükséges, annál nagyobb a munkafelosztás s annál szükségesebb annak külön közegekre való ruházása. A törvény e tekintetben lehetővé teszi a község egyéniségéhez való alkalmazkodást s csak a minimumot állapitja meg, mely mellőzhetetlen, hogy a község hivatását teljesithesse. E szerint a községi előljáróság áll: kisközségben a biróból és helyetteséből, legalább két tanácsbeliből, a körjegyzőből, közgyámból és a körorvosból; nagyközségben: a biróból s helyette-

Digitized by Google

séből, legalább négy tanácsbeliből, pénztárnokból, községi jegyzőből, közgyámból és a rendes községi vagy körorvosból. Ezeknek teendőit és fizetését tekintettel a község vagyoni viszonyaira s az előljárók elfoglaltatására a község szabályrendeletben állapitja meg; kivételt e részben csak a jegyzők fizetése képez, melynek minimumát (400 frt, s lakás) a törvény határozta meg és az illető községek meghallgatásával a vármegye állapitja meg, a megye határozata ellen a belügyminiszterhez való felebbezési jog fenmaradván. Egyáltalán a községi közigazgatásnak lelke nálunk a község-jegyzői intézmény, a mely közigazgatási intézményeinknek egyik legsajátosabb és legüdvösebb részét képezi. A községi, illetve körjegyzői állás törvényszabta qualificatióhoz (jegyzői vizsga) van kötve és a főszolgabiró által gyakorolt kijelölés joga mellett választás utján élethossziglan töltetik be.

A rendezett tanácsu városokban az előljáróságot a tanács tagjai képezik, kik közül a rendőrkapitány állása kinevezés utján töltetik be. Különben a tiszti állomások a községekben egyáltalán választás utján töltetnek be, a nélkül, hogy a törvény a felügyelet jogát gyakorló hatóságnak a megerősités jogát fentartotta volna. A választás joga kis- és nagyközségekben az előljáróság egy részére, r. tanácsu városokban pedig az összes tisztviselőkre nézve a képviselő testületek jogkörébe tartozik; a községi birót, helyettes birót és tanácsbelieket kis- és nagyközségekben az egész választó közönség választja. Az előljáróság tagjai a fentebb emlitett kivételek mellett kis- és nagyközségekben három évre, rendezett tanácsu városokban hat évre választatnak. Emlitésre méltó, hogy a kis- és nagyközségekben a birói hivatalt a megválasztott községi lakos 100 forint büntetés súlya alatt elvállalni s legalább egy évig viselni tartozik.

A mennyiben a község kiadásai a községi vagyon jövedelméből nem fedeztethetnek, a község a községi lakosokra és birtokosokra adót vethet ki, mely a község minden tagját egyenlően érdeklő közigazgatási költségek fejében a földadó, házadó, keresetadó, bányaadó és tőkekamatadó

Digitized by Google

arányában, azon költségek tekintetében pedig, melyek csak a földbirtok érdekében tétetnek, csak az érdekeltek földadója arányában vettetik ki. A községhez közigazgatásilag csatolt puszták, havasok és erdőrészek az egyenes adóknak csak felerészében vonhatók községi adó alá, sőt a gazdászati és mezei felügyelet költségeihez nem is tartoznak járulni a községhez csatolt oly földbirtokok tulajdonosai, kik e költségeknek hasznát nem veszik és e tekintetben magukról gondoskodnak. A községek által a közvetett államadókra kivetendő pótadóra vonatkozó határozathoz a kormány engedélye szükséges. A község költségvetését a közgyülés állapitja meg, de az 15 napon át közszemlére teendő s ellene minden adófizető megteheti észrevételeit, melyeket a közgyülés tárgyalni és a kisebbség külön véleményével együtt a vármegyéhez felterjeszteni köteles.

A község tartozik a kötelékébe tartozó mindazon szegények ellátásáról gondoskodni, kik magukat közsegély nélkül fentartani nem képesek. Kivételesen a vármegye és szükség esetében az államnak segélyét is igénybe veheti. A vármegyék e czélból egységes szegény alapot is létesithetnek.

A rendészet terén a kis- és nagyközségeknek nincs sem szabályalkotó joga, sem a községi előljáróságnak jurisdictiója; a községi előljáróság tehát kis- és nagyközségekben kizárólag végrehajtó, de büntetőjoggal fel nem ruházott közbiztossági közeg s mint ilyen a birósági s közigazgatási rendészet terén kötelezve van mindazon közbiztossági megelőző intézkedéseket megtenni, melyekre a végrehajtó rendőri személyzet, mint a csendőrök vagy városi rendőrök fel vannak jogositva. Kihágási ügyekben a jurisdictiót a főszolgabiró gyakorolja s egyedüli kivételt képeznek a mezőrendőri kihágások, melyekben ha a kár 40 korona értéket meg nem halad, a biráskodás első fokban a községi előljáróságot illeti meg.

A közigazgatás egyes ágaiban a községek által ugynevezett átruházott hatáskörben végzendő teendőkről, itt csak a legfőbb körvonalakban tehetünk említést. Ilyen első sorban az *egyenes állami adók* kivetése és beszedése. A községi

Digitized by Google

közegek ugyanis, kivetik a földadót, a házadót, az I. és II. osztályu kereseti adót, a jövedelmi pótadót és a fegyveradót ; eszközlik az adókötelezettek és adótárgyak összeirását és az adóbevallások gyüjtését azon adónemekre nézve, melyeknek kivetése a pénzügyigazgatóság hatáskörébe tartozik és két bizalmi férfiut küldenek ki az adókivető bizottság tárgyalásaihoz. Az egyenes adókat egyénenként a községi jegyzők könyvelik és nyilvántartják szigoru felelősség mellett ; az adót beszedik, nyugtatják és a kir. adóhivatalnak beszállitják, melyért első sorban a községi birák, másodsorban a községek vagyoni felelősséggel tartoznak ; eljárnak az adónak végrehajtás utján leendő behajtásánál ; havonkint a főszolgabirónak bemutatják jelentéseiket az adóbehajtás menetéről és évenkint kimutatják egyénenként a behajthatatlan adótartozásokat. — *A katonai ügyekben* a községi előljáróság átveszi az anyakönyvvezetőktől a lajstromkivonatokat ; összeirja a hadköteleseket és elővezeti azokat az ujonczállitásnál a személyazonosság iránti felelősség mellett ; eljár a szabadságoltak s tartalékosok nyilvántartása körül ; gondoskodik a katonai elszállásolásról s élelmezésről és végzi mozgósitás esetében a reá háruló feladatot ; vezeti a népfölkelés nyilvántartását és szolgáltatja a népfelkelési lajstromok kiegészitésére és kiigazitására az adatokat. — *A közegészségügyi szolgálat* terén a községi előljáróság végzi a helyi rendőri teendőket. Rendesen minden 6000 lakossal biró község tartozik orvost és minden 1500 lakost számláló község okleveles szülésznőt alkalmazni. — Az *állategészségügy* terén speciális törvény állapitja meg a község rendőri teendőit és a kormány jogkörébe utalja annak meghatározását, hogy mely község kötelezhető községi állatorvos tartására. — *Az ut- és közlekedésügyi* administratió terén a községek nemcsak saját czéljaikra (dülő utjaik fentartására) kötelezhetik lakosaikat kézi és szekeres munkára, avagy annak megváltására, hanem a közuti adónak is egy részben természetben való lerovása megengedhető lévén, a közreműködés és végrehajtás e tekintetben is

Digitized by Google

a községi előljáróság ügykörébe tartozik ; valamint a helyi vasutak részére (10 évig terjedhető) kamatbiztositás vagy másnemü segélyezés esetében annak a községi pótadóval leendő kivetése és behajtása.

A rendezett tanácsu városok mindezen ügyekben természetszerüen sokkal tágabb hatáskörben járnak el ; mert eltekintve attól, hogy oly szabályrendeletek alkotási jogával birnak, melyek büntetéseket szabhatnak ki, elsőfoku jurisdictiót gyakorolnak és végzik mindazon teendőket, melyeket a fennálló törvények és szabályok a községekre s a járási szolgabiróságokra ruháznak.

Digitized by Google

IGAZSÁGÜGY.

A jognak uralkodó forrása hazánkban századokon át a szokás volt. A törvényhozás eleinte csak alkalmilag és gyéren nyult bele a jogéletbe. Legrégibb törvényeink első királyunktól Szt. Istvántól valók és a 13. század végéig huszonhárom királyunk közül, kivüle még csak Szt. László, Kálmán, II. Endre, IV. Béla és III. Endre hagytak reánk törvényeket. A 14. századtól kezdve azonban már sürübben érik egymást a törvények.

Régibb törvényhozásunk tartalma tulnyomóan közjogi. Szabályozza a királysággal és a keresztény egyházzal összefüggő egyes alakulásokat, megtorol egyes büntetteket, kiterjeszkedik a törvénykezésre, de csak ritkán érinti a magánjogot.

A szokáshoz és a törvényekhez járulnak a királyi privilégiumok, majd a városok, megyék és egyes területek statutumai, melyek a legujabb időkig fontos szerepet játszanak hazánk jogéletében.

Nem pótolja nálunk a kimeritő törvényhozást valamely idegen jognak receptiója sem. Mert habár a római és a kánon-jogot hazánkfiai is korán tanulmányozzák és ezek hazai jogunkra sem voltak befolyás nélkül, az idegen jogok nálunk a világi bíróságok előtt közvetlen gyakorlati érvényre nem jutottak. Csupán a német településekből alakult városok, valamint az erdélyi és szepesi szászok hozzák magukkal saját jogukat, melyet utóbb statutumaikba foglalnak.

Digitized by Google

Az egyes királyoknak időről időre keletkezett szétszórt törvényeit kezdetben magánosok gyüjtik össze, külföldi, nevezetesen frank törvény-gyüjtemények mintájára. Utóbb egyes királyok is, midőn megerősitik a korábbi király decretumait, ezeket saját decretumaikkal összefoglalják.

Az eszme, a jogot kimeritőbben irott törvényekkel szabályozni és a régibb törvényeket és a szokásokat átvizsgálva és javitva összefoglalni, a 15. században merül fel. Ez az eszme vezérli már nevezetesen Corvin Mátyás királyunkat 1486-iki, u. n. decretum majusának megalkotásában, és ez eredményezi utóbb Werbőczy István országbirói itélőmesternek II. Ulászló király megbizásából készitett Hármas-könyvét, (Tripartitum opus, juris consvetudinarii inclyti regni Hungariae), melyet 1514-ben az országgyülés is helyeselt és a király is jóváhagyott, de a mely a királyi pecsét felfüggesztésének hiányában törvény erőre még sem emelkedett. Mindazonáltal e munkát, mely a legjelesebb európai jogkönyvek közzé tartozik, a szokás és későbbi törvények is irott jogként elismerik, sőt Erdélyben azt az 1691-iki Diploma Leopoldinum a törvények közzé sorozza.

A 16. században és — a vallási és politikai mozgalmak között beállott szünet után — a 18. században folyton megujul a törekvés, hogy a jogszabályok törvényhozásilag ujból összegyüjtessenek és kijavittassanak. Azonban sikertelenül. Az 1552-ben elkészült Quadripartitum az országgyülés ismételt sürgetése daczára nem nyer királyi jóváhagyást, és az 1715, 1723, 1751, 1765 és 1768-ban kiküldött bizottságok nem oldják meg e feladatot. Időközben a törvényhozás mind nagyobb jelentőséget nyer és nagyobb számban hozott egyes törvényekkel igyekszik a jogélet szükségleteit kielégiteni. Fontos reformokat tartalmaznak nevezetesen az 1715 és 1723-iki törvények.

A 16. század végétől kezdve a törvények használhatóságát azoknak magánosok által készitett és nyomtatásban kiadott chronologicus gyüjteménye könnyiti meg. Az első ily collectio decretorumot Zsámboki (Sambucus) János adta

Digitized by Google

ki 1581-ben Frankfurtban és 1584-ben Nagy-Szombatban. E gyüjteményt Werbőczy Hármaskönyvével és más jogforrásokkal és adalékokkal kibővitve, 1696 óta Corpus Juris Hungarici czim alatt mások folytatják, és az, miután reá az országos törvények is hivatkoznak, köztekintélyt nyer.

A mai értelemben vett codificatió története csak a 18. század végén kezdődik. Mária Terézia királynő már 1779-ben megbizást ad egy váltó és kereskedelmi törvény készitésére, amely megbizás azonban nem vezet eredményre. Csupán ephemer jelentőségü II. Józsefnek alkotmány ellenesen behozott perrende, melyet legtöbb egyéb reformjával együtt halála előtt maga visszavon. Azonban az 1791-iki országgyülésen szélesebb mederben megindul a codificatió munkája. Az ország összes viszonyaira vonatkozó rendszeres munkálatok előterjesztése végett kilencz országos küldöttséget szerveznek, melyek közül egy, a deputatió juridica azzal van megbizva, hogy a törvénykezés rendjére, a büntető-törvénykönyvre, a kereskedelmi és hajózási törvényekre, az árvaügy rendezésére és czélszerü polgári törvényekre vonatkozó javaslatokat készitsen. De sem ezen bizottságoknak, sem az 1827-ben kiküldött bizottságnak munkálatai nem kerülnek országgyülési tárgyalás alá. Habár időközben egyes törvényeink sokat haladnak a korral, az első tulajdonképpeni codificationális sikert csak az 1839/40-iki országgyülés mutatja fel.

Erdélynek 1540-től kezdve, midőn Magyarországtól elszakad, az anyaországgal való egyesitéseig (1848) külön törvényhozása van. A nagy számban keletkezett törvényekből két rendszeres törvényerejü gyüjtemény készült: az egyik II. Rákóczy György fejedelem alatt, az u. n. Approbatae Constitutiones, a másik I. Apafi Mihály fejedelem alatt, az u. n. Compilatae Constitutiones. Az előbbi az 1540-től 1653-ig, — az utóbbi az 1654-től 1669-ig hozott törvényeket foglalja magában, átvizsgálva és kijavitva. Ezen törvényekhez járulnak azután az 1669-től 1848-ig keletkezett törvények (articuli novellares).

Az 1791-iki kolozsvári országgyülés Erdélyben is hasonló

Digitized by Google

módon kezdeményezi a codificatiót mint az ugyanez évi magyarországi országgyülés, de sem az ekkor, sem pedig az 1841-ben kiküldött ujabb bizottság nem mutat fel eredményt.

Horvát-Szlavonországoknak 1849 előtt Magyarországgal egy törvényhozásuk volt, habár közgyüléseiken a törvény korlátai között széles körben statutumokat alkottak.

Az alkotmányos törvényhozást 1849-től kezdve a magyar korona egész területén az absolut kormány által behozott osztrák törvények és rendeletek váltották fel.

A szorosabb értelemben vett Magyarországon azonban a magyar törvényeket már az 1860. évi október 20-iki diploma alapján 1861-ben egybegyült országbirói értekezlet által kidolgozott ideiglenes törvénykezési szabályok, a kor követelményeinek megfelelő pótlásokkal és módositásokkal 1861. évi julius 23-tól kezdve visszaállitották. Ellenben az ország erdélyi részeiben az osztrák törvények egyelőre fentartattak és azokat itt csak az alkotmány visszaállitása óta (1865/8) hozott egyes törvények léptették részben és fokozatosan hatályon kivül.

Horvát-Szlavonországok törvényhozása az alkotmány visszaállitása után sem egyesül teljesen Magyarországéval. Az 1868 : XXX. törvényczikkbe foglalt kiegyezés ugyanis az igazságügyet is azok közé sorozta, a melyekről Horvát-Szlavonországok autonom törvényhozása intézkedik és csupán az igazságügyi törvényhozás némely ágait tartotta fenn a közös országgyülésnek. Ez utóbbiakhoz tartoznak különösen a tengerészeti, kereskedelmi, váltó- és bányajog, a tengerészeti igazságszolgáltatás, a szerzői és szabadalmi jog, az áruvédjegy és minták oltalma.

A magánjog teljes codificatióját először az 1847 : XV. t. cz. vette czélba.

A közbejött politikai átalakulások következtében a meghagyás, melyet e törvény a miniszteriumnak adott, nem volt teljesithető, és az abszulut korszak alatt nálunk is az ausztriai polgári törvénykönyv lépett hatályba, amelynek rendelkezései-

Digitized by Google

hez az ősiségi, urbéri és földtehermentesitési nyilt parancsok csatlakoztak. Azonban már 1861. óta az ausztriai polgári törvénykönyv a szorosabb értelemben vett Magyarországon, a telekkönyvi intézménynyel kapcsolatos rendelkezéseinek kivételével hatályát vesztette. Ellenben hazánk erdélyi részeiben, a polgárositott határvidéken, Fiume városában és kerületében, valamint Horvát-Szlavonországokban az ausztriai polgári törvénykönyv a későbbi jogszabályok által tett módositásokkal még most is érvényben van.

A magánjogi vonatkozással biró ujabb törvények közül figyelmet érdemelnek a birtokrendezési (urbéri elkülönitési, arányositási és tagositási) kérdéseket szabályozó törvényeken kivül a kisajátitásról szóló 1881 : XLI. t.-cz., a vizjogról szóló 1885 : XXIII. t.-cz., a kamattörvények, jelesül : az 1868 : XXXI., 1877 : VIII., 1883 : XXV., 1895 : XXXV. és 1895 : XXXVI. törvényczikkek, a vaspályák által okozott halál vagy testi sértés iránti felelősségről szóló 1874 : XVIII. t.-cz., a cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról szóló 1876 : XIII. t.-cz., a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szóló 1877 : XX. és 1885 : VI. törvényczikkek, a végrendeletek, öröklési szerződések és halálesetekre szóló ajándékozások alaki kellékeiről intézkedő 1876 : XVI. t.-cz., végül a házassági jogról szóló 1894 : XXXI. t.-cz.

Nem lehet itt említés nélkül hagyni a telekkönyvi intézményt sem, melyet az 1855. decz. 15-én kelt telekkönyvi rendelet hozott be, és melyet a magyar kormány a hetvenes évek elején az ország erdélyi részére is kiterjesztett, s a törvényhozással karöltve az ország egész területén kiépiteni igyekezett.

Az igazságügyi kormány az emlitett részleges magánjogi alkotások kezdeményezése mellett, az általános polgári törvénykönyv előmunkálataival is foglalkozott, és időnkint szakférfiakat bizott meg a magánjogi codex egyes részeinek kidolgozásával.

Az elkészült tervezetek közül az általános rész, az örök-

Digitized by Google

lési jog és a házassági jog szaktanácskozmányok megvitatásain is keresztül ment, sőt az öröklési jog ismételten a képviselőház elé került, de nem vált törvénynyé. A házassági jog ellenben, mely a kötelező polgári házasságot szabályozza, mint 1894: XXXI. t.-cz.. törvényerőre emelkedett.

Az említett tervezeteken kivül a polgári törvénykönyv többi részére, jelesül a dologi jogra, a kötelmi jogra, a házassági vagyonjogra, a szülőkről és gyermekekről szóló részre, valamint a gyámsági jogra nézve szintén állanak ugyan előadói tervezetek az igazságügyi kormány rendelkezésére, de azok a szerkesztés egységes állandó szervezetének hiányában a kezdet stádiumából még ki nem emelkedhettek.

A mostani igazságügyi kormány olyan szervezetről kiván gondoskodni, mely bizonyos állandósággal munkálkodjék a magánjogi codex létrehozatalán és egyöntetü mű kidolgozására nyujtson alapos kilátást.

A mi a *polgári eljárást* illeti, a régi magyar törvénykezési rendet, mely országgyülési törvényeken, Werbőczy Hármaskönyvén, országos szokáson, a kir. curia döntvényein és kir. rendeleteken alapult, az absolut korszak alatt az 1849. évi birósági szerkezet és perrendtartás, majd az 1852. évi ideiglenes polgári perrendtartás, valamint a polgári eljárásra vonatkozó egyéb jogszabályok váltották fel.

Az absolut korszakból származó polgári eljárási szabályok Fiume városában és kerületében, továbbá Horvát-Szlavonországokban a későbbi törvények által tett módositásokkal most is hatályban vannak.

A szorosabb értelemben vett Magyarország területén az 1861. évi országbirói értekezlet, a korábbi magyar eljárási szabályok felhasználásával ujabb polgári perrendtartási szabályokat állapitott meg, de ezek csakhamar érvényüket vesztették.

Az 1868 : LIV. törvényczikk ugyanis, a polgári törvénykezési rendtartást a végrehajtási eljárással együtt 594 §-ban ujból szabályozta.

Ezt a törvényt az 1881 : LIX. t.-cz. kiterjedt mértékben mó-

Digitized by Google

dositotta ; az 1881 : LX. t.-cz. pedig a végrehajtási eljárást egészen ujból codificálta.

Még lényegesebben módositotta peres eljárásunkat a sommás eljárásról szóló 1893 : XVIII. törvényczikk, mely a szóbeliséget és közvetlenséget az egyes birósági eljárásnak ugy alsó mint felsőbb fokozatán érvényre jutatta és a bizonyitási rendszert nemcsak a járásbirósági, hanem a törvényszéki perekben is gyökeresen átalakitotta a bizonyitékok szabad mérlegelésének szellemében. Egy ugyanezen elvekre épitett teljes perrend előadói tervezete 1893 óta készen van és jelenleg véleményezés alatt áll.

A kisebb polgári peres ügyekben való eljárásról szóló 1877 : XXII. törvényczikken kivül, a melynek már most csakis a községi biráskodásra vonatkozó rendelkezései vannak az 1893 : XVIII. t.-cz. által eszközölt változtatásokkal hatályban, említést érdemel e helyen a fizetési meghagyásokról szóló 1893 : XIX. törvényczikk, a mely az 1000 korona értéket meg nem haladó követelések érvényesitését könnyiti meg.

Figyelmet érdemel végül az örökösödési eljárást szabályozó 1894 : XVI. törvényczikk, mely az 1895. évi okt. 11-én 43194. sz. alatt kibocsájtott végrehajtási utasitással és a kapcsolatos rendeletekkel együtt 1896. jan. 1-én lépett életbe.

Büntetőtörvénykönyvek. Az 1791 : LXVII. és az 1827 : VIII. törvényczikkben foglalt és fentebb érintett előzmények után, a törvényhozás az 1840 : V. t.-cz. által a büntető és javitórendszer kidolgozására országos választmányt küldött ki. Ez a választmány kidolgozta az 1843. évi büntető javaslat elnevezés alatt ismert azon jeles munkálatot, mely az anyagi büntető törvényekre, a büntető eljárásra, a börtön rendszerre, a rendőri kihágásokra és a rendőri eljárásra egyaránt kiterjeszkedett. Törvénynyé azonban az 1843. évi javaslat nem válhatott, mert az országgyülés két táblájáu e javaslatra nézve egyetértés nem jött létre.

Az 1852. évi május 27-én kelt osztrák büntetőtörvénykönyv Magyarországban is kihirdettetett. E törvény Horvát-

Digitized by Google

Szlavonországokban a későbbi törvények által tett módositásokkal ma is érvényben van, az ország erdélyi részeiben és Fiumében pedig 1880 évi szept. 1-ig maradt hatályban. Ellenben a szorosabb értelemben vett Magyarországon az 1861. évben a régi magyar büntetőtörvényeket és törvényes gyakorlatot visszaállitották.

Az alkotmány helyreállitása után a törekvés eleinte az 1843. évi javaslat elveit fentartó büntetőtörvénykönyv létesitésére irányult, de már az 1870. év junius havában az akkori magyar igazságügyminiszter ujabb munkálat kidolgozására adott megbizást, és néhány év mulva létre is jött a külföldi törvényhozások tapasztalatainak, valamint a tudományos irodalom vivmányainak értékesitésével alkotott magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878 : V. t.-cz.)

Ezt a büntetőtörvénykönyvet kiegésziti az 1879 : XL törvényczikk, mely a kihágásokról szól.

Mindkét törvénykönyv hatálya a magyar állam egész területére kiterjed, Horvát-Szlavonországok kivételével.

Az 1878. évi magyar büntetőtörvénykönyv az országot modern büntetési rendszerrel ajándékozta meg, és a szabadságvesztés végrehajtására nézve az ir vagy progressiv rendszert választotta mintaképül. A szabadságvesztés büntetés végrehajtásánál a fokozatok a következők : 1. magánelzárás 2. közös munka éjjeli elkülönitéssel; 3. közvetitő intézet; 4. föltételes szabadon bocsátás.

Büntető eljárás. Az 1878. és 1879. évi magyar büntetőtörvénykönyvek hatályosságának területén a járásbirósági büntető eljárást az 1880. évi aug. 5-én 2265. sz. a. kelt igazságügyminiszteri rendelet egyöntetüen szabályozza, ellenben a törvényszéki büntető eljárásra nézve az erdélyi részek területén, ugyszintén Fiume városában és kerületében még mindig az 1853. évi jul. 29-én kelt osztrák büntetőperrendtartás van hatályban, a magyar büntetőtörvény-könyvek érvényességének egyéb területén pedig az igazságügyminiszter által az 1872. évben javaslatba hozott, de törvénynyé nem vált büntető eljárási szabályok kivántak irányt adni, de csak annyiban

Digitized by Google

érvényesek, a mennyiben azokat a birósági gyakorlat elfogadta. A polgárositott magyar határőrvidék területén azonban e szabályok irott jog jellegével birnak. A sajtó-vétségek fölött — a fiumei kir. törvényszék valamint a polgárositott magyar határőrvidék területét kivéve — esküdszékek itélnek.

Az 1895. évben az igazságügyminister a képviselőház elé egységes büntető eljárási javaslatot terjesztett, melynek előmunkálatai 1882-ig nyulnak vissza E javaslat jelenleg országgyülési tárgyalás alatt áll.

Horvát-Szlavonországokban a büntető perrendtartást, a sajtó használatát, az esküdtek lajstromának összeállitását és a sajtóügyi eljárást az 1875. május 17-én kelt törvények szabályozzák, a melyek közül a büntető perrendtartást az 1888. julius 6-án és 1894. márczius 3-án kelt törvények, a sajtóügyi eljárást pedig az 1889. deczember 28-án kelt törvény módositották és egészitették ki.

A szorosabb értelemben vett Magyarországon a *váltó-, a kereskedelmi és a csődjog codificatiójára* irányuló korábbi eredménytelen kisérletek után az 1839-ben megnyitott országgyülésen kiküldött bizottság a váltó-törvénykönyvről, a kereskedőkről, a gyárak jogviszonyairól, a közkeresetre összeálló társaságok jogviszonyairól, a kereskedői testületekről és az alkuszokról, a fuvarosokról, az adóssági követelések elsőbbség végetti betáblázásáról és a csődületről törvényjavaslatokat mutatott be, a melyeket az országgyülés mindkét táblája letárgyalván, létrejöttek az emlitett tárgyakról szóló 1840: XV., XVI., XVII, XVIII., XIX., XX., XXI. és XXII. törvényczikkek, melyekhez a váltótörvényt és a csődületi törvényt némiképen módosító 1844: VI. és VII. törvényczikkek járultak.

A felsorolt magyar törvények, a váltó- és csődtörvényektől eltekintve, az absolut korszak alatt is érvényben maradtak. A mi a váltó- és a csődtörvényeket illeti, az absolut korszak alatt nálunk az általános osztrák (német) váltórendszabály, valamint az 1850. január 25-én kibocsátott igazságügyministeri rendeletben foglalt váltó eljárás, nemkülönben az 1853. julius 18-án kelt ideiglenes csődrendtartás léptek hatályba,

Digitized by Google

és az 1876. évi váltó-törvénynek, illetőleg az 1881. évi csődtörvénynek életbelépteig az ország erdélyi részeiben, Fiume városában és kerületében, valamint Horvát-Szlavonországokban érvényben maradtak, sőt az 1853. évi ideiglenes csődrendtartás Horvát-Szlavonországokban most is hatályban van.

Jelenleg a magyar állam egész területén — ideértve Horvát-Szlavonországokat is — a kereskedelmi jogot 1875: XXXVII. és a váltó jogot az 1876: XXVII. törvényczikkek szabályozzák. E két törvény a német kereskedelmi, illetőleg váltójog csoportjához tartozik.

A kereskedelmi eljárásra nézve az 1881. nov. 1-én 3269., a váltó eljárásra nézve pedig az 1881. nov. 1-én 2851. szám alatt kelt igazságügyminiszteri rendeletek irányadók, a melyek azonban Fiume városában és kerületében, továbbá Horvát-Szlavonországokban nem érvényesek. Az emlitett területeken a kereskedelmi és váltóeljárást az absolut korszakból származó jogszabályok rendezik a későbbi törvényekben, Horvát-Szlavonországokban különösen az 1876. okt. 3-án kelt autonom törvényben foglalt változtatásokkal.

Modern alapokra állitott ujabb szabályozást nyert nálunk a csődjog is az 1881: XVII. törvényczikkben, a melynek hatálya Horvát-Szlavonországok kivételével az egész országra kiterjed.

Tengeri jogunkat az 1774-iki ausztriai «editto politico di navigazione mercantile Austriaca» és kisegitőkép a franczia code de commerce szabályozza. A magyar törvényhozás csak a tengeri kereskedelmi hajók lajstromozásáról és a kikötői illetékekről intézkedett az 1879: XVI. és az 1883: XXXII. törvényczikkekben. Azonban 1894-ben a tengeri jogra vonatkozó előadói tervezet készült, mely a további tárgyalást várja.

A szerzői jogról már az 1844. évi országgyülés törvényjavaslatot fogadott el, a mely azonban a királyi szentesitést el nem nyerhette.

Az ausztriai polgári törvénykönyvnek hazánkban való életbeléptetése után az irodalmi és művészeti tulajdonnak a jogosulatlan közzététel, utánnyomás és utánképzés elleni vé-

Digitized by Google

delmére 1846. okt. 19-én hozott törveny nálunk is érvényben állott, de midőn az ausztriai polgári törvénykönyv hatálya az 1861. évben megszünt, a szerzői jogot Magyarországon sokáig egyedül az 1861. évi ideiglenes törvénykezési szabályok I. részének 23. §-ában foglalt az a rendelkezés védelmezte, hogy az ész szüleményei is oly tulajdont képeznek, mely a törvény oltalma alatt áll.

Miután a hazai irodalom és művészet örvendetes fejlődése égetővé tette a szerzői jognak kimeritő szabályozását, a magyar törvényhozás megalkotta a szerzői jogról szóló 1884. XVI. törvényczikket, a melynek hatálya kiterjed — Horvát-Szlavonországokat is ideértve — a magyar állam egész területére.

Bányajogunkat, melynek alakulására régebben legnagyobb hatással Miksa királynak 1573. évi bányarendelete volt, már az 1791 : LXVII. és 1827 : VIII. törvényczikkek által kiküldött országos bizottságok fölvették reform-munkálataik közé, az 1844. évi országgyülés pedig ennek szerkesztésére választmányt nevezett ki, de ennek az országgyülés által elfogadott javaslata a királyi szentesitést el nem nyerhette.

Az 1854. máj. 23-án kelt osztrák általános bányatörvény nálunk szintén behozatott és a kapcsolatos rendeletekkel együtt, valamint a későbbi jogszabályokban foglalt módositásokkal jelenleg is hatályban van.

Ezekben ismertetvén a *hazai codificatiónak* történetét, rátérünk *igazságszolgáltatásunk* fejlődésének s mai szervezetének rövid leirására.

A törzsszervezet korában Magyarországon a biráskodást a törzsek és ágak, valamint utóbb az egész nemzet is gyüléseken gyakorolják. Mint birák a gyulák és harkák (gylas et carchas) illetőleg a nagy-gyulák szerepelnek.

A királyság megalapitása óta a legfőbb biró a király, ki udvari tisztjeivel vagy ezek által biráskodik a kir. udvarban (curia), majd az e végből tartott — országos gyüléseken (törvénynapokon) is. Az eredetileg udvari, majdan országos tisztek közül a nádor, az országbiró és a királyi személynök,

Digitized by Google

mint az ország nagy vagy rendes birái hazánk igazságszolgáltatásában a legujabb időkig fontos szerepet játszanak.

Az anyaország nagy biráihoz hasonló birói hatóság illette meg Erdélyben a vajdát, a székelyek ispánját és a szebeni grófot, Horvátországban és Szlavóniában pedig a bánt.

A XI. század vége óta a törzsbiráskodás megszünik és a nemesek felett a királyi curián kivül kiküldött kir. főtisztviselők vidéki gyüléseken gyakorolják a biráskodást. Majd midőn a várkerületek, melyekben a várjobbágyok felett szintén kir. tisztviselő biráskodott, autonom vármegyékké alakulnak át, kifejlődik folyton növekedő hatáskörrel a vármegyei bíróság, melynek feje a kezdetben kinevezett, a XVI. század közepe óta, pedig választott alispán, tagjai pedig a kezdettől fogva választott szolgabirák és esküdtek. A várkerületek felbomlásával kapcsolatosan fejlődnek ki továbbá a városok és ezek autonom bíróságai is, valamint a földesurak uri hatósága jobbágyaik felett mely a birói hatóságot is magában foglalta.

A földesuri biráskodás, melyet utóbb az uri székeken gyakoroltak, egész 1848-ig, a vármegyék és városok, valamint némely kerületek autonom alsófoku biráskodása pedig Horvát-Szlavonországokban 1849-ig, és Magyarországban az absolut korszak kivételével (1849–1861.) egész 1872-ig fentartotta magát.

Fontos átalakuláson megy keresztül az igazságszolgáltatást midőn az 1715. és 1723. évi törvények a kir. hétszemélyes táblát, mint legfőbb bíróságot és a kir. táblát, illetőleg Horvát-Szlavonországok részére a báni táblát mint másod és részben első foku bíróságot ujból szervezik és állandósitják. A kir. tábla és a hétszemélyes tábla képezte azelőtt együtt a kir. Curiát. Ugyancsak az 1723-iki törvény állitja fel bizonyos ügyekre nézve Magyarországon a négy kerületi táblát min első bíróságot.

Királyi bíróságokat állitott fel még az 1840-iki váltótörvény, mely Horvát-Szlavonországokra is kiterjedőleg hét váltótörvényszéket — a nyolczadik a fiumei, már 1786 óta fennáll — és mint fellebbviteli bíróságot a váltó feltörvényszéket szervezte.

Digitized by Google

Erdélyben különválása után mint felső, illetőleg némely ügyekre nézve első folyamodású bíróság az erdélyi kir. tábla, a szász földön pedig a szász nemzet közönsége, mint legfelső bíróság pedig 1691 óta a főkormányszék (gubernium) szerepelt, mig az alsófoku biráskodás a megyéket, a székely székeket, a szász székeket és kerületeket, a sz. kir. és más kiváltságos városokat, valamint a földesuri bíróságokat illette meg.

Jelenlegi igazságügyi szervezetünk szerint Magyarországban az igazságügy élén az 1848: III. t.-cz. értelmében az igazságügyi magyar királyi miniszter áll, Horvát-Szlavonországokban pedig az igazságügyi igazgatást az ottani országos kormány igazságügyi osztálya vezeti.

A legfelső bíróság Magyarországban a királyi curia Budapesten, Horvát-Szlavonországokban pedig a kir. hétszemélyes tábla Zágrábban.

Másodbíróság Magyarországban az 1890: XXV. törvényczikk óta tizenegy kir. itélő tábla, melyeknek székhelye: Budapest, Debreczen, Győr, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Pécs, Pozsony, Szeged, Temesvár.

Horvát-Szlavonországokban, mely a biráskodás tekintetében a tengeri jog kiszolgáltatásán kivül autonom, csak egy másodbíróság működik, jelesül a zágrábi kir. báni tábla.

Az elsőbíróságok Magyarországban 1871-ben történt ujjá szervezésük óta kivétel nélkül királyi bíróságok, és pedig kir. törvényszékek mint társas, és kir. járásbíróságok, mint egyes bíróságok. Magyarországban a kir. tövényszékek száma 65, melyekhez még a budapesti kereskedelmi és váltótörvényszék és 1896. óta a budapesti külön büntető törvényszék járul, — a kir. járásbíróságoké 385.

Horvát-Szlavonországokban a kir. törvényszékek száma 9, a kir. járásbíróságoké 67.

A közvádlói intézmény 1871-ben Magyarországon szintén államositatott. Eleinte a volt kir. itélőtáblai kerületeknek megfelelően két, majd a kir. itélőtáblák decentralisatiója alkalmával öt kir. főügyészség állittatott fel, a melyek mindegyike több kir. itélőtáblai kerületre terjed ki. Kir. ügyészség minden

Digitized by Google

kir. törvényszék mellett van; számuk tehát 65. Horvát-Szlavonországokban 1 kir. főügyészség és 9 kir. ügyészség működik.

Letartóztatási intézetek Magyarországban: a) az országos fegyintézetek és pedig az illavai, lipótvári, munkácsi, nagyenyedi, soproni, szamosujvári és váczi kizárólag férfiak, és a marianostrai kizárólag nők számára; b) az államfogház Szegeden és Váczon; c) a kerületi börtön Szegeden; d) a közvetitő intézetek Kis-Hartán, Lipótváron és Váczon; e) a fogházak a kir. törvényszékek és a kir. járásbiróságok mellett. Letartóztatási intézeti rendszerünket kigiegészitik a javitó-intezetek. Ilyenek vannak ez időszerint: Aszódon, Kolozsvárott és Székes-Fejérvártt fiuk, Rákospalotán pedig leányok számára. Rendeltetésük nem annyira a büntetés, mint inkább a javitás. Horvát-Szlavonországokban Lepoglaván, Gospicon és Mitroviczán vannak fegyintézetek.

Végül meg kell emlékeznünk a kir. közjegyzői és az ügyvédi szervezetről is.

Magyarországban a kir. közjegyzői kamarák száma 10, a kir. közjegyzői székhelyeké az 1895. év végével 205 volt, ideértve Fiumét is, a mely városnak 2 kir. közjegyzője azonban közjegyzői kamarához nem tartozik, hanem a fiumei kir. törvényszék felügyelete alatt áll. Horvát-Szlavonországokban a kir. törvényszékek működnek mint közjegyzői kamarák és ott a kir. közjegyzői székhelyek száma az 1895. év végén 25 volt.

Az ügyvédi kamarák száma Magyarországban — miután a gyulafehérvárit az igazságügyi kormány 1896. jan. 1-től kezdve megszüntette — 27, Horvát-Szlavonországokban: 2 Az ügyvédek száma 1894. év végén Magyarországban 4601, Horvát-Szlavonországokban pedig 170 volt.

Digitized by Google

EGYHÁZI SZERVEZET.

Magyarország a honfoglalás ezredik évfordulójáig a bevett és elismert egyházak és vallásfelekezetek rendszerének alapján állott, s a midőn az 1895-ik évi 43. t. cz. a vallás szabadgyakorlatának elismerését törvénybe iktatta, ezzel még csak az elvet mondotta ki ugy, hogy a meglevő egyházi szervezetek épen csak az ezredéves történelmi fejlődés által létesitett szervezetek.

Ezen fejlődés nemcsak a különböző egyházak és felekezetek tekintetében válik külön, hanem egy és ugyanazon egyházra és felekezetre nézve sem egységes a szent korona minden országában.

Csak a római katholikus egyház képezett az egész magyar királyságra nézve uralkodó egyházat — ecclesia dominans — a mely helyet elfoglalta, a midőn Szt. István király a nyugati egyháznak hive lett, s a pápától koronát és az egyház körül széleskörü jogositványokat nyert.

Azonban a róm. kath. egyház nem marad uralkodó egyház, hanem a többi — később bevett — egyház jogiállásának kifejlődésével s kiszélesbülésével veszit kizárólagosságából, s Erdélyben már korán — a 16-ik században — a négy recepta religió egyenlőségének kimondása folytán, a szükebb értelemben vett Magyarországon ellenben 1848-ban

Digitized by Google

veszti el ezen állását, s csak abban tér el a többi, közjogi korporátiók jogaival felruházott egyházaktól, hogy még nehány, történelmileg kifejlődött, különös joggal is fel van ruházva, — pld. a királynak róm. katholikusnak kell lennie, a koronázás a róm. kath. főpapság által s a kath. szertartás szerint történik, s a róm. kath. főpapság a főrendiháznak első rendjét képezi.

Az ágostai evang. és evang.-református hitvallásu protestáns egyházak küzdelmeinek első vivmánya Magyarországra nézve az 1606-ik évi bécsi béke, mely II. Mátyás alatt 1608-ban, mint koronázás előtti I. czikk lett törvénybe iktatva.

Ez megadja a szabad vallásgyakorlatot a nemeseknek, városoknak, falvaknak, a határokon levő katonáknak; a jobbágyoknak, parasztoknak csak a jus reformandival felruházott földesurak révén adja meg ezen jogot. A kath. püspökök jurisdictiója nem lett felfüggesztve az uj vallások hivei felett.

Az 1645-ben kötött s az 1647 : 5 t. czikkbe iktatott linczi béke már az alattvalóknak is megadja a szabad vallás gyakorlatot — a földesuraktól függetlenül.

Az 1647 : 5 t. czikkben azon elv érvényesült, hogy ha a katholikus és protestáns rendek nem tudnának a vallás dolgában barátságos megyegyezésre — amicabilis compositió — jutni, akkor a király rendelkezési joga érvényesül.

Ezen jog alapján adta ki azután I. Lipót 1681-ben az u. n. Explanatio Leopoldinát, a melyben különbséget állapit meg a nyilvános és magán vallás gyakorlat között — exercitium religionis publicum et privatum — az előbbit csak a törvényben különösen megnevezett városokban engedvén meg; a mi által az inarticulált és nem inarticulált városok közötti különbség van itt letéve, a mely megkülönböztetés az 1681. évi 26. t.-czikkben is foglaltatik.

II. József 1781 okt. 29-iki türelmi parancsában a szabad vallás gyakorlatot az ország egész területére megadja, azonban még mindig különbséget tesz a nyilvános és magán vallásgyakorlat között.

Az 1791 : 26. t.-cz. ezt, valamint a kath. püspökök

Digitized by Google

jurisdictióját is megszünteti, azonban az 1844. évi 3. t.-cz. megalkotásáig megmarad azon korlátozás, hogy a kath. vallásról az evangelicus vallásokra való áttéréshez kir. engedély volt szükséges.

Az 1848:20. t.-cz. ezen evangelicus egyházakra nézve a többi bevett egyházakkal való egyenlőség és viszonosság elvét mondja ki, a melynek részleteit — a társországokon kivül — az ország egész területére nézve az 1868: 53 t.-czikk fejtette ki.

Erdélyben az ágostai hitvallásu evangelikusok 1557 jun. 1-jén bevétettek, az erre vonatkozó rendelkezést ismétli az 1559. jul. 10-iki gyulafehérvári országgyülés.

Az evang. reformátusok pedig 1564-ben lettek bevéve.

Ekkor azonban Erdélyben már az unitáriusok is számot tesznek és az 1568. évi tordai, és 1571 évi marosvásárhelyi országgyüléseken szintén bevétettek.

Ezen törvényes rendelkezések alapján az Approbatae Constitutiones I. rész, I. czim, II. articulusában a r. kath. vallás mellett az ev. református —, az ágostai vagyis lutheranus és az unitarius vallás szerepel mint kizárólag bevett vallás — recepta religio —, mindazonáltal az önálló fejedelmek alatt ezen bevett vallások sorsa nem állandó.

Az önálló fejedelmek megszüntével, I. Lipót 1691. decz. 4-én kiadott diplomájában biztositja a bevett vallásoknak szabad gyakorlatát, s itt is kimondja, hogy ha a rendek a vallás ügyében nem jutnak barátságos megegyezésre, akkor a királyt illeti az intézkedés joga.

Az itt s időközben ismételten biztositott szabad vallás gyakorlatnak, a II. Józsefnek már emlitett türelmi parancsa szerez ismét nagyobb mértékben érvényt; a mihez járulnak az 1791. évi erdélyi 53. 54. 55. 56. 58. t.-czikkek.

Az 1848. évi erdélyi — szentesitést nem nyert — 9. t.-cz. javaslata a bevett vallásoknak teljes jogegyenlőségét akarta kimondani, a mit azután tényleg tesz az 1868:43. t.-czikk 14. §-a; mig a viszonosság részleteit a már emlitett 1868:53. t.-czikk szabályozza.

Digitized by Google

Horvát-Szlavon- s Dalmátországokban az 1604. évi tartománygyülés I. czikke kitiltotta a protestánsokat a társországok egész területéről, sőt az 1609:10. t.-czikk szerint az eretnek papot bárki elfoghatta s ellenkezés esetén meg is ölhette.

Az 1687. évi magyar országos 23. t.-czikk, valamint az 1715:30 t.-czikk 5 §-a, az 1715:125, az 1723:86 s az 1741:46. t.-czikk szerint csak a katholikusok birtokképesek Horvát-Szlavon- s Dalmátországok területén.

Az 1791:26. t.-czikk 14. §-a szerint csak az Alsó-Szlavoniában levő azon nehány községben maradt meg a reformátusok és ágostai hitvallásu evangelikusoknak szabad vallásgyakorlata, a hol az a törvény alkotása idején ugyis gyakorlatban volt; azonban Horvát- s Szlavonország egyéb területén sem szabad vallásgyakorlatuk nincs, sem hivatalviselési képességgel, sem birtokot tulajdonjoggal nem birhatnak — legfeljebb bérben birhatnak ott lakást.

Jelenleg azonban — a vallásügyekben autonom törvényhozási joggal biró — társországok a protestánsoknak is a bevett vallások jellegét adták, a melyek a szabad vallásgyakorlattal birnak.

A keleti egyháznak már a nagy uniok előtt is voltak hivei Magyarországon, s ezek között voltak olyanok, a kik már mint katholikus keletiek költöztek az országba — mint a Bácskába költözött katholikus ráczok, a bunyeváczok.

Az itt levő szakadár felekezetek a 17-ik század folyamán egyesültek Rómával.

A horvátországi szerb schismaticusok Vratanja Simon vazulrendi szerzetes alatt és Dimitrovits Péter zágrábi püspök közbenjárására egyesültek a kath. egyházzal, s ekkor V. Pál pápa 1611. nov. 21-iki Divinae Majestatis arbitrio bullájával Vratanját, a valachinak nevezett egyesült szerb. gör. katholikusok első püspökéül, a svidniczai püspökség czimével megerősitette, s a svidniczai püspököt a zágrábi püspökség örökös vikariusává rendelte, a mit II. Ferdinand is megerősitett 1612. jan. 10-iki diplomájával.

Ezen vicariatust Mária-Terézia 1777-ben az önálló s

Digitized by Google

realis kőrösi gör. kath. püspökséggé emelte, VI. Pius pápának 1777. jun. 16-iki Caritas illa bullájában kifejezett hozzájárulása mellett.

A Duna és Dráva között lakó schismatikusok részére I. Lipót a szerémségi gör. kath. püspökséget létesitette s első püspökké 1688-ban Raich Longinust nevezte ki.

A kath. hitvallást ezen schismatikusok 1690. jan. 18-án tették le Jany Ferencz szerémi püspök kezeibe, s irták alá az unióról fölvett okmányt.

Az örmények — a kik nagyobb számban 1672-ben I. Apaffy Mihály fejedelem alatt jöttek Erdélybe — Oxendius fáradozásai következtében 1690. körül követeket küldtek Lembergbe Hunanian Vartan örmény érsekhez, s előtte elismerték a római pápa főnökségét.

Kérelmükre XI. Incze pápa Oxendiust a hyberniai Alladia püspökévé s az örmények részére apostoli helynökké nevezte ki.

Erdélyben nincs nem egyesült örmény; önálló örmény kath. püspökség felállitására irányzott törekvésük sikertelen maradott, s ők a latin szertartásu püspöknek vannak alávetve.

Az 1868 : 43. t.-czikk 14. §-a az örmény katholikusokra is külön kiterjeszti az Erdélyben bevett egyházaknak vallásgyakorlati s önkormányzati szabadságát, s jogegyenlőségét biztositó törvényeket.

A kárpátalji oroszok — ruthének — egységben állottak a kath. egyházzal s itt szakadtak el, előttünk ismeretlen időben.

Ezek a tulajdonképeni uniót formailag 1649. ápr. 23-án kötötték meg Jakusics György egri püspök felhivására, Parthenius Péter vezetése alatt, a midőn Szepes, Zemplén, Ung és Sáros megye küldöttei irták alá az unióról fölvett okmányt.

Az unió 3 föltétele: 1. hogy a keleti egyházi szertartások biztositva maradjanak; 2. püspökeiket szabadon választhassák; s 3. a r. kath. clerus előjogai biztosittassanak az egyesült ruthének részére.

A pápa az uniót megerősitette, ugyszintén a püspökül választott Partheniust is.

Digitized by Google

Azonban a munkácsi egyesült kath. püspökség nem volt még kanonisálva, azért püspökeit mindig más czimre kellett fölszentelni, a mig Mária-Terézia 1770. nov. 7-én önálló püspökséggé emelte s XIV. Kelemen pápa 1771. szept. 19-ki Eximia regalium principum bullájával ezt canonisálta.

Ezen egyesült ruthének részére 1816-ban még az eperjesi gör. kath. püspökség alapittatott s VII. Pius által 1818-ban megerősittetett.

Erdélyben a szláv liturgiával élő nem egyesült oláhok az 1697. évi gyulafehérvári generalis zsinaton lépnek Rómával unióra.

Theophil püspök 1697. márcz. 21-én irta alá az unió-okmányt; az ő utóda Athanáz az 1698. évi gyulafehérvári zsinaton ismételten megerősiti az uniót, s az erről szóló okmányt 1698. okt. 7-én irja alá.

I. Lipót 1698. ápr. 14-én s azután ismételten az egyesült oláh papság részére a róm. kath. papság privilegiumait biztositotta s 1699. febr. 16-iki diplomájában kimondja, hogy a mint a magyarországi ruthének és horvát- s szlavonországi egyesültek, ugy ezen erdélyi egyesültek is ugyanazon privilegiumokat élvezzék, a melyeket a latin szertartásu kath. egyház élvez, még pedig ugy maga az egyház, mint az egyházi személyek és dolgok.

1700. szept 5-én Athanáz ujólag megerősiti az uniót, a mely után I. Lipót őt 1701. márcz 19-én kelt okmányával az erdélyi egyesültek püspökévé nevezi ki.

I. József 1708. márczius 30-án szintén megerősiti az uniot; III. Károly pedig 1721-ben ezen egyesültek részére alapitotta a fogarasi püspökséget, melyet Incze pápa ugyanazon évben canonisált.

Az erdélyi törvényhozás azonban csak 1744-ben czikkelyezte be ezen uniot.

A fogarasi püspökség részére 1786. s 1787-ben a hátszegi, fogarasi s radnai vicariatusok állittattak fel; azonban IX. Pius pápa 1853. november 23-iki bullájával még a szamosujvári és lugosi görög egyesült püspökségeket alapitotta s

Digitized by Google

ezeket, — a Mária Terézia által 1777-ben alapitott s VI. Pius által ezen évi jun. 23-iki bullával megerősitett nagyváradi g. egyesült püspökséggel együtt — a fogarasi püspökségből érsekséggé emelt gyulafehérvári érsekség suffraganeusaivá tette.

A két püspökség alapitása s a fogarasi püspökségnek érsekséggé emelése, az alkotmányosság visszaállitása után az 1868 : 39. t.-cikkbe lett iktatva.

A nem egyesült keleti egyházak már receptiójuk előtt birtak némi egyházi szervezettel és saját püspökökkel — vladika — de ezek külső egyházi felsőségek alá tartoztak.

Erdélyben a nemzeti fejedelmek a nem egyesült oláhokat a reformátiónak akarták megnyerni s ezért az ó-szláv egyházi könyveket oláh nyelvre fordittatták s a misébe is a szláv nyelv helyett az oláh nyelvet hozták be s ezzel együtt privilégiumokat is biztositottak részükre ; azért azonban ezen nem egyesültek vallása csak tolerált, türt s a fejedelem védelme alatt állott vallást képezett, a melyre nézve az Approbaták I. R. 8. czime rendeli, hogy püspökeiket szabadon választhatják és a fejedelemnek mutatják be megerősités végett, a püspökök és seniorok szabad visitatio joggal birnak és szabadon rendezhetik be az istentiszteletet és igazgatást.

Az 1791. évi erdélyi 60. t. cz. a nem egyesült vallásnak, mint türt vallásnak, a szabad vallásgyakorlatot biztositja, azonban csak az 1848. évi —, szentesitést nem nyert 9. t.-cz. javaslata kivánta a nem egyesült görög szertartásuakat a bevett vallásfelekezetek közé sorozni s részükre a teljes jogegyenlőséget biztositani, amit azután tényleg az 1868 : 43. t.-cz. 14. §-a adott meg nekik.

A szükebb értelemben vett Magyarországba több izben telepedtek le keleti nem egyesült szerbek — igy Brankovics György alatt, Maximin szerb püspök alatt 1509-ben, vagy Jurisics Miklós alatt 1538-ban, — azonban az egyházi szervezés s egyházi s vallásfelekezeti jogállás szabályozásáról tulajdonképen csak a Csernovits-féle betelepedés óta lehet szó.

Csernovits Arzén ipeki patriarcha a törökök által nyo-

Digitized by Google

matva s I. Lipót felhivásának is engedve 1690-ben 37—38.000 szerb családdal Szerbiából Magyarországba költözött.

Már az 1690. ápr. 6-iki kiáltvány biztositja részükre a szabad vallásgyakorlatot ; az 1690. aug. 20-iki diploma e mellett elrendeli, hogy az ó-naptárt használhassák, szabadon választhassák a patriarchát, a ki a püspököket fölszenteli s a papokat kirendeli ; a püspökök szabadon visitálhatják az egyházakat s kolostorokat ; a szerbek egyházi s világi ügyekben az érsekektől függjenek ; a gyermekek és más vérrokonok nélkül elhaltak vagyona az egyházra és érsekre szálljon.

Ismétlik e biztositást az 1690. decz. 11-iki s 1691. aug. 20-iki diploma, mely utóbbi még megengedi az u. n. nemzeti zsinat tartását s azon a metropolita választását, kinek széke Karlóczán volt.

Ezen privilégiumokat — egyes ujabbak kiemelésével — megerősitik az 1695. márcz. 4-iki diploma, majd I. József 1706. aug. 7-én, Mária Terézia 1743. ápr. 24-én.

1747-ben Mária Terézia felállitotta az illyr udvari deputátiót, amelynek feladata volt az összes nem egyesült keletiek, — tehát szerbek, oláhok — ügyeinek kezelése.

Ezen deputátió tárgyalásai alapján kiadta 1770. szept. 27-én a Regulamentum constitutionis nationis illyricae-t, amelyet 1777-ben megváltoztatott egy uj és nagy terjedelmü Regulamentum, mely az illyr udvari deputácziót megszüntette s teendőit részben az udvari kancelláriára, részben a főhaditanácsra ruházta át.

Ezen Regulamentum ellen emelt panaszok folytán 1779. jul. 16-án kiadatott latin és német nyelven a Benignum rescriptum declaratorium nationis illyricae, mely az egész szervezetet szabályozza.

E szerint a karlóczai metropolita alatt állanak az aradi, bácsi, budai, károlyvárosi, pakráczi, temesvári és verseczi vagy karánsebesi püspökségek ; ugyancsak ezen metropolita alá tartoznak in spiritualibus et dogmaticis és főfelügyelet szempontjából a gyulafehérvári s bukovinai püspökségek

Digitized by Google

1783. szept. 30-iki és a dalmát zárai püspökség, 1839. márcz. 19-iki legf. elhatározás folytán.

Azonban ma az aradi és karánsebesi püspökségek a nagy-szebeni metropolita suffraganeusai.

A törvényhozás csak az 1791 : 27. törvényczikkben iktatta törvénybe a görög nem egyesültek birtok- s hivatalképességét, a szabad vallás gyakorlatot, s kiváltságaikat, a mihez az 1792 : 10 t. cz., a keleti egyház érsekei és püspökeinek a felsőtáblán az ülés-, és szavazati jogot adta ; az 1848 : 20., s az 1868 : 53. t. cz. pedig a többi bevett vallásokkal való viszonosságot mondja ki és szabályozza.

Az 1848 : 20. t. cz. 8. §-a s ennek kiegészitésképen az 1868 : 9. t. cz. a keleti egyháznak két egyenjogu metropoliája—, a szerb és román metropolia szervezésének törvényes alapját fekteti le, szabályozza az egyházi congresszusok tartását és kimondja, hogy a görög-keleti vallásnak sem szerb, sem román ajku hivei meghagyatnak azon jogaikban, a melyeket egyházközségi s iskolai ügyeik intézésében, szertartási nyelvük használata s egyházközségi vagyonuk s alapjaik kezelésében gyakoroltak.

Az izraeliták igen kora idő óta léteztek az országban s bizonyos autonomiával birtak ügyeik intézésében, azonban a legujabb időkig még is csak türt vallást képeztek ; az 1840 : 29. t. cz. csak mint ilyent ismeri.

Az 1867 : 17. t. cz. csak polgári és politikai jogok tekintetében tette az izraelitákat egyenlővé a többi ország lakosokkal s csak az 1878 : 5. t.-czikkben foglalt büntető törvénykönyv óta tekinthetők elismert vallásnak, amennyiben ezen törvény az izraeliták vallási szertartásait is különös büntetőjogi védelem alá helyezte.

A horvát törvényhozás már az 1873. okt. 21-iki törvény óta, az izraelitákat ugy vallásuk szabad gyakorlata, mint a a politikai és polgári jogaik élvezete tekintetében a bevett felekezetekkel egyenjoguaknak ismeri el.

A magyar törvényhozás azonban csak az 1895. évi 42. t.-cikkben mondotta ki az izraelita vallást bevett vallásnak.

Digitized by Google

A mi a Magyarországon előforduló egyes sectákat illeti, — milyenek az anabaptisták, nazarenusok — ezek tisztán administrativ tolerantiában részesültek, a mig az 1895. évi 43. t. cz. törvényes alapját tette le ezen és minden más, a törvény föltételeinek megfelelő felekezet létének és szervezetének; a mennyiben bármely, a törvényekbe s a közerkölcsökbe nem ütköző vallás követői elismert vallásfelekezetté alakulhatnak, s mint ilyenek corporativ jogokat is nyerhetnek, ha a törvényes kellékek igazolása után szervezeti szabályaik miniszteri jóváhagyást nyernek.

Az 1895 évi 43. t. cz. megalkotásáig mindenkinek valamely bevett, vagy államilag elismert egyházhoz, illetőleg felekezethez kellett tartoznia. Ezen törvényczikk értelmében azonban ma már lehetséges, hogy bárki a bevett, vagy törvényesen elismert felekezetek egyikéhez se tartozzék.

A gyermekek vallása a törvény által —, 1868 : 53. s 1894 : 32. t. cz. —, akként van megállapitva, hogy azzal szemben a magán akarat s a puszta tetszés nem bir joghatálylyal, a mennyiben egyező vallásu szülőknél a gyermekek a szülők vallását követik, ellenben különböző bevett és elismert vallásu szülők gyermekei nemük szerint követik hasonnemü szüleik vallását. Oly szülök gyermekei, a kik nem tartoznak valamely bevett, vagy elismert vallásfelekezethez, minden esetre valamely bevett, vagy elismert vallást követnek.

Azonban a házasulni kivánó különböző vallásu felek, a házasság megkötése előtt a kir. közjegyző, kir. járásbiró, polgármester, vagy főszolgabiró előtt közhitelességü formában előre megállapodhatnak abban, hogy mindkét nemü gyermekeik közösen csak egyik szülőnek vallását kövessék; ezen megállapodástól csak azon esetben lehet eltérni, ha valamely házastárs a másiknak vallására tér és a szülők azt akarják, hogy az ezután születendő, valamint a 7-ik életévet be nem töltött összes gyermekek a szülök vallását kövessék, mert a 7-ik életévet betöltött gyermekek még ily esetben is csak gyámhatósági megegyezéssel térhetnek szüleik közös vallására.

Ugyanez szükséges akkor is, ha oly szülők lesznek egy-

Digitized by Google

vallásuakká, a kik nem intézkedtek gyermekeik vallása felől, a kik tehát nemük szerint követték szülőik vallását, s e megegyezéshez vannak kötve, ha a 7-ik évet már betöltötték s ekkor akarnak szülőik közös vallására térni; azelőtt a gyámhatóság megegyezése nélkül követik szülőik közös vallását.

A 18-ik év betöltése után, mindkét nemű gyermekek—, a leányok ha férjhez mennek, ezen kor előtt is szabadon térhetnek át valamely bevett vagy törvényesen elismert vallásra.

Ezen általános érdekü viszonyok között érintendő a házasság szabályozása is.

Az 1894: 31. t. cz. által szabályozott házassági jog főelvei: 1. házasságot érvényesen csak az államilag felhatalmazott polgári tisztviselő előtt lehet kötni; 2. a házasság feletti jogszolgáltatás az államot illeti ugy, hogy 1895. október 1-től kezdve az egyházi biráskodás a házassági ügyekben a külső forumban nem bir joghatálylyal; 3. a házasultak vallási s egyházi kötelességeit a törvény — 149. §. — érintetlenül hagyja, sőt a min. utasitás 67. §-a értelmében, a polgári tisztviselő a házasultakat figyelmezteti is, hogy az előtte történt házasságkötéssel nem tettek eleget vallási kötelességeiknek; 4. a lelkész, vagy egyházi szertartás végzésére jogosult személy, a ki valamely fél halálos betegsége esetén kivül, egyházi összeadásnál eljár, mielőtt a felek igazolták, hogy a polgári tisztviselő előtt megkötötték a házasságot, vétség miatt 1000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, ismétlés esetén két hónapig terjedhető fogház és 1000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő; ha pedig a házasság tényleg meg volt ugyan kötve előzőleg, de az egyházi közeg ennek igazolása nélkül járt el, akkor kihágás miatt 300 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő; 5. a házassági akadályok vagy olyanok, melyek fenforgása esetén a felek nem köthetnek házasságot, vagy olyanok, a melyek miatt tilos a házasságkötés, s az érvénytelen házasságok vagy semmisek — nem házasságok — vagy megtámadhatók; 6. az érvényes házasság felbontható, azonban az ágy- és asztaltóli elválasztás s kérhető.

Digitized by Google

Horvát-, Szlavon- és Dalmátországban az egyházi házasságkötés van érvényben.

A születések, házasságok és halálozások közhitelü nyilvántartására s tanusitására 1895. október 1-től kezdve állami közegek s állami anyakönyvek — a multra nézve azonban e tanusitásra az egyházi anyakönyvek vezetői — szolgálnak; e czélra az ország anyakönyvi kerületekre van beosztva.

A bejegyzések kiigazitása birói eljárás utján történik.

A római és az egyesült görög és örmény katholikusok a római pápával egységben és az ő főnöksége alatt állanak. Ezen primatusból folyó jogokba részben belejátszanak azon jogok, a melyek a magyar apostoli királyt a kath. egyház tekintetében megilletik.

Az apostoli királyt megillető ezen jogkör lényeges része az egyház szervezetének, a melynek még egy különös része az erdélyi róm. kath. püspöki egyházmegye autonomiájának szervezete.

A pápa jogait Magyarországra nézve személyesen és rendszerinti közegei által, részben a primás, mint született követe, a bécsi nuntius, a több évi felhatalmazással felruházott — facultates septennales, quinquennales, triennales — vagy egyes esetekre delegált közegek és hatóságok álta gyakorolja.

A magyar apostoli királyt megillető jogok gyakorlata nem zárja ki, sőt föltételezi a pápának, vagy más egyházi közegnek kiegészitő, megerősitő, canonisáló hozzájárulását.

Ezen jogai alapján az apostoli király érsekségeket, püspökségeket, káptalanokat, apátságokat s prépostságokat alapithat, székhelyeiket megváltoztathatja; azokat átalakithatja, dismembrálhatja, egyesitheti, bekeblezheti, megszüntetheti kinevezi az érsekeket, püspököket, valóságos javadalom adományozás — collatio — jogával, a czimzetes püspököket, a világi és szerzetes, javadalmas és czimzetes apátokat s prépostokat és a reális s czimzetes kanonokokat, kevés kivétellel; adományoz kiváltságkép kegyuri jogot, itél kegyuri ügyekben s őt illeti a devolutio joga.

Digitized by Google

Legfőbb felügyeleti joga alapján felügyel az egyházi és iskolai alapitványokra; joga van a pusztulásnak átengedett javadalmakat zár alá venni, beleegyezni az egyházi javaknak elidegenitése s terhelésébe; az intercalaris jövedelmeket kezeli és rendelkezik a magyarországi vallás-, és tanulmányi alapok és az elpusztult zárdák javai felett.

Az egyházi szervezetnek ezen eleme és az erdélyi róm. kath. autonomia szervezete mellett, a kath. egyház szervezete következő:

Az egyház élén Magyarország primása áll, az egyedül primás az egész egyházban, a kit még valóságos activ jurisdictionalis jogok illetnek meg, a mennyiben őt illeti a nemzeti zsinat összehivásának s vezetésének joga; hozzá lehetett felebbezni minden érseki szentszék itélete ellen — a kalocsait kivéve — és joga van visitálni minden püspökséget s minden még exemtus apátságot, szerzetet, praelaturákat is — a pannonhalmi főapátság kivételével—.

Ezen primási jogok mellett a rendes hierarchiai szervezet alól exemtio áll fenn a tábori papság és nehány szerzet, különösen a pannonhalmi főapátság javára.

A rendes hierarchiai szervezetet alkotják:

I. Az esztergomi érsekség (Szt. István a.), suffraganeusai: 1. Pécs. 2. Veszprém. 3. Győr. 4. Nyitra. 5. Székesfehérvár. 6. Vácz. 7. Szombathely. 8. Beszterczebánya. 9. a munkácsi—, 10. az eperjesi g. kath. püspökségek.

II. A kalocsai érsekség (1735.), suffraganeusai: 1. a nagyváradi rom. kath., 2. az erdélyi, 3. a csanádi püspökség.

III. Az egri érsekség (1804.), suffraganeusai: 1. Szatmár, 2. Kassa, 3. Rozsnyó, 4. Szepes.

IV. A zágrábi érsekség (1853.), suffraganeusai: 1. Zeng-Modrus, 2. Djakovár. 3. a kőrösi g. kath. püspökség.

V. A gyulafehérvári gör. kath. érsekség (1850. illetve 1868.), suffraganeusai: 1. Lugos, 2. Szamosujvár, 3. a nagyváradi g. kath. püspökség.

Ezen püspökségek mellett a pannonhalmi szent-mártoni főapát, mint más egyházmegye területéhez nem tartozó, quasi

Digitized by Google

episcopalis hatalommal felruházott Praelatus Nullius foglal helyet az egyház szervezetében.

S még megjegyezhető, hogy a tiszta magyar ajku és nemzetiségü u. n. görög katholikusok külön püspökség felállitására törekszenek.

Minden érsekség és püspökség mellett létezik a székes fő-, illetőleg egyszerüen csak székes káptalan, mely a püspöknek tanácsát képezi, némely ügyben ellenőrzési, másokban a közreműködés jogával bir; a püspöki szék üresedése, vagy a püspöknek a kormányhatalom gyakorlásában való akadályoztatása esetében a közönséges egyházjog által megállapitott jogokat gyakorolja; mint önjogu testület autonomiával és saját vagyona feletti intézkedési joggal bir.

A társas egyházak mellett társas káptalanok léteznek; ilyenek a pozsonyi, nagyszombati, soproni, csaszmai és fiumei.

A káptalanoknál Magyarországon a négy első u. n. oszlopos kanonok — canonici collumnares —: a prépost, a káptalan feje, az olvasó, éneklő és őrkanonok, a g. kath. egyházban az archipresbyter, az archidiakon, primicerius s ecclesiarcha.

Kanonok régi szokás szerint csak presbyter lehet, a ki legalább 10 évig a lelkipásztorkodásban, vagy valamely magasabb intézetben a tanitás körül érdemeket szerzett s a hazai nyelvben s jogban jártas.

Az érsekeket és püspököket segitik még joghatóságuk gyakorlatában az esetleg kinevezendő, vagy állandóan szervezett helynökök — vicariusok —, az ordóval járó teendőkben pedig felszentelt püspökök.

Az esztergomi érseknek 3 állandóan szervezett helynöksége — vicariatusa — van, az esztergomi, a nagyszombati és a budapesti; a kőrösi g. kath. püspöknek van egy helynöke Eszéken s egy Dalmácziára nézve.

A felszentelt püspökök, akik 1884 előtt, a hitetlenek kezében volt egyházmegyék után, a melyekre fölszenteltettek, eposcopi in partibus infidelium-nak neveztettek, ma csak czimzetes püspököknek — episcopi titulares — hivatnak.

Digitized by Google

Ezektől meg kell különböztetni azon czimzetes püspököket, a kiket a magyar apostoli király kinevez oly püspök megyék czimére, a melyek hajdan a magyar korona alá tartoztak s a mely czimzetes püspökök közül csak a nándorfehérvári s tinini szenteltetik fel, a többi áldozár marad a püspök czimmel.

Azon püspök mellé, aki betegség vagy aggkor miatt nem járhat el, vagy csak nehezen járhat el méltósága végzésében, coadjutor adatik.

Az érsekeknek s püspököknek a birói hatalom gyakorlatában segélyére van és közege a szentszék, a consistorium.

Az egyházmegye egyes részeiben a papság, a lelkipásztorkodás, a hivek feletti felügyeletnek gyakorlásában, a püspöki rendeletek végrehajtására, a papság működésének ellenőrzésére s a papság és püspök közötti közvetitésre szolgálnak a fő- és alesperesek, archi- és vicearchidiaconok, a g. katholikusoknál archi- és protopresbyter.

Föesperes rendszerint a székes káptalan valamely kanonoka, azonban egyes egyházmegyékben — pld. az egri, kassai, munkácsiban — káptalanon kivül állók is lehetnek főesperesek, — archidiaconi rurales.

Az alesperesek — esperesek — a kerületi papsággal való állandóbb érintkezés végett, évenkint rendszerint kétszer, elnökletük alatt a kerületi papsággal üléseket, u. n. coronákat tartanak.

A tulajdonképi lelkipásztorkodás rendes közegei a plébánosok, a lelkész helyettesek és a segédlelkészek.

Az istentisztelet végzése, a szentségek kiszolgáltatása s az ige hirdetése mellett, az állami jog szempontjából is különösen nagy fontosságu feladata volt a plébánosoknak a házasságkötésnél való részvétel és az anyakönyvvezetés, mely két utóbbi teendő a külső forumra nézve elvesztette jelentőségét az 1894: 31. s 33. t. cz. folytán. A plébános kötelessége a mise canonjában a pápa és megyés püspök után a megkoronázott magyar apostoli király nevét fölemliteni.

Digitized by Google

A plébánost helyettesitik s részben segitik : az állandó s ideiglenes lelkész helyettesek — vicarii perpetui s temporales— ; a coadjutorok, a helybeli s kitett káplánok, capellani locales et expositi és a tulajdonképi segédlelkészek.

Ezen rendes egyházi szervezet alól kivett, exemtioval biró tábori papság élén egy apostoli tábori helynök áll, aki czimzetes felszentelt püspök — tábori püspök — s akit Ő Felsége kinevez s a pápa megerősit s ki egyenesen a pápa alatt áll.

Az ő oldala mellett működik a tábori consistorium, a melynek igazgatója az ő rendszerinti helyettese.

Maga a tábori lelkészség akként van szervezve, hogy az egész monarchia 17 lelkészkerületre van osztva, a mely kerületek élén egy-egy tábori plébános áll. A magyarországi székhelyek: Buda, Kassa, Nagy-Szeben, Pétervárad, Pozsony, Temesvár, Zágráb.

Felügyeletük alatt állanak a róm. s g. kath. és g. keleti tábori lelkészek, a kik a helyőrségeknél, katonai kórházaknál s katonai intézeteknél végzik a lelkészi teendőket és a tábori káplánok, a kik a hadcsapatoknál lelkészkednek.

Háboru esetén tábori főpap — Feldsuperior — rendeltetik ki a tábori plébánosok közül és minden hadosztály külön egy-egy tábori káplánt s minden tábori kórház egy-egy tábori lelkészt kap.

Az ágost. hitvallásu evangelikusok és reformátusok részére Buda, illetőleg Pest székhelylyel egy-egy tábori pap végzi a lelkészi teendőket; háboru esetén azonban minden mozgósitott hadtesthez egy-egy tábori lelkész adatik ugy, mint az izraeliták részére egy rabbi, holott béke idején utóbbiak részére a helybeli rabbi végzi a lelki teendőket.

A tábori papok az egyházmegyei, világi, vagy szerzetes papok közül neveztetnek ki s a tábori papságbani működésük megszünte után visszaesnek püspökük joghatósága alá.

Az egyházi törvényhozás szélesebb körü egyik organuma, részben pedig az ordinarius törvényhozási joga nyilvánulásának egyik formája : a zsinatok.

Digitized by Google

Magyarországon tartattak nemzeti zsinatok a primás összehivására s elnöklete alatt, az ország összes érsekei és püspökeinek közös és az országot érdeklő ügyek feletti tanácskozásával és határozathozatalával.

Ilyenek: az első, mely Kálmán király korában 1114-ben Lőrincz érsek alatt tartatott Esztergomban; 1630 s 1633-ban Pázmány, 1648-ban Lippay, 1682-ben Szelepcsényi György alatt Nagy-Szombatban; 1822-ben tartatott a legutolsó Rudnay primás alatt, mert az, a melyet a primási szék üresedésben léte miatt Nádasdy Ferencz kalocsai érsek hivott össze 1848. szeptember 24-ére Esztergomba, a viszonyok miatt nem volt megtartható.

Szt.-István, Szt.- László s Kálmán idejében vegyes zsinatok — concilia mixta — is tartattak.

A tartományi s megyei zsinatok nem mutatnak a közönséges egyházjogtól eltérést.

Az utolsó tartományi zsinatok, az 1858-iki esztergomi, az 1863-iki kalocsai, az 1882. évi gyulafehérvári s fogarasi.

A megyei zsinatok közül emlithető az esztergomi 1860-ból s a pécsi 1863-ból.

Az erdélyi r. kath. egyházmegye szervezetébe még bele van illesztve az egyházmegye autonomiájának azon szervezete, a melylyel meghatározott egyházi, közalapitványi s iskolai ügyeit, egyházi és világi személyekből vegyesen szervezett közegei által intézi.

Ezen organumok a statusgyülés, mint határozó és az igazgató tanács, mint administráló közeg. Az egyházi és világi elnökökön kivül, képviselve vannak a kerületek egyházi s világi küldöttek által, azonkivül a tanintézetek részint igazgatóik, részint küldöttek által, ugy szintén a kir. itélő táblák, a törvényhatóságok, a szab. kir. s rendezett tanácsu városok a megjelölt hivatalok kath. viselői által, továbbá a kegyurak és jóltevők.

Az alsó fokon az autonomia az egyházközségekben érvényesül, a melynek szervei: a hitközségi közgyülés és az egyházi és iskolai tanács.

Digitized by Google

Ezen autonomiai szervezet alapja a reformátióra megy vissza, midőn a katholikusok elnyomatása miatt a hivek maguk voltak kénytelenek gondoskodni vallási érdekeikről; mivel pedig az Appr. Const. értelmében az egyházi rendek az őket illető ügyekben csak generalis gyülésekben határozhattak, azért a papok és hivek, mint Status Romano-Catholicus Transilvanicus folyton tartottak status-gyüléseket, a mig Mária-Terézia 1767-ben a kormányszék kebelében szervezett catholica commissiohoz nem utasitotta az iskolai s egyházi ügyek intézését s az alapok kezelését. 1867. aug. 19-iki kir. elhatározással a statusgyülések hatásköre vissza lett állitva s a végleges szervezet 1873-ban lett megállapitva.

Az ágostai hitvallás szerint reformált egyház utoljára az 1891. és 1893-ban tartott zsinaton állapitotta meg alkotmányát, mely 1894. márcz. 18-án nyerte a kir. jóváhagyást.

Ezen egyház öt kerületre van osztva, a dunáninneni, dunántúli, bányai, tiszai és erdélyire, Liptó-Szt.-Miklós, Győr, Pilis, Miskolcz és Nagy-Szeben székhelylyel.

Önkormányzati testületei: az egyházközségek—, megyék—, kerületek és az egyházegyetem, a melyeknek elnökei főbb tisztviselői.

Az egyházközségnek határozó, kormányzó és képviseleti közegei: az egyházközségi közgyülés, az egyháztanács — presbiterium — és az egyházközség tisztviselői, melyek elsői az elnökség, mely áll a felügyelő és lelkészből.

Az egyházmegyénél az egyházmegyei közgyülés működik s az elnökség, mely áll az egyházmegyei felügyelő és az esperesből; ugyanigy az egyházkerület organuma a közgyülés és elnökség, mely a kerületi felügyelő és püspökből áll.

Az egyházegyetemnek, mint a legfőbb önkormányzati testületnek képviseleti s kormányzó hatósága az egyetemes közgyülés, kormányzó s képviselő tisztviselője az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő.

E mellett minden fokon vannak fő- s aljegyzők, ügyészek, pénztárnokok, ellenőrök, levél-, s könyvtárnokok.

Digitized by Google

Az egyház törvényhozó és legfőbb intézkedő gyülése a zsinat, mely Ő Felségének a királynak engedélyével tartathatik.

Bíróságok: az egyházmegyei, kerületi s egyetemes egyházi törvényszékek.

Az erdélyi kerületnek legfőbb hatósága az egyházi főtanács, az országos consistorium N.-Szebenben.

Az evangelium szerint reformált — helvét hitvallásu — egyház Magyarországon a synodalis, Erdélyben a consistoriális rendszer szerint volt szervezve s annyi egyház létezett, a hány külön kerület.

Azonban az 1881—82-ben Debreczenben tartott országos zsinat mind az öt-, s ezek között az erdélyi egyházkerületre nézve is közös törvényhozó testületet állitott fel a zsinatban, azonban érintetlenül hagyta az erdélyi kerület alkotmányos szervezetét és ennek kifejlesztésére való jogát.

Az önkormányzati testületek s azok közegei teljesen ugy vannak szervezve, mint az ágostai ev. egyháznál, csak hogy minden fokon a felügyelők helyett gondnokok a kormányzás szervei, más felől az egyetemes közgyülés helyett az egyetemes konvent az egyházat egyetemesen érdeklő ügyek elintézésére hivatott testület és az egyetemes egyházi és iskolai felügyelőnek megfelelő közeg nem létezik.

Az erdélyi kerületben a következő szervek léteznek: a községben az egyházkebli közgyülés — eklézsiai gyülés — és a kebli tanács — presbyterium, domesticum consistorium —; az egyházmegyében a közgyülés és tanács; a kerületben a közgyülés egyesiti a volt főtanácsot — consistorium — és köz-szentzsinatot — synodus generalis —, e mellett kormányzó közeg az állandó igazgató tanács.

Az unitárius egyház szervezete egyházközségek, 8 egyházkör és az egyetemes egyházra kiterjedő hatóságok és gyülésekben van letéve.

Az egyházközség szervei: az eklézsiai közgyülés és az egyházkebli tanács — presbiterium, domesticum consistorium—; az egyházkörök szervei, a köri közgyülés és mint közigazgatási szerv az esperes — a jegyzővel, közügyigazgató-

Digitized by Google

val s felügyelő gondnokkal—; a központi legfőbb hatóságok: az egyházi főtanács, mely rendesen egyszer tartatik évenkint; a zsinati főtanács, mely négy évenkint tartatik egyszer és az egyházi képviselőtanács, mely az egyik főtanácstól a másikig intézi az ügyeket, s melynek elnökei a püspök és főgondnok.

A görög nem egyesülteket a vallási s iskolai ügyekben megillető autonom jogok gyakorolhatása végett az 1848. évi törvényhozás — 20. t.-cz. 8. §. — már utasitotta volt a miniszteriumot, hogy az összes nem egyesültek részére, általok választandó 25 egyházi s 75 világiból álló congressust hivjon össze.

A közbejött események miatt nem volt ezen rendelkezésnek practicus következménye, azonban a legf. engedélylyel 1864. s 1865-ben Karlóczán megtartott szerb nemzeti congressus uj szervezetnek teszi le alapját.

Ezen congressust az 1868. 9. t.-cz. utólag törvényesitette, s itt lett törvényileg kimondva, hogy a nem egyesült keletiek két egyenjogu metropoliát és pedig szerb és román metropoliát képeznek, s e mellett a sem szerb, sem román ajku hivek meghagyatnak autonom jogaikban.

A metropoliák egyházi, iskolai s alapitványi ügyeiket részint congressusaikon, részint az itt alkotott s alkotandó s Ő Felsége által jóváhagyott szabályok szerinti közegeik által intézik s kezelik.

A szerb nemzeti egyház congresszusa a metropolitán és a püspökön kivül 25 egyházi és 50 világi választott képviselőből áll—, a román nemzeti egyházban e képviselők 30 egyházi—, és 60 világiból állanak.

A congressus hatásköre nem terjed ki a dogma, hittanitás, liturgia s vallásfegyelem körére, ellenben az összes egyházi s iskolai alapok ügye, a plébániák, esperességek, egyházmegyék, a metropoliai zárdák szervezeti s dotatio kérdései ide tartoznak, ugyszintén a patriarcha, illetve metropolita választása, azonban mindez kir. jóváhagyást, illetve megerősitést igényel.

Digitized by Google

A szerb kel. egyház legfőbb egyházhatalmi szerve a karlóczai patriarcha, a kinek elnöklete alatt működik a congressus által választott, egy püspök, 2 egyházi s 5 világiból, ugy a nemzeti titkárból álló választmány, mely felügyel az egyházi javakra s alapokra s alsóbb közigazgatási hatóságok fellebbezési foruma; további legmagasabb forumok: a metropoliai egyházi tanács és a nemzeti iskolai tanács.

A metropolia feloszlik plébániákra, esperességekre és egyházmegyékre, — püspökségekre.

Az egyházközségnek határozó s képviseleti közege a helyi egyházi gyülés, az administrativ organum az előljáróság és helyi egyházi bizottmány.

Az esperességnek — protopresbyteratus — szerve az esperes, mint a püspök egyik külső segédje.

Az egyházmegye — eparchia — képviseletét az egyházmegyei gyülés képezi; az egyházigazgatás szervei pedig az egyházmegyei consistorium, egyházlelkészi s biráskodási, — az egyházmegyei administrativ bizottság adminisztrativ—, és az egyházmegyei iskolai bizottság iskolai ügyekre nézve.

A keleti román egyház szervezete ugyanezen fokozatokat és szétválasztást valósitja meg, a mennyiben minden fokon meg van a határozó, intézkedő közeg, az egyházi és világiakkal vegyes képviseleti testület és a végrehajtó, igazgatósági organumok; e mellett vannak még birói hatóságai is.

Az egyházközség szervei, a plébániai zsinat és bizottság; az esperességnek is részletesebb szervezete van, még pedig esperességi zsinat—, s bizottság—, e mellett bíróságként az esperességi szék és az esperességi gondnokság; az egyházmegye organumai: az egyházmegyei zsinat és a consistorium, mely az egész egyházmegye igazgatási s birói szerve; elnöke az érsek, vagy püspök, tagjai consistoriumi ülnökök nek neveztetnek; maga a consistorium három tanácsra oszlik, u. m. a szorosan egyházi, iskolai s gondnoki tanácsra.

A metropoliának szervei: a már emlitett congressus; a metropoliai consistorium, mely az egyházmegyeihez hasonlóan

Digitized by Google

három tanácsra van osztva; és a püspöki zsinat, mely püspökök gyűlése a metropolita elnöklete alatt, a melyben egyházi, hitelvi, hitágazati s lelki ügyeket tárgyalnak.

Az izraeliták szervezetüket tekintve részint az 1868—69. évi izraelita congressusi szabályzatok szerint, részint az orthodox autonom hittörvényhű izraeliták által megállapitott s a vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1871. nov. 15-én publicált alapszabály szerint vannak szervezve, részint pedig a congressus előtti állapotban vannak.

Egységes szevezetük nincs, hanem csak az egyes hitközségek képezik az izraelitáknak szervezett corporatióit, a melyeknek ezen jellegét az adja meg, ha a vallás- és közoktatásügyi miniszter a bemutatott s jóváhagyott alapszabályokkal biró hitközséget törvényesen szervezett hitközségnek ismeri el.

Vezetője s első hivatalnoka a rabbi, a ki a hittörvények szerinti s vallási functiókat végzi, s a hitközségi, vallási s vallásgyakorlati intézményeket és hitközségi hivatalnokokat ellenőrzi; ily hivatalnokok a hitoktató, az előénekes, a metsző.

Az anyagi ügyeket a községi választmány intézi; tisztviselői: az elnök, főnök, jegyző, pénztárnok.

E községek nemcsak magánjogi jogi személyiséggel birnak, hanem tagjaik megadóztatásának joga is megilleti.

Digitized by Google

KÖZOKTATÁS, TUDOMÁNYOS ÉS EMBERBARÁTI INTÉZETEK.

Szent István királyságának megalakulásától kezdve az egész középkoron át Magyarhonban ugy, mint Europa legtöbb országában az iskola s a közművelődésnek majdnem minden egyéb• eszköze is kizárólag az egyház kezében volt, vagy legalább az egyház közvetetlen befolyása alatt állott. A középkor határán tul is az egyház kebelében kifejlődött viszonyok, nevezetesen a vallási viszályok és versengések gyakoroltak legelhatározóbb befolyást az egész szellemi kultura fejlődésére.

Amint a középkorban a papokat tekintették joggal minden tudomány és műveltség letéteményeseinek, ugy a tanitás is hosszu időn át tulajdonképen csak az ő kezükben volt s csak az egyházi szolgálatra való előkészitésből állott; más pályára készülők csak kivételesen részesültek gondosabb oktatásban, a népnevelés fogalmát megközelitő tágabb körü, népiesebb oktatás inkább csak a vallás tanitásából állott, s a theologiát tekintették a tudományos képzés valódi koronájának.

A plébániai, kolostori és székesegyházi iskolák voltak a magyarországi iskolák typusai a középkoron át, melyekhez csak a városi polgári elem, az ipar és kereskedelem nagyobb kifejlődésének idejében járultak a városi iskolák a maguk különleges jellegével s a többiekkel ellentétben jobbára világi tanitóikkal. Ezek pedig korántsem képezték a tanügyi szerve-

Digitized by Google

zet egymást követő fokozatait, hanem inkább mindegyik külön feladatkörben működött, s nehéz bennök csak a csirái is fedezni föl a későbbi iskolai szervezetnek. A plébániai iskolák, — melyekről egyébiránt vajmi keveset tudunk, — legközelebb állottak a mai népiskola fogalmához; a szerzetesek által ellátott kolostori iskolák a «trivium» és «quadrivium» elnevezése alatt ölelték fel a «hét szabad művészet» művelését s mintegy embryoját tüntetik fel a későbbi gymnasiumnak és lyceumnak; a székesegyházi iskolák a legkiválóbbak voltak, ezekben a kanonokok tanitottak, s tanitásuk rendesen fölülemelkedett a «quadrivium» körén s a theologiára is kiterjedt. A városi iskolák tulajdonképeni jelentősége főleg a reformáczió idejével kezdődik.

Iskoláink története e szerint körülbelül a Szent István által alapitott első szent-benedekrendi kolostoroknál: Pannonhalmánál, Pécsváradnál, Zoborhegynél és Bakonybélnél kezdődik; azonban legnevezetesebb iskolaalapitása első királyunknak a székesfehérvári volt, melyet csak később homályosit el Veszprém, a hol a XIII. században a szépművészeteken és hittudományokon kivül állitólag jogot is tanitottak. Első tulajdonképeni egyetemünk Pécsett keletkezett 1367-ben, «Studium generale» czim alatt, s Nagy Lajos király az akkori szokásnak megfelelően V. Orbán pápától eszközölte ki számára a megerősitést. Az olasz renaissance befolyása alatt indultak virágzásnak a nagyváradi és esztergomi főiskolák, mely utóbbin az orvostudományt is tanitották Mátyás király Pozsonyban alkotta meg az «academia Istropolitáná»-t, a bolognai egyetem kiváltságaival; egy nagyszabásu egyetem szervezését inditotta meg Budán is, hol már Zsigmond óta létezett főiskola, s hol ő az első könyvnyomdát s hires könyvtárát létesitette, de halála ezeket az alkotásait is, ugy mint egyebeket, gyors hanyatlásnak inditotta.

A középkori iskolázás Magyarországon csak kevéssé birt nemzeti jelleggel; eleinte a hitterjesztés érdekében bizonyára használták ugyan a magyar nyelvet is a tanitásban, de később mindinkább a latin vált a scholastikai módszert követő iskola

Digitized by Google

kizárólagos nyelvévé. A tanitási nyelvnek és a tanitás módszerének a XIV. századtól kezdve mindinkább előtérbe lépő közössége az összes müvelt európai államokban, elősegitette azt az áramlatot, mely Magyarország ifjait a középkor végén s az ujkor elején tömegesen vitte a külföld hirnevesebb főiskoláira s amely ha tán a hazai tanintézetek kevésbé fejlett voltát bizonyitja is, e mellett mindenesetre ifjaink s különösen előkelőbb osztályaink tudományszomjáról és becsvágyáról tesz tanuságot. Páris, Bologna, Vicenza, Pádua, Róma, majd Prága, Bécs és Krakó már a XIII. és XIV. században gyülhelyeivé váltak a magyar tanuló ifjaknak, kik e helyeken egész szövetkezetet — ugynevezett bursákat — képeztek, s kik közül nem egyet főpapi vagy főuri bőkezüség támogatott külföldi tanulmányaiban.

A mohácsi vész által előidézett nagy fordulat Magyarország sorsában mélyreható rázkódtatását vonta maga után szellemi életünknek is és egészen uj alakulások kiindulási pontja lett a közmüveltség, különösen az iskolaügy terén.

A vegyes házakból származott királyok által alapitott iskolák nagy része az illető országrészeknek török kézre jutása következtében elpusztult; a Mátyás király által Magyarországba Németországot is megelőzőleg beplántált olaszországi renaissance nyomai kulturánkban egészen elenyészni látszottak; az ország hanyatlása hanyatlásba döntötte az egyházat is, melynek papjai körében már a XV. század végén annyira alászállott a tanultság, hogy egyes zsinatokon reformképen kellett elrendelni azt, hogy a papok legalább jól olvasni, énekelni tudjanak s az elemi ismeretekben jártasak legyenek. És ugyanekkor idézték elő a politikai viszonyok Erdély különszakadását, mely a Királyhágón inneni és túli országrészek szellemi élete és törekvéseinek egységét is megszüntette.

S csodálatos módon minde körülmények találkozása az akkori európai eseményekkel és áramlatokkal oly mozgalomra vezetett, mely végeredményében közmüveltségünk ügyének hatalmas lendületét jelentette.

A XVI. század elején megindult reformáczió tanainak

Digitized by Google

elterjedését Magyarországon a katholikus papság műveltségének már emlitett hanyatlásán kivül a politikai viszonyok s különösen Erdély különválása is nagy mértékben mozditották elő. A protestantismus egész buzgalommal ragadta az iskolaügyet kezébe, mely által elterjedését legbiztosabban remélhette. A renaissance érvényesitését a tanitás rendszerében nálunk is a protestantismus vitte először keresztül s ha terjesztőinek nagy része külföldi lévén, vagy legalább sűrü érintkezésben állván a németországi s később a hollandi, svájczi és angol főiskolákkal, sok idegen elem vegyült is általok közmüveltségünk fejlődésébe, tagadhatatlanul hathatósan előbbre is vitték azt.

A protestáns iskolák virágzása s az uj vallás tanainak rohamos terjedése fölrázta közönyös nyugalmából a veszélyeztetett katholikus egyházat, s mig a protestánsoknál a főurak, Erdélyben a fejedelmek, helyenkint a jeles tanerőkért versenyző városok, sőt a köznemesek is buzgólkodtak az iskolaállitás körül, a katholikus egyház körében a XVI-ik század második felétől kezdve főleg a főpapok igyekeztek jelentékeny alkotásokkal mozditani elő az iskolaügyet, melynek legerősebb lendületet mindenesetre a Jézus-társaság tagjainak letelepitése adott, kik 1561-ben Oláh Miklós primástól kapták első főiskolájukat és convictusukat Nagyszombatban és a XVII. század elejétől egész a XVIII-iknak elejéig, ugyszólván teljesen kezükben tartották a magyarországi katholikusok nevelését, még Erdélyben is, bár ott kevesebb állandósággal telepedhettek meg.

Egy ideig aránylag békés és csak a szellem fegyvereire szoritkozó versengés folyt a két tábor között, mely művelődésünk történetében fölötte termékeny kort jelez; a köznevelés fellendült, a tanitók a közéletben fontos szerepvivőkké lettek, a hitterjesztés és vallási viták fejlesztették nemzeti nyelvünket és irodalmunkat, a nevezetesebb iskolák mellett felállitott nyomdák szélesebb körökben terjesztették az ismereteket s az iskolák rendkivüli módon szaporodtak, ami csak azzal a viszással járt, hogy ott, hol különböző val-

Digitized by Google

lások harcza folyt, az iskolák egy helyen összehalmozódtak, mig más, különösen egyvallásu vidékek egészen iskola nélkül maradtak.

A versengés e korszaka legjobban tünteti elénkbe a két tábor tanitása rendszerének és szellemének közös és ellentétes vonásait. A protestánsok ép ugy mint a jezsuiták a humanisták, Agricola és Erasmus, továbbá Melanchton, Sturm és Trotzendorf által kifejlesztett iskolai rendszer nyomdokain haladtak; tehát közös eredetből indultak ki és a küzdelemben is sok fegyvert vettek át egymástól. A becsvágy fölkeltésének, a versenyzésnek ama külső eszközei, a melyekről a jezsuiták rendszere o'y ismeretes s a melyek ezeknél a képzés rhetorikai irányával is összeköttetésben állanak, a protestánsoknál sem maradtak használatlanok, — tanusitják ezt iskolai ünnepélyeik, szinelőadásaik. A külföldre járás itt és ott szokásban volt, a protestánsokat főleg Wittenberg, Tübingen, Jena vonzották, a katholikus papnövendékek részére Bécsben a Krisztus-kollegium s később a Pázmáneum, Rómában a «Collegium Germanico-Hungaricum» létesült. A hazai nyelv is meglehetősen egyenlő elbánás alá kerül mindkét oldalon, mert bár a protestánsok épen némely vegyesajku vidéken kötelezőleg irták elő, hogy ennek vagy annak az osztálynak a tanára magyarul tudjon, vagy hogy a növendékek bizonyos órákban magyarul társalogjanak, viszont a latinnak mint tulajdonképeni oktatási nyelvnek tökéletes megtanulása érdekében a legmagyarabb helyeken, mint Debreczenben, tiltották az iskolában a magyar nyelvü társalgást; s másrészt a jezsuiták, bár tanerőik nagyobb része külföldi volt s tannyelvük a latin, például kassai kollegiumukban a XVIII. század közepe táján nagy gondot forditottak a magyar nyelvben való előmenetelre.

De nagy ellentétek is ötlenek szemünkbe. Mig a jezsuiták tanrendszerét a «Ratio Studiorum» az egész világra kiterjedőleg, egyetemesen, minden nemzeteknél egyformán szabályozta, s általa magyarországi iskoláikban is a legapróbb részletekig egyöntetü eljárás honosodott meg, tanitásuk böl-

Digitized by Google

csészeti és theologiai alapelvei fölött pedig Szent Tamás tanainak föltétlen tekintélye uralkodott, addig a protestánsok tanintézetei a tanrendszer kezelésére s a tudományos felfogásra nézve nemcsak a szerint különböztek a mint keletkezésükre ez vagy az a külföldi főiskola gyakorolt befolyást, vagy a mint egyik vagy másik hazai anyaiskolának «particuláját» képezték, hanem vezetőjük egyénisége is érvényesült irányukban és jellegükben, a miért a protestánsok iskolái pedagogiai irányukra nézve sokkal változóbb képet is mutattak. De épen ez a szabadabb érvényesülése az egyéni befolyásoknak tette lehetővé, hogy a protestánsok intézeteiben, időnként uj reformeszmék kedvező talajra találjanak, mint a hogy például Sárospatak utján behatolt hozzánk a Comenius szemléltető módszere s az anyanyelv fontosságának elismerése a nevelésben, Pozsony, illetőleg Bél Mátyás utján pedig a Francke-féle padagogiai realismus. Továbbá — bármily elismeréssel adózzunk is a Jézus-társaság sok tekintetben kitünő gymnasialis rendszerének, — tagadhatatlan, hogy épen egyetemes, nemzetközi jellegök miatt e társaság iskolái sokkal kevésbé képezik typikus nemzeti jelenségeit tanügyi történetünknek, mint a protestáns főiskolák sajátságos autonom iskolai életökkel, háboruskodásaikkal és bujdosásaikkal, kolduló és prédikáló diákjaikkal.

A jezsuiták és a protestánsok iskoláiról szólva meg kell emlékeznünk a XVI—XVIII. századbeli iskolai typusok némely oly árnyalatairól is, a melyek az elmondottakban kifejezést nem találtak. Ilyenek az erdélyi szászok iskolái, már a XV-ik századba visszanyuló különleges fejlődésükkel, s nagy előhaladottságukkal; előjogaik és különállásuk, valamint szoros külföldi összeköttetéseik a Luther tanainak a magyarországi iskolákat megelőzőleg nyitott hozzájuk utat; ilyenek viszont a másik táborban — bár jobbára csak a XVIII. században kifejlődő jelentőséggel — a többi szerzetrendek iskolái, különösen az eleinte az elemi iskolák emelése által érdemeket szerzett kegyesrendieké, továbbá a pálosok és minoritákéi s a hazánkban kolostoraik által legrégebben szereplő benedek-

Digitized by Google

rendiek, cisterciták, premontreiek és ferenczrediek által létesitett gymnasiumok.

A XVII. század utolsó évtizedeiben elmérgesedett vallási viszály s az erősebb fél által harczba' vitt állami hatalom nyomása az iskolaügy békés fejlődésének s gyarapodásának csakhamar véget vetett. Mint a hogy Erdélyben már 1580. táján elüldözték a jezsuitákat, ugy viszont Magyarországon 1671-től kezdődőleg a protestánsok iskolaállitási jogát az ugynevezett «articuláris helyekre» szoritották, iskoláik fokozatát leszállitották, magasabb fokuak létesitését mindenkép akadályozták s a Tököly és Rákóczy-féle fölkelés idejében a változó hadi szerencséhez képest az iskolák birtokállapota is, — a fejlődés folytonosságának s az intézmények megerősödésének kiszámithatatlan hátrányára — minduntalan változott.

A felekezeteknek a politikai szabadságért vivott harczokkal összevegyülő eme küzdelmei közepette az állam maga csak lassan s nehezen jutott tudatára saját hivatásának és jogainak a nemzet szellemi művelődésére nézve.

Törvényhozásunknak első, az iskolaügyre vonatkozó s már a XVI. századból való intézkedései egyebet sem tartalmaznak, mint a királyhoz intézett kérelmeket vagy a főpapokhoz intézett felhivásokat az iránt, hogy az elpusztult zárdák és egyházak javait iskolák' állitására forditsák. A későbbiek, még a XVIII. század elejéről valók is főleg csak a királynak fenntartott jogokat állapitják meg a kegyes alapitványok kezelésére s az iskolaállitás engedélyezésére nézve; még Erdélyben inkább találunk némileg a részletekbe menő s érdemleges utasitást tartalmazó törvényhozási rendelkezéseket. Ugy a törvényhozási mint a kormányzati intézkedéseknek — a mennyiben azok a tanügyet érintik, — jellemző vonása ebben az időben, hogy az állam feladatát csupán a felekezeti iskolázásnak nem is annyira az állam mint inkább az uralkodó vallás érdekében való korlátozásában és ellenőrzésében keresik; hogy az állam maga cselekvőleg, alkotólag lépjen a közmüvelődés terére, avagy hogy a tanitás rendszerét maga megha-

Digitized by Google

tározni próbálja, — annak egész a XVIII. század második feléig nyomát sem találjuk.

A Mária Terézia királynő alatt 1777-ben kibocsátott iskolai szervezet és tanulmányi szabályzat, — az ugynevezett «Ratio educationis publicae», — jelzi a nevezetes fordulatot, melytől kezdve az állam — bár egyelőre csak a kormányzat körében, — az iskolai szervezet és tanrendszer ügyébe szabályozólag nyul belé. A fennkölt szellemü királynő, ki már a visszahóditott temesi bánság iskolaügyének 1774-ben történt szabályozásával tanusitotta az oktatás ügye iránti élénk érzékét, az előbb nevezett nagy munkálattal, — bár annak csak első kötete jelent meg — a köznevelés ügyét a maga egészében egységesen, az államczélok minden követelményeinek érvényesitésével, de egyuttal vallásos meggyőződésének megfelelően kivánta magyar királyságában rendezni, s ezáltal a nemzetet a szellemi müveltség magasabb fokára emelni.

E szabályzat megállapitja az iskolák külömböző fokozatait: az elemi iskolákat a faluk, mezővárosok és városok igényei szerint, továbbá a latin iskolákat, melyeket grammatikaiakba, gymnasiumokba és akadémiákba oszt be, mindezek fölébe állitván a királyi egyetemet; gondoskodik a tanitók képzéséről, a kerületenkint felállitott normális (minta) iskolák által, szabályozza az iskolai hatóságok ügykörét, az egyes iskolanemek szervezetét, tanulmányi és fegyelmi rendjét, szól a szerzetrendi, érseki és püspöki tanintézetekről, a papnöveldékről, convictusokról, a nem katholikus iskolák felügyeletéről; nem különben intézkedik a tanerők képesitése, fizetése és nyugdijazása dolgában s kijelöli az iskolai költségek fedezésére első sorban szolgáló alapokat.

A «Ratio Educationis» jellemzésére főleg ki kell emelnünk, hogy az, mig egyfelől még a rendi társadalom felfogásában gyökerezve a nevelést szorosan a társadalmi osztályok igényei szerint osztályozva szervezi, addig másrészt a XVIII. század encyklopoedikus irányának hatása alatt a természettudományoknak és az ugynevezett hasznos ismereteknek

Digitized by Google

tág tért nyit. Kibocsátásával számos nevezetes alkotás függ össze. Ilyen az országos egyetemi és tanulmányalapok létesitése az 1773-ban feloszlatott jezsuita-rend vagyonából, melyekhez királyi és egyéb adományok járulván, azok mind máig a magyar oktatásügy költségeinek jelentékeny forrásait képezik. Ilyen továbbá a kir. akademiák felállitása, az 1635-ben Pázmány Péter primás által alapitott s Mária Terézia által orvosi karral kibővitett egyetemnek áthozatala Nagy-Szombatról Budára s itt történt végleges szervezése, úgyszintén egy bányászati akademia létesitése Selmeczen. Emlitést érdemel az a fontos szerep is, amelyet az egyetem nyomdája kiadványai által a már e század első felében jelentékeny lendületet vett tankönyv- és nevelési irodalom fejlődése terén vitt.

A «Ratio Educationis» rendelkezéseinek a protestáns iskolákra való kiterjesztése világosan ki volt ugyan mondva, de a protestánsok autonomiájukra való hivatkozással ezeket a nem törvényhozásilag alkotott rendelkezéseket visszautasitották s igy a szabályzat egyik fő czélja, az iskolaügy egységes rendezése, eléretlen maradt.

Még nagyobb visszahatást szültek a más vallásuak iránt ugyan rendkivül türelmes, de az iskolát teljesen az állam hatáskörébe vonni akaró II. József intézkedései, melyekhez a német nyelvnek a magyarországi iskolákra megkisérlett általános kiterjesztése is járulván, azok az egész nemzet ellenzését idézték fel s még kibocsátójuk által visszavonattak.

E visszahatás adta meg Magyarország közművelődési mozgalmainak jellemző irányát a most következett korszakban. 1790—1791-ben törvények által szereztek a protestáns hitfelekezetek biztositékokat iskolai autonomiájukra nézve s másrészt ugyancsak törvények és azokon alapuló kormányintézkedések biztositották a magyar nyelv tanitását az iskolákban, bár maga a tanitás nyelve a közép- és felsőbb iskolákban még sokáig a latin maradt. És ugyancsak e nemzeti visszahatás adott lökést a nyelvmüvelésnek, a nem-

Digitized by Google

zeti játékszin keletkezésének, a tudományos társulatok létesitésére irányzott kisérleteknek, az irodalom föllendülésének s különösen a folyóiratok általi terjedésének.

Az 1791-iki országgyülés által kiküldött bizottság munkálata hozta létre a második, vagyis 1806-iki «Ratio Educationis-»t mely szintén az egész iskolaügyre terjed ki s bár az előbbinek nyomdokain halad, a közbeeső fejlemények és tapasztalatok félreismerhetetlen kinyomatát viseli magán: némely tekintetben lejebb szállitja ugyan az 1777-iki Ratio követelményeit, de viszont átnézetesebb, világosabb, egyszerübb, gyakorlatibb, a leánynevelést külön figyelemre méltatja, a nemzeti érdekeknek megfelelőbb s különösen a nemzeti nyelv követelményeinek szerez érvényt.

Habár a protestánsok ennek a «Ratio»-nak sem ismerték el kötelező voltát, a gyakorlatban jobbára alkalmazkodtak hozzá s az tényleg didaktikai részében, csekély időközbeni változtatásokkal Magyarország közoktatásának codexévé lett egészen a jelen század közepén bekövetkezett nagy változásokig; az országgyülésnek ez idő alatt általános törvény alkotására nézve tett kisérletei eredménytelenek maradtak.

A nyugalom e hosszu korszakából közmüveltségünk fejlődése szempontjából e futólagos áttekintésben csak a következő nevezetesebb tényeket jegyezhetjük fel, ugymint: a nemzeti muzeum létesitését 1808-ban és a magyar tudományos akademia felállitását 1825-ben, — mindkettőhöz egy-egy Széchényi, atya és fiu, neve füződik; a rendszeres kisdedóvás meghonosodását 1836-ban, erdészeti és gazdasági akademiák s egy ipariskola keletkezését, a zeneoktatás első nyilvános tanintézeteinek létrejöttét az 1807 és 1846 közötti években, 1846-ban a gróf Apponyi kanczellár által a népiskolákra vonatkozólag készitett új szabályzat kibocsátását, s végül mint legnevezetesebbet: a magyar nyelvnek a közép és felsőbb iskolák tannyelveül nyilvánitását az 1844-iki II-ik törvényczikk által. Az ez idő alatt még különálló Erdély közmüveltségének fejlődése ép ugy mint idevágó törvényei ez időben az anyaországéhoz hasonló mederben mozogtak.

Digitized by Google

Az 1848-iki törvényhozás által proklamált nagy elveknek a közoktatás terén való érvényesitését a közbejött gyászos események megakasztották. Az abszolut kormányzat most bekövetkezett korszakában csakhamar az Ausztriában érvényes tanügyi rendelkezések terjesztettek ki hazánkra is, melyeknek nyomása alatt közmüveltségünk nemzeti irányának fenntartásáról majdnem csakis a társadalom s az időközben erősen kifejlett irodalom gondoskodhatott. Nevezetes, és iskolaügyünk fejlődésére hosszabb időre kiható intézkedés volt a Thun gróf, osztrák közoktatásügyi miniszter által 1849-ben kiadott «Entwurf zur Organisation der Gymnasien und Realschulen» (A gymnasiumok és reáliskolák szervezetének tervvázlata) egyidejű kiterjesztése a magyar közép iskolákra. Ezáltal a régebbi philosophiai (lyceális) kurzusok megszüntetésével a magyar gymnasiumok 8 osztályu középiskolákká alakittattak át, behozatott a szaktanitási rendszer, az érettségi vizsgálat és a középiskolának uj neme: a reáliskola. Az «Entwurf» rendelkezéseinek alapvető részei lényegökben átmentek jelenlegi középiskolai rendszerünkbe, ellenben az abszolut kormány egyéb intézkedései, melyeket különösen a német nyelvnek tannyelvül való alkalmazására nézve tett, rövid életüek voltak s amidőn Magyarország 1867-ben teljesen visszanyerte alkotmányos önrendelkezési jogát, azonnal egész erővel látott hozzá a közmüvelődés terén is a mulasztottak pótlásához, különösen az elhanyagolt népnevelés és a külföldhöz képest nagyon fejletlen szakoktatás előmozditásához, mely munkában az államot hathatósan segitette és segiti a törvényhatósági és községi önkormányzat, nemkülönben a nemzeti czélokért lelkesedő társadalom minden alakulatában.

Az ezen idő óta megindult fejlődés az alábbiakban feltüntetendő jelen állapotokban tükröződvén vissza, e történeti ismertetés befejezéseül csak a legnevezetesebb törvényhozási és kormányzati alkotások felsorolására szoritkozunk.

Báró Eötvös József, a mint másodizben vette át Magyarország közoktatásügyének vezetését, mély belátásával legsürgősebb feladatának ismerte a népnevelés általános szabályo-

Digitized by Google

zását az 1868-iki XXXVIII. törvényczikk által. Ez kimondja az általános tankötelezettséget s egyuttal biztositja az iskolaállitás szabadságát, a községeket kötelezi népiskolák felállitására, hol a népoktatásról egyébként gondoskodva nincs, szabályozza a tanitóképzést és a népiskolai adminisztrátiót, — mely egy későbbi 1876-iki törvény által szenvedett módositást, — s létesiti a polgári és felsőbb népiskolákat. Ugyanez időben szabályozta a törvényhozás a vallásfelekezetek és a nemzetiségek egyenjoguságát az iskolaügyre való kihatásában is, és széleskörü autonomiával látta el a gör. keleti egyházakat ugy egyházi, mint iskolai téren.

Nemsokára következett ezután az ugynevezett határőrvidék polgárositása, mely által a hazánknak e részeiben addig egészen katonailag szervezett lakosság a polgári hivatásnak adatván át, iskolaügye is megfelelően lett rendezve. Ez időbe esik a közoktatási tanács felállitása s az ország második egyetemének szervezése Kolozsvárott, az anyaországgal immár végleg egyesült Erdély egykori fővárosában.

Trefort Ágoston miniszter hosszu kormányzata alatt fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki ugy a létező intézmények fejlesztése, mint ujak létrehozása köről. 1875-ben létrejött a néptanitók országos nyugdijintézete, s ugyanakkor alkotta meg Molnár Aladár az első felsőbb leányiskolát, a magasabb nőnevelés mintaintézetét; a népiskolai paedagogia előbbvitele czéljából orsz. tanszermuzeum keletkezett, a budapesti egyetem természettudományi és orvosi szakai nagyszabásu épitkezések által egészen uj lendületet nyertek; az abszolut kormány idejében műegyetem rangjára emelt József-ipariskola a technikai tudományok fejlettségének megfelelő szervezetet és elhelyezést kapott. A hetvenes és nyolczvanas évek folyamában az alsóbb és felsőbb foku mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és művészeti iskolák egész sorozata jött létre s e mellett kifejlődött a javitó-tanitás, szaporodtak az emberbaráti intézetek.

Hosszu vajudás és sok meddő kisérlet után, végre az 1883. XXX. t. czikk által sikerült középiskolaügyünket is

Digitized by Google

törvényileg szabályozni. A rendszer tekintetében csak a létező állapotok lettek törvénybe iktatva: a humanisztikus gymnasium és az időközben szintén nyolcz osztályuvá emelt reáliskola, de a törvény e mellett az iskolai rendtartás leglényegesebb kérdéseit is egyöntetüen szabályozta, az autonom felekezetek iskolái fölötti állami felügyeletnek addig mindig vitás határát megvonta, a tanárok képesitését az állam kezébe adta s a felekezeti középiskolák állami segélyezését tette lehetővé.

A magyar nyelvnek mint államnyelvnek kötelező behozatala a népiskolákba 1879-ben, tulajdonképen csak régibb törvényeink s maga az 1806-iki Ratio Educationis intenczió-jának megvalósitása volt. Az állam azonban nemcsak szabályozta a népiskolákat, hanem azok felállitásában is példát adott, különösen 1884 óta mind sűrübben létesitve állami népiskolákat, melyeknek száma most a millennium alkalmával egyszerre 400-al szaporodik.

Trefort utódja, gróf Csáky Albin miniszter a törvényhozás terén, különösen a néptanitók nyugdijazásának méltányosabb rendezésére, a kisdedóvásnak általános, kötelező elterjesztésére, a tanitói fizetések kiegészitése és biztositása által az elmaradottabb népiskolák szinvonalának emelésére s egy középiskolai tanári nyugdijintézet előkészitésére terjesztette ki reformtevékenységét.

Hazánk legujabbkori közmüvelődési mozgalmaiból és különösen iskolaügye fejlődéséből világosan emelkedik ki az eszmék harczában immár megtisztult és határozottá vált irány, melynek első jelenségeit a XVIII. század nagy tanügyi alkotásaiban láttuk, de a mely még akkor nem erősödhetett meg az inkább csak a jelen század folyamán kifejlődött nemzeti eszme által. Ez az irány egyaránt méltatja az iskolának államfenntartó ugy mint nemzetalkotó hivatását. Az államnak szüksége van kitünő iskolákra, de egyszersmind az iskolák szabadságára és nemes versenyére is, hogy a nemzetben rejlő minden szellemi erő érvényesüljön, kifejlődjék és legjobb szolgálataival mozditsa elő az

Digitized by Google

állam czéljait; de viszont az államnak a maga eszméjét, a maga tradicziói és czéljait belé kell vinnie az iskolába, melynek legfelsőbb fokától a legalsóbbig át kell hatva lennie ettől az állameszmétől, hogy annak közössége szorosan kapcsolja egymáshoz a faj, vallás, osztálykülömbségek által széttagolt társadalmat s azt e kapocs által erős nemzetté foglalja össze.

* * *

Az előzőkben ismertetvén Magyarország közoktatásának és közműveltségének *történeti fejlődését,* a következőkben rátérünk Magyarország *jelenlegi közműveltségi állapotának* leirására, melynél ép ugy, mint a fentebbi történeti fejtegetésnél figyelmen kivül hagyjuk az ugynevezet társországokat, vagyis Horvát-Szlavonországokat, minthogy azok közoktatási tekintetben teljesen autonom területet képeznek s idevágó viszonyaik ép ezért külön irodalmi méltatást találnak; ellenben ideszámitjuk Fiumét mint a melynek közoktatásügye a központi magyar kormány intézkedései alatt áll.

Az ily értelemben vett Magyarország szellemi műveltségére általános következtetést engedő számadatok gyanánt fölemlithetjük, hogy a legutóbbi 1890. évi népszámlálás eredményei szerint az országban abban az időben irni és olvasni tudott a hat éven felüli népességnek a férfiak közül 60.20 százaléka, a nők közül 46·49%-a. Legkedvezőbb volt az arány a Duna jobb partján: 76·31% férfi és 62·04% nő, ugy szintén Fiumében: 74·19% férfi és 59·18% nő; legkedvezőtlenebb az erdélyi részekben 39·13% férfi és 26·61% nő. A különböző nemzetiségek közül irni-olvasni tudás tekintetében első helyen állottak a németek 62·97%-al, mindjárt utánok következnek a magyarok 53·61%-al; legutolsók a ruthének 9·65%-al. A megelőző, vagyis 1880-iki népszámlálás alkalmával az irni és olvasni tudók összes száma a 6 éven felüli lakosságnak csak 41·25%-át képezte, a haladás tehát e tiz év alatt szembeötlő

Ezeknek az adatoknak a jelentőségére némi világot ve-

Digitized by Google

tünk, ha összehasonlitólag kiemeljük, hogy mig például Magyarország összes polgári népességében az irni és olvasni tudók száma 44·46%-ot képvisel, Ausztriában ugyanez az arányszám 55·92%-ra emelkedik, ellenben Spanyolországban csak 28·5%, Szerbiában meg épenséggel csak 10% tud irni és olvasni; hogy továbbá mig Magyarországon a sem irni, sem olvasni nem tudók számaránya a 6 éven felüli férfiak között 37·90%, a 6 éven felüli nők között pedig 46·90%, addig például Olaszországban ugyancsak az analphabeták számaránya a 6 éven felüli férfiak között 54·56% s a 6 éven felüli nők között 69·32%; viszont például Belgiumban a 7 és 50 év közötti életkorban a lakosságnak csak 26·7 %-a nem tud sem irni sem olvasni.

Magyarország szellemi műveltségének azok a jelenségei, amelyek a nyelv állapotára vonatkoznak, továbbá a tudomány és irodalom, úgyszintén a művészetek körébe tartoznak, más fejezetekben lévén méltatva, itt csupán az iskolák állapotára s az iskolázás eredményeire, ugyszintén a művelő irányu emberbaráti intézetekre s végül a közművelődésre kiható tudományos intézetekre kell szoritkoznunk.

Felsőbb oktatás. Mióta Magyarországon a felsőbb oktatás, — mely régente a jezsuiták és protestánsok collégiumainak, a püspöki és érseki lyceumok és a kir. akadémiáknak philosophiai cursusaiban a gymnasiummal ugyszólván egészen összenőtt s attól nehezen elhatárolható fogalmat képezett — különálló intézmények feladatává vált, ezt a feladatot legjobban azzal jelölhetjük meg, hogy az a középiskolai érettségi vizsgálat alapján egyes szakpályákra vagy a tudományok művelésére való továbbképzésben áll. Az ily feladatot teljesitő hazai intézeteket nem lehet valami egységes rendszerbe foglalni össze. Itt vannak mindenekelőtt az egyetemek, amelyek a tanszabadság elve alapján ugyan, de mégis az egyes hivatási pályák igényei szerint megszabott tanulmányi és vizsgálati rend szem előtt tartásával képeznek: a jogi, az orvosi, a középiskolai tanári és a gyógyszerészi pályára, — a budapesti még külön a katholikus theologiára is, —

Digitized by Google

s azonkivül természetesen mind e szakokban a szabadon választható legmagasabb foku tanitást nyujtják azoknak, kik a tudománynyal magáért a tudományművelésért akarnak megismerkedni. Az egyetemhez, szervezetét, hivatását tekintve legközelebb áll a műegyetem, — mint az összes technikai tudományok főiskolája, — mely különösen a mérnöki, gépészmérnöki, épitészi és vegyészi képesités megszerzésére készit elő. Az egyetemeken képviselt szakok közül külön tanintézeteken is lehet tanitást és képesitést szerezni: a katholikus hittani szakból a katholikus papnöveldéken, — a melyeknek az összes többi hitfelekezeteknél szintén külön papi seminariumok, illetőleg theologiai intézetek felelnek meg, — továbbá a jog- és államtudományi szakból az állami és királyi, valamint a protestáns jogakadémiákon és az érseki s püspöki joglyceumokon; végül a középiskolai tanári pályára előkészit a benczés rend pannonhalmi tanárképezdéje s az egyetemi tanárképző tanfolyamba — a fennálló törvény és szabályok szerint — részben beszámittatik a tanári szolgálatra is előkészitő felekezeti hittani intézeteken eltöltött tanidő. A tanárképzés körében működő intézetek még: az orsz. mintarajziskola, mint rajztanár-képző és a budapesti állami tanitóképezde felsőbb folyama, mely érettségi vizsgálat vagy tanitói oklevél alapján a felsőbb fokú népiskolák számára képez férfi-tanerőket, mig női-tanerők számára egy hasonló irányu női képezde áll fenn.

A gazdasági irányu felsőbb szakképzés külön intézményeiül szolgálnak: az erdészeti akadémia, mely erdészeket és erdőmérnököket, a bányászati akadémia, mely bányászokat, kohászokat és bányagépészeket képez, az állatorvosi akadémia s végül az okleveles gazdászokat képező gazdasági akadémia.

A hivatási pályák közül kettő, ugymint a diplomácziai és a katonai számára Magyarország nem rendelkezik saját területén felsőbb iskolákkal. Az Ausztriával közös ügyet képező külügyi képviselet számára a Bécsben székelő közös külügyminiszterium közvetlen felügyelete alatt ugyancsak Bécsben áll fenn egy, közös intézményt képező felsőbb szakiskola, az

Digitized by Google

úgynevezett keleti akadémia, mely a konzulátusi és diplomátiai pályára képez; a felsőbb katonai kiképzést pedig két, szintén osztrák területen létező tanintézet, a bécsujhelyi katonai és a bécsi katonai technikai akadémia nyujtják, tervbe van azonban véve egy harmadik katonai akadémiának Magyarországon leendő felállitása.

A felsőbb oktatás intézetei között mindenkép első helyen áll a budapesti királyi egyetem, mely végleges szervezése és ünnepélyes felavatása óta fennállásának immár 115-ik évét töltötte be s jelenleg mintegy 890.000 frt. évi költséggel tartatik fenn, melyhez az egyetemi alap 283.000 frttal járul hozzá; az egyetem katholikus theologiai, jog- és államtudományi, orvosi és bölcsészeti karból áll, mely utóbbihoz egy br. Eötvös Loránd miniszter által ujabban bennlakással is összekötött tanárképzőintézet van csatolva. A legutóbbi tanévben a tanitó személyzet létszáma 204, a hallgatóké pedig 4006 volt, ugy hogy a budapesti egyetem, népességét illetőleg Európa egyetemei között a hatodik helyen sorakozik. Hallgatóságának legnagyobb része a jogi karra esik, (2498.) daczára, hogy ezenkivül még egy egyetem és tiz jogi tanintézet foglalkozik jogászok képzésével, a mi azzal függ össze, hogy Magyarországon a jobb módu osztályok fiaikat illőnek tartják még az esetben is a jogra kiképeztetni, ha nem is szándékoznak az igazságügyi vagy közigazgatási pályán szolgálatot tenni Viszont az orvosnövendékeknek aránylag csekély számát (Budapesten és Kolozsvárott összesen 1000.) az magyarázza meg, hogy különösen e pálya növendékei közül szokták jelenleg is sokan az ausztriai egyetemeket — főleg a bécsit — fölkeresni.

A kolozsvári Ferencz József-egyetem, mely csak 23 év óta áll fenn, theologiai kar nélkül jogi, orvosi, továbbá bölcsészet-, nyelvészet-, történettudományi és mathematika-természettudományi karokból áll; elhelyezés és felszerelés tekintetében, különösen az utóbbi 10 év alatt itt is figyelemreméltó a haladás, de a klinikák korántsem állanak a berendezés azon szinvonalán, mint a budapestiek. Az egyetem most évi 358.000 frt költséggel tartatik fenn, tanárképző-intézetével

Digitized by Google

együtt; tanerőinek száma 70, hallgatóié pedig 628. Itt említhetjük fel, hogy mindkét egyetemnél tanfolyamok vannak berendezve szülésznők számára, kiknek kiképzésével még ezenkivül is négy szülészneői iskola foglalkozik.

A budapesti kir. József-műegyetem népessége az ujabb időben oly rohamosan szaporodik, hogy immár komolyan tervbe van véve az 1883-ban elkészült műegyetemi épületcsoport helyébe uj, terjedelmesebbnek létesitése. A hallgatók száma most már az 1041-et meghaladja, s ezeknek legnagyobb része a mérnöki és gépészmérnöki pályára készül; a tanerők száma — ideszámitva a segédeket is — 94. Az intézet összes költsége 280.000 frtra rug.

A hittani vagyis papnevelő intézetek száma ez idő szerint 49, mindössze 1092 hallgatóval. Hittani intézeteket tartanak fenn: a katholikus egyház a budapesti központi seminariumot, továbbá három érseki és 15 püspöki papnöveldét; ezekhez járulnak a szerzetrendek hittudományi s részben tanitó- és tanárképző intézetei, számszerint tiz, és négy gör. szertartásu kath. érseki s püspöki seminarium. A görög keleti vallásuak szerb és román egyháza a szorosabb értelemben vett Magyarország területén négy papneveldét tart fenn; a helvét hitvallásu evangelikusoknak hat, az ágostai hitvallásuaknak négy, s az unitáriusoknak egy thelogiai intézetük van; végül idejárul az országos izraelita rabbiképző intézet Budapesten.

A jogi tanintézetek száma, — mióta ezeknek tanfolyama az egyetemivel egyenlően négy évre lett megszabva, s e mellett a csupán az egyetemen elnyerhető doctori diploma az ügyvédség előföltételévé tétetett, — jelentékenyen leapadt; most már csak tiz van, melyek közül egy — a kassai — állami, kettő (a pozsonyi és nagyváradi) a tanulmányalapból fenntartott, vagyis katholikus jellegü királyi, az egri érseki, a pécsi püspöki; ötöt a protestánsok tartanak fenn, néhol az illető törvényhatóság hozzájárulásával, és pedig a debreczenit, sárospatakit, kecskemétit és mármaros-szigetit az evangelium szerint reformált (helvét) hitvallásuak, az eperjesit az ágostai evangelikusok. Az összes jogacadémiáknak 937 hallgatójuk van.

Digitized by Google

Az országos mintarajziskola Budapesten 1871-ben létesült jelenlegi évi fenntartása 66.000 frtba kerül, növendékeinek száma 144, kik közül 67 készül rajztanári pályára, a többi inkább tisztán a művészeti kiképzés czéljából kereste fel az iskolát, mely az elméleti oktatáson s a rajz és festés tanitásán kivül most már egyik osztályában a szobrászatban is kiképzést ad, s melynek ujabban nők számára is van egy tanfolyama.

A gazdasági irányu felsőbb iskolákra vonatkozólag fölemlithetjük, hogy a Selmeczbányán egyesitve működő bányászati és erdészeti academiának legutóbb 57 hallgatója volt, kik közül 20 a bányászati és kohászati, 37 az erdészeti és erdőmérnöki pályára készült. Mindkét intézet összes évi költsége 128.000 frtra rugott. Az állatorvosi akadémia Budapesten melynek alapitása a mult század végére megy vissza, s mely a nyolczvanas évek elején nyert megfelelő uj elhelyezést, év 100.000 frt költséggel 248 tanulót képez állatorvossá. Ennek az intézetnek négy éves tanfolyamára — a többi felsőbb iskoláktól eltérőleg — már a középiskola 6-ik osztályának elvégzése képesit. Végül a Magyar-Óvárott fennálló gazdasági academia növendékeinek száma 164, évi költségösszege pedig 89.000 frt.

A középiskolák — melyeknek történeti fejlődését főbb vonásokban az előbbeni fejezetben láthattuk, — jelenlegi fogalmát Magyarországon törvény határozza meg, a gymnasiumokat és reáliskolákat jelölvén meg e névvel; mindkét nembeli középiskolának feadata az ifjuságot magasabb műveltséghez juttatni és a felsőbb tudományos képzésre előkészitni. E feladatot a gymnasium a minden irányu humanistikus, főleg az ó-classikai tanulmányok segélyével, a reáliskola pedig főleg a modern nyelvek, mennyiségtan és természettudományok tanitása által oldja meg. A gymnasium bevégzése az egyetem minden szakára s minden felsőbb iskolába való felvételre jogosit; a reáliskolából csak a műegyetemre s a mathematika-természettudományi szakokra lehet menni, de a ki reáliskolát végezvén, azonkivül a latin nyelvből is érettségi

Digitized by Google

vizsgálatot tesz, — amire most a reáliskolákon e czélból alkalmazott külön latin nyelvi tanárok képeznek — az jogász vagy orvostanhallgató is lehet. A magyarországi gymnasiumokon a görög nyelv 1890 óta facultativ tárgygyá van téve, melyet a magyar irodalom és az ókori görög kultura behatóbb ismeretét, valamint a rajzban való jobb kiképzést czélzó tanfolyam helyettesithet.

Középiskolákat tartanak fenn Magyarországon először is: az állam, mely e czélra közvetlenül évi 1,284.000 forintot, s még azonkivül a felekezeti iskolák és egyes convictusok segélyezésére 415.000 frtot fordit, s mint 19 gymnasium és 24 reáliskola fentartója szerepel; továbbá szintén az állam kormánya rendelkezik azzal a 17 gymnasiummal, a melyet a tanulmányalap tart fenn, s a melyek királyiaknak neveztetnek és katholikus jellegüek. Egyébb, jobbára alapitványból fenntartott katholikus gymnasium legnagyobb részt szerzetrendek által ellátva, van 43; megjegyzendő, hogy a szerzetrendek közül ez idő szerint Magyarországon legtöbb középiskolában tanitanak a kegyesrendiek, szám szerint 20 gymnasiumban, hat gymnasiuma van a szent Benedek-rendnek, öt a premontreieknek és négy a cistercitáknak. A Jézustársaság tagjai jelenleg csak egy érseki gymnasiumban tanitanak. Van ezenkivül két alapitványi és 14 községi gymnasium, — az utóbbiak némelyike katholikus jellegű; ugyancsak község által tartatik fenn 4 reáliskola, továbbá van 4 magán és 1 izraelita felekezeti középiskola.

Mig a katholikus középiskolák — a katholikus vallásnak régi államvallási viszonyából eredőleg s autonom egyházszervezet hiányában, de részben a fenntartó alapok országos jellege miatt is — az államkormánynak részint rendelkezése részint — legalább didaktikai és paedagogiai dolgaikban — vezetése alatt állanak, addig a tág autonomiával felruházott protestáns és gör. keleti egyházak középiskoláival szemben az állam csak a felügyeletet gyakorolja. Ilyen autonom középiskolája van a gör. keletieknek 4, az ágost. evangélikusoknak 25, az evang. reformáltaknak 27 (mind gymnásium) és az

Digitized by Google

unitáriusoknak 2 ; az ágost. evangélikusok és ev. reformátusok egyesülve is tartanak fenn egy gymnásiumot.

Az ily különböző forrásokból fentartott és ehhez képest külömböző jellegü középiskolák összes száma tehát 187, s ezekből 154 gymnásium és 33 reáliskola ; de valamennyi közül csak 138 teljes nyolcz osztályu, tehát érettségi vizsgálat tartására jogositott intézet ; a többi 49 kevesebb, jobbára négy osztálylyal bir. Az összes középiskolák ez idő szerinti vagyona mintegy 29 millió forintra tehető, évi fenntartási költségök a 6 milliót meghaladja.

A fentebbiekből látható, hogy Magyarország a középiskolák számát tekintve, elég jól van ellátva ; átlag 81,466 lakosra esvén egy középiskola, ez az arány kedvezőbb az ausztriainál, s közel áll Németország némely államának arányához.

A reáliskoláknak a gymnasiumokénál sokkal csekélyebb száma daczára ezek az iskolák — a fővárosiakat kivéve — jóval kevésbé népesek is mint a gymnasiumok ; az összes 49.382 középiskolai tanulóból a gymnasiumokat 81·97 látogatja, s a reáliskolákat csak 18·02. A középiskolai tanulók között legnagyobb (72·4%) százalékkal szerepelnek a különben is legnagyobb számu magyar ajku lakosság gyermekei ; ezek után számra a németek, s ugy a románok következnek. A középiskolák tanitási eredményének némi megvilágitására fölemlitjük, hogy az érettségi vizsgálatra a legutóbbi tanévben jelentkezett 2430 tanuló közül 2276 állotta ki jó sikerrel e vizsgálatot.

Mint általános érdeküt, föl kell még emlitenünk, hogy a magyarhoni középiskolák közül 143-ban kizárólag a magyar nyelv szolgál tannyelvül, 32-ben a magyar nyelv mással vegyesen ; csupán 12 középiskolában uralkodik más tannyelv, de ezek is kötelesek a törvény értelmében a magyar nyelv és irodalomtörténetre nézve a két legfelsőbb osztály tanitásában és az érettségi vizsgálatnál a magyar nyelvet használni.

Az utóbbi évtizedekben különösen sok történt a középiskolák célszerübb elhelyezése s a tanitás követelményeinek

Digitized by Google

megfelelő felszerelése terén. A szellemi képzés sikere mellett a testi nevelésre is mind nagyobb gond van forditva, e tekintetben a haladást mutatja az is, hogy most már csak 36 intézetnek nincs saját tornacsarnoka, bár a tornatanitásról ezekben is gondoskodnak. A testi nevelés ügyének különös lendületet adott a tornaversenyek intézménye és az ifjusági játékok felkarolása.

A magyarhoni középiskolák nagy részében fennáll az a régi gyakorlat, hogy a jó magaviseletü szegény tanulók olcsó vagy ingyenes élelmezésben részesülnek, (convictusok, alummueumok) még több helyen részint szintén a szegények részére segélyképen, részint a vagyonosabbak részére megfelelő tartásdij mellett, bennlakás és teljes ellátás (internátus) van berendezve. Nevezetesen tápintézet van 38 középiskolában és internátus 27-ben; mintaszerü internátus rendeztetett be nem rég a budapesti II. kerületi gymnasiumhoz csatolt ugynevezett Ferencz József fiu-nevelőintézetben; kedvelt bennlakásos nevelő-intézete van a jezsuitáknak Kalocsán, a kegyesrendieknek több helyen; a protestánsok nagyobb collegiumaiban, és az erdélyi kath. státus által fenntartott gymnasiumok legtöbbjében is régi idő óta áll fenn ily intézmény.

A magyar középiskolák mellett e helyen nem hagyhatjuk említés nélkül a bécsi Theresianumot, egy Mária Terézia királynő által alapitott mintaszerü gymnasiumot és nevelőintézetet, a melyben alapitásától kezdve részint fizetéses, részint alapitványi helyeken mindig számos magyar ifju is nevelkedik, magyar tantárgyakból is nyerve oktatást s főleg államszolgálati pályára készittetve elő.

A középiskolákhoz legközelebb állanak azok a tanintézetek és tanfolyamok, a melyek a már általánosan kötelező elemi oktatáson s esetleg a középiskola nehány osztályán is keresztülment serdülő ifjakat, vagy a hasonló koru leányokat részesitik szintén középfokunak mondható általános, vagy valamely szakra irányuló képzésben. Ilyenek a tanitó- és tanitónő-képezdék, melyekbe a középiskola, illetőleg polgári vagy felsőbb leányiskola négy osztályának bevégzése után

Digitized by Google

lépnek be a fiu, illetve a leánynövendékek; ezekről, valamint a polgári és felsőbb népiskolákról a népneveléssel kapcsolatban szólunk tüzetesebben. Ilyenek továbbá a felsőbb leányiskolák, és ilyenek végül a felsőbb iskolák közé nem sorolható különféle szakiskolák.

Felsőbb leányiskolák.— Mindenekelőtt az általános irányu képzés középfoku tanintézeteinél maradván, meg kell emlékeznünk a felsőbb leányiskolákról, a melyek 1874. óta léteznek Magyarországon, s nálunk a leányok középiskoláit pótolják. Az elemi iskola négy osztályának elvégzése után ezek az intézetek hat éven át képzik a leányokat az általános ismeretekben, ugy mint a női hivatásukkal szorosabban összefüggő tanulmányokban. Ujabb időben Wlassics Gyula miniszter kezdeményezésére az egyetem gyógyszerészeti, bölcsészeti és orvosi szakai megnyiltak a nők előtt is, a mennyiben a középiskolai érettségi vizsgálatot kiállják; ez a reform a felsőbb leányiskolák tanfolyamainak helyenkénti kibővitését fogja esetleg maga után vonni, az egyetemre való előképzés szem előtt tartásával.

Felsőbb leányiskola ez idő szerint 22 van Magyarországon; ezek közül az állam tizenkettőt tart fenn — jobbára internátusokkal — összesen 306.000 frt. költséggel; van két községi, két ev. református felekezeti és hat róm. katholikus, ez utóbbiak mind női szerzetrendek kezeiben, melyek Magyarországon a legrégibb időktől foglalkoznak leánynevelléssel. Említést érdemel az orsz. nőképző-egylet budapesti felsőbb leányiskolája és nevelő-intézete is. A felsőbb leányiskolák azonban nem egyedüli intézményeit képezik hazánkban az elemi oktatást meghaladó nőnevelésnek; e czélra szolgálnak a polgári leányiskolák is, melyekről alantabb lesz szó.

Szakiskolák. — Áttérve már most a középfoku szakiskolákra, azokat a gazdasági élet különböző ágai, továbbá a művészetek és végül a katonai szolgálat szerint csoportosithatjuk, mindenütt elhagyva a már megismertetett legfelsőbb fokuakat.

Digitized by Google

Az első csoportba sorolhatjuk az őstermelési foglalkozási ágakra előkészitő iskolákat; ilyenek a gazdasági tanintézetek, minőt szám szerint négyet tart fenn az állam: Keszthelyen, Kolozsmonostoron, Debreczenben és Kassán; a három éves tanfolyamra rendszerint a középiskola hat osztályát végzett ifjak vétetnek fel; ezeken a tanintézeteken a legutóbbi tanévben összesen 355 tanuló nyert kiképzést. A müvelt, szakképzett gazdák képzésére szánt ezen intézeteken kivül vannak továbbá egyes polgári és felsőbb népiskolákkal kapcsolatos mezőgazdasági tanfolyamok, kisebb gazdák képzésére Gyergyó-Alfaluban, Halmiban, Sajó-Gömörben, és Zala-Tapolczán, s végre értelmes földmüvesek képzésére ugynevezett földmüvesiskolák, szám szerint 9, valamennyi állami, melyekbe az elemi iskola elvégzésével egyértékü előismeretek alapján lehet belépni. Egyes, a mezőgazdaság és állattenyésztés körébe vágó speciális szakmákra képeznek: a talajjavitási, gát- és folyamfelügyelői teendőkre előkészitő kassai állami vizmesteri iskola, továbbá a kertészképző intézet a Budapest melletti Istvántelken, s a tejgazdasági szakiskola Sárvárott; ide számithatjuk az állatorvosi akadémia mellett fennálló gyógykovács és patkóló-kovács tanfolyamokat is.

A szőlőtermelés és borászat czéljait külön szakiskolák szolgálják; a tudományos szakoktatást a budapesti felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam nyujtja, az elméleti és gyakorlati szakoktatás intézetei a budapesti, érdiószegi és nagyenyedi vinczellériskolák; végül a legalsóbb foku, tisztán gyakorlati kiképzésről szinten két vinczellér-iskola gondoskodik.

Az erdészeti szakba vágnak az erdőőri szakiskolák, minőt az állam négyet tart fenn; ezek feladata szakértő erdőőrök kiképzése; jelenleg 79 növendék készül e pályára.

A bányászat az iskolák e csoportjában a bányaiskolák által van képviselve; ilyenek Selmeczbányán, Felsőbányán és Nagyágon állanak fenn; czéljuk a tehetségesebb bányamunkásokat egy három éves tanfolyamban bányászati vagy kohászati felvigyázói teendők végzésére alkalmas altisztekké nevelni.

Digitized by Google

Kereskedelmi pályára Magyarországon első sorban a kereskedelmi szakiskolák képeznek, melyeknek egy része kereskedelmi akadémia, más része kereskedelmi középiskola nevet viselt, mig ujabban valamennyi a «felsőbb kereskedelmi iskolák» elnevezést kapta. Ezek egynémelyike polgári iskolával van kapcsolatban; növendékeiket a középiskola vagy polgári iskola negyedik osztályának elvégzése alapján veszik föl három éves tanfolyamukra, mely után a záróvizsgálat következik. Ilyen iskolát az állam, bele számitva a csak államilag segélyezetteket is, melyeknek száma 4, összesen tizennyolczat tart fenn (közülök 3 önálló, 15 pedig polgári iskolával kapcsolatos), négyet a községek, kettőt a felekezetek, hatot egyesületek, ötöt magánvállalatok; tanulóik összes száma 2051. A budapesti kereskedelmi akadémia mellett külön tanfolyam áll fenn a keleti kereskedelem által igényelt speciális szakismeretek számára; van azután *hét* női kereskedelmi tanfolyam, melyeken 235 nő nyer a kereskedelmi szolgálatra kiképzést.

A még az ismétlő iskolai tankötelezettség korában levő, de már a kereskedelmi szakban működő ifjak részére alsófoku kereskedelmi iskolák nyujtják egyfelől az ismétlő oktatást, másfelől a szakbeli alapismeretet; ilyen iskola 66 van s összesen 5085 kereskedő tanuló látogatja.

A kereskedelmi tengerészetre a fiumei m. kir. tengerészeti iskola képez, melynek három osztályában 4 rendes és 12 segédtanerő 44 tanuló oktatásával van elfoglalva.

A kereskedelemhez legközelebb áll a vasuti, posta és távirdai szolgálat, melynek czéljaira léteznek szintén tisztképző tanfolyamok, nevezetesen Budapesten egy vasuti tisztképző és egy posta- és távirda-tanfolyam; az utóbbi tanévben az elsőnek 312, a másodiknak 79 hallgatója volt.

Áttérve már most az ipari szakiskolákra, ezek sorában mindenekelőtt a budapesti állami ipariskoláról kell megemlékeznünk, mely kitünő berendezésű uj épületében, összeköttetésben a technologiai iparmuzeummal, 236 tanulót képez elméletileg és gyakorlatilag, munkavezetőkké az épitészeti,

Digitized by Google

gépészeti, fém- és vasipari, faipari és vegyészeti szakokban; azonkivül az ipariskolában évenkint külön tanfolyamok tartatnak az épitőiparosok, a gőzkazánfűtők, a stabil gőzgépkezelők, a lokomobil és cséplőgépkezelők számára, az iparmuzeumban pedig szintén előadások és szakrajztanfolyamok és műhelygyakorlatokról van gondoskodva. Ugyancsak Budapesten van az iskolák iránt fölötte áldozatkész főváros által fenntartott felső iparrajziskola. A budapesti áll. iparisko-lával egyenlő fokozatunak tekinthető a kassai kir. gépészeti ipariskola 80 tanulójával, mely a gépészeti, valamint a gépműszaki segédeszközöket igénylő iparágaknak szolgáltat kiképzett önálló iparosokat vagy művezetőket és előmunkásokat. Vannak továbbá állami és államilag segélyezett szakiskolák különböző iparnemek számára Budapesten, Gölniczbányán, Homonnán, Marosvásárhelyen, Kolozsvárott, Aradon, Késmárkon, Mágocson, Ungváron és Székely-Udvarhelyen; önálló ipari tanműhelyek és tanfolyamok az ország 20 különböző helyén, továbbá nőipariskolák — Budapesten, Kolozsvárott és Sepsi-Szent-Györgyön; végül különböző felsőbb és alsóbbfoku népiskolákkal, sőt tanitóképezdékkel kapcsolatos ipari tanműhelyek, melyekben a közismereti tárgyakban való oktatás, illetve tanitói vagy tanitónői kiképzés mellett a növendékek iparra is tanitatnak: 46 helyen. Mindezekben az utóbb emlitett önálló vagy más iskolával kapcsolatos iparoktatási intézetekben összesen 3141 növendék lesz iparossá, vagy legalább szerzi meg az ipari kézügyességet.

Ép ugy mint a kereskedő-tanulóknál láttuk, az ismétlőtanköteles korban levő iparostanulók részére is léteznek szakirányu ismétlő oktatási intézetek, alsóbb foku ipariskolák vagy «iparos-tanonczískolák», ezeknek száma most 351 s növendékeiké 67.850

Különleges helyet foglal el s mintegy átmenetet képez az ipariskoláktól a művészeti oktatás intézeteihez az 1880-ban életbe lépett budapesti kir. iparművészeti iskola, melynek az iparművészeti muzeummal közös palotaszerű uj épülete most lesz fölavatandó, s a mely a diszitő szobrászati, a kis plasz-

Digitized by Google

tikai, a diszitő festészeti, a fametszési, rézmetszési és fémvésnöki szakra 83 növendéket képez.

Művészeti iskolák.— A művészeti oktatás inétézményei közül már a felsőbb iskolák között emlitettük a mintarajziskolát; a festészetben való művészi továbbképzésről a mesteriskola által van gondoskodva itt a hazában, ösztöndijakkal azonban úgy festőművészek, mint szobrászok a külföld nagyobb művészeti központjaira is ki szoktak küldetni. A zenében való legmagasabb kiképzést a kir. zeneakadémia nyujtja, mig szinészeinket a magy. kir. szinészeti akadémia képzi; az előbbinek 350, ez utóbbinak 80 növendéke volt a lefolyt tanévben. A zeneoktatásnak van még Budapesten és a vidéken számos más, legtöbbnyire társulatok által fenntartott intézete, melyeknek száma 16-ra tehető; különösen említést érdemelnek a nemzeti zenede s a zenekedvelők egyletének budapesti intézete, az aradi zenede, a kolozsvári zene-conservatorium stb.

Katonai iskolák.— A katonai képzésnek Magyarország területén levő intézetei két csoportba sorolhatók a szerint, a mint a m. kir. honvédség vagy az Ausztriával közös császári és királyi hadsereg szolgálatára képeznek. A honvédség képzőintézete a Ludovika Akadémia Budapesten, mely a századunk elején megindult nemzeti közadakozásból meritette első alapját s a harminczas években erre a czélra rendelt s ujabban kibővitett palotában a törzstiszti és felsőbb tiszti tanfolyamon kivül egy 314 tanuló által látogatott tisztképző tanfolyamot egyesit magában. A közös hadsereg tanintézetei a hadapródiskolák, minő négy, s az alreáliskolák, aminő három van magyar területen; végül a közös hadi tengerészetben való szolgálatra képez a fiumei tengerészeti akadémia.

Tanitóképzés és népnevelés.— Ezzel befejezve szemlénket a szakiskolák körében, áttérhetünk a népnevelésre, melynek legmagasabb intézményeit a tanitó- és tanitónő-képezdék alkotják. Férfitanitók képzéséről 49, tanitónők képzéséről 22 intézet gondoskodik. Ezek legnagyobb contingensét (25) az állam tarja fenn, 888.601 frt. költséggel; ezután következik a róm. kath. egyház, melynek több képezdéje részben a

Digitized by Google

tanulmányalapból tartatik fenn, s melynek nőképezdéi jobbára női szerzetrendek kezeiben vannak; képezdéket tartanak fenn a gör. katholikus, gör. keleti s mindkét evangélikus egyház is; végül van Budapesten a rabbiszeminárium mellett egy orsz. izraelita tanitóképző is. Az államnak Budapesten — mint már emlitettük, — magasabb tanfolyamu képezdéi is léteznek a polgári és felső népiskolák tanerői részére, s ezekben egy külön tanfolyam oly jelöltek számára, kik képezdében vagy felsőbb leányiskolában kívánnak alkalmazást nyerni; polgári iskolai képezdéje ezenkivül csak a katholikus egyháznak van egy, Kalocsán; a budapesti egyik állami tanitónőképezde mellett egy külön kursus van házi nevelőnők képzésére. Az összes magyarhoni képezdékben az utóbbi tanévben 5209 növendék képeztetett, és pedig 3394 férfi és 1815 leány.

Meg kell itt emlitenünk a nemzeti tornaegylet által fenntartott tornatanitói tanfolyamokat, melyek 1868. óta képezik ki ugy a középiskolák, mint a polgári és felsőbb népiskolák tornaoktatóit.

Az általánosan kötelező elemi népoktatáson felül az 1868-iki népnevelési törvény polgári és felsőbb népiskolákat is létesitett; az előbbiekbe az elemi iskola negyedik osztályából lehet belépni s ezek fiuk számára a törvény szerint 6 éves, leányok számára 4 éves tanfolyammal szervezendők; ellenben a felsőbb népiskolák az elemi népiskola hatodik osztályához csatolódnak s fiuk számára 3, leányok számára 2 évfolyamból állanak. A gyakorlatban a felsőbb népiskolák inkább csak ott váltak be, hol valamely szaktanfolyammal állnak összeköttetésben, ezért számuk apad, illetőleg egyrészök másnemü iskolává alakul át. A polgári iskolák szervezete a gyakorlatban annyiban módosult, a mennyiben a fiuiskolák 5 és 6 osztályát növendékek hiányában be kellett majdnem mindenütt szüntetni; a tanulók ugyanis a negyedik osztály bevégzésével többnyire valamely szakiskolába lépnek át, hol gyakorlati képesitést szerezhetnek, mig a polgári iskolát, mely képesitést nem ad, csak a polgári élet által igényelt általános

Digitized by Google

műveltséget volna hivatva nyujtani, nem szivesen végzik be. Polgári iskola ez idő szerint 235 van, felsőbb népiskola 47, az előbbiek közül legtöbb községi (89), az utóbbiak közül legtöbb állami (13).

A már emlitett népoktatási törvény, — melynek létrehozása és végrehajtása körül főleg néhai Gönczy Pál államtitkár szerzett érdemeket, — a tankötelezettséget a betöltött hatodik évtől a betöltött 15-ik életévig terjedő korra szabja meg; azonban csak a 12-ik év betöltéseig tartoznak a gyermekek a mindennapi oktatásban részt venni, azon tul három évi ismétlő oktatás kötelező. Népiskolákat állithatnak fel nálunk — a törvényben megszabott módon — a hitfelekezetek, társulatok és egyesek, községek és az állam; a törvény rendelkezéseinek meg nem felelő iskola ellen háromszori megintésnek van helye, mely után a község kötelezendő a szükséges népiskolai oktatásról való gondoskodásra s e czélra polgárai egyenes adójának 5%-a erejéig pótadót vehet igénybe A községi iskolát a szükséghez képest az állam segélyezi, s egy ujabb törvény ezt a segélyezést a felekezeti népiskolákra is kiterjeszti, fenntartván az állam részére bizonyos jogokat, a tanitók alkalmazása és elmozditása tekintetében.

A tankötelezettség a mindennapos tanköteleseknek 80·1%-ára nézve van eddig tényleg végrehajtva s csak 19·9% marad iskolázatlan; a serdültebb koru ismétlő tanköteleseknél már ez az arány kevésbé kedvező, t. i. 67.8% jár tényleg iskolába és 32·2% marad ismétlő oktatás nélkül; az iskolából kimaradók számában nagyobb aránynyal szerepelnek a leányok, mint a fiuk.

Az elemi népiskolák összes száma 16.838, mig a községeké 12.661; egészen iskola nélkül ma már jobbára csak igen jelentéktelen kis községek vannak, a községeknek egy nem csekély része azonban máshoz csatlakozva iskoláztatja gyermekeit. Az elemi iskolák közül legnagyobb contingens a róm. katholikusoké: 5479; ezután következnek az evang. reformáltak 2310 iskolával és a gör. katholikusok 2112 iskolával; ezek után jönnek a községek 1965 népiskolával, de

Digitized by Google

megjegyzendő, hogy számos, különösen városi község, felekezeti jellegü népiskolát tart fenn. A gör. keletieknek 1788 elemi iskolájuk van, az ágost. evangelikusoknak pedig 1388, az állam tart fenn 882-et, az izraeliták 534-et, a többi az unitáriusok, magánosok és társulatok között oszlik meg.

Mig a felsőbb foku népiskolákban a fiuk és leányok elkülönitett oktatása kötelező, az elemi népiskolákban a törvény ezt nem irja parancsolólag elő s tényleg az iskolák 84·66%-ában vegyesen tanittatnak a mindkét nembeli gyermekek. A mi a tannyelvet illeti, a népiskolák 57·6%-ában magyar a tannyelv, amit természetesnek kell találnunk, ha vizsgáljuk, hogy a tényleg iskolázó 2,342.644 tanköteles tömegnek több mint fele (1,258.335.) magyarajku. A magyar nyelv oktatása azonban a többi elemi iskolában is a törvény szerint kötelező, bár jelenleg a nem magyar tannyelvü népiskoláknak csak 70·7%-a mutat fel e tekintetben kellő sikert.

Az összes, felsőbb foku és elemi népiskolában (szám szerint 16.838.) a tényleg alkalmazott tanerők száma 26.396, s ezeknek 90·4%-a bir a törvényszerü képesitéssel; e tanerők közül 22.281 férfi és 4115 nő; a nőknek e csekélynek látszó száma még mindig nagy haladás a multhoz képest; a női tanerők alkalmazása tekintetében, különösen az állam jár elől jó példával, a maga népiskoláiban 40·2% arányban alkalmazva tanitónőket.

A népiskolaügy fejlettségére azokból a költségekből is következtetés levén vonható, melyek e czélra fordittatnak, felemlitendőnek tartjuk, hogy az 189⁴/₅ tanévben Magyarország összes népiskoláinak kiadásaira 19,096.153 forint lett forditva, és pedig 12,991.476 forint személyi, a többi dologi kiadásokra.

E költségek legnagyobb részét — 5.8 millión felül — községi természetü források teremtették elő, hitfelekezeti forrásokból 4 milliót meghaladó összeg folyt; az állam hozzájárulása a népnevelési költségekhez 2,632.689 forintra rugott.

Kisdedóvás.— A köznevelés legalsóbb fokozatát a kisdedóvás képviseli. Egész a legujabb időig a kisdedeknek a családon kivüli megóvása és nevelése legnagyobbrészt a társadalom önkénytes

Digitized by Google

buzgóságára levén utalva s eszközei és módjai csupán kormányzati intézkedések által levén — annyira-mennyire — szabályozva, 1891-ben törvényt hoztak, mely a 3—6 éves gyermekek megóvását — a mennyiben arról a szülő kellően és állandóan nem gondoskodhatik — közintézetek feladatává s ily intézetek létesitését első sorban a községek kötelességévé teszi. A kisdedóvás feladatait szolgáló intézetek a rendes kisdedóvodák, melyekben a gyermekek megóváson és gondozáson kivül korukhoz mért, test- és értelemfejlesztő nevelésben is részesülnek, továbbá az állandó és nyári menedékházak, melyek az egész éven át vagy legalább a nyári mezei munka idejében gondoskodnak a kisdedek megóvásáról. Az ezen intézetekbe való bejáratása mindazoknak a 3—6 éves gyermekeknek, kiknek otthoni kellő gondozása nincs igazolva, ép oly kötelességét képezi szülőiknek vagy gyámjaiknak, mint a 6—12 évesekre nézve a tankötelezettség; a 15.000 forintnál több állami adót fizető községek óvoda létesitésére, a 10.000 forintnál több adót fizetők állandó, a kevesebb adót viselők pedig nyári menedékház felállitására kötelesek, az állam azonban maga is tevékenyen müködik közre a kisdedóvodák felállitása és fentartása körül. A rendszeres kisdedóvodák vezetésére okleveles óvónők alkalmaztatnak, kiknek kiképzéséről külön óvónőképezdék által van gondoskodva, mig a menedékházak vezetése e czélra képzett dajkákra van bizva.

A kisdedóvási törvény végrehajtása ez idő szerint még nincs oly előhaladott stádiumban, hogy annak elvei a létező állapotokban teljes kifejezésre juthatnának, mint a hogy egyáltalán a kötelező kisdedóvás eszméje eddig Európa egy államában sincs gyakorlatilag teljesen megvalósitva, de a törvényt megelőzőleg már társadalmi téren hathatósan fölkarolt s ujabban az állam által is erőteljesen előmozditott kisdedóvás jelen állapota is eléggé virágzó, kivált ha a haladás gyorsaságát vesszük tekintetbe.

Az 1894—5-iki adatok szerint Magyarországon 1,047.036 gyermek van abban a korban, mely a törvényszerü kisdedóvás alá esik; ezeknek mintegy 72%-ára igazoltatott a kellő

Digitized by Google

gondozás a család körében és 28% esnék az intézetek általi megóvás kötelezettsége alá. A kivitelben azonban a helyzet jelentékenyen átalakul, mert mig az óvodák és menedékházaknak még nem kellő száma miatt az óvodaköteles gyermekek egy nagy része óvodába nem jut, addig ott, hol óvodák s gyermekkertek vannak — különösen városi helyeken — számos szülő nem azért adja intézetbe gyermekét, mintha otthon megóvásáról sem volna képes gondolkodni, hanem azért, mert tudja, hogy az óvodában jobb, értelemképzőbb nevelésben részesül kisdede.

Az országban létező 1965 óvóintézetben 892.091 forint költséggel összesen 155.562 gyermek nyer tényleg óvónevelést, a mely szám az óvodaköteles gyermekek 53%-ának felelne meg, ha a fentebbi körülmény e két szám egyszerü szembeállitását megengedné.

Az óvóintézetek közül 983 rendes kisdedóvoda, 144 állandó és 838 nyári menedékház; miután nagyobb helyeken több óvóintézet áll fenn, azok összes száma nem jelzi az óvodával biró községek számát.

A köznevelés intézeteinek e csoportjában a fenntartók között első helyen sorakoznak a községek, melyek 1181 óvóintézetet tartanak fenn, de ezek közül 87-et államsegélylyel; a községi intézetek legnagyobb része (737) egyébiránt nyári menedékhely. Ezek után sorakoznak az állami és az egyesületi óvóintézetek, ez utóbbiak száma 176, közülök 55 államsegélyes; az állam most már több (238) óvóintézetet tart fenn, és pedig legnagyobbrészt rendes kisdedóvodát. A többi a hitfelekezetek, alapitványok, törvényhatóságok és magánosok — mint fenntartók — között oszlik meg.

Az összes óvó-intézetekben 3216 egyén áll a kisdedóvás és nevelés szolgálatában, kik közül 976 okleveles kisdedóvói vagy tanitói képesitéssel biró, a többi csupán menedékházak vezetésére van képesitve, vagy egyszerü dajka. Az óvószemélyzet most már 67 férfi kivételével mind nő; a nők mindinkább kizárólag foglalják el ezt a különösen hivatásukhoz illő működési tért.

Digitized by Google

Kisdedóvónők képzésével ez idő szerint 12 tanintézet foglalkozik; ezek közül hármat az állam tart fenn, egyet egy város, ötöt a róm. katholikus, egyet az ágost. hitv. evang. egyház s kettőt egyesületek; valamennyinek fenntartása évi 104.508 forintba kerül s képzést nyer bennök 602 rendes és 279 rendkivüli tanuló 102 férfi- és nő-tanerőtől. A menedékházak vezetésére alkalmas nők beoktatására a jelesebb kisdedóvodák mellett rendeztetnek legfölebb hat hónapig tartó gyakorlati tanfolyamok.

Emberbaráti intézetek.— Az emberbaráti intézetek közül bennünket itt csak azok érdekelhetnek, a melyek nem tisztán egészségügyi vagy közjótékonysági czélokat követnek, hanem művelési, nevelési rendeltetéssel is birnak. Ezeket három csoportba oszthatjuk a szerint amint ép érzékü és elméjü, csupán elhagyatottságuknál fogva a jótékonyságra utalt gyermekek nevelésével foglalkoznak, vagy valamely érzék- vagy elmebeli fogyatkozás által sujtott szerencsétlenek képzését tüzik ki czéljokul, vagy végül szabadságukban törvényesen korlátozott egyének művelésére irányulnak.

Az első csoportba az árva- és szeretetházak tartoznak; ilyen intézet Magyarország és Fiume területén a legutóbbi összeirás szerint 71 van; közülök a legrégibb 1749-ben keletkezett. Harminczegy elemi iskolával van kapcsolatban, kettő felsőbb népiskolával, egy polgári iskolával; a többi növendékeit a legközelebbi népiskolába küldi. Kettő vinczelléreket s kertészeket is képez, a többi is jobbára a mezőgazdaság különböző ágaira, a házi foglalkozásokra s néhol a házi iparra is oktatja gyakorlatilag növendékeit. Az árvaházakban nevelt gyermekek száma 2697, közülök 1513 fiu és 1184 leány.

Az árva- és szeretetházak legnagyobb részét (30-at) magánalapitványokból tartják fenn, 24-et társulat tart fenn, a többi közalapitványoknak, megyei, községi és felekezeti áldozatkészségnek köszöni létét; valamennyinek fenntartása évi 631.510 forintba kerül.

Az emberbaráti nevelő-intézetek második csoportjában első sorban a siket-néma intézetek emlitendők. Legneveze-

Digitized by Google

tesebb és legrégibb a váczi, mely 1802 óta áll fenn s jelenleg 169 növendéket képez, és pedig 97 fiut és 72 leányt; a fiunövendékek nagyobb része ipari oktatást is nyer, mig a leányok női kézimunkára, különösen fehérnemü-varrásra tanittatnak. Az izraelita siketnémák budapesti országos intézete 83 növendéket fogad magába és pedig nem kizárólag izraelitákat. Van ezenkivül még egy intézet a budapesti állami tanitóképezde mellett, mely siketnéma-oktatók képzésére is szolgál, továbbá egy államsegélylyel fenntartott Kolozsvárott; egy Aradon, egy Temesvárott, végül egy-egy magánintézet Budapesten és Kaposváron. Valamennyi intézetben összevéve 384 siketnéma nyer kiképzést, a mi még mindig elenyészően kevés a siketnémák számához viszonyitva.

Vakok ápolását és képzését rendszeresen folytató intézete csak egy van az országnak, a budapesti, mely részben saját alapitványából, részben államköltségen tartatik fenn; ebben 99 növendék részesül ápolásban, elméleti oktatásban, zenei s kézügyességi képzésben.

A hülyék és gyengeelméjüek ápolására s nevelésére is létesült 1875-ben egy magánintézet, mely eddig Budapesten állami segély mellett állott fenn s nyujtott gondozást mintegy 60 növendéknek; legujabban az intézet teljes államositása van folyamatban.

Az állam részint saját pénztárából, részint a kezelése alatti alapokból siketnémák, vakok és gyönge-elméjüek oktatására összesen 138.624 forintot fordit évenkint.

A művelő irányu emberbaráti intézmények utolsó csoportját azok képezik, a melyek a szabadságvesztésre itéltek szellemi művelését tüzték ki feladatukul, vagyis mindaz a mit a börtöniskolák és javitó-oktatás neve alatt szoktunk összefoglalni.

A humanizmus emez alkotása nálunk is a legujabbak közé tartozik; e század hatvanas éveiben honosult meg az a rendszer, mely szerint minden fegyintézet egy bejáró tanitót alkalmaz a végből, hogy a 20 éven aluli rabokat naponkint egy órában tanitsa. Ma már nincs fogház vagy fegyház,

Digitized by Google

melyben rendes tanitásról gondoskodva nem volna; vallás-erkölcsi oktatásban a letartóztatva levők 92·90%-a részesül, elemi oktatásban pedig 30%. Ez utóbbi csoportnak azonban csak 75·42%-a tanköteles koru, mig többi része önkénytes jelentkezőkből áll.

Külön említést igényelnek a javitó-intézetek, a melyekben kizárólag fiatal egyének egyenesen az erkölcsi megjavulás szem előtt tartásával lévén elhelyezve, itt a nevelési szempont uralkodó s azért az intézet iskola jellegével is bir. Három ilyen intézetet tart fenn az állam: kettőt fiuk számára Aszódon és Kolozsvárott s egyet leányok számára Rákos-Palotán. A két előbbi a benne nyujtott ismeretek körére nézve az ipari vagy gazdasági szaktanitással egybekapcsolt felső népiskolákkal egyenlőnek van elismerve; a leányintézet csupán a hatosztályu elemi népiskola ismeretkörében mozog. Mindháromban összevéve 22 egyén van a neveléssel elfoglalva s a növendékek összes száma 346, kik mind 10 és 20 év közötti korban levők s nemre nézve csak 29 leány, a többi fiu.

Közművelődési és tudományos intézetek.— Feladatunkat képezi még rövid megismertetése Magyarország ama közművelődési és tudományos intézeteinek, a melyek az iskola fogalomkörén kivül esnek ugyan, de a közműveltség előmozditásának tényezői s a melyek e mű más fejezeteiben méltatást nem találnak.

Első sorban meg kell emlékeznünk azokról a társadalmi uton létrejött intézményekről, a melyek czélja az ismereteknek az iskolán kivül élőszóval való népszerü terjesztése; ilyenek a felnőttek oktatása érdekében 1870 óta keletkezett népoktatási körök, s különösen a budapesti kör, mely olvasás, irás s számvetésből felnőttek számára rendes tanfolyamokat tart fenn; ilyen az ujabban az iparosok vasárnapi oktatása érdekében megindult mozgalom, melynek eredményeképen a fővárosban s némely vidéki városban az ipari munkások számára a téli hónapok vasárnapjain ismeretterjesztő felolvasások tartatnak; ezek látogatóinak száma némely évben a 17.000-et meghaladja. A felnőttek oktatására irányulnak a helyenkint nép-

Digitized by Google

könyvtárak létesitése érdekében történt kezdeményezések, ugyszintén a társadalmi érdeklődés folytán a fegyintézetekben létesült ismeretterjesztő felolvasások és könyvtárak. Végül a műveltebb társadalom ismereteinek előadások és felolvasások általi gyarapitása is az egyesületi tevékenység kedvelt tárgyává lett az utóbbi évtizedekben; a tudományos társulatoknak a közönségre nézve többnyire nyilvános, de külön-külön szak körében mozgó előadásain kivül vannak egyesületek, a melyek feladatukul a különböző ismereteknek élőszóval s népszerü formában való terjesztését ismerik s legujabban a Budapesten keletkezett «Szabad lyczeum» az ismeretterjesztés e német rendszeres tanfolyamokban igyekszik — főleg a nőközönségre nézve — megvalósitani.

Egyfelől az ismeretek általános terjedésének, másfelől a szakszerü tudományművelésnek tesznek megbecsülhetetlen szolgálatot a muzeumok és könyvtárak. Valamennyi közt első helyen áll a magyar nemzeti muzeum, melynek a negyvenes években épült palotája ma is Budapestnek egyik legszebb középülete, bár az intézet mai fejlettségéhez képest kiterjedése már teljesen elégtelen s a muzeumi gyüjtemények megosztásának kérdését immár égetővé teszi.

A nemzeti muzeum jelenleg hét osztályra oszlik; ezek: az alapitó gróf Széchenyi Ferenczről nevezett «Széchenyi országos könyvtár», az érem- és régiségtár, az állattár, növénytár, ásvány- és őslénytár, képtár és a néprajzi osztály. A muzeum könyvtára az ország legnagyobb könyvgyüjteménye s különösen a magyar eredetü és vonatkozásu irodalmi termékekre nézve legteljesebb; közel 400.000 nyomtatványból áll, ezenkivül 16.000 db. kéziratból és 14.000 kötet hirlapból; különösen levéltára gyarapodik ujabban rohamosan családi okiratgyüjtemények letétként való elhelyezése következtében; jelenlegi darabszáma 230.000. Az érem- és régiségtár kizárólag a hazában talált, vagy magyar eredetü, vagy magyar vonatkozásu tárgyakat gyüjt, legnevezetesebb praehistorikus és népvándorláskori gyüjteménye. Az állattár gazdag rovargyüjteménye mellett ujabban ornithologiai tekintetben is nevezetesen

Digitized by Google

fejlődött; az 1891-iki madártani kongreszszus óta muzeumunkban — bár azzal inkább csak helyi kapcsolatban — egy állandó ornithologiai központ létesült, a megfigyelések szervezése, vezetése és feldolgozása czéljából. Az ásványtár Európa hasonló gyüjteményei között a harmadik vagy negyedik helyet foglalja el.

A muzeumi képtár csak a modern festészet alkotásait foglalja magában, mig az «országos képtár» tartalmazza a régieket, a «történelmi képcsarnok» pedig a magyar történelemre vonatkozó ábrázolásokat; ezeket, úgy szintén az iparművészeti muzeum gyüjteményeit, a művészeteket tárgyazó fejezet ismerteti bővebben. A technologiai iparmuzeumról megemlékeztünk már mint a budapesti állami ipariskolával kapcsolatos s az iparos-oktatás czéljait szolgáló intézményről, a történeti részben pedig említettük a tanszermuzeumot, a népiskolai paedagogia e fontos intézményét.

A tudományos érdekü gyüjtemények terén — ezuttal még eltekintve a könyvtáraktól, — jelentékeny számot tesznek a nagyobb tanintézetek szakmuzeumai, főleg a budapesti egyetem gyüjteményei, nemkülönben a kolozsvári egyetemmel összekapcsolt erdélyi muzeum. A vidéki muzeumok szaporitása és fejlesztése érdekében ujabban élénk mozgalom indult meg, a dunántuli magyar közmüvelődési egyesület kezdeményezésére; jelenleg már 35 említésre méltó muzeum van a vidéken, részint régibb, részint ujabb eredetü, többnyire kapcsolatban valamely egyesülettel s részint kizárólag régészeti, részint természettudományi vagy vegyes iránnyal.

Vannak azután oly tudományos intézeteink is, a melyeknek feladata kevésbé vagy épen nem az ismeretek szemlélhető anyagának összehalmozásában, mint inkább a közgazdaság és közegészségügy gyakorlati czéljait szolgáló buvárlatokban áll. A főiskolák orvos természettudományi és műszaki tanszékei mellett fennálló laboratoriumoknak természetesen fontos szerep jut e téren is, nemkülönben a fővárosi közkórház és állatorvosi akadémia bakteriologiai intézeteinek; de önállóan e gyakorlati czélnak szolgálnak a vegykisérleti, rovartani,

Digitized by Google

magvizsgáló és növénytermelési kisérleti állomások, valamint a m. kir. földtani intézet s a meteorologiai és földmágnességi központi intézet.

Könyvtárak dolgában — az 1885-ben eszközölt statisztikai fölvételek tanusága szerint — Magyarország határozottan a gazdagabban ellátott országok közé tartozik; önálló, nyilvános könyvtárainak számá 44-re tehető, a hatósági könytáraké 76-ra, a tanintézeti könyvtáraké 555-re; van ezenkivül 313 egyházhatósági, 335 egyesületi és társulati s 77 kölcsönkönyvtár, mig a tekintélyesebb magánkönyvtárak száma az ezeret meghaladja. Ugyanaz az összeirás mind e könyvtárak kötetszámát nyolczadfélmillióban állapittota meg, a mely szám azonban az azóta lefolyt évtized alatt, mindenesetre jelentékenyen gyarapodott. A közkönytárak olvasóinak egy évi száma akkoriban 178.434-ben volt kimutatva; természetesen a magánkönyvtárak olvasottságára nézve minden adat hiányzik.

Az ország legjelentékenyebb könyvtárai a már emlitett muzeumi könyvtáron kivül: a budapesti egyetem könyvtára, mely most 212.659 kötetből és 34.627 apró nyomtatványból áll; továbbá a tud. akadémiáé, melynek kötetszáma szintén megközeliti a 200.000-et, az orsz. statisztikai hivatalé és a kir. József-műegyetemé. A vidéken legnevezetesebbek: a kolozsvári egyetem és erdélyi muzeum-egylet együttesen kezelt könyvtárai, mintegy 87.000 kötettel; a pannonhalmi főapátságé 120 000 kötettel, az esztergomi főegyházé, a debreczeni református főiskoláé, az egri és pécsi egyházmegyéé, az Esterházy-családé Kis-Martonban, nemkülönben az alsókubini Csaplovics-féle és a szegedi Somogyi-könyvtár; mindezeknek a kötetszáma egyenkint felülhaladja a 40.000-et.

Végül értékes szolgálatot tesznek a tudomány művelésének és terjesztésének a századunk folyamában mindinkább szaporodott és fejlődött tudományos társulatok, a melyeknek csak fölületes elősorolása is tulmenne tárgyalásunk szükre szabott keretén. Elég talán ezuttal azok legjelentékenyebbjéről emlékeznünk meg, mely már az összes tudományszá-

Digitized by Google

kokra való kiterjedésénél s törvényen alapuló kiváltságos helyzeténél fogva is, valamennyi fölött áll: a magyar tudományos akadémiáról. Ezelőtt 65 évvel tulajdonképen kizárólag a magyar nyelv művelése czéljából alakulván, 1848 óta nyerte a tudományok akadémiájának jellegét s most három osztályban működik: első a nyelv- és széptudományi osztály, második a bölcsészeti, társadalmi és történelmi tudományok s harmadik a természettani és mathematikai tudományok osztálya; a tiszteleti, rendes, külföldi és levelező tagok száma osztályonkint meg van határozva.

Az akadémia, mely 1865-ben költözött be jelenlegi diszes palotájába a Dunaparton, részint saját, közadakozásból eredő tekintélyes vagyona jövedelméből, részint az állam segélyéből meriti a magyar nyelvü tudományművelés és terjesztés eszközeit. Gyüjti, feldogoztatja és kiadja a tudományos anyagot, mely czélból a külömböző tudományszakok sorozatos kiadványait inditotta meg, munkásságáról nyilvános közülésekben is beszámol, jutalmakat oszt és pályakérdéseket tűz a ki, külföldi irodalom remekeinek magyar nyelvre való leforditásáról s a magyar tudományos élet gyümölcseinek a külföldön való megismertetéséről is gondoskodik. Szóval, az akadémia mintegy betetőzését képezi a magyar tudományosság épületének, kimagasló csúcsot a nemzeti közmüveltség terén.

Digitized by Google

A VÉDERŐ SZERVEZETE.

A politikai kapcsolatból, melyben Magyarország a monarchia másik államával, Ausztriával áll, következik, hogy Magyarország hadügyi tekintetben teljesen önálló nem lehet, mert a két állam közös biztosságának, békéjének, együttes erővel való megvédelmezése és fenntartása érdekében a hadügy közössége — legalább egy bizonyos mértékig — a monarchia együttmaradásának és fennállásának egyik föltétele.

Miután azonban az 1867-iki kiegyezés alkalmával ezen elv mellett az ezredéves magyar királyságnak ősi jogait és nemzeti törekvéseit is figyelembe kellett venni, az osztrák-magyar monarchiában egy különálló, a többi európai államokétól eltérő hadszervezet jött létre.

A magyar és osztrák hadügy közösségének eredete a mohácsi vészt követő időre vezethető vissza, amikor is I. Ferdinánd, a Mohácsnál elesett II. Lajos nővérével, II. Ulászló leányával kötött házassága által, Magyarország trónjára jutván, a Habsburgok jogara alatt Magyarország nagyobb részét és az osztrák tartományokat első izben egyesitette.

Az ekkor létrejött közösség azonban inkább csak az uralkodó személyének közösségéből kifolyó természetes szövetség volt, mert Magyarország állami teljes függetlenségét az uralkodó személyének közössége daczára épségben fenntartván, saját hadügyében önállóan intézkedett. A magyar és

Digitized by Google

osztrák, vagy helyesebben a magyar és császári hadak tehát, még Magyarországnak a Habsburgok jogara alá tartozó részében is, közös fővezérlet alatt ugyan, de egymás *mellett*, külön vezérek alatt s igen gyakran egymástól teljesen függetlenül működtek.

A nemzeti fejedelmek alatt különvált Erdélyben és a kapcsolt részekben, természetesen még e szövetség is csak kivételesen, egy-egy hadjárat alatt — mint pld. Báthory Zsigmond, Kemény János és Apaffy Mihály fejedelmek alatt — jött létre.

E viszony általánosságban véve, a szatmári békéig megmaradt. Ámde már I. Lipót, ki szerencsés hadjárataival a török erejét Magyarországon megtörte, arra törekedett, hogy az örökös tartományok és Magyarország hadereje közt szorosabb kapcsolatot hozzon létre. Ez azonban csak a Rákóczy-fölkelést befejező szatmári béke után vált lehetségessé, amikor is a rendek az *1715-ik évi VIII-ik t.-czikkben* a jobágy osztálynak az állandó hadseregbe való besorozására a felhatalmazást megadták.

Miután pedig a rendek által évenkint megajánlott s közönségesen toborzás utján előállított magyar ujonczok a császári állandó ezredekbe soroztattak be, ezáltal tényleg már egy közös hadsereg létesült, melyben az örökös tartományokbeli és a magyar ezredek közt a különbséget jóformán csak az egyenruha tette. Ezen — mondjuk közös — hadsereg mellett a magyar nemesség általános vagy részletes fegyverre kelése elvben fentartván, a magyar nemzeti haderőt ez utóbbi képviselte.

A magyar nemesi fölkelés azonban, mely még Mária Teréziának a sziléziai háboruk időszakában kitünő szolgálatokat tett, a jelen században a fegyveres erő ellenében támasztott követelményeknek megfelelni nem volt képes és bár elvileg továbbra is fennmaradt, 1809 óta többé igénybe nem vétetett.

Az 1715-ben megalkotott rendszer, melynek főrészei az állandó hadsereg és Magyarországon a nemesi fölkelés

Digitized by Google

valának, az idők folyamán csak annyit változott, hogy az állandó hadsereg kiegészítésénél a toborzás helyére az összeirás lépett ; bár mellékesen, kivált háboruk kitörésekor, a toborzás továbbra is alkalmaztatott.

Az 1866-ik évi osztrák-porosz háboru után azonban Európaszerte általános volt a meggyőződés, hogy az összeiró rendszer alapján kiegészitett hadseregek, a hadművészet elemeinek és összességének megváltozása folytán, az állam hathatós védelmére elégtelenek s hogy azokat az *általános védkötelezettség* alapján szervezett hadseregekkel kell pótolni. Ennek folytán az általános védkötelezettség Európa majd minden államában elfogadtatatott s a hadseregek 1868-ban vagy 1870/71 után ez alapon, részint franczia, részint porosz minta szerint, az illető állam különös viszonyainak figyelembe vétele mellett, szerveztettek.

Az osztrák-magyar monarchiában 1868-ban életbe léptetett szervezet a porosz mintát követte ; alapja a *keret-rendszer*, a véderőnek a *hadseregbe*, a *tartalékba* és a *honvédségekbe* való tagozásával, a porosz mintától mindazonáltal azon eltéréssel, hogy a honvédség nem kizárólag a hadseregből a tartalékba és innét a honvédségbe jutó egyénekből alakul, hanem annak kiegészitése a hadköteleseknek egyenesen és közvetlenül a honvédségbe való besorozása által is történik.

A további eltérés pedig az, hogy a szorosabb közösség csak a hadseregre és annak tartalékára állapitatott meg, mig a honvédségek mindegyike a két állam önálló, egymástól független rendelkezési körébe tartozik.

Magyarországban ezenfelül a honvédség a magyar nemzeti törekvések számbavétele mellett nemzeti alapra van fektetve.

Magyarország ősi jogait a közös hadseregre és tartalékára nézve az ujonczjutalék évenkinti megajánlásával, a költségek megszavazásával és a szervezetnek törvényhozási uton való időnkinti megállapitására vonatkozólag fentartott jogának érvényesitésével gyakorolja, mig a magyar honvédségre nézve, melyet egyrészt a nemzetnek az önálló magyar hadseregre vonat-

Digitized by Google

kozó aspiratiói részleges kielégitésekép és régi magyar nemesi fölkelés helyébe lépő önálló nemzeti honvédelmi intézménykép kell tekintenünk, önállóan és Ausztriától teljesen függetlenül intézkedik.

A kezdetben csupán elvben kimondott, később azonban tényleg szervezett *népfölkelés* Magyarországon a honvédséghez csatoltatott s mint az, nemzeti alapokon nyugszik.

Az 1868-ban, a *hadsereg ujjászervezése alkalmával, megalkotott és 1889-ben módositott véderőtörvények figyelemreméltóbb adatai a következők:*

A *védkötelezettség* általános és minden állampolgárra kiterjed; a kik akár testi alkalmatlanság, akár más valamely törvényben gyökerező ok miatt e kötelezettségüknek teljesen eleget nem tehetnek, hadmentességi dijat fizetnek, mely Magyarországon 3 forinttól 100 forintig terjedő évi összegből áll.

A szolgálati kötelezettség a 21-ik életévvel kezdődik és a közös hagseregben a sorhadban 3 évre, a tartalékban 7 évre, a póttartalékba közvetlenül beosztottakra 10 évre terjed; a honvédségben azok, akik oda közvetlenül soroztattak be 12 évet, akik a közös hadsereg tartalékából lépnek át, 2 évet tartoznak szolgálni.

A népfölkelő kötelezettség a 19-ik életévvel kezdődik és a 42 éves kor betöltésével szünik meg.

A tényleges szolgálat ideje békében a közös hadseregnél 3 év, a honvédségnél 2 év; a póttartalékosok csak 8 heti kiképzésre és az időszaki fegyvergyakorlatokra kötelezvék; a népfölkelés béke idején szolgálatot nem tesz.

A tényleges szolgálat idejére nézve kivételt képeznek az egyévi önkéntesek, kik csak egy évi tényleges szolgálatra kötelezvék; ha azonban az év végével a tartalékos tiszti vizsgát le nem teszik, még egy második évet taroznak szolgálni.

Az egész monarchia fegyveres erejének fenntartására szolgáló évi *ujoncz jutalék* 126.110 főben van megállapitva, melyből a közös hadseregre és a hadi tengerészetre 103,100

Digitized by Google

fő, a honvédségekre 23.010 fő esik. A magyar korona országai a közös hadsereg és a hadi tengerészet évi jutalékához 43.889 fővel járulnak, a magyar honvédség kiegészitésére pedig 12.500 főt forditanak.

A *kiegészités* tekintetében a monarchia területe 14 hadtest és 1 hadparancsnoksági területre van osztva; e katonai területi parancsnokságok körlete tovább 108 hadkiegészitő kerületre oszlik. A magyar korona országaira 6 katonai területi parancsnokság esik (Budapest, Pozsony, Kassa, Temesvár, Nagy-Szeben, Zágráb) összesen 49 hadkiegészitő kerülettel. Minden hadkiegészítő kerület egy-egy gyalogezredet állitván, szorosan véve csak ezek vannak területileg szervezve, mig a többi fegyvernemek, intézetek stb. kiegészitése több kerületre, a hadi tengerészet pedig (bár három önálló kerülettel is bir) az egész monarchiára oszlik el.

A magyar honvédség 7 honvéd kerületben 28 honvéd kiegészitő kerülettel bir.

A monarchia védőerejének *békelétszáma* körülbelül 20.000 tiszt és 300.000 fő legénység; a m. kir. honvédségre ebből 17.000 fő esik.

A legnagyobb *hadi létszám* az I. és II. vonalbeli csapatoknál körülbelül 1.250,000 fő, melyben a magyar honvédség mintegy 200.000 fő.

A népfölkelés katonailag kiképzett része az egy milliót meghaladja.

A hadügyi kiadások évi összege, a monarchia két államát egybefoglalva, mintegy 892 millió állami bevétel mellett, körülbelül 166 millió forint.

Magyarország védőerejének az előbbiekben megismertetett szervezetéből kifolyólag a hadügyi intézmények két főcsoportba sorozhatók:

a) a *közös* hadügyi intézményekre, melyekhez a közös hadsereg és a haditengerészet tartozik,

b) a *magyar nemzeti* hadi intézményekre, melyekhez a a magyar honvédség és a magyar népfölkelés sorol.

A szolgálat és vezénylet nyelve a közös hadügyi intéz-

Digitized by Google

ményeknél a német, a magyar nemzeti hadi intézményeknél a magyar, illetőleg Horvát-Szlavonországok területén a horvát.

Ugy a közös, mint a magyar nemzeti hadi intézmények fölött a legfőbb parancsnokságot, mint legfelsőbb hadúr, *Ő Felsége a király* viseli és az egész monarchia fegyveres erejének egy és ugyanazon politikai vagy katonai czél elérésére való egységes fölhasználása a legteljesebben biztositva van.

Ő cs. és ap. kir. Felségét a legfelsőbb parancsadásban a cs. és kir. közös hadügyminiszter, mindkét állam honvédelmi miniszterei, az összes fegyveres hatalom vezérkari főnöke és a hadsereg főfelügyelői, mindkét honvédségre nézve ezenkivül még azok főparancsnokai támogatják.

A legfelsőbb elhatározásnak fenntartott ügyek irodai ellátására és egyszersmind a közvetitésre Ő Felsége legmagasabb személye és a szakminiszterek közt, Ő Felsége katonai irodája szolgál.

A katonai szolgálatnak ugy a közös, mint a nemzeti hadügyi intézményeknél való egységes ellátását, a csapatok egyöntetü kiképzését, háboru esetén pedig egységes müködését az biztositja, hogy a szolgálati és gyakorlati szabályzatok és a fontosabb, kiváltképen a kiképezésre és a müködő seregtestekhez beosztandó, vagy a haza területét védelmező seregtestek, csapatok és intézetek szervezetére vonatkozó utasitások Ő Felsége a király, mint legfelsőbb hadúr jóváhagyásával adatnak ki és ugy a közös, mint a nemzeti hadi intézményekhez tartozó parancsnokságoknál, csapatoknál és intézeteknél azonosak.

A cs. és kir. közös hadsereg már béke idején a háboru viszonyainak megfelelő módon van tagozva.

A hadtestek száma 15, melyből a m. korona országaira 6 esik; és pedig 4. Budapest, 5. Pozsony, 6. Kassa, 7. Temesvár, 12. Nagy-Szeben, 13. Zágráb. Minden hadtest kötelékében 2 gyaloghadosztály van, minélfogva a magyar területen levő gyaloghadosztály parancsnokságok száma 12. A lovas hadosztályok száma 5, melyekből 4 Galiczában,

Digitized by Google

1 Bécsben van elhelyezve. A dandár parancsnokságok közül magyar területen gyalog 24, lovas 7, tüzér 6 van.

A központi hatóságokat és magasabb parancsnokságokat a parancsadásban és a katonai szolgálati ügyek ellátásában különféle törzsek és segédközegek támogatják.

Ezek: a fegyvernemek főfelügyelői, a vezérkar, a hadmérnöki és tüzér-törzs, egészségügyi és hadbiztossági főnökök stb. végre a segédtisztek és parancsőrtisztek.

Ami az egyes *fegyvernemeket* illeti, a gyalogság 102 gyalog, 4 tiroli vadász, 3 bosnyák-herczegovinai ezredet és 26 tábori vadász zászlóaljat számlál; a gyalog zászlóaljak száma 460. A gyalogságból magyar területről 49 gyalogezred és 8 tábori vadász zászlóalj egészittetik ki.

A lovas ezredek száma 42; ezek közt van 16 magyar huszárezred és 2 horvát-szlavon dsidás ezred.

A tüzérség 14 hadtest tüzér ezredéből 6, 42 hadosztály tüzér ezredéből 18 nyeri kiegészitését Magyarországon; a vártüzér csapatok kiegészitése közös.

Az utász csapatok közül 6 zászlóalj magyar.

A vasuti és táviró ezred, az egészségügyi és vonat csapatok az egész monarchia területéről egészittetnek ki.

A fegyvernemek közelebbi jellemzésére megjegyzendők:

A *gyalogság*, bár névre különbözik (gyalogság, vadászok), valójában teljesen egynemü; az ezredek 4—4 tábori zászlóaljjal, a zászlóaljak 4—4 tábori századdal alakulnak; ezeken kivül még külön póttestek vannak felállitva. A gyalogszázadok hadi állománya kerek számban 250 fő, a zászlóaljé 1000, az ezredé 4000. A gyalogság a Manlicher-féle 8 mm. ürméretü ismétlő fegyverrel van ellátva, melylyel 3000 lépésig czélzott lövés adható, s melynek lövedék pályája lapos és pásztázó; a lövedék 200 lépésre egy 8 mm. vastag vaslemezt üt át.

A lőszer minden lőfegyver után 100 drb, ezenkivül a lőszerkocsiban még 40 drb. A gyalogság fölszereléséhez tartoznak a gyalogsági ásó, utász, egészségügyi, élelmező fölszerelés és a hordható sátorkészülék.

A *lovasság*, bár szintén több csapatnemet számlál (huszárok,

Digitized by Google

dragonyosok, dsidások), szintén egynemü. A lovas század hadiállománya 150 lovas; az ezred 6 századdal alakul, s lovasainak száma az utász-szakaszszal stb. kereken 1000. A lovasság fegyvere a kard és a karabély, mely utóbbi őt gyalog tüzharczra is képesiti.

A *tábori tüzérségnél* a hadtest és hadosztály tüzérezredek minden tekintetben egyenlőek; a különbség az elnevezésben onnét ered, hogy a hadtest tüzérezredek közvetlenül a hadtestparancsnok rendelkezésére állanak, mig a hadosztály tüzérezredek a gyalog hadosztályokhoz osztatnak be. A tüzérezredek mindegyike 4—4 ütegből áll 8—8, összesen tehát 32 löveggel. A lovas hadosztályokhoz lovagló ütegosztályok osztatnak be, melyek 2 ütegben 12 löveget számlálnak. Az egész tábori tüzérség 9 cm. ürméretü aczélbronz ágyukkal van ellátva; a lovagló ütegeknél a kezelő legénység lóháton van.

A tábori tüzérség keretében és külön is egy ütegosztályban felállitandó hegyi tüyérség ágyui 9 és 7 cm. ürméretüek s részben keskeny vágányu lövegtalpakkal vannak ellátva, részben pedig szétszedve málhás állatokon szállithatók. Rendszerint hegyvidéken harczoló seregtestekhez osztatnak be.

A *vártüzér* csapatok várak védelmére és ostromlásáná alkalmaztatnak, az *utász* csapatok részint hasonló czélokra, de főképen a müködő seregtesteknél; az utóbbiak hadi hidkészletekkel vannak ellátva. A *vasuti* és *táviró* ezred osztagai képesek vasutakat és táviró vonalakat épiteni, elrombolni és helyreállitani és a forgalmi szolgálatot is ellátni.

Az *egészségügyi* csapatok békében és háboruban betegápoló szolgálatot teljesitenek az állandó és a tábori egészségügyi intézetekben. A *vonat*-csapatok háboruban a seregtestek számára a hadi szükségleteket, különösen az élelmet, szállitják. A csapatok közvetlen szükségleteit a csapattestek állományába tartozó *csapatvonat* szállitja, mely ütközet és málha vonatra tagozódik.

A *csapatok kiképzése* rendszeres és beható, az egész védőerőre érvényes szabályzatok és utasitások alapján; kez-

Digitized by Google

dődik az ujonczok első katonai oktatásán s a században, zászlóaljban stb. tovább folytattatván, befejezést az évenkinti nagy zárógyakorlatokon nyer. Az altisztek és különleges szolgálatokra kiszemeltek oktatása rendszerint a csapaton belül történik. A *tisztikar* kiegészitésére és tovább képzésére a képző intézetek egész sorozata szolgál. Ezek közül kiemelendők: A hadapródi iskolák minden fegyvernem számára; a 13 gyalogsági hadapródi iskola közül Magyarországon 5 van (Budapest, Pozsony, Temesvár, Nagy-Szeben, Károlyváros). A katonai reáliskolák, melyek közül 3 van Magyarországon (Kőszeg, Kismarton, Kassa.) A bécsujhelyi és a műszaki katonai akadémia. A tisztek tovább képzésére szolgáló intézetek legkiválóbbjai: a bécsi hadi iskola, mely a vezérkari szolgálatra készit elő, a felsőbb tüzérségi és hadmérnöki tanfolyam, a brucki lövésziskola, a katonai lovagló tanárképző intézet stb.

A külön szolgálati ágakra, mint a hadbiróság, hadbiztosság stb. szintén külön szakiskolák és tanfolyamok vannak.

A hadsereg *intézetei* közé tartoznak: a katonai földrajzi intézet, a hadi levéltár, a katonai műszaki és közigazgatási bizottság, a rokkantak házai, a katonai szállitóházak, a tüzérségi-utász- és vonatszer intézetek, a katonai kórházak és gyógyszertárak, pót-lóavató bizottságok, pótló-telepek, katonai élelmező- és ágyraktárak és még számos más raktár és intézet.

A *hadi tengerészet* feladata a monarchia mindkét államának partvidékét és a Duna folyam vidékét megvédeni, esetleg a szárazföldi sereggel egyetértően müködve az ellenség hajóhadát és partvidékét megtámadni.

A *hajóanyag* a következő: 10 csatahajó; és pedig 2 toronyhajó (Rudolf és Stefánia) egyenkint 6500 lóerő és 6870 illetőleg 5060 tonna; 8 kazamathajó (Tegetthof, Custozza. Albrecht, Kaiser, Don Juan, Max, Eugen, Habsburg.) összesen 38.000 lóerő, 53.000 tonna.

3 partvédő hajó (Monarch, Wien, Budapest) épités alatt; egyenkint 8500 lóerő és 5550 tonna.

Digitized by Google

16 czirkáló hajó összesen 43.000 lóerő, 18.000 tonna.

57 torpedó naszád, összesen 41.000 lóerő, 37.000 tonna.

6 vonathajó, összesen 3300 lóerő és 6000 tonna.

5 folyamhajó, köztük 4 Duna monitor (Maros, Leitha, Körös, Szamos;) összesen 3100 lóerő, 1530 tonna.

20 állomás és missió-hajó, összesen 22.000 lóerő, 27.000 tonna.

A hadműködésre tehát 113 hadi hajó áll rendelkezésre, a 29 elsőrendű hajón 532 löveggel, nem számitván a parti és kikötői szolgálatokat végző hajókat, az oktató hajókat és hulkokat.

A hadtengerészet tisztikara mintegy 620 tisztből, a legénység hadi állománya körülbelül 16.000 főből áll; a békeállomány ennek körülbelül felét teszi.

A tisztikar a fiumei tengerészeti akadémia növendékeiből és a tengerész-jelöltekből nyeri kiegészitését. A legénység kiegészitésére első sorban a trieszti, fiumei és zárai tengerészeti hadkiegészitő kerületek vétetnek igénybe; szükség esetén azonban mindkét állam területének többi részei is (Tirol és Galiczia kivételével). A hadtengerészet szolgálati kötelezettsége csak 12 évig tart, és pedig tényleges szolgálatban a nehezebb kiképzés miatt 4 évig, a tartalékban 5 évig, a tengervédben, mely azonban békében fegyvergyakorlatokra be nem hivatik, 3 évig. A legénység kiképzése a matróz-testületben történik.

A hadtengerészet a közigazgatási szolgálat ellátására különféle intézetekkel rendelkezik.

Áttérve a *magyar nemzeti hadiintézményekre*, már a véderő szervezésének történelmi fejlődését tárgyalva rámutatunk arra, hogy a hadsereg ujjászervezésekor a magyar nemzet törekvéseit, kivánalmait számitásba kellett venni s ez eredményezte a közös haderőtől független, nemzeti alapokra fektetett *magyar honvédséget*. Az akkori hadügyi kormányzat, miután már a magyar honvédséget — a porosz minta szerint — a közös hadsereg egyenes folytatásává és kiegészitő részévé nem tehette, a kapcsolatot leg-

Digitized by Google

alább az által igyekezett létesiteni,hogy a honvédségi törvényben kimondatott, miszerint a honvédség, «a monarchia fegyveres erejének kiegészitő részét képezi» és háboru esetén nemcsak a belvédelemre, de «a közös hadsereg támogatására» is hivatva van. Egészben véve a honvédség mindazonáltal mégis csak mint másodrendü erőcsoport jött létre, mely a közös hadseregéhez hasonló beható kiképzést nem igényelvén, keretei a legszükebbre határoltattak, szolgálatideje a legrövidebbre szabatott.

Bizonyos, hogy a magyar honvédséget a bel- és külföldi illetékes körök a szervezéskor s még azután is, nem tekintették egyébnek, mint «Landwehr»-nek, a szó katonai értelmében, vagy tán — miután a legénység túlnyomó nagy része, de tiszti kara is, kiképezését teljesen az intézmény keretén belül nyerte — még annál is kevesebbnek.

Annál nagyobb büszkeséggel tekinthet Magyarország most ezen tisztán nemzeti hadi intézményére, melyet vezetőinek bölcsessége, tisztikarának önfeláldozó buzgósága, kezdetbeli alárendelt helyzetéből kiemelt és a magyar országgyülés bőkezűsége által anyagilag segitve, a közös hadsereg méltó társává, a harczmezőre vele együtt, első sorban kivonuló, támadó és védő működésre egyaránt alkalmas sereggé, a monarchia védelmének fontos tényezőjévé tett.

A magyar honvédség e meglepő fejlődése, melyet nemcsak a bel, de a külföld katonai szaktekintélyei is készségesen és ismételve elismertek, nagy küzdelmekkel járt s csak valódi hazafias buzgalommal, mely minden nehézséget legyőz, lehetett e nagy eredményt kivivni.

Nem követhetjük a fejlődésnek egyes mozzanatait, melyek a magyar honvédséget a lefolyt negyed század alatt ugy külsőleg, mint belsőleg teljesen átalakitották s nem itt találjuk helyét annak, hogy a honvédséget szivük és lelkük egész erejével fölkaroló férfiak nevei megörökitessenek, s meg kell elégednünk avval, hogy a fejlődésnek ugyszólván határköveit jelöljük meg.

A magyar honvédség 1868-ban 82 gyalogzászlóaljjal és

Digitized by Google

32 lovasszázaddal alakult, melyek kezdetben egymással semmi szerves kötelékben nem álltak és a kerületi parancsnokságok alá közvetlenül voltak rendelve. 1871-ben lépett életbe a dandár szervezet, 4—5 zászlóalj, 1—5 lovas század és 1 szórlövegosztag egy-egy dandárba egyesittetvén.

Három évvel később a kerületek egy-egy hadosztálynak megfelelőleg 2—2 gyalogdandárral alakultak, a lovasság megnyerte az ezred köteléket, a szórólövegek leszereltettek. A gyalogságnál a féldandár szervezés csak 1880-ban, az ezredszervezés csak 1890-ben lépett életbe. Kiegészités tekintetében nagy hátránya volt a honvédségnek a bizonytalan és változó ujonczjutalék, mely csak 1889-ben szünt meg.

A kiképzési idő fokozatosan emelkedett 8 hétről 2 évre a századok létszáma a csekély keretből 25, illetőleg 50 főre; a bajon előbb a legénységnek tanzászlóaljakba való összevonásával segitettek, mig végre az ezredszervezés és létszám-fölemelés folytán azok fölöslegesekké váltak. A honvéd lovasságot az 1874-ben életbe lépett ezredszervezés és a a felügyelőség intézménye emelte. A tisztek kiképzése előbb kerületi iskolákban, majd előkészitő és tisztképző tanfolyamokban történt, mignem végre a Ludovika Akadémia 1883-ban eredeti rendeltetésének, hogy magyar ifjakból tiszteket neveljen, átadatott.

A tartalékos tisztekben levő nagy hiányt az egyévi önkéntes intézménynek a honvédségre való kiterjesztése szüntette meg.

E szervezeti változások után jött létre a magyar királyi honvédség *mai állapota,* melynek vázlata a következő:

A magyar honvédség kivételesen a magyar szent korona országain kivül is alkalmazható, de csak a törvényhozás beleegyezésével; ha ez együtt nem lenne, az országon kivül való alkalmazást az összminisztérium felelőssége és a törvényhozás utólagos jóváhagyása mellett Ő Felsége rendeli el. A honvédség kiegészitésére évi 12.500 főnyi ujonczjutalék szolgál; a póttartalék a háboruban keletkező fogyatékot fedezi.

A szolgálati nyelv és a zászló magyar; Horvát-Szlaovnországokban a szolgálati nyelv horvát, a zászló a horvát szine-

Digitized by Google

ket és ő Felsége nevének kezdő betüi mellett a magyar állam czimerét viseli. A tiszteket ő Felsége nevezi ki; a szabályzatok, rendfokozati jelvények, fegyverzet, fölszerelés és az illetékek a közös hadseregével egyenlők.

A honvédség csak gyalog és lovas csapatokat állit ki; a tüzérség, műszaki csapatok, sereg-vonat és sereg-intézetek háboru esetén a közös hadseregtől osztatnak be.

A felsőbb ***hatóságok*** és ***parancsnokságok*** a honvédségnél:

A honvédelmi miniszterium, mely a honvédségre nézve a legfőbb közigazgatási hatóságot képviseli, katonai parancsnoksági és birói felsőbbségi jogot azonban nem gyakorol.

E jogok a honvéd főparancsnokságot illetik, mely egyszersmind a katonai szolgálat kezelését, a csapatok kiképzését, a katonai szellem és fegyelem ápolását, a hadi készletek gondozását, a katonai közigazgatási teendők ellátását ellenőrzi s mindezekre nézve vagy önállóan intézkedik, vagy a honvédelmi miniszternek javaslatokat tesz.

A honvéd kerületi parancsnokságok, melyek száma 7. (I. Budapest, II. Szeged, III. Kassa, IV. Pozsony, V. Székesfehérvár, VI. Kolozsvár, VII. Zágráb) honvéd közigazgatási hatóságok s egyszersmind honvéd felsőbb parancsnokságok. Minden honvéd kerületi parancsnokság alá 2 gyalogdandár = 4 gyalogezred = 12—14 gyalogzászlóalj tartozik; azonkivül közigazgatási tekintetben 1—2 honvéd huszárezred.

Mozgósitás esetén minden honvéd kerület egy-egy honvéd gyalog hadosztályt állit föl.

A kerületi parancsnokság a katonai, gazdászati, törvénykezési és egészségügyek ellátására megfelelő segédközegekkel bir.

A honvéd lovassági felügyelő a honvéd lovasság egyöntetü harczszerü kiképzésének, harczképességének, a fölszerelési és lóanyag jókarban tartásának, a pótlovazásnak és a katonai szolgálat ellátásának ellenőrzésére van hivatva.

A honvéd-, gyalog- és lovas dandárparancsnokságok (az előbbiek száma 14, az utóbbiaké 3) a csapatok kiképzését vezetik és ellenőrizik, gondoskodnak a fegyelem fenntartásá-

Digitized by Google

ról és a katonai szolgálat akadálytalan kezeléséről s ellenőrzik a hadikészleteket.

A *honvéd gyalogság* 28 gyalogezredből áll, melyekből a 4 utolsó (25—28) horvát-szlavon. Az ezredek 3—4 zászlóaljból, a zászlóaljak mindegyike 4 tábori századból alakul. Minden gyalogezred háboruban még egy 3—4 századból álló pót zászlóaljat állit föl, ezenfelül esetleg még tartalék csapatokat is. A kiegészitési ügyeket az ezrednél a honvéd kiegészitő parancsnokságok vezetik; a katonai és gazdászati ügyekre az ezredparancsnoknak megfelelő segédközegei vannak.

A honvéd gyalogszázadok békeállománya most 4 tiszt és mintegy 40 főnyi legénység; a kiképzés alatt állókkal azonban az állomány 60—70 főre emelkedik. A hadi állomány ugyanaz, mint a közös hadsereg gyalogságánál; a századnál kereken 250, a zászlóaljnál 1000, az ezrednél — a szerint, a mint 3 vagy 4 zászlóaljból áll — 3000—4000 fő. A gyalogság fegyverzete, lőszere, fölszerelése, vonata stb. azonos a közös hadsereg gyalogságáéval.

A honvéd *lovasság* 10 honvéd huszárezredet számlál; a 10. huszárezred (Varasd) horvát-szlavon. Minden ezred 2 osztályba osztott 6 századból áll, háboruban ezenkivül felállit egy utász-szakaszt, egy táviró járőrt, (ezek békében csak őszi gyakorlatok alatt szerveztetnek) egy pótszázadot és még más osztagokat. A legénység kiegészitésére minden század évenkint 34, az ezred tehát 204 ujonczot kap.

A lovasszázadok béke állománya kereken 70 ember, 50 ló.

A hadiállomány, továbbá a fegyverzet, fölszerelés, vonat stb. a közös hadseregbeli lovasságáéval azonos.

A lóállomány kiegészitésére a szükséges pótlovak számát a honvédelmi miniszter határozza meg; a beszerzés, jobbára közvetlen a tenyésztőktől, az ezredek pótlovazó bizottságai által történik. A lóállomány fenntartására a m. kir. honvéd lovasság a vállalkozó-rendszert honositotta meg, mely ujabban nemcsak az osztrák Landwehrnél, de részben a közös hadsereg lovasságánál is tért nyer.

Hogy ugyanis a hadiállományra szükséges lovak nagy

Digitized by Google

számát békében kincstári élelmezésben tartani ne kellessék a fölös számu lovak vállalkozóknak (többnyire kis birtokosoknak) tartásra adatnak ki, azon föltétellel, hogy a lovak mozgósitás esetén 24 óra alatt, a lószemlékhez és békegyakorlatokra pedig a kitüzött időben előállitani, egyébként pedig a lovat állandóan szolgálatképes állapotban tartani kötelesek. A ló 6 év mulva, ha pedig mindig kitünő állapotban találtatik, 5 év mulva, a vállalkozó tulajdonává lesz.

A honvéd csapatok *kiképzése* azon rendszer szerint történik, mint a közös hadseregnél, itt is a 8 heti ujonczsorványnyal veszi kezdetét s a nagy őszi gyakorlatokkal ér véget; az altisztek és különleges szolgálatokra rendelt legénység az ezrednél képeztetnek ki. A tisztikar tényleges állománya a m. kir. honvédségi *Ludovika Akadémia* növendékeiből, a tartalékos állomány az egyévi önkéntesekből egészittetik ki. A Ludovika Akadémiába, mely magas szinvonalon álló katonai nevelő és tanintézet, évenkint 90 ifju vétetik föl 14—16 éves korban s 4 éven át kiképeztetvén, a kilépők közül a két első azonnal tisztté, a többi hadapród-tiszthelyettessé neveztetvén ki a gyalog és lovasezredekhez osztatik be. Az egyévi önkéntesek a honvédségnél a kerületi parancsnokságok székhelyein képeztetnek ki, a lovasságbeliek a központi honvéd lovasiskolában Budapesten. A tisztek tovább képzésére szolgálnak: a Ludovika Akadémia felsőbb tisztitanfolyama, a központi lovasiskola lovastiszti tanfolyama és a honvéd törzstiszti tanfolyam. Ezeken kivül honvédtisztek több közös tanintézetet is látogathatnak; igy a vezérkari alkalmazásra törekvők a hadi iskolát, lovastisztek a lovagló tanárképző intézetet; a vivó és tornamesteri tanfolyamra, a tullni táviró iskolába, a hadbiztosi tanfolyamra stb. szintén mehetnek honvéd tisztek is.

A különféle közigazgatási szakok közül a honvéd lelkészet csak háboru esetére van szervezve, békében csak egy honvédlelkész szolgál tényleg a Ludovika Akadémia állományában; a honvéd igazságügy ellátására a hadbirói tisztikar, kerületi hadtörvényszékek és egy honvéd főtörvény-

Digitized by Google

szék ; az egészségügy ellátására a honvédorvosi tisztikar és honvéd kórházak, az állategészségügyre honvéd állatorvosok, a gazdászati ügyekre honvéd hadbiztosság, számvevőség és kezelőtisztek rendszeresitvék.

A honvédségi intézetek közül, a már emlitetteken kivül, a honvéd központi ruhatár és a központi fegyvertár Budapesten és a honvéd lőszer bizottság Pozsonyban nevezetesebbek.

A *népfölkelés* háboru esetén a közös hadsereg és a honvédség kiegészitésére, önálló alakulásokkal azok támogatására, végre hadiczélok által követelt munkálatokra szolgál.

A népfölkelő kötelezettség minden állampolgárra kiterjed, ki sem a közös hadsereg (haditengerészet) sem a honvédség állományába nem tartozik s a 19-ik évtől a 42-ik évig terjed. A népfölkelésre kötelezettek két osztályba soroztatnak : az I. osztályba a 19—37. a másodikba 38—42 évesek. A szerint pedig, a mint a népfelkelők a véderő valamely csoportjában már szolgáltak, vagy nem, katonailag kiképzettekre és katonailag ki nem képzettekre osztatnak. A hadsereg és honvédség kiegészitésére, továbbá fegyveres népfölkelő csapatok alakitására az elsők vétetnek igénybe, mig az utóbbiakból munkásosztagok alakittatnak.

A népfelkelők béke idején szolgálatot nem tesznek, a katonailag kiképezettek, valamint a mozgósitás esetére már békében behivó-jegygyel ellátottak azonban, évente egyszer nyilvántartó jelentkezésre kötelesek.

A m. kir. népfölkelés nyilvántartását a honvédzászlóalj parancsnokok, mint népfölkelő járásparancsnokok eszközlik, kik mellé népfölkelő nyilvántartó tisztek vannak beosztva.

A lovas szolgálatra kötelezett népfölkelők a honvéd huszárezred parancsnokságok által is nyilván tartatnak, mely célból minden honvéd huszárezrednél is egy-egy népfelkelő huszár nyilvántartóság müködik.

Minden honvédzászlóalj területén elvileg két népfölkelő zászlóalj, minden huszárezrednél 1 népfölkelő huszár osztály (3 századdal) állittatik föl. Ezek szervezete és fölszerelése a

Digitized by Google

honvédséghez hasonló; a számukra szükséges ruha, fegyverzet, fölszerelés a honvéd zászlóaljaknál van raktározva.

A monarchia szárazföldi hadereje háboru esetén gyalog és lovas dandárokba, gyalog és lovas hadosztályokba, hadtestekbe és hadseregekbe tagozódik.

Az I. és II. vonalbeli csapatokból 44 gyalog és 8 lovas hadosztály alakul, melyek 15 hadtestet képeznek; a hadseregek száma a szükséghez képest állapittatik meg. A hadosztályok számában a m. kir. honvédség által felállitandó 7 gyalog és 1 lovas hadosztály bennfoglaltatik.

A kivonuló csapatok összes száma körülbelül 650 gyalog zászlóalj, 425 lovas század, 125 műszaki század és 250 üteg mintegy 2000 löveggel. Ez erők hadi létszáma mintegy 860.000 ember, 200.000 ló, 35.000 járómű. A magyar honvédségre ebből 120.000 ember, 15.000 ló, 250 löveg és 3000 járómű esik.

E számadatokban a visszamaradó csapatok, póttestek, póttartalékok nincsenek belefoglalva.

A népfölkelés egész számereje mintegy 6 millió, melyből Magyarországra 2,600.000 esik; a katonailag kiképzett népfölkelők száma az 1 milliót meghaladja, ebből a magyar népfölkeléshez 450.000 fő tartozik.

Az egész monarchia 2 és fél millió katonailag kiképzett védkötelest állithat harczba; védköteleseinek összes száma pedig mintegy 7 és fél millió.

A kivonuló csapatok, illetőleg seregtestek, a pótcsapatok és a népfölkelés fegyveres csapatai számára a ruházat, fegyverzet, lőszer, fölszerelés, vonat, teljes számban már békében készletben van. Az egész fegyveres erő mozgósitása és a határokra vasútakon való felvonulása tervszerüen elő van készitve; a kivonuló seregtestekhez beosztott csapatok teljes hadi lőszerrel, 18 napi élelemmel s a szükséges tartalék anyaggal vannak ellátva, a további élelmezésre a beálló fogyatékok pótlására, a hadi anyag és egyéb szükségletek utánszállitására szintén minden intézkedés már békében meg van téve.

Digitized by Google

MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGE.

A magyar haza népességének fejlődését, hullámzását az ezredéves mult alatt csak igen nagy vonásokban ismerjük. Bizonyos az, hogy krónikásaink adatai a honfoglaló magyarok számáról felettébb túlzottak. A népvándorlásokra vonatkozó történeti ismereteink világánál csak annyit állapíthatunk meg, hogy az ezer év előtti Magyarország összes népessége, hódítókat és hódoltakat egybevéve, csak néhány százezerre rughatott. Az uj haza nagy részét erdők és mocsarak boritották, valamennyire sürübb lakosság valószinüleg csak az egykori Pannonia területén volt, ami megmagyarázza azt, hogy történetünk egész első felében az országnak erre a részére esett az állami élet sulypontja. A népesség aztán ugy az Árpád házbeli királyok, mint a vegyes házbeliek alatt — daczára a sok viszontagságnak — nagyban gyarapodott. A XV. század végéről fenmaradt adólajstromok nyomán az ország akkori lakosságát már elég biztossággal becsülhetjük mintegy 4—5 millió főre, mely népesség az akkori időben elég sürünek mondható és érthetővé teszi hazánk nagy politikai súlyát, irányadó szereplését Európa keleti felében, melyről a XIV. és XV. század története tanuskodik.

A mohácsi vészt követett török uralom s az egyidejüleg folyó belháboruk azonban óriási pusztitást vittek véghez nem-

Digitized by Google

zetünkben. Népesedéstörténeti forrásaink számszerüleg mérhetővé teszik azt a borzasztó megfogyatkozást, mely nemzetünket két század alatt érte. Mikor a török uralom véget ért s a belső béke is visszatért, a XVIII. század elején, hazánk lakosság a $2^1/_2$ és 3 millió közt állott; a két század előtti népességnek tehát csak fele maradt meg. Ez időponttól azután bámulatos fejlődés indul meg: az idegen telepesek bevándorlása és a háboruk által nem zavart erős belső szaporodás nem egészen egy század alatt — az egész világ bámulatára — megháromszorozzák az ország népességét. A II. József által elrendelt első népszámlálás 1785—87-ben az ország lakosságát a katonai határőrvidék nélkül $8^1/_2$ milliónak mutatta ki, s a mai államterület lakossága kétségkivül meghaladta a 9 milliót. A századunk közepe óta végrehajtott ujabb népszámlálások a népesség folytonos emelkedéséről tettek tanubizonyságot. Az egész ország népessége volt:

1850-ben	13,191.553
1857-ben	13,768.513
1870-ben	15,509.455
1881-ben	15,739.259
1891-ben	17,463.791

A népszaporodás századunkban nem volt ugyan oly rohamos, mint az előzőben és nem hasonlitható ugyan össze Nyugat-Európa néhány szerencsésebb nemzetének gyarapodásával; de az okot erre nézve nem népünk szaporátlanságában kell keresni. A természetes szaporaság, mint alább látni fogjuk, tényleg igen magas, azonban a közegészségügyi viszonyok rosszasága folytán fellépő nagy járványok óriási pusztitást vittek véghez népünkben. Az 1872—73-ban dühöngött nagy kolerajárvány s az évtized végén dúlt gyermekragályok magyarázzák meg a különben gazdaságilag is kedvezőtlen hetvenes évek igen csekély gyarapodását. A legutolsó évtized évi 1·10%-ra rugó tényleges gyarapodása mutatja, hogy a közegészségügyi igazgatás javulásával népesedésünk lépést

Digitized by Google

tud tartani a legszaporább európai nemzetekével, daczára annak, hogy ujabban a kivándorlás a természetes szaporodásnak egy részétől megfosztja államunkat.

1891. év január 1-je óta nem tartatván hazánkban népszámlálás, az ezredéves Magyarország népességét nem ismerjük pontosan; a születések és halálozások egybevetésével azonban a népszámot a nemzeti ünnep évében kerekszámban 18 és fél millió lélekre lehet tenni.

A népesség gyarapodása az ország különböző részeiben nem volt egyenlő. A török által csaknem teljesen elpusztitott nagy magyar Alföld benépesitése részben a mult század, de részben csak századunk műve volt: itt a népesség 1787 óta egyre-másra megháromszorozódott; igen erős volt a népesség szaporodása az ország északkeleti megyéiben, melyek népessége a mult században még felettébb ritka vala. Ellenben lassu a gyarapodás az északi felvidéken és Erdélyben. Az északi megyék lakossága hegyes földjén csak nehezen birván megélni, részben az ország délibb vidékein települ le, részben a hazán kivül keres foglalatosságot; az amerikai kivándorlás főfészkei Szepes, Sáros és Abauj-Torna megyék. Erdélyből hasonló okból már régtől fogva folyik a kivándorlás Romániába; a székelység ugy, mint az oláh határvidék lakossága állandóan jelentékeny rajokat bocsát ki a szomszéd államba. Az ország nyugatán legujabban a Duna jobb partja mutat lassu népszaporodást; egyrészről a fejlettebb iparu szomszéd osztrák tartományokba, másrészt a fővárosba és a Dráván túlra folyik innét a kiszivárgás. Horvát-Szlavonországok általában nyernek a vándorlási mozgalom révén, mely nyereség jelentékeny mértékben hozzájárul az ottani népesség szaporodásához.

A népesség megoszlása az ország egyes részei szerint jelenleg a következő.

Az 1891. elején végrehajtott népszámlálás szerint volt a tényleges jelenlevő népesség, beleértve a katonaságot, államunk egyes közjogi alkatrészeiben:

Digitized by Google

	abszolut számokban	az egész állam népességének százalékaiban	egy négyszög kilom. esik lélek
Magyarországon	15,231.527	87·22	54
Fiume város és kerületében	30.337	0·17	1548
Horvát-Szlavonországokban	2,201.927	12·61	52

Miután Fiume csekély kerületével csak egy várost képvisel, összehasonlitásra csak a szorosabb értelemben vett Magyarország és Horvát-Szlavonországok alkalmasak. A népsürüség a Dráván túl 1891-ben már csaknem akkora volt, mint azon innen, holott a régebbi népszámlálások jelentékenyen ritkább lakosságot találtak volt ott.

Tüzetesebben szemügyre véve az országot, hazánk két vidékén találunk igen sürü népességet: az ország nyugati szélén Nyitrától le Zágráb megyéig s aztán a nagy Alföldön a Tisza és Maros alsó folyása körül. Amott a sürübb népesség csak folytatását képezi a szomszéd osztrák tartományok nagyobb népsürüségének és eredménye a békés kulturális fejlődés állandóságának; emitt két század telepitési és vándormozgalmának köszöni az áldott talaju, de a török uralom alatt kipusztult sikság mai sürü népességét.

Ritka ellenben a népesség hazánk északi és keleti hegyes vidékein s az Adriára támaszkodó hegységekben. Az egész Erdélyben, mely Magyarország leghegyesebb és legzordabb része, csak a Maros és a Küküllők völgyeiben találunk sürübb népességet. Erdélyben van hazánk legnéptelenebb megyéje, Csik megye, hol egy □ km.-re csak 25 lakos jut, tehát fele sem az országos átlagnak; vele egy szinvonalon áll Máramaros és Besztercze-Naszód.

A talaj és égalj mostohasága a természetes oka e vidékek néptelenségének. Agrikol államban, minő hazánk, hol a föld termőképességének hiányát csak kivételesen pótolja az ipari szorgalom gyümölcse, a népsürüség szorosan összefügg a mezőgazdaságilag müvelt területtel. Ha összefoglaljuk a szántóföldet, a kertet és szőllőt, mint amelyek a legtöbb kéznek adnak foglalkozást és kenyeret, s a népességet e terü-

Digitized by Google

lethez viszonyitjuk, azt látjuk, hogy tulajdonkép éppen a legritkább lakosságu részek népessége túlsürü. Viszonyitva a megélhetés alapjához, az ország keleti határszélén sokkal inkább találunk túlnépesedésre, mint annak szivében. Mig Csanádban, az Alföld legnépesebb megyéjében 1 □ km.-re e számitás mellett 94 lélek esik, addig Erdélyben általában 138, Csikben 159, sőt Máramarosban majd 250. A sikságon általában alacsonyabb a lakosság aránya az eke és kapa alatt álló földhöz, mint a hegyvidékeken s ha tekintetbe veszszük a föld különböző termékenységét itt és ott, magyarázatát kapjuk annak, hogy a felföldeken lakó gyér népesség életmódja sokkal szegényesebb s a népesség további fejlődése sokkal több akadályba ütközik, mint a sikságokon. Amivel összefügg a hegyek között lakó nemzetiségek, a tótok, ruthének és oláhok rosszabb életmódja és az anyagival karöltve járó szellemi elmaradottsága is, szemben az Alföldeket elfoglalva tartó magyarsággal.

A népesség megoszlását az egyes lakóhelyek szerint hazánkban csak a történet segélyével lehet megérteni. Azt a sajátságos jelenséget, hogy az ország igen tekintélyes részén a legkisebb közigazgatási egységet képező lakóhelyek, a községek, oly magas népszámmal dicsekednek, minő a külföldön csak városoknak jut osztályrészül: a török világ pusztitásai magyarázzák meg. A XVI. század elején falvaktól sürüen ellepett Alföldön a XVIII. század elején már csak kevés számu községet találunk, melyek aztán az ujra népesedés korában nagy embercsoportokat vontak magukhoz, de közigazgatásilag ma is egy-egy községet képeznek, bár a nagy határ tele van pusztákkal s a gazdálkodás sok helyütt a tanyarendszer szerint folyik. Legnagyobbak a községek a Duna-, Tisza közén, hol a népességnek 87%-a 2000 léleknél többet számláló községekben lakik, ha a törvényhatósági városokat számon kivül hagyjuk is. Jóval több, mint fele a népességnek esik ily nagy községekre a Tisza-Maros szögén s a Tisza bal partján is, tehát ott, hol a török hódoltság legtovább tartott. Ellenben kicsinyek a lakóhelyek a hegyes vidékeken;

Digitized by Google

a Tisza jobb partján majd egy negyede a népességnek 500 lelken aluli falvakban lakik s a községek uralkodó typusa, az Alföldet kivéve, általában a 300—700 léleknyi lakossággal biró kis falu.

Városaink, ha a szónak tisztán közigazgatási jelentéséhez ragaszkodunk, nagyon különböző számu és összetételü lakosságot zárnak falaik közé. Itt is éles az ellentét a nagy Alföld s az ország többi része közt. Amott még a megyékkel egyenlő önkormányzati joggal biró törvényhatósági városok is alig különböznek lakosságuk jellege tekintetében a falvaktól. Vannak nagy városaink, melyek lakosságában túlnyomó a földmives-osztály: Hódmező-Vásárhely, Szabadka és Kecskemét népességéből 70%-nál több a földmivelő, s még Szegeden, hazánk második városában is 60%-ot tesz ki. Ellenben az ország nyugati részében s a felföldön a rendezett tanácsu, tehát a megyei járásnak megfelelő önkormányzattal biró városok is túlnyomólag iparos-kereskedő népességgel birnak s már épitkezésük is határozottan városi jellegü. Az ellentét a népesség szaporodási módjában is jelentkezik. Az alföldi földmives városok erőteljes belső szaporodásuknak köszönik csupán lakosságuk emelkedését, a lakosság túlnyomó nagy többsége benszülöttekből áll s a vándormozgalom inkább kifelé irányul, rajokat bocsátva a vidék falvaiba. Ellenben többi országrészünk törvényhatóságú városai majdnem tisztán csak a betelepedésnek köszönik gyarapodásukat, mint ipari, kereskedelmi és közlekedési góczpontok magukhoz szivják a vidék munkakereső népességét, miért is lakosságuk javarészt idegen eredetü. Nem kevesebb, mint 50—60% volt a nem helybeli születésüek aránya az 1891. évi népszámlálás szerint — a polgári népességet véve — Fiume, Győr, Kassa, Kolozsvar, Nagy-Várad, Pécs, Pozsony és Temesvár sz. kir. városokban, sőt Zágrábban még ennél is jóval több, t. i. 67%.

Városaink közül messze kiemelkedik Budapest, a magyar állam hirtelen nagyranőtt fővárosa, egyuttal nagyiparunknak és forgalmunknak góczpontja. Lakossága az 1891. évi népszámlálás szerint 505.763 lélekre rugott. Miután többi vá-

Digitized by Google

rosaink közül egynek lakossága sem éri el a százezeret, — Szeged, a főváros után legnépesebb városunk, 1891-ben 87.000 lakossal birt — a főváros hazánknak egyetlen igazán nagy városa. Budapest, mely ma Európa nagy városai közt a tizenegyedik helyet foglalja el, még a mult század elején alig birt tizezer lakossal, melyből a legnagyobb rész az ország akkori fővárosára, Budára esett. Az 1787. évi népszámlálás már közel 50.000 lelket talál s a szabadságharczot követett 1850/1 népszámlálás már 178.000 lakosról számolt be. Igazán rohamossá a főváros fejlődése Széchenyi korától vált; abszolute véve pedig 1870 óta látunk legnagyobb növekedést — 280 ezerről 505 ezerre. S mivel a gyarapodás szemlátomást változatlan, ha ugyan nem fokozódó arányokban tart: az ezredév ünnepei idején fővárosunk lakossága kerekszámban 650 ezerre tehető.

A székes főváros népességének emelkedésében a betelepedés játszik döntő szerepet. Az 1891. népszámlálás tanusága szerint a polgári lakosságnak csak 38%-ka helybeli születésü, tehát 62% a bevándorlott. Legnagyobb vonzerővel bir a főváros a tőle nyugatra és északra fekvő megyék lakosságára; feltünő a magas arány, melylyel a Dunántúl magyar megyéi s aztán a tót felvidék adóznak Budapestnek. Az utóbbi megyékből a közönséges munkát végző napszámos elem sereglik ide, mig a nyugati magyar vidékek sok tanult munkaerőt szolgáltatnak. Meg kell e mellett jegyezni, hogy ujabban, a főváros egészségügyi viszonyainak javulásával már jelentékeny belső szaporulat, jó részben a munkásproletárságnak tulajdonitandó születési többlet is járul a betelepedés okozta gyarapodáshoz.

Hazánk népességében a két nem csaknem teljesen egyenlően van képviselve. Az 1891. évi népszámlálás szerint ezer lakos közt 504 volt a nő és 496 a férfi. A nőtöbblet természetesen nagyobb akkor, ha csakis a polgári népességet veszszük, vagyis a 114.393 főre rugó katonaságot, honvédséget és csendőrséget levonjuk: amikor is ezer lélekre 507 nő jut.

A két nem aránya azonban az ország egyes részein erős

Digitized by Google

különbségeket mutat fel. A felvidéken, nevezetesen az északi határmegyékben, feltünő nagy a nők túlsulya, mely Trencsénben és Sárosban éri el tetőpontját, ezer lakos közül 539 illetve 535 nővel, mig az egész Tisza jobb partját véve 520, a Duna bal partján pedig 515 nőt találunk ezer lakosra. A magyarázatot itt a vándorlásokban kell keresnünk. A felvidék férfinépességének jelentékeny része hosszas távolléttel keresi kenyerét s az állandó kitelepedés is nagy mérveket ölt; innét van, hogy ép az amerikai kivándorlás fészkében s a délfelé gravitáló északnyugoti megyékben oly nagy a női többlet. Hasonló magyarázatot kell alkalmaznunk Szeben és Brassó megye nagy nő többletére is: itt a romániai kivándorlás fogyasztja meg a férfinépességet. Az ország keleti és déli részében a férfiak jutnak többségre, mi főleg a nők nagyobb halandóságának következménye. Mindkét görög szertartásu felekezetnél, de különösen a görög-keletieknél aránytalanul magas a nők halálozási aránya, szemben a férfiakéval, mi valószinüleg a nők mostohább helyzetével függ össze. Hazánk keleti és déli része tehát már átmenetet képez a keleti népeknél általában, Európán belül pedig az aldunai országokban észlelhető férfitöbbletre, mely a női nemnek társadalmilag alárendelt állásában, az arra nehezedő nagy munkateherben leli magyarázatát. Egyes megyéinkben más tényezők is hatnak közre; igy a székelységben a székely nők nagy kivándorlási hajlama adja kulcsát a férfitöbbletnek, mely Csik megyében oly nagy, hogy ezer lakosra csak 483 nő jut.

A nagyobb városokban a két nem arányát az ott állomásozó katonaság befolyásolja nagy mértékben, férfitöbbletet idézve elő a törvényhatóságú városokban; ha a polgári népességhez tartjuk magunkat, a női többlet nagyobb, mint az országos átlagban, miben a női cselédségnek van döntő része. Kivételt képeznek nagy alföldi városaink, hol a férfi mezőgazdasági cselédek az erősebb nem arányát jelentékenyen emelik.

Népesedési viszonyainkat azonban semmi sem jellemzi annyira, mint a különböző korosztályok aránya a népességben. Mint nagy propagativ erővel biró fiatal népnek, a magyar

Digitized by Google

nemzetnek életfája széles alapból indul ki: a zsenge gyermekkor igen erős aránya jellemzi azt. Ezzel szemben azután a közép életkor már mérsékelt, a magasabb pedig épen csekély mértékben van képviselve; a fának felső ágai gyengék s az egésznek alakja nyomott.

A gyermekkor, a 15. életév végeig terjedő kort véve, az utolsó népszámlálás szerint 36·7%-át, tehát nagyon erős harmadát foglalja magában népünknek. A nyugati nemzetek legszaporábbjait meghaladó arányban van tehát nálunk a fiatal sarj képviselve. A következő nagy korosztály, a 15—45 év között állóké 38%-kal már egy szinvonalon áll a nyugateurópai átlaggal; a 40—60 év közt állók 18·6%-kal, a 60 éven felüliek pedig 6·8%-kal egyre jobban alatta maradnak annak. Az aggok csekély száma közegészségi viszonyaink s általában az életről való gondoskodás anyagi és szellemi előfeltételeinek fogyatékosságában leli magyarázatát. Örvendetes tény azonban az, hogy a 60 éven felüliek arányszáma népszámlálásról népszámlálásra jelentékenyen emelkedik. Az emelkedés 1857. óta meghaladja az 50%-ot

Városaink lakosságát az ifju és közép életkorban állók magas aránya jellemzi. A tanuló, de még inkább a pályakereső és munkát talált fiatalság felduzzasztja a 15—25 évek közt levők számát s minél nagyobb vonzerővel bir valamely város a vidékre, annál erősebb benne az egész 15—40 éves nagy korosztály. Innét van, hogy az alföldi földmives városok népességének összetétele kor tekintetében alig-alig különbözik az országos átlagtól, ellenben az iparos és kereskedő városokban a 15—40 évesek korosztálya jóval felül emelkedik a 40%-on, sőt Kassán és Kolozsváron a 45%-ot, Zágrábban a 46%-ot is meghaladja, a legmagasabb számot természetesen a fővárosban érve el, hol megüti az 50%-ot, túlhaladva ekként a legmunkaképesebb életkor arányával Európa legjelentékenyebb nagy városait, mi egy ujabb bizonysága Budapest rendkivüli felszivó képességének.

A családi állapotot nézve, hazánkat a házasságban élők igen magas aránya jellemzi. A 16 éven túl levő népességből

Digitized by Google

az 1891. évi népszámlálás szerint 66·5%, tehát ép kétharmad, házas volt, 23·2% jutott a nőtelenekre és hajadonokra együtt, 10·2% pedig az özvegyekre, mig az elváltak igen csekély töredéket képeznek. A két nemet külön választva, természetesen a nőknél több özvegyet találunk, mig a férfiaknál, viszont a nőtlenek aránya jóval túlmegy a hajadon nők arányán: a férfiak később házasodnak, de özvegység esetén igen gyakran kötnek uj házasságot, mig az özvegy nők sokkal ritkábban jutnak uj élettárshoz. Az ország egyes részei közül az Alföld és Horvát-Szlavonország válik ki a házasok magas arányával: a földmives jelleg élesebb kidomborodása kapcsolatban a nemi érettség korábbi beállásával magyarázzák e jelenséget, mivel szemben a nyugati és északi határmegyék nagyobb népsürüségökkel már a nyugati országokhoz közelednek a nőtlenek és hajadonok magasabb arányával. A városok pedig még jóval több nem házast mutatnak fel, mint a most emlitett részek. Budapesten már 43%-ra, tehát az országos átlag kétszeresére emelkedik arányuk, a házasoké lesülyed 46%-ra, mi természetesen a magasabb életigényekkel s azzal a körülménynyel függ össze, hogy a városokban túlnyomóak azok a foglakozások, melyek nem engedik meg a korai családalapitást. Jellemző azonban alföldi nagy városainkra az a tény, hogy itt is kivételes állást foglalnak el, sőt Szabadkán és Hódmező-Vásárhelyen több a házas férfi és nő, mint az országos átlagban. A földmives lakosság, lakjék bár nagy tömegben együtt, a városban épp ugy rá van utalva a házaséletre, mint a vidéken.

A családi állapot feltüntetése reá vezet a népesedés legfontosabb tényezőjének, a házasságkötéseknek statisztikájára. S itt még jobban kidomborodik népesedési viszonyaink egyik legjellemzőbb vonása: az erős házasulási hajlam. Ha a 15 éven felüli népességnek házasságképes részét véve osztóul, kiszámitjuk, hogy ezer ily egyénre egy év alatt hány házasságra lépő esik: hazánkban az utolsó évek (1888—93) átlagában 78-at kapunk, oly magas számot, melyhez fogható Európa közepén és nyugatán sehol nem található. Ez összefüggésben áll azzal, hogy népünk igen korán kezdi a családi

Digitized by Google

életet. Az ötvenes években, mikor a katonakötelezettség nem képezett oly akadályt a házasságkötésnél, mint jelenleg, csaknem fele a vőlegényeknek 24 év alatt állott, de még az utolsó években is, 1889. óta, a mikor a véderőről szóló uj törvény a védkötelezettség kezdetét a 21. évre tette át s ezzel az akadály tartamát egy évvel felemelte, a vőlegények egy negyede a 24 éven alóliakból telik ki. A menyasszonyok fiatalságát pedig jellemzi az, hogy az utolsó években éppugy, mint az ötvenesekben, egyremásra 40% esik a 20 éven aluliakra.

Az ország egyes részei közt, valamint a vidék és város közt a házasságok aránya s a házasulók kora tekintetében jelentékeny különbségek vannak. A családi állapot statisztikájával összhangban itt is azt látjuk, hogy a déli agrikol részek népessége házasodik legnagyobb arányban és legkorábban: a Dráván túl ugy, mint azon innen találunk megyéket, hol a 24 éven aluli vőlegények száma 50% körül jár. A legkisebb házasulási hajlamot a férfiaknál a Duna jobb partján találjuk; a magasabb életmód, fejlettebb igények itt már a nyugati viszonyokhoz közeledő szokásokat hoztak létre. A városok és különösen a főváros lakosságánál még kisebb a házasulási hajlam, a házasságokat későn kötik, ugy, hogy Budapesten már csak egynegyedrész annyi a 24 éven aluli vőlegény és a 20 éven aluli menyasszony, mint a vidéken. Az alföldi földmives városok itt is kivételt képeznek.

Népünk nagy házasulási hajlamának és a korai házasság kötéseknek természetes folyománya az, hogy a másodizben kötött házasságok aránya magas. Az özvegységre jutott férfi nem nélkülözheti a nőt, ki neki a mezőn segédkezzék vagy az alatt, mig ő a gazdaság körül van elfoglalva, a háztartást vezesse és a gyermekeket gondozza. A korán özvegygyé lett nő viszont elég fiatal arra, hogy uj frigyet kössön. Innét van, hogy az oly házasságok, melyekben legalább az egyik fél másodszor lép oltár elé, mintegy 24%-át teszik az összes házasságoknak; sőt azokban a részekben, hol a mezőgazdasági foglalkozás túlnyomósága a legnagyobb, még ennél is magasabb, a városokban ellenben jelentékenyen kisebb.

Digitized by Google

Hazánk agrikol jellegére nagyon élénk fényt vet az a tény, hogy a házasságkötések száma igen érezhetően összefügg a termés minőségével. Legfeltűnőbb az összefüggés akkor, mikor igen rosz termést jó aratás követ és viszont. Hogy a termés befolyását a házasulási hajlamra tisztán észleljük, a gazdasági évet kell alapul vennünk. Az október elejétől a másik év szeptember végeig terjedő időközben volt például az esketések száma:

1876/77	134.153	1879/80	138.523
1877/78	152.937	1880/81	156.944
1878/79	163.968		

Az esketések száma teljesen párhuzamosan haladt a terméssel: a két igen rosz évben, az 1876. és 1879. évi aratás után felettébb alacsony volt és az 1878. évben érte el a legmagasabb számot, a legjobb termés esztendejében. A nyolczvanas évek egész első felében jobb terméseinkkel állandóan sok házasságkötés járt együtt.

A házasulási hajlam általánosságával s a korai házasulással adva van népünk nagy szaporaságának magyarázata is. A nélkül, hogy házasságaink a nyugateurópai szaporább nemzetek házasságainak termékenységét utólérnék, az a körülmény, hogy a házasok számaránya oly magas, a nyugateurópai viszonyokhoz mérten igen magas születési arányt idéz elő. Ezer lakosra hosszabb időközök átlagában 44 élveszülött gyermek jut.

A szaporaság az Alföldön s a Dráván túl még ezt az arányt is meghaladja, azon kivül pedig az északkeleti megyékben mutatkozik igen nagy születési arány; ellenben mérsékelt a szaporaság a Dunántúl és Erdélyben, bár itt is egyremásra 40 ujszülött jut ezerre. A házasulók aránya és kora s a gyermekszám közt nyilvánvaló az összefüggés, de kétségtelen az, hogy faji, sőt vallási tényezők is belejátszanak a szaporaság tekintetében fenálló különbségekbe. Igen magas az igénytelen, szegény kis-orosz (ruthén) faj szaporasága, délen

Digitized by Google

pedig az amugy is korán házasodó szerbek közt találunk igen magas születési arányra; ellenben az oláhoknál, nevezetesen a déli Kárpátok alatt lakó görög-keleti hitü oláhoknál határozottan alacsony az ujszülöttek száma. A magyarság, kivéve a Dunántúlt, a nemzetiségekhez viszonyitva is erős szaporasággal dicsekedhetik; az Alföld sok magyar megyéje a legszaporábbak közt foglal helyet, a Királyhágón túl pedig a székely megyék járnak elől.

A szaporaságnak mesterséges megszorítása, a két- és egy gyermekrendszer hazánkban még csak elvétve észlelhető, bár egyes vidékeken már állandó gyökeret vert. A Dunántúl délkeleti sarkán, a jómódu földmívelő népesség körében az a törekvés, megtartani felaprózatlanul a földet a kevés számu ivadék kezén, oda vezetett, hogy a születési arány 35% alá szállott s az első sorban érintett magyar református népesség inkább fogy, mintsem szaporodnék. A horvátok közt Belovár-Kőrösben, a tótok közt Hont megyében és körülötte, azután a Maros és a déli Kárpátok közt lakó oláhoknál s az erdélyi szászoknál találunk igen alacsony születési arányra, mely egyenesen a házasságok terméketlenségére vezetendő vissza. Általában pedig a protestáns felekezeteket jellemzi a kevés születés, mig az ellenkező végleten a hazánk északkeleti részén honos görög katholikus lakosság áll.

A törvénytelen gyermekek számaránya a törvényesekhez viszonyitva emelkedésben van és az utolsó évtizedben 8% körül jár. Legtöbb részén az országnak a törvénytelen szülöttek nagyobb száma a vadházasságok elterjedtségének jele. Az ily viszonyok utóbb jó részben törvényesittetnek.

A városokban a törvénytelen szülöttek száma jóval magasabb, mint a vidéken, de ez főleg abban a körülményben leli magyarázatát, hogy a városi lakosságban a hajadonok sokkal magaśabb arányt képviselnek, mint a vidéken. Emellett a városi házasságok termékenysége jelentékenyen kisebb, mint a vidékieké: igy az utolsó népszámlálást közvetlenül megelőzött s azt közvetlenül követő évek átlagában 1000 tizenöt és ötven év közt álló férjes nőre a vidéken egy évben 221, a 27

Digitized by Google

törvényhatóságu városban 201, Budapesten pedig épen csak 179 élve szülött esett.

Hogy népességünk nem emelkedik oly gyorsan, mint azt a magas születési arány mellett várni lehetne, annak oka a nagy halandóság. Igaz ugyan, hogy a dolog természeténél fogva magas halálozási arány bizonyos fokig mindig együtt jár a magas születési aránynyal, mert hisz a zsenge élet mindenütt az, mely legnagyobb járulékot szolgáltat a temetőknek. Ámde hazánkban a halandóság minden korosztályon belül nagyobb, mint a nyugati államokban és különösen magas a gyermekkorban.

Mutatkozik ugyan javulás sok irányban az utóbbi időkben, de a gyermekhalandóság megdöbbentő arányaiból nem igen veszít.

A halálozási arány hazánkban a század második felében — mióta arról megbizható adataink vannak, örvendetesen apadt. Az ötvenes és hatvanas években, sőt legutoljára 1873-ban egy-egy járvány, nevezetesen országunk réme, a kolera, oly pusztitást vitt véghez népességünkben, hogy egészen ellensúlyozta az erős természetes szaporodást, sőt halálozási többletet is idézett elő. Az 1873. évben dult kolera épen egy egész évtizedre kiterjedő nyomokat hagyott maga után népesedésünk menetében: a leginkább sujtott kelet részek az 1881. évi népszámlálásig sem heverték ki annak rombolásait. Azóta a kolera 1886-ban s 1893-ban ismét behurczoltatott ugyan, de közegészségügyi igazgatásunk javulásának örvendetes jele, hogy a járványt nagyon szűk korlátok közé sikerült szoritani ugy, hogy az halálozási arányszáma inkat érezhetően nem befolyásolta.

A halálozási arányt, ezer lélekre kiszámitva, a következő öt éves átlagok tüntetik fel az utolsó két évtizedre:

1876—80	37	1886—90	32
1881—85	33	1891—94	32

A halálozási arány még mindig igen magas. Ha azonban számbavesszük azt, hogy nemzetünkben a fiatal sarj, mely

Digitized by Google

leginkább ki van téve a halálozásnak, jóval erősebb, mint a nyugateurópai államokban, valamivel kedvezőbb szinben tünik fel helyzetünk.

Hazánk egyes részeit nézve, legnagyobb halálozási aránynyal ugyanott találkozunk, hol a szaporaság legnagyobb és viszont; mi szintén a születés és halálozás között létező párhuzamosság természetes következménye. Ehhez járul az, hogy ép a sík vidéken a talaj- és vizrajzi viszonyok, valamint a községek nagy lélekszáma kedvezni látszanak a ragályok elterjedésének: a nagy Alföld csaknem állandó tanúja a gyermek járványok legrémesebb pusztitásainak. A Dunántúl itt is a nyugateurópai viszonyokhoz közeledik s Erdély hegyes talaján a halandóság határozottan mérsékeltebb.

A gyermekhalandóság nagyságát és hullámzásait a következő számok tüntetik fel. Ezer élveszülöttre esett 5 éven alul elhunyt gyermek:

1876—80	428	1886—90	385
1881—85	375	1891—94	410

Az 5 éven aluli elhunytak nagyobbik része az 1 éven aluliakból áll. A csecsemőhalottak aránya ezer ujszülöttre volt 1891—94. átlagában 253. A diphteria, torokgyik, vörheny és kanyaró egyesült pusztitásait fejezi ki ez a közép-európai viszonyokhoz mérten megdöbbentő magas halálozási arány.

A népesség természetes szaporodása, mely a születések és halálozások különbözetéből áll elő, mint már fent emlitettük, hazánkban igen erős. Ha a gyermekjárványok szokatlan erővel nem lépnek fel, államunk népessége belső szaporodás utján egy-egy évben 200.000-et meghaladó gyarapodást mutat föl. Igy volt az az 1883—86., 1888—89., és 1893. években. Az átlagos évi szaporodás volt:

1876—80-ban	120.065	1886—90-ben	197.134
1881—85-ben	184.026	1891—94-ben	164.106

A nyolczvanas évektől kezdve tehát a születési többlet hazánk népességének 1%-át rendesen meghaladja.

A természetes szaporodás tekintetében jelentékeny eltérések léteznek a különböző felekezetek közt.

Digitized by Google

Az 1881—90. évek átlagában volt a születési többlet ezer lélekre kiszámitva, az 1891. évi népszámláláskor talált lélekszám feltüntetésével:

	összes lélekszám	ezer lélekre szaporodás
a római katholikusoknál	8,885.942	12·3
a görög katholikusoknál	1,678.969	12·0
a görög keletieknél	2,644.951	10·3
az ágostai evangelikusoknál	1,212.634	9·0
az evang. reformátusoknál	2,239.197	9·2
az unitáriusoknál	62.053	10·9
a zsidóknál	730.342	18·3

A keresztény felekezetek közül legerősebben a római katholikus gyarapodik. A vele majd egy szinvonalon álló görög katholikus felekezet erős szaporodása összefügg azzal a nagy születési aránynyal, melylyel a ruthének dicsekedhetnek. A görög keletiek között a szerbek természetes szaporodása kedvezőbb, mint az oláhoké. Mindkét göröghitü felekezet kebelében igen nagy csorbát ütött volt az 1872—1873-ik évi kolerajárvány ugy, hogy a római katholikus vallás hívei azok, kik az ötvenes évek óta is, a mikor a népszámlálás a vallás kérdésére először terjeszkedett ki tüzetesen, legnagyobb szaporodásban vannak. A zsidók igen nagy szaporodása főleg a halálozás csekélységében leli magyarázatát. Ellenben a protestánsok a születéseknél oly hátrányban vannak, hogy azt a halálozás mérsékelt volta nem ellensulyozhatja.

Mindent összevéve, a magyar nemzet demographiai viszonyai egy erőteljes, fiatal nép jellegét tükrözik vissza. Vannak a képnek árnyoldalai: a nagy halandóság és különösen a gyermekélet nagy pusztulása. Ámde ezek oly bajok, melyeket a kultura terjedése és czéltudatos állami cselekvés hovatovább, mind jobban képes orvosolni.

Digitized by Google

A NÉPESSÉG ETHNOGRAPHIÁJA.

Magyarországot, Európa szivét, ezer év óta lakja a magyar nemzet, mint egységes és oszthatatlan politikai egész, melyben minden egyes polgárnak egyenlő kötelességek mellett egyenlő jogai vannak. Az egységes állampolgárság kiterjed Horvátországra is, mely azonban a beligazgatás terén és kulturügyeiben külön autonomiát élvez és ethnikai alakulat szempontjából is külön tekintet alá esik.

De, mint a tiszta fehér napfény a prizmán át a szivárvány hét szinére oszlik, ugy az egységes magyar nemzet is a néptan szempontjából tekintve hét népelemből áll, melyek közé talán megannyi néprajzi árnyalat vegyül. E különféle eredetü elemek különböző időkben és arányokban helyezkedtek el ez ország vidékein. Itt aztán, a magyar államnak földrajzilag elég egységes területén az egy politikai nemzet alkotó elemei néprajzilag is mindjobban közelednek egymáshoz. Még pedig nemcsak abban az értelemben, hogy az általános polgárosodás, az emberi közmiveltség haladása és elterjedése mind jobban elmossa a faji sajátságokat, az eredeti kezdetleges cultura különlegességeit s igy az embereket minél közelebb hozván egyrészt a modern társadalmi eszményekhez, másrészt a nagy átlaghoz, mind jobban egyenlősiti őket. A faji különbségek helyébe az egyéni lép. Igy válnak mind

Digitized by Google

hasonlóbbakká az összes művelt népek s ez hatott közre, hogy teljesen europai néppé lett a magyar.

De ez országban nagymérvü speciális irányu áthasonulás is történt és történik. Maga a magyar nép lényeges átalakulásokon ment át, mióta elszakadva keletkezése ősi helyétől, iráni, török, szláv stb. hatásokat elfogadva, és e hazában is, ugy a honfoglaló küzdelmek kohójában hirtelen, de azóta is lassankint módosulva, nyerte mostani alakját, melyre idomitólag hatottak e föld többi népei, a melyekre viszont a magyarság is sok irányu hatással volt. A faj eredeti mivoltát, a származási jelleget átalakitja a föld és a történelem ; minden föld megtermi a maga népét, melyet aztán megérlel a történelem. Nagy egyenlősitő hatást gyakorolnak a közös haza, a közös természeti és életviszonyok, az egymással való folytonos érintkezés, a vérbeli keveredés és a kulturállapotok számtalan kölcsönhatásai, melyek nemcsak a lakóhelyek eltolódása alkalmával, nemcsak az u. n. vegyes lakosságnál s a nyelv- és néphatárokon érvényesülnek, hanem a peripheriáról behatolnak a vegyületleneknek látszó tömörebb elemek szivébe is. Igy áll elő a sokféle egyezés és közös vonás az anthropologiai jellegben, a nyelvben, a viseletben és épitkezésben, a szokásokban és hiedelmekben, az összes hagyományokban, és végre a közösség az érzületben. Igy fejlődik itt bizonyos ethnikus egység, melyre természetszerüen az államalkotó, az ezer év óta egyedül történelmi hivatásu, kiváló testi-lelki erejü, számban nagyon tulnyomó magyar elem nyomta rá bélyegét; ez adott egyéni jelleget és szint ennek a sok tényező eredményezte nép-milieunek. Ez teszi állammá ez országot, nemzetté ezt a népegyveleget, Europa mérlegén döntő politikai sulylyá e társadalmi szervezetet.

Ez alakulást a magyar elem nem igen erőszakolta, nem siettette. Sőt mondhatni, elmulasztotta a legjobb alkalmakat arra, hogy tudatosan és czélosan előmozditsa e folyamatot.

Mig a magyar állam megszilárditásához első sorban vér kellett, nem igen válogatták ennek forrását; nem ismerték még a kék vér fogalmát, mindenik egyenlően piros volt.

Digitized by Google

Később a pénzről is azt tartották, hogy n o n o l e t, akár az izmaelita kalmártól szedték, akár a német hospestől. Az anyagi munkánál is a kezet nézték s nem a nyelvet; sőt a föld ura annak a munkásnak adott előnyt, a melyikkel kényelmesebben el tudott bánni, pl. a Felvidéken a tótnak, Erdélyben az oláhnak. Különösen e két elemnek igénynélküliségéből és összefüggő tömegéből eredő defensiv szivóssága és activ felszivó képessége aztán megnehezitette az összeforrást; sőt ezek olvasztottak magukba a magyar és más elemből. Csak későbbi időkben, midőn a nemzeti eszme kialakult s mikor a tulajdonképeni nemzeti kulturmunka korszaka kezdődött: akkor ébredt a magyar elem, sőt az egész nyugot, annak a tudatára, hogy itt erős nemzeti államot kell teremteni.

Az a népelem, melyet ma magyar *faj*nak neveznek, jobbadán itt alakult meg e hazában; a magyar ***nemzet***, ethnikai értelemben, még nem birt teljesen megalakulni. Ez a folyamat, mely a nagy culturnemzeteknél nagyobbára be van fejezve, nálunk még most folyik. A magyar az utolsó nagy hullám volt a népvándorlások időszakos áradatában és a régi krétatenger medenczéjében oly területet foglalt el, melyen azelőtt egy hatalom sem birt állandó lenni. Csak rövid ideig tartott itt a rómaiak, hunnok, avarok világbirodalma. A magyarnak is szakadatlan harczczal kellett fenntartani ez államot, nem volt tartós nyugalma a végleges belső szilárditás munkájához. Három izben kellett, mondhatni egészen újból, benépesiteni ez országot. Bányászni kellett a lakosságot; az olvasztó kohászatra nem igen volt idő. S mikor nyugalmasabb korszakok következtek, akkor hiányzott a középponti erő, a nemzeti központositás hatalma, a nemzeti dynastia delejes fénye, az udvar összeolvasztó villamárama. Az állami hatalomnak, a nemzet kormányának súlypontja az országon kivül volt. Bécs emésztette fel nemcsak a nemzeti erő és productió java részét, hanem részben elmagyartalanitotta a nemzet fő előkelőségeit és többnyire előmozditotta nemzetiségeinknek a magyarsággal szemben separatisticus törekvéseit.

A mi néprajzi állapotainkat nem lehet a németek, fran-

Digitized by Google

cziák, olaszok, angolok példájához mérni. Ezeket a magyar most ezer éve mint megalakult nemzeteket találta, ha nem is mint kialakult államokat. És ha van bizonyos általános érvényök a szervezetek fejlődési törvényeinek, nem valószinütlen, hogy ezek a nagy culturnemzetek, melyek megelőztek minket a kultura fejlettségében és culminatiójában, meg fognak előzni a hanyatlásban is.

Ezer év folyamában megalakult a magyar nemzet, minden külső-belső vésznek ellentállott a magyar állam. De az állam nemcsak közigazgatási terület, s a nemzet nem csak közgazdasági társaság, mely adót fizet a közköltségekhez és katonát állit a közvédelemre, s mely biztositja a családok megélhetését. Magasabb erkölcsi fogalom ez, mely lehetetlen közös érzület, a felfogás egysége, azonos eszmények nélkül, melyben szükséges az akaratnak tettekben érvényesülő egyértelmüsége, egymásnak megértése, az együvétartozás és teljes érdekazonosság érzete, és a cultura bizonyos közössége.

Mikor ezek megteremtésére törekedik a vezető magyar elem, ennek az összes nemzetnek, ennek az egész államnak a létfeltételeit szerzi meg, szilárditja és biztositja. A magyar elem e század közepén szabad közbirtokká tette e hon földjét, mely nagyobbrészt az ő tulajdona volt. S ha a század vége felé az összes népesség számára közkincscsé teszi nemzetisége megkülönböztető főjellegét, anyanyelvét, az állam nyelvét: akkor tulajdonképen utolsó előjogáról mond le, akkor nem vesz el semmit a többitől, hanem ad nekik, testvérileg megosztván velök az ezen államban való boldogulás főeszközét, a közhivatal viselésének stb. föltételét. S mikor szerves ethnikus egységgé, igazán nemzetté forrasztja össze e népconglomeratumot, akkor voltaképen saját jellegzetes faji typusát áldozza fel. Mert az ethnikus alakulás ma már nem ugy történik Európában (mint pl. talán Szibériában), hogy egy praevalens népelem teljesen felold bizonyos nagy tömeget s egyenesen beleolvasztja a maga ethnikumának öntő formájába és aztán ráüti saját hatalmas bélyegét, hogy csak a finomabb ethnologiai vegyi elemzés ismeri fel a különnemü

Digitized by Google

ős elemeket. Mikor tehát a magyar elem átalakit, akkor lényegesen át is alakul. Eljárása tehát nem mondható kizárólag szükkeblüségnek, faji önzésnek; ez egy magasabb nemi fogalomnak, a nemzetnek létérdeke.

Ez az alakulás nincs hátrányára a többi elemeknek. Mellette szól az a jelentős tény, hogy a többi hazai népek legnemesebb alkotó részei mindig önként vonzódtak a magyar elemhez és egyesültek vele legalább érzületben. Általános emberi szempontból nem az kivánatos, hogy a hazai kisebb néptöredékek és forgácsok elveszszenek, vagy csekélyebb culturáju és a civilisatióra nézve kevésbbé értékes tömegeket öregbitsenek, hanem az, hogy olyan elemet gyarapitsanak, mely dicső hivatást teljesitett a cultura és humanismus javára, és a melyre ezután is fontos feladat vár az emberi eszmények, az emberi nem tökéletesedése érdekében.

De speciális faji tekintetből is az ugynevezett nemzetiségek érdeke szintén megkivánja az erős nemzeti magyar államot. Csak az nyujthat nekik biztositékot arra, hogy, megadva az államnak, a mi az államé, a nemzeti közösségben is fentartsák nyelvben, vallásban és egyéb hagyományban, nemzetiségük ethnikus jellegét. A magyar nemzeti állam megszüntével menten elkallódnának e népelemek: végkép elenyésznének, vagy atavismusba hanyatolván vissza, nyomtalanul belemerülnének rokonoknak tartott szintelen nyers tömegekbe, vagy teljesen átalakulnának. Pl. nemcsak a tót szünnék meg, specialis és eredeti válfaj lenni, hanem a szász oláhvá válnék, az oláh pedig utóbb muszkává. A magyar hazafiság tehát nemcsak polgári kötelessége az ország minden népének, hanem legéletbevágóbb faji létérdeke is.

Nemzetiségeink mind megannyi sugár a haza körében, melynek középpontja az ország hatalma, a nemzet boldogsága. S midőn a nem centrifugális elemek e középpont felé gravitálva haladnak előre, mind közelebb jutnak egymáshoz, anélkül hogy egynek is el kellene hagynia a maga irányát vagy kereszteznie a mások utját. S midőn igy közelednek egymáshoz és a központi vonzó magyar elemhez, egyuttal

Digitized by Google

távolodnak külföldi fajrokonaiktól, kikkel most még összeérnek az ország peripheriáján. S a közös föld és történelem, a közös hagyományok és intézmények hatása alatt mind jobban a magasabb rendü néppsychologiai válrokonság lép náluk a meghaladott anthropologiai vérrokonság helyébe. Magyarország természeti és politikai határai végül néprajzi határokká is válnak. E talajon a magyar nemzet az ezredéves történelemnek szervesen termett, ép, érett gyümölcse, melynek külső burkoló héja a nemzetiségek, belső termő magva pedig a magyar elem. A magban van az élet, a jövő!

Ez igénytelen elmélkedések nem politikai, hanem tisztán népismei irányuak, a tényleges állapotokból önként folyó tanulságok, melyek valamivel hozzá akarnak járulni kissé bonyolult néprajzi viszonyaink genetikus megvilágositásához.

Ezeknek tüzetes felderitésére sokoldalu mélyreható tanulmányok kivántatnak meg. E tanulmányok a legfontosabb nemzeti culturmunkának mondhatók. Az «ismerd meg tenmagad» elvét az emberre, mint társadalmi lényre, mint ethnikus alakulatra, alkalmazzák, s ez elv a népindividuum természetes tudatos fejlesztésénél és tökéletesitésénél nem kevésbbé fontos, mint az egyednél. A népismei tanulmányok az emberiség problemáinak főigazságait törekszenek kideriteni s igy nemcsak fölötte nagy elméleti és erkölcsi jelentőségűek, hanem gyakorlati irányban is rendkivül hatékonyak lehetnek. Eredményük nélkülözhetetlen biztos alapja a helyes gazdasági, közigazgatási, igazságszolgáltatási, nemzetiségi stb. politikának, az élet gyökerétől el nem szakadó szerves culturhaladásnak. A törvényeket pl. nem csinálni kell, hanem megtalálni a nép lelkében és életében. A népet okszerüen vezetni, kormányozni nem lehet mivoltának tüzetes ismerete nélkül.

A népelemek sokféleségénél s az ethnikus folyamat befejezetlenségénél fogva e tanulmányok sehol sem jelentősebbek mint épen nálunk. És itt természetszerüen előtérbe lép a magyar elem. Nemcsak azért, mert ez alkotta meg a magyar nemzetet s mert ennek ethnikuma magában véve is a legtartalmasabb és legérdekesebb. Hanem főkép azért, mert ez

Digitized by Google

egész lételével és mivoltával ez ország területére szoritkozik, «a nagy világon e kivül nincsen számára hely!» A többi népelemek pedig többnyire csak mint nyulványok, mint félszigetek és szigetek terjednek be területünkre; zömük, continensök a mi határainkon kivül tömörül s nagyobbrészt önálló államokat alkot, melyekben ez elemek egyéb culturérdekei mellett a néprajziak néha feltünően élénk képviseletre találnak. A hazai népisme tehát első sorban a magyar elemmel foglalkozik. De nem szabad elhanyagolnia a többi elemek néprajzát sem. Mert az adott terület rendszeres feldolgozása megkivánja a lehetőleg teljes inductiót, az összehasonlitó módszeren alapuló, minden tényezőre kiterjeszkedő, összefoglaló tárgyalást. És a feljebb vázolt kölcsönhatások összefonódása következtében egyik a másik nélkül meg nem ismerhető, meg nem érthető, magasabb szempont alá nem fogható. És ezenkivül, ha a magyar elem közönbössége vagy kizárólagossága a többi hazai népelemek ethnographiáját egészen reájuk hagyná, vagy külföldi fajrokonaikra, akkor a tárgyilagosság és tudományos módszer rovására az irányzatos felfogás a jellemzetes jelenségek mellőzésével, esetlegesek kiemelésével s a tények megmásitásával nem ritkán ferditésekre téved, melyek elébb az ezen elemekről való közfelfogásnak, később a tudásnak, végre pedig azok ethnikus mivoltának is meghamisitására vezetnek. A magyar elemnek supremátiájából folyó nemes kötelessége, hogy a többiek néprajzi érdekeinek is képviselője és gyámolitója legyen és merőben téves azon felfogás, hogy ez a magyar elem és a nemzeti egység rovására van. Sőt minél erősebben kidomborodnak (az embertani tudományoknak követelményei szerint is) hazai néptöredékeinknek épen itteni egészen speciális és helyi sajátságai, annál élesebben fognak azok elkülönödni a fajrokonok külföldi tömegétől, annál kevesebb lesz s annál kevésbbé lesz kizsákmányolható a centrifugalis hajlam és elébb-utóbb annál könnyebb a nemzeti geniusunkhoz való simulás.

Államférfiaink általában még kevés érzéket mutatnak az ethnographia politikai fontossága iránt. De ugy látszik,a hon-

Digitized by Google

ismeret munkásai s a müvelt közönség tágabb körei is kezdik már belátni, hogy a néprajzi jelleg különbözteti meg e nemzetet a többitől, tehát ez teszi azzá, a mi; hogy a nyelv és hiedelem, a szokás és használati tárgyak hagyományos formája és tartalma a nemzetnek legértékesebb és legsajátosabb ősi kincse, melynek leltározása és biztositása a legfontosabb nemzeti feladat, de az általános müveltségnek mindent rohamosan egyenlősitő hatása tekintetéből a legsürgősebb is. E feladat teljesitésében immár nemcsak egyesek buzgólkodnak, hanem intézetek, társulatok és külön folyóiratok is. Elég serényen folyik a néprajzi munkálkodás, de a gyüjtés, a kutatás nincs országosan szervezve, nem áll egységes rendszer alapján, kevés a módszeres feldolgozás; bibliographia sincs.

Az ezredéves kiállitás bizonynyal nagyot fog lenditeni a hazai néprajz ügyén. Nagyarányu néprajzi osztályai a legtágabb körökben érdeklődést keltenek majd a néprajz tárgyai iránt és tanulságos szemléletet nyujtanak concret jelenségekről és csoportokról. Az ott felhalmozott anyag nagyobb része pedig a néprajzi muzeumot fogja gyarapitani, mely mint a nemzeti muzeum osztálya nagyon szerény kezdetből pár év alatt jelentékeny gyüjteménynyé fejlődött mostani vezetője buzgóságából. Ha az állami tényezők is méltányolják az ügy fontosságát, jogunk van remélni, hogy rövid időn elfoglalja méltó helyét a tudományok és intézmények közt — a hazai néprajz.

Ez általános észrevételeknek mintegy bevezetésül kellene szolgálniok a hazai népek ethnographiai jellemzéséhez. Ezeknek sokféle elemei és sok irányban elkülönödő válfajai nehezen engedik meg a részletezést ily korlátolt és a subtilisabb megkülönböztetést kizáró keretben. Ha valamely szükebb körnek egyik-másik jellemző concret vonását az egész illető hazai népelemre általánositanók, ép ugy eltérnénk a valóságtól, mintha a nagy népfajok általános jelzőit egyenesen alkalmazni akarnók az azokkal hajdan ethnikus közösségben volt illető hazai néptöredékekre. Néprajzi állapotainknak kiválóan concret adatait, mint a nemzetiségek elterjedését és számarányait, e mű más fejezete tárgyalja behatóan. Meg-

Digitized by Google

jegyezhető különben, hogy ethnographiai viszonyaink egyáltalán nincsenek ugy feldolgozva, hogy abból e helyen egyszerüen csak összefoglalva közölni lehetne a biztosan megállapitott főeredményeket, melyekre nézve különben főképen a két Hunfalvy műveire támaszkodunk.

Európa néprajzi térképének mintegy kis méretekre tömöritett átvitele Magyarország. Zöme, az ázsiai eredetü, de teljesen európai jelleget öltött magyarság, ethnikus tekintetben is közép helyet foglal el az ural-altaiságnak Europa legészakkeletibb és legdélkeletibb részébe benyuló két ága, az ugorság és törökség közt. E kristály-magra lerakódva az országba terjednek bele a nagy europai népfajok: nyugatról a germánok, északról és délről a szlávság két nagy törzsének majdnem minden ága, délkeletről és a szélső délnyugatról a román nyelvü népek két ága. Ezeken kivül ind, iráni és sémi elemek is folytak szét ez országban.

Még tarkább lesz a kép, ha nem a jelen állapotot, hanem a történelmi alakulást tekintjük; számba véve azokat a népeket, melyeket a honfoglaló magyarok az országban találtak, ugyszintén azokat, melyek a magyarokkal együtt jöttek ide, s azokat, melyek a honfoglalás után kerültek Magyarországba. E népelemek részben ma is megvannak; ha eltüntek, akkor vagy beleolvadtak a magyarságba, illetőleg összeolvadtak vele, vagy pedig utóbb kiköltöztek innen, vagy itt kivesztek. E két utóbbi folyamat is azonban alig történt meg anélkül, hogy némi maradványok ne tapadtak volna meg itten.

Azon kisebb-nagyobb népelemek és töredékek közül, melyeket a honfoglaló magyarok ez ország területén találtak, kiemelhetők: a nagy-morva birodalom terén szlávok, (tótok, szlovének), avarok, délfelé bolgárok, kik nagyobbrészt beleolvadtak a magyarságba; a frank birodalom dunántuli részében németek (frankok, bajorok), szlovének (vendek), kik részben még megvannak, s avarok; az alföldön s Szlavoniában szerbek, horvátok, bolgárok, frank, longobárd, gepida, görög maradékok; Horvátországban illyrek, különféle szlávok, olaszok; Erdélyben bolgárok és besenyők.

Digitized by Google

A magyarokkal bejött kunok, kozárok és oroszok összeolvadtak velök. Épugy az utóbb ide jutott besenyő, jász, tatár, kun, bolgár stb. rajok is. Eltünt a mozgó izmaelitaság és mások. A XIII. század óta Magyarországba került népelemek azonban nagyobbrészt megmaradtak és fenntartották fajiságukat.

Azért mégis nagy sürü tömegben foglalja el az ország szivét a nemzet magva, a *magyarság*. A magyarok eredetére nézve még nem állapodott meg végképen a tudomány. Uralaltáji nép, nyelve inkább az ugorság felé hajlik, egyéb ethnikuma pedig a törökség felé. Száma nem volt nagy, midőn az országot elfoglalta, melynek nagyobb részében nem talált szilárdabb államalakulásra, sem erősebb ellentállásra. Főkép a két alföldet szállotta meg: ez felelt meg leginkább természetének, életmódjának, régi hazájában kifejlett pusztai hajlamának; s e kiváló termékenységü talajon igen gyér lakosságot talált. Sürün lepte el a Dunántúl kies domb vidékét is. Az északi felföld felé a valószinüleg kun eredetü palóczság terjedt el, Erdély keleti részét a székely szállotta meg. Miként keletkeztek a határvédő székelyek telepei, még nincs teljesen kideritve, a hun eredet elmélete immár háttérbe szorult.

Az összefüggő, zárt magyarságot beljebb szoritották észak felől a tótok, délnyugotról és délről a horvátok és szerbek, leginkább pedig délkeletről az oláhok, a kik át is törték a magyarságot, elválasztván az alföld tömegét a székelységtől, melyet azonban a magyar foltok szakadatlan lánczolata köt össze amazzal. Itt lassan és nehezen halad a magyar revindicatió, főkép a városokból indulván ki. Az alföldre ereszkedő tótság már könnyebben olvad fel a magyarságban, mely viszont az alföldről a délvidék felé kezdi a tért visszafoglalni, ebben a németektől is támogatva; míg a Szlavoniába való visszatelepedés sok nehézséggel jár.

Az elhelyezkedés ez eltolódása is mind kevertebbé teszi a magyar fajt, melynek anthropologiai és néppsychologiai jellege nem élesen határozott, s például a székelységben és

Digitized by Google

palóczságban számos külön sajátságot mutat. A mennyiben a különbségek mellett az eddigi megfigyelések hiányos és rendszertelen volta megengedi, általában igy jellemezhető a magyar faj: A termet közepes. A koponya a közepesnél nagyobb, a fej rövides, alacsony, az éles vonásu arcz széles, tojásdad, inkább fel- mint lefelé keskenyedő, az orrgyök keskeny, bemélyedő, az orr rövid, keskeny és magas; a száj finom metszésü, az áll tojásdad; a szem és fül kicsiny; a homlok nyilt, domborodott; a haj többnyire barna árnyalatu; a bajusz elég erős (a paraszt ritkán visel szakált); a szem sötét vagy világos, az arczszin barnás, (az uri nők bőre vakitó szinü, a szem szikrázó, a haj sötét). A nyak és a törzs közepesen hosszu és széles; a mellkas elől széles, oldalt kidomborodó. A köldök magas fekvésü; a medencze nagy, magas, mély, középszélességü. A csipők szélesek. A kezek középhosszuságuak, a felkar hosszu, vékony; a kéz rövid és széles, a kézhát rövid, a hüvelyk nagyon rövid, a középujj közepes hosszuságu; a lábak hosszak, a czomb és lábikra kevéssé kifejlett, a lábfej széles. A járás nyugodt, a testtartás deli, az egész megjelenés erőt, ügyességet mutat.

Még nehezebben határozhatók meg és általánosithatók a magyar nép psychikai tulajdonságai. Az igazi magyar jellem vonásainak tartják a nyugodt komolyságot, nyiltszivüséget, nemzeti büszkeséget, nagylelküséget, szabadságért való rajongást, honszerelmet és vendégszeretetet. A magyar heves, indulatos, erőszakos, de nem álnok, nem furfangos, csuszó-mászó. Vérmes, lobbanékony, de nem szivós, nem kitartó (szalmatüz!); alaphangulata komoly, sőt gyakran méla (sirva vigad), de érzelmei változók; felhevülésében zajos kicsapongásra hajló. A nép általán erkölcsös és vallásos, de nem vakbuzgó, nem türelmetlen. Gondolkozása józan, itélete helyes, felfogása könnyü. Tisztességtudó, udvarias, előkelő modoru, aristokrata szellemü. Érdeklődik a közügyek iránt, szeret politizálni, pártoskodó; ujabban nem ritkán könnyelmüségre, léhaságra hajló. Ügyes és rendkivül dologbiró, de ha nem sürgős a munka, szeret henyélni. Legszivesebben foglalkozik mezei

Digitized by Google

gazdasággal s állattenyésztéssel; az ipartól sem idegenkedik, de a kereskedéshez kevés hajlama van. Ezért boldogultak itt olyan könnyen az üzleti szellemü népelemek: izmaeliták és zsidók, görögök és örmények.

Sajátságos életviszonyainál fogva is nem egy jellemvonásra nézve eltér az alfölditől a székely. Erről azt tartják, hogy általán vigabb kedélyü, inkább üzleti szellemü, furfangosabb, csufondárosabb, perlekedőbb, kevesebb igényü, könnyebben kivándorló, mint a többi magyar. Lakásban és viseletben, szokásban és hiedelemben, nyelvben és müvészetben még sok sajátságos különbség van az egyes vidékek közt. De ezek tárgyalása meghaladná az adott keretet.

A magyarok fegyveres kézzel hóditották meg ez országot, melyhez immár ezeréves megrendithetetlen történelmi joguk van. A velök most itt együtt az egységes nemzet kötelékében élő többi nemzetiségek különféle módon és czimen kerültek ide.

E népelemek közül legjelentősebbek a *németek*. Nagyobbrészt felnémet eredetüek (teutonok: bajorok, alemannok), részben al-, illetőleg középnémetek (szászok). A törökök elüzetése után betelepitett felnémeteket sváboknak nevezik. A németek az egész országban el vannak terjedve, de nagyobb tömegben csak a nyugoti szélen laknak mint hienczek és heidebauerek; kevésbbé tömören Erdélyben és a Szepességben mint szászok, továbbá Tolna, Baranya, Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Arad vármegyékben mint svábok. Kisebb-nagyobb szigetekül megemlithetők még a gründnerek, krikehajerek, habanok, a Turócz, Zemplén, Ung, Bereg és Máramaros vármegyebeli felnémetek s a bányavárosi szászok a felvidéken, továbbá a Szatmár vármegyei bajor coloniák s végre a Dunántúl a buda-vidéki, a Komárom, Fejér, Veszprém vármegyei német telepek. A felnémet telepek közül kivált az ujabban telepitett gazdálkodó svábok virulnak és erősen terjeszkednek. A régebbi, kivált az alnémet gyarmatok részben stagnálnak, mint az erdélyi szászok, vagy hanyatlanak, mint a felvidékiek. Ezek közt falun a tótság tesz nagy foglalásokat, mig a városi németség az

Digitized by Google

egész országban a magyar elemnek enged mind több tért és (az erdélyi szászokat kivéve) maga is megmagyarosodik.

A németeknek nagy érdemeik vannak a városok alapitása, az ipar meghonositása, a társadalom szervezése s általán a nyugati cultura terjesztése körül. Sok jó tulajdonság jellemzi a németeket: szorgalom, kitartás, takarékosság, rend, mértékletesség, józanság, tisztességes lakás, ruházat és élelem, müveltség, haladási szellem, kötelességtudás, törvénytisztelet, a magyarsághoz való simulás. Az északi, keleti és déli separatistikus törekvésü elemekkel szemben a hazafias németség erősödése fontos nemzeti érdek.

Az anyaországi magyarságot az egyes szláv törzsek mint keleten nyitott körláncz veszik körül, melynek északi és déli végét mintegy összeköti az oláhság. Többnyire ujabb jövevények ezek, mert a honfoglaláskori szlovén és morva elemek nagyobbrészt korán eltüntek vagy beolvadtak. Az északi szlávok közül a szlovákok, *tótok* (régen a magyaroknál minden szláv neve) terjednek el legnagyobb tömör tömegben az északi felföldön, annak keleti részén ruthénekkel váltakozva, majd felváltva ezek által; aztán foltonkint leereszkednek az alföldre (kivált Békésbe) s a délvidékre is. Számuk különösen a huszsziták és cseh portyázók által szaporodott és folyton növekszik, kiváltképen a németek rovására. A tótok a cseh-morva törzs közel rokonai. Rendesen magas termetüek, szálasak, széles arczuak, kiálló pofacsonttal; többnyire szőke hajukat hosszura növesztik, de bajuszt s szakált nem viselnek. Daróczposztóból való öltözetüket széles bőr tüsző, nagy karimáju kalap és bocskor egésziti ki. A leányok szeretik a hímes czifraságot. Északibb vidékeken zabkenyérrel és burgonyával táplálkoznak, szegénységüket fokozza a pálinkaivás. Lakásuk silány. Jámbor, vallásos, szelid, alázatos, csendes emberek, de gyakran álnokok, makacsok és hevültökben házsártosok. Énekeik többnyire méla dallamúak. Kissé nehézkes felfogásuak, de minden munkára alkalmasok és szorgalmasok. Legszivesebben barom- s juhtenyésztéssel foglalkoznak; az alföldre aratni járnak. A házi iparban nagyon ügyesek, a

Digitized by Google

nők himzései hiresek, a férfiak sok fatárgyat készitenek és tutajoznak és mint vándoriparosok az egész világot bejárják. Az Amerikába kivándoroltak is nagyrészt hazatérnek keresményökkel. Általán hazafias érzelmüek; de a kaputos panszláv bujtogatóknak néhol sikerült elámitani az egyszerü népet.

A *ruthének* (rusznyákok, oroszok, kis-oroszok, ruszinok) a XIV. és XVI. században kerültek az északkeleti felföldre, hol sokáig nomád pásztor-életet éltek. Területök nyugati szélén németeket olvasztottak magukba, viszont sokan eltótosodtak; délnyugaton pedig megmagyarosodtak. Bács-Bodrog és Szerém vármegyében is vannak telepeik. Többnyire kis termetüek, gyönge testalkotásuak; sovány táplálkozásuk burgonya és tengeri; szeretik a pálinkát, silány kunyhókban laknak, gyakran egy hajlék alatt barmaikkal. Nagyon szegények, kevésbbé müveltek, de jó érzelmüek. E jóravaló, de felette elhanyagolt népfaj több gondozást és jobb sorsot érdemelne.

Az északi szlávok közül Szepes és Sáros vármegyékbe a XVI. században *lengyelek* is jutottak, a kik majdnem egészen elvegyülnek a róm. kath. tótok közt. *Csehek* is fordulnak elő csoportosan, nagyobb ipartelepeken, pl. Krassó-Szörény vármegyében.

A délszlávok közül kiválnak — már a külön autonomiáju Horvátország miatt is — a *horvátok*, kik a *szerbekkel* együtt a VII. században a Kárpátok északi lejtőiről költöztek a Száván túlra és később a Dráva-Száva közét szállották meg. A horvátok és szerbek közel rokonok, mindig szomszédok voltak, együtt költözködtek, vegyesen laktak, sokat keveredtek, ugy hogy most már inkább csak vallásra különböznek egymástól; a horvátok római katholikusok, a szerbek pedig — kivéve a Verőcze, Pozsega, Szerém és Bács-Bodrog vármegyékben lakó rom. kath. sokáczokat és bunyeváczokat — görög keletiek. Horvátok Magyarországon 180,000-en vannak, szerbek majdnem 500,000-en; Horvát-Szlavonországban czélszerünek látták a népszámlálásnál összefoglalni e két népelemet, együtt több mint 1.900,000-en vannak. Horvátországban három nyelvjárást

Digitized by Google

különböztetnek meg, a *mi?* kérdő szócskának *kaj, cso* és *sto* ejtése szerint. A kajkavácz nyelvjáráshoz az északnyugati, a csokaváczhoz a tengermelléki, a stokaváczhoz a keleti vidékek (és Bosznia, Herczegovina, stb.) tartoznak. E nyelvterületek néprajzilag is különböznek. A horvátok Horvát-Szlavonországon kivül tömegesebben még a Zala vármegyei Muraközben laknak. A szerbek a horvát-szlavonországi vármegyékben (Varasdot kivéve) vegyesen laknak a horvátokkal, Lika-Krbava vármegyében és a Szerémségben többségben vannak. Nagyobb számban vannak még Bács-Bodrog, Torontál és Temes vármegyékben. — Az északnyugati horvát-szerb középtermetü, többnyire szőke; nyájas és őszinte; földje termékeny. A tengermelléki zömök, a hegyek felé szálas; nem élhet meg sziklás talajából, melyet nagyrészt a nők mivelnek, mig a férfiak mint tengerészek, vagy nyáron mint kőmunkások idegenbe járnak. Nagyon szorgalmasok, vallásosok, józanok; fő eledelök a polenta és sült hal. A stokaváczok többnyire erősen barnák; szeretik a kényelmet. — A délszlávok részben még házközösségben patriarchális életet élnek; különösen a nők nagyon munkások, korán is vénülnek. Népköltésök igen gazdag; az ősi szokásokhoz, a nemzeti intézményekhez ragaszkodnak; vendég- és szabadságszeretők, de nem igen türelmesek és politikai gondolkozásuk nem mindig józan és méltányos.

A délszlávokhoz tartoznak még a Vas és Zala vármegye nyugati részén lakó *vendek* és a XIV. század óta jött Temes vármegyei *bolgárok*. Ezek különösen ügyes kertészek, szorgalmasok, de nem ragaszkodnak lakó helyökhez. A hegyi vidéken oláhokkal vegyült krassován bolgárok nem olyan rendesek és tiszták, mint a sikságiak.

Valamint a bolgárok eredetileg nem voltak szláv faj, ugy az *oláh* (rumén) nép sem elrómaisodott dák, hanem a Balkánban keletkezett, s csak a XII. század óta szivárgott be Erdélybe. Kezdetben a hegyekben kóboroltak pásztorkodva, később részben leszállottak a völgyekbe mint jobbágyok és szolgák és elterjedtek a szomszédos vidékeken is, aztán nagyon elszaporodtak és más elemeket is (pl. Hunyad vármegyében magya-

Digitized by Google

rokat) magukba olvasztottak. Az ország egész keleti részén el vannak terjedve. Nemzeti nyelvöket az egyházban a régi szláv lithurgiával szemben az erdélyi fejedelmek érvényesitették. A hegyi lakók, kivált az erdélyi érczhegységben a némelyek által székelyeknek tartott móczok magas termetüek, hosszukás arczuak, szőkék, komolyak, munkásak, ügyesek, élelmesek; az erdélyi folyók mellékein lakók barnák, gömbölyü arczuak, vidám természetüek, kevésbbé serények; az anya-országiak többnyire zömök termetüek, széles arczuak, sötét hajuak. A nők általában gyöngéd alkatuak, karcsuk, finom arczuak, csinosak, de hamar vénülnek; igen dolgosak. Az oláh nép többnyire szivós, nyakas természetü, szokásaihoz, nyelvéhez nagyon ragaszkodó, más nyelvet nem igen tanul, más faju iránt bizalmatlan, türelmes de haragtartó, személyes büszkesége és bátorsága nem nagy, de bőszültségében romboló; gyakran könnyelmü és kevés igényüségénél fogva földi dolgok iránt indolens, de vallásos és szertartásos. A köznép lassan halad a müveltségben, pedig sok szép tehetsége és jó tulajdonsága van. Papjaiban és vezetőiben való nagy bizalmát saját kárára gyakran kizsákmányolják haszonleső izgatók. Ha az oláhság összesége egyszer felismerendi leglényegesebb létérdekeinek a magyar nemzettel való közösségét, ennek nagy segitségére lehet keleti kulturmissiójában.

A Fiumében uralkodó, a velenczei tájszólást beszélő *olaszok* kevés számu, de városuk fontosságánál fogva jelentékeny elem

Még három népelemről kell megemlékeznünk, melyek nem birják ugyan, vagy nem teljesen, a külön nemzetiség főcriteriumát, a saját anyanyelvet, de a melyeknél ennek helyében a származás határozott néprajzi jellegzetességben mutatkozik. A többi hazai népekkel szemben ezek három ázsiai nép- és nyelvcsalád képviselői: az ind czigányok, az eráni örmények s a sémi zsidók.

A hazai *czigányok* fele részénél még megvan a külön nemzetiségnek nálunk elismert fő ismertető jele, a czigány nyelv, de a többi is ezzel együtt nem vetkőztette le a czigány ethnikum jellemző vonásait. Tömegesebben a XV. század

Digitized by Google

elején jöttek hazánkba. Az 1893-iki czigány összeirás alapján a czigányok száma Magyarországban (a mellékrészek nélkül) közel 300.000-re tehető (köztük 10.000 vándor). Egy részök vas- és famunkával meg vályogvetéssel foglalkozik. Az egész világon itt jutottak a legnagyobb jelentőségre azzal, hogy a nemzeti életnek némi tényezői lettek, mint a magyar zenének mintegy letéteményesei. Ez némely musikologban azt a merőben téves nézetet keltette, hogy a czigányok a magyar zene megteremtői. E fajban sok tehetség és jó tulajdonság hever parlagon, a mit okszerü rendezés gyümölcsözővé tehetne, egyuttal megmentvén a magyarság számára ezt az elolához odásnak indult, néprajzilag rejtvényes népséget, melynek tudományos tanulmányozása és társadalmi javitása érdekében halhatatlan érdemeket szerzett József főherczeg.

Örmény telepek nyomaira már az Árpádok alatt találunk (pl. Esztergomban). Pár ezernyi csoportjuk a XVII. században jött Moldva felől Erdélybe, s most főkép Szamosujvártt és Erzsébetvárosban laknak. Kereskedésben ügyes, derék, intelligens elem, mely egészen megmagyarosodott; de van még némely sajátos anthropologiai vonása és részben örmény katholikusnak vallja magát, a többi rom. katholikus.

A *zsidók* egy részének héber-német jargonja nem tekinthető külön anyanyelvnek; a zsidóság régóta nem nemzetiség, hanem hitfelekezet. De épen vallási okokból való zárkozottsága tartotta fenn e fajt s őrizte meg anthropologiai és néprajzi typusa sajátságait. A zsidó termete többnyire nyulánk, testalkota gyönge, vonásai élesek, haja fekete, orra hajlott, nagy szeme élénk, melle szük, végtagjai hosszuak. A zsidó rendesen mozgékony, tevékeny, nagy tehetségü és még nagyobb élelmességü, józan, önmegtagadó, szivós, kizárólagos. Már első királyaink idejében voltak itt zsidók; talán a magyarokkal is jöttek. Csekély halandóságuknál s külföldről való beözönlésöknél fogva nagy mértékben szaporodnak; a Galicziával szomszédos keleti vármegyékben, továbbá Ugocsa megyében és — a fővárosban lakók nagy, (a világon a legnagyobb), tömege miatt. — Pest vármegyében is számuk meghaladja az

Digitized by Google

osszes lakosság 10%-át; **Erdély** keleti és déli vármegyéiben és Horvát-Szlavonországban alig fordulnak elő. Összes számuk $^3/_4$ **millióra** rug; jó $^3/_5$ részök magyar anyanyelvü, kis $^2/_5$ német; a többi vegyes. Mint kereskedők jelentékeny nemzetgazdasági tényezők; üzérkedésöket nem tartják mindig feltétlenül szolidnak. Mint földbirtokosok rendesen igen okszerü belterjes gazdálkodást folytatnak, mint bérlők kevésbbé. A polgári házasság meg fogja szüntetni a zsidók zárkozottságát, el fogja mosni faji különlegességeit és sok birtokot vissza fog juttatni az államalkotó elem tulajdonába. A kettő közti ellentétes érdekek kiegyenlitéséről igy nyilatkozik Keleti Károly: «A magyar és zsidó vegyülékben általán oly fajt nyernénk a hazának, mely minél jobban elszaporodik, annál inkább biztosithatna bennünket is az ország fennmaradása iránt. Ha értelem és erő, munkaképesség s mozgékonyság egyesül, legjobban vegyülnek az elemek arra nézve, hogy derék és gazdag, erős és hatalmas nemzet lakja az országot.»

Méltóbb szavakkal nem zárhatnók be rövid ismertetésünket.

Digitized by Google

NEMZETISÉGI VISZONYOK.

Magyarországot nem egynyelvü nép lakja. Itt is, mint Európa többi országaiban, különböző népfajok rétegei halmozódtak egymás fölé. Az a nép, melytől ez a természettől megáldott föld nevet nyert, nemcsak államalkotó tehetségével tünt ki, hanem politikai érettségével is. Sohasem helyezkedett a faji kizárólagosság szük álláspontjára, hanem az idegen fajok derekabbjait mindég örömest fogadta magába. Ez volt titka nagy assimiláló képességének s közvetve annak, hogy a legmostohább viszonyok közt, annyi sorscsapás alatt fenn tudta magát tartani. A faji kiválás a különböző néptörzsekből egy erős, kiváló tulajdonokban gazdag, s minden viharral daczolni képes nemzetet alkotott.

Megtelepülése után épp oly gyorsan olvasztotta magába az itt talált szlovén törzseket, mint a nyugati gyarmatosokat, melyek kisebb-nagyobb rajokban már első királyaink korában kezdtek beszállingózni. Még könnyebben ment a kunok, besenyők s más török népek beolvasztása, melyeknek pusztító betörései végre letelepüléssel s e féktelen néprajok polgárosításával végződtek.

Az államalkotó magyarság nagy assimiláló képessége daczára azonban hazánk sohasem volt egynyelvü ország. Nagy nemzeti szerencsétlenségek, hosszu népirtó harczok népünket többször megritkitották s az idegen elemek betelepitése sokkal erősebb volt, semmint a magyar nemzetnek ideje és alkalma lett volna azokat magában felolvasztani.

Digitized by Google

Különösen megrontotta nemzetiségi viszonyainkat a törökkel folytatott háromszázados küzdelem s a másfélszáz évnél tovább tartott török hóditás. A magyar, megőrizve ősi hazájában szerzett pusztai hajlamait, a honfoglalás után főleg a legelőkben bővelkedő alföldi sikot szállta meg s a Dunántúl szelid, dombos vidékét. De a törökpusztitás vihara hazánknak kivált ezeket a részeit sujtotta és néptelenitette el, ennélfogva éppen a magyarság számereje szenvedett legnagyobb csorbát.

Magyarország alvidékeire a balkáni török hóditás szoritotta fel a délszláv néprajokat. Ebben az időben történt a Dráva és Száva közének elhorvátosodása. A török uralom alá került régi Horvátország lakói, az egykori Szlavonia (a mai Horvátország) területét kezdték ellepni, uj nevet adván a földnek. A régi Szlavonia elnevezés a drávántúli magyar vármegyékre — Pozsega, Szerém, Valpó, Verőcze — vitetett át, melyeket a XVII. század végén, a török uralmának megtörése után, szerb bevándorlók árasztottak el épugy, mint Bács megyét s a Tisza-Maros szögének jelentékeny részét.

Azokban a küzdelmekben, melyeket a magyar nemzet a XVII. század végén s a következő század elején alkotmányos szabadságáért folytatott, a szerbek mindig készséges eszközei voltak az udvari politikának, miért számos kiváltságokban és kedvezésben részesültek. Ez magyarázza nagy elterjedésüket az alvidéken, mig a magyar nép, mely Bocskaytól II. Rákóczy Ferenczig mindig ott küzdött a nemzeti ügy és vallás-szabadság zászlója alatt, mint rebellis és protestáns az udvar által lehetőleg háttérbe szorittatott. Bármennyire megfogyott is a magyarság az évszázadokig tartó küzdelmekben, hazánk elpusztult részeinek betelepitését a magyarságra nézve mégis sokkal kedvezőbben lehetett volna végrehajtani, mint a hogy az történt. De a kormány czélja nem a magyarság megerősitése, hanem inkább ellensúlyozása volt más népfajok által.

Már a XVIII. század első felében megindult a gyarmatositás a nyugati német tartományokból, s a század második felében még nagyobb arányokat öltött. Ennek köszönhetjük hazánk közepén és alsó részében azokat a virágzó

Digitized by Google

német községeket, melyek lakói nemcsak szorgalmukkal, hanem a magyar haza szeretete által is kitünnek. A nyugati határmegyékben lakó németek az osztrák tartományokból szivárogtak a folytonos háborukban megritkult magyar és besenyő határlakosok helyére. Régibb lakosai e földnek az erdélyi szászok, kiknek nagy része II. Géza alatt (a XII. században) telepedett le, továbbá a felső-magyarországi németek; de az ellenreformátió korában erősen megindult ez utóbbiak elszlávosodása, s a német és magyar elem rovására a tótság kezdett terjeszkedni.

A honfoglalás korában itt talált szláv elem, a szlovén, egészen beleolvadt a magyarságba. A mai felvidéki tótság sokkal később, a husszita háboruk után kezdett beszivárogni Cseh és Morvaországból, utóbb Galicziából is. A felvidéki tótság viszont a törökök kiüzetése után, az Alföld lakatlan vidékeire bocsátott kisebb-nagyobb rajokat, melyek egy része ma már nyelvben, viseletben egészen magyarrá vált. A ruthének, vagyis kis oroszok, a XIV. században telepedtek meg Munkács környékén, számukat későbbi bevándorlások is szaporitották.

Az oláhok, amint történeti kutatások megdönthetlenül bizonyitják, szintén nem őslakói e földnek. E népfaj bölcsője Trácziа és Maczedonia volt s csak a XIII. század óta kezdtek lassan, zajtalanul, mint pásztorok az erdélyi hegyekben terjeszkedni. Idők folytán a völgyekbe is leszálltak, s nem csak az ott talált szláv elemet olvasztották magukba, hanem a magyarok és szászok közül is sokat elolásitottak. A Tisza-Maros szögében a törökök kiüzetése után fészkelték meg magukat.

A kisebb népelemek közül megemlitendők még a czigányok, vendek, bolgárok, de ezek az eddig felsoroltakkal fontosságra egyáltalán nem versenyezhetnek.

Az uralkodó magyar faj egyik főjellemvonása kezdettől fogva a nagy türelmesség volt a más ajkuakkal szemben. Azokat, akik önként olvadtak át, szivesen fogadta magába, de erőszakkal sohasem magyarositott. Ezt a szabadelvü ha-

Digitized by Google

gyományt követte 1867 óta is az ujabb magyar politika. Az 1868. évi XLIV. törvényczikk, az ugynevezett nemzetiségi törvény, politikailag csak egy nemzetet ismer ugyan el, az osztatlan, egységes magyar nemzetet, melyhez a haza összes polgárai tartoznak, tekintet nélkül nyelvükre és hitfelekezetükre nézve; de máskülönben a különböző nemzetiségeknek nyelvük használatában és kulturájuk kifejtésében teljes szabadságot biztositott.

Mindazáltal bizonyos átalakulási folyamat nyelvi tekintetben is érvényesült. Ez, általánosságban a magyarságnak vált előnyére; de az ellenkezőre is találunk példákat, főleg Felső-Magyarországban és az erdélyi részekben, nem egyszer éppen a magyar értelmiség közreműködésével. A vallási türelmetlenség korában sok magyar földbirtokos űzte el magyarajku protestáns jobbágyait s telepitett helyettük katholikus tótokat; Erdélyben pedig a nyakas, önérzetes magyar jobbágyokat örömest cserélték ki a földesurak földig alázkodó oláh jobbágyokkal.

Magyarország népének nyelvi alakulását, bár fővonásaiban jól ismerjük, számszerű adatokkal nem kisérhetjük nyomon. Az első megbizható tájékoztatás 1840-ből származik, régi jeles statisztikusunktól, Fényes Elektől, ki egyházi névtárakból jegyezgette ki nagy fáradtsággal a nemzetiségi adatokat, és pedig, amint a későbbi népszámlálások mutatják, meglepő pontossággal. Az ő adatai szerint, a mondott évben a Magyarbirodalom népessége nem ütötte meg egészen a 13 milliót s nemzetiség szerint következőleg oszlott meg:

	összesen	%
Magyar	4,812.759	37·37
Német	1,273.677	9·89
Tót	1,687.256	13·10
Oláh	2,202.542	17·10
Horvát	886.079	6·88
Rácz	828.365	6·43
Sokácz	429.863	3·34
Ruthén	442.903	3·44
Vend	40.864	0·32

	összesen	%
Bolgár	12.000	0·09
Montenegrinus	2.830	0·02
Örmény	3.798	0·03
Görög	5.630	0·04
Franczia	6.150	0·05
Clementinus	1.600	0·01
Zsidó	244.035	1·89
Összesen	12,880.406	100.00

Digitized by Google

E kimutatás a részletezésben sokkal tovább megy, mint későbbi felvételeink. A horvát-szerb népcsalád egyes törzseinek külön kimutatása azonban nem gátolja az összehasonlitást; nagyobb baj, hogy a zsidókat, kik külön nemzetiséget akkor sem képeztek, hanem nyelv szerint túlnyomólag a németek, kis részben a magyarok közé tartoztak, külön nemzetiség gyanánt tüntette föl.

Mellőzve a későbbi népszámlálások és combinatiók absolut számait, csak a legutolsó hiteles összeirás, az 1890. évi népszámlálás eredményét kivánjuk bemutatni, és pedig különkülön a Magyarbirodalom egyes alkatrészei szerint.

	Magyarország		Fiume		Horvát-Szlavonország		Magyarbirodalom	
	összesen	%	összesen	%	összesen	%	összesen	%
Magyar	7356874	48·61	1062	3·60	68794	3·15	7426730	42·81
Német	1988589	13·14	1495	5·07	117493	5·37	2107577	12·15
Tót	1896641	12·53	24	0·08	13614	0·62	1910279	11·01
Oláh	2589066	17·11	13	0·04	2826	0·13	2591905	14·94
Ruthén	379782	2·51	4	0·01	3606	0·17	383392	2·21
Horvát	183642	1·21	10770	36·52	1359588	62·19	1554000	8·96
Szerb	495105	3·27	28	0·10	562131	25·71	1057264	6·09
Egyéb	243795	1·62	16098	54·58	58358	2·66	318251	1·83
Össz.	15133494	100·00	29494	100·00	2186410	100·00	17349398	100·00

Ez csak a polgári népesség. A katonasággal együtt a magyar ajkuak száma 7·5 millióra rúg. Absolut többséget ugyan egyetlen nemzetiség sem képez; de a magyar ajkuak viszonylagos túlsúlya igen erős nemcsak a magyar anyaország, hanem az egész Magyarbirodalom népességében is. A közvetlen utána következő három legnagyobb nemzetiség együttvéve sem éri el, sőt a magyar anyaországban négy sem.

Már a magyarságnak ez a számbeli túlsúlya s a nem magyar ajkuaknak több apró töredékre való szétporlása parancsolja, hogy ez a föld más, mint magyar nem lehet. De a magyarságnak e számbeli túlsúlya nem képezi egyetlen jogczimét arra, hogy vezérszerepet játszék a nevéről nevezett országban s saját egyéniségének, kulturájának bélyegét nyomja e földre. Ott van háta mögött az ezredéves tör-

Digitized by Google

téneti mult, mely megadja fő jellemvonását az itteni összes viszonyoknak. Figyelembe veendő a magyar faj államalkotó és államfentartó tehetsége is, a melyet annyi nehéz körülmény között mindig fényesen bebizonyitott. Nem szabad továbbá feledni, hogy a földbirtok túlnyomó részben magyar kézben van s hogy az az osztály, mely az ipart és kereskedelmet tartja kezében, vagy teljesen magyarrá vált, vagy gyors léptekkel halad a magyarosodás utján s a magyar államesmének tántorithatlan hive.

Emlitenünk kell különösen a magyar elemnek a hazai értelmiségben elfoglalt állását. Mig az anyaország összes népességében a magyar anyanyelvüek 48·61%-ot foglalnak el, addig ugy a gymnásiumok, mint a reáliskolák tanulói közt 74%-kal szerepelnek. A magyar után mindjárt a német ajkuak következnek, amott 12, emitt 22%-kal; ugy, hogy a magyar és a német, e két fő államfentartó elem hazánkban, az összes középiskolai tanulóknak 87·29%-át teszi. A reáliskolákat csaknem kizárólag magyarok és németek látogatják, ezeken kivül ez oláhok csak 2, a tótok és horvát-szerbek pedig csak egy-egy százalékkal részesülnek. Valamivel nagyobb a gymnásiumokban a más ajkuak aránya, az oláhoké 7, a tótoké-ruthéneké 4, a horvát-szerbeké 2, az egyéb ajkuaké egy százalék.

De az értelmiségi osztályba nemcsak a fiatal nemzedékben erős a magyar elem, hanem a felnőttek között is. Ime az arányszámok az 1890. évi népszámlálás adatai szerint:

	Az értelmiségi keresetüek közt	Az őstermelésnél alkalmazott értelmiségben	A bányászat, ipar és forgalomnál értelmiségben
Magyar	58·64%	76·55%	73·89%
Német	18·62 «	16·11 «	20·40 «
Tót	12·20 «	3·17 «	1·57 «
Oláh	5·42 «	1·09 «	0·96 «
Ruthén	0·54 «	0·10 «	0·08 «
Horvát	1·15 «	0·09 «	0·30 «
Szerb	2·27 «	0·63 «	0·86 «
Egyéb	1·16 «	2·26 «	1·94 «

Digitized by Google

Az értelmiségi osztályban három nemzetiség válik ki, a magyar, német és a tót, de az utóbbi csakis a tulajdonképeni értelmiségi keresetüek közt, mert az őstermelésnél, valamint az ipar- kereskedelmi foglalkozásoknál alkalmazott értelmiség között már nagyon háttérbe szorul. Feltünő viszont, hogy a magyar elem a tulajdonképeni értelmiségi osztályban szerepel kisebb arányban, mint akár a középiskolai tanulók, akár az egyes gazdasági ágak értelmiségében. Ez a tótságnak imént említett erős térfoglalásán kivül a görög keleti s részben görög katholikus egyházak sajátszerü, a magyarsággal ellentétes irányában rejlik. A magyar nyugotról kapta a kereszténységet; szenvedélyesen ragaszkodott a római katholikus egyházhoz, s midőn később a protestantismus felé hajlott, akkor is csak a nyugoti eszméket fogadta magába. Egész civilisátiójával a nyugati polgárosodáshoz simult, mi alig áthidalható ellentétet emelt közte és a keleti egyházak között. Innen van, hogy az utóbbiak legtávolabb állnak a magyarságtól s kivált nagyszámu papságuk, nyelvi tekintetben is külön áll az uralkodó magyar fajtól. Ez csökkenti a magyar anyanyelvüek számarányát az értelmiségi keresetüek között, valamint az oláh ajku néptanitók tetemes száma. Kitünik ez, ha az értelmiség összes számán belül az egyes kereseti ágakat tekintjük. Az egyházi szolgálatban a magyar elem csak 52·24%-ot foglal el, a tanügyben is csak 64%-ot, ellenben a törvényhozás, igazságszolgáltatás, közigazgatás, az irodalom és művészet s a tudományos és egyéb közérdekü társulatok és intézetek csoportjában a magyar anyanyelvüek számaránya 79 és 93% közt váltakozik.

A felsorolt tényezőkön kivül a magyarságnak nagy ereje rejlik földrajzi fekvésében is. Magyarország elipsis alaku; a magyarság összefüggő nagy tömege szintén elipsis alakban, két végével kissé délnyugatnak és északkeletnek fordulva, fekszik végig az ország közepén, annak mintegy magvát képezve. Kisebb tömege délkeleti határainkon helyezkedik el, de nem egészen különválva, mert az ugynevezett székelységet a magyar nyelvszigetek szakadatlan lánczolata köti össze a nagy magyar

Digitized by Google

nyelvterülettel. További előnye a magyarságnak, hogy a gazdag Alföldet és a termékeny dombvidékeket lakja, ahol a népesség sokkal gyorsabban fejlődik, mint a mostohább hegyvidéken.

Elősegiti a magyar elem fejlődését az ország népének vándor mozgalma is. Ha a földrajzi irányt tekintjuk, amint a népszámlálási adatok igazolják, a lassu belső vándorlás északról dél felé tart. Az északi felföld megyéinek többnyire tótajku népessége lassan az ország közepe felé szivárog, mig a Duna-Tiszamelléki magyarság rajai az alvidéket gyarmatositják. Ennek az a következménye, hogy a felföldről leszállingózók a magyarság nagy tömegében rövid időn teljesen feloldvadnak, mig a magyarságnak az alvidék felé huzódó rajai a magyar nyelvhatárt tolják folyvást előre délen, hol a török uralom után többnyire idegen ajkuak telepittettek le.

Népünk belső vándormozgalmának másik főiránya a vidékről a városok felé halad. Természetesen az ország fővárosának legnagyobb a felszivó ereje, de többé-kevésbé a helyi központok is ugyanily hatást gyakorolnak a körülöttük fekvő vidékre. Ez is nagyon figyelemreméltó mozzanat, mert a városi népességben a magyar elem jóval nagyobb, mint a vidéki népességben. Mig ugyanis az összes népességben a magyar anyanyelvüek csak 48·60%-kal szerepelnek, a törvényhatóságu városok lakosai közt 66·77, a rendezett tanácsu városok népességében pedig 69%-kal. Még nagyobb a különbség, ha nem az anyanyelvet, hanem a magyarul tudást tekintjük. Ekkor azt látjuk, hogy városi népességünknek már 80%-a beszél magyarul s ez az arány a városokban található kulturintézmények hatása alatt évről-évre emelkedik.

Az előadottakkal a hazai nemzetiségeknek nemcsak jelenlegi számarányát ismertettük meg, hanem egy pár vonással a fejlődés főbb irányát is megjelöltük. Röviden azonban a különböző nemzetiségek számszerű szaporodásáról is meg kell emlékeznünk. A Fényes-féle 1840-diki adatokkal csak ugy lehetséges az összehasonlitás, ha a zsidókat, kiket ma már csak vallásuk különböztet meg e hon többi lakosaitól, arányosan felosztjuk. Ez nem jár nehézséggel, mert 1840-ben a

Digitized by Google

magyarországi zsidóság túlnyomó többségének anyanyelve a német volt, csak az alföldön és a Dunántúl magyar vidékein régen megtelepedett kis töredéke volt a magyar. A 244 ezer zsidó közül 200 ezret bizvást vehetünk németnek s csak 44 ezret magyarnak; a többi nemzetségekre elenyészőn csekély szám esett. E kis helyesbítés megtétele után azt látjuk, hogy az egész Magyarbirodalomban a magyar anyanyelvüek 50 év alatt 52·92%-kal, a németek 43·03%-kal, a horvát-szerbek 21·62%-kal, az oláhok 17·61%-kal, a tótok pedig 13·22%-kal szaporodtak. A magyarok szaporodása tehát minden más nemzetiségét erősen felülmulja. Alig lehet itt azt az ellenvetést tenni, hogy a régi adatok, mint magánadatgyüjtés eredményei nem birnak kellő hitelességgel. Fényes, a magyarság 1840-diki létszámát a valóságnál kevesebbnek aligha vette, inkább a németeknél követhetett el némi hibát, a honnan magyarázható a német ajkuaknak aránylag szintén nagy szaporodása; daczára, hogy a lefolyt ötven év alatt a zsidó felekezetüeknek több mint fele németajkúból magyarrá vált. De eltekintve e régi adatoktól, két egészen azonos elv szerint végrehajtott népszámlálás eredményét is összehasonlithatjuk, melyről tudjuk,hogy távol minden irányzatosságtól, a részrehajlatlan igazságnak legszigorubb szem előtt tartásával készült.

A különböző nemzetiségek szaporodását 1880-tól 1890-ig a Magyarbirodalom egyes alkatrészei szerint részletezve, a következő kimutatás tünteti fel:

	Magyarországban	Fiumében	Horvát-Szlavonországban	Magyarbirodalomban
Magyar	14·89	177·28	66·10	15·22
Német	6·35	67·04	41·32	7·86
Tót	2·22	—	49·96	2·45
Oláh	7·74	—	38·25	7·77
Ruthén	7·52	—	27·23	7·68
Horvát-szerb	7·40	34·78	12·23	11·01
Vend	12·09	27·06	4·40	10·67
Örmény (—)	43·72	—	— (—)	43·72
Czigány	16·31	—	40·52	17·33
Egyéb nyelvü	20·57	40·09	79·92	34·05
Általában	10·23	40·57	15·53	10·91

Digitized by Google

Mellőzve a kisebb nemzetiségeket, itt is a magyar anyanyelvüek szaporodása válik ki. A tót alig szaporodott, az oláh, ruthén és horvát-szerb a magyar anyaországban csak mérsékelten. A két utóbbi népfaj szaporodását azonban az egész Magyarbirodalomban, a Horvát-Szlavonországban elért kedvező szaporodás tetemesen emeli. Érdekes a magyar elem rendkivüli szaporodása a Dráván túl, mit az anyaországból Szlavoniába irányuló erős bevándorlás okoz.

Bár Magyarországban a magyar elem kedvező szaporodási arányát némileg az assimilatió is előmozditja; tévedés volna annak túlságos jelentőséget tulajdonitani. A magyarság főleg saját belső propogativ erejéből szaporodik, s a fajunk terméketlenségéről elterjedt hirek az egy pár évtizedre visszamenő népmozgalmi adatok alapján hiu mesének bizonyultak. Igaz, hogy hazánk népessége a multban lassan fejlődött; de ez, részint a climatikus, részint a gazdasági s a kettő okozata gyanánt tekinthető közegészségi viszonyokból magyarázható, melyek népfajra való tekintet nélkül éreztették kedvezőtlen hatásukat. A születési szám éppen a legmagyarabb, mondhatni a tiszta magyar megyékben igen magas s ha a gyermekjárványok meg nem tizedelik a fiatal sarjat, oly nagy természetes szaporodás mutatkozik, minőre a nyugot-európai államokban nincs példa. Nem ritka eset, hogy egy-egy magyar megyében 1000 lélekre 50—60 születés is esik s az évi szaporodás meghaladja a 2%-ot, sőt volt rá példa, hogy 2·66%-ra rugott. Ily körülmények közt csak teljesen tájékozatlanul lehet a magyar faj terméketlenségéről beszélni.

Nem érdektelen az anyanyelvnek a hitfelekezetekkel való összehasonlitása. A magyar ajkuaknak — az egész Magyarbirodalom népességét véve — 56·85%-a római katholikus, 29·26%-a református, 6·12%-a zsidó, 4·18%-a ágostai, 2·42%-a görög katholikus. A görög keleti vallásuak csakis 0·26%-át teszik. A németajkuak három felekezet közt oszlanak meg, 67·28%-uk római katholikus, 19·66% ágostai, 11·49% zsidó. Az oláhok két felekezet között, 61·90%-uk görög keleti, 37·46%-uk görög katholikus. A ruthének csaknem kivétel

Digitized by Google

nélkül görög katholikusok, a szerbek görög keletiek, a horvátok pedig mindnyájan a római kath. egyház hivei.

Ha viszont azt tekintjük, hogy a különböző egyházak kebelében mily helyet foglalnak el az egyes nemzetiségek, azt látjuk, hogy legmagyarabb az unitárius és a református egyház. Ezek hiveinek a magyar anyaországban 98·33, illetőleg 97·89%-a magyar anyanyelvü. A zsidóknak nyelvre 63·78, a római katholikusoknak 57·53, az ágostaiaknak 26·24, a görög katholikusoknak 10·83%-a magyar, a görög keletieknek ellenben csupán csak 0·92%-a.

A nemzetiség és anyanyelv fogalma nem fedi ugyan egymást tökéletesen, de nagyon megközeliti. Népszámlálásaink azonban az anyanyelven túl, még a beszélt más nyelveket is tudakolták. A magyar nyelvüeknek 81·40%-a csak magyarul beszél; németül 10·65%-a, de viszont a német anyanyelvüeknek 25·16%-a beszél magyarul is. Igy van ez a többi nyelveknél is, a magyaroknak 3·65%-a beszél tótul is, 2·83%-a oláhul, 0·30%-a ruthénül, 0·28%-a horvátul, 0·49%-a szerbül; ellenben a tótoknak 12%-a, az oláhoknak 6·95%-a, a ruthéneknek 735·%-a, a horvátoknak 17·48%-a, a szerbeknek 11·12%-a magyarul is. Ekkép hódit a magyar elem nagyobb számával, culturájával s lassanként bekövetkezik az idő, midőn az állam nyelvét az ország minden lakosa beszélni fogja, a mi előmozditja a kölcsönös megértést s a különböző népfajoknak minden téren egyenlő érvényesülését és boldogulását, saját maguk és a közös haza javára.

Digitized by Google

A MAGYAR NÉP FOGLALKOZÁSA.

Egykoru feljegyzések tanusága szerint őseink, mielőtt a mai Magyarországot elfoglalták, majdnem kizárólag állattenyésztéssel foglalkozó népek voltak. Főképpen lovat, szarvasmarhát és juhot tartottak, melyeknek legeltetésére az őshazában, Lebediában, a Don és Dnieper közt elterülő sikságon, valamint Etelközben is, a Búg és Dnieszter vidékein dús legelők kinálkoztak. Könnyü sátrakban éltek s ha valamely vidéken állatjaikkal a füvet lelegeltették, sátrukat felszedve, nyájaikkal nomád-módra tovább vándoroltak, tavaszszal északra, őszszel délfelé vonulva. Mellékesen halászattal is foglalkoztak, a vadászatot pedig mint szórakoztató foglalkozást kedvelték. De a legfőbb szórakoztató s egyuttal hasznot hajtó foglalkozásuk a háboru volt, vagyis rabló-becsapások a szomszédos földmivelő népek földjére. Az ilyenkor ejtett hadi foglyokat nagyobbára mint rabszolgákat, pénzért eladták a Fekete-tenger partvidékein a rabszolga-kereskedést űző görögöknek, vagy becserélték egyéb szükségleti tárgyakért, többnyire fényüzési czikkekért, mert az elsőrendü szükségleteket az állattenyésztés, a halászat és vadászat ugyszólván valamennyit szolgáltatta: a hust és tejet, mely főtáplálékuk és italuk volt, a bőrt és prémet, melyből ruházatuk állott, s melyből sátraikat készitették. Földmiveléssel csak nagyon kevesen foglalkoztak s főképpen csak a nők; férfiak közül e munkára majnem kizárólag

Digitized by Google

a foglyul ejtett egyéneket alkalmazták, a kiket azonban mint rabszolgákat, csak igen kis számban tartottak meg maguknak.

A magyar nép az uj hazában is folytatta az ős hazában megszokott foglalkozásait s a Duna-Tisza sikságain, melyek állattenyésztésre különösen alkalmasak voltak, a magyarok a honfoglalás után évtizedeken keresztül sátorral és nyájjal éppugy jártak nomád módra fel s alá, mint azelőtt a Don és Dnieper vidékén, a halászatot és a kedvelt foglalkozást, a vadászatot is üzhették, mert a vizekben dús halászat kinálkozott s a sikságokat körülvevő erdős hegyek bővelkedtek vadakban. De a fő és legkedveltebb foglalkozása a férfi népességnek ekkor is a háboru volt, a melyből a honfoglalás első századában különösen bőven volt részük.

Lassan-lassan azonban a földmivelés is mind nagyobb tért hóditott. A honfoglalás alkalmával, s a későbbi külső becsapások és kalandos háboruk alatt ejtett hadi foglyokat most már rendszerint nem adták el rabszolgák gyanánt, hanem maguknak tartották meg s földet műveltettek velük; ekkor már nem emberekkel, hanem lovakkal kereskedtek, melyeket bolgároknak és görögöknek adtak el. A földmivelés terjedését az állandó letelepedés követte, mire nézve döntő volt egy pár súlyos vereség, melyet a becsapásaikat megunt s ellenállásra jól elkészült szomszéd népektől szenvedtek. E vereségek, melyek az örökös harczoktól és kalandos háboruskodástól a kedvet elvették, a magyar nemzet további fejlődésére nézve igen jelentékeny hatással voltak, mert a nép figyelmét befelé terelték, s a nemzetet ugy gazdasági, mint politikai tekintetben a benső consolidátio utjára vezették.

A harczok megszünte, a kereszténység terjedése mind jobban és jobban megnyitotta a határokat a nyugati műveltségnek. A hittéritőkkel együtt lovagok, iparosok és kereskedők nagy számban költöztek be Magyarországba, különösen németek és olaszok, a kik itt szivesen láttattak, részben a magyar nemesség közé felvétettek, részben számos iparágnak meghonositóivá lettek.

A szőlőmüvelés elterjedése is külső behatásokra vezethető

Digitized by Google

vissza. A honfoglaló magyarok ugyan már az országba való bejövetelükkor sok helyen találtak szőlőt, s több emlék maradt fenn arról, hogy őseink az itteni népektől hamar meg is tanulták a szőlőművelést, de általánosabban e foglalkozás mégis csak a 11. századtól fogva kezdett elterjedni, a midőn az Olaszországból nagy számban bevándorló hittérítő papok ujabb szőlőfajokat hoztak magukkal s az uj hittel egyidejüleg sok helyen a szőlőmivelés módjára is megtanitották a népet. A tatárdulás után, a mely alatt az ország szőlőinek jó része elpusztittatott, IV. Béla király a 13. század közepe táján a kiirtott szőlőknek ujból beültetésére olasz gyarmatosokat telepitett be. Ekkor vetették meg alapját a hires hegyaljai szőlőknek is, s a hegyaljai borok királya, a tokaji, csakhamar világhirre jutott, s az óta máig megtartotta világhirüségét.

A 13. században s még inkább a 14. és 15. századokban Magyarország cultura tekintetében alig állt hátrább, mint a többi nyugati államok. A culturával lépést tartott a foglalkozások sokfélesége és összhangja, s ámbár sok iparczikket s különösen fényüzési tárgyakat, finomabb posztót és drága szöveteket külföldről hoztak be, a hazai szükségleteknek nagy részét mindenkor a hazai termelés fedezte. Számos iparág nagy fejlettségre tett szert, különösen kiválók voltak a kard- és fegyverkovácsok, érczöntők és asztalosok; némely iparágak pedig, pl. az ötvösség egész művészi magaslatra emelkedtek. A kényelmes hintókocsikat nálunk találták fel s használatuk Magyarországon már a 15. század végén és a 16-ik elején széltében el volt terjedve, a midőn azokat a nyugati országokban még alig ismerték. A «kocsi» név, a mely a Komárom vármegyei Kocs község nevéből származott, a hol a hintós kocsikat először készitették, utóbb a legtöbb európai nyelvbe átvétetett.*

* A franczia irodalomban a kocsi név 1538-ban emlittetik először d'Avila-nak, egy Magyarországon utazott franczianak utleirásában. (Un chariot couvert qui se nomme en Hongrie coche; le nom et l'invention sont de ce pays.) A kocsi magyar eredetét bizonyitja Hortleder Frigyes 16. századbeli történetirónak «Vom Deutschen Krieg» czimü munkája is a melyben többi között olvasható: «Der Kaiser Karl V. legte sich, weil er's Podagra hatte, in einem ungrischen Gutschwagen schlafen.»

Digitized by Google

De nemcsak az ipar, hanem a kereskedés is nagy virágzásra jutott, még pedig a be- és kiviteli kereskedés mellett az átviteli kereskedés is, minthogy a nyugat és a kelet közti összeköttetésnek az ugynevezett levantei kereskedésnek tudvalevőleg Magyarország volt az országutja.

A 15. század második fele — Mátyásnak, az igazságosnak uralkodása — volt Magyarországon a renaissance korszaka. A szép fejlődést, a melyet Magyarország e korban elért, a szerencsétlen mohácsi ütközetet követő gyászos időben rohamos hanyatlás váltotta fel, a mely évszázadokra terjedt ki. Hazánk egyrésze közvetlen török uralom alatt, másrésze a Habsburgok és az erdélyi fejedelmek közt megosztva: az egész ország másfél századon keresztül folytonos harczok szintere volt, oly harczoké, melyek nemcsak a hatalomért és nemcsak a külellenséggel szemben, hanem igen gyakran a szabadságért, vallásért és nemzetiségért vivattak s igy annál gyászosabbak voltak, mivel azokban számos esetben honfi honfival állott szemben. Nem csoda, ha ily körülmények között a cultura s a gazdasági élet fejlődése megakadt, s az ipar, a mi csekély abból megmaradt is — eltekintve Erdélytől, a hol némileg mégis kedvezőbbek voltak az állapotok — majdnem kizárólag a felvidéki városokban huzódott meg.

A török uralom a 17-ik század végén megszünt, s a Magyarbirodalom ismét egy kézben, a Habsburgok uralma alatt egyesült. De e változás gazdasági tekintetben nem hozta meg a szükséges javulást. Az a körülmény ugyanis, hogy a király, mint alkotmányos uralkodó, Magyarországon csak az országgyülés hozzájárulásával vethetett ki adókat, hogy a nemesek nálunk nem adóztak, s hogy az országgyülések az adófizető néposztályok gazdasági erejét is uraik, a nemesek érdekében lehetőleg kimélni igyekeztek, az osztrák örökös tartományokban ellenben az uralkodó mint absolutistikus fejedelem maga állapithatta meg az adókat, párosulva a 18. századbeli államnak folyton fokozódó szükségleteivel s a gyakori háboruk által követelt pénzáldozatokkal: a király és az udvar részéről arra a törekvésre vezetett, hogy az örökös tarto-

Digitized by Google

mányok gazdasági fejlődését, különösen iparát és kereskedelmét Magyarország rovására mozditsák elő s Magyarországot az osztrák tartományokkal szemben mintegy gyarmati viszonyba hozzák, a mely minden feleslegét az osztrákoknak legyen kénytelen eladni s minden szükségletét az osztrák örökös tartományokból legyen kénytelen fedezni. Királyainknak mint egyuttal osztrák uralkodóknak e közgazdasági politikája, a mely II. Józsefnek 1785. deczember 30-án gróf Pálffy cancellárhoz intézett levelében leplezetlenül van feltárva és részletesen ki van fejtve, különösen a határvámok segitségével melyeknek megállapitása akkor középkori felfogás szerint királyi jognak tekintetett, az országgyülés gyakori panaszai és élénk tiltakozásai daczára, annyira sikerült, hogy Magyarország lassan-lassan teljesen elvesztette a török időkből még megmaradt csekély iparát is és teljesen őstermelő országgá lett.

Az 1848. törvényhozás megszüntette a nemesség kiváltságait s behozta nálunk is a közteher-viselést, az 1867-iki kiegyezés pedig, a melynek egyik feltétele gyanánt a magyar nemzet részéről az volt kitüzve, hogy Ő Felsége többi országaiban is parlamentáris kormányrendszer létesittessék, maga után vonta Ausztriában az alkotmányosság életbeléptetését, s ezzel a közteherviselést ott is az országgyülés hozzájárulásától tette függővé. Ezek folytán megszünt az ok és érdek, a mely addig a magyar nemzetnek az örökös tartományokkal szemben közgazdasági alárendeltségét követelte és az udvarnak erre irányuló közgazdasági politikáját, ha jogilag nem is indokolhatóvá, de erkölcsileg menthetővé tette, s most már az önrendelkezését visszanyert magyar állam élén Felséges királyával, szabadon érvényesitheti azon törekvését, hogy az országot a gazdasági egyoldalusságából kivetkőztetve, közgazdasági életünkben a szükségletek változatossága által megkivánt összhangot létrehozza. E tekintetben a haladás természetesen csak fokról-fokra, lépésről-lépésre történhetik. Százados mulasztásokat kell helyrepótolni, a mi a legnagyobb erőfeszités mellett is csak hosszabb idő alatt vihető keresztül. Innen van, hogy Magyarország ma is túlnyomólag őstermeléssel foglalkozó

Digitized by Google

ország, melynek összes népességéből mint alább látni fogjuk, körülbelül $^3/_4$ rész az őstermelő néposztályhoz tartozik.

A magyar nép mai foglalkozásáról az 1890. évi általános népszámlálás nyujtott részletes és pontos adatokat.

Valamely nép foglalkozási viszonyainak jellemzésénél az első kérdés, a melyre feleletet várunk, s a mely gazdasági szempontból igen nagy jelentőséggel bir, az, hogy a népességben mekkora részt képvisel a termelő, vagy más szóval *kereső elem*, s mily arány esik ezzel szemben azokra, a kik a nemzet termelő tevékenységében nem vesznek részt s mint *eltartottak* a keresők terhére élnek. Utóbbiak közé szokták sorolni nemcsak a teljesen foglalkozásnélküli egyéneket, mint pl. a gyermekeket, testi fogyatkozásban szenvedőket, aggokat hanem azokat is, a kiknek van ugyan foglalkozásuk, de olyan, a mely közgazdasági szempontból termelő foglalkozásnak nem tekinthető, tehát a tanulókat, a háztartásban foglalkozó nőket és a csupán háztartáskörüli és személyes szolgálati teendőket végző házi cselédeket is.

A kereső népességnek az összes népességhez való arányára különösen két körülmény bir döntő befolyással, ugymint a gyermekeknek és nőknek aránya az összes népességben s a gyermekeknek és nőknek részvétele a termelő foglalkozásokban.

Minél nagyobb valamely helyen a gyermekek és nők száma a felnőttekhez, illetve a férfiakhoz viszonyitva, annál nagyobbnak kell lennie a nem saját keresményükből élő, hanem családjuk terhére eltartott egyének számának is. Innen van, hogy a városokban, a hol a népességnek korcsoportjaiban a gyermekek tudvalevőleg kisebb arányban vannak képviselve, mint a vidéken, a keresők száma rendszerint kedvezőbb arányt mutat.

Még nagyobb fontosságu a keresők számarányára befolyást gyakorló másik körülmény, a gyermekek és a nők részvételének kisebb-nagyobb foka a termelő foglalkozásokban. Ez pedig függ egyrészt az égalji viszonyoktól, a melyek okozzák, hogy az ember testi fejlődése északon lassubb

Digitized by Google

menetü mint délen, függ az általános miveltségi viszonyoktól, sőt a népek faji tulajdonságaitól is, a melyek együttesen eredményezik a nőnek társadalmi állását s helyzetét a családban és a gazdasági életben. Ezen általános tényezőkkel függ össze, hogy a kereső népesség arányszáma a különböző nemzeteknél igen nagy eltéréseket mutat s hogy az arány északon rendszerint alacsonyabb mint délen. Az egyik szélsőséget Svédország, Norvégia és Dánia képviselik, a mely országokban a népességnek csak egy harmada sorozható a keresőkhöz, a másik végletet Olaszországnál tapasztaljuk, a hol a keresők a lakosságnak több mint felét teszik, a mi más szóval annyit jelent, hogy a mig az emlitett észak-európai országokban egy-egy kereső egyén saját magán kivül 2 más egyént kénytelen eltartani, Olaszországban minden kereső személyre legfeljebb csak egy nemkereső egyén eltartásának gondja nehezedik.

A Magyarbirodalomban az 1890. évi népszámlálás a 17·5 millióra rúgó összes lakosságból 7·4 millió keresőt és 10·1 millió eltartottat mutatott ki. Amazok tehát az összes népességnek 42·3, utóbbiak pedig 57·7 %-át képviselik s igy hazánk a keresők száma tekintetében, földrajzi helyzetének is megfelelően, *közép helyet foglal el* az északi és a déli államok között.

A Magyarbirodalom egyes részeit vizsgálva, legkedvezőbb a kereső népességnek az összes népességhez való aránya Horvát-Szlavonországokban, a hol ezen arány 49%-ra emelkedik. Ennek oka a nőknek nagyobb számu részvétele a gazdasági foglalkozásokban, a mi ismét szorosan összefügg azzal a szereppel, a melyet a nők a délszláv népeknél a gazdasági életben betöltenek s melynél fogva a nőknek ott, különösen a földmivelő néposztályoknál, rendszerint az a sorsuk, hogy versenyt dolgozzanak a férfival, sőt nem egyszer a fárasztóbb részt végezzék a munkában.

Igen jellemző és a nőknek a délszláv népeknél jutott ezen köztudomásu társadalmi helyzete szempontjából teljesen érthető tehát azon adat, hogy a mig az anyaországban az összes női népességnek csak egy ötöde, a társországokban

Digitized by Google

annak több mint egy harmada soroztatott a keresők, vagyis a termelő tevékenységben közvetlenül résztvevők közzé.

A mi a kereső népesség számarányát a Magyarbirodalom többi részeiben illeti, a keresők a férfi népességben a Duna jobbparti országrészben és az erdélyrészi vármegyékben tüntetnek fel legkedvezőbb arányt, a mely országrészekben a gyermekek, illetve a 0—15 éves korcsoportban levők a legkisebb arányban fordulnak elő. Az összes férfinépességhez viszonyitva, a legkevesebb kereső férfi van a Tisza jobb partján, a hol a kereső férfiakra eső arányszámot az a körülmény nyomja le, hogy a munkaképes korban levő férfiak egy része a nagy kivándorlás következtében távol van. A kereső nőknek az összes női népességhez való aránya a Tisza-Maros szögében, továbbá a Tisza bal partján és a Duna-Tisza közén a legalacsonyabb, tehát azokban az országrészekben, a melyekben a földek a legjobb minőségüek s a földművelő osztály köztudomás szerint a legjobb módnak örvend s igy a nőt a nyers mezőgazdasági munkában való részvételtől leginkább megkiméli.

Az 1890. évi népszámlálás a magyar nép foglalkozását a legmesszebb menő részletességgel mutatta ki, megkülönböztetve a foglalkozási ágaknak több százra rugó nemeit s tekintetbe véve minden egyes foglalkozási ágon belül a foglalkozóknak a vállalathoz való viszonyát, az ugynevezett foglalkozási viszonyt s annak az életben előforduló sokféleségét. E helyen, könyvünk tulajdonképeni rendeltetését tartva szem előtt, természetesen nem lehet feladatunk a foglalkozásoknak azt a roppant változatosságát visszatükröztetni, a mely még Magyarországon is, daczára közgazdasági életünk egyoldalúságának, tapasztalható. Erre itt terünk sem volna. Meg kell tehát azzal elégednünk, hogy a főcsoportokat, a foglalkozási osztályokat, vagy más szóval főkereseti ágakat ismertessük s az egyes osztályokon belül csak a legnagyobb számban előforduló alcsoportokat, a legnépesebb foglalkozási ágakat emlitsük meg.

A főfoglalkozási osztályok népességének áttekintése gyanánt álljon itt a következő kimutatás:

Digitized by Google

Foglalkozási osztályok:	Keresők	Eltartottak	Összesen	% -ban
	szám szerint			
Értelmiségi osztály	128.663	291.476	420.139	2·41
Őstermelés	4,474.653	6,430.791	10,905.444	62·45
Bányászat, ipar- és forgalom	1,210.473	1,749.716	2,960.189	16·95
Járadékosok	129.362	114.334	243.696	1·40
Napszámosok k. meghat. n.	1,242.284	1,196.155	2,438.4 9	13·96
Katona, honvéd és csendőr	114 393	17.205	131.598	0·75
Egyéb foglalkozásuak	80.757	122.767	203.524	1.16
Ismeretlen foglalkozásuak	9.329	81.918	91.247	0 52
A társadalom terhére élők *		69.515	69.515	0 40
Összesen	7,389.914	10,073.877	17,463.791	100·00

Mielőtt e kis táblázatban felsorolt egyes foglalkozási osztályok tüzetesebb ismertetéséhez fognánk, netaláni téves értelmezés elkerülése végett meg kell emlitenünk, hogy azon közel 11 millióra rugó egyénen kivül, a kik a számláló lapjukon foglalt bevallás alapján az őstermeléshez soroztattak, ide számitandók még tulajdonképen mindazon napszámosok is, vagy legalább túlnyomó részük, a kik számláló lapjukon a gazdasági ágat, a melyben foglalkozni szoktak, tüzetesebben meg nem nevezvén, mint «közelebbi meghatározás nélküli» napszámosok dolgoztattak fel a foglalkozási kimutatásokban. Ezeknek tekintetbe vételével, a kiknek száma az eltartottakkal együtt közel 2 és fél millió volt, az őstermeléssel foglalkozó néposztályhoz tartozók összes száma hazánkban legalább 13 millióra rug s igy összes népességünknek mintegy háromnegyed részét teszi.

Az értelmiségi osztályhoz összesen 420.139 egyén, az összes népségnek 2·41%-a soroztatott, mely számból 128.663 esett a keresőkre, 291.476 egyén pedig az eltartottakra, vagyis a háztartásbeliekre, házi cselédekre, a gyermekekre és egyéb foglalkozás nélküli családtagokra. Megjegyzendő azonban, hogy ezen számban csak a szorosabb értelemben vett értelmiségi keresetet üzők, ugymint a köztisztviselők, egyházi, tanügyi személyzet és az ugynevezett szabad foglalkozások

* Állami, alapitványi és más természetü intézetek, (árvaházak, menházak stb), továbbá községek és egyébb testületek által eltartottak, alamizsnából élők és letartóztatottak.

Digitized by Google

vannak befoglalva, tehát nincsenek tekintetbe véve a különböző gazdasági foglalkozásoknál, pl. az őstermelésnél, bányászatnál, ipar- és forgalomnál alkalmazott tisztviselők, a kik az illető gazdasági ágnál vannak kimutatva, valamint a katonatisztek sem, a kik pedig a katonaság, honvédség és csendőrség rovatába vannak sorozva. Ezeknek is számbevételével az értelmiségi kereset körébe tartozó egyének száma kerek 600.000-re emelkedik s összes népességünknek negyedfél százalékát képezi.

Hazánk egyes részeit tekintve, a 2·41%-os birodalmi átlaggal szemben, a melylyel a fent körülirt, megszoritott értelemben vett értelmiségi osztály népességünkben képviselve van, az anyaország külön átlaga 2·54%, 386.189 tényleges létszámmal, Horvát-Slavonországoké pedig 1·55%, 33.950 egyénnel, más szóval: a szorosabb értelemben vett Magyarországban minden ezer lakosból 25, Horvát-Slavonországokban 15 egyén tartozik az értelmiségi osztályhoz.

Legerősebben van képviselve az értelmiségi osztály a Duna-Tisza közi országrészben, a hol a 3·27%-ra rugó arányszámot első sorban a székes főváros szökteti fel, de e mellett egyuttal az ezen országrészben levő többi nagy városok is idézik elő. Ellenben legkevesebb értelmiséget talált a népszámlálás az anyaországban a Tisza-Maros szögében; itt az összes lakosságnak épen 2%-a tartozik az értelmiségi osztályhoz.

A vármegyei törvényhatóságok között Brassó és Zágráb vármegyék képviselik a szélsőséget, amabban az összes népességnek 4·25, ebben pedig 1·01%-a tartozván az értelmiségi keresethez. A magas értelmiségi arányszámnak örvendő vármegyék közé sorozhatók még Szeben, Nagy-Küküllő, Szepes, Esztergom, Ung és Gömör. Legkisebb ellenben az értelmiség a már emlitett Zágráb vármegyén kivül Lika-Krbava, Varasd, Verőcze, Belovár-Kőrös, Modrus-Fiume és Pozsega megyében.

A városok, mint a hatóságoknak, egyházaknak, intézeteknek és a szabad foglalkozások körébe tartozó különböző

Digitized by Google

keresetágaknak székhelyei, a vármegyéknél általában sokkal magasabb arányszámot mutatnak. Különösen kiválnak Zágráb, Maros-Vásárhely és Kolozsvár. Zágráb a maga 13·¡%-os értelmiségi arányszámával a Magyarbirodalom összes városai között az első helyet foglalja el, a mi abban leli magyarázatát, hogy Zágráb, mint a társországoknak fővárosa, székhelyét képezi úgy a közös magyar kormány horvátországi hatóságainak, valamint az autonom kormánynak, nemkülönben számos egyházi hatóságnak és tanintézetnek s miután mindössze csupán 37.529 lakosa van, csak természetes, hogy benne az értelmiségi arányszámnak igen magasnak kell lennie. Az emlitetteken kivül igen kedvező arányban áll még az értelmiség az összes népességhez Nagy-Váradon, Győrött, Kassán, Szatmár-Németiben, Komáromban, Sopronban és a székes fővárosban, Budapesten is.

Az értelmiségi osztály különböző csoportjai között legnépesebben van képviselve a tanügy. Erre a csoportra az értelmiségi keresetet üző s összesen 128.663 egyént számláló létszámból közel egy harmad, 37.139 egyén esik. Ehhez sorakozik mindjárt a közigazgatási szolgálat, mely 29.102 egyént foglalkoztat. A különböző egyházak szolgálatában 21.473 egyén müködik. A közegészség ügyét 17.819, az igazságszolgáltatást pedig 16.962 egyén látja el. Az irók és müvészek száma — természetesen csak azokat számitva, a kiknek az irodalmi működés, illetve a müvészi hivatás főfoglalkozásukat képezte — 2.483 volt, — 466 egyén volt mint tisztviselő a különböző tudományos és egyéb közmüvelődési intézeteknél alkalmazva (bele nem értve a tulajdonképeni tanintézeti alkalmazottakat), a főösszegből még hátralevő 3.219 egyén pedig az értelmiségi foglalkozásoknak összes többi ágaira esett.

Nők az értelmiségi keresetágaknál 23.159-en működtek, mely szám a tulajdonképeni értelmiségi osztályhoz tartozó összes kereső egyéneknek 15%-át teszi. Ezek között volt — csak a népesebb foglalkozásokat emlitve — 10.006 szülésznő, 3.427 tanitónő, 3.108 nevelőnő, 2.883 apácza és 703 szinésznő.

Digitized by Google

A különböző gazdasági foglalkozásoknál az értelmiségi szakba vágó működést teljesitő női alkalmazottak száma volt 3.633, mely számból magára a postára és távirdára 2.254 egyén esett.

Hazánk sokféle nemzetiségeire tekintettel érdekes és az államalkotó magyarság erkölcsi fölénye szempontjától nagy jelentőséggel bir az a körülmény, hogy az anyaországban a tulajdonképeni értelmiség körébe tartozó népességnek több mint 70%-a magyar anyanyelvü volt, a németekre 12·5%, a tótokra 4·2, az oláhokra 8·6% esett. Még jelentékenyebb a magyarságnak s egyuttal a németségnek túlnyomósága a különböző gazdasági ágak körében előforduló értelmiségi foglalkozásoknál, a mennyiben ezeknél a magyar anyanyelvüekre 74·5, a németekre 19·3% esett, a tótok és az oláhok pedig nem egészen 2, illetve nem egészen 1%-al voltak képviselve, a 100-ból még hátralevő néhány százalék nagyobbrészt külföldi anyanyelvükre, csehekre, morvákra, olaszokra, stb. esett s csak kisebb részben a különböző apróbb hazai nemzetiségekre.

Az *őstermeléssel* foglalkozó néposztály összes létszáma a Magyarbirodalomban a közelebbi megjelölés nélküli napszámosoknak tekintetbe vételével, mint fentebb láttuk, legalább 13 millióra becsülhető és az összes népességnek $^3/_4$ részét teszi.

A birodalmi átlagot jelentékeny mérvben felülmulja Horvát-Szlavonország, a hol az őstermelési néposztályra az összes lakosságnak több mint 85%-a esik. Az anyaországban az erdélyi vármegyék, továbbá a Tisza bal partja és a Tisza-Maros szöge tüntetnek fel az őstermeléssel foglalkozók számára nézve az országosnál magasabb számarányt. A Duna-Tisza közi részben, a mely tudvalevőleg hazánk mezőgazdasági termelésének legjelentékenyebb szinterét, a nagy magyar Alföldet foglalja magában, az őstermeléssel foglalkozók száma az összes népességnek csak 65%-át teszi, ez alacsony arányszámot azonban főképen Budapest székes fővárosnak jelenléte idézi elő s Budapest elhagyásával ez országrésznek őstermelési arányszáma 76%-ra emelkedik.

Digitized by Google

A vármegyei törvényhatóságok közül — a horvát-szlavonországiaktól eltekintve, a melyek általában magas arányszámokkal tünnek ki — a legtöbb ember — az összes lakosságnak legalább 85%-a — foglalkozott őstermeléssel Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Bihar, Csik, Torda-Aranyos, Árva, Arad, Fogaras, Szolnok-Doboka és Udvarhely vármegyékben. Legalacsonyabb arányszámmal szerepel ellenben az őstermelés Zólyom, Brassó és Szepes vármegyékben, jellemző azonban, hogy az őstermeléssel foglalkozók száma még ezen vármegyékben is a 60%-ot jelentékenyen meghaladja.

Az őstermelés különböző ágai közül a mezőgazdaság és állattenyésztés, továbbá a szőlőmüvelés foglalkoztat legtöbb egyént, az őstermelés többi ágaira, ugy mint az erdészetre, szénégetésre, méhészetre, és selyemtenyésztésre együttvéve az őstermeléssel foglalkozó összes népességből nem egészen 1% esik.

Erdészettel különösen az ország északi részeiben, a Duna bal partján, továbbá a Tisza jobb és bal partján foglalkoznak, a hol a legkiterjedtebb erdőségek is találhatók és az erdőkultura a legfejlettebb. A szénégetés a Tisza jobb partján, Erdélyben és a Tisza-Maros szögében van leginkább elterjedve. A méhészetben Torontál, Besztercze-Naszód, Bács-Bodrog, Temes, Somogy, Tolna és Alsó-Fehér vármegyék, a selyemtenyésztésben pedig Szerém, továbbá ugyancsak Tolna, Temes és Torontál vármegyék állnak első helyen.

A mezőgazdasági népességből — csupán a keresőket és csak a bevallottan őstermeléssel foglalkozó egyéneket véve számba, tehát a közelebbi megjelölés nélküli napszámosokat itten figyelmen kivül hagyva — földbirtokos és földmives volt 1,891.072, bérlő 10.139, gazdatiszt 9.590, gazdasági mérnök 148, gépész 1.948, évi béres és pásztor 580,217, napszámos 334.846 s végül a gazdaságban segitő családtag 1,619.128. E szerint a földbirtokosokra és az önálló földmivesekre esik 42·52%, a bérlőkre 0·23, a gazdatisztekre 0·22, a gépészekre 0·04, az évi béresekre 13·05, a napszá-

Digitized by Google

mosokra 7·53 és a családi kisegitőkre 36·41%. Igen érdekes az összehasonlitás Magyarország és társországai között a családi kisegitők száma tekintetében. A mig ugyanis Magyarországon a családi kisegitők az összes mezőgazdasági népességnek csak 31%-át teszik, Horvát-Szlavonországokban a családi kisegitőkre közel 57% esik. Még élesebb az ellentét, ha a családi kisegitők számát a földbirtokosok, illetve önálló földmivesek számával vetjük egybe, a mennyiben Magyarországon 100 önálló birtokosra és földmivesre 68, Horvát-Szlavonországokban ellenben 182 családi kisegitő esett. Kétségtelen, hogy ez a nagy különbség a Horvát-Szlavonországokban még fenálló házközösségi szervezettel függ össze, melynélfogva ott az önálló családfők és birtokosok száma aránylag sokkal kisebb, ellenben a gazdálkodás közösségénél fogva a házközösségi kötelékben családi kisegitőképen megmaradó családtagok száma sokkal nagyobb. Innen van, hogy habár Magyarországon nagyobb birtok-testek aránylag gyakrabban fordulnak elő, mint Horvát-Szlavonországban, ott egy-egy önálló földbirtokosra, földmivesre mégis több mezőgazdasági segédszemély esik, mint Magyarországon. Ebből ismét az következik, hogy a társországokban, valószinüleg épen a házközösségi köteléknél fogva, a kisbirtokok még nincsenek annyira elaprózva, mint Magyarországon, a hol a legszélsőbb végletek, nagybirtokok, részben latifundiumok és egészen törpe birtokok váltakoznak s egészségtelen birtokviszonyok sok vármegyében fordulnak elő.

A *bányászat, ipar és forgalom* különböző ágainál a Magyarbirodalomban 1,034.002 férfi s 176.471 nő, összesen 1,210.473 egyén foglalkozik, mely számhoz hozzáadva az ezen keresetágak terhére élő eltartottakat, a tágabb értelemben vett iparos osztály létszáma 2,960.189-re rug és összes népességünknek 17%-át teszi. E szám azonban csak az országos átlagnak felel meg s az ipari és forgalmi foglalkozásoknak a népességhez való aránya a birodalom egyes alkatrészei szerint igen nagy különbségeket tüntet fel. Mindenekelőtt meg kell emlitenünk a nagy különbséget az anyaország iparosságának

Digitized by Google

előnyére Magyarország és társországai között, a mennyiben a szorosabb értelemben vett Magyarországon a népességnek 18, a társországokban pedig annak nem egész 11%-a foglalkozik bányászattal, iparral vagy forgalommal, illetve él ezen foglalkozási ágak terhére. Az anyaország egyes nagy vidéki között a legjobban meghaladja az országos átlagot a Duna-Tisza köze, a hol az iparosság az összes népességnek 24·7%-át teszi, mely arányszám azonban Budapest székes főváros leszámitásával 17·6%-ra csökkenik. Az országos átlagnál nagyobb iparosságot mutatnak még a Duna bal partja, a Tisza jobb partja és a Duna jobb partja, legkevésbbé iparos ellenben Erdély és a Tisza bal parti országrész.

A vármegyék közül legnagyobb iparossággal tünnek ki: Zólyom (29·64%), Brassó (27·45), Szepes (26·24), Esztergom (24·15), Turócz (23·81), Gömör (22·50); legkevesebben foglalkoznak ellenben iparral és a forgalomban: Lika Krbava (2·56%), Kis-Küküllő (5·60), Verőcze (5·90), Zágráb (6·21) és Kolozs (6·77) vármegyékben.

A mi városaink iparosságát illeti, első helyen állnak: Selmecz- és Bélabánya (64·99%), Fiume (63·36%) és Kassa (59·24). Megjegyzendő azonban, hogy e városok iparosságuknak magas arányszámát főképen dohánygyáruknak köszönhetik, melyeknek munkásszemélyzete az illető városoknak aránylag nem nagy népességében az iparosok %-át jelentékenyen felszökteti. Tekintetbe véve ezen különös körülményt, tulajdonképen az a város foglalja el iparosság tekintetében az első helyet, a mely számarányára nézve e városok után következik és ez Budapest, a hol az ipar és forgalmi népességre az összes lakosságnak 57·33%-a esik. Ötven %-nál nagyobb arányszámot mutatnak s igy igazi iparos városok gyanánt tekinthetők még: Nagy-Várad, Maros-Vásárhely, Eszék, Pécs, Pozsony, Zágráb, Kolozsvár, Komárom, Temesvár, Győr és Arad. Ellenben feltünően csekély az iparosság különösen Hódmező-Vásárhelyt (16·33), Szabadkán (19·66) és Kecskeméten (20·19).

A tágabb értelemben vett ipar-forgalmi néposztály, mely-

Digitized by Google

hez — mint már emlitettük — az eltartottakkal együtt közel 3 millió egyén tartozik, további főcsoportok szerint következőleg oszlik meg: a bányászatra és kohászatra esik 136.086 egyén (ebből 48.412 kereső, 87.674 eltartott), az iparra 2,157.280 egyén (913.010 kereső, 1,244.270 eltartott), a kereskedelemre 451.443 egyén (174.925 kereső, 276.518 eltartott), a hitelügyre 19.203 egyén (7.339 kereső, 11.864 eltartott) és végül a közlekedésre 196.177 egyén (66.787 kereső s 129.390 eltartott).

Az ipar- és forgalmi foglalkozások további ismertetésénél csupán a kereső egyének számára szoritkozva, mindenek előtt megemlitjük, hogy a *bányászattal* foglalkozók közül 44.550-en foglalkoztak a kőszén- és érczbányászattal és a fémkohászattal, 3.092-en működtek a kőbányászatnál és kőfejtésnél, a bányászat főcsoportjába foglalt egyéb foglalkozások pedig, mint a mészégetés, kavics-, homok- és agyagbányászat s végül az ásványvizforrások kiaknázása együttvéve csak mintegy 900 egyént foglalkoztattak.

Az *ipar* különböző csoportjai közül legtöbb egyén működik a ruházati iparban, épitési iparban, a faiparban, élelmezési iparban és a vasiparban. Azok az egyes iparágak és mesterségek, a melyek az egész Magyarbirodalomban legalább 20.000 egyént foglalkoztatnak — az önálló vállalkozóknak és a segédszemélyzetnek megkülönböztetésével a következők:

Iparág, illetve mesterség	Önálló	Segédszemély	Együtt
Czipész	33.384	29.969	63.353
Kovács	30.809	22.665	53.474
Férfi szabó	22.923	25.367	48.290
Csizmadia	29.626	18.213	47.839
Korcsmáros	19.797	27.048	46.845
Malomipar	19.114	26.245	45.359
Asztalos	18.906	20.852	39.758
Kőmüves	17.236	20.246	37.482
Varrás, himzés	22.327	5.258	27.585
Ács	14.761	9.678	24.439
Vendéglős és szállodás	5.418	18.912	24.330
Bognár	14.853	7.365	22.218

Digitized by Google

A név szerint felsorolt e néhány iparág jelentőségét mutatja, hogy azok személyzete együttvéve az ipar összes népességének jóval több mint felét teszi.

A ***kereskedelem*** csoportjában a legnépesebben voltak képviselve a szatócsok (34.870), vegyeskereskedők (21.268), füszer-, gyarmatárú- és csemegekereskedők (19.294), kézmü- és rövidárúkereskedők (13.606), gabona- és terménykereskedők (6.723) és a fakereskedők (6.489). Házaló kereskedéssel összesen 14.313 egyén foglalkozott, (köztük 3.168 rongyszedő és 3.162 kézmü-, rövid- és divatáru házaló), ügynöki és alkuszüzletet pedig 6.069 személy folytatott.

A ***hitelcsoportban*** legtöbb egyént foglalkoztatnak a takarékpénztárak (2.303) és a biztositó intézetek (2.214). Ide vannak még sorozva a bankok, földhitelintézetek, szövetkezetek, zálogházak s végül a magán pénzüzérek is, a kiknek száma alkalmazottjaikkal együtt 424 volt.

A ***közlekedés*** köréből, mint legnépesebb alcsoportokat, kiemeljük a gőzmozdonyú vasutak csoportját 34.705, a postát és távirdát 11.201, a hajózást és tutajozást 8.173, a közutak épitését és karbantartását 4.653 s a vizszabályozást és ármentesitést 3.717 alkalmazottal.

A *járadékból élők osztálya*, a kik közé a tulajdonképeni életjáradékosokon és mindennemü nyugdijasokon kivül a tőkéjükből, takaritmányukból élő magánzók, továbbá a házbirtokosok is számittattak, a mennyiben házuk bérjövedelméből élnek és más foglalkozásuk nincs, a Magyarbirodalomban eltartottjaikkal együtt csak 243.696 egyén által van képviselve. Legtöbb járadékos találtatott Selmecz- és Bélabánya szab. királyi városban, a hol a járadékosok és az általuk eltartottak számát, mely az összes népességnek 15%-ára rug, a bányászat révén ellátásban részesülő nyugdijasok és rokkantak szöktetik fel ily magasra.

*A **napszámosokról*** már az őstermelésre vonatkozó résznél megemlékeztünk, amennyiben az őstermeléssel foglalkozók létszámánál a közönséges, közelebbi megjelölés nélküli napszámosokat is — mint akik kétségkivül legnagyobbrészt föld-

Digitized by Google

miveléssel foglalkoznak — szintén tekintetbe vettük. A napszámos-elem azonban nem csupán azon gazdasági ág szempontjából, a melyhez bevallás szerint tartozik, vagy ahová megbizható föltevés alapján sorozható, érdemli meg figyelmünket, hanem önmagában véve is, mint a társadalomnak egyik jellegzetes osztálya, amelynek tagjai foglalkozásuk természeténél fogva — bármely gazdasági ághoz tartozzanak is különben — egy igen fontos, sociális szempontból éppen nem kicsinylendő közös tulajdonsággal birnak, azzal, hogy általában egészen nyers és nagyon csekély szakképzettséget igénylő munkát végeznek s ugyszólván minden anyagi és szellemi tőke hiányában a társadalomnak legalsóbb, leginkább függő, megélhetésre, jólétre nézve legkevésbbé biztositott osztályát képviselik.

Mint már emlitettük, a közelebbi meghatározás nélküli napszámosoknak összes száma a Magyarbirodalomban az eltartottakkal együtt 2,438.439. Ehhez hozzá adva azokat a napszámosokat, akik a számlálólapjukon foglalt tüzetes bevallás alapján az őstermeléshez, vagy a bányászat, ipar és forgalom különböző csoportjaihoz soroztattak, a napszámos osztály létszáma 3,201.857-re, az összes népességnek 18·44%-ára emelkedik, mely számból 3,083.609 (a népességnek 20·34%-a) az anyaországra, 118.248 (5·41%) pedig a társországokra esik.

Horvát-Szlavonországokban a napszámosoknak csekélyebb számaránya, mely a magyarországi aránynak csak 1/4-ét képezi, természetszerüleg folyik az ottani kezdetlegesebb gazdasági viszonyokból s különösen az ott még most is fennálló házközösségi intézményből, amely maga után vonja, hogy a földek megmüvelésénél napszámosokra nincs szükség, de ilyen néposztály rendszerint nem is képződhetik, minthogy a házközösségi tagok, mint a házközösségi birtoknak közös tulajdonosai, csak igen ritka esetben válhatnak teljesen birtoktalanokká, akik más földjének mivelésére kénytelenittetvén, a napszámos osztályt szaporithatnák.

Amig a napszámosoknak csekély száma Horvát-Szlavonországban az ottani kezdetlegesebb viszonyokat mutatja, viszont

Digitized by Google

az anyaországban az a körülmény, hogy az összes népességnek több mint egyötöde tartozik a napszámos osztályhoz, oly társadalmi állapotra utal, amelyet egészségesnek egyáltalában nem mondhatni. Ez állapotot kétségkivül bizonyos általános jellegü, de egyuttal különböző helyi természetü okok idézték elő s a magyar államnak és társadalomnak saját, jól felfogott érdekében minden esetre egyik legfontosabb feladatát képezi ezen okoknak felismerése alapján az egészségtelen társadalmi megoszlást lehetőleg kedvezőbbé változtatni, nevezetesen a birtokszerzés általános akadályainak elháritásával, a napszámos elem egy részének kisbirtokos osztálylyá való átalakulását lehetővé tenni s egyszersmind a napszámosok körében egyéb, a napszámbeli keresetnél biztosabb megélhetést s nagyobbfoku egyéni függetlenséget nyujtó foglalkozásoknak elterjedesét előmozditani.

Az anyaország egyes országrészeit tekintve, a legnagyobb a napszámos osztály aránya az összes népességhez a Duna-Tisza közén (24·77%) és a Tisza bal partján (23·39%), a legalacsonyabb pedig a Duna bal partján (16·82%). A vármegyék között a szélsőséget egyrészt Árva vármegye képviseli, ahol a napszámosok az összes népességnek nem egészen 5.5%-át teszik, másrészt Csongrád vármegye, ahol az összes népességnek több mint egyharmada (34·14%-a) tartozik a napszámos osztályhoz. A napszámos elemnek, az összes népességhez viszonyitva, aránytalanul magas száma miatt különösen említésre méltók még Bács-Bodrog, Moson, Máramaros, továbbá Háromszék, Borsod és Békés vármegyék.

A katonaság-, honvédség- és csendőrség számával, nemkülönben az *egyéb foglalkozások* csoportjába sorozott egyénekkel,— miután a katanoságot és honvédséget e műnek a véderő szervezetéről szóló fejezete amugy is behatóan tárgyalja, az «egyéb» foglalkozások pedig általában alárendeltebb jelentőséggel birnak — e helyen tüzetesebben foglalkozni szükségtelen lévén: áttérhetünk foglalkozási csoportositásunk utolsó osztályának, az *állam és társadalom által eltartottak* számának rövid ismertetésére.

Digitized by Google

Ilyenek gyanánt tekinthetjük a közalamizsnából élőket, vagyis a koldusokat, továbbá a közalapitványokból és segélyekből, valamint a különböző intézetek, testületek és mindennemü jogi személyek által eltartottakat és végül a letartóztatottakat is, mint akiknek eltartása rendszerint szintén közterhet képez. A Magyarbirodalomban összesen 30.733 alamizsnából élő egyén, azaz utczai koldus iratott össze, köztük 13.366 férfi és 17.367 nő, községi szegényházakban és menedék házakban volt elhelyezve, vagy más községi alapitványokból tartatott el 2.693 személy, 13.763 egyén pedig a különböző intézetek és jogi személyek jótékonyságát élvezte s végre 20.880 letartóztatott találtatott, beleszámitva a közigazgatási fogházakban levőket és a tolonczokat is. Az összes szám, amely mindezeknek összefoglalásával az állam és társadalom közvetlen terhére élőket jelenti, 68.069-re rug, amelyből, a kereső népességhez viszonyitva, minden ezerre 9·4 eltartott, tehát más államok hasonnemű viszonyaival egybevetve, aránylag csekély teher esik.

Digitized by Google

FÖLDMIVELÉS.

Hazánkban a földmivelés már századok óta a nemzeti termelésnek egyik fontos tényezője, de főjelentősége századunk közepéig csak abban állott, hogy a belfogyasztás szükségletét fedezte. Ennél nagyobb lendületet a multban részint a folytonos háborúk, részint a munkás kéz hiánya és a közlekedési eszközök fejletlensége miatt nem vehetett. Az állattenyésztés volt a mezei gazdálkodásnak fontosabb ága s a kivitt állatok értéke még a mult században is jóval felülmúlta a kivitt gabona értékét, mely alig egy millió forintot tett.

De már századunk első felében termelésünk és gabnakivitelünk mind nagyobb arányokat kezdett ölteni, — a leglényegesebb fordulatot azonban ezen a téren a földbirtokr nak 1848-ban történt fölszabaditása idézte elő, a mi karöltve közlekedési eszközeink fokozatos fejlődésével mezei termelésünknek olymérvü fokozását eredményezte, hogy Magyarország Közép-Európa élelmezésénél első rendü szerepre emelkedett.

Mindazáltal mezei termelésünknek rohamos haladása sem vetkőztette ki mezőgazdaságunkat azon régi jellemvonásából, mely átmenet nélküli ellentétekben rejlik s részben természetadta viszonyok, részben történelmi fejlemények következménye.

Történeti fejlemények eredményezték mindenekelőtt a *földbirtok megoszlásában* uralkodó aránytalanságot, hogy még elenleg is a mérföldeket elfoglaló latifundiális birtokok nagy

Digitized by Google

számban fordulnak elő és a nagy és kis birtokokkal együtt az uralkodó birtok-kategoriák, mig a közvetitő átmenetül szolgáló középbirtok csak nagyon csekély arányban van képviselve. Viszonyaink között ugyanis az 1000 kat. holdat (570 hectárt) meghaladó birtok tekinthető nagybirtoknak, ez és a 10.000 holdat (5700 hct-t) meghaladó latifundiális birtok együttvéve az ország területének mintegy $40^0|_0$-át foglalja el s köztük több oly birtok is van, melynek kiterjedése a 100.000 holdat (57.000 hct-t), egyeseké pedig a 400.000 holdat (228.000 hct-t) is meghaladja.

A 30 holdig (17 hct-ig) terjedő törpe- és parasztbirtok is nagyon tekintélyes területet, az ország $32^0|_0$-át foglalja el, és ha ehhez még a 200 holdig (114 hct-ig) terjedő kis-középbirtokot számitjuk, mely viszonyaink között általában csak a kis birtok jellegével bir, azon végeredményre jutunk, hogy a nagybirtokosok kezén a földbirtok $40^0|_0$-a, a kisbirtokosok kezén $46^0|_0$-a s a tulajdonképeni középbirtokos osztály kezén csak $14^0|_0$-a van.

A nagy- és a középbirtok rendszerint egy tagban fekszik, ellenben a kisbirtok többnyire ugy szét van szórva a község egész határában, hogy különösen a Felföldön és Erdélyben nem ritka az olyan 20—30 holdas birtok, melynek telkei 20 felé vannak.

Földmivelésünknek nagy hátrányára szolgál továbbá, hogy számos oly községünk van, melynek határa aránytalanúl nagy. A török hódoltság ezen maradványával kiváltképen az Alföldön találkozunk, a hol egyes községek határa 6—8—10, sőt egyes városok-é p. o. Debreczené, Szabadkáé és Szegedé 14—17 □ mértföldre terjed.

Hogy ily viszonyok között a földmivelés belterjesebb irányt nem vehetett, nem szorul bővebb indokolásra, — a földek nagy távolsága a községtől egyenesen rá utal azok lehető egyszerü kezelésére, melyen még az alföldi gazdálkodást annyira jellemző *tanyarendszer* sem sokat változtatott, minthogy a tanyás gazda rendszerint csak a nyarat tölti tanyáján.

Történeti fejlemények következménye továbbá, hogy ha-

Digitized by Google

zánkban a korlátolt forgalmú, nevezetesen állami-, egyházi-, hitbizományi-, községi- és közbirtokossági-birtok kiterjedése nagyon tekintélyes, az összes területnek 34·6%-át elfoglaló. Mindazáltal nem állítható, hogy a földbirtoknak ily arányu lekötöttsége földmivelésünkre általán véve hátrányos hatásu lett volna, minthogy a lekötött birtoknak jó része legelőkből, erdőkből és terméketlen területekből áll. Csak egyes vidékeken, hol a latifundiumokat alkotó kötött birtok túlsúlyban van és főképen szántóföldből áll, hátrányai tényleg ott érezhetők.

Földmivelésünk haladását mi sem jellemzi jobban, mint századunkban a földbirtok *értékemelkedése.* A mult századokról nem is szólva, a mikor sok vidéken a földbirtoknak alig volt értéke, még 1848 előtt is a Tiszamellék dúsabb tájain a parasztföldek holdja csak 30—40, az urasági földeké 50—60 forinton kelt, jelenleg pedig szivesen megadnak ilyen földekért 300—400 forintot. A hetvenes évek elején 4 milliárdra becsülték a magyar földbirtok értékét, most 10 milliárd forintra teszik.

A földbirtok értékénél még nagyobb arányban emelkedett a földbirtokért fizetett *haszonbér*; a hol ez a hatvanas években holdanként 1—2 forinton állott, most szivesen fizetnek nagyobb területekért is 12—15 frtot, kisebb kiterjedésü jobb földekért pedig 30 sőt 40 forintot. Ezt az emelkedést a földjövedelem fokozatos emelkedésén kivül, különösen a bérleti rendszer folytonos terjedése s a bérlő osztály szaporodása idézte elő, melynek kezén jelenleg a földbirtok nagyon tekintélyes része van.

Haszonbérleti viszonyainkat tekintve pedig szintén az átmenetnélküli ellentétek jelenségével találkozunk, a mennyiben az uradalmi birtokon a főbérleti rendszer, a kisbirtoknál a részlet-bérlet az uralkodó, a középbérlet pedig a ritkaságok közzé tartozik.

A földbirtok értékemelkedéséhez bizonyára nem csekély mértékben hozzá járult a magyar népnek az a jellemvonása is, hogy a mezei gazdálkodás iránt kiváló előszeretettel viseltetvén, földbirtokához szivósan ragaszkodik.

Ennek folyománya, hogy a népességnek nagyobb része,

Digitized by Google

mintegy 60%-a mezőgazdasággal foglalkozik, — ha pedig a mezőgazdaságnál foglalkozást nyerő munkás-osztályt is figyelembe veszszük, bizvást 75%-ra tehető a lakosságnak azon része, mely a mezei gazdálkodás után él.

Ebből kifolyólag az ország sürübb népességü vidékein, nevezetesen a Felföldön és a nyugati vármegyékben tényleg rendelkezésre is áll annyi munkaerő, a mennyit a földbirtok intensivebb kezelése igényel. Ott a férfiak napszámbére tavaszkor és őszkor 50—60, nyáron 70—90 krajczár között váltakozik és ezekkel a bérekkel arányban állanak a szakmánybérek és a gazdasági cselédek bérei.

Ellenben a ritkább népességü és latifumdiumokkal át szőtt vidékeken s nevezetesen az Alföldön nem ritka a munkás hiány, mely azonban ott leginkább csak a nyári hónapokban válik érezhetővé, a mikor a férfi-napszám két forintra is felszökik, mig télen át a gazdasági munkásnak keresete alig van.

Az alföldi munkáshiány oka e szerint tulajdonképen nem annyira a hiányzó munkás kezekben, hanem inkább a gazdasági munkák rossz megoszlásában keresendő, a mi megint az egyoldalu gabonatermelés következménye.

A munkás hiány enyhitésére a nagybirtokosok, régebben a *telepitéshez* folyamodtak, minek helyébe később a magyar mezőgazdaságot annyira jellemző *részes gazdálkodás*, újabban pedig *vándormunkások* alkalmazása lépett.

A részes gazdálkodásnál a munkás mint vállalkozó szerepel s munkabérét a termés bizonyos része képezi p. o. a gabonafélék learatásánál, a termésnek $^1/_{10}$—$^1/_{16}$ része, a cséplésnél a termésnek 3%-a, a tengeri-termelésnél a termés fele, harmada vagy negyede, a dohánynál többnyire a termés értékének fele.

A vándormunkásokat a munkáshiánynyal küzdő gazdák a felföldről szerződtetik, többnyire csak a nyári hónapokra. Nem tagadható, hogy ez az intézmény nagyban hozzájárult a munkabérek kiegyenlitéséhez.

Munkásviszonyainkat továbbá a cselédek tartásánál bevett szokások is jellemzik. Kisebb gazdaságokban rendszerint

Digitized by Google

házi cselédeket alkalmaznak, akik ellátáson kivül 60—120 forintnyi évi bért kapnak, ellenben az uradalmi birtokon a szegődményes rendszer az uralkodó.

A cselédség zömét alkotó béresek és igáskocsisok évi bére szabad lakáson kivül 25—50 forint készpénz, 16—24 hektoliter gabona, néhol bizonyos mennyiségü só, szalonna s főzelék, továbbá tüzelő; az Alföldön sok helyütt szalma, $^1/_2$—1 hold föld és egy tehén tartása.

Az ilyen nős cseléd évi bérének az értéke 180—240 forint közt váltakozik. Ezeken kivül nőtlen szegődményeseket, ugynevezett kisbéreseket, bojtárokat is alkalmaznak, akik vagy 40%-kal kisebb bért kapnak.

Ezekből a fejtegetésekből kitetszik, hogy hazánkban a mezőgazdasági munkásviszonyok általában véve nem mondhatók kedvezőtleneknek. Ha mindazáltal helyenként a parasztsocializmus tüneteivel találkozunk, másutt pedig a munkásosztály kivándorlása ölt mind nagyobb mérveket, ugy ezen jelenségek okai specialis helyi körülményekben keresendők.

Az alföldi munkásmozgalmakat főképpen a megváltozott kereseti viszonyok, a téli kereset hiánya s a földuzsorává változott részes gazdálkodás idézték elő.

A dunántúli részben pedig a philloxeravész által legfőbb jövedelmi forrásuktól megfosztott szőllősgazdák alkotják a kivándorlók főcontingensét, mig a Felföldnek és Erdélynek a termőföldhöz képest sürün lakott vidékein a kedvezőtlen megélhetési viszonyok kényszeritik a munkásosztályt hazájának elhagyására.

Azonban ezen bajok enyhitéséhez is kezd hozzájárulni a földmivelés fokozatos intensivebbé válása, a nagyipari vállalatok terjedése és a mindnagyobb arányokban foganatositott telepités.

Mezőgazdasági termelésünknek rohamos emelkedését első sorban azoknak a nagy átalakulásoknak köszönhetjük, melyek a *földbirtok kihasználása* körül mentek végbe.

Az ötvenes évek elején a Magyarbirodalom termő területe 26,866.000 hectár, a nem termő terület 5,056.482 hectár volt. Utóbbi tehát az összes területnek 15·84%-át tette. De

Digitized by Google

már a nyolczvanas évekig a termőterület az időközben foganatositott nagyszabásu folyamszabályozások és belvizrendezések folytán 30,709.383 hectárra emelkedett, mig a nem termő terület 1,791.333 hectárra szállott, le ugy hogy jelenleg a birodalomnak 94·5%-a termő s csak 5·5%-a nem termő terület.

Az egyes mivelési ágaknál is lényeges átalakulások mentek végbe, melyek bemutatására alapul az utolsó kataszteri fölvétel adatai szolgáljanak. Ezek szerint volt ugyanis a nyolczvanas évek elején:

Mivelési ág	Magyarország Fiumével		Horvát-Szlavonországban		A Magyar birodalomban	
	hectár	%	hectár	%	hectár	%
Szántóföld	11,584.385	43·42	1,303.304	32·36	12,887.689	41·97
Kert	347.797	1·30	52.836	1·31	400.633	1·30
Rét	2,993.616	11·22	464.948	11·55	3,458.564	11·26
Legelő	3,709.625	13·90	603.889	15·00	4,313.514	14·05
Nádas	90.174	0·34	2.686	0·07	92.860	0·33
Szőlő	358.045	1·34	67.452	1·66	425.497	1·36
Erdő	7,598.293	28·48	1,532.333	38·05	9,130.626	29·73
Összesen	26,681.935	100·00	4,027.448	100·00	30,709.383	100·00

Horvát-Szlavonországban még jelenleg is az erdő van túlsúlyban, ellenben Magyarországban a szántóföld foglalja el a termőterület legnagyobb részét. De itt is csak az utolsó évtizedekben emelkedett a szántóföld ezen szerepre, mert az ötvenes évek elején csak 8 millió hectárt foglalt el, 1870-ben pedig már 9·93, 1880-ban 11·59, 1890-ben 11·81 és 1895-ben 12·2 millió hectár szántóföldünk volt. Negyven év alatt tehát 50%-kal emelkedett a szántóföld területe, ellenben a többi mivelési ágak területe nem változott lényegesen, miből következik, hogy a szántóföld kiterjesztése főképpen a különböző telkesitések folytán nyert termő terület rovására történt, habár feltört rétek és legelők, kiirtott erdők is nagyban hozzájárultak a szántóföld növeléséhez, de amazok veszteségét megint nagykiterjedésű vizjárta és mocsaras területek vizmentesitése, futó homokterületek megkötése, kopár területek beerdősitése pótolta.

Digitized by Google

Ezen telkesitésekhez és talajjavitásokhoz az országban működő számos folyamszabályozási társulaton kivül különösen a kulturmérnöki intézmény járult nagy mértékben hozzá, melynek közreműködésével, az intézménynek 1879-ben történt fölállitása óta mintegy 450.000 katasztrális hold javittatott lecsapolás és alagcsövezés utján, és vagy 20.000 hold rét rendeztetett be, még pedig fényes eredménynyel, öntözésre.

Az orografiai viszonyok szerint a szántóföld megoszlása felette eltérő. A hegyek boritotta északi és keleti megyékben a szántóföld csak 30%-át teszi a termőterületnek, a dombvidéken 40—50%-ra emelkedik fokozatosan, a nagy magyar Alföldön pedig a 70%-ot is meghaladja. A magyar földmivelésnek tulajdonképeni hazája tehát a nagy Alföld és az ezt környező és kisebb-nagyobb sikságokkal átszőtt dombvidék.

Mezőgazdasági termelésünk fokozásának a föntebb emlitett okokon kivül egy további lényeges tényezőjét a *gazdálkodási rendszer* átalakulása képezte.

Századunk közepéig az uralkodó rendszer a *három nyomásu gazdaság* volt. Ugarba őszit vetettek, ezt követte a tavaszi gabona; a takarmányt a rét és a legelő szolgáltatta.

Az ötvenes évek óta a mezei termények értékesitésére mind kedvezőbbé alakuló piaczi, közlekedési és árviszonyok első sorban a szántóföld intensivebb használatára inditottak. A három nyomásu rendszert fokozatosan a *váltógazdaság* váltotta föl, mely jelenleg az uradalmi birtokon az uralkodó rendszer és a vidékek természeti és közgazdasági viszonyai szerint sokféle változatban nyert alkalmazást.

Az Alföldön a főterményt, a buzát, ugar, repcze, takarmány vagy tengeri után, a tavaszi gabonát tengeri s répa, esetleg őszi után vetik. A dunántúli részben nagyon gyakori a következő forgó: 1. Kapásnövények (tengeri, répa). 2. Tavaszi gabona. 3. Takarmány (lóhere, zabos bükköny, csalamádé, mohar). 4. Őszi gabona. 5. Takarmány. 6. Őszi. A felföldi vetésforgók előbbitől abban különböznek, hogy kapásnövénynek a burgonyát termesztetik.

Daczára a váltógazdaság általános elterjedtségének, a

Digitized by Google

parasztbirtokon mégis főleg a régi és javitott három nyomásu gazdaság járja még most is, mire különben a sok községben fennálló fordulókényszer egyenesen ráutal. Az Alföld gazdag talaju rónáin pedig nagyon gyakori a két nyomásos rendszer, melynél buza és tenger termeltetik felváltva, mig a kis magyar sikságon több helyütt a négy nyomásos gazdasággal is találkozunk, melynél ugar után háromszor gabona következik.

A talajmivelés terén is nagy fordulat állott be. A hetvenes években a közönséges faeke még annyira el volt terjedve, hogy az összes ekék felét tette; ezt lassanként a Vidats-féle magyar, és ujabban a Sack-féle eke szoritotta ki; azonkivül a többi talajmivelési gépek is mindjobb szerkezetben alkalmaztatnak, a nagyobb birtokokon pedig a gőzeke hódit folyton tért.

Nagyon természetes, hogy a tökéletesebb eszközök alkalmazása a földnek gondosabb mivelését vonta maga után, amivel együtt bővebb trágyázása is járt.

A rendszeres trágyázást a dombos és hegyes vidékek gazdái már régóta alkalmazzák ugyan, habár legtöbb helyütt nem a kellő arányban; ellenben az Alföld gazdag vidékein a legujabb időkig a rablógazdaság járta; úgy a szalmát, mint a trágyát tüzelőül használták; azt hitték, hogy a trágyázást a talaj ősereje fölöslegessé teszi.

Azonban az ilyen gazdaságok ma már a kivételek közé tartoznak s a gazdák zöme, elismerve a trágyázás fontosságát, arra törekszik, hogy földjeit legalább 4—6 évenként megtrágyázhassa.

Azonkivül nagyon terjed a műtrágyák alkalmazása is, kivált a czukorrépát termelő vidékeken.

Nem állitható ugyan, hogy földmivelésünk máris a belterjesség azon fokára emelkedett volna, melyet a földnek legjövedelmezőbb kihasználása megkövetel; sőt ellenkezőleg, helyenként, kivált hazánk keleti és déli részeiben még most is a legprimitivebb gazdálkodással találkozunk. Mindazáltal nem tagadható a szántóföld kihasználásánál bekövetkezett nagy haladás sem, mely főképpen az *ugarterület*

Digitized by Google

fokozatos apasztásában, a *bevetett és learatott terület folytonos emelkedésében* és a *termelt növényeknél beállott kedvezőbb arányokban* nyilatkozik.

Magyarországon 1870-ben még 2·14 millió hectár, a szántóföld 22·55%-a volt ugarnak hagyva, 1880-ban pedig már 18·7%-ra és 1895-ig 1·72 millió hektárra, vagyis 14·2%-ra apadt az ugar területe, a társországokban pedig 1885-től 1894-ig 22·8%-ról 15%-ra.

Igaz ugyan, hogy az ugar területi aránya még most is nagyon tekintélyes; ez azonban onnét van, hogy a piacztól távolabb fekvő és silányabb talajjal biró vidékeken, mint nevezetesen a keleti Felföldön és Erdélynek egy részében a gazdák az ugartartásra jobban rá vannak utalva, mely okból ott az ugar a szántóföld 25—28%-át foglalja el; ellenben a kedvezőbb talajviszonyokkal rendelkező vidékeken, mint p. o. Csanád, Csongrád, Torontál megyében alig 1—2%-ra terjed az ugar.

A bevetett terület az anyaországban 1870. óta 1895-ig 7·9 millió hectárról 10·4 hektárra, vagyis 25 év alatt 2·5 millió hectárral emelkedett és még tekintélyesebb a tényleg learatott terület növekedése.

A vetéseknek kisebb-nagyobb részét ugyanis évről-évre különféle elemi csapások teszik tönkre; hazánkban ezen csapások közül az árviz, az aszály, a jégverés és a rozsda a legfőbbek. Az ezek által évenként megsemmisitett vetési terület nagy eltéréseket mutat ugyan, mindazáltal e tekintetben is kedvező fordulat tapasztalható, mert mig az 1880—86-ig terjedő időszakban évenként átlagosan 486.000 hectár, vagyis a bevetett terület 5·5%-a pusztult el teljesen, addig 1887—94-ig csak 215.000 hectárra, azaz 2·2%-ra terjedt ez a kár, amiben egyrészt az árvizkárokat apasztó folyamszabályozást, másrészt a többi károkat csökkentő gondosabb mivelés hatása látszik nyilvánulni.

A fekete ugar apasztása s az elemi csapások okozta károk korlátozása eredményezte a learatott területnek ugy abszolut, mint viszonylagos emelkedését. Az anyaországban

Digitized by Google

a learatott terület 1880—95-ig 8.76 millió hectárról 10·19 millió hectárra, vagyis az összes szántóföldet tekintve, ennek 75·6%-áról 83·88%-ára, a társországban pedig 1885. óta 1 millióról 1·2 millió hectárra, illetve 78·6%-ról 85 %-ra emelkedett, a mi természetesen terméseink fokozására kiváló hatással volt.

A szántóföldön termelt növények közül a legfontosabb a *buza*, amely világszerte elismert kitünő minőségénél fogva nemcsak termelésünknél és belfogyasztásúnknál, hanem iparunkban és külforgalmunkban is elsőrendü szerepet visz. Az anyaországban 3 millió hectárt foglal el, a learatott területnek 30%-át; a legjobb buzát termő alföldi vármegyékben pedig u. m. Temes, Torontál, Szolnok, Arad, Csanád-, Csongrád és Bács-Bodrog megyékben 40 sőt 50%-át. Ellenben Horvát-Szlavonországban a búzát csak 200.000 hectáron, a learatott terület 17·5%-án termesztik.

Közgazdasági fontosságára nézve második helyen áll a *tengeri*, mely különösen a délkeleti részekben termeltetik nagy kiterjedésben, több vármegyében a learatott területnek 40—48%-át foglalván el.

Szintén nagy arányokban termelik a *rozsot*, az *árpát* és a *zabot*, mindegyiket mintegy egy millió hectáron, ugy hogy az eddig felsorolt gabonafélék az összes learatott területek 85%-át veszik igénybe.

A többi növények, nevezetesen a különböző hüvelyesek, ipari- és takarmány növények részére tehát a learatott területnek csak 15%-a, marad fenn, a mi mezőgazdasági termelésünk egyoldaluságának elvitázhatlan bizonyitéka. Azonban e tekintetben is javulás észlelhető, a mennyiben a viszonyaink között sikerrel termelhető ipari és takarmánynövények termelése évről-évre terjed.

A hüvelyesek közül különösen a *magbükköny* termelése mutat szép haladást, mely jelenség az emelkedő takarmánytermeléssel áll kapcsolatban, ellenben a *borsó* és a *lencse* csak szórványosan termeltetnek, mig a fontos kiviteli czikket képező *bab* főképpen a tengeri és a szőlő között mint mellék-

Digitized by Google

termény termeltetik. A *köles* és a *tatárka* termelésénél pedig hanyatlás következett be az utóbbi években.

Az ipari növények közül legnagyobb arányban a *burgonyát* termesztik, nevezetesen az északkeleti vármegyékben. u. m. Liptó, Árva, Szepes, Turócz és Sáros megyékben, ahol a learatott területnek 20—30%-át teszi s az ott virágzó szesz- és keményitő ipar alapjául szolgál. Tápszerül pedig az egész Magyarbirodalomban termelik és termésének fokozásához nagyban hozzájárult a jobb fajták terjedése.

A hajdan fontos szerepet vitt *repcze* termelése hanyatlóban van, szintúgy *dohány* is, a mely utóbbi termény 1848. előtt 90.000 hectárt foglalt el, jelenleg pedig csak 38.000 hectárt. E hanyatlás oka főképpen a dohányzás terén beállott izlés-változásra vezethető vissza.

A *len-* és a *kender* termelése sem tudott eddigelé nagyobb jelentőségre emelkedni, ellenben a *czukorrépa-termelés* terén a rohamos haladás jelenségével találkozunk, amennyiben a czukorrépa területe 1870. óta 1894-ig 18.500 hectárról fokozatosan 91.000 hectárra emelkedett.

Az eddig felsorolt piaczi növényeken kivül még *mákot, seprőczirkot* és *napraforgót*, továbbá *komlót* és az ország egdélibb részén *rizst* is termelnek, nagyobb jelentőségre azonban ezek a növények sehol sem emelkedtek.

Ellenben örvendetes lendületet vett a *mesterséges takarmány* termelése. A 70-es évek elején alig 40.000 hectáron ermeltek takarmányrépát, 1894-ig 150.000 hectárra emelkedett területe. A szálas takarmányt szolgáltató növények, melyek közül legnagyobb mértékben a lóher, luczerna, s a baltaczim, továbbá a bükköny-keverék, a csalamádé s a mohar termeltetnek, a 70-es évek elején mintegy 200.000 hectárt foglaltak el, azóta folyton növekedett területük, ugy hogy 1894-ig az anyaországban 600.000, a társországokban 70.000 hectárra emelkedett. A lóherféléknél azonkivül a magtermelés is mind nagyobb arányokat öltött, a mi azt eredményezte, hogy vörös-lóher-, luczerna- és baltaczimmagból tetemes a kivitelünk.

Kétségtelen ugyan, hogy takarmánytermelésünknek ezen-

Digitized by Google

emelkedése az állattenyésztésre máris kedvezően hatott, mindazáltal ép e tekintetben még messze vagyunk a czéltól. A mesterséges takarmány még mindig csak alig 7%-át foglalja el a szántóföldnek és a takarmánynyerésnek szánt összes terület, a rétek és legelők bevonásával is csak mintegy 36%-át teszi a gazdasági termőterületnek, mely arány különösen a talajerő fentartása szempontjából sehogysem tekinthető megfelelőnek.

Éppen ezen aránytalanságnak a következménye, hogy gazdaságaink nagyobb része elegendő trágyával nem rendelkezik s ennélfogva megfelelő átlagos terméseket sem mutathat föl.

Mindazáltal épen az *országos termés-eredményeknél* a fokozatos haladás el nem vitatható.

Hivatalos statisztikánk szerint ugyanis, Horvát-Szlavonország nélkül, a fontosabb kulturnövények az utolsó 25 év alatt a következő területen termesztettek:

Termény	Évenkint átlagosan learatott terület					
	1870—1879		1880—1889		1890—1894	
	ezer hectár	%	ezer hectár	%	ezer hectár	%
Őszi és tavaszi buza .	2.259	26·54	2.676	29·20	3.107	31·17
Rozs és kétszeres . . .	1.511	17·76	1.294	14·11	1.262	12·50
Őszi és tavaszi árpa. .	931	10·86	991	10·78	1.039	10·30
Zab	1.057	12·31	1.016	11·08	992	9·85
Gabona összesen	5.758	67·47	5.977	65·17	6.400	63·82
Tengeri	1.683	19·20	1.866	20·35	2.051	20·40
Köles	45	0·54	38	0·41	32	0·32
Magbükköny	39	0·46	57	0·62	87	0·86
Repcze	89	1·06	92	1·00	67	0·67
Dohány	56	0·65	57	0·62	41	0·40
Burgonya	399	4·62	406	4·42	445	4·44
Czukorrépa	22	0·26	38	0·41	76	0·75
Takarmányrépa	50	0·58	86	0·92	133	1·32
Mesterséges takarmány	272	3·23	417	4·52	568	5·65

Digitized by Google

A termés eredményét pedig a következő kimutatás tünteti fel:

Termény	Átlagos évi termés					
	1870—1879		1880—1889		1890—1894	
	összesen millió métermázsa	hectáronkint métermázsa	összesen millió métermázsa	hectáronkint métermázsa	összesen millió métermázsa	hectáronkint métermázsa
Őszi és tavaszi buza .	15·80	7·00	30·00	11·20	40·39	12·95
Rozs és kétszeres . . .	9·72	6·5	12·94	10·00	14·11	11·23
Őszi és tavaszi árpa .	6·81	7·38	10·41	10·50	12·68	12·24
Zab	5·93	5·40	8·48	8·40	9·92	10·00
Gabona összesen	38·26	—	61·83	—	77·10	—
Tengeri	14·45	8·55	24·00	12·90	28·90	14·35
Köles	0·35	7·70	0·35	9·40	0·34	10·43
Magbükköny	0·28	7·37	0·57	10·00	0·92	10·62
Repcze	0·50	5·62	0·57	6·25	0·54	8·00
Dohány	0·45	7 90	0·60	10·70	0·52	12·61
Burgonya	9·66	24·00	26·55	6·30	25·45	57·00
Czukorrépa	3·17	14·00	7·00	18·50	13·27	17·50
Takarmányrépa	5·28	10·40	19·82	23·30	29·47	22·20
Mesterséges takarmány	6·50	2·40	13·52	3·24	20·00	3·52

Ezek a számsorok mezőgazdasági termelésünk emelkedésének hű képét tárják elénk. Világosan kitetszik ezekből, hogy terméseink kivált a fontosabb terményeknél feltünő mértékben emelkedtek és hogy ez az emelkedés nem annyira a termelés kiterjesztésének, mint inkább a termelés intensivebbé válásának a következménye; mert mig p. o. a buzánál a learatott terület 25 év alatt csak 37%-al növekedett, addig a hectáronkénti termésnél az emelkedés 86%, az összes évi termésnél pedig 150%; szintugy a kukoriczánál is a területnek 22%-al való növekedésével szemben, a hectáronkénti termésnek 68, az összes termésnek 100%-al való emelkedése áll, s hasonló haladást tapasztalunk a többi növényeknél is.

Digitized by Google

A közölt adatokból kitünik továbbá, hogy termelésünk a lefolyt 25 év alatt tényleg egészségesebb irányt is vett, mert mig 1870—79-ig a gabonanemüek a learatott területnek 67·5%-át foglalták el, addig 1890—94-ig csak 63·8%-át, ami a gabonatermelés megszoritásának következménye. E megszoritással forditott arányban emelkedett természetesen a többi növények területe, minélfogva a termelt növények közt fenforgó arány most kedvezőbb, mint azelőtt volt.

A termések emelkedésének egy további hatása, hogy földmivelésünk a nemzeti vagyonosodáshoz most jóval nagyobb mértékben járul, mint azelőtt, habár a főbb terményeknél időközben bekövetkezett árhanyatlás a fokozott termelésnek eme hatását mérsékelte. A 80-as években ugyanis 640 millió forintra becsülték a szántóföldről nyert termények értékét, a 90-es években pedig 800 millióra.

A társország termés-eredményei jóval alatta állanak az anyaországéin. Legfontosabb terménye a tengeri, mely ott 342.000 hct-on termeltetik s a learatott területnek 30%-át foglalja el, utána következik a buza 190.000 hct-ral, illetve 17·7%-al, a rozs és a kétszeres 160.000 hct-ral, illetve 14·5%-al, a zab 95.000 hct-ral, illetve 8·5%-al és az árpa 66.000 hct-ral, illetve 6%-al. Hasonló területen termesztik a mesterséges takarmányt, ellenben a takarmányrépát csak 11.000 hct-ron, a mi 1%-nak felel meg. Ennél valamive nagyobb arányban termelik a kölest és a burgonyát, mig a többi növények csak alárendelt szerepet visznek.

A hectáronkénti termés a buzánál 9, a rozsnál 7·2, az árpánál 8, a zabnál 5·3 s a tengerinél 11q-al van kimutatva, ugy hogy Horvát-Slavonország évi buzatermése 1·7, rozs és kétszerestermése 1·2, árpatermése 0·5, zabtermése szintén 0·5 és tengeritermése 3·5 millió métermázsát tesz.

A földmivelési termények java része a belfogyasztás fedezésére szolgál, mindazáltal elég tekintélyes a kivitelre kerülő rész is, miből következik, hogy Magyarország még mindig a nyers terményeket exportáló országok sorába tartozik.

Digitized by Google

Az ország nagyobb részében fő kenyér-terményül szolgáló buzából legtekintélyesebb a kivitelünk, mely a 80-as években a termés 30, a 90-es években 25%-át tette, tehát hanyatló irányt vett, minek oka egyrészt a belfogyasztás emelkedésében, másrészt a kivitelt korlátozó árhanyatlásban keresendő.

De más tekintetben is változás állott be buzakivitelünknél. Mig ugyanis a 70-es években főképen nyers buzát vittünk ki, addig az utóbbi években a lisztkivitel került túlsúlyba, mely kedvező fordulatot lisztiparunk fokozatos fejlődésének köszönhetjük.

A Felvidéken kenyérterményül szolgáló rozsból csak mintegy 2 millió m. mázsa kerül kivitelre, ellenben az árpából vagy 3 millió m. mázsa, főképen sörárpa, részben maláta alakjában, mig a takarmányárpa sertések takarmányául szolgál.

Tekintettel virágzó lótenyésztésünkre zabból aránylag csekély — átlagban egy millió m. mázsa — a kivitel, sőt még az oly nagy mennyiségben termelt kukoriczából is csak mintegy 2 millió m. mázsa kerül a külföldre; a termés zöme részint sertések hizlalására és szeszgyártásra, részint, kivált a délkeleti országrészekben, emberi táplálóknak használtatik.

Az emlitett terményeken kivül még hüvelyesekből, repczéből, dohányból továbbá lóher- s luczernamagból van tetemesebb kiviteli többletünk, kivitelünk főpiacza Ausztria, ahol kivitt terményeinknek mintegy 75—80%-a nyer elhelyezést.

Mezei terményeink értékesitésénél tehát még mindig a külföldre vagyunk utalva, — azonban e tekintetben is némi javulás állott be, amennyiben a mezei termények kivitele nem a fokozott termelés arányában emelkedett, mely jelenség oka leginkább a szaporodó népesség és az emelkedő általános jólét folytán növekedett belfogyasztásra vezethető vissza.

De még egy másik örvendetes jelenséggel is találkozunk e téren, azzal t. i., hogy a mezei terményeknek külföldön való értékesitésénél mindinkább az átalakitott vagy nemesitett termények kivitele lép túlsúlyba. Mig ugyanis a kivitt mezei nyers termények értéke 1870 óta 90-ről 125 millió frtra,

Digitized by Google

vagyis 40%-al emelkedett, addig az átalakitott mezei termények (liszt, czukor, szesz, maláta) kiviteli értéke 38-ról 70 millió forintra, vagyis 84%-kal emelkedett, — világos jele ez annak, hogy Magyarország fokozatosan kilépni készül azon elmaradt országok sorából, a melyek beérik a nyers termények előállitásával.

Szemben a mezei termelés fokozatos haladásával *szőlő mivelésünknek* rohamos hanyatlása áll. Pedig szőlőszetünk nemcsak legrégibb termelési ágaink egyike, hanem egyuttal nemzeti jövedelmünknek egyik főforrása, melynek számos vidék köszöni jólétét. Hazánkban a szőlőmivelést Probus császár honositotta meg 276 körül a Szerémségben, s ezidőtől fogva a mohácsi vészig (1526) a szerémi bor állott a magyar borok közt a legjobbnak hirében, ezentúl azonban a tokaji kezd felülkerekedni, felküzdve magát valamennyi európai borok királyává.

Különben legtöbb borvidékünk századokra terjedő multtal bir s minthogy a bortermelés különösen a magyar gazda egyik kedvencz foglalkozása, ezt a termelési ágat föl is karolta mindenütt, ahol a talaj- és éghajlati viszonyok erre kedvezők. A legészakibb fekvésü vármegyéktől eltekintve, a birodalom egész területén termelnek bort, ugy a hegylánczok lejtőin, mint a rónán, azonban kiválóbb fajborokat csak egyes kedvező fekvésü vidékek szolgáltatnak.

Ezek között első helyen az igénytelen furmintból édes aszút és tüzes szamorodnit szűrő tokaji Hegyalja áll; fehér aszút ezenkivül még a fertőmelléki Ruszt, vörös aszút pedig az aradhegyaljai Ménes szolgáltat.

Kiváló fehér fajborokat a Balaton melléke, az Érmellék, Sopron, Pozsony, Neszmély, Magyarád, Miskolcz, Nagy-Várad és Fehér-Templom környéke, Erdélyben pedig Küküllő vidéke, vörös fajborokat Buda, Eger, Visonta, Villány, Szegszárd, Versecz és Karlócza vidéke termel. Az Alföldön termelt «*kerti borok*» alárendelt minőségüek ugyan, mindazáltal folyton tért hóditanak különösen a «*homoki borok*».

Legelterjedtebb szőlőfajtáink a tokaji Hegyalján, a Balaton-

Digitized by Google

és Fertő mellékén a furmint, másként szigeti, az Érmelléken a bakator, Neszmélyen a sárfehér, Magyarádon a fehér muskotály, a vörös bort termő vidékeken pedig a kadarka. Szórványosan számos más, nevezetesen külföldi fajta is mivel-tetik, melyek közül nagyobb jelentőségre az olasz rizling és a csemegeszőlők közül a Chasselas számos fajtái emelkedtek.

A mivelési módok közül a kopasz és rövidcsapos fejmetszés a legáltalánosabb, de elvétve a szálvesszős mivelést is űzik, nevezetesen Erdélyben mint karika mivelést.

A phylloxera föllépte, illetve általánosabb elterjedése előtt egészen 1886-ig szőlő-területünk folyton emelkedett, ugy hogy a Magyarbirodalom szőlő-területe az emlitett évben 431.328 hectárra terjedt, amiből az anyaországra 363.562 hct. esett. Azóta fokozatos csökkenés állott be, olyannyira, hogy az anyaország szőlő-területe 1894-ig 219.842 hec-ra leszállt s csak a nagyszabásu szőlő-telepitéseknek köszönhető, hogy a szőlő-terület apadása nem öltött még nagyobb mérveket.

Tiz év alatt kereken 143.000 hec-ral vagyis 40 %-ai apadt az anyaország szőlő-területe s tekintettel az időközben eszközölt telepitésekre, a phylloxera által kipusztitott szőlők területe kereken 180.000 hec-ra, az abból származó nemzeti veszteség pedig legalább 100 millió forintra tehető.

Még nagyobb arányban, mint a terület, hanyatlott ***bortermésünk***, különösen mióta a phylloxera pusztitásaihoz még a peronospora viticola járványos föllépése csatlakozott. — A 70-es és 80-as években évi bortermésünk meghaladta a 4 millió hl-t, 40—45 millió frt. értékben, a viszonylagos termés pedig fokozatosan emelkedett, hec-ként 11·4-ről 12·2 hl-re. Ellenben 1894-ben már csak 1,230.620, 1892-ben 796.560 és 1893-ban 938.987 hl. borunk termett, ugy hogy a hec-kénti termés az emlitett években 4·84, illetve 3·20 és 4·16 hl-re leszállt.

Csak az utolsó két évben volt megint nagyobb, a 2 millió hl-t meghaladó, termésünk, ami főképen az időközben eszközölt szőlő-telepitéseknek és a peronospora elleni védekezés általános fölkarolásának köszönhető.

A szőlőtelepités nagyobb mérvet 1888 óta öltött, mely

Digitized by Google

évtől 1894-ig mindössze 40.332 hectár uj szőlő létesittetett, még pedig immunis homoktalajon 16.718, nem immunis talajon 23.614 hec-on, utóbbiból pedig amerikai vesszővel 5700 hectár lett beültetve. Ezen telepitéseknek köszönhető, hogy szőlőterületünk 1895-ben 223.500 hec-ra emelkedett.

A philoxeravész azonban nemcsak bortermésünkre hatott ki, hanem szőlőszetünk irányát is megváltoztatta. Ez a hatása főképpen abban nyilatkozik, hogy szőlőtermelésünk a hegyes vidékről mindinkább a sík vidékre, a futóhomokra helyezkedik át. Ennek következménye, hogy az immunis talaju szőlők 1891-ben csak 20·5%-ot, 1894-ben pedig már 32·1%-ot foglaltak el az összes szőlőterületből.

Boraink régtől fogva kivitelünknek egyik főczikkét képezték. Már a mult század harminczas éveiben 50—60.000 hectolitert tett évi kivitelünk, 500—800.000 forint értékben, úgy hogy akkortájt a kivitt bor értéke jóval meghaladta a kivitt gabona értékét. Nagyobb arányokat azonban csak a közlekedési eszközök fejlődésével és borkereskedésünknek jobb szervezkedésével ölthetett s maximumát a nyolczvanas években érte el, amely években az évi kivitel az egymillió hectolitert meghaladta. Borkivitelünkkel párhuzamban szőlőkivitelünk is folyton emelkedett, nagyban hozzájárulván a szőlő jobb értékesitéséhez.

Azonban bortermelésünk csökkenésével hanyatlásnak indult virágzó borkivitelünk is, oly annyira, hogy az utóbbi években már a behozatal emelkedett túlsúlyra, de ez a szomoru jelenség csak átmeneti jellegű ; vége szakad, mihelyt a bortermelés hanyatlását előidézett okokat elháritanunk sikerül.

Ezek leküzdésénél pedig a kormánytól minden irányban támogatott szőlősgazdáink már is oly szép eredményeket értek el, hogy remélhetőleg néhány évtized rendszeres és kitartó munkája, szőlőszetünket tényleg azon polczra fogja emelni, amelyet elfoglalni az közgazdasági jelentőségénél fogva hivatva van.

Ahol a szőlő jól diszlik, ott a *gyümölcstermelésre* is kedvezők a viszonyok s azért kiválóbb borvidékeink egyuttal virágzó gyümölcstermelésükről is hiresek.

Digitized by Google

Hazánk déli, délkeleti és északi részeiben nagy szerepet különösen a beszterczei szilva termelése visz, melynek termékei, — a szilvórium, az aszalt szilva és a lekvár, — nemcsak a belfogyasztásnak, hanem a kivitelnek is fontos czikkei.

A főbb gyümölcsfajokat az almát, körtét, cseresznyét, meggyet és szilvát szórványosan az egész országban termesztik, a szelidebb éghajlatu vidékeken pedig azonkivül még a kajszin- és őszi baraczkot, a mandulát, diót és fügét. Nyugaton, nevezetesen Sopron környékén a szelid gesztenye egész erdőket alkot, mig a mogyoró sarjerdőinkben mindenütt honos.

Gyümölcstermelésükről hiresebb vidékek: Sopron és Pozsony környéke, a Balaton melléke, Vas megyében Ikervár környéke, Trencsénben a puchói járás, Gömörben Csetnek, Rozsnyó és Jolsva környéke, Biharban az Érmellék és az aradi Hegyalja. Kiváló jelentőségre pedig Kecskeméten és Nagy-Kőrösön emelkedett a gyümölcstermelés, ahonnét nagy mennyiségü baraczk és alma nemcsak Budapestre, hanem a külföldre, nevezetesen Drezda, Berlin, Hamburg, Moszkva és Szent-Pétervár piaczaira is kerül.

Némely vidéken, nevezetesen Hevesben a dinnyetermelés is nagyobb arányokat öltött, kitünő gyümölcseivel ugy a bel-, mint a külföld nagyobb piaczait látván el.

Gyümölcstermelésünk mennyiségét nem ismerjük, hanem a gyümölcs-forgalmi adatok arra engednek következtetni, hogy a termelésnek ezen ága is folyton emelkedik. A 80-as évek közepéig ugyanis a friss gyümölcsnél passiv volt a mérlegünk oly annyira, hogy a behozatali többlet értéke megközelitette a $1\frac{1}{2}$ millió forintot. Azóta kivitelünk folyton emelkedett, a diót és mogyorót, aszalt gyümölcsöt és szilvaizt is tekintetbe véve, a kiviteli többlet az utóbbi években 4—5 millió frt. között váltakozott.

A ***konyhakertészet*** leginkább nagyobb és népesebb városaink körül honos, főbb terményeink a káposzta, mely szórványosan mindenütt termeltetik s melynek évi terméseit 750 millió fejre becsülik; továbbá a hagyma, paprika és torma, melyek egyes vidékeken nagyban is termeltetnek, mig a többi

Digitized by Google

zöldségfélék, a saláta, sárgarépa, petrezselyem, zeller, uborka paradicsom, zöld bab és borsó, stb. termelése kicsinyben általánosan el van terjedve.

A legjelentékenyebb kerti iparral biró városok Budapest, Szeged, Félegyháza, Czegléd, Fajsz, Makó, Kalocsa, Baja, Pápa, Győr, Pozsony és Nezsider. A termelésnél pedig nemcsak köznépünk foglalkozik, hanem több helyütt élelmes bolgár kertészek karolták föl ezt a jövedelmező termelési ágat, e czélra alkalmas földek kat. holdjáért 50—60 frtnyi évi bért fizetvén.

Visszatekintve földmivelésünk jelen állapotára, el nem zárkózhatunk ugyan annak kijelentésétől, hogy földmivelésünk még mindig távol áll azon foktól, melyen közgazdasági hivatását teljesen betölthetné, — viszont azonban éppen ezen a téren félreismerhetetlen a termelés folytonos és fokozatos emelkedése és belterjesebb irányban való fejlődése, mely azt eredményezte, hogy földmivelésünk az utolsó 25 évben nagyobb haladást tett, mint a megelőző évszázadok alatt.

Digitized by Google

ÁLLATTENYÉSZTÉS.

Hazánkban a rég mult időkban az *állattartás* volt a lakosság főfoglalkozása, egyrészt azért, mert a gyér népességnek kevés volt a szükséglete, a rossz közlekedési eszközök miatt pedig nem lehetett a terményeket elszállitani; de azért is, mert akkori háborus világban e mozgó vagyonnal könnyebben menekülhetett a gazda a betörő ellenség elől.

Tenyésztették — azaz hogy *tartották,* szaporitották és nevelték akkor a lovat, szarvasmarhát, a juhot és a sertést. Ezen házi állatok mindegyikének megvoltak az ország egyes vidékein kedvező létföltételeik.

A lónak ott volt az ország nagy és kis medenczéje; a szarvasmarhának a roppant árterek, a folyam-völgyek gazdag talajukkal; a juhok kitünő helyet lelhettek a szárazabb dombvidéken, a szikes területeken és a havasokon; a sertések pedig a nagy lombos erdőkben, a folyamok partjain levő ligetes részeken könnyen és jól táplálkozhattak és olcsón voltak fölnevelhetők.

A nagy árterek és tavak, a mocsáros területek, a nagy erdők, mint azt Oláh Miklós érsek a XVI. században megirta, nedvessé tették az éghajlatot és ennek folytán gazdagok voltak a legelők, azokon «sok lábas jószág elfért és a mikor rájuk hajtottak, azoknak jó élése kétségtelen vala.»

Anagyobb birtokosoknak nagy legelőterületeik voltak,

Digitized by Google

minden urbéres községnek közös legelője volt. A községek határában parlagolva, vagy három nyomásban gazdálkodtak és igy az ugar, a tarló, sőt esetleg még a vetések is szolgáltattak legelőket. Kaszáló is volt elég, igy az állattartás nagy nehézségekbe nem ütközött, számra tehát volt állat elég és ezek között helyenként igen jók is kerültek.

Tartották akkor a gazdák és szaporitották: a magyar lovat, melynek — habár már távolról sem diszes példányait, egy-egy elmaradott községből való parasztgazda kocsija előtt, még ma is láthatjuk.

Ez a magyar ló, mely a nem nemes keleti lovak csoportjába tartozik, nem volt az, a mit ma *szépnek* mondanak, de az akkori viszonyoknak kitünően megfelelt. Tűrte a meleget szomjan, télen nem fázott meg, azt ette a mit kapott, dagasztotta az átázott mély alföldi talajt, napkeltétől napestig gázolta a homokot, koplalt ha kénytelen volt vele. Ezért volt a mi akkor útnélküli országunkra és az abban élő gazdákra becses.

Tartották gazdáink a mi szép és jó ezüst-, darvas és fehér szinü czimeres magyar-erdélyi szarvasmarhánkat. Kár, hogy már nem *tenyésztik* oly kiterjedten, mint annakelőtte, mert hazánkban a *jó talajmivelés ezen fajtának létezésével még meglehetősen kapcsolatos.*

El volt terjedve az országban a raczkák két fajtája, az ugynevezett pörge szarvu magyar juh és a mezőségi raczka, melyeket országszerte fejtek. A juhvaj akkor fontos élelmi czikket képezett.

E három házi állatot nemzetünk bizonyára már a honfoglaláskor magával hozta; még pedig a lovat őshazájából, a pörge szarvu juhot a fekete, vagy az azovi tenger mellékéről, a szarvasmarhát pedig a legvalószinübben Etelközből, melynek vidékén ezt a jelleget még ma is tenyésztik. Ettől keletre ez a primogén fajta föl nem található.

A sertést — különösen azt a fajtáját, melyet még pár évtized előtt a túl a dunai országrészben tartottak, az uj hazában találták a magyarok.

Digitized by Google

A sertéseket őseink hamar megkedvelték, az erdős és legelős vidékeken gyorsan elszaporitották, olyannyira, hogy később a nyájak őrzésével foglalkozók valóságos pásztor községeket alakitottak és a nyájak mikénti legeltetéséről, törvények és királyi rendeletek intézkedtek. Ezen tenyésztési ágat 1194-ben oly vész sujtotta, a melynek akkor az ország sertésállománya nagy részben áldozatul esett.

A sertés szapora állat lévén, ezen tenyésztési ág az emlitett sertésvész csapását hamar kiheverte és az állomány a kedvező viszonyok közt levő területeken, csakhamar ismét megszaporodott.

Több század elteltével oly növény termelése terjedt el az országban, mely a sertéstartást és hizlalást az erdőtlen vidékeken is megkönnyitette t. i. a *tengeri* és ettől kezdve a sertéseknek két fajtája, a már megemlitett *bakonyi*, továbbá a *szalontai vörös* fajta, mely utóbbinak az ország keleti része képezte tartási területét, — minden gazda udvarában helyet kapott.

Az állattartás képe a mult század második felében kezdett megváltozni hazánkban. Ezen alapvető változás első lépései a juhászatban történtek. Mária Terézia és II. József paduai, később pedig merino-juhokat importáltak. Czélszerü beosztás, párositás, de különösen a végrehajtott keresztezések, nemcsak a juhászatokat alakitották át sok helyen, hanem ezen tenyésztési ágat előtérbe helyezvén, módositották ennek megfelelőleg a nagyobb birtokok üzemét, sőt még a községek gazdálkodására és az ugynevezett *juhos gazdaságokra* is kihatottak.

A merinósok nálunk három jellegre oszlottak; tenyésztették az igen nemes, kis testü electorálokat, melyekkel a szászországi irányban (finom és nemes gyapju) haladtak. Tenyésztették továbbá az infantádó-negrettieket, melyek jellegét a sok és jó gyapju, és a tömegesebb test adta meg. Ezen két irányból lett az *electoral-negretti* posztó-gyapjas jelleg, mely jó darabig a helyzet ura volt.

A negretti jelleg, egyrészt nyájak létesitésével, másrészt

Digitized by Google

külföldről beszármazott részes juhászokkal haladt kelet felé. A nagy síkon ezen juhászok helyenként bérelt területeken pásztorkodván, tartották nyájukat, vagy részes (feles) juhászoknak szegődtek és kosaikkal az addig ott tartott juhokat keresztezvén, igy is terjesztették a merinó-birkák jellegét. Igy létesült azután, az ottani talaj befolyásának hozzájárulásával is az alföldi mestiz-merinó, mely később okszerübb tenyésztés utján a becsült *hazai fésüs birkává* alakult.

A lótenyésztés javitása is az imént emlitett időtájban kezdődött és mind annak alapját, a mi becseset ma birunk, szintén Mária-Terézia és II. József vetették meg Mezőhegyes és Bábolna creálásával, melyek közül azonban az előbbi a jelenlegi század elején kapta meg hasznothozó jellegét.

A juhászat és a lótenyésztés fejlődésével haladtak az országban a mezőgazdasági üzemek. A birtokosok más állattartásokban is keresni kezdték a jobbat, s a haladottabb üzemekben a többet termelő és igy nagyobb hasznot hajtó fajták tenyésztésére igyekeztek. Századunk harmadik tizedében ez a sertéstartásnál következett be, a két régi, honi sertésfajta tenyésztésének fonalát bontani kezdte, később el is szakitotta egy keleti jövevény.

Már régebben kereskedtek az országban tenyésztett sertésekkel a nyugoti szomszéd országokba és egyuttal, keletről, Szerbiából is hajtottak nagy mennyiségü sovány süldőt Ausztriába, sőt még Bajorországba is Sopronon át.

A sovány árúval kereskedőknek meg volt a maguk utja, az ilyen kupecz mindig ezen járt. Mentében nyugat felé, udvarról-udvarra haladva, adta állatjait a gazdáknak hitelbe, tértében szedte be ezek árát és ha beszedte, ujból kezdte fáradságos foglalkozását.

A kereskedés második iránya Győr felé tartott és erre már csak javitott és kövér árú ment a Bakonyból, de később Szerbiából is. Az utóbbi, mondjuk hizlalással egybekötött szerb árú fölhajtásnak két útja volt, az egyik a Duna jobb partján haladt, a második, nagyobbára a balpart irányában és ez Orsováról indulva Budapesten át vezetett Győrig, hazánkban

Digitized by Google

a sertéskereskedésnek akkori góczpontjába és ezen az úton hajtva és hizlaltatván, körülbelül 130 nap alatt ért föl egy-egy falka Győrbe.

A Duna jobb partján való hajtva-hizlalás alkalmával látta nagy nádorunk József főherczeg, a szerbiai jövevényeket s elhatározta, hogy ilyen vérrel tenyészetet állittat birtokán, Kisjenőn Arad vármegyében. Ezt megcselekedte és ezen tenyészet vetette meg alapját az ország *kondor-zsirsertés* tenyésztésének, a melylyel Európa piaczain eddig igen lényeges szerepet játszottunk. A szőke kondorszőrü sertéssel keresztezés utján létesitette Szunyogh Bertalan a fekete, helyesebben a fecske zsinü kondor zsirsertést, mely szintén igen becses fajtának mondható.

A balpart irányában való hajtás szintén hagyott nyomot, és pedig: a sertés-kereskedésnek a jelenlegi székes főváros területén való központositását.

A negyvenes évek ujabb fordulópontot jeleznek állattenyésztésünkben. Az erdőirtások, már a mult században megkezdődtek ugyan nálunk valamint közvetlen szomszédainknál is, de csak a jelen század negyedik tizedében kezdtek nagyobb mérveket ölteni. Ekkor vétettek folyamatba a nagyobb lecsapolások, később a szabályozási munkálatoknak egyoldalu végrehajtása indult meg és mint a következmény megmutatta, ezek együttesen lényeges befolyást gyakoroltak klimatikus viszonyainkra, inkább s inkább szárazföldiekké tették, ez pedig hatott a legelőkre, a kaszálók hozamára, mely megapadt és igy hátrányosan befolyásolta állattenyésztésünket.

Csakhamar bekövetkezett azon idő is, mikor a jobbágy fölszabadulván, telkének szabad ura lett és igy ő — de volt földesura is kivánta, hogy a közösség mindenütt szünjék meg.

Elosztották tehát a közös legelőket és a volt telkes-gazdák, csakhamar eke alá vették a nekik jutott területeket. Ösztökélték őket erre: az akkori viszonyok, a marhavész pusztitásai, a magas gabonaárak, melyek a megnyiló vasutvonalak által a kivitel lehetősége folytán alakultak. Igy azután ott, a hol

Digitized by Google

ezelőtt nyájak legeltek, a szántóvető forgatta megszámlálhatatlan barázdáit.

A pásztorkodást kiszántotta a községek nagyobb része, és most be kellett volna következni azon régóta remélt korszaknak, hogy a tanyában meghonosul az intensiv tenyésztés, takarmány-termesztésre és vetett legelőkre támaszkodván. Meg kellett volna honosulni annak a gazdálkodásnak, mely a talaj termő erejének fentartása mellett is képes termelni.

Ez nem következett be, áldozatul esett a közlegelő. Mert szárazak lettek a kaszálók és mert a folyamszabályozások alkalmával, ezek öntözhetővé tételéről nem gondoskodtak, elsoványodtak, igy ezeket is feltörték a volt telkes gazdák.

De tettek még mást is. Eleintén ugyan megtartották a hármas nyomást, később azonban ebből két fordulót gabonával vetettek, a harmadikban pedig ugar helyett tengerit termeltek, állat-állományukat ellenben megapasztották, azaz kezdetét vette a *kedélyes rablógazdaság*, melynek hatása pár év multával helyenként már észrevehetővé kezdett válni a termések kisebbedésben.

Ezt a volt telkes-gazdák orvosolni kivánták, de nem a helyes alapozással cselekedték, hanem bajt bajra raktak. A három nyomásos helyett, sok községben, különösen az Alföld jobb vidékén, még inkább megapasztván az állatállományt, két fordulós eljárást követtek. Buza, utána tengeri, ezután ismét buza következett, a mivel bele jutottak az *intensiv rabló gazdaságba*. Az állatállományt ez az eljárás megapasztotta; hanyatlott annak minősége is, az állatjárványok pedig a tenyésztés jövőjét egészen sötét szinben mutatták. A szakértő elé meglehetősen szomoru kép tárult és csakis a nagybirtokok képeztek világos pontokat, a melyek állattenyésztése részben haladt, részben conservative kezeltetett és csupán a kisebb részen, különösen a «*végzett*» vagy ahoz közeledő birtokosok gazdaságában lehetett hanyatlás észlelni.

A szakismeret terjedésébe és ezen jobb tenyésztésekbe vetették a szakemberek reményüket, hogy ezek segélyével

Digitized by Google

hazánk mezőgazdaságát, az állattenyésztés fölvirágoztatásával, jobb utra fogják terelhetni. Remélték, hogy ezen tenyészetekből, ha lesz aki a dolgot meginditja, a helyes tenyésztési eljárás, a jobb vér nagyobb és nagyobb területre ki fog hatolni. A talaj termőerejének csökkenése sokakat a vezérférfiak követőjévé tett. A leghathatósabban támogatta azonban e törekvéseket földmivelésügyi kormányzatunk, mely a rendelkezésére bocsájtott hitel mérvéhez képest minden lehetőt elkövetett.

Hogy a cselekvésnek volt sikere, az tagadhatatlan, és csakis ott nem volt, ahol a viszonyok alakulása folytán ilyet elérni nem lehetett.

Tekintettel védképességünkre, közlekedésünkre, de hajlamunkat is követve, a *lótenyésztés* részesült az első segélyben. Az állami ménesek megalapitóiról hálásan kell megemlékeznünk. Ezen ménesek szolgáltatták az anyagot először is a hanyatlás megakadályozására, később a haladásra, mely vidékenként tagadhatatlan. Az előmenetelt az bizonyitja, hogy ezen haladottak, már mint egyöntetű anyagot tenyésztők tenyésztési vidékekként jellegezhetők.

De azért ezen tenyésztési ágnál is sok még a tennivaló; a méntelepek átalakitása, ezzel kapcsolatosan a községi mének ügyének helyes elintézése, továbbá tekintettel az évről-évre nagyobbodó igásállat-szükségletre és a magyar erdélyi marhaállomány folytonos és igen sajnos csökkenésére, a nehezebb és mezőgazdasági igázásra alkalmas anyag terjesztése és szaporitása, stb. stb., mindmegannyi fontos föladat, melyeknek helyes megoldása a közelebbi évtized teendőit képezendik.

A lovak használatát tekintve, a nehéz igáslovak a nyugati határvármegyékben találhatók, hova azok a szomszédos «Noriából» származtak. A gazdasági igáslovak a Muraközben honosak és onnét lóvasutak számára szép számban exportáltatnak. Somogy vármegye igen jó, könnyü hátasokat adott, de ujabban ott a tenyésztési kedv csökkenését tapasztaltam. A dunántúli országrész többi vidékein igen jó hátas és hámoslovak találhatók. A Bácskában, valamint a szomszédos vármegyékben nagyobb és tartósabb a lóállomány és ott hintó elé

Digitized by Google

és a tüzérség számára alkalmas anyag vásároltatik. Azt hiszem, alig van hely, a honnét annyi lovat exportálnának, mint Szabadkáról, és az adott árak bizonyitják, hogy ott a tenyésztők helyes uton haladnak és Bács-Bodrog vármegye van ezen irányban a vezérszerepre hivatva. Az ország többi részeiben az anyag a hátas és hámos szolgálatra helyenként igen alkalmas, a miről a lóavatások bizonyságot tesznek. A málhásló csak az északkeleti és keleti határvidéken található.

A *szarvasmarha-állomány* az országban az ecsetelt viszonyok alakulása miatt, de a tenyésztők indolentiája folytán is, mennyiségileg, valamint minőségben lényegesen hanyatlott, ugy az egyes nagy-, valamint a középbirtokosoknál is, de a hanyatlás aggasztó mérveket csak a volt telkesek állományánál öltött.

A szakemberek rámutattak a fenyegető veszélyre; 1879-ben az országos gazdasági egyesület is foglalkozott az ügygyel és 1880-ban a földmivelési kormányzat hozzá látott a kérdés behatóbb tanulmányozásához. Constatáltatott, hogy a legnagyobb baj az apaállatok hiánya, és haladás csak azon esetben várható, ha ilyenekkel, még pedig *jókkal*, a községek kellő számban rendelkeznek.

A tevékenység egy nagy szakértekezlet által elfogadott tervezet alapján indult meg. Az ország tenyésztési kerületekre osztatván, ezek számára meghatároztattak a mindegyikükben terjesztendő fajták. Igy az ország nagy része fentartatott a mi becses hazai fajtánknak. A nyugati határmegyék a nehéz pirostarka svájczi marhának jelöltettek ki; az északnyugati hegyvidék a könnyebb pirostarka jellegeknek; az északkeleti hegyvidék, egész Csik vármegyéig a borzderes marhának. A keleti és délkeleti határra szintén a könnyebb pirostarka hegyi jelleget, nevezetesen a pinzgaui marhát választották ki mint terjesztendőt.

Hogy ezen fajtákból apaállatok tiszta vérben, megbizható egészségi állapottal és megfelelő minőségben beszerezhetők legyenek, egyrészt az állami birtokokon és telepeken, különösen a gazdasági tanintézetek és földmives iskolák gazdaságaiban állittattak tenyészetek. Segélyeztettek továbbá olyan birtokosok,

Digitized by Google

kik a vidékükre kijelölt anyaggal pepineria felállitására vállalkoztak.

Az utóbbiaknak az állam importálta a magállatokat és ők ezek árát, három éven át esedékes részletekben törlesztették. Hogy e tenyésztési kerületekbe ilyen pepineriák alapitása által, más, mint az oda kijelölt jelleg, ne jusson, arra szigoruan ügyelni kellene, mert csakis igy lenne elkerülhető a jellegződést megakadályozó, vagy megrontó elemek behatása.

Ezen tenyészetektől, valamint régi jóhirnevü gulyákból vásároltattak és fognak vásároltatni a községek számára az apaállatok, egyrészt a földmivelési kormányzat, másrészt a vármegyék gazdasági egyesületei és gazdasági bizottságok kezelése alatt álló és a földmivelési magyar királyi miniszterium által létesitett vagy ez által dotált állattenyésztési alapok terhére.

A bikákat a községek 20 és 50% között mozgó árkedvezménynyel részletfizetésre kapják és az árát rendesen három féléves részletben törlesztik. Szegény vagy elemi csapás által sujtott községeknek ingyen használatra is adatnak bikák, melyek elnehezedésük bekövetkeztével elárvereztetnek és az értük bejövő pénzösszeg többnyire a vármegye állattenyésztési alapjához csatoltatik.

Nagyot lendit ezen eljárás az ország szarvasmarhatenyésztésén és az üdvös hatás okvetlenül megkétszereződnék, ha nagyobb figyelem fordittatnék a kiosztott állatokra, ha azok jól ápoltatnának, kellő takarmányozásban részesülnének, s e mellett okszerüen használtatnának. De ez csak ugy érhető el, ha a községek jól *ellenőriztetnek,* továbbá, ha az intelligensebb gazdaelem, a közjó szem előtt tartásával ezen életkérdés irányában nagyobb érdeklődéssel viseltetik.

Pedig érdeklődnie kell, mert ezen tenyésztési ág, az ezzel összefüggő tejgazdasággal, a jelenlegi critikus mezőgazdasági viszonyok között a legbiztosabban jövedelmező. Ennél, ha vannak is árhullámzások, de ezek csekélyek és átlagosan, a hust és igás állatokat véve, az emelkedő áramlat biztos, mert

Digitized by Google

az utóbbiak kereslete folyton nagyobbodik, a húsfogyasztás pedig évről-évre növekedik, s ma már nincs Európában olyan kilogramm hús, mely *fölösleges* lenne.

A tejgazdaság, szintén a földmivelésügyi m. kir. miniszterium támogatása folytán, az utóbbi években igen lényegesen haladt és ma már nemcsak a városok fogyasztását födözi biztosan, hanem export-képessé lettünk. A vaj és sajttermelő községi szövetkezetek alakulása, melyek sok százezer liter tejet mentenek meg az elkallódástól, egyrészt lényeges összegre menő bevételt biztositanak a községeknek, de e mellett igen üdvös befolyást gyakorolnak a szarvasmarha-tenyésztés föllendülésére.

A *bivaly* nálunk szintén háziállat és van olyan vidék az országban, a hol ezt ma még igen fontos háziállatnak tartják, például Somogyban, Tolnában, Kolozs vármegyében, végre a keleti határvármegyék némelyikében. De csupán Kolozs vármegyében, a Kalotaszegen, mondható igen fontosnak, bár valószinüleg ott is veszíteni fog fontosságából, ha a tejgazdaságok, — mert ezeknek, zsiros tápdús teje daczára a bivaly nem kedvelt állatja, — inkább tért fognak hóditani.

A bivaly lassan fejlődik, mint kis borju igen nehezen nevelhető; a bivaly-tehén sokszor hosszan tejel, gyakran hamar elapad; tejét, mely kávéval keverve igen kedvelt, sajttá földolgozni nem tanácsos, vaja zsiros, nem kellemes. A bivaly húsa istállóból levágva jó, ha fűről jött, «bivalyizü» és rendesen fél annyit fizetnek érte, mint a tarka hegyi marha husáért.

Hogy mikor és honnan származott a bivaly hozzánk, nem tudjuk. Somogyba valószinüleg Olaszországból került, a Királyhágóntúli országrészbe hihetőleg az örmények hozták. A legszebb és legmegtermettebb bivalyok Fogarasban és Somogy vármegye nehány tenyésztőinél találhatók.

Mint igás állat, a bivaly lassusága daczára, kitünőnek mondható és nagy terhek elmozditására páratlan. Somogyban azért minden majorban egy-két bivalyfogatot tartanak a nagybirtokosok; Kolozsban a bivaly a kisgazdák igás-állatja.

Digitized by Google

A szarvasmarha-tenyésztésnél kevésbé örvendetes képet mutat a *juhászat;* ez az iméntitől lényegesen különböző állapotban van, mert a mig a szarvasmarha-tenyésztés a ragadós tüdőlob kártételei daczára haladóban van, addig a juhászat, még pedig a merino jelleget tartó tenyészetek, különösen a mennyiséget tekintve, óriásilag hanyatlanak.

Ezen hanyatlást a mostoha gyapju-árak idézték elő és juhászataink áldozatául esnek — a gyáraknak, melyekben minden olcsóbbá lett, csakis a posztó ára nem hanyatlott és haladást csupán az apretura tett, melynek segélyével a tengerentúli rosszabb gyapjuból a jobb minőség látszata előállittatik.

A merinó pusztul és azt hiszem, nem hibázok, ha a birka-létszámnak 1884-től számitott csökkenését *három millió darabra* becsülöm, melyet a szarvasmarha létszámának emeldése ellensúlyozni — úgy vélem, nem képes, igy tehát ezen körülmény a depecoratió tényét képezi.

Ha azon körülmény volna észlelhető, hogy tiz, sőt tizenkét juh vagy birka létszámapadásra a szarvasmarhák létszáma mindig egy darabbal szaporodnék, ez örvedetes haladásnak lenne tekinthető, mely az intensivebb üzletvitel terjedéséről tenne tanuságot.

Nem apad a létszám, a minőség pedig — habár lassan, de mégis fejlődik, a raczkák és czigajáknál (a pörge szarvu magyar juhot kivéve.) Ezek conjuncturái, — ha a gyapjut illetőleg valamivel kedvezőtlenebbekké lettek is, de ez ellensúlyoztatik: a turó, sajt és bárány árak lényeges emelkedésével. A hizott állatoknak belföldi fogyasztásra való kereslete ujabban az ilyen anyagot tartó gazdák bevételeit szintén valamivel kedvezőbbé alakitotta.

A fejés czéljából tartott juhok főleg a kisgazdák kezében vannak; ez ott, a hol csak zsendiczét készitenek a tejből, vagy a juhász dolgozza föl a tejet turónak és sajtnak, — ha ügyes a juhász, igen jövedelmező eljárás. Az iméntinél jobb és biztosabban jövedelmező, ha a juhosgazda — rochefort-gyártásra a tejet, liptói turó készitése czél-

Digitized by Google

jából pedig a gomolyát adja a sajtosnak, a ki e nagyobb tömegből jobb és *egyenlő* minőségü árút készitvén, ezt nagyobb áron értékesitheti és igy a juhos gazdának is nagyobb hasznot biztosithat.

A fejős juhászat az ismertetett értékesitési eljárással főleg az északi hegyvidéken és a királyhágóntúli országrészben, s ott különösen pedig a határhegységekben honos és lényegesen fejleszthető, még pedig a kellő avatottság terjesztése, helyesen megválasztott gyüjtő és földolgozó telepek létesitése, kiválóan pedig példaadás és a tartott juhállomány javitásával.

Mind ezen kivánalmak kielégitésén fáradozik a földmivelési kormányzat, de csak kis lépésekkel képes haladni, mert a népben, mely juhászattal foglalkozik, nincs meg a szövetkezés hajlama és a szakértelem is igen nehezen hatol be ép ezen rétegbe. Kezdeményezések vannak, a jobb tenyészanyag értéke fölismertetett. Ott, a hol ez megtörtént, azon pár helyen, a gyüjtő pont létesitése már nagy nehézségekbe nem ütközik, és a sajtos működésének megkezdésére, anyagot fog szerezhetni.

De az a kérdés, hogy szemben a fejős juhászatokkal, — melyek jövőjét illetőleg lehet reményt táplálnunk, — miként leszünk, ugy az electorál-negretti, azaz a posztógyapjas, valamint a fésüs merinókat tenyésztő juhászatokkal?

Ezeknek, különösen a posztógyapjasoknak fölvirágoztatása alig remélhető és pedig azért nem, mert prohibitiv vámokkal az ilyen gyapju termelését megvédeni nem fogják, de azért sem lehet, mert a már 1869 óta tartó krisis miatt, a gyapjas birka tenyésztéséhez, osztályozásához alaposan tudó szakértők nem sok idő mulva teljesen hiányozni fognak.

Hazánkban a legnagyobb haladás határozottan a *sertés tenyésztésénél* mutatkozék. Ha tekintetbe veszszük, hogy ezelőtt ötven évvel az ország nyugati felében csak a bakonyi sima szőrü, az ország középső és keleti részében a szalontai vörös sertés volt elterjedve és mindezeket kiszoritotta vagy teljesen átalakitotta a kondor sertés, ez azt bizonyitja, hogy ezen tenyésztési ágazatnál a gazdáknak szakértelemmel,

Digitized by Google

szorgalommal — és ami a tenyésztési sikernek alapföltétele — *következetességgel* kellett eljárni. Ezt cselekedték azok, akik sertéstenyésztéssel foglalkoznak és az elért nagy eredmények ezeknek köszönhetők.

Nálunk a sertést kétfélekép tenyésztik és pedig a nagyobb birtokosok gazdaságaiban nyájban, a községekben pedig csürhében, mely naponkint hajtatik össze, és este — ha a községi földeket bebarangolta és élt ott, amint tudott — a kanásza által ismét szétereszteteven, az egyes darabok fölkeresik otthonukat, gazdájuk udvarát, melyben tartatnak.

A nyájbeli tenyésztés a haladottabb és erről elmondható, hogy abban már nincs rossz sertés, csak a *jónál vannak jobbak!* Léteznek olyan nagy tenyészetek, melyek annyira egyöntetüvé váltak, hogy ezer darabra alig esik 3—6 százalék kiverés és az egész csapat késre való megérése a hizlalóban 10—12 napi közzel bekövetkezik.

A községek állományáról már nem lehet elmondani ezt. A csürhék tarkák, van azokban jobb, rosszabb, vannak szőkék, feketék, fecskehasuak és ezek keverékei — a barisok. A községi sertések közül a jobbak sem állnak az ugynevezett uraságival egy szinvonalon; a nyájsertésekért jobb árak adatnak, mint a *szedett*-nek mondott községi sertésekért.

Az utóbbiak is könnyen javithatók és egyöntetüvé volnának tehetők mindenütt, ahol a kondor szőrü sertést tenyésztik. Erre nem kellene más, csak alkalmas kanok beszerzése és az elletésnek április hóra való összpontositása.

A hússertés tenyésztése hazánkban még határozottan bölcsőjében pihen, megvan ugyan ennek is — t. i. a lengyel eredetü, sima szőrü sertésnek — az északi határmegyékben tenyésztési vidéke, ahova a szomszéd Galicziából a tizenkettedén makkoltatásra, vagy legeltetésre hajtott falkákkal beszármazott; de ezen sertések, daczára hogy sódarjaikat a sonkát áruló hentesek például a kassaiak — keresik, tért hóditani nem igen tudtak.

° Az angol hússertések tenyésztésével az országban sok kisérlet tétetett, legjobban honosultak a berkshire és a yorkshire. Az amerikai poland-chinát az ennek tenyésztésével

Digitized by Google

foglalkozók, szintén dicsérik. A yorkshire sertéssel most alakitanak Nagy-Vázsonyban és környékén tájfajtát, melynek jellegződését tenyésztőik reménylik.

A sertéstenyésztést előmozdította a hizlalással kapcsolatos sertéskereskedés is. A hizlalók nagy telepeket rendeztek be az országban, melyek egyuttal eladási helyek is. Ezek közül a legnagyobb Kőbánya, ahol utóbb évente 400—600.000 darab sertés fordult meg; ezekből Budapest fogyasztott 177.000 darabot, Ausztriába ment és exportra került körülbelül 350.000 darab.

Hizlaló-telepek vannak még Debreczenben, Czegléden, Monoron, Kecskeméten, Szegeden, Szabadkán, Barcson, stb. Ujabban azonban a gazdaságokban való hizlalás az ügy előnyére haladást mutat.

Minden mezőgazdasági foglalkozásnak vannak jó és rossz vagy csapásos évei, ilyennek mondható a sertéstenyésztésre az 1895-iki és a jelenlegi év is, mert ezekben ezen tenyésztési ágazat a sertésvész által legalább is 25—30 millió forint értékben károsult.

Még két emlős háziállat van, melyről meg kell emlékezni, ez a *kecske* és a *házi nyúl*. Az utóbbiról nincs mit mondanunk; ennek húsa nálunk nem kell senkinek, igy nem is tenyésztik és oly kevés van, hogy az egyetemeken a szakférfiak kisérleteik számára sem képesek a kellő mennyiséget beszerezni. Másképp vagyunk a kecskével, ez mindenütt található az országban. Alig van község, amelyben legalább a kanásznak ne lenne két-három darabja. A kecske többnyire a pauperismusnak egyik jelzője, és igy csak örvendetes, ha a szarvasmarha helyettesiti, de ahol csakis kecskével hasznositható legelők vannak, ahol erdőt nem pusztithat, ott a kecske néha igen fontos fentartója az embereknek.

Nálunk nagyobb számban a kecske a hegyes vidékeken található és ott nem az alpesi rövid-, hanem a kárpáti hosszu szőrü, az iméntinél szebb és erősebb, de kevésbbé tejbő kecskét tartják. Ajánlatosabb a fehér szinüek tartása azért, mert ezeket jobban megfizetik, állitván, hogy tejük kevésbbé bakizü.

Digitized by Google

Különös figyelmet érdemel az első tekintetre jelentéktelennek látszó *baromfitenyésztés*. Husz-huszonöt millió forintra rúg az az összeg, melyet ez a tenyésztési ág az országba évenkint behoz, mely összeg a kisgazdának jut és a szegényebb sorsuak megélhetését könnyiti.

A baromfitenyésztéssel hazánkban minden kisgazda házában foglalkoznak, sőt a középbirtokos udvarát is mindenütt a baromfiak serege élénkiti. Az ország sok részén a tyukfélék és a ludak vannak fölényben, a hegységek völgyeiben az első helyet különösen a folyamok mentén a vizi szárnyasok foglalják el. A pulyka csak szórványosan tenyésztetik.

Tagadhatlan, hogy a baromfi mezőgazdasági vagyonunk lényeges részét alkotja, tagadhatatlan az is, hogy hazánk mint gabonatermelő ország, a baromfitenyésztés sikeres üzhetésének föltételeit is nagyobbára birja, de az sem tagadható, hogy a legujabb időkig, a gazdatársadalom azt az érdeklődést, melyet ezen tenyésztési ágazat megérdemelne, nem tanusitotta, haladt a régi nyomon és semmikép sem méltatta a fogyasztó piaczok kivánalmait, nem törekedett, hogy a piaczokon a kellő tért elfoglalja.

A baromfitenyésztés ügyének volt nehány szószólója, kik ennek előmozditásán fáradoztak és különösen három szakegylet fejtett ki nagyobb tevékenységet. Megismertették a helyesebb eljárásokat és kiállitások rendezése utján a jobb anyagot, végre irodalmilag is törekedtek a kellő ismereteket terjeszteni. Ezzel megindították ugyan az üdvös mozgalmat, de ez életerősen nem terjeszkedett; ezért 1890-ben a földmivelésügyi magyar királyi miniszterium actióba lépett és habár kisebb keretben, de *tervszerüen* kezdte meg munkásságát e téren is.

Az első lépést a tenyésztendő és igy terjesztendő fajták kijelölése képezte és mint ilyenek elfogadtattak: az emdeni és toulousi ludak, a pecking kacsák, a bronz pulykák, végre plymuth, langshan és a homokos vidékre a fehér brahmatyukok.

A rendelkezésre álló hitel mérvéhez képest az elsorolt

Digitized by Google

fajtákkal, továbbá az erdélyi kopasz nyaku tyukkal ellátták az első három pepineriát, hogy ezekben ezen fajták honosulása és tenyésztési értékük megállapittathassék. Ezek után berendeztetett még négy pepineria az ország különböző vidékein, hogy ott a jobb anyag gyorsabban elterjedjen.

Az elterjesztés részben tiszta törzsek adományozásával, apaállatoknak az egyes tenyésztőknél való elhelyezésével, valamint a tojáscsere utján történik és a mennyire a kivánalmaknak az állami pepineriák megfelelni nem voltak képesek, kiosztás czéljából kiállitásokon vásároltattak törzsek, melyek tenyésztőknél helyeztettek el. De a pepineriákból elárusitás utján is jutott anyag a módosabb tenyésztőknek.

Támogatta ezenkivül a nevezett miniszterium a baromfitenyésztés mellett buzgólkodó egyleteket, megkezdte a védelmet a baromfiak pusztitó járványai ellen, törekedett ezen tenyésztési ágazat irodalmát is fejleszteni, végre a vér ujithatás czéljából a szükséges importokat megtétette.

Ezen üdvös munkásság eredményei máris szembetünőek, de még távolről sem elégségesek.

A *halászat!* nem az *volt*, a mi ma! Emlékezünk még arra az időre, mikor hosszu sorral álltak a tiszai halászok a főváros piaczán, a szekér végén függött a mérleg és a szegény sorsuak pár garasért jókora bográcsot tölthettek meg hallal. Lent a rakpart alatt hosszu sorban álltak a halászbárkák tele hallal és a háztartások a halat olcsó ételnek — nem pedig drága csemegének tartották.

A Balatonon egy jéghuzás után a béres szekerek sora vitte a prédát a partra és a balaton melléki városok piaczain válogatni lehetett fogasban — süllőben, a gardát *kofa módra sütve* garmadaszám találtuk és a szegényebb munkás ember ott jórészt ebből élt.

Meseszerünek tünik föl, ha ma hallgatjuk egy-egy öreg szegvári, vagy hódmezővásárhelyi ember elbeszélését apadáskor, miként állt bele a *folyásba* és — ha volt neki, szigonyozta, ha nem volt, vasvillával szurta meg a nagy harcsákat a mint ivásról seregestől usztak vissza a Tiszába.

Digitized by Google

Eltüntek a Tisza rétjei és vele az ívóhelyek, a balatoni árendás elléczezte a Zalát, hogy ennek vizén a halak a kis Balatonba ne mehessenek ívni és ott a halászok meg ne foghassák azokat. Nem csoda tehát, hogy folyóinkban és a nagy folyamban mely hazánkat szeli, nem remélt módon megfogytak a halak. A patakokból pedig valami járvány kipusztitotta a rákot.

Tenni kellett tehát ezen a téren is, föl kellett ébreszteniugy az egyesek, valamint a társadalmi tevékenységet, szakértőt kellett rendelkezésére bocsátani a cselekedni óhajtóknak.

Ezt szem előtt tartva és tekintettel arra, hogy a fogyasztás legalább a városokban mielőbb födözhető legyen, hogy ezután közvizeink halzsengével elláttatván, benépesüljenek, először is halászati felügyelőséget létesitett a miniszterium. Ennek föladata: a tógazdaságot berendezni óhajtóknak a szükséges terveket elkésziteni, támogatni őket a kivitelben, föladata telepeket állitani, melyekben a halzsengék előállittatnak, szervezni társulatokat tenyésztés és halászásra, stb.

Ezen felügyelőség már több éve müködik és lépésről-lépésre haladván, remélhető, hogy a kitüzött czélt el fogja érni.

A *selyemtenyésztésnek* a baromfitenyésztéshez hasonlólag különösen az ad fontosságot, hogy a már nehezebb mezőgazdasági munkára alig képes szegényebb sorsuak ez által rövid idő alatt keresethez jutnak.

A selyemtenyésztéssel az első kisérletek hazánkban az 1717 és 1832 között történtek. Gróf Mercy Claudius tábornok, ki 1734-ben Crocettánál hős halállal mult ki, sokat fáradt az akkori bánságban, ezen tenyésztési ág meghonositásával. Az alapvetés határozottan az ő érdeme, Tolnában is a selyemtenyésztés első kisérlete valószinüleg leánya befolyása következtében történt.

Mercy halála után — nem lévén senki, ki ezen kicsinek látszó ügyért buzgólkodott, az érdeklődés megszünt, a kizsákmányoló speculátió kioltotta az ébredezett érdeklődést és ezen tenyésztési ág csendesen elhamvadt, csak itt-ott a hamu alatt

Digitized by Google

volt néhány kis üszök, mely a létezett munkásság tüzére vallott.

Ezekre támaszkodva, az ügyet nagy fontosságunak látva, kezdett iránta érdeklődni Széchenyi István. Ő buzditott, tanácsolt, sőt példát mutatott ezen a téren.

Megkezdte a tevékenységet Czenken, Bezerédj István pedig Tolna vármegyében Hidján, ő élesztette hazánk délvidékén ujra életre a selyemtenyésztést, az ő munkásságának, befolyásának köszönhetők az eperfaültetvények létesitése, köszönhető azon ragaszkodás, melylyel ott a nép a selyemtenyésztés iránt viseltetik. Ő áldozott, fáradt ezen ügy érdekében és Hidja volt a nemes emberbarát halála után az egyetlen hely, ahol kegyeletből az ügy szikráját elhamvadni nem engedték.

De a selyemtenyésztés annyira sülyedt, hogy az állami beavatkazás sem volt képes azt fölélesztení és csődöt lett volna kénytelen 1878-ban mondani, ha Bezerédj szellemi hitbizományát — a selyemtenyésztés ügyének meleg ápolását — nem veszi át örököse Bezerédj Pál, ki 1880-ban átvette az ügyek vezetését és azon fáradhatatlanul munkálkodik a selyemtenyésztés ügyének föllendülésén.

Hogy az e téren való munkásság mit eredményezett, azt fényesen megvilágitja a következő néhány adat:

1879-ben alig száz család foglalkozott az országban selyemtenyésztéssel és ezektől 2507 kilogramm gubó váltatott be. Működésének első évében a meghatalmazott 10.131 kilogrammra emelte a termés mennyiségét, 1895-ben pedig már 1,499.845 kilogramm gubó váltatott be. Működésének ideje alatt közel tizenhárom millió forint keresetre adott a szegényebb sorsuaknak módot.

A selyemtenyésztés központja Szegszárdon van, a gyárak Ujvidéken és Pancsován működnek, gubóraktárak pedig eddig tizennégy helyen épültek.

Egy nehézsége van a továbbfejlesztésnek: az elegendő szederfalevél hiánya; de bizton remélhető, hogy a meghatalmazott erélyes munkája a földmivelésügyi miniszter támogatásával, ezt az akadályt is meg fogja szüntetni.

Digitized by Google

A *méhtenyésztés* szintén állattenyésztési kisiparnak mondható, mert kevés költséggel, könnyü munka mellett nyujt sokaknak — kik tudnak hozzá — csinos keresetet.

A méhészet hazánkban a mult időkben is műveltetett. Az akkor bővében létezett virágos rétek, legelők, parlagok a méheknek bő legelőt szolgáltattak és igy, a nem előnyös kasos rendszer mellett is a méhész arathatott.

A viszonyok változásával a kasos rendszer, — mely a méznyerésnél a méhcsalád kipusztitásával járt, a fejlődést lényegesen akadályozta, sőt kedvezőtlen viszonyok beálltával biztos hanyatlásnak volt a tenyészet kitéve. De, mert a méhész csakis évente három-négyszer foglalkozott méheivel, ezek életmódját, szaporodását, szükség esetén való táplálásukat nem ismerte még, igy tenyészetét fejleszteni képes nem volt.

Ezt a jobb méhészek átlátták is törekvésük odairányult, hogy jobb méhlakokat készitsenek, továbbá, hogy megismerjék — azután ismertessék a méh biologiáját, erre alapitva a kaptárokban való méhtenyésztést és a méhcsalád életben tartásával a méznyerést. Az érdemes szakemberek közül megemlitendők Grand Miklós, Kriesch János és Göndöcs Benedek, kik fáradhatatlan buzgóságukkal belevitték a társadalmat az ezen irányu tevékenységbe és a ma nagy sikerrel dolgozó egyesületek alapját ők vetették meg.

A gyümölcsözőbb és jobb eljárás terjesztése volt az első megoldandó föladat, hogy az ezt illető tudás terjedjen és belehasson különösen a kisgazdák nehezebben megközelithető rétegébe, a földmivelésügyi miniszter, a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárulásával, szervezte a vándortanitást és jelenleg egy felügyelő vezetése mellett a kerületekre osztott országban hat vándortanitó működik és tanitja a jobb eljárást.

Ezen kivül szerény anyagi viszonyok közt levők az Országos Méhész Egyesület javaslatára — törlesztésre adott kölcsönök által támogattattak méhesek fölállitásában.

A vándortanitók munkássága szembetünővé kezd válni,

Digitized by Google

amennyiben a mult évben már 54,132 kaptárban tenyésztettek méhcsaládok, közönséges kasokban (vagy köpükben) pedig 253,830 méhcsalád tartása mutattatott ki.

Habár viszonyitva az időhöz, mely alatt az utóbb vázolt munkásság folyamatban van, az eddig elért eredmény kielégitő; azonban még nem érte el azt a fokot, amely az ügy érdekében kivánatos, de feljogosit azon reményre, hogy ezen foka a méhészet föllendülésének a közönség érdeklődése, az egyesületek buzgalma és a vándortanitók kitartó munkássága által a közel jövőben el fog éretni.

Digitized by Google

ERDÉSZET.

Magyarország összes erdőterülete 15,767.369 kat. hold, vagyis 9,074.121 hektár; Magyarországra 13,108.043 k. hold, Horvát-Szlavonországra 2,659.326 k. hold jut.

Az állami erdőbirtok 2,758.375 k. hold; Magyarország területén 2,224.640 k. hold, Horvát-Szlavonország területén 533,735 hold. Ebből a területből a kincstári tulajdont képező s tisztán erdőbirtok Magyarországon 1,959.612 hold, Horvát-Szlavonországban pedig 509.019 hold, mig a többi részint havasi legelő, részint üzemi és kezelési czélokra szolgáló birtokterület, és ezeken kivül 55.741 hold terméketlen terület.

Az összes erdőterületből Magyarországon az államra mind összevéve 2,010.655 k. hold, a törvényhatóságokra és községekre 2,632.526 k. hold, egyházi testületekre és személyekre 849.586 k. hold, közalapitványokra 117.215 k. hold, magánalapitványokra 11,355 k. hold, hitbizományokra 957.613 k. hold, közbirtokosságra 1,681.559 k. hold, részvénytársulatokra 254,384 k. hold s végül magán erdőbirtokosokra 4,593.150 k. hold erdő esik; Horvát-Szlavonországban pedig az összes erdőterületből állami erdő 19·14%, törvényhatóságok, sz. k. és önálló városok, községek tulajdonában levő erdő 10·39%, egyházi és közalapitványi erdő 2·43%, közbirtokossági s illetve vagyonközségi erdő 41·41% s részvénytársulati erdő 1·25%, magán erdőbirtok 25·38%.

Az erdészeti ügyek kormányzatát az 1879. évi XXXI.

Digitized by Google

t.-czikkbe foglalt erdőtörvény alapján a földmivelésügyi m. kir. miniszterium teljesiti. A törvény végrehajtására szolgáló közegek: az egyes törvényhatóságoknál fennálló közigazgatási bizottságok s illetve az ezek kebelében három tagból alakitott erdészeti bizottságok; továbbá az erdőtörvény rendelkezéseinek és tilalmainak megtartását ellenőrző kir. erdőfelügyelőségek; az állam tulajdonában lévő erdők gazdasági ügyeinek intézésére az illető m. kir. erdőhatóságok s végül a kölcsönös megállapodás szerinti kezelési költség fizetése mellett államerdészeti kezelésbe vett községi erdők, nemesi és urbéres-közbirtokossági, kisebb egyházi, stb. tulajdont képező erdők gazdasági ügyeinek intézésére szolgáló erdőhatóságok.

Az erdők tulnyomó részben az ország hegységeit boritják. Az előhegységben s a sikföldön, honnan a talajnak egyéb, mezőgazdasági czélra való elhóditása következtében jórészt kiszorultak, összefüggő és nagyobb kiterjedésü erdőterületek aránylag kevés helyen találhatók. Földrajzi, fatenyészeti és kereskedelmi szempontból az összes erdőségek a következő öt csoportra oszlanak:

Az első csoporthoz tartozó erdők a Kis-Kárpátok, a Fehérhegység, Beszkidek, Babia-Gura hegylánez, Eperjes-Tokajmenti hegyek, a Bükk, a Mátra s a börzsönyi hegyek által alkotott és illetve körülzárt hegyvidéken terülnek el, délfelé a Dunáig terjeszkedve. Az éghajlat általában mérsékelt. A fanemek tenyészete jó s ehhez mérten az erdők átlagban véve igen szép, jó minőségü, lassu növésü faanyagot szolgáltatnak.

A második csoporthoz az északkeleti, erdélyi és délkeleti vármegyék tartoznak. Főbb hegységei az erdélyi felföldet környező hegyek, az erdélyi északi határlánez a Czibles-csoporttal, a keleti határlánez a gyergyói hegycsoporttal s a Hargita hegységgel; a déli határlánez, fogarasi havasok, Retyezát, a karánsebesi havasok a Szemenik csoporttal, s a bánáti érczhegységgel. Fent a bihari hegységek. Az éghajlat az északi részeken, az erdélyi délkeleti Kárpátokban, Beszterczе-Naszódban, Csikban hidegre hajló; általában véve azonban szintén eléggé mérsékelt, sőt a délibb s alacsonyabb hegy-

Digitized by Google

ségek tája mérsékelt meleg. A fatenyészet jó; a luczfenyő egyes vidékeken kitünő anyagot szolgáltat.

A harmadik csoportban sorakoznak a nagy magyar alföld erdőségei. Éghajlat meleg, szélsőségekre hajló időjárással.

A negyedik csoportot alkotják a nyugoti erdők a dunajobbparti vármegyékben. Éghajlat szélsőségekre kevéssé hajló, szelid és délkelet felé meleg. A fatenyészeti viszonyok általában véve eléggé kedvezők.

Az ötödik csoportot a délvidéki erdőségek alkotják Horvát-Szlavonország és Fiume területén. Éghajlat a magas hegységben hüvös, a sikvidéken meleg. Fatenyészet jó. A növés gyors és egyenletes. A tölgy kitünő franczia dongát, a jegenyefenyő szép és nagyméretü épületi faanyagot szolgáltat.

Az állam összes erdőterületéből egyes fanemek által elfoglalt területeket $^0/_0$-ban a következő adatok mutatják: Magyarországon a kocsányos, kocsánytalan és csertölgy $27{\cdot}88^0/_0$; a bükk- és egyéb lombos fák $44{\cdot}49^0/_0$ a fenyőfélék $22{\cdot}63^0/_0$ arányban; Horvát-Szlavonország területén a tölgyek $21{\cdot}99^0/_0$, a bükk- és egyéb lombos fák $66{\cdot}63^0/_0$ és a fenyőfélék $11{\cdot}38^0/_0$ arányban s együttvéve a tölgyek $26{\cdot}89^0/_0$, a bükk és egyéb lombos fák $52{\cdot}38^0/_0$ s végül a fenyőfélék $20{\cdot}73^0/_0$ arányban fordulnak elő.

Az erdőkben általában véve mindazok a fanemek előfordulnak, melyek Közép-Európa erdőségeiben honosak.

Az *erdőtörvény* megalkotása előtt inkább csak az erdőbirtokosok belátására volt bizva az erdőknek nemcsak gazdasági kezelése, hanem fentartása is; s bár az állam tulajdonát képező erdőkben s egyes nagyobb uradalmak, hitbizományok erdeiben a rendszeres gazdálkodás már régebbi idők óta alkalmaztatott, a többi erdőknek kezelését nagy átlagban méltán rossz gazdálkodásnak lehet nevezni. Az e tekintetben elkövetett visszaélések főképen a fapazarló kihasználásban s a kihasznált erdők felújításának elmulasztásában állottak, de e mellett az oly helyeken, hol a talaj mezőgazdasági mivelésre alkalmasnak kinálkozott, igen sok erdő esett az irtásnak áldozatul, mig a magasabb hegységek táján a legeltetési haszon-

Digitized by Google

vételnek mértéktelen kiterjesztése és korlátlan gyakorlása volt oka annak, hogy a fahozam kedveért kihasznált erdők fel nem újultak, sok erdő pedig jobb legelő nyerése kedveért felgyujtatván, a tüz áldozatává lett.

Az erdőknek gondtalan eltávolitása és mezőgazdasági müvelésre, vagy a talajnak kevésbé káros, de nem ártalmatlan legeltetésre használása számos helyen megboszulta magát s az utódoknak az elődök számos ballépését kell nagy fáradsággal és költséggel helyrepótolni. Ilyenek a Duna, Tisza és a Temes mentén látható mocsaras, vagy a Maros mentén kiirtott erdők helyén keletkezett kavicsos területek; ilyenek a zólyom- s nógrádvármegyei kopár és vizmosásos területek. A legnagyobbszerü példa azonban valamennyi közt a magyar tengerparti Karszt-vidék, melynek már a természettől erdőtenyésztésre utalt területeit a lakósok által mértéktelenül tulhajtott legeltetés tette tönkre.

Az 1879. évi erdőtörvény, magasabb közgazdasági szempontok által vezéreltetve, kimondta, hogy azok az erdők, melyek talaja másnemü gazdasági mivelésre (szántóföld, rét, kert, szőlő) állandóan nem alkalmas, fentartandók s a levágatás után legfeljebb hat év alatt ujra beerdősitendők és illetőleg azokon az erdősitésre szükséges összes munkálatok teljesitendők. A törvény e rendelkezésének áthágása holdankint és évenkint 10—100 frtnyi büntetéssel sujtható. A nem feltétlenül erdőmivelésre való talajokon az erdőket a magánbirtokosok saját törvényes felelősségükre kiirthatják.

A törvény az *erdők fentartásának* ily módon való biztositásán kivül azonban a gazdálkodás vitelére is gyakorol befolyást, elrendelvén, hogy azoknak az erdőbirtokosoknak, kiknek erdeje hitbizományszerü birtokot képez s kik a 17. §-ban felsoroltatnak, erdejüket kormányhatóságilag megvizsgált s jóváhagyott rendszeres gazdasági üzemterv szerint kell kezelniök. Hasonló rendelkezés a magánbirtokosokra csakis a véderdőket illetőleg terjed ki, a melyeket a birtokosoknak kivétel nélkül a kormányhatóságilag megállapitott használati tervek szerint kell kezelniök.

Digitized by Google

A kihasznált *erdőknek felujitása* természetes vagy mesterséges úton többféleképen foganatositattik a szerint, a mint a gazdálkodás czéljaihoz mérten a kezelés módjai is különbözők s illetve a termőhelyi viszonyok az egyik vagy másik mód alkalmazására utalnak.

A *mesterséges úton* való erdősités magvetéssel vagy csemeteültetéssel a természetes úton való erdősitésnek pótlására vagy helyettesitéseképen alkalmaztatik. A rendszeres erdőkezelésnél gyakorolt különleges módja a mesterséges úton való erdősitésnek a *mezőgazdasági köztes használattal* egybekötött erdősités, melyet néhol hegységeken, de főképen az előhegységekben vagy sik erdőkben akként foganatositanak, hogy a területet feltörik, ekével vagy kapával megmüvelik, s a magvetésből kelt csemetesorok közeit 2—4 éven át kapás-növények termesztésére használják.

A mesterséges erdősitésnek igen fontos szerep jut a *kopár* vagy *vizmosásos* területek beültetésénél, a futóhomok megkötésénél és a lápos területek kiszáritásánál, melyek utóbbi időben örvendetes fejlődést nyertek.

Az erdősitésre való kedv ébrentartása s részben a felmerülő kiadások terheinek enyhitése czéljából a földmivelésügyi miniszterium több intézkedést léptetett életbe. Ilyen az *erdősitési jutalmak* kiosztása olyan sikerült erdősitések birtokosai számára, a mely erdősitéseknek foganatositása a közérdek szempontjából is hasznosnak mutatkozik, mely jutalmak egy része mindig annak az egyénnek adatik, ki az erdősitésnek vezetője volt. Másfelől az erdősitési hajlandóság elősegitésére a földmivelésügyi miniszter nagy mennyiségü csemetét oszt ki évente ingyen a birtokosok részére, igy 1883—92-ig terjedő tiz év alatt 92,019.000 darabot, továbbá 1893-ban 12,448.000 darabot, 1894-ben pedig 19,758.000 darabot.

A kopárok erdősitésére jó eszközt nyujt az államerdészet számára az *erdővásárlási alap* létesitéséről szóló 1884. évi XXVI. t.-cz., melynek értelmében a birtokrendezési vagy kezelési okokból és a telepitési czélokból eladásra kerülő

Digitized by Google

kincstári erdők faállományának eladási ára egy külön alap képzésére fordítandó.

Az erdőművelés egészen különleges szabályok szerint történik a *véderdőkben* s a *futóhomok-talaju* erdőkben. Az ily erdők talaja folytonos védelemre s javitásra lévén szorulva, kezelésüknél s használatuknál az erdőtörvény értelmében a legnagyobb kimélettel és óvatossággal kell eljárni.

Az *erdőmüvelés* általános feladatai között nagyfontosságu azoknak a fanemeknek tenyésztésére különösebb gondot forditani, melyek erre természetüknél fogva rászorulnak s másfelől nagy keresletüknél fogva érdemesek is. Ilyen honi fanem legelső sorban a tölgy, melynek művelése körül a korábbi évtizedekben messze kiható nagy mulasztások követtettek el. Az értékes tölgy ugyanis az értéktelenebb fanemü egyéb állabok közül kiválogatva fokozott mértékben kihasználtatott, de a kihasznált területeken való felujulására nem fordittatott elegendő gond.

A tölgyesek felujitásánál és telepitésénél különben, kiválóan a dunántuli vármegyékben az utolsó évtized alatt a szelid gesztenye megtelepitésére is gondot forditanak, a mit e fanem fájának ipari czélokra való kitünő alkalmassága mellett, értékes gyümölcs termése is indokolttá tesz. A magasabb hegyvidéki erdőterületeken, hol inkább a fenyőfélék honosak, ezektől a bükk foglalt el igen nagy kiterjedésü erdőtalajt.

Az erdészetnek ujabb időkben felkarolt fanemei az ákácz és fekete fenyő. Mindkettő meglehetősen kevés igényü fanem, s azért, kivált a futóhomok megkötésére a nyár-félékkel s a fűz-félék közül a káspi fűzzel, továbbá a kopár és vizmosásos területek beerdősitésére igen jó sikerrel alkalmaztatnak.

Honi fanemeinknek érdemük szerinti gondozása mellett az erdőmivelés terén a *külföldi fanemek* áttelepithetőségének s arra való érdemességüknek kipuhatolására is az erdészeti kisérleti ügy körében kellő gond fordittatik.

Az *erdők védelméről* való gondoskodás a fenyegető veszélyek és kárositások szerint vagy inkább közigazgatási feladatot képez, vagy inkább az erdőmüvelés szakteendőihez

Digitized by Google

tartozik. Az elsőre az erdő-törvény s a kormányzati utasitások szolgáltatnak alapot, (erdei kihágások, erdőrendészeti áthágások), mig a másik csoportbeliek a közigazgatás támogatása mellett szakszerü elbánást igényelnek. Ilyenek a rovar okozta károk, a hótörés, széltörés, a tüz, stb.

Az *erdők használata* a jelen század közepéig általában véve csupán a legközelebbi környékek faszükségletének fedezésére szoritkozott s tapasztalokon felépült gazdasági elvek és a jövő érdekeinek figyelembe vétele nélkül ugy mértékére, valamint foganatositására nézve a szükségletek s az ezeknek kielégitésére befolyásos helyi viszonyok által szabályoztattak. Csupán ott, a hol más gazdasági ágaknak, mint pl. a bányaművelésnek évről-évre bekövetkezett s egyenletesebb mértékü faszükségletéről kellett gondoskodni, találunk nyomokat a régebbi időkből is, melyek a fahasználatok tartamosságának biztositására való törekvésről, a használatok rendszerességének szabályozásáról tanuskodnak.

A használatoknak egyebütt általában véve gyakorolt rendszertelensége mindenesetre káros volt és az erdők állapotának megrontására s értékességének leszállitása felé vezetett.

Hogy ez a kár az 50-es évekig nagyobb mértéket nem ölthetett, annak az volt az oka, hogy az akkori közlekedési viszonyok a terjedelmes és sulyos faanyag messzebbre szállitását ugyszólván teljesen megakadályozták; ehhez mérten a faszükséglet kis mértékre szoritkozott, s igy a fakereskedelem is csak a szomszédos vidékek közt fentartott közvetitésből tengődött. Ott azonban, hol a viszonyok a fának olcsóbb szállitását — a magas hegységi erdőknek vizi utaktól érintett részleteiben — lehetővé tették, az erdők rongálása már a régebbi időkbe is visszanyulik.

Az alkotmányos korszak kezdetétől fogva az osztrák erdőtörvény kötelező ereje csupán az erdélyi részekre maradván meg, s Magyarország többi részére ujból a régi törvények érvényessége (1807: XX. és XXI.; 1840: IX.; 1844: X.) állittatván vissza, a felelős kormány alkalmas eszközök hiá-

Digitized by Google

nyában ismét nagyon keveset tehetett az erdők fentartása és azok használatának korlátozása tekintetében és tényleg csak az itt-ott felmerült panaszok orvoslására szoritkozott.

Tennivaló pedig nagyon sok lett volna.

A mint ugyanis a faszükséglet emelkedésével először a természettől teremtett régi utak mentén, utóbb az ujonnan épitett utak és vasutak által megközelithetővé lett erdőkben a favásárlók mind többen jelentkeztek, az erdőtulajdonosok készséggel s megfontolás nélkül, szinte korlátozástalanúl feltárták erdejüket a használatok számára.

Az erdőkben űzött káros fahasználatok súlyos következményeit az erdőkben tulajdonkép csupán mellékhaszonvétel gyanánt jogosult legeltetésnek mértéktelen gyakorlása csak növelhette. A fejsze után jött a legelő marha, s mikor amaz a mult drága termését s megtakaritásait olcsó pénzért s a fapiacznak folytonos elárasztásával kizsákmányolta, emez a fiatal erdők tuskóiból eredt sarjaknak s a korosabbak maghullásából kelt csemetéknek lerágásával a jövő reménységét tette tönkre. Sőt a legeltetési haszonvétel, kivált az ország keleti felében, az erdő főhaszonvételének, a fatermelésnek egyenesen elébe helyeztetvén, ezer meg ezer hold vettetett áldozatul a tűznek, hogy a faállomány tönkretétele után a legelőket szaporitsa.

Ilyen volt nagy vonásokkal vázolva *a mult idők erdőhasználatának képe*, a mi egészében csak arra a kevesebb kiterjedésü erdőállományra nem illik, mely az állam s egyes nagybirtokosok tulajdonában volt s a tartamosság követelményeihez közelebb eső elvek szerint használtatott.

A rossz gazdaság szemlélése s a balsejtelem, ami a jövő gazdasági viszonyai iránt a már régebb korbeli hibák elijesztő következményeiből támadt, már az alkotmányos korszak kezdetétől fogva érlelni kezdte azt a törekvést, melynek hivei lassankint nem csupán a szakembereknek, hanem az erdőgazdáknak soraiból is szaporodván, az erdők rendszeretlen használatának megállitását s általában véve az erdőgazdaságnak szilárd alapokra fektetését tűzték ki czélul.

Digitized by Google

Már e törekvésnek megvolt a jó hatása; midőn pedig egyfelől az államkormányzat s más felől az erdőgazdaság érdekeinek szolgálatára 1866-ban megalakult és ettől fogva erejében mindig gyarapodott országos erdészeti egyesület közremunkálásával az erdőtörvény 1879-ben megalkottatott, teljesen *uj korszak* vette kezdetét, melyben az ország erdőségeinek tartós fenmaradása s azoknak folyton javuló gazdasági kezelése biztositottnak tekinthető, a mennyiben az erdőtörvény nemcsak arról gondoskodik, hogy az erdőmivelésre való talajok állandóan erdőkezelés alatt maradjanak s hogy arra való területeken uj erdők telepittessenek, hanem hogy az erdők használata, felujulása és ápolása a szaktudomány által megállapitott szigoru elvek szerint történjék.

A használatok mértékének szabályozásánál nem csupán a meglévő fatőke s az évi fatermés vétetik figyelembe, hanem a fatermésnek a fanemek, szállitási és értékesitési vagyis a kereskedelmi viszonyok szempontjából vett *megoszlása* is. Igy a tölgyet illetőleg aránylag legnagyobb a hiány, mit e fa értékessége mellett az is megmagyaráz, hogy a tölgyesek általában véve a könnyen megközelithető sikföldön, dombvidékeken és az előhegységekben találhatók; aránylag kevesebb a fahiány a fenyőfélékben, de itt a helyenkint nagyon kizsákmányolt erdőtőkének hiányosságát a közlekedési nehézségek miatt sértetlenül maradt fenyvesekben mutatkozó megtakaritások ellensulyozzák; ellenben rendkivül nagy felesleg van ma is a bükkből, mely fanem, csekély értékessége miatt mindig korlátolt kihasználás alá esett. Hiány van másfelől az elegyetlen állabokat ugyan ritkán alkotó, hanem más uralkodó fanemek között elszórtan tenyésző értékes fanemekben, minők a kőris, szil, juhar, dió, gesztenye, hárs stb., mivel ezeket az ipari czélokra kitünően alkalmas fanemeket, a hol előfordultak, jórészt kiszedegették, másutt való közbeelegyitésükre azonban kevés gondot forditottak.

A gazdasági viszonyok fejlődése, a kereskedelmi viszonyok javulása, nemkülönben a rendesebb és okszerübb gazdálkodás felé hajló nagybirtokosoknak s ezek közt az állam-

Digitized by Google

nak példája a korábbi, tulságig külterjes erdőgazdálkodást főként az erdőtörvény megalkotása óta jóval közelebb terelték általánosságban véve is a belterjesebb gazdálkodáshoz. Korábban a tüzifatermelés volt a birtokosok célja, ellenben ma már egyfelől az olcsóvá lett kőszén nyomása, másfelől az épitkezési fára való nagyobb szükség és az ily anyagok jobb értékesitése az épületi és műfa-anyagok termelésére irányitotta a kihasználást.

A belterjesebb erdőkihasználás felé vezetett továbbá a fát feldolgozó iparvállalatok szaporodása mellett különösen a fürésztelepek számának gyarapodása.

Az erdei *mellékhasználatok* között legfontosabb a legeltetés, a mennyiben az ország nagy mértékben űzött s jövedelmes gazdasági ágának, az állattenyésztésnek számottevő támogatást nyujt. Azonban a földbirtokosok a közelebbi s nyilvánvalóbb haszonnal kecsegtető állattenyésztés érdekeinek előtérbe helyezésével a legeltetési haszonvétellel az erdőgazdaságnak mérhetetlen károkat okoztak.

A gazdasági érdekeket megfontolva viszont az erdőgazdaság sem zárkózhatott el annak a kérdésnek taglalásától, hogy az erdei legeltetés megszoritásával szemben az állattenyésztés érdekei helyenkint az erdőgazdaság szigorubb korlátain túlmenő mértékben kielégitést miképen találhatnának? A kérdés *a legelő-erdőüzem mód* megalapitásával és alkalmazásával nyert megoldást, mely egészen uj üzemmódnál a talaj termőképességének folytonos biztositására és javitására szükséges fatenyészet gyérebb záródottságban tartatik fenn (0·5—0·3), s igy a fahasználat a legelő-erdő üzemmóddal kezelt területen az elsőranguvá emelt legeltetési haszonvétel mellett másodranguvá lesz.

Jelentékenyebb mellékhasználatot nyújt a déli vidékeken s különösen Horvát-Szlavonországban a tölgyeseknek s néhol a bükkösöknek disznóhizlalásra szolgáló makktermése s a kocsános tölgyön termő gubacs, mely cserző-anyagul értékesittetik.

A fák magvainak erdőtenyésztési célra való gyűjtése korábban csupán a helyi szükséglet kielégitése által meg

Digitized by Google

szabott mértékig gyakoroltatott; míg az utóbbi években a megindult erdőtelepítésnek és a sürgetőbben teljesíttetett erdőfelújításnak nyomában az erdei magvak gyűjtése nemcsak kiterjedtebbé lett, hanem ezzel foglalkozó kereskedelmi vállalatoknak létrejövetelére is indító okot szolgáltatott.

Az erdei mellékhaszonvételek sorába való felvételre most már az eddig inkább csak szórakozásul űzött *vadászat* is igényt tart, s el kell ismerni, hogy az okszerű vadtenyésztés a nemes szórakozás nyújtása mellett számbavehető haszonhoz is juttathat; e tekintetben azonban a kellő mérték megtartására szintén igen erélyesen figyelmeztet az a sok kár, a mi egyes vadak, pl. a fővadak s a nyúl a csemeték lerágásával vagy lehántásával, a vaddisznó az elrakott makk kiturásával, stb. okozhat.

Az ország erdőségei általában véve *jó termőhelyen* feküsznek, a mennyiben az erdőknek mintegy fele a jobb s a másik fele a középjó s ennél kevésbé jó termőhelyű területeket foglalják el. Ehhez mérten a növekvési viszonyok szintén kielégítőknek jelezhetők.

A *tömegtermelés* a rendszeres erdőgazdálkodásnak előre haladásával nemcsak az ország faszükségletének teljes fedezésére, hanem arra is elegendő lesz, hogy terményekkel a kiviteli faforgalmat is állandóan elláthassa.

Itt a *termények minősége* is mindenesetre jelentékeny tényezőt képez. Az ország fatermése bizonyos kereskedelmi czikkekben kitünő minőségénél fogva ma is kiállja a versenyt a külföldi terményekkel szemben; s mivel a rendszeres erdőt gazdálkodás nagy sulyt fektet az erdők gondozására és ápolására, uj állabok telepitéséhez a jobb és értékesebb anyagokat nyujtó fanemeket válogatja ki s az értéktelenebb anyagot nyújtó fanemek helyét amazok számára elhódítani igyekszik: a jövőtől bizton lehet várni, hogy az ország fatermése nem csupán a tömegtermelés mértéke, hanem az anyagok minősége tekintetében is felül fogja haladni a jelenlegit, mely a mult idők hibáinak hatása következtében most még nem lehet egészen kielégítő.

Digitized by Google

Az erdő lassu növése miatt az állapotnak kedvezőbbé alakulása természetesen hosszu idő mulva következhetik be s arra általában véve legalább annyi idő kell, mint a hány éve van az alkalmazott forda időnek.

Erdőségeinek *üzemmódok szerint* való megoszlását, s az egyes üzemmódok szerint kezelt erdők évi összes fatermését a következő adatok szemléltetik: *

	Magyarország		Horvát-Szlavonország	
	kat. hold	m^3	kat. hold	m^3
Tölgy:				
Szálerdő	1,951.474	3,407.494	515.128	1,018.533
Középerdő	13.877		20.034	30.729
Sarjerdő	1,689.636	2,477.648	49.433	137.279
Bükk- és más lombfa:				
Szálerdő	4,612.491	7,384.670	1.270.453	1,861.396
Középerdő	35.746	62.234	150.723	197.833
Sarjerdő	1,839.031	2,924.733	350.921	446.267
Fenyő:				
Szálerdő	2,953.828	7,040.191	302.634	526.286
Középerdő	11.960	34.009	—	—

Faértékesitési viszonyaink nem egyenletes fejlődéssel alakultak ki, hanem az általános gazdasági és kereskedelmi viszonyok fellendülésétől hirtelen lökést nyerve, az erdőtermények értékesitése tekintetében rohamos változások állottak be. A közlekedési utak mentén lévő s az ujonnan épitett útvonalak által könnyen megközelithetővé lett erdők megnyiltak a gyorsan előtermett kereskedők, vállalkozók előtt, s mivel a birtokosok erdejükben eddig nem ismert jövedelemforrásra bukkantak, megfontolás nélkül, valósággal kótyavetyére adták a fát a kihasználást nagy fapazarlással teljesitő vevőknek.

Nagy hátrányára volt az értékesitési viszonyok alakulásának az erdőgazdálkodásnak rendszertelensége, s ezzel kapcsolatban *szakerők hiánya* mellett az a körülmény is, hogy az erdők kihasználását az erdőbirtokosok nem akarták maguk

* A részletes adatok megtalálhatók Bedő A. „A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leirása (1896.)“ cz. munkájában.

Digitized by Google

teljesiteni, hanem a vevőkre bizták s azokra rótták azt a feladatot is, hogy a fatömeg kiszállitására szükséges beruházásokat saját költségükön létesitsék.

Utóbb az *1873-i válság* nyomasztó hatása az erdő hasznositását is kedvezőtlenül érintette, s az értékesitési viszonyokat még ott is, hol azok kedvezőbbé kezdtek válni, meglazitotta. A kisebb eladások s ennélfogva a kisebb tőkével s inkább hitellel dolgozó fakereskedők száma meggyérült, az értékesités tekintetében a hosszabb időre szóló szerződésre alapitott nagyobb faeladásoknak s a nagyobb tőkével rendelkező fakereskedők kezelésének adván helyet.

A *kereskedelmi viszonyok* egészséges fejlődésének indulását szintén csak a 70-es évek végétől és még inkább az erdő-törvény életbeléptetésétől lehet számitani, nemcsak azért, mert akkorra az ország gazdasági fejlődése, kiforrván magát, általában véve egyenletesebbé lett, s ehhez mérten a faszükséglet mértékében se állhattak be szélsőséges ingadozások, a közlekedési viszonyok pedig folyton javultak, hanem azért is, mert a rendszeres erdő-gazdálkodás megindultával a használatoknak szabályozása viszont a helyenkénti túltermelésnek vetett gátat.

Az *értékesitésnek* minden módja alkalmazást talál erdőinkben. Ugyanis eladásra kerül a fa tövön az erdőben úgy, hogy annak már levágásáról s azután kiszállitásáról maga a vevő gondoskodik; vagy kitermelve, mikor a vágást s a faanyagoknak választékok szerint való feldarabolását és csoportositását (épületi és műfa, tüzifa, stb.) maga a birtokos teljesiti s a fát vagy az erdőn felrakásolva, vagy a főbb szállitási vonalakhoz közelitve bocsátja árúba; vagy végül a birtokos a kihasznált fatömeget félgyártmánynyá s esetleg kész kereskedelmi czikké maga, házilag feldolgozza s mint fürészárút, vasúti talpfát, szőlőkarót, zsindelyt, tüzifát, szenet, stb. hozza forgalomba.

Értékességre nézve első fanem *a tölgy*, melynek m^3.-enkinti tőára a délmagyarországi vidékeken 6—10 frtot, Szlavoniában 10—16 frtot elért, s melynek mint épületi és műfaanyagnak piaczi ára a legutolsó években 40—50 forinton, sőt 60 frton

Digitized by Google

is állott; *a kárpáti és erdélyi fenyő* épületi és műfaanyag, melynek tőára 3—6 frtot, a fürészáru piaczi ára pedig 16—40 frtot is elért, továbbá az *ipari czélokra* alkalmas *lombfanemek*, a melyek tőára 5—10, sőt 15 frtra fölmegy, s fürészelt állapotban pedig áruk a piaczokon szinte a tölgygyel vetekedik. Ily magas árakat azonban a faanyagokért természetesen csak ott fizetnek, hol az anyag kitünő s a kelendőségi viszonyok kedvezők.

Az értékesitésre kiható kereskedelmi viszonyok mérlegelésénél kiválóan fontosak azok a jelenségek, melyek az ország behozatalában s kivitelében jelentékenyebb hullámzásokat idéznek elő.

1884-től 93-ig átlagosan kerekszámban évenkint kivittünk: Ausztriába 10,650.000, Franczia országba 7,550.000, Németországba 4,056.000, Olaszországba 2,176.000, Svájczba, Nagy-Brittániába, Romániába, Belgium- és Hollandiába 622.000—247.000 frt értékü erdei terméket, s e mellett kisebb mennyiséget kivittünk még Oroszországba, Szerbiába, Bosznia és Herczegovinába, Bulgáriába- és Kelet-Ruméliába s a Balkán félsziget többi részébe s egyéb államokba is. Összes kivitelünk évenkint átlagosan 27,568.000 frtra, legkisebb kivitelünk (1886-ban) 20,628.000 frtra, s a legnagyobb (1891-ben) 31,311.000 frtra rugott.

A kivitel tárgyát képező termékek közt ugyanazon évtized alatt átlagosan évenkint a donga 1,373.000, a kemény fürészárú 3,405.000, a cserzőhéj 2,743.000, a puha fürészárú 2,025.000, a kemény épületi- és műfa 1,522.000, a puha épületi- és műfa 1,263.000, a vasúti talpfa 700.000, a gubacs 650.000, a faszén 562.000, botok- és meggyfaszárak 411.000 s a tűzifa 362.000 frtnyi értékkel szerepelnek, s kivittünk kevesebb értékben még fűzfavesszőt, szömörczét s transitó árúképen valloneát.

Behozatalunk a 10 év alatt évenkint átlagosan 6,221.000 frtra rugott; a legkisebb (szintén 1886-ban) 4,173.000 a legnagyobb (1893-ban) 9,692.000 frt volt. Választék szerint legnagyobb értékkel szerepelt a puha fürészárú (3,263.000 frttal,

Digitized by Google

a puha épületi- és műfa (770.000 frttal), a donga (800.000 frttal). Ezek közül a legnagyobb értékkel a puha fürészárú 1893-ban (5,563.000 frttal), a puha- és épületi műfa 1892-ben (1,320.000 frttal) és a donga 1891-ben (1,864.000 frttal) szerepelt.

A legutolsó évek alatt legnagyobb hullámzást hozott az uj franczia vámtarifa. A tárgyalások alatt (1891-ben) kivitelünk 7,283.000 frtról egyszerre 11,301.000 frtra szökött fel azért, mert az akkor még alkalmazásban volt vámtételeket a kereskedők kihasználni igyekeztek. Az uj vámtarifa életbeléptetésével azonban (1892-ben), a kivitel egyszerre leesett 5,423.000 frtra. Minthogy azonban a kivitel tárgyát képező anyagok fontos és nélkülözhetlen czikkeket képeznek, a kivitel a következő években ismét emelkedett, s már 1893-ban meghaladta a jelzett 10 év átlagos kivitelét.

Behozatalunk a legutóbbi időben (1886-tól) állandó emelkedést mutat. Legtöbb része van ebben a gácsországi fenyőfának. A kárpáthegységi erdők termelése ugyanis a fellendült keresletet nem győzvén meg, a versenyképes erdélyi fa pedig szállitási nehézségek miatt az ország belsejébe elegendő mennyiségben áthozható nem lévén, a hirtelen nagyobb kereslet a gácsországi fának jó piaczot nyitott, mit az annál erélyesebben igyekezett elfoglalni, mert időközben németországi jó piaczait elveszitette.

Azóta, hogy az alkotmányos kormányzat az ország közgazdasági érdekében *a szállitási viszonyok* javitását különösen gondjába vette, az államvasutak fejlesztésében s a vizszabályozás segélyével a vizen való közlekedés kiterjesztésében igen kedvező eredmények következtek be. A szállitási vonalak hálózata ma már eléggé fejlettnek mondható arra nézve, hogy a mennyiben a fővonalakat egymással s az egyes félre eső vidékeket a fővonalakkal összekötő helyi érdekü vasutaknak szintén megnyugtató mértékben megindult épitése a kivánatos irányban haladni fog, akkor az erdőgazdaság, melynél a közlekedési nehézségek igen nagy akadályokat képeznek, egy lépéssel ismét közelebb jut a belterjesség felé, főleg ha a vasuti szállitás dijtételei az elsőrendü szükség-

Digitized by Google

letet képező, e mellett azonban alacsony piaczi áron kelő választékok messzebb menő méltányossággal állapittatnak meg.

A vizutak, melyeket a főbb szállitási vonalak kiágazásaiképen a nagyobb folyók felső szakaszai s az ezek vizkörnyékét hasitó patakok képeznek, már a legrégibb időktől kezdve használtatnak erdei termékek szállitására s azóta a vizszabályozási munkálatokkal, a szállitás megkönnyitése és biztositása érdekében létesitett vizépitményekkel a legnagyobb részben kitünően alkalmassá lettek arra, hogy az egyébként megközelithetlen erdőségek fatermése forgalomba hozható legyen. Egészen mostohák azonban a magas hegységi erdők viszonyai *a kocsin járható utak* tekintetében, a minek egyik oka kétségtelenül az volt, hogy az erdőbirtokos, fatermését tövön adván el, a szállitási viszonyok javitására nem gondolt, a vásárlók pedig csak ideiglenes utak épitésére bocsátkoztak, s azok tartósságát s irányát is nem az erdőbirtok általános érdekei, hanem a maguk érdeke szerint szabták meg.

Az erdei termékek szállitására nézve maga az erdőtörvény is igen fontos intézkedéseket tartalmaz.

Az erdő-gazdaság jelenlegi fejlettségéhez mérten, midőn a legfárasztóbb és legtöbb munkaerőt igénylő kihasználási, termelési és szállitási munkálatokat kis mértékben teljesiti maga az erdőbirtokos, hanem a fatermést tövön vásárló fakereskedő vagy vállalkozó, az erdei munkára utalt nép kereseti viszonyai szintén javulásra várnak, de ez a javulás az erdőgazdaságnak fejlődésével s a nagyobb belterjesség megközelitésével hovatovább be fog következni. Kétségtelen azonban, hogy az erdő-gazdaság a mostoha természeti viszonyok közt élő népnek foglalkozást s állandó keresetet nyujtva, ma is jentékenyen szerepet visz a közgazdaságban, a mit szemmel láthatólag igazolnak azok a jelenségek, melyek szerint egyes vidékeken, hol az erdőgazdálkodás bármily okokból megszoritani vagy beszüntetni kényszerült a népnek keresetet s foglalkozást nyujtó üzemet, a lakosság elszegényedett, s aztán más helyre költözött vagy kivándorolt.

Digitized by Google

A munkabérek az ország egyes erdős vidékein az utóbbi évek alatt a következő határok között mozogtak: az állandó munkások napi bére 0·40—1·00 frt, s a nem állandó munkásoké 0·60—1·20 frt. közt; nagyobb jártasságot, ügyességet kivánó vagy terhesebb munkáknál 1·00—1·50 forint között.

Az erdő-törvény az erdőknek nem csupán fentartásáról, hanem azoknak *tartamos használatot* nyujtó rendszeres kezeléséről is gondoskodott, elrendelvén, hogy a magántulajdonban levőket kivéve, minden erdő rendszeres gazdasági terv szerint kezeltessék.

Az *erdőgazdasági rendszeres üzemtervek* a szerint, a mint az illető erdőbirtok többé vagy kevésbé alkalmas a belterjesebb gazdálkodásra, a mire főképen az erdő kiterjedése, fekvése, gazdasági állapota, a helyi közlekedési és értékesitési, vagyis a kereskedelmi viszonyok, stb. vannak befolyással, nagyobb vagy kisebb részletességgel készittetik, a mire nézve az illetékes földmüvelésügyi miniszter külön utasitásban rendelkezett. Ezen utasitás szerint *a kisebb kiterjedésü és belterjesen nem kezelhető erdőkre* az üzemtervek készitésénél jelentékeny egyszerüsitések engedtetnek meg.

A nagyon kis terjedelmü erdőbirtokokat a földmivelésügyi miniszter az üzemtervszerü kezelés kötelezettsége alól felmentheti. Ez a kötelezettség különben kiterjed az erdőtörvény 17. §-ában felsorolt (vagyis a magán erdőbirtokosokét kivéve) valamennyi más erdőre. Ha azonban bármely *magánbirtokos* erdejét jóváhagyott rendszeres gazdasági terv szerinti kezelés alá veszi, úgy az a kedvezmény, melyet az erdőtörvény 16. §-a a jóváhagyott rendszeres gazdasági terv szerint kezelt erdők számára biztosit, s mely abban áll, hogy az ilyen erdőre a községi pótadó az egyenes adónak csak fele része után vettetik ki, az illető magán-erdőre is kiterjesztetik.

Az erdőtörvény 2. §-ában részletesen meghatározott jellegü *véderdők* a birtoklási jogczimre való tekintet nélkül rendszeres használati terv szerint kezelendők. Ezek tervezetét szintén a birtokosnak kell elkésziteni, ha azonban ő

Digitized by Google

ezt elmulasztaná, a kir. erdőfelügyelőség javaslata alapján a közig. erd. bizottság tesz arra nézve előterjesztést a földmivelésügyi miniszteriumhoz, mely a véderő használati tervét az előterjesztett tervezet alapján meghatározza. Ha a megállapitott használati terv szerint való kezelés mellett a véderő használatai, a közérdek és illetve a megvédelmezendő szomszédos területek javára, jelentékenyebb mértékig korlátoztatnak vagy az erdő kezelése esetleg ráfizetéssel jár, az illető véderdő után annak tulajdonosa (5—10 évre) adóengedményben vagy adómentességben részesül.

A század második felében megindult *urbéri birtokrendezés* következtében nagykiterjedésü erdőterületek jutottak az erdőkezeléshez keveset vagy épen semmit nem értő nép kezébe. Ezek az erdők a közgazdasági élet fellendültével túlhasználtattak, s a korlátlan legeltetés által nagy részben megrongáltattak, s jó karba hozásukra azután kevés gond fordittatott.

Az ebből támadható balkövetkezmények megakadályozása s a községi közbirtokossági, stb. hasonló természetü kisebb erdőbirtokok gazdasági állapotának javitása érdekében az 1879: XXXI. t.-cz. (erdőtörvény) a szóban levő erdőbirtokokat mind közvetlen állami felügyelet alá helyezte, azok állandó fentartását s e mellett rendszeres gazdasági üzemterv szerint és szakképzett erdőtisztek által való kezelését is elrendelte.

A kezeltetésnek e módja azonban a gazdasági érdekeknek nem felelhetett meg s a hol még ma is alkalmazásban van, most is panaszokra ad okot, mert az elszórtan fekvő birtokokból költségkimélés végett nagy kiterjedésü járások szerveztetvén, azok kezelését egy-egy erdőtiszt csak hiányosan láthatja el; az erdők üzem berendezéséről a birtokosoknak rendszerint külön költség árán kell gondoskodniok; a szerény javadalmazásu állomásokon gyakori a személyváltozás s minthogy a megüresedő állomások egyidőre betöltetlenül maradnak, a kezelés rendje ujra és ujra megbomlik, stb. A felmerült panaszok miatt s egyszersmind abból az érdekből folyólag, hogy ezeknek a magukban véve csekély, de együtt az ország közgazdaságában jelentékeny tényezőt képező

Digitized by Google

erdőbirtokoknak gazdasági állapota gyökeresen megjavittassék s rendszeres kezelésük a legnagyobb jövedelmezés mellett biztositassék, az államerdészet már az 1893. évtől kezdve késznek nyilatkozott a szóban levő erdők gazdasági kezelésének bizonyos méltányos feltételek mellett való átvételére, mely feltételek megszabásánál mindenkor első sorban a birtokosok saját érdeke és a közérdek vétetett figyelembe ugy, hogy anyagi tekintetben a kezelés az államerdészetre nézve általában áldozattal jár.

Az 1895. év végéig állami kezelés alá vétettek a fehértemplomi vagyonközség s a volt naszódvidéki községek erdein kivül a községi, közbirtokossági, egyházi, iskolai, stb. erdők 31 törvényhatóság területén; s még öt sz. kir., illetve törv. hat. j. felruházott és egy rendezett tanácsú város erdei, egy különálló közbirtokossági és községi erdő és több hitbizományi erdő, melyeknek területe együttvéve a 2 millió holdat megközelíti.

Az erdőgazdaságnál az erdőtörvény értelmében — a magán birtokosokat kivéve — mindenütt *szakképzett erdőtisztek* és *szakvizsgáról szóló bizonyitványnyal ellátott erdőőrök* alkalmazandók.

Az erdőtisztek szakképzettségének megadására az 1807-ben alapitott *selmeczbányai erdészeti akadémia* szolgál, melynek előirt tárgyaiból a vizsga-eredményt megszerezvén, az illetőknek két esztendőig tartó gyakorlati szolgálat után az erdészeti államvizsgát kell még letenniök.

Az erdészeti akadémiára rendes hallgatókul csak felső gymnasiumi vagy főreáliskolai érettségi bizonyitványnyal ellátottak vétetnek fel; az erdészeti államvizsgára pedig csak olyanok bocsáttatnak, kik a rendes hallgatók számára előirt tárgyakból az akadémián (vagy ezzel egyenlő rangu belvagy külföldi felsőbb tanintézeten) sikeresen vizsgáztak, s azután két éven át megszakitás nélkül gyakorlati szolgálatban állottak. Az erdőtörvényben megállapitott erdőtiszti minősités okvetlenül megköveteli, hogy az államvizsga letétele belföldön (ez idő szerint Budapesten) történjék.

Horvát-Szlavonországban Kőrösön egy gazdasági és

Digitized by Google

erdészeti iskola áll fenn, mely azonban csak alsóbbrendü kiképzésre alkalmas. Ez iskolának magasabb szinvonalra emelése már régebb idő óta tervben van.

Az *erdőőrök kiképzése,* vagy elméleti és gyakorlati, vagy pusztán gyakorlati uton történik.

Az elsőre a négy erdőőri szakiskola szolgál, melyek tanrendszerében az az érdek is kifejezésre jut, hogy az onnan kikerülő egyének kisebb kiterjedésü erdőknél, melyekre nézve az erdőtörvény 22. §-a a kezelésnek az őrzéssel való egyesitését megengedi, mint erdőkezelők is alkalmazhatók legyenek.

Ugy ezek, mint a gyakorlatban (legalább 3 évig tartó szolgálat alatt) kiképzettek csak akkor tekintetnek teljesen minősitetteknek, ha az erdőőri szakvizsgát sikeresen letették.

Az erdőgazdasági érdekeknek a társadalmi élet terén való képviselésére, a szaktudomány fejlesztésének támogatására s a szakismereteknek szélesebb körben való terjesztésére s nemkülönben az erdészeti alkalmazottak érdekeinek biztositására az *országos erdészeti egyesület* szolgál, mely az 1866. év deczember hónapjában alakult meg. Az erőknek ezen szakegyesületbe való csoportositása ennek gyors és erőteljes fejlődését idézte elő, úgy, hogy az egyesület, melynek jelenleg mintegy 350.000 frtot érő vagyona van s mintegy 2100 tagot számlál, minden eshetőségre biztositva van, feladatainak megoldásában pedig sikeres tevékenységet fejthet ki.

Ez a tevékenység a tulajdonképeni szakbeli munkásságon kivül tagjainak támogatására is kiterjed, a mennyiben a három (együttvéve közel 50.000 frtnyi tőkével biró) *jótékonysági alapitvány* kamataiból a súlyos anyagi helyzetbe jutott egyesületi tagok s az elhunyt tagoknak özvegyei és árvái évről-évre jelentékeny támogatásban részesülnek; egy másik alapitvány pedig, melynek tőkéje ez idő szerint 13.500 frtra rúg, arra szolgál, hogy kamataiból az egyesületi tagok fiai közül kettő az erdészeti akadémia látogatásának időtartama alatt évi 300 frtnyi ösztöndijjal támogattassék.

Digitized by Google

BÁNYÁSZAT ÉS KOHÁSZAT.

Magyarország egyes tájain a bányászat ösmeretének első nyomai messze, a ködös hajdankorba vezetnek vissza. Az ásatásokkal napfényre hozott kőeszközök kétségkivül a legkezdetlegesebb bányamüvelés tanujelei; mert hiszen a kőeszközöknek alkalmas, könnyen hasitható, kemény köveknek felkutatása és ép szikláiknak tűzzel való megpuhitása, első gyakorlati utmutatás volt az ásványvilágba való behatolásra.

A quarcz és egyéb kőzeteinkben néhol előforduló természarany, a Magyarország rézérctelepein gyakran található természréz, nem kerülhették ki soká a kutatók figyelmét, kik az ismeretlen fémeket, ugymint a kemény kővel tenni szokták, tűzben kezelték, mignem többé-kevésbé hosszas kisérletezés a hasznositás módjára vezetett.

Közel feküdt azután a természfémek érczes kőzetének tartós izzitása parázstüzben, melyben az érczben foglalt fém, az ásvány természetéhez képest, többé-kevésbé szinitett fémmé változott át. Ezek voltak a kohósitás körébe tartozó első kisérletek.

Hazánkban a réz- és vasérczek gyakran ugyanegy telepen fordulnak elő.

Mindakettő, különösen a telepek felszinén, sötétbarna szinű és súlyos. Az izzitás eredménye tehát majd réz, majd

Digitized by Google

vas lehetett, külön-külön vagy keverve. Amannak kezelését már a természrézről ismerték, a vasnak kezelésével azonban nem voltak egészen tisztában; ezt csak később tanulták meg, kétségkivül jövevényektől, vagy vándorutjaikban a rézzel és a kő- és rézeszközökkel való kereskedés alkalmával. Hazánknak hajdan rézben való gazdagsága kedvezett a rézkivitelnek messze földekre, kelet és nyugat felé és ez vezetett a bronzipar meghonositására is.

Az arany, ezüst, réz, vas és bronz használatának terjedésével az érczfejtés is mindnagyobb mérveket öltött, és midőn végre vasszerszámok segélyével a telepek mélyébe, a hegyek belsejébe hatolhattak, a bányászat is mind rendszeresebbé alakult.

Midőn pedig a rómaiak világhóditó utjokban Pannoniában és később Dáciában a mivelés alatt talált bányákban a mivelést tovább folytatták: jobb eszközeikkel és alaposabb ismereteikkel ama miveleteket és a kohászati iparágakat magas fokra fejlesztették. De a korszerű tökélyre fejlesztett fém- és vasipar a hunok betörésével nagyobbára ismét elpusztult és az avarok hosszabb és békésebb uralkodása alatt sem tudott többé fellendülni, ugy hogy a magyarok honfoglalása idejében a bányászat e tájakon nagyon alacsony fokon állott és egyáltalán csak elvétve volt gyakorlatban.

A honfoglalást követő viharos, mozgalmas évek még kevésbé kedveztek a bányaiparnak. A dúló, pusztitó hosszas küzdelmekhez hozzájárult, hogy a vezérek és első fejedelmeink külföldön sarczolt pénzzel és fegyverekkel rendelkezvén, a hazai bányászat fejlesztésére nem is gondoltak. Csak a midőn Szt. István királyunk uralkodása alatt államilag rendezettebb viszonyok fejlődtek ki és magyar ezüstpénz is került forgalomba, a behozott sok idegen közül számosan királyi szabadalmak és kiváltságok által is buzdittatva, vették foganatba érczkincseink kiaknázását.

A nemes fémek bányászatával a réz és vas bányászata is fejlődött: szerves összetartozásuknál fogva, s királyaink is mindjobban felismervén a fémiparnak ugy közgaz-

Digitized by Google

dasági, mint álladalmi fontosságát, a XII., XIII., XIV. és XV. században adományozott kiváltságokkal, nemkülönben a bányászat gyakorlását szabályozó szabályrendeletekkel és századokra kihatott törvényekkel terjesztették és szilárditották meg bányászatunkat országszerte.

Hozzájárult ehhez a puskapornak korszakalkotó alkalmazása a sziklák repesztésére, a mi hazánkban először Selmeczbányán történt 1627-ben.

Nemkevésbé fontos haladást jelentett a viznek gépekkel való eltávolitása a bányák mélyéből. Selmeczbányán 1751-ben állitottak fel ilyen vizemelőgépet.

A tudományos utmutatás szerinti *rendszeres bányászkodásnak* a Selmeczbányán 1763-ban Mária Terézia királynénk dicső uralkodása alatt alapitott bányaiskola, később bányászati akadémia, vetette meg az alapját; a szakirodalom pedig szélesebb körökben ismertette amaz elveket.

Hazánkban ily szakmunkákat adtak ki: Delius, a bányamivelés első tanára (1773.) és Born (1774.)

A fémbányászat Magyarországon a XVIII. század végéig majdnem az egyedüli iparág volt, mely a nagyipar jellegével és horderejével birt. Idővel természetesen nemcsak sok más iparágnak vetette meg az alapját, hanem a szakbavágó tudományok nagy részének kiinduló pontjául is szolgált.

A fémbányászat tárgyát Magyarországon — a vastól eltekintve — legkivált a nemes fémek, vagyis az arany és az ezüst képezik.

Arany tekintetében hazánk Európában a leggazdagabb aranytermelő ország. Legfőbb termelő helyei Erdély érczhegységeiben vannak.

Ezekről a velenczei követ azt jelenti a XVI. században, hogy «az arany, ezüst, só és egyéb bányák 3000 munkást foglalkoztatnak és hogy a király, ha akarná, annyi jövedelmet szerezhetne belőlük, mint többi országaiból összevéve.»

Erdélyen kivül eléggé jelentékeny mennyiségben fordul elő arany Selmeczbánya, Körmöczbánya és Nagybánya vidékén is.

Digitized by Google

E kerületek régi időtől fogva szerepelnek az aranytermelés terén; sőt annakelőtte saját kerületi pénzverőházakkal rendelkeztek.

A pápai követ, midőn 1480-ban Mátyás király jövedelmeit felsorolja, jelentésében egyebek közt elmondja, hogy négy pénzverőház létezik. Egy Nagybányán, melyből évenként 20.000 arany és ezüst kerül ki. Azonkivül Szeben 6000 aranyat, Körmöcz 12.000 aranyat és Buda 6000 aranyat szolgáltat.

Az erdélyi aranykerület telérei többnyire eruptiv kőzetekben (trachit, zöldkő, dácit), ritkábban jegeczes palákban, mészkőben és homokkőben fordulnak elő és majd természetaranyat, — néha igen szép példányokban (Verespatak, Bucsum, Kajanel, Ruda, stb.), — majd az aranynak kén- és tellurvegyületeit tartalmazzák (Nagyág, Offenbánya).

112 vállalat foglalkozik aranytermeléssel. Nagyobb szabásu a kincstár-társulati Nagyágon, az Orlay Szent-Kereszt bányamű Verespatakon, a rudnai tizenkét apostol és a muszári bányamű Brádon, az első erdélyi aranybánya részvénytársaság Boiczán, a kajanelli érczbánya-társulat, a bucsumi Concordia, a vulkó Péter Pál, a nagyalmási Szent-Háromság bányavállalat, stb.

A beváltást és olvasztást a zalatnai kincstári kohó teljesiti.

Az ezüsttermelő bányavidékek közül *Selmeczbánya* válik ki legelsőbben. Igen érdekes trachyt-terület. Érczvivő kőzete a selmeczi oldalon zöldkőtrachyt, a hodrusi oldalon syenit. A telérek majdnem párhuzamosak és aranytartalmu ezüstön kivül ólom, réz, czink és vaskénvegyületeket tartalmaznak. Bányavállalatok: a magyar királyi kincstár (94 kg. arany, 4766 kg. ezüst évenkint, beváltásokkal együtt pedig 442 kg. arany és 28.882 kg. ezüsttermeléssel); a Geramb János József-féle bányaegyesület (63 arany, 9021 ezüst), melynek bányaművei Hodrusbányán mintaszerü berendezésekkel és felszerelésekkel birnak; a Szent-Mihály-tárnai társulat (12 kg. arany, 137 kg. ezüst), stb.

Nagyobbszabásu központi kincstári olvasztómű van Selmeczbányán, kisebb társulati kohó Bélabányán.

Digitized by Google

A körmöczi bányavidék érczvivő kőzete a zöldkőtrachyt, mely a selmecbányaitól eltérőleg, kisebb mésztartalmu. Telérei két csoportra oszlanak. A főtelérre, melynek kitöltő anyaga quarcz, és a Zsigmond-György telérekre, melyeket a quarczon kivül aranytartalmu dárdány, kovand és szinarany alkotják.

A kincstáron kivül (22·5 kg. arany, 108 kg. ezüst) dr. Rapaport Arnold bányabirtokos folytat itt feltárással egybekapcsolt bányamivelést (38·5 kg. arany, 30 kg. ezüst).

Felső-Magyarországon még csak Aranyidkán (Abauj-Tornamegye) van jelentéktelen bányamivelés évi 1735 kg. ezüsttermeléssel.

Nagybánya bányavidékének több fajta trachytkőzetből álló érczhegysége 200 kilométer hosszu vonalban terül el Nagy-Szőllőstől kezdve a Bukovináig. A zöldkőtrachytba települt teléreket többféle quarcz képezi; helyenként barnapát, súlypát és mészpát, melyekben aranytartalmu vaskéneg, termésarany-termésezüst, vörösezüst- ércz, fakóércz, ólomfényle, antimon, fényle, rézkovand, stb. fordulnak elő.

Jelentékeny bányamivelést folytat a királyi kincstár Nagybányán a Kereszthegy és Veresviz táján, Felsőbányán, Kapnikbányán és Rodnán (300 kg. arany 3760 kg. ezüsttermelés). Három magánvállalatnak utolsó évi termelése 99 kg. arany és 149 kg. ezüstöt tett.

Fémolvasztó k. kohók vannak: Fernezélyen, Kapnikbányán, Rodnán és Oláh-Láposbányán.

Arany- és *ezüsttermelésünk* mérvét és változásait az utolsó évtizedekben a következő adatok tüntetik fel legjobban:

	Arany		Ezüst		Összes
	kilogramm	érték forint	kilogramm	érték forint	érték forint
1867-ben	1.827·3	2,467.880	27.113·0	2,440.186	4,908.066
1875-ben	1.576·9	2,199.881	21.235·0	1,911.207	4,111.088
1880-ban	1.604·1	2,237.675	17.444·0	1,569.943	3,807.618
1885-ben	1.719·3	2,384.350	16.671·6	1,499.855	3,884.205
1890-ben	2.131·6	2,973.042	17.049·7	1,597.907	4,570.949
1893-ban	1.698	2,790.222	23.631	2,120.052	4,910.274

Digitized by Google

Az aranytermelésnek 1880 óta csaknem folyton tartó emelkedése, különösen az erdélyrészi aranytermelési eljárások körül életbeléptetett, chémiai és technikai korszerü módositásoknak az erdeménye.

Az ezüsttermelésnek hanyatlása pedig az ezüst világpiaczi árának csökkenéséből származik.

Pénzverő-intézet jelenleg csak Körmöczbányán van. 1832 óta 16 Uhlhorn-féle sajtológéppel van felszerelve.

Az első magyar pénzt Szent-István király verette ezüstből, saját neve és királyi czime alatt és e felségjogot utódai is kizárólag gyakorolták. Azt soha sem egyházi, sem főuri személyre át nem ruházták.

Szent-Istvántól kezdve II. Andrásig négyszögletü lemezkére történt a verés kalapácscsal és csak azután nyirták azt ollóval kerekre a veret körül. Ezért oly szép és teljesen központos a régi magyar pénz. 1661-től 1710-ig hengergető gép pótolta a kalapácsot és 1710-től kezdve a csavaros gép jött alkalmazásba, mely egyéb gépek mellett mai napig is használatban van.

Az ólom termelése rendesen karöltve jár az ezüst termelésével, melynek legtöbb műfolyamatai szoros összefüggésben vannak. Érczeik is többnyire együtt fordulnak elő. Az ólom piaczi ára utóbb nagy hanyatlásnak indult, ez azonban a termelés nagyságára nem gyakorolt befolyást.

1867-ben 15.843 métermázsa ólom állíttatott elő, mely métermázsánként 20 forint 86 krajczárnyi középáron kelt el. 1885-ben felszökött a termelés 39.675 métermázsára; 1893-ban pedig ismét 25.135 métermázsára apadt, és az átlagos ár is most már 13 forint 88 krajczárra csökkent.

Réz jelenleg kizárólag mint melléktermény készül az arany és ezüst műfolyamatok alatt. Az előtt igen nevezetes rézbányászat volt Urvölgyön Zólyom megyében, továbbá a felsőmagyarországi szepességi és az erdélyi csik-szentdomokosi bányaművekben; de mióta a réz ára roppant ingadozások után leszállott 90 forintról 51 forintra, a rézbányák válságos helyzetbe jutottak és müveiket megszüntették.

Digitized by Google

Az 1867. évi termelés 23.817 métermázsa, 2,079.432 forinttal, = 87 forint 30 krajczár per 100 kilogramm. Az 1893. évi termelés 3.431 métermázsa, 174.772 forinttal, = 51 forint 60 krajczár per 100 kilogramm.

Hazánk érczhegységeiben képviselt többi fémek közül felemlitendők: az *antimon, kobalt* és *nikel.*

Az antimonnak nevezetesebb termelőhelyei vannak Zólyom és Liptó megyében, továbbá Bányán, Vas megyében.

Az évi termelés mennyisége nagyon változó; az 1886-90-es évek átlagában csak 2000, 1891-ben 15.000, 1892. és 1893-ban pedig 8—9000 métermázsa antimon-érczet állitottak elő.

Az antimonnak 1880 óta 93 forintról 46 forintra csökkent csekély ára hátráltatja ez iparág fejlődését.

Kobalt- és *nikel*-tartalmu telepek vannak Dobsinán (Gömör megye) a gabbro-kőzetben. Az érczek éveken át élénk kivitel tárgyát képezték Angliába, de az uj-seelandi hatalmas telepek felfedezése óta ez iparág hazánkban enyészetnek indul. 1893-ban csak 33.904 kg. kobalt-nikel keverék készült 12.219 forint értékben.

Az ásvány-kincsekben oly gazdag Magyarország bányászatának egészen a középkorig visszanyuló, fontos szerepe századról-századra azon arányban csökkent, a melyben a modern kultura legfőbb tényezői: a *vas* és a *kőszén* foglalták el a főhelyet Európa bányatermelésében.

Vasérez gazdagságunk leghatalmasabb képviselőit ismét Erdélynek messze kékelő bérczeiben találjuk fel. Vajda-Hunyad felett Telek községétől kezdve Ploczkón keresztül, másfél mértföldnyire követhető a legtisztább barna és veres-vaskő település, mely Gyaláron, csillámpala és mészkő közé ágyazva, 90—120 méter vastagságot ér el. Ezen érczek vastartalma 45—55%. Feldolgozásukra 1 olvasztó van Govasdián, 4 Vajda-Hunyadon: 800.000 mm. nyersvas-termeléssel (kincstári vasmű).

A teleki telepekből Kalánba szállitják a vasköveket, hol egy olvasztóval 100.000 mm. nyersvasat termelnek. (Brassói társulat).

Digitized by Google

A ploczkói vasérczeket Nadrágra (Krassó-Szörény megye) szállitja a nadrági vasipar-társulat.

Krassó-Szörény megye legnevezetesebb vaskőtelepei Moravicza és Dognácska területén vannak. Az elsők mágnes vaskövek 45—50% vastartalommal, az utóbbiak barna és vörösvaskövek 35—40% vastartalommal.

Ez érczek mind a szab. osztr. magyar államvasuttársaság tulajdonát képezik és Dognácskán 2, Aninán 2, Bogsánban 1, Resiczán 3, összesen 7—8 olvasztónak ellátására szolgálnak. Évi termelés 700.000 mm. nyersvas. Csekélyebb, többnyire kimeritett vaskőtelepeket aknáz e megyében a brassói társulat, ruszkiczai vasolvasztója részére, melynek évi termelése 32.000 mm. nyersvas.

Hatalmas és nagyfontosságu Gömör megyében a vashegyi és a rákosi telep csoport. Ezeknek 4000 m. hosszuságban ismert, 4—30 méter vastag telepeiben gazdag barna- és pátvaskövek fejtetnek a következő olvasztóművek részére, melyek azokat más vasérczekkel keverve kohósitják.

Likér: 3 olvasztó, Nyustya: 1 olvasztó, összesen évi 700.000 mm. nyersvastermeléssel (Rima-murányi salgó-tarjáni vasmű-részvénytársulat). Tiszolcz: 2 olvasztó 152.000 mm. nyersvas (k. kincstár); Chizsnoviz: 3 olvasztó 62.000 mm. nyersvas (Heinzelmann).

Jelentékeny vaskőbányászat van még Gömör megyében pátvaskő- és barnavaskőre: Dobsinán, Oláhpatakon, Felső- és Alsó-Sajón, Gócson, Henczkón, Rudnán, Rozsnyón, Krasznahorka-Váralyán, Dernőn, Lucskán stb. A nyersvas termelést eszközli: Dobsinán 2 olvasztó (városi), Oláhpatakon 1, Sajón 1, Gombaszögön 1, Betléren 2, Berzétén 1 és Szalóczon 2 olvasztó, (8 olvasztó gróf Andrássy Gézáé); Csetneken 2 olv. Henczkón 1 olv. (Sárkány I. K. örökösei), Sztraczenán 2 olv. (Koburg herczeg), Dernőn 1 olv. (gróf Andrássy Dénes), Lucskán 1 olv. (gróf Zichy Ferraris V. örökösei), összesen 17 olvasztó 700.000 métermázsa évi nyersvas-termeléssel.

Szepes megyében a leghatalmasabb pátvaskőtelepek egyike a kotterbachi, mely a morvaországi vitkovitzi vasgyár tulaj-

Digitized by Google

dona. Külföldiek birtokában vannak továbbá a Rostokon mivelt pátvaskőbányák nagyobb része és a bindt-zsakaróczi vaskőtelepek. Ez utóbbiakat Frigyes kir. herczeg mivelteti Trzynieczi vaskohói részére.

A Klippbergen előfordulő vasköveket Krompachon dolgozzák fel 2 olvasztóban (Krompach-Hernadi vasgyár részvénytársaság), a knollhegyi vasköveket Sztraczenán (Koburg herczeg), a rostokéni és ó-vizi bányákból valókat a merényi olvasztóban; a prakfalvi, helczmanóczi és remetei vasköveket Prakfalván 1 olv. (gróf Csáky László): Abauj-Torna megyében a meczenzéfeni és jászói vaskövek egy részét a jászói olvasztóban.

Szepes megyében összesen öt kisebb méretü olvasztó van most működésben, évi 117.000 mm. nyersvas termeléssel.

Borsod megyében, a Telekes és Rudóbánya területén lévő gazdag vaskőbányákat a borsodi bányatársulat birja, 1,600.000 métermázsát külföldre (Witkovitzra), 160.000 métermázsát hazai vasgyáraknak szállit.

A vaskő kisebb mértékben előfordul még Arad, Bihar, Bereg, Zólyom, Liptó, Nógrád, Zemplén, és Ung megyében. Az érczeket több apró, kezdetleges szerkezetü olvasztókban értékesitik.

Némi csekély vasérczet Horvát-Szlavonországban is termelnek, kizárólag Zágráb vármegyében, Topusko, Beslinac és Trgove környékén, összesen mintegy 180.000 métermázsát.

Magyarbirodalom egész *nyersvas termelése*, mely 1867-ben 1,400.000 métermázsa, 1885-ben 2,400.000 mm. és 1893-ban 3,200.000 métermázsára rugott, az 1894 és 1895-ben létesült uj felszerelések mellett ezentúl legkevesebb 3,500.000 métermázsára tehető.

A nyersvasnak feldolgozása és értékesitése majdnem kizárólag hazai gyárakban történik. Körülbelül 300.000 mm. öntvények alakjában kerül a piaczra, a többi a vas- és aczélfinomitó művekben kerül feldolgozás alá.

A finomitó- és hengerművek közül felemlitjük:

a *Rimamurány-Salgótarjáni* vasmű részvénytársaságot, melynek évi termelése Salgó-Tarjánban, Ózdon és Nádasban 830.000 métermázsára rug.

Digitized by Google

Az osztrák-magyar államvasut társaság *resiczai* és *aninai finomitó és hengerműveit,* évi 540.000 métermázsa termeléssel.

A *diósgyőri* m. kir. vas- és aczélgyárat 490.000 métermázsa termeléssel.

A magyar kir. kincstár finomitó és hengerműveit *Zólyom-Brézón* és *Kudsiron,* összesen 350.000 mm. évi termeléssel.

Túlnyomólag kereskedelmi vas- és lemezfajták termelésével foglalkozik:

a *zólyomi* vas- és lemezgyár, évi 85.000 métermázsa termeléssel.

A *Prihradny* -féle vasgyár-bányatársulat Bikáson, mely 65.000 mm.-t termel és a *brassói* társulat Nándorhegyen 48.000 mm. termeléssel. Fülöp Szász Koburg Gothai herczeg vasgyárai *Pohorellán* és *Nándorhuttán* évi 35.000 métermázsa termeléssel.

A *nadrági* vasipar társulat Nadrágon, évi 30.000 mm. termeléssel.

Jelentéktelen kis finomitó művek vannak még: Prakfalván, Boros-Sebesen, Déznán, Szent-Keresztbányán, Kabolapojánán, Dolha-Rókamezőn, Munkácson, Kassa-Hámoron, Felső-Remetén, Toroczkón, mindössze 35.000 métermázsa vas- és lemeztermeléssel. Az összes termelés:

1867-ben	692.000	métermázsa
1881-ben	1,077.870	»
1885-ben	1,600.000	»
1893-ban	2,480.000	»
1895-ben	2,600.000	»

31½ millió forint piaczi értékkel.

E számok fényes bizonyitékai a vastermelés terén tett haladásunknak; azonfelül némi tájékozást is nyujtanak azon kibővitések és a modern technika diszére váló felszerelésekről, melyek vasgyárainkban sok millió forint befektetések árán létesültek.

Mindenütt regenerativ gáztüzelés a finomitó és izzitó műveleteknél; a folytvas és folytaczél termelésére (2,000.000 métermázsán felül) 2 beszemermű, 1 Thomas-telep és a legtöbb helyen Siemens-Martin kemenczék vannak működésben.

Digitized by Google

1000—3000 lóerejü reverzáló hengergépek szolgálnak a vaspályasinek és gyámvasak hengerlésére. Drót és drótszeggyártás, kocsi és waggontengely-gyártás, kerék-koszoruk, mindenféle szerkezetü lemez és vas, vont és hengerelt csövek gyártása, stb. élénken folynak.

Lázas tevékenység és nehéz küzdelem a külföldi versenynyel: jellemzik manapság vaskohászati állapotainkat.

Kőszén Magyarországban majnem minden geologiai képződményben található; a fekete kőszénképlettől kezdve, a legújabb harmadkori barnaszén képletig. *Sopron megyében* van a legrégibb kőszén bányamivelésünk. A 10—12 m. vastag barnaszén telepek *Sopronban* csillámpalán fekszenek, harmadkori rétegek fedik. Évi termelés 682.000 mm (brennbergi társulat.)

Az Eszterházy Miklós herczeg lignittelepei (2—10 m. vastag) Lajta-Ujfalun a miocäni képletbe tartoznak. 1,027.350 mm. termelés.

Az *esztergomi* szénterületet három társulat müveli.

Az eocän és oligocän képletü telepek helyenként 1·8—3·5 m. vastagok (Csolnok, Annavölgy — legrégibb bányamü — a kőszénbánya és a téglagyár társulaté) helyenként 11 m. vastag (Uj-Dorog, ugyanazon társaságé). A társaság termelő képessége $2^1/_2$ millió métermázsa évenként.

A trifaili kőszénbánya-társaság saját és bérelt dorogi, tokodi és szarkási bányáiban 2,010.165 mm. barna szenet termel.

Az északmagyarországi egyesitett kőszénbánya- és iparvállalat részvénytársulat tokodi, 1·25 m. vastag oligocän és 9·12 m. vastag eocän telepein összesen 300 munkást foglalkoztat és évenként 3,700.000 mm. barnaszenet termel.

Nagy-Kovácsiban 3 m. vastag, kevéssé feltárt 6 telepen 117.000 mm. barnaszenet termel a Zwierzina-féle bányatársulat.

Veszprém megyében az ajkai szénterületen, a közép és felső kréta képletben, 25 széntelep közül 3 bir fejtésre méltó 2—3 m. vastagsággal.

A bécsi Kohlenindustrie Verein 1,146.000 mm-t termelt 1893-ban.

Digitized by Google

Nógrád és Borsod megye szénterületei, földrajzi fekvésüknél fogva, nagyfontosságu tényezők hazai iparunk fejlesztése körül. A bányavállalatok közül főszerepet visznek: a salgótarjáni kőszénbánya részvénytársulat, az északmagyarországi egyesitett kőszénbánya- és iparvállalat, a rimamurány-salgótarjáni vasmű-egyesület, a diósgyőri kincstári aczélgyár, az első magyar általános kőszénbánya részvénytársaság és a báró Radvánszky-féle bányatársulat.

A salgótarjáni tömör, kagylós törésü barna szén neogén képletbeli.

A mivelésre méltó telep 1—2.5 m. vastag.

A borsodmegyei szénfajták között több a fénytelen, könnyen málló barnaszén. Telepei 1—3.5 m. vastagok. A felsorolt bányavállalatok összes termelése 1893-ban 18,828.123 mm.

Baranya és Tolna megyében az alsó liasz képletü kőszénnek 25 telepe ismeretes; ezek között van 9 fejtésre méltó, 1—3 m. vastag: Pécs, Szabolcs, Somogy, Vasas, Tolna-Váralján és Nagy-Mányok községek területén, a dunagőzhajózási társulat birtokában.

1893. évi termelés: 5,413.917 mm. kőszén, 341.890 mm. briquet és 31.885 mm. koksz.

Krassó-Szörény megyében vannak az osztrák magyar államvasuttársaság fekete kőszénbányái (Resicza) Szekul, kőszén képletü, Domán és Stájerlak-Aninán (liasz képződmény). Szekul négy telepe 1—2 m. vastag, Domán két telepe 1·3 m. vastag. Stajerlak-Aninán öt telep közül egy-kettő 1·3—3·2 m. vastagságig kitünő kőszénre miveltetik.

Mehádián van az osztrák-magyar államvasuttársaságnak egy kisebb terjedelmü 7 m. vastag neogén képződésü barnaszéntelepe 37.900 mm. évi termeléssel.

Drenkován, a Gutmann-féle liaszképletü 3 kőszéntelepen, 300.000 mm.-t termelnek.

Eibenthal melletti Ujbányán van egy kőszén képletü antracitszerü 20—40 m. vastag telepkőszén és Verczerova község határán 42 m. vastag barnaszéntelep.

Digitized by Google

Erdély kőszéntelepei közt első helyen áll a zsilvölgyi oligocén koru, hatalmas szénmedence, melynek terjedelme 48 km., 6 km. szélesség mellett; 22 széntelep közül 8 érdemes a fejtésre. Vastagságuk 1—30 m.

Itt a salgótarjáni kőszénbánya társulat eddigi évi termelése 2,344.340 mm., az urikány-zsilvölgyi kőszénbánya társaság termelése 917.250 mm., a Zell és Arzt czég bányaműveké 80.000 mm.

Baróth környékén az *Erdővidéki bányaegyletnek* van három lignit telepe. A legfelsőbb 9·4 m. vastag, 383.430 mm. termeléssel művéltetik.

Egeres vidékén oligocén képletü 1 m. vastag barnaszén telepen Sigmond testvérek és az Ilona nevü bányamű 350.000 mm. barnaszenet termeltek.

Horvát-Szlavonországokban, főképen Szerém- èr Varasdmegyékben vannak barna-széntelepek, az összes termelés volt 1893-ban a szerémségi bányákban 540,000, a varasdmegyeiekben pedig 223,000 métermázsa.

Összes kőszén termelés:

1867-ben	7,371.400 mm.	2,421.083 frt.	értékben.
1885-ben	25,583.635 «	9,210.651 «	«
1893-ban	38,948.861 «	14,826.447 «	«

A só egyedáruság tárgya Magyarországon, kiaknázását ahhoz képest egyedül a kincstár gyakorolja.

A sóbányászat régidőtől fogva királyaink bő jövedelmi forrását képezte és manapság is 13 milió forinton felül jövedelmez a kincstárnak. A fiatalabb harmadkori rétegekben előforduló kősótelepek Alsó-Fehér, Kolozs, Torda-Aranyos, Szeben, Szolnok-Doboka, Máramaros, Bereg, Ung, Zemplén és Sáros megyében vannak még nagy terjedelemben, és 40—200 m. feltárt vastagságban. A termelés helyei az erdélyi részekben: Maros-Ujvár, Deésakna, Torda, Parajd, Vizakna; Máramaros megyében: Akna-Szlatina, Rónaszék, Sugatag. Sáros megyében: Soóvár (főtt só, telitett sósvizből.)

Digitized by Google

Az évi termelés (1894) 1123 munkással:

1,242.634 mm. alaksó,
73.767 » darabsó,
41.514 » gyárisó,
273.528 » őrlött só, és
61.370 » főtt só

tehát összesen 1,692.813 métermázsa, melynek értéke 13,668.540 frt.

A munkásviszonyok hazánk bányászati vállalatainál eléggé kedvezők, ugy számra, mint szakképzettségre, nézve. Egyes kerületekben, nevezetesen a szénbányászatnál időnként hiány tapasztalható ugyan, de ez mulékony és más kerületek többletéből többnyire önként helyre pótlódik. Erőszakos munkaszünetek is csak ritkán fordulnak elő.

A munkaadó és munkás közötti viszonyt a bányahatóság által jóváhagyott rendszabályok szabályozzák, melyeknek ki kell terjeszkedniök a munkások és felügyelők szolgálati működésére, nők és gyermekek foglalkozására, a munkaidő tartamára, bérfizetésre, magaviseletre, betegsegélyezésre és ellátásra, büntetések és elbocsátás eseteire és módjaira.

Magyarország összes bánya- és kohóipara (sót kivéve) 57.132 munkást foglalkoztatott 1893-ban.

A foglalkoztatás aránya az egyes bányakapitányságí kerületekben a következő:

Budapest	9.449	férfi	506	nő	420	gyermek	=	10.375
Beszterczebánya	8.907	»	78	»	828	»	=	9.813
Szepes-Igló	5.539	»	245	»	745	»	=	6.529
Nagybánya	4.187	»	187	»	867	»	=	5.241
Oravicza	7.561	»	347	»	1.479	»	=	9.387
Zalathna	13.062	»	149	»	1.295	»	=	14.506
Zágráb	1.239	»	16	»	26	»	=	1.281
Összesen:	49.944	»	1.528	»	5.660	»	=	57.132

Ezekből 11.625 egyén vagyis 20·3% a kincstárnál nyert foglalkozást, 79·7% magán vállalatoknál.

Digitized by Google

E munkások között nincsenek felvéve az ideiglenesen foglalkoztatott napszámosok, a bányászat és kohászat czéljait szolgáló erdőmunkások (favágás, szénégetés, fuvarozás, usztatás), továbbá a bánya és kohó terményeket szállitó fuvarosok, kiknek száma összesen szintén 15.000-re tehető. Munkabérek férfiaknál 60 krajczártól 1 forint 90 krajczárig, nőknél és gyerekeknél 20—60 krajczár napjára; de a legtöbb bánya- és kohómunka szakmányban, alku szerint fizettetik s ekkor a kereset a munkás szorgalma és ügyessége szerint jóval nagyobb.

Kisebbek a bérek a fémbányászatnál, nagyobbak a szénbányászatnál és a vasgyáraknál. Bányákban 8—10, kohóknál 12 óra a munkaszakok tartama.

Ha a vállalat távolabb esik községtől vagy várostól, a munkások a vállalat telepitvényeiben kapnak olcsó vagy ingyen lakást. Ily esetekben a vállalat által fenntartott iskola, helyenkint kisdedóvó, és a vállalat természete szerint vasárnapi és tanonczisko la is van a telepen. A legtöbb esetben élelmezési szövetkezetek gondoskodnak a munkások és alkalmazottak olcsó ellátásáról.

A munkások gyámolitására betegség és munkaképtelenség esetére társpénztárak állanak fenn, melyekben a munkások keresetük arányában és többnyire a vállalatok is hozzájárulni kötelesek.

A társpénztárak vagyona az 1893. év végével 9,016.633 forintot tett az egész országban, egy munkásra tehát 163 forint esik.

Digitized by Google

IPAR.

Aki Magyarország mai iparának helyzetét jellemezni akarja, azt azzal teszi leghelyesebben, ha constatálja azt a tényt, hogy a régi rendszerü ipari tevékenység szünőfélben van, és jelentőségteljes lépésekkel halad előre a modern ipar térfoglalása, melynek máris igen számbavehetők a meglevő kezdetei.

Ha összehasonlitja az ember a régi divatu ipari tevékenységet, a mely semmikép meg nem állhat a közgazdasági fejlődés mai irányzata mellett, a modern értelemben vett magyar ipar kiterjedésével: talán ugy fogja találni, hogy aránylag nagyobb volt ez ország iparossága a régi időkben, a mikor kézmüvesség és ipar egy fogalom volt. De ha a meglevő modern fejleményeket tekinti, akkor — noha még távolról sincs ez ország az ipari termelés terén ott, a hol lennie kell s a hová el kell jutnia — belátja mindenki, hogy akár a befektetett tőke, akár a termelés mennyisége és minősége dolgában máris sokszorosan kipótolja modern ipari tevékenységünk azt az ürt, a mely a — hogy ugy mondjuk — középkori iparosság eltünésével előállott. S a ki ugy itél, annak még nem is kell figyelemmel lennie arra a tényre, hogy kivált az utolsó öt év alatt mennyit haladt ez ország ipara, menynyivel gyarapodtak iparos vállalatai.

Két fő jellemvonása volt ennek a régi magyar iparnak:

Digitized by Google

az egyik az, hogy csak a legközvetlenebb szükségletek kielégitésére dolgozott, a másik pedig az, hogy — közlekedési eszközök hiányában — csak a legszükebb értelemben vett telephelyére szoritkozott. Ebben volt az erőssége, de ez volt a gyöngesége is. A forgalmi utak hiánya kitünő védelem volt ez ipar számára, de épp azért teljesen készületlenül lepte meg ezt az iparosságot az az uj helyzet, a mikor az osztrák nagyipar vasutak szárnyain kereste fel ezt a kézművességet a maga telephelyén, hogy versenyre keljen vele. S a kézművesség nem birta ki ezt a versenyt, nem tudott megállani a nagyipar előtt, a mely szebben, jobban, olcsóbban, gyorsabban dolgozott, leleményesebb volt, tőkének az ura volt. Igy tartott a régi magyar iparosság pusztulása az ötvenes, hatvanas éveken keresztül, ez a két évtized lévén a magyar ipar legszomorubb időszaka.

De noha mindörökre eltünt a remény, hogy *ezt* az ipart valaha uj életre lehessen támasztani: az uj helyzet magával hozta a lehetőségét annak, hogy pótoltassék a veszteség, hogy saját iparunk foglalhassa el azt a helyet, a melyet a régi kézművesség kiszoritása után az idegen nagyipar foglalt el.

A gazdasági föllendüléssel kapcsolatban gyarapodtak az országban a tőkék, a melyek foglalkozást keresvén: az ipar felé is fordultak. Növekedett a jólét, a fogyasztási képesség, finomodott az izlés, megsokasodtak az életszükségletek: a mi mind inditó okul szolgált arra, hogy necsak idehaza keresse fel a pénz az ipari vállalkozást, de arra is, hogy a külföldi tőke bejőjjön az országba, hogy külföldi vállalatok települjenek le nálunk s biztositsák maguknak az előnyt, a melyet egy nagy fogyasztási piaczhoz való közelség nyujt.

S a dolgoknak ez az uj lendülete természetszerüen összeesik a kiegyezéssel, a mely minden téren uj korszakot inaugurált az országra nézve. S tartott a friss élet 1873-ig, a mikor a nagy válság fagyosan ránehezedett a magyar ipar zsenge hajtásaira. A mikor elmultak e krisis közvetlen következményei, a nyolczvanas évek elején indult meg ujra ipari alkotások terén a tevékenység, a mely — az 1885-iki kiállitáson

Digitized by Google

bemutatván azt, a mit addig elért, — különösen az utolsó fél évtized alatt ért el nagyobb eredményeket, nem kis részben az államnak czéltudatos támogatásával és utmutatásai alapján.

Hogy pedig ez a haladás mind nagyobb sikerekre juthasson: arra garantiául szolgál az a tény, hogy az országban meg van minden előfeltétele az ipari tevékenység felvirágzásának. Van intelligens népünk, a mely kitünő munkásosztályt adhat az iparnak. Vannak nyersterményeink, a melyek az ipari termelésnek elengedhetetlen segédeszközei: vannak bőven fémeink, van roppant tömegekben és kiváló minőségben szenünk. S vannak olyan nyersterményeink, — hiszen ez idő szerint még túlnyomóan ezek termelésével foglalkozik az ország, — a melyek az ipari feldolgozásra várnak, arra alkalmasak, arra rászorultak s a melyek ma még nagy tömegekben vándorolnak ki az országból, hogy ipariczikkekké feldolgozva, kerüljenek ismét vissza hozzánk.

A dolgok rendje azt kívánja meg, hogy első sorban azok az iparágak fejlesztessenek, a melyek a mezőgazdasággal közvetlenül kapcsolatosak. S tényleg ez volt nálunk a fejlődés menete. Igy létesült és haladt — a szénbányászatról nem szólva — a malomipar, a szeszipar, a czukoripar, a faipar, a vasipar.

Hogy az ipar fejlődéséről és mai állásáról képet adhassunk, mindenek előtt azt kell vizsgálni, hány ember keresi ez országban ipari foglalkozással a kenyerét.

Magyarország területén összesen 719.003 ember foglalkozik a tulajdonképeni értelemben vett ipari foglalkozással, (az élvezeti és személyes szolgálati iparok, továbbá a vándor és házi ipar beszámitása nélkül) a mely számból 309.834 önálló vállalkozó, 409.169 ember segédszemélyzet; a segédszemélyzetből 156.996 a segéd és 88.928 a 16 éven felüli munkás, ugy, hogy az 1890-iki iparstatisztika szerint — az 1.952 gépészszel együtt — 247.866 az ipari segédmunkások száma. Ezenkivül volt 87.959 tanoncz és 7.495 olyan munkás, a ki még nem 16 éves, mig a többi hivatalnok, családi kisegitő vagy szolga. A legtöbb ember az élelmezési, épitési és ruházati ipar terén dolgozott.

Digitized by Google

A mi az önálló vállalkozókat illeti, azok közül 61·96%-nak egyáltalán nem volt segéde és 21·15%-nak is csak egy segéde — alkalmasint tanoncza — volt, ugy, hogy azt lehet mondani, hogy az önálló iparosok közül 18% dolgozott segédszemélyzettel. Számszerint tehát az ipar túlnyomó része a legkisebb iparhoz tartozott, a mint hogy természetesen ez az arány még a fejlettebb iparral biró országokban is. A 20-nál több segédmunkással dolgozó vállalatok száma csak 1.244 volt ugyan, tehát arány szerint kevés volt a nagyvállalati természetü ipartelepek száma, de annál nagyobb azok jelentősége már azért, mert ezekben a telepekben volt alkalmazva a segédszemélyzet 30·95%-a, 112.345 ember és épen az a munkáselem, a melynek legnagyobb az intensivitása. S e vállalatok között ismét 1890-ben 117 olyan nagyipari vállalat volt, melyeknél az alkalmazott személyzet meghaladta a 200-at, 231 olyan vállalat, a melyben száznál több munkás dolgozott s az ezen vállalatokban alkalmazott segédszemélyek száma 62.120 volt.

E nagyobb vállalatok között legerősebben a vasipar, a gépipar, épitési ipar, faipar, téglagyártás és a czukoripar vannak képviselve.

A mi már most e vállalatokat a tulajdonos minősége szerint illeti, volt köztük 869 hazai egyéni és társas-czég; 40 vállalatnak külföldi volt a gazdája, de itt lakott az országban; volt 143 hazai részvénytársaság; 36 állami vállalat; 12 községi és egyházi vállalat; 4 szövetkezeti vállalat és 44 uradalmi vállalat. Volt azonkivül 70 külföldi egyéni és társasczég és 26 külföldi részvénytársaság. Az ipari részvénytársaságok vállalataiban 32.996 ember volt alkalmazva.

Hogy ezekbe a vállalatokba mennyi tőke van befektetve, azt nem tudjuk, de arra igenis vannak adatok, hogy 1890 óta mennyit fektettek nálunk ilyen nagyobb vállalatokba. 1890-ben mintegy 25 milliót, 1891-ben 9 milliót, 1892-ben 12 milliót, 1893-ban 25 milliót, 1894-ben 14 milliót investáltak ipar. telepekbe, összesen tehát öt év alatt 85 milliót. E befektetések révén 1894. utolján magában a szorosabb értelemben vett Magyarországon 3.907 olyan ipartelep működik, a mely

Digitized by Google

vagy motorral vagy legaláb húsz segédszemélylyel dolgozik. A legfőbbek e telepek közül a következők:

Agyag- és porczellánáru-gyár	19	Kőedénygyár	9
Ásványolaj-gyár	10	Kocsigyár	8
Bőrgyár	38	Kékfestőgyár	8
Butor- és asztalos-telep	51	Kőfaragó-telep	14
Czukorgyár	17	Légszeszgyár	25
Czukorkagyár	11	Likőrgyár	13
Czementgyár	14	Lakatos-telep	21
Cognacgyár	9	Malátagyár	11
Dohánygyár	14	Gőzmalom	1.405
Elektrotechnikai gyár	8	Olajgyár	18
Festékgyár	9	Papirgyár	19
Fürészgyár	306	Papirárugyár	11
Fémáru gyár	35	Papiranyaggyár	10
Fonógyár	13	Posztógyár	26
Gépgyár és vasöntő	90	Rézműves	9
Gépjavitó-műhely	34	Szeszgyár	318
Gyertyagyár	12	Szövőgyár	20
Gyufagyár	18	Téglagyár	238
Hajógyár	6	Üveggyár	30
Hengermű	9	Vashámor	112
Hajlitott fabutorgyár	7	Villamos áramfejlesztő lelep	11
Keményitőgyár	29	Vegyi termékgyár	22
Könyvnyomda	61	Vaskohó	16
		Vasgyár	26

Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy mekkora e gyári telepeknek a termelése s az ország fogyasztásának mily nagy részét elégitik ki a hazai vállalatok. Csak az egy bizonyos, hogy kevés olyan iparága van az országnak, a melynek létezése daczára is ne szorulnánk igen nagy behozatalra, a mi viszont mutatja azt, hogy mily óriás tere van még nálunk — a kétségkivül jelentős haladás daczára is — az ipar fejlesztésére irányuló tevékenységnek.

S hogy az utolsó években annyi eredményt lehetett el-

Digitized by Google

érni, annak az iparfejlesztő politika egyik forrása. Alább e politika eszközeit és tényezőit fogjuk röviden elmondani.

Az ipar legfőbb közigazgatási hatósága a kereskedelmi miniszterium, annak legfőbb szabályozója pedig az uj ipartörvény, az 1884 : XVII. törvényczikk, a mely az ipari közigazgatás legfőbb elvéül az iparszabadságot statuálta, de némely iparágat képesitéshez kötött, egyesek gyakorlását pedig — közérdekből — engedélytől teszi függővé. Már az első ipartörvény, az 1872 : VIII. törvényczikk teljes iparszabadságot talált; a czéhek már előbb megszüntek volt; ezek helyett önkéntes társulás utján ipartársulatok alakultak, a melyek némelyike munkásai számára segélypénztárakat létesitett, egyrésze pedig arra szolgált, hogy az ipartársulat tagjai számára közös elárusitó-helyeket tartson fenn, vagy a tagok számára a nyers anyagnak együttesen való beszerzéséről gondoskodjék. Az uj ipartörvény e társulatok mellett ipartestületek létesitését határozta el, a mely testületek némely kisebb administrationális kérdésekben hatósági jogokkal és teendőkkel vannak felruházva s a melyek körében békéltető-bizottságok is működnek, hogy a munkaadók és a munkások között a vitás kérdéseket békésen elintézzék.

Az iparosok érdekképviselete az önkormányzati alapon álló, husz ipari és kereskedelmi kamarára van bizva.

A tanonczoknak az általános tudás terén való továbbképzéséről tanonczi skolák gondoskodnak. Ezek száma 1894-ben 350 volt és 73.536 tanoncz látogatta ez iskolákat. Ezenkivül az iparosok számos helyen vasárnapi oktatásban is részesülnek.

Nagyfontosságu tények ezek az ország iparos elemének kiképzése szempontjából, de még fontosabbak — kivált a közvetlen eredményt tekintve — azok a szakiskolák, a melyeknek az a hivatása, hogy egy-egy iparos pályára készitsenek elő. Ennek a szakoktatásnak az ügyével az országos iparoktatási tanács foglalkozik, mint véleményező és felügyelő-hatóság, hogy e szakoktatás teljes rendszereséggel, alaposan s a tapasztalt szükségnek megfelelően, programmszerüen történhessék, elméletileg és gyakorlatilag. 1894-ben a keres-

Digitized by Google

kedelmi tárcza keretében — a közönséges tanműhelyek beszámitása nélkül — 38 ilyen iskola állott fenn, 2333 tanulóval. Az iskolák között 6 gépészeti, vas- és fém-ipariskola volt, 5 kő- és agyagipari iskola, 6 szövőipari iskola. Biztosra vehető, hogy ez a sz szakoktatás nevezetes szolgálatokat fog tenni iparunk fejlődésének.

Meg kell még emliteni a vasárnapi munkaszünet rendezését, valamint az 1891 : XIV. t.-czikket, a mely a munkáspénztárak ügyét kötelezően rendezi, ugy hogy a tagdij-járulékok egy harmadát a munkaadók viselik. 1894. végén 303 ily pénztár működött, köztük 102 gyári betegsegélyző pénztár, megjegyeztetvén, hogy csak azon vállalatnak lehet külön pénztára, a melynek legalább 100 munkása van. A járulékok összege 2,134.877 forint, a miből a munkaadók 663.706 forintot fizettek.

A gyárak felügyeletét, valamint a balesetek elháritását czélozó intézkedések ügyét az 1893: XXVIII. t.-cz. szabályozza.

Az iparfejlesztés egyéb tényezőit tekintve, meg kell emlékezni arról, hogy már 1880-ban alkottatott törvény a hazai iparvállalatoknak adandó kedvezményekről, a mely kedvezmények ügyét az 1890: XIII. törvényczikk ujra rendezte s a mely kedvezmények — mint például adómentességek — igen hathatós eszközt szolgáltatnak uj iparágak meghonositására és gyámolitására. Ugyanerre a czélra szolgál az országos ipari és kereskedelmi alap, a mely 1890-ben keletkezett s a melyből a kereskedelmi miniszter: vállalatok létesitésénél vagy kiterjesztésénél mint részvényes, vagy szövetkezeti tag, illetve kültag résztvesz; vállalatoknak kölcsönöket engedélyez, esetleg kamat nélkül, vagy segélyeket ad, gépeket szerez be, felszereléseket ad. Ez alapból — a melynek 1894 végén 806.740·92 forint volt a vagyona — ugyanaz év végeig 407.200 forintot forditott a kormány az itt emlitett czélokra. Meg kell jegyezni, hogy a közgazdasági alapból is adtak és adnak ily czélokra segélyeket. S végezetül részben ugyanerre a czélra szolgálnak azok az összegek, a melyek «ipari és kereskedelmi czélok» czimén évenkint a költségvetésbe vétetnek föl. Azonfelül a kamarák is adnak ily czélokra segélyeket.

Digitized by Google

Meg kell még emlékezni a székelyföldi iparfejlesztő bizottságokról, a melyek feladata, hogy — a székely kivándorlás megakasztására — a székelyföld közgazdasági fejlődését helyes irányba tereljék s a mely bizottságok közreműködésével már eddig is több vállalat keletkezett, igy Maros-Vásárhelytt egy répaczukorgyár s egy nagyobb műmalom, Sepsi-Szent-Györgyön egy nagyobb tégla- és cserépgyár, Csik megyében tégla-, cserép- és fürészgyár.

Itt kell még megemliteni, hogy az 1893: XLI. törvényczikk rendezi a szabadalmak ügyét, a melynek intézésére az 1895. XXXVII. t. cz. külön hivatalt létesitett; azonfelül kellően meg vannak védve — kereskedelmi szerződésekkel is — az áruvédjegyek és árumustrák is.

Ezek a tényezők idézik elő a magyar ipar fejlődését, ugy extensiv, mint intensiv irányban; ezek a forrásai annak, hogy a magyar ipar aránylag rövid idő alatt annyit haladt.

Hogy képet adjunk arról, hogy az ország egyes vidékein miként oszlik meg az iparos tevékenység, ideiktatjuk, hogy az egyes kamarák területén hány nagyobb ipari vállalat van:

a budapesti	kamara	területén	van	170	vállalat
az aradi	»	»	»	271	»
a beszterczebányai	»	»	»	191	»
a brassói	»	»	»	158	»
a debreczeni	»	»	»	509	»
a fiumei	»	»	»	14	»
a győri	»	»	»	108	»
a kassai	»	»	»	396	»
a kolozsvári	»	»	»	182	»
a marosvásárhelyi	»	»	»	94	»
a miskolczi	»	»	»	178	»
a nagyváradi	»	»	»	120	»
a pécsi	»	»	»	130	»
a pozsonyi	»	»	»	218	»
a soproni	»	»	»	164	»
a szegedi	»	»	»	243	»
a temesvári	»	»	»	312	»
Budapest főváros		»	»	449	»
		Összesen		3.907	vállalat.

Digitized by Google

Természetes, hogy a Budapesten levő vállalatok a legfontosabbak, ami már abból is kitünik, hogy e vállalatokban 145.625 ember keresi kenyerét, illetve annyi tagja van a budapesti munkás betegsegélyző pénztáraknak. Kitünik e jelentőség már akkor is, ha a budapesti ipari részvénytársaságokat veszszük tekintetbe.

Budapesten 1894-ban 114 iparos részvénytársaság volt, összesen 110,196.000 forint alaptőkével. 1894-ben tizenöt uj társaság keletkezett 7·9 millió frttal. A régi társaságok tiszta jövedelme ez évben 11,101.000 forint volt s osztalékul átlag 7·88%-ot fizettek.

A vidéken pedig 214 ipari részvénytársaság volt 87,024.950 forint alaptőkével, a mely összegből 63 malom 8,981.370 forint alaptőkét képviselt. Az egész országban tehát volt 328 iparos részvénytársaság 197·2 millió forint alaptőkével.

1885-ben Budapesten 43 ipari társaság volt 37·8 millió forint alaptőkével, az egész országban pedig 131 ipari részvénytársaság 59·3 millióval. Majdnem 300 perczent tehát egy évtizednek a haladása, a mi annál nevezetesebb, mert az ujonnan ipari vállalkozásokba fektetett pénznek nagy részét a hazai tőke szolgáltatta. És igen nevezetes a haladás 1890-hez képest is, a mikor 143 hazai iparos részvénytársaság működött az országban.

Az iparos részvénytársaságoknak ez a jelentékeny szaporodása a mig egyfelől az ipar fejlődését jelzi, másrészt rámutat arra a motivumra is, hogy miért nem halad a magyar ipar gyarapodása abban az arányban, a mint azt a feldolgozásra váró nyerstermények összege, a mint azt a fogyasztási képesség növekedése lehetővé és szükségessé tenné.

Akárhány részvénytársaság alakulása nem uj ipari telepnek az alapitását jelenti, hanem már meglevő ipari vállalatoknak részvénytársasági formára való átalakitását, a mely átváltoztatás azért történik, azért szükséges, mert a telep tulajdonosa nem rendelkezik a vállalat kiterjesztésére szükséges tőke fölött, vagy nincs elegendő tőkéje ahhoz, hogy a vállalatot a régi terjedelemben vigye.

Digitized by Google

A tőke hiánya az oka annak, hogy iparunk nem fejlődik erősebben. Takarékpénztáraink roppant sok tőkét tartogatnak ugyan; akárhányszor alig tudják a pénzt gyümölcsöztetni, de az a tőke, a mely ez intézetek felé árad, nem eléggé vállalkozó szellemü arra, hogy ipari vállalkozásokba fogjon.

Ezek után áttérhetünk egynehány legfontosabb iparágunknak nehány szóval való jellemzésére.

Legfontosabb, valósággal nemzeti iparunk a malomipar. Végtelenül érdekes ennek az iparágnak a története. A kitünő aczélos magyar buzából készült magyar liszt sehogy sem tudott megállani a sokkal gyöngébb buzából őrölt lisztekkel szemben, mert a magyar liszt barna volt: a kemény magyar buza héját a megszokott őrlési rendszer összetörte ugy, hogy nem lehetett többé semmiféle szitálással teljesen eltávolitani a korpát a tiszta liszttől. Igy volt ez mindaddig, a mig megconstruálták a magyar őrlési rendszert, a mely számol a magyar buzának sajátosságával, érvényre emeli annak kitünő tulajdonságait és egyuttal lehetővé teszi azt, hogy a buzaszem kemény héja össze ne keveredjék a liszttel. Ennek a rendszernek megfelelően dolgoznak nagyobb műmalmaink, első sorban az export-malmok; ezt a rendszert igyekeznek eltanulni tőlünk mindazok az országok, a melyek szintén kemény buzát termelnek — a nélkül azonban, hogy eddig el tudták volna érni a magyar rendszer tökéletességét.

Hogy a malmok száma nálunk roppant nagy, az természetes dolog, már csak azért is, mert sok tekintetben nem bontakoztunk még ki teljesen a naturál-gazdálkodásból. De meg kell jegyezni azt, hogy a kis vizi- és szárazmalmok egyre kevesbednek s azok helyét nagyobb gőzmalmok váltják fel. 1894 végén 1636 nagyobb malom volt az országban s azokból 1405 gőzmalom volt. A malom-részvénytársaságok száma 71 s az azokba fektetett alaptőke 16,431.370 frt. A budapesti nyolcz részvénymalmon kivül a vidéken is harmincz olyan malom van, a melynek legalább 100.000 frt. az alaptőkéje. E malmok termelési képességéről nincsenek adataink, de azt igenis tudjuk, hogy a budapesti

Digitized by Google

malmok mennyit producálnak. 1894-ben e malmok 7,178.203 mm. buzát őröltek meg s termeltek 5,464.838 mm. lisztet és 1,542.842 mm. korpát. A mezőgazdaság súlyos helyzete sokat rontott ugyan a malom-ipar jövedelmezőségén és előbb fényes helyzetén a nagy amerikai verseny szorongatja ugyan a magyar malomipar piaczait, de a viszás körülmények nem tudják megtámadni a magyar malomipar egészséges gyökereit és változatlan fenmaradt a magyar liszt kitünő hirneve, és 5,960.819 métermázsát, 67,595.687 frt. értéket exportáltunk e czikkből 1894-ben is. A magyar lisztnek fő kiviteli számai ez évben a következők voltak:

Ausztriába	exportáltatott	4,897.086	mm.
Boszniába	»	78.168	«
Németországba	»	182.557	«
Svájczba	»	48.449	«
Olaszországba	»	7.053	«
Franczia-országba	»	135.369	«
Belgiumba	»	3.040	«
Hollandiába	»	2.231	«
Angliába	»	524.831	«
Svédországba	»	1.600	«
Szerbiába	»	4.126	«
Bulgáriába	»	1.391	«
Törökországba	»	2.222	«
Braziliába	»	71.552	«

A malomipar terén 1890-ben 45.359 ember kereste a kenyerét.

A mezőgazdaság talajából nőtt ki a szeszipar is, a mely szintén egyik legfontosabb iparága az országnak.

Az 1893—94. évben Magyarországon 84.499 szeszfőzde működött s azok összesen 109,827.509 hektoliter szeszfokot termeltek. Tiz évvel előbb 1883—84-ben 92.657 volt ugyan a szeszfőzdék száma, de viszont a termelés csak 76,413.701 hektoliter szeszfok volt, ugy, hogy akkor csak 825 hektoliter szeszfok esett egy főzdére, ma pedig 1.300 jut. Tehát a

Digitized by Google

nagyban való termelés fokozódott a kis főzők rovására. Kitünik ez akkor is, ha a meglevő szeszfőzdék termelési képességét vesszük tekintetbe. Megmagyarázza e tényt az is, hogy a mezőgazdasági szeszfőzdék száma állandóan apad; 1888—89-ben 454 volt a fogyasztási adó alá eső mezőgazdasági szeszfőzők száma, most pedig 429.

A szeszadó-törvény szerint meg kell különböztetni fogyasztási adó alá és termelési adó alá eső szeszfőzdéket; fogyasztási adó alá azok a szeszfőzők tartoznak, amelyek lisztes anyagokat, vagy növényi rostokat, keményitőt, a vagy czukorüledéket dolgoznak fel, mig a többi főzők termelési adó alá esnek. Az előbbi szeszfőzők száma 500, az utóbbiaké 83.999; az előbbiek 103,949.539 hektoliter szeszfokot, az utóbbiak pedig 5,877.970 hektoliter szeszfokot termeltek. Ha már most azt tekintjük, hogy — az itt emlitett megkülönböztetés szerint — a szeszfőzők mily anyagokat dolgoztak fel, ezek a legfőbb eredmények:

Anyag	Fogyasztási adó alá eső szeszfőzdék száma, a melyek feldolgoztak	Termelési adó alá eső	Az összes
tengerit	209	16	225
más gabonát	8	3	11
burgonyát	288	1	289
burgonyát és gabonát	40	—	40
növényi rostokat és gyökereket	—	2	2
répát	23	—	23
czukornemüeket	5	—	5
gyümölcsöket	—	72.427	72.427
törkölyt	—	872	872
borseprőt	—	6.097	6.097

Ebből megitélhető, hogy a szesztermelésnek a mezőgazdaság szempontjából mekkora a fontossága. Minthogy pedig a fogyasztási adó alá eső főzdék termelik a szesz tulnyomó részét s arra majdnem kizáróan tengerit és burgonyát

Digitized by Google

dolgoznak fel: látható, hogy a szesziparnak kivált a tengeri és a burgonya termelése szempontjából van nagy jelentősége.

A szeszadó-törvény kiviteli jutalmakat állapit meg, a mely jutalom a fogyasztási adó alá eső szesznél hektoliter fokonként 5 kr., a másik szesznél pedig 17·5 kr. Ez alapon 1893—94-ben a magyar szeszgyárak 514.749·09 frt kiviteli jutalmat kaptak, a melyet teljesen a fogyasztási adó alá eső szesz élvezett.

Fejlődése idejét tekintve, a mezőgazdasággal kapcsolatos iparágak közt a harmadik a czukorgyártás.

Az 1893—94-ben működésben állott czukorgyárak száma 17 s azokban összesen 240 gőzgép dolgozott 6.370 lóerővel. A gyárakban alkalmazott munkások száma 8.717. E gyárak 9,915.922 mm répát dolgoztak fel és 2,639.908 mm. szenet és fát használtak el. Az 1883—84. évhez képest a gyárak száma csak kettővel szaporodott ugyan, de akkor csak 2,607.031 mm. répát dolgoztak fel, ugy, hogy a termelés majdnem megnégyszereződött. Mig tiz évvel ezelőtt egy-egy gyárra csak 173.802 mm. répa jutott, addig most 583.289 mm. jut. 1889. óta következett be a magyar czukorgyártásnak ez a nagy föllendülése, amint az a következő nehány számból is látszik:

Termelési év	Feldolgozott répa, métermázsákban	Termelt czukor, métermázsákban
1888—89	3,836.881	495.262
1889—90	6,119.035	783.266
1890—91	7,038.511	931.921
1891—92	8,485.965	1,095.699
1892—93	8,622.969	1,145.202
1893—94	9,915.922	1,386.240

A termelés gyarapodásának eredményeként czukor-behozatalunk kisebbedik, a fogyasztás nagyobbodása daczára, mig a kivitel egyre szaporodik. 1893—94-ben czukorgyáraink összesen 272.784 q. czukort exportáltak a monarchia vámvonalain keresztül és 905.530 frt. kiviteli jutalmat kaptak.

Digitized by Google

A czukorgyárak között egy sincs, a mely 15.000 mm.-nál kevesebbet termelne és négy volt a gyárak között olyan, a mely 100.000 métermázsánál többet termel évente.

Sokkal kisebbek az arányai a sörtermelésnek, a mely azonban az utolsó években szintén erősen gyarapodik.

1893—94-ben a sörfőzők száma 106 volt s azok összesen 1,586.561 hektoliter sört termeltek. A sörfőzdék között 22 volt, a mely legalább 10.000 hektoliter sört producált és három gyárnak volt 100.000 hektoliternél nagyobb évi termelése, a mely három gyár összesen 926.780 hektoliter sört állitott elő.

Ugyanily erős mértékben fejlődött a vastermelés is. Mig 1881—85-ben évenként átlag 5·8 millió mm. volt a termelt vasércz mennyisége, 1893-ban az már 9·7 millióra gyarapodott, a kész vas termelése pedig 1·9 millió métermázsáról 3·2 millióra fokozódott. Ezek az előfeltételei annak, hogy 309 nagyobb vasipartelepe van az országnak s azok között több olyan is, a melynek az ország határain messze túlterjedő hirneve van. S nemcsak a szoros értelemben vett vasgyártás fejlődik s lesz a termelés milyensége tekintetében is egyre kiválóbbá, de fejlődik, már kivitelre is dolgozik a gépgyártás is, halad a különböző szerszámok gyártása, a kocsigyártás, hajóépités.

Különösen ki kell még emelni az elektromossági ipar nagyszabásu fejlődését.

De ha constatálni kell is azt, hogy a legtöbb iparág terén már vannak kezdeményezések és sok téren már igen becses eredményeket is tudtunk elérni: mégis azt kell mondani, hogy Magyarországon még tenger sok tere van az ipari vállalkozó szellem érvényesülésének. S hogy ez a szellem érvényesüljön, arra nemcsak az ország gazdasági függetlensége érdekében nagy a szükség, de azért is, hogy a mezőgazdasági termelés megtalálja a megfelelő kiegészitést, azért is, hogy az ország méhében rejlő, az ipar által való feldolgoztatásra váró kincsek kellőképpen értékesittessenek.

Digitized by Google

KERESKEDELEM.

Aki ismeri valamely ország mezőgazdaságát, iparának helyzetét, közlekedési ügyeinek fejlődési fokát: az ismeri egyuttal annak az országnak a kereskedelmét is; az abból a három tényezőből biztos következtetést vonhat le az ország kereskedelmének terjedelmére, fejlettségére, formáira.

E szerint nyilvánvaló az is, hogy a szó mai értelmében vett kereskedelem Magyarorszagon aránylag fiatal szervezet, a mely nő, egyre változik, tökéletesedik, a mint fejlődik az egész közgazdasági élet s a mint a kereskedők egyre inkább fogadják el azokat a segédeszközöket, a melyek a fejlett kereskedelmet szolgálják.

A mig az ország közgazdasága teljesen a naturál-gazdálkodás alapján állott, a mig a mezőgazdaság fölöslegeit — közlekedési eszközök hiányában — nem lehetett értékesiteni, a mig iparunk, vagy legalább modern iparunk nem volt s az életszükségletek csekélyek voltak: addig természetesen nagyon kevés volt az országban a kereskedelemnek a tere. Szükek voltak a mezőgazdasági termékekkel való kereskedésnek a határai, mert e termékek tömegáruk s igy fejlett forgalmi eszközöket kivánnak meg, de csekély volt az ipari czikkekkel való kereskedés is, mert az ipar vagy megrendelésre dolgozott, vagy elment a vásárokra s ott maga volt a keres-

Digitized by Google

kedő. Abban az időben változtak meg e viszonyok s akkor kellett szükségkép megváltozniok, a mikor átalakult a magyar mezőgazdaság helyzete s a mikor elsenyvedt a régi rendszerü magyar ipar, hogy modern iparos tevékenységnek adjon helyet. S annál inkább be kellett akkor e változásnak következnie, mert erre az időre esik a Magyarország és Ausztria között fennállott vámsorompóknak a lerombolása.

Ezeknek a tényezőknek a hatása alatt állott kereskedelmünk, a melynek szolgálatában 1870-ben még csak 133.582 ember állott, mig 1890-ben már 174.925 ember foglalkozott ez országban kereskedelemmel, a kik közül 154.357 ember jutott a tulajdonképpeni kereskedelemre, 14.313 volt a házaló kereskedő és 6.069 volt az ügynök és alkusz. A tulajdonképeni kereskedelemmel foglalkozó népességből az 1890-iki foglalkozási statisztika szerint 73.313 az önálló vállalkozó és 81.044 ember a segédszemélyzet. Ezzel szemben a kereskedelmi kamaráknak 1894-ben 107.525 kereskedő tagjuk volt. A két szám között levő nagy távolság élesen mutat rá kereskedelmünk növekedésére. Még inkább kitetszik ez, ha azt nézi az ember, hogy az utolsó évek mindegyikében hány kereskedő tagja volt a kamaráknak; volt

1891-ben	95.702	kereskedő
1892-ben	104.772	»
1893-ban	98.884	»
1894-ben	107.525	»

Ennyi az önálló kereskedők száma.

Hogy a kereskedelem túlnyomó részben kiskereskedés, arra rámutat az, hogy a segédszemélyzet száma aránylag oly kicsiny s hogy a segédszemélyzetből is csak 7.206 a hivatalnok, 22.962 a segéd, 3.291 a munkás, 3.345 a napszámos és 10.561 szolga, mig a többi tanoncz vagy családi kisegitő. A kereskedelem egyes ágai között pedig az 1890-iki kereskedelmi népesség következőképen oszlik meg, csak a főcsoportokat véve tekintetbe:

Digitized by Google

Agyagáru és üveg	1.967	kereskedő
Bor	2.817	»
Bőr	2.482	»
Butor	892	»
Diszműáru	1.009	»
Divatáru	3.390	»
Fa	6.489	»
Füszer	20.213	»
Gabona	6.723	»
Kézmű- és rövidáru	13.606	»
Könyv	1.167	»
Liszt	1.851	»
Állatkereskedés	3.214	»
Posztó	2.850	»
Ruha	1.576	»
Szállitó és bizományos	1.241	»
Szatócs	34.870	»
Vaskereskedés	3.248	»
Vegyeskereskedés	21.268	»

De nemcsak, hogy a kereskedők száma gyarapodik, nemcsak, hogy egyre növekszik a nagyobb kereskedelmi vállalkozások száma, de mindinkább tökéletesednek a kereskedelem eszközei is, vásárlásnál és eladásnál egyaránt. A váltó használata — a fedezetlen nyilt könyvkövetelések kiszoritására — mind több tért hódit, a mi nemcsak a forgalom pontosságát növeli, de a kereskedelem rendelkezésére álló tőke gyarapitására is felhasználható és fel is használtatik. Tökéletesednek a fizetési eszközök, terjed a check használata, mig a fizetési eszközök biztonságáról és a kereskedelem jogviszonyainak rendezéséről modern szellemben alkotott váltótörvény és kereskedelmi törvény gondoskodik.

A kereskedelem szinvonalának emelkedését szolgálják az országban levő kereskedelmi iskolák, 139 iskola 887 tanárral és 9.122 tanulóval, a mely iskolák között 38 magasabb fokozatu iskola van és 15 női kereskedelmi tanfolyam.

E szinvonal emelkedésére mutat, hogy a vásárok —

Digitized by Google

a régi kereskedelem piaczai — mindjobban háttérbe szorulnak és számban is fogyatkoznak, annyira, hogy az érdekelt körök azok teljes megszüntetésétől sem idegenkednek. Ma a kereskedőnek a boltja az ő piacza és az árak tudása végett, hogy a verseny meglegyen a kereskedők között, épen nem kell se nekik, se a vevőknek valami nyilvános gyülekezési helyre, piaczra összejönniök. Azontúl pedig a közlekedési utak mai fokán egy-egy utazás épen nem oly vállalkozás, mint egykoron volt, a mikor már csak ezért is helyhez és időhöz kellett a piaczot kötni.

Viszont azonban a mi korunk is létrehozta az ő saját viszonyainak megfelelő, állandó nagy vásárokat: a börzéket. Magyarországon két ily tőzsde van: a budapesti áru- és értéktőzsde és a fiumei börze, mely utóbbi azonban még csak négy év óta áll fenn. A budapesti tőzsdének 1894-ben 1.568 tagja volt s ugyanaz évben 194 hites ügynök működött. A gabonatőzsdén az effectiv áruforgalom 8,947.000 mm. volt, a határidőüzletben pedig 13,753.500 mm. A forgalom legnagyobb része természetesen buzára esik; az összes effectiv forgalomból 6,895.000 mm. a határidőüzletből pedig 5,862.000 mm. volt buza. Azután tengeri kerül legnagyobb mértékben forgalomba; az effectiv forgalomból 724.000 mm. a határidő-forgalomból pedig 5,609.000 mm. jutott kukoriczára. A budapesti tőzsde tanácsa mint választott bíróság törvénykezési jogokat is gyakorol; 1894-ben 1.755 itéletet hozott.

A tőzsdéhez sok tekintetben hasonló kereskedelmi testületek a vidéken több helyen fennálló Lloyd-társaságok, a melyek közül a temesvári Lloyd törvénykezési joggal is fel van ruházva.

Ezeken kivül a kereskedelmet előmozditó intézmények között meg kell emliteni a közraktárakat is. Tiz közraktár működik az országban; a legnagyobb s valósággal nagyszabásuan berendezett ily vállalat Budapesten van.

A kereskedelemnek, első sorban a kivitelnek érdekeit szolgálja a kereskedelmi muzeum, a mely ipari czikkekből állandó kiállitást tart fenn s kivált arra van hivatva, hogy

Digitized by Google

termelésünknek a keleten szerezzen piaczokat s e mellett Tudakozó Irodájával a kereskedőknek és iparosoknak informátiókat is nyujt ugy hazai, mint különösen a keleten uralkodó üzleti viszonyok, külföldi czégek hitelképessége, külföldi üzleti szokások, vámviszonyok, tarifa-ügyek felől. 1894-ben a Kereskedelmi Muzeumnak a külföldön 11 képviselősége működött, a mely kirendeltségek 1·1 millió forint értékü kiviteli üzletet közvetitettek. De ez a szám egyáltalán nem mértéke a muzeum működéseinek, mert a kirendeltségek főfeladata az, hogy a magyar czégeket a keleti piaczokon bevezessék és a nevökkel állandó összeköttetésbe hozzák, ugy hogy aztán a gyárosok és kereskedők maguk folytatják tovább a muzeum révén nyert összeköttetéseket.

A külkereskedelem érdekeit szolgálják végezetül a consulátusok, a melyeket Magyarország Ausztriával közösen tart fenn.

Miután igy a belkereskedelmet s annak intézményeit röviden megismertettük, most már áttérhetünk a külkereskedelem tényeinek előadására.

S itt első sorban arról a viszonyról, egész közgazdaságunk szempontjából roppant nagy fontosságu viszonyról kell megemlékeznünk, a mely Magyarország és Ausztria között áll fenn.

1850. október 1-ig Magyarország Ausztriával szemben önálló vámterület volt, noha a többi külfölddel szemben Magyarország önkényesen osztrák vámterületnek tekintetett. Önkény, volt az is, hogy nem engedtek a vámügyre befolyást Magyarország törvényhozásának, hanem azt kizáróan a bécsi udvari kamara intézte. Szabadságharczunk leveretése után az absolut kormány 1850. junius 7-én kelt rendeletével a Magyarország és Ausztria közt fenállott közbenső vámvonalat megszüntette és 1851. julius 1-én az osztrák fogyasztási adók rendszerét is életbe léptette az országban, ugy hogy teljesen egységessé lett a két állam vámterülete.

A mikor 1867-ben a politikai kiegyezés megköttetett és szorosan körülirattak az Ausztriával közös ügyek, a melyek

Digitized by Google

közé a kereskedelem egyáltalán nem tartozik: természetesen előtérbe lépett a vámterület kérdése is. Az ország nem szüntette a közösséget meg, hanem törvényesitette azt, vám- és kereskedelmi szövetséget kötvén Ausztriával. A kiegyezés legfontosabb törvénye, az 1867: XII. törvényczikk a következőket jelenti ki:

«58. §. A kereskedelmi ügyek közössége sem foly a pragmatica sanctióból: mert annak értelmében a magyar korona országai, mint a fejedelem többi országaitól jogilag különálló országok, saját felelős kormányuk és törvényhozásuk által intézkedhetnének s vámvonalak által szabályozhatnák kereskedelmi ügyeiket.

59. §. Miután azonban Magyarország és Ő Felsége többi országai között az érdekeknek kölcsönös érintkezései fontosak és számosak, kész az országgyülés arra, hogy a kereskedelmi ügyekre nézve egyrészről a magyar korona országai, másrészről Ő Felségének többi országai közt időnkint vám- és kereskedelmi szövetség köttessék.

60. §. E szövetség állapitaná meg azon kérdéseket, melyek a kereskedelemre vonatkoznak s meghatározná az egész kereskedelemügy kezelési módját.

61. §. A szövetség megkötése kölcsönös alku által történnék, oly módon, a mint két egymástól jogilag független ország hasonló egyezkedései történnek. A két fél felelős miniszteriumai közös egyetértéssel készitsék meg a szövetségi részletes javaslatot s terjeszsze azt mindenik az illető ország gyülése elé s a két országgyülésnek megállapodásai lesznek Ő Felsége szentesitése alá terjesztendők.»

Ezen az alapon jött létre a vám- és kereskedelmi szövetség, melyet azóta két izben, 1878-ban és 1887-ben ujitott meg a két ország. E szövetség értelmében a két állam területe a szövetség tartamára — tiz évre — *egy* vám- és kereskedelmi területet alkot, a melyet *egy* vámhatár vesz körül. A szövetség ideje alatt egyik félnek sincs joga azon forgalmi tárgyakra, amelyek az egyik állam területéről a másikra vitetnek, bárminemü beviteli, kiviteli, vagy átviteli vámot vetni s e

Digitized by Google

czélból közbenső vámvonalat állitani. Bárminemü belső adókkal az egyik fél a másiknak területéről bevitt czikkeket csak oly mérvben terhelheti, a mint ily adókkal saját területe hasonló czikkeit terheli. A szerződés értelmében a kereskedelmi szerződések megkötése — mindkét állam törvényhozása jóváhagyásának fentartásával — a külügyminiszter által történik, azon megállapodások alapján, a melyek a két állam szakminiszterei közt jöttek létre. A külügyminiszteriumnak vannak alárendelve, tehát közösek a consulátusok, a melyek mindkét ország külkereskedelmi érdekeit képviselni vannak hivatva, még pedig a külügyminiszter által a két kormánynyal egyetértve megállapitott módon. De azért a két kormány közvetlen érintkezésbe is léphet a consulátusokkal. Vámtörvények csak a két törvényhozás egyetértésével, de forma szerint mindkét ország által külön-külön alkothatók. A vámok szedése és kezelése — egybehangzó eljárás szerint — mindegyik kormány számára fenn van tartva, még pedig a vámjövedékből megtéritendő kezelési átalány ellenében. Mindkét fél kereskedelmi hajói ugyanazt a lobogót használják, mely az osztrák kereskedelmi czimer mellett a magyar czimert is feltünteti. A két állam egyenlő elbánásban részesiti egymás hajóit s azok személyzetét, valamint hogy ugyanazon tengeri magánjog alkalmazandó mindkét ország tengerpartján. A vasutak, valamint a pósta és távirda egyforma elvek szerint kezelendők. Megállapitja még a vámszövetség, hogy a só- és dohányjövedék, valamint a szesz-, sör- és czukor-adó a két állam területén a szerződés tartama alatt egyforma törvények és szabályok szerint fognak kezeltetni.

Megállapitotta továbbá a vámszövetség a szabadalmakra vonatkozóan a közösséget, de az 1894 óta megszünt (1893: XLI. t. cz.); megállapitotta a közösséget a «Lloyd» tengerhajózási társaságra nézve, a mi szintén hatályát vesztette már, és megállapitotta a pénzrendszer közösségét, a mit 1892-ben határozott időre szóló pénzszövetség váltott fel.

Az első vámszövetség megalkotásakor még fenmaradt egész sor vámkülzet, de azóta azok mind megszüntek. Leg-

Digitized by Google

tovább Fiuménak és Triesztnek szabad kikötő jellege maradt meg, de 1891-ben ez is megszünt. 1878-ban a vámszövetségnek megujitása alkalmával a fogyasztási adók visszatéritése tekintetében Magyarországra sérelmes határozatok kedvezőbb megoldást találtak, mig 1887-ben a megujitás alkalmával a vámszövetség tartalmán fontosabb változások nem történtek.

Ez tehát a tartalma annak a nagyfontosságu közgazdasági viszonynak, a mely Magyarország és Ausztria között fennáll a két ország közös egyetértésével és elhatározásából, azon az alapon, a mint más országok is szoktak egymással kereskedelmi szerződést kötni. Szabatosan ez a viszony ugy jellemezhető, hogy Magyarország és Ausztria a vámterület egységén alapuló kereskedelmi szerződést kötöttek egymással tiz évre és szabályozták a szerződésben mindazon viszonyokat, a melyek a vámterület egysége következtében mindkét országban egyforma szabályozást kivánnak meg.

Az alapja pedig ennek a szövetségnek az, hogy Ausztria túlnyomóan ipari ország, mi pedig túlnyomó mértékben agrikultur állam vagyunk, ugy hogy a szövetség czélja az, hogy az osztrák iparnak piaczot biztositson Magyarországon, a magyar mezőgazdaságnak pedig piaczot biztositson Ausztriában. A mi azonban egyáltalán nem jelenti azt, mintha Ausztriának a mezőgazdaságról, Magyarországnak pedig az iparról le kellene mondani. Ausztriának megvan a joga és módja, hogy mezőgazdaságát istápolja, nekünk pedig megvan a jogunk és lehetőségünk arra, hogy iparunkat fejleszszük, a mint hogy ezt Magyarország tényleg meg is teszi, még pedig kiváló sikerrel.

Természetes dolog azonban, hogy a vámterület egysége áldozatokat is követel a két országtól és sok tekintetben — első sorban a külkereskedelmi politika tekintetében — megköti mindegyik ország teljes cselekvési szabadságát.

Az első vámszövetség megkötésekor az 1853-iki általános vámtarifa volt érvényben, a mely 1865. junius 30-án módosittatott s határozottan védvámos irányu volt. E vámtarifát a vámszövetség IV. czikke hatályban tartotta s fön is maradt az mindaddig, a mig az 1878:XXI. törvényczikk az osztrák-

Digitized by Google

magyar vámterület számára uj általános vámtarifát létesitett. A két vámtörvény közötti időt vámszerződések töltötték ki, a melyek külkereskedelmünket a reánk nézve legfontosabb államokkal nagyobbára a szabad kereskedelem elveinek megfelelően szabályozták, minek következtében nem lehetett érezni a védvámos vámszabály nyügét. Az uj vámtörvényre azért volt szükség, mert tiz év alatt nagyon sokat változtak Európában a külkereskedelmi politika tendentiái és igy a védvámos irány előtérbe nyomulásával nekünk is kellett védelemről gondoskodnunk, különösen a mikor a Németországgal kötendő ujabb kereskedelmi szerződésre vonatkozó tárgyalások meghiusultak. Mégis nem az 1878-iki vámtörvény szakitott teljesen a szabad kereskedelmi iránynyal, hanem az 1882-iki vám-novella, a mely az ipari vámokat tetemesen növelte és a mezőgazdasági czikkekre mérsékelt vámot hozott be, mig az 1878-iki vámtörvény a pénzügyi vámokra fektette a fősúlyt. De nem sokáig marad érvényben az 1882-iki novella sem. A mikor a védvámos irányt Németországban és Franciaországban egyre nagyobb hóditásokat tett, bele kerültünk ez áramlatba mi is és létrejött az 1887 : XXV. törvényczikk, az előzőknél magasabb pénzügyi, valamint ipari és agrárius védvámtételekkel.

Ez a törvény tartalmazza ez idő szerint is Magyarországnak és Ausztriának vámtarifáját, de legfontosabb külkereskedelmi összeköttetéseinket egyáltalán nem e vámtarifa szabályozza, hanem szabályozzák azok a kereskedelmi szerződések, a melyeket 1891-ben és azóta kötöttünk, valamint hogy ugyanez volt a viszony 1878-ig is.

1867 előtt Ausztriának négy kereskedelmi szerződése volt: Németországgal, Angliával, Franciaországgal és Olaszországgal. E szerződések érvényét az első vámszövetség megerősitette — annál is inkább, mert ezen szerződések Magyarország szempontjából oly rendkivül fontos szabad kereskedelem elvének hódoltak, a mely irány az 1868. márczius 9-én Németországgal ujból megkötött kereskedelmi szerződésben, valamint az 1869. deczember 30-án létrejött angol pótcon-

Digitized by Google

ventióban culminált. Legfontosabb nemzetközi külkereskedelmi összeköttetéseink tehát 1876-ig, illetve 1877-ig terjedő kereskedelmi szerződések által voltak szabályozva, a melyek hatása alatt a nemzetközi áruforgalom kedvezően alakult. A szerződések lejártáig a külkereskedelmi politika iránya átalakult s az osztrák ipar részéről is erős védvámos irányzat nyilvánult, a melynek hatása alatt ugy az angol pótconventiót, mint a franczia szerződést 1876-ban fel kellett mondani, mig az olasz szerződést az olasz kormány mondotta föl. A tengerentúli verseny következtében a német szerződés reánk nézve értékéből nagyon sokat vesztett, mig terhei annál súlyosabbakká lettek, ugy hogy a helyzet alaposan megváltozott ezen szerződés szempontjából is, a mely 1877 végén járt le.

Az 1878-iki vámtarifa megalkotása után ujból megindultak a tárgyalások kereskedelmi szerződések kötésére, de tarifaszerződést csak Olaszországgal lehetett kötni, még pedig 1887 végeig, a mely szerződés helyébe 1887. deczember 7-én uj tarifa-szerződés lépett, érvényben maradván az 1891-iki szerződések hatályba léptéig. Franciaországgal nem lehetett többé szerződést kötni, mindössze a legtöbb kedvezményt lehetett elérni. Ugyanez történt Angliával, valamint Németországgal is, noha több izben történtek kisérletek, hogy Németországgal tarifa-szerződés létesüljön. Meg kell még emliteni hogy Svájczczal 1888. november 23-án igenis sikerült szerződést kötni, mig ellenben a Romániával kötött kereskedelmi szerződés 1886. junius 1-én lejárt s ez időtől 1891. julius 19-ig forma szerint is vámháboruban voltunk ez országgal. A Szerbiával való viszonyainkat az 1881. május 6-án kötött szerződés szabályozta, a mely az 1892-iki szerződés életbe léptéig maradt érvényben.

A helyzet 1878 után tehát az volt, hogy Olaszországot és Svájczot kivéve, a többi nyugati állammal csak legtöbb kedvezményi szerződésünk volt, a keleti államok közül Szerbiával volt szerződésünk, Romániával vámháboruban állottunk. Egyébiránt a legtöbb kedvezményi szerződések is csak forma szerint különböztek a tulajdonképeni vámháborutól, mert azok

Digitized by Google

semmiképpen meg nem védtek bennünket azon egyre agressivebb módon fellépő prohibitiv rendszertől, a mely a Nyugaton mindinkább elterjedt és mezőgazdaságunkra roppant csapásokat mért.

Ennek a helyzetnek vetettek véget, ha nem is teljes terjedelemben és teljesen kielégitő módon uj kereskedelmi szerződéseink, a melyeket 1891-ben, 1892-ben és 1893-ban kötöttünk s a melyek legfontosabb külkereskedelmi összeköttetéseink terén csaknem teljesen hatályon kivül helyezik az általános vámtarifa tételeit és jó hosszu időre biztositják külkereskedelmi összeköttetéseinknek legalább azt a biztosságot, a melyet a vámtételek állandósága nyujt.

A szerződéses politikára való törekvés kiindulási pontjául a monarchia Németországot választotta, nemcsak azért, mert ez legfontosabb piacza, hanem azért is, hogy azután meglegyen az alap a további kereskedelem-politikai lépésekre, a mely lépéseknek nem csak nyugat felé, hanem keletre is kellett irányulniok, hogy a kereskedelmi politika egységes egész legyen; a Nyugat irányában az lévén a kereskedelmi politika alapelve, hogy a külföldi iparnak adandó kedvezmények ellenében nyerjünk könnyitéseket a magyar mezőgazdaság számára. Igy jöttek létre kereskedelmi tarifa-szerződéseink 1891. deczember 6-án Németországgal, Olaszországgal és Belgiummal; 1891. deczember 10-én Svájczczal, a mely szerződések mind 1892. február 1-én léptek életbe 1903. deczember 31-ig terjedő hatálylyal. A szerződések, ha nem is tudtak jelentékeny előnyöket szerezni számunkra, mégis a megnyert könnyitéseken felül biztositottak bennünket az ellen, hogy a szerződést aláirt országok majdnem prohibitiv jellegü autonom tarifájukat alkalmazzák áruinkra. A kereskedelmi szerződés megkötése alkalmával Németországgal egyezményt kötöttünk a szabadalmi, mustra- és védjegy-oltalom tárgyában, kötöttünk azonfelül állategészségügyi egyezményt is.

Szerbiával 1892. augusztus 9-én kötöttünk szerződést, ugyancsak 1903 végeig, a mely szerződéshez ugyanakkor állategészségügyi egyezmény is járult. Ellenben Romániával

Digitized by Google

csak legtöbb kedvezményi szerződés jött létre 1893. deczember 21-én, miután már előbb, 1893. január 28-án egyezményt kötöttünk ez országgal a védjegyek kölcsönös oltalma tárgyában. A román szerződés bizonytalan időre szól, egy évi felmondással s a szerződés maga csak a vámháboru ellen nyujt biztositékot. Ezeken kivül kereskedelmi szerződést kötöttünk még 1893. deczember 8-án Spanyolországgal, kereskedelmi szerződést kötöttünk 1894. május 18-án Oroszországgal s folyamatban vannak a tárgyalások Bulgáriával, valamint Törökországgal is. Franciaországgal a legtöbb kedvezményes állam viszonyában vagyunk, tehát teljességgel érvényesül velünk szemben ez országnak védvámos politikája. Valamint hogy benne van napjaink védvámos közgazdasági politikája a tarifaszerződésekben is, ugy hogy külkereskedelmünknek mindenütt ezzel a tendentiával kell számolnia s a szerződések is csak kis mértékben tudták ez irányt kivitelünk javára enyhiteni.

Külkereskedelmünk méretei egyre nagyobbodnak s érdekes megfigyelni, hogy például az utolsó tiz év alatt ez a forgalmunk mennyire növekedett.

Az utolsó tiz évben Magyarország külkereskedelmének értéke, a nemes érczek nélkül, a következő volt:

	Kivitel	Behozatal	Összes külforgalom
1885-ben	396,148.000 frt.	448,889.000 frt.	845,037.000 frt.
1886-ban	417,846.000 »	416,237.000 »	834,083.000 »
1887-ben	402,528.000 »	434,504.000 »	837,032.000 »
1888-ban	444,383.000 »	446,631.000 »	891,014.000 »
1889-ben	460,563.000 »	459,478.000 »	920,041.000 »
1890-ben	530,123.000 »	485,487.000 »	1.015,610.000 »
1891-ben	545,207.000 »	502,780.000 »	1.047,987.000 »
1892-ben	509,659.000 »	519,384.000 »	1.029,043.000 »
1893-ban	524,543.000 »	513,696.000 »	1,038,239.000 »
1894-ben	562,564.000 »	546,278.000 »	1.108,842.000 »

Tehát 1885-höz képest kivitelünk 42, behozatalunk 22, összes külkereskedelmünk pedig 31 százalékkal, nagyobbodott — a mivel teljesen meg lehetünk elégedve, kivált ha az utolsó öt év eredményét vesszük tekintetbe.

Digitized by Google

Ha e forgalomnak nem értékét, hanem tömegeit tekintjük, azt látjuk, hogy a behozott áruk mennyisége jóval inkább nagyobbodott, mint a kivitt áruké. Megmagyarázza ezt az a tény, hogy a kivitelünk zömét képező tömegáruk az utolsó tiz év alatt alig változtak, mig ellenben azon tömegáruk behozatala, a melyek tiz év előtt alig érdemeltek említést, az utolsó időkben kiválóan gyarapodott.

Vizsgáljuk most azt, hogy a külforgalom az áruk legfőbb nemei szerint miként oszlik meg. Az eredmények — 1894-ben — következők:

Áru-csoportok	Behozatal		Kivitel	
	Érték 1000 forint	%	Érték 1000 forint	%
A) *Nyers anyagok:*				
Ipari segédanyagok	53.773	9·33	79.368	14·10
Élelmezési és használati tárgyak	61.909	11·85	290.857	51·70
Nyers anyagok összesen	115.682	21·18	370.225	65·80
B) *Gyártmányok:*				
Fogyasztási czikkek	44.489	8·14	111.632	19·84
Fonalak	11.290	2·07	2.082	0·37
Szövetek	161.394	29·53	17.375	3·09
Ruházatok és fehérnemüek	28.151	5·16	6.853	1·22
Bőráruk	27.825	5·09	6.503	1·16
Papir és papiráruk	7.884	1·44	1.319	0·24
Fa és csontáruk	10.577	1·94	3.304	0·59
Vegyészeti ipar	19.281	3·53	11.250	1·99
Készitmények szerves anyagokból	17.656	3·23	5.471	0·97
Kő-, üveg- és agyagáru	12.269	2·25	1.642	0·29
Vas és vasáruk	27.537	5·04	8.861	1·58
Egyéb fémek és fémáruk	23.759	4·35	4.942	0·89
Gépek, műszerek, közlekedési eszközök	26.508	4·86	9.017	1·60
Irodalmi és műtárgyak	11.976	2·19	2.088	0·37
Gyártmányok összesen	430.596	78·82	192.339	34·20

Nyersanyagokból tehát 254,543.000 forint értékü kiviteli többletünk volt, mig gyártmányokból 238,257.000 forintot

Digitized by Google

képvisel a behozatali többlet. A mely tény egymagában elegendő külkereskedelmünk természetének megitélésére. Nyers anyagokat exportálunk és gyártmányokat hozunk be az országba és legnagyobb tömegben a fonó- és szövőipar termékeit, valamint vas- és fémárukat importálunk. De figyelmeztetni kell arra, hogy iparunk fejlődése révén gyártmányokból való kivitelünk egyre fokozódik és ezzel kapcsolatban nyers anyagimportunk is emelkedik.

Részletezve már most — érték szerint — a legfontosabb behozatali árucsoportokat, következő az eredmény:

I. *Fonó- és szövőipar:*		
Fonalak	11,291.000	forint
Pamutáruk	65,784.000	»
Len-, kender- és juta-áruk .	15,836.000	»
Gyapjuáruk	48,546.000	»
Selyemáruk	31,203.000	»
Fonalak és szövetek együtt	172,660.000	forint
II. *Ruházatok, fehérnemü és pipereáruk*	33,436.000	»
III. *Bőr és bőráruk*	27,824.000	»
I., II., III. csoport együtt	233,920.000	forint

A legfőbb kiviteli árucsoportok viszont érték szerint a következők:

I. *Gabona, hüvelyesek, liszt* .	171,043.000	forint
II. *Vágó- és igásmarha* . . .	140,051.000	»
III. *Állati termékek:*		
Eledelek	22,902.000	»
Ipari segédanyagok . . .	19,935.000	»
I., I., III. csoport együtt	353,931.000	forint

Ha már most a külkereskedelem irányát tekintjük, azt, hogy az árúkat honnan hozzuk be és hová viszszük ki: arra az alábbi kimutatás adja meg a feleletet, a mely táblázat azonban csak a fontosabb országokra van figyelemmel.

Digitized by Google

Származási vagy rendeltetési ország	Behozatal		Kivitel	
	értéke, frt.	%	értéke, frt.	%
Ausztria	442,258.285	80·96	406,973.941	72·34
Bosznia és Hercze-govina	6,824.867	1·25	7,273.918	1·28
Németország	28,837.860	5·28	73,451.427	13·06
Svájcz	1,362.248	0·25	7,098.710	1·26
Olaszország	10,913.541	2·—	10,017.077	1·78
Francziaország	2,240.745	0·41	14,273.918	2·54
Spanyolország	157.132	0·03	216.201	0·04
Belgium	649.705	0·12	2,264.604	0·40
Hollandia	741.587	0·14	2,479.583	0·44
Anglia	4,524.875	0·83	12,045.428	2·14
Oroszország	2,869.209	0·52	1,870.086	0·31
Románia	10,950.146	2·—	9,642.762	1·72
Szerbia	21,450.187	3·93	4,991.832	0·89
Bulgária	766.679	0·14	3,606.760	0·64
Görögország	296.026	0·05	275.964	0·05
Törökország	2,353.141	0·43	2,320.545	0·42
Kelet-India	6,330.740	1·16	35.924	0·01
Egyiptom	1,176.721	0·22	160.727	0·03
Észak-Amerika	601.599	0·11	1,469.813	0.26
Brazilia	584.017	0·11	1,190.776	0·21

Külkereskedelmünk 76·59%-a esik Ausztriára, a mi a vámszövetség mellett nagyon természetes dolog. Ausztria a legfőbb vevője a mi nyersterményeinknek és mi vagyunk legfőbb vevői Ausztria mindennemü ipari czikkeinek. De az Ausztriába való kivitelt jelző adatok nem azt mutatják, hogy Ausztria mennyi magyar áruczikket fogyaszt, mert osztrák kereskedők nagyban folytatnak magyar árukkal közvetitő kereskedelmet is s igy Ausztriába exportált czikkeink egy-része tovább megy a vámvonalakon túl s ott fogyasztatik el. Ausztria mellett legfontosabb piaczaink Németország, Svájcz, Francziaország, Olaszország, Anglia, valamint a keleti államok.

A mi már most az egyes államokkal való külkereskedelmünket illeti, annak jellemzésére a következők szolgálhatnak:

Digitized by Google

A Németországból behozott czikkek sorában első helyen a géprészek állanak, a melyek behozatala főképp az utolsó három évben vett nagy lendületet, annak révén, hogy nagyipari vállalataink egyre gyarapodnak. Azután behozunk ez országból nagyobb tömegekben nyers marhabőröket, továbbá könyveket, veteménymagvakat, kőszenet és dohánygyártmányokat, mely utóbbiak legnagyobb részt a tengeren túlról jönnek, ugy, hogy arra vonatkozóan Németország csak a közvetitő szerepét játszotta. Azonkivül élénk behozatalunk van gyapjuszövetekből, képekből, szinnyomatokból, kész szücsárukból, műszerekből, nyers vasból, cséplőgépekből. Németországba irányuló kivitelünk viszont túlnyomó részben nyers anyagokból áll; sertéseket, vágómarhát, árpát exportálunk Németországba első sorban, de kiviszünk oda egyéb mezőgazdasági termékeket is, nevezetesen ágytollakat, tojást, lisztet, gyapjut, lóhere- és luczernamagot, cserzőhéjakat, korpát, faárukat, buzát, szárnyasokat, hüvelyeseket, vasérczet.

Olaszországból az uj szerződés megkötése óta sok bort hoztunk be; azonkivül jelentékenyebb behozatalunk van még tüzálló kövekből is. A kivitel czikkei között legfontosabb a nyers czukor; aztán faáruk és selyemgubók következnek.

Svájczból zsebórákat és szelyemszöveteket hozunk be, ellenben kiviszünk ez országba buzát, árpát, malátát, hüvelyeseket, vágómarhát, tojást, lisztet, sertéseket, cserző anyagkivonatokat.

Francziaországból selyem- és gyapjuszöveteket, mindenféle diszmű-czikkeket és cognacot importálunk; valószinü azonban, hogy az ezen országból eredő behozatalunk jóval nagyobb, mint a mekkorának a statisztika feltünteti, mert franczia importunk jórésze közvetitéssel kerül hozzánk. A Francziaországba kivitt czikkeink között a faáruknak, kivált a dongának van a legnagyobb jelentősége, aztán a liszt, hüvelyesek, selyemgubók, ásványvizek következnek.

Angliából pamutfonalakat, nyers vasat és aczélt, gyapjuszöveteket és géprészeket hoznak, első sorban is e czikkekért

Digitized by Google

cserébe lisztet, árpát, cserző anyag-kivonatokat, czukrot és faárukat viszünk ki Nagy-Britanniába.

Belgiumból dohányt, géprészeket, fegyvereket, gyapjuszöveteket importálunk, árpa, cserző anyagok és faáruk ellenében. Spanyolországból ólmot hozunk s viszont faárukat és hüvelyeseket viszünk oda. Braziliába kávéért lisztet exportálunk.

Áttérve a keleti országokra, azok között ránk nézve Szerbia legfontosabb. Ebből az országból állatokat, gabonát, gyümölcsöket és bőröket hozunk be, ellenben kiviszünk Szerbiába bort, lovakat, pamutszöveteket, faárukat, vasat és aczélt, kávét, vasipari czikkeket. Importunknak főczikke a sertés, aztán következnek a vágómarha, a buza, a kukoricza, az árpa, szilva, juh-, kecske- és báránybőrök. Kereskedelmi mérlegünk ez országgal szemben erősen passiv. Passiv Romániával szemben is, a honnan buzát, kukoriczát, kölest, árpát, sózott halakat, sertéseket, nyers ásványolajat és gyapjut hozunk, lovak, faáruk, czukor, szövetek, géprészek és vasáruk ellenében.

Kedvezőbb a viszony Bulgáriával, a hová borszeszt, faárukat, lovakat, bőrárukat, czukrot, szöveteket s egyéb ipari czikkeket exportálunk, hogy aztán onnan buzát, árpát, kukoriczát és bőröket hozzunk be. A velünk egy vámterületet alkotó Boszniából és Herczegovinából dongákat, szilvát, dohányt, zabot, vasat és aczélt hozunk, ellenben lisztet, kávét, szöveteket, bort, czukrot, sört, ásványvizeket exportálunk a megszállott tartományokba. Oroszországból nyers ásványolajat kapunk cserébe gyapjuért, cserző anyagokért, bőrökért és gépekért.

Még csak azt akarjuk megemliteni, hogy 1894-ben külkereskedelmünkből 81,145.000 forint értéket a tengeri forgalom képviselt.

Ezekben megismertetvén külkereskedelmünk legfőbb tényeit, azt a tudatot merithetni az itt közlött számokból és adatokból is, hogy kereskedelmünk terjedelme folyton nagyobbodik. A külkereskedelem nagyságából nem lehet megitélni,

Digitized by Google

hogy mekkora valamely országnak egész kereskedelme, de azt igenis lehet mondani, hogy a külkereskedelem gyarapodásával együtt jár az egész kereskedelmi tevékenység fokozódása. S látván azt, hogy a külforgalomban is aránylag nagyobb és nagyobb szerepet játszanak az ipari czikkek, ebben is annak a ténynek a megerősitését láthatjuk, hogy belső kereskedelmünkben is fokozódik az ipari czikkek jelentősége, a mit különben az ipar helyzete és a forgalmi vállalatok statisztikája is igazol. A mi azonban egyáltalán nem jelenti azt, mintha kereskedelmünkben nem a mezőgazdaság czikkei szolgáltatnák a domináló elemet.

Digitized by Google

KÖZLEKEDÉS.

Az áldozatok között, a melyeket a modern Magyarország abból a czélból hozott, hogy a kulturállamok sorába jusson, azok voltak a legsulyosabbak, a melyeket a közlekedésügye, a forgalom különböző tényezői kivántak meg.

Volt idő, hogy az ország pénzügyei már-már összeroskadtak a súlyos teher alatt, a melyet a közlekedés érdekei rájuk róttak; de ha kibirta és fényesen kibirta az ország e nagy megpróbáltatást, ha az ország közgazdasága megerősödve, megnövekedve került ki a nagy küzdelemből, az megint csak annak az eredménye, hogy a forgalom különböző tényezői: a közutak, a viziutak, a vasutak oly nagy méretekben kifejlődtek, megalkottattak, tökéletesittettek.

E század elején saját zsirjában fuldoklott ez ország; a mije volt, a nyomoruságos közlekedési eszközök miatt nem tudta értékesiteni. Az utak rosszak s egyes évszakokban teljesen járhatatlanok valának; vizeinken pedig számtalan akadályokkal küzdött a hajózás.

A ki hallomásból, vagy leirásokból ismeri azon idők sorát, elcsudálkozik a roppant fejlődésen. Ma már alig van oly zuga az országnak, a melyről azt lehet mondani, hogy félre esik; alig van vidék, amelyet nagy utvonalak ne érintenének, vagy amelynek közvetett csatlakozása ne lenne a forgalom nagy hálózatával. S ha a dolgok természete szerint, korunk irányának megfelelően Magyarország is a vasutak érdekében

Digitized by Google

tette a legtöbbet, constatálni kell azt is, hogy nem hanyagoltatott el a közlekedésnek egyetlen tényezője sem, de kijutott az áldozatokból a közutnak is, a vizi utnak is, a vasutnak is. Az alábbiakban külön-külön lesz szó a közlekedésnek e három nagy tényezőjéről.

A ki össze akarja hasonlitani utainknak mai állapotát azoknak ötven év előtt való viszonyaival, annak mindenekelőtt azt a tényt kell tekintetbe vennie, hogy azon időkben a *közut* volt a forgalom egyetlen eszköze, hogy azon időkben nem az volt az ut czélja, ami ma, hogy a hajónak, a vasutnak tápláló ere legyen, de az utnak kellett megtennie azokat a szolgálatokat is, a melyeket ma a hajózás és a vaspálya látnak el. És mégis mily csekély volt a kiterjedése, mily silány a minősége azon idők utainak a mai úthálózatunkhoz képest. Még 1848-ban is mindössze 276·5 mértföldnyi kiépitett utja volt az országnak; a többi forgalmi vonalat alig lehetett utnak tekinteni, az csak nyom volt, a melynek még az iránya se zárt ki minden kétséget.

Nem emlitve azt a nehány műutat, melyek államköltségen már III. Károly korától kezdve épültek, némi haladás 1825. óta mutatkozik, a mikor a vármegyék vették a kezükbe az utak dolgát s épitették azokat a rendelkezésükre álló közmunkaerővel, saját belátásuk szerint állapitván meg s vetvén ki jobbágyaikra a közmunka-terhet, de saját tetszésük szerint határozván meg azt is, hogy ez a közmunka mire fordittassék, milyen utakra használtassék fel. Igaz, hogy a kormányszéknek volt felügyeleti joga az utak épitésére, de a megyék a maguk autonomiájának tudatában — éppen nem vették figyelembe ezt a jogot. Nem igen változtak a viszonyok akkor sem, midőn az 1844: IX. törvényczikk az egész országra kiterjedő módon szabályozta a közmunkaügyet s ujból kimondta, hogy «A királyi helytartótanácsnak felügyelési joga a törvény értelmében fennmarad.»

Az állami utak fogalmát nálunk az absolut korszak teremtette meg. Az abszolut hatalom az országnak minél teljesebb lenyügözése érdekében elrendelte, hogy a főbb közuti

Digitized by Google

vonalak állami kezelésbe vétessenek s azok fentartási és átalakitási költségeit a kincstár fedezze. Ezzel aztán megtörtént az utak osztályozása: az állami utak mellett azontul országos és községi utakat is kellett megkülönböztetni. Az utak fentartásának rendszere folyvást változott ugyan, de azért ki kell emelni azt, hogy az absolut korszak, mely 1866 végeig 5.162 kilometer utat vett állami kezelésbe, 38,050.000 forintot forditott Magyarország utjainak fentartására s részben uj utak épitésére. Az országos utak hossza 1865-ben 12.991 kilométer volt, a miből 4.708 kilométer volt kiépitetlen, mig az állami utakból csak 680 kilométer volt ily primitiv állapotban. 1865 végén tehát már 11.962 kilométer kiépitett utja volt az országnak az 1848-iki 2.098 kilométerrel szemben.

A kiegyezés után nagy erővel indult meg az utak épitése is. Az országos forgalom szempontjából az utak sokat vesztettek ugyan jelentőségükből a vasutak épitése következtében, de annál nagyobb lett fontosságuk a helyi forgalom szempontjából; mert minél olcsóbb volt a vasutak dijtétele, annál terhesebb volt a helyi szállitásnak az utak rosszasága miatt való drágasága.

A viszonyok változtával megváltozott sok utvonalnak a természete is. Számos utszakasz elvesztette az állam szempontjából való fontosságát, tehát a megyéknek adatott át kezelésre s ismét másokat, a melyeket előbb a törvényhatóságok kezeltek, az állam vett át. De a rendszer nagyjából megmaradt 1890-ig. Voltak állami, megyei és községi utak. Az elsők fentartásáról, épitéséről az állami költségvetésben történt gondoskodás, a megyei utakról a törvényhatóság gondoskodott a közmunkaerő segitségével, a mely most már az általános közteherviselés elvére volt fektetve, mig a községi utak fentartása a község feladatát képezte. Az állami és megyei utak kezelését az államépitészeti hivatalok végezték.

1889. végén az állami utak hossza 7.177 kilométer volt s csak 7 kilométer volt kiépitetlen. A törvényhatósági utak hossza 1889. végén 33.394 kilométer volt s abból 9.994 kilométer kiépitetlen.

Digitized by Google

Az 1890: I. törvényczikk uj alapokra fektette egyrészt az utak kezelését, másrészt az azok kiépítésére és fentartására szükséges költségek beszerzését. E törvény értelmében, — a mely 1867 óta folyton sürgetett reform-óhajnak tett eleget, — a közutak ekként osztályozódnak:

a) *állami utak*, a melyek országos fontosságuak, a melyeket az állam épit, kezel és tart fenn;

b) *törvényhatósági utak*, a melyeket a törvényhatóságok kezelnek és tartanak fenn;

c) *vasuti állomásokhoz vezető utak*, a melyek költségeit a törvényhatóság, az érdekelt községek, vállalatok és vasutak arányosan viselik és melyeket rendszerint a törvényhatóság kezel;

d) *községi utak*, a melyek több községet kötnek össze s a melyek költségeit az érdekelt községek viselik;

e) *községi dülő utak*, a melyek egy-egy község helyi forgalmának szolgálnak, és

f) *mogán utak*, a melyek költségei a tulajdonost illetik.

Az állami utak tekintetében nem változtak a költségek fedezésére vonatkozó határozatok.

A megyei utak fentartása e törvény szerint — a közmunka megszüntetésével — utadó alapján történik, a mely utadót minden 18—60 éves férfi tartozik fizetni; az adó minimuma 1 forint 50 krajczár, maximuma pedig az állami egyenes adó 10%-a, a mely csak rendkivüli esetekben emelkedhetik 15 százalékra. Hogy az utadó valósággal mekkora legyen, azt a törvényhatóság állapitja meg, szükségletei szerint, a kereskedelmi miniszter jóváhagyásával. A törvényhatóságok megengedhetik, hogy az utadó — fele erejéig — természetben rovássék le. A törvényhatóságok a hadászatilag fontos utvonalak fentartásánál állami segélyben részesülnek.

A községi utak fentartására a községi közmunkaerő, esetleg annak váltságösszege szolgál. E közmunkával a község minden lakosa tartozik; a kinek igavonó állata van, igás munkával, a kinek nincs, kézi munkával. Minden igás állat után legfőljebb két igás napszám jár. A kézi munkának

Digitized by Google

minimuma 1 nap; a kinek háza van, arra nézve legföljebb 4 nap. A munka lerovása helyettesítés utján is történhetik, de meg is váltható pénzzel, valamint, hogy a község kötelezővé is teheti a közmunka egy részének megváltását. A községi közmunka mértéke fölött a községi képviselőtestület határoz.

Ezeken a határozmányokon kivül az idézett törvény, a mely ez idő szerint a közutak ügyét rendezi, szabályozza a vámok kérdését és megfelelőbb alapokra fektette az utak igazgatását is és hatályossá tette a kormány felügyeletét.

A törvény 1891-ben hajtatott végre és máris érezhetők annak üdvös hatásai, noha nem maradtak el egyes visszásságok sem.

Az 1894-re kivetett utadó összege 8,200.593 forint volt, mig a törvény megalkotása előtt évente átlag 7,063.118 forint volt az összeirt közmunkaerő váltságértéke. Tehát az utadó összege jóval nagyobb, de mégis sokkal könnyebb ma annak a terhe, mert arányosabb, igazságosabb a megoszlása. Azonfelül pedig a nagyobb összeg az utak intensivebb mivelését teszi lehetővé.

1894 végén az állami közutak hossza 7.760 kilométer volt s abból mindössze 28·3 kilométer a kiépitetlen. Utak kezelésére és fentartására az állam 1867-től 1894-ig 101 millió 856.522 forintot költött, hidakra 3,701.150 forintot, átalakitásokra 1,781.859 forintot, uj utak épitésére 4,969.822 forintot. 1895-re 4,300.361 forint, 1896-ra pedig 4,432.050 forint van közutak czéljaira a költségvetésbe fölvéve.

A törvényhatósági közutak hossza 1894. végén 34.675 kilométer, a miből 10.545 kilométer a kiépitetlen. A községi utak hossza 30.164 kilométer, de ebből csak 9.502 kilométer van kiépitve. A községi dülő utak hossza 62.887 kilométer s azok legnagyobb része kiépitetlen.

Mint kiváló haladást, ki kell emelni azt, hogy egyre gyarapodnak a kiépitett utak az Alföldön is, a mely előbb a leggyöngébben állott utak dolgában. Egy, az Alföld szempontjából igen fontos tényről kell itt megemlékezni.

Abból a czélból, hogy a Duna-Tisza-Kőrös közt elterülő

Digitized by Google

magyar Alföld utviszonyai javittassanak, e vidék vasutainak kihasználása tökéletesebbé tétessék és azért is, hogy a vidéknek utak épitésére példa adassék: 1894-ben nagy alföldi transversális műut épitése határoztatott el, melynek hossza mintegy 259 kilométer, költsége pedig 3,855.000 forint lesz, a minek túlnyomó részét, vagy három és fél milliót az állam viseli. Az ut Bajánál indul és Keczel, Halas, Félegyháza, Csongrád, Szentes, Kun-Szent-Márton, Szarvas, Csaba, Gyula, Székudvar érintésével Erdőhegy község mellett torkollik a debreczen-fehértemplomi állami közutba. Az ut munkálatai már javában folynak.

S még egy nevezetes momentumot kell kiemelni.

Egyrészt az 1890 : I. törvényczikk végrehajtása, másrészt a közutak jelentősége tekintetében egyéb közlekedési eszközök révén beállott változások szükségessé tették azt, hogy az állami utak hálózata ujból állapittassék meg. Szükségessé vált, hogy azok az állami utak, a melyek forgalmi vagy strategiai fontosságukat elvesztették, a törvényhatóságoknak adassanak át, mig viszont szükségessé vált az állami utaknak kiegészitése is uj vonalak átvétele által. 1895-ben elhatároztatott a jövendő magyar állami közuti hálózat és 1896-ban megindul a tervnek 10 évre számitott végrehajtása is. Hosszabb időt kellett felvenni a művelet végrehajtására, nehogy az akár a törvényhatóságok, akár az állam pénzügyeit erősebben megterhelje. E terv folytán már 1896-ban 205 kilométerrel fog nagyobbodni az állami közutak hálózata, mig a terv végrehajtása után az állam kezében lesz minden utvonal, a melynek akár a forgalom, akár a hadászat szempontjából országos fontossága van, köztük természetesen az uj tranversális ut is. És összefüggő egész lesz az állami közuti hálózat, a Dunától kelet és nyugat felé az ország határáig; az északi határtól Pozsonyig, Komáromig, négy vonallal északról Budapestig s innen tovább a déli határokig és számos vonalban északról a délkelet határokig, kiváló sürűséggel Erdélyt hálózván be.

Mire a terv teljesen végrehajtatik, még imposánsabb lesz a közuti hálózat, a melynek ma 135.000 kilométer a hossza.

Digitized by Google

Szó sincs róla, mintha a közutak elvesztették volna jelentőségöket: csak a szerepüket változtatták meg. S e szerep fontossága annál nagyobb lesz, minél inkább érvényesül majd a közlekedési politikának a hajózás emelésére irányuló törekvése, minél inkább érvényesül az az európaszerte előtörő tendentia, hogy az oly sokáig elhanyagolt vizi ut elnyerje a közlekedés terén azt a jelentőséget, a melyet a dolgok természete a számára kijelölt. S mert közutaink éppen a hajózási vonalak mentén vannak a leggyengébb állapotban: ott kell majd azokra a jövőben a legtöbb gondot forditani.

A vizi ut: a relativ értelemben kis értékkel biró, de a közgazdaság szempontjából annál értékesebb tömegárúk utja, a gabonáé, a széné, a kőé. S noha vizeink járása nem mindenütt felel meg a közgazdasági forgalom irányának, mégis nagy szerencséje az országnak, hogy épp a legnagyobb vizi utak vidéke termeli a legtöbb gabonát, kivánja a folyók felső mentén produkált legtöbb követ s fogyasztja s fogja kivált a jövőben fogyasztani a legtöbb szenet. S uj hajózási politikánk ugy indul, hogy megtudjon felelni a dolgok ilyetén alakulásának, azonfelül pedig megteremtse a szükséges kapcsolatot és a kellő együttműködést hajó és vasut között.

Az állami felügyelet alatt álló hajózási utak hossza 3.094·5 kilométer; ebből 350 kilométer jut a két hajózási csatornára, a Béga- és a Ferencz-csatornára, 120·5 kilométer pedig a balaton-tavi hajózásra, a melyet nem közgazdasági szempontokból kell megitélni. A hajózható folyók 2624 kilométeréből 2504 kilométernyi vonalon rendszeres gőzhajó-közlekedés áll fenn, de kisebbmérvű evezőshajó-forgalom és tutajozás van egyéb folyószakaszokon is. Legfontosabb természetesen a hajózás szempontjából a Dunának 1033 kilométere, a Tiszának, Szávának és Drávának együtt 1294 kilométer hosszu vonala, valamint a két hajózási csatorna.

A folyók szabályozása és hajózhatóvá tétele érdekében a magyar állam a multban is sokat tett és sokat áldoz most is és a jövőben is, a mely áldozatoknak kivált a mult évtized óta van meg a nagy súlyuk, a mióta a szabályozás terv-

Digitized by Google

szerüen és a hajózás érdekeire való különös tekintettel történik. A budapesti Duna-szakasz szabályozásának végrehajtása után az 1885 : VIII. törvényczikk elrendelte a Felső-Dunának Dévénytől Duna-Radványig való szabályozását s annak végrehajtására 17 millió forintot rendelt. A szabályozás végrehajtásának eredménye a hajózás szempontjából igen becses, mert most már megvan a kellő vizmélység, megszünik a medernek örökös gereblyézése, fölöslegessé válik a sok hajókönnyités, átrakodás, rövidebb a hajóut és könnyebb a vontatás. 1895-ben elhatároztatott a Közép-Dunának 52 millió forint költséggel való egységes szabályozása, a mely műnek szintén roppant nagy lesz a haszna a hajózás szempontjából is. Folyamatban van a Tisza egységes szabályozása, valamint a Ferencz-csatorna torkolatának czélszerűbb áthelyezése, a mi 17 milliót igényel s a minek ismét nagy hasznát fogja látni a vizi uton való közlekedés. S a mit talán első helyen kellett volna emliteni, befejezéséhez közeledik a Vaskapu szabályozásának nagy műve, a mely eltünteti a Dunán való hajózásnak leginkább rettegett akadályait, mely szétrobbantja a falat, a mely Magyarország legfontosabb vizi utvonalát kelet felé csaknem kettévágta s a mely mű lehetővé fogja tenni azt, hogy Orsováig feljöhessenek a Dunán a legnagyobb folyam hajók is.

Szorosan véve nem tartozik ide, de hogy kitünjék, mily áldozatokat hozott a modern magyar állam e téren is a hajózásnak, megemlitjük, hogy 1867-től 1896 végeig 80·2 milliót költött az ország a vizeire.

A mi a csatornákat illeti, a meglevő két csatorna régibb időből ered. A Béga-csatorna 1777-ben épült, részben a folyó eredeti medrének felhasználásával. A Ferencz-csatornát részvénytársaság épittette 1793-tól 1801-ig, 3,200.000 forint költséggel. 1842-ben a csatorna az állam tulajdonába került, a mely azt 1870-ben 75 évre egy társulatnak engedte át, kötelezvén azt a csatornának teljes kijavitására, egy Bajától Bezdánig huzódó tápcsatorna ásatására, a Sugovicza Duna-ág hajózhatóvá tételére és egy Kis-Sztapártól Ujvidékig vonuló

Digitized by Google

hajózási és öntözési csatorna épitésére. A Béga-csatorna első sorban a Maros alsó folyásáról délre fekvő gazdag vidék nyers terményeinek utja a Tisza és Duna felé, mig a Ferencz-csatorna nem annyira transito-ut a Duna és a Tisza közt, mint inkább a mentén levő vidék közlekedési eszköze, a mely e vidéknek a Dunával és Tiszával való közlekedését közvetiti. Uj csatornák épitésére nagyon sok terv támadt e században, de nem valósult meg egyik sem. Az 1840:XXXVIII. törvényczikk engedélyt is adott csatorna épitésére, a mely a Dunát a Tiszával Pestről és Bölcskéről Szegeddel, Csongráddal és Szolnokkal kötötte volna össze. Az első magyar kölcsön felvétele is azért történt, hogy abból vasutakon kivül csatornák is épittessenek. Fölmerült a tiszalök-gyomai és a szatmár-gyomai, valamint a vukovár-samaczi csatorna terve is, a melynek az volna a hivatása, hogy vizi utat nyisson a Dunától Fiume felé s a mely csatorna épitésére a kereskedelmi miniszter 1896 elején ujból előmunkálati engedélyt adott.

A hajózás érdekében gondoskodás történt és történik folytonosan a szükséges telelők létesitéséről is.

Az emlitett vonalakon már most — eltekintve az átkelési vállalatoktól, a melyek száma 9 s a melyek közt természetesen a budapesti a legnevezetesebb — részint hazai, részint külföldi hajóstársaságok és vállalatok végzik a hajózás munkáját. A magyar vállalatoknak 1894 végén 113 gőzösük volt, összesen 19.590 indikált lóerővel, továbbá 1280 gőzvontatásra alkalmas uszályuk, összesen 266.950 tonna hordképességgel. E vállalatok ugyan ez évben 197.394 utast szállitottak 6,472.763 személykilométerrel, valamint 1,406.441 tonna árút 307,844.068 tonnakilométerrel.

A magyar vizi forgalom legnagyobb részét azonban az 1830-ban alapitott osztrák Dunagőzhajózási Társaság bonyolitja le, mely gróf *Széchenyi* Istvánnak köszöni nagyságát. 1846-ban kizárólagos szabadalmat kapott és Bécsbe tette székhelyét s igen csekély kezdetből kiindulva jutott oda, hogy 1894-ben 154 kerekes gőzöse, 25 csavargőzöse és 8 lánczhajója

Digitized by Google

volt, összesen tehát 183 gőzöse 62.990 lóerővel, 766 vasuszálya 288.567 tonna hordképességgel. E társaság Magyarországon 1894-ben 62,250.368 személykilométert és 718,022.840 tonnakilométert teljesitett. E mellett a bajor «Süddeutsche Donau-Dampfschifffahrts-Gesellschaft» is végzett 22,212.664 tonnakilométert és a román állami hajózás hajói is teljesitettek Magyarországon 10,034.400 tonnakilométert.

A Dunagőzhajózási-Társaság kizárólagos szabadalma 1856-ban a párisi szerződés következtében megszünvén, csakhamar magyar hajó-társaságok is alakultak, a melyek azonban nem igen tudtak megállani a nagy osztrák társaság versenye mellett. 1871-ben a pesti hajós-vállalatok összeolvadtak a 8 millió alaptőkével megalakult «Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulat»-ba. De a versenyt ez a társaság sem birta ki, s midőn az állam a kamatbiztositásra vonatkozó kérelmét megtagadta, a társaság kénytelen volt liquidálni. Hajóraját a Dunagőzhajózási Társaság szerezte meg, a mely mellett 1894-ig mint egyetlen jelentékenyebb magyar társulati vállalat a Magyar Gőzhajózási Részvénytársaság működött, de nem volt oly társaság, mely arra lett volna hivatva, hogy a vizi uton a magyar forgalmi politika érdekeit képviselje.

E hivatás teljesitésére alkottatott 1895 elején, az 1894: XXXVI. törvényczikk alapján a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság 10 millió forint tőkével és évi 400.000 forint állami subventióval. A társaság a kincstárral kötött s az idézett törvénynyel beczikkelyezett szerződés alapján alakult meg, a mely szerződés megállapitja, hogy a társaság rendszeres személy- és áruszállitó járatokat köteles fentartani a Dunán Baja és Apatin, Vukovár és Ujvidék, valamint Zimony és Galatz között, továbbá a Tiszán Szolnok és Szeged között és a Száván Sabácz és Mitrovicza között; rendszeres áruszállitó járatokat köteles tartani a Dunán Orsovától Galatzig és Pozsonytól Regensburgig. E mellett a társaság szállitja a hajózás rendes tömegáruit is a Dunán, Tiszán, Száván, Dráván. Az emlitett szerződés teljes mértékben biztositja a társaság irányában a kormány tarifa-fenhatósági jogát, s

Digitized by Google

a társaság pedig biztositja a magyar vizekre vonatkozóan a magyar forgalom-politikai érdekek érvényesülését. Noha a társaság, — a mely bérbe vette a magyar államvasut hajózási vállalatát és megvette a Magyar Gőzhajózási Társaság, valamint a Luczenbacher-czég hajóit — csak 1895-ben alakult meg és csak 1897-ben tartozik üzemét teljes mértékben felvenni: mégis már ma tekintélyes hajóraj fölött rendelkezik, a mely 1896 folyamán 30, összesen 10.330 lóerejü gőzösből és 212, összesen 100.400 tonna hordképességü uszályhajóból áll, a mely park legközelebb jelentékenyen emelkedni fog. 1895-ben e társaság 165.363 személyt szállitott 6,177.650 személykilométerrel és 309.316 tonna árut 106,955.456 tonnakilométerrel.

A társaság egyik feladata az, hogy az államvasutakkal egyetértve működjék s azokkal kölcsönhatásban legyen, amint hogy a viziutnak az a feladata, hogy «méltó és életerős segitőtársa legyen hazánk vasuti hálózatának azon fontos érdekek szolgálatában, melyek hazai nyers- és ipari termelésünk- valamint kereskedelmünknek a közlekedési eszközök által való előmozditásához és kiterjesztéséhez füződnek.» E czél megvalósitására szolgálnak a már meglevő átrakodó helyek, mint Szolnok, Vukovár, Zimony, Báziás és Mitrovicza, különösen pedig azok a nagy átrakodó állomások: Pozsony, Budapest, Orsova, a melyek valósitása a legközelebbi jövőre vár s a melyek között a pozsonyi nagyfontosságu lesz azért, mert kiterjeszti nyugat felé a magyar állam tarifa-hatalmát, a magyar államvasut kereskedelmi politikájának hatályosságát, az orsovai pedig nagyjelentőségü lesz azért, mert az adja majd meg a módját annak, hogy a Vaskapu-szabályozás műve értékesittessék s a magyar államvasut hálózata ugyszólván a tengerrel kapjon összeköttetést — a Feketetengerrel, a melyre vonatkozóan az «Adria» magyar tengeri hajózási részvénytársasággal kötött szerződés ugy intézkedik, hogy e társaság legalább két gőzösét állandóan ott állomásoztassa s igy a forgalmat e tenger kikötőivel, főleg pedig Konstantinápolylyal közvetitse.

Megemlitvén még azt, hogy a magyar kormány ez év elején hajóstiszti tanfolyamot létesitett a hajózási képzettség

Digitized by Google

növelésére, most már Magyarország tengerhajózási forgalmáról szólhatunk.

Magyarországnak a tengerből csak kevés jutott, de megtanultuk tapasztalatból, vasuti tarifa-háborukból is, a melyek kivitelünk utját el akarták vágni, hogy mily fontos ez a kis tengerpart közgazdaságunkra nézve.

1880-ig kizáróan az osztrák «Lloyd» társaság közvetitette tengeri forgalmunkat, a mely társaságot Ausztriával együtt subventionáltunk 1891-ig, mindaddig, a mig az azzal való szerződésünket felbontottuk s tengeri közlekedésünk érdekei kizáróan az «Adriára» bizattak. A «Lloyd»-társaság Fiuméből és Triesztből kiindulva, részint a többi osztrák, részint kivált a keleti kikötőkkel közvetitette a forgalmat. Az «Adria», mely 1880-ban létesült, 1881-ben alakult át magyar társasággá, a melylyel való szerződés az 1882 : XIII. törvényczikkben czikkelyeztetett be. E társaság évi 150.000 forint subventiót kapott s ezért 150 járatot tartozott évente a nyugat-európai kikötőkbe inditani. A forgalom, melyet e társaság lebonyolitott, mindjárt kezdetben jelentékeny volt ugyan, de maga a társaság nagy nehézségekkel küzdött, mert tőkéje csekély volt s igy járatainak fentartására áranytalanul sok bérelt hajót kellett igénybe vennie. E bajon gyökeresen az 1891 : XXX. törvényczikk segitett, a mely az évi subventiót 570.000 forintban állapitotta meg, a társaságot hajórajának jelentékeny kiegészitésére kötelezte, valamint arra, hogy az 1884-ben megállapitott 607.980 tengeri mértföldnyi 192 járat helyett 911.400 tengeri mértföld hosszu 279 járatot tartson fenn évente. E szerint a társaság fentartani köteles: Fiuméből angol kikötőkbe 78 járatot, angol kikötőkből Fiuméba 36 járatot, Fiuméből franczia kikötőkbe és vissza 24—24 járatot, Spanyolországba 18 járatot; Olaszország, Malta, Tunisz és Fiume között menet és jövet 12—12 járatot, Hamburgba és Braziliába 6—6 járatot, azonkivül pedig még évenként 15 rendkivüli járatot az itt emlitett viszonylatban. S az «Adria» meg is felelt ebbeli kötelezettségeinek, noha saját gőzösei még most sem elegendők a forgalom közvetitésére.

Digitized by Google

E szerződés megállapitásával egyidőben szünvén meg az osztrák «Lloyd»-dal való egyezmény, gondoskodás történt az iránt is, hogy a «Lloyd»-nak a mi szempontunkból fontos járatai Fiumét is érintsék, subventió nélkül annak fejében, hogy az «Adria» spanyol járatai viszont Triesztet is érintik.

Az «Adrián» kivül állami segélyben részesül még a «Magyar-horvát tengeri gőzhajózási társaság», a mely a magyar-horvát-part mentén a parti hajózást teljesiti és subventiót kapnak a fiume-velencze-anconai járatok is.

Ily módon subventionált járatokkal is biztositva van Fiuménak, valamint a magyar-horvát kikötőknek is a forgalma és biztositva van e kikötők forgalmának folytonos emelkedése, a mely czélból az állam a tengeri hajók épitését is segélyezi.

Hogy néhány számot is emlitsünk föl a subventionált járatok működéséről, megemlitjük, hogy az «Adria», mely 1884-ben 215 járatot teljesitett, 1894-ben 610 járatot végzett és 609.692 tonna árut szállitott, összes járatainak hossza 1,336.061 tengeri mértföld lévén. A magyar-horvát társaság 639.409 q. árut és 198.755 személyt szállitott; a fiume-velencze-anconai járatok forgalma pedig 179.642 q. áru és 6.188 utas volt.

A fiumei tengeri hatóságnál lajstromozott járművek száma 473, 66.186 tonna tartalommal és 7.226 lóerővel. Ebből a gőzösök száma 65, még pedig 36.952 tonnával. A gőzösök között viszont 31 hosszujáratu, 34.128 tonnával és 5.654 lóerővel, 33 gőzös kis parthajózásu 2.729 tonnával és 1.482 lóerővel, 1 gőzös pedig nagy parthajózásu. A vitorlások közül 54 hajó 26.814 tonna tartalommal hosszujáratu, 126 hajó 1.920 tonnával kis parthajózásu és 1 vitorláshajó nagy parthajózásu. A halászbárkák száma 227. Ki kell emelni azt, hogy a vitorlás-hajók száma fogy, a gőzösöké pedig emelkedik.

De nemcsak járatok rendszeresitésével, hanem a kikötőknek megfelelő kiépitésével is gondoskodott az állam a tengeri forgalom emeléséről. A fiumei kikötő teljes kiépitése, mintegy 42 millióba fog kerülni, de megfelelő összegek fordittatnak a többi kikötőre, a kisebbekre is.

S a nagy fáradozások megtermik gyümölcseiket, a magyar

Digitized by Google

tengerhajózási forgalom egyre emelkedik. Mig 1879-ben a kikötőinkbe érkezett és azokból elindult hajók száma csak 9.336 volt 843.803 tonnával, addig 1893-ban ez a forgalom már 30.721 hajó 2,630.534 tonnával. Ami pedig Fiume hajóforgalmát illeti, 1879-ben onnan elindult 2.276 hajó 298.472 tonna tartalommal és oda érkezett 1.656 hajó 206.463 tonnával. 1894-ben pedig 7.196 hajó indult 1,072.176 tonna tartalommal és 7.170 hajó érkezett 1,070.625 tonnával. A hajóforgalomnak megfelelően emelkedett a kikötőváros kereskedelmi forgalma is. 1879-ben Fiume összes áruforgalma 3,054.931 q. volt, 29·6 millió forint értékben, 1894-ben pedig 10,513.489 q. 127·0 millió forint értékben. A fokozatos növekedés különösen a behozatalnál mutatkozik. A behozatal legnagyobb része osztrák, braziliai, franczia közép-tengeri, kelet-indiai, angol, olasz, orosz (feketetengeri) és spanyol kikötőkből származik. A 60,606.253 forint értékü behozatalból 26,920.985 frtot magyar, 12,296.664 forintot osztrák, 21,388.604 frt. értéket pedig egyéb idegen hajók hoztak. A kivitel viszont legnagyobb mértékben magyar, osztrák, belga, braziliai, franczia, angol, németalföldi és olasz kikötőkbe irányul s abból 33,702.718 frt. értéket magyar, 6,307.194 frt. értéket osztrák és 26,411.918 forint értéket egyéb idegen nemzetiségü hajók exportáltak.

Ha még megemlitjük azt, hogy a magyar államvasutak megfelelő dijszabási intézkedésekkel, kedvezményekkel is elősegitik a fiumei kikötő forgalmát, a melynek czéljait nagyszabásu hangárok és tárházak is szolgálják: áttérhetünk a közlekedés ügyének legfontosabb, leghatályosabb és legmodernebb tényezőire, *a vasutakra.*

A magyar korona országainak területén levő vasuti hálózat épitési hosszusága 1894. végén 13.141.928 kilométer, a miből 8.504.893 kilométer a fővasutaknak s azok mellékvonalainak hossza és 4.637.035 km. a helyiérdekü vasutak hálózata. Volt e vasutaknak összesen 2106 mozdonyuk, 4297 személykocsijuk és 49.011 teherkocsijuk. Volt 1892 állomásuk, a melyek közül 181 közös állomás és 20 határállomás. A fővasutak tényleges befektetési tőkéje 877,070.102 frt. volt, a helyi érdekü vas-

Digitized by Google

utaké pedig 160,788.054 frt. A tényleges befektetési tőkéből a szorosabban vett épitési költségek összegei a fővasutaknál 746,719.121 frt., a helyi érdekü vasutaknál 153,796.169; járművekre pedig a fővasutak 141,223.494 frtot, a helyi érdekü vasutak 6,991.885 frtot költöttek. A névleges tőke a fővasutaknál 1,115,720,569 frt., a helyi érdekü vasutaknál 178,410.392 frt.

Teljesitettek a vasutak 59,289.598 mozdonykilométert: befuttattak személykocsikkal 437,551.404 tengelykilométert, teherkocsikkal 1.737,540.418 tengelykilométert és postakocsikkal 52,364.352 tengelykilométert. A vasutak vonatforgalma volt: személyszállitó vonatokkal 31,209.157 vonatkilométer, tehervonatokkal 23,045.668, munka és anyagvonatokkal pedig 775.260 vonatkilométer, ugy hogy a vasutak összes vonatainak utja 55,030.085 vonatkilométert tett.

Szállitottak e vasutak 49,578.839 utast, még pedig 745.934 első osztályu, 9,080.210 másodosztályu, 38,303.724 harmadosztályu utast és 1,448.971 katonát, a mely utasok összesen 2.026,891.744 személykilométert tettek meg. Szállitottak továbbá 27,514.743 tonna teherárut és gyorsárut, 13,200.469 tonna önkezelési javat és 74.542 tonna podgyászt és megtettek ez áruk összesen 4.548,342.047 tonnakilométert. Volt a szállitott áruk között 219.183 tonna gyorsáru, 3,560.760 tonna darabáru és 23,734.800 tonna kocsirakomány áru. Volt az áruk között: 5,238.495 tonna szén, 413.199 tonna nyersvas, 651.342 tonna kidolgozott vas, 815.861 tonna ércz, 5,967.374 tonna gabona, 1,269.620 tonna tüzifa, 2,604.483 tonna szerszámfa, 1,463.638 tonna liszt, 435.321 tonna só, 459.056 tonna bor, 1,695.361 tonna kő, mész és tégla, 165.692 tonna sör, 257.548 tonna kőolaj, 149.359 tonna szesz, 416.250 tonna donga, 125.214 tonna szilva — hogy csak a legfontosabb czikkeket emlitsük. A darabárukból a belforgalomra 2,529.926 tonna, a kiviteli forgalomra 563.263 tonna, a behozatali forgalomra 352.953 tonna s az átmeneti forgalomra 114.618 tonna jutott; a kocsirakomány árukból pedig a belforgalomra 15,881.771 tonna, a kiviteli forgalomra 4,388.580 tonna, a behozatalira 2,995.478 tonna s a transitóra 468.971 tonna esik.

Digitized by Google

S volt e vasutak közül a fővasutaknak 97,568.218 forint bevétele, 54,190.628 frt, kiadása, 43,377.590 frt. üzleti fölöslege; a helyiérdekü vasutaknak pedig volt 10,079.285 frt. bevétele, 5,587.810 forint kiadása, 4,491.475 forint üzleti fölöslege.

A forgalom lebonyolitását 6735 hivatalnok és 26.872 altiszt és szolga végezte.

Ezek a számok alkotják a mai Magyarország vasuti hálózata képének legfőbb körvonalait, ezek a számok adják kézbe a legjobb és legbiztosabb eszközt annak megitélésére, hogy Magyarország hogy áll a legmodernebb közlekedési eszköz dolgában; hogy Magyarország vasutai mily közgazdasági viszonyokat személyesitenek és másfelől mily mértékü közgazdasági szükségleteket tudnak kielégiteni. Hogy azonban a vasutak hivatása és a vasutak szolgálatai teljesebben megitélhetők legyenek: meg kell rajzolni a kép részleteit is.

A fővasutak hossza 8.504.893 km., miként az már emlittetett is. Ebből a magyar állam tulajdonában van 7.184.907 kilométer s csak 1.319.986 kilométer a magán fővasutak hossza. De a magán kézen levő vasutak közül is csak kettőnek van nagyobb jelentősége; a kassa-oderbergi vasutnak, a melynek összesen 426.110 km. hosszából 362.641 km-van magyar földön, és a déli vasutnak, a melynek vonalaiból 701.557 km. van Magyarország területén. De ettől eltekintve is, mutatják már a számok is azt, hogy a magyar vasuti forgalmat a magyar kir. államvasutak dominálják. Kitünik e számokból még egy másik tény is, az, hogy ma már mily kis jelentősége van az ugynevezett közös vasutaknak, a melyeknek Magyarországon is és Ausztriában is vannak vonalai s a melyek még nem is oly rég annyira fontos szerepet játszottak a magyar közlekedés terén.

A helyi érdekü vasutakat tekintve, első sorban azok kezelési viszonyai ötlenek az ember szemébe, az a tény, hogy a 4.637.035 km. hosszu h. é. vasuti hálózatból 1894. végén 3.541.329 km. a magyar államvasutak kezelésében állott, ugy hogy 1894. végén a magyar államvasutak igazgatósága 10.726.236 km., vagyis az egész magyar hálózat 81·62%-a fölött rendel-

Digitized by Google

kezett. Még pedig közvetlenül rendelkezett, a mit egyáltalán nem szabad összetéveszteni a kormány tarifa-fenhatóságával, a mely egyaránt kiterjed minden vasutra.

Pedig egyre terjed, ha nem is nagy arányokban, a magyar államvasutak hálózata és gyorsan szaporodnak a helyi érdekü vonalak, a melyek kezelését — a helyi érdekü vasutakról szóló törvény alapján — a magyar állam veszi át. Épül a mármaros-sziget körösmező határszéli vasut, a mely uj s kivált hadászatilag igen fontos csatlakozást fog létesiteni Galiczia felé; elrendelte a törvényhozás a székely vasutak kiépitését, a melyek teljes hossza 329·5 km. lesz s a melyekből legelőbb a sepsi-szentgyörgy-csik-rákos-gyimesi vonal fog elkészülni. Ilykép 1896-ban — a peage vonalakkal és az idegen csatlakozási vonalakkal együtt — már 12.201.287 kilométer van a magyar államvasutak kezelésében s illetve az iparvágányokkal együtt 12.354.160 km. Tehát az állam tulajdonában, vagy kezelésében van az ország vasuti hálózatának túlnyomó része, kezében van oly hatalmas hálózat, a melylyel döntő befolyást gyakorol az ország közgazdaságának menetére.

E nagy hálózat vezetését a központi igazgatóság s az alája rendelt kilencz üzletvezetőség intézi, a mely üzletvezetőségeknek alárendelve s azokkal együtt még tizenhárom forgalmi főnökség, illetve üzlet-intéző ség vezeti a külső szolgálatot, összesen 29.421 emberrel, a kik között 4862 hivatalnok, 8099 altiszt, 14.964 szolga. A vasuti hivatalnokok kiképezésére vasuti tisztképző tanfolyam szolgál.

S nemcsak terjedelemben emelkedik az államvasuti hálózat, de egyre nagyobbá válik e vasut működésének intensivitása is. Egyre folyik az állomások bővitése; uj rendező pályaudvarok épitése, második vágányok fektetése; az állomási vágányok szaporitása; a fahidaknak vasszerkezetekkel való becserélése; a fékezési, fütési és világitási készülékek tökéletesitése; sineknek súlyosabbakkal és aczélsinekkel való kicserélése s különösen a mozdonyok és járművek szaporitása. 1894-ben a magyar államvasutnak 1704 mozdonya, 3518 személykocsija és 40.843 teherkocsija volt.

Digitized by Google

A mi a dijszabásokat illeti, mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy az üzletszabályzat, valamint a dijszabás általános határozmányai — közös egyesség alapján — egyformák ugy Ausztria, mint Magyarország összes vasutaira nézve.

A személy-dijszabások terén a mai személy-dijszabás, a zóna rendszere 1889. augusztus 1-én inauguráltatott. E rendszer szerint mindenekelőtt szomszédos és távolsági forgalmat kell megkülönböztetni: a távolsági forgalom tizennégy szakaszra van beosztva és szakaszonként van a viteldij megállapitva; a szomszédos forgalomban pedig két fok van megszabva: az első a legközelebbi állomás, a másik pedig az ezután következő legközelebbi állomás.

1896. márczius 1-én e dijszabás — a szerzett tapasztalatok alapján, — némi módositást szenvedett, úgy, hogy most ekként alakul a Máv. személydijszabása:

Forgalom	Szakasz	Távolság kilométerekben	Személyvonatokon			Gyorsvonatokon		
			I.	II.	III.	I.	II.	III.
			kocsi-osztályban, viteldij forint					
Szomszédos forgalom	1	1—10	0·30	0·15	0·10	—	—	—
	2	11—15	0·40	0·22	0·15	—	—	—
	3	16—20	0·50	0·30	0·20	—	—	—
Távolsági forgalom	I.	A régi zónák	0·60	0·40	0·25	0·75	0·50	0·30
	II.		1·20	0·80	0·50	1·50	1·—	0·60
	III.		1·80	1·20	0·75	2·25	1·50	0·90
	IV.		2·40	1·60	1·—	3·—	2·—	1·20
	V.		3·—	2·—	1·25	3·75	2·50	1·50
	VI.		3·60	2·40	1·50	4·50	3·—	1·80
	VII.		4·20	2·80	1·75	5·25	3·60	2·10
	VIII.		4·80	3·20	2·—	6·—	4·—	2·40
	IX.		5·40	3·60	2·25	6·75	4·50	2·70
	X.		6·—	4·—	2·50	7·50	5·—	3·—
	XI.		6·60	4·40	2·75	8·25	5·50	3·30
	XII.		7·20	4·80	3·—	9·—	6·—	3·60
	XIII.		8·10	5·40	3·50	10·50	7·—	4·20
	XIV.		9·—	6·—	4·—	12·—	8·—	5·—

Digitized by Google

A zónadijszabás az előzőkhöz képest kivált a legrövidebb és a leghosszabb vonalakon roppant nagy dijmérsékléseket állapitott meg, minek következtében a rövid s a leghosszabb forgalomban az utasoknak jelentékeny gyarapodását idézte elő s egyszersmind a Máv. személyszállitási bevételeit is jelentékenyen növelte. S mivel e dijszabás szerint Budapest metszőponttá tétetett, már ezen az uton is erősen hozzájárult a főváros forgalmának emeléséhez.

E dijszabási rendszert követi a legtöbb helyi érdekü vasut s elfogadta azt a fő-vasutak közül a kassa-oderbergi vasut is.

A áruforgalom helyi dijszabása 1890. január 1-én lépett életbe s annak — az 1892. augusztus 15-én végrehajtott módositásokat is figyelembe véve, — következők az egységtételei:

Gyorsárúk			Teherárúk										
							Mérsékelt kocsirakományi osztályok						
Távolság	Közönséges	Mérsékelt és különösen mérsékelt	I. Osztály (rendes osztály)	II. Osztály	Terjedelmes árúk	Távolság	A) Osztály	B) Osztály	C) Osztály és 2-ik külön dijszabás	1-sö külön dijszabás	3-ik külön dijszabás és I. kiv. dijszabás	II. kivételes dijszabás	
szállitási díj 100 kilogrammonkint krajczárokban													
200 km.-ig	1·3	0·6	0·72	0·52	0·9	200 km.-ig .	0·32	0·21	0·16	0·27	0·13	0·11	
Azon túl .	1·0	0·5	0·52	0·42	0·8	400 km.-ig .	0,24	0·17	0·13	0·15	0·10	0 09	
Kez. illet. .	10·0	10·0	10·0	10·0	10·0	Azon túl .	0·16	0·10	0·09	0·10	0·07	0·06	
						Kez. illet. .	6·00	4 00	4·00	5·00	3·00	3·00	

A mint látható, a dijszabás — tételeinek abszolut olcsóságától eltekintve — lépcsőzetes rendszer szerint épül fel, ugy, hogy nagy távolságokra aránylag olcsóbb a dijtétel, mint rövid utakra. Meg kell még jegyezni azt, hogy a dijtétel kiszámitására az egységi távolság tiz kilométer, ugy, hogy pl. a 80—90 kilométernyi utak után 85 kilométer dija jár, 90—100 kilométer után pedig 95 km. dija.

Digitized by Google

Az itt bemutatott dijszabási schéma osztályain kivül a kivételes dijszabások egész sora áll fenn fontosabb áruk szállitására, ha azok bizonyos meghatározott állomásokon adatnak át a vasutnak.

A Máv. bevételeinek összege 1894-ben 85,332.755·33 frt. volt, a kiadások összege 48,628.794·43 frt., ugy, hogy a fölösleg 36,703.960·90 frt. De mert az ezen vasutakba fektetett tőke kamat- és törlesztési szükséglete ez évben 43,701.311 frt. volt; tehát 1894-ben 6,997.350 frttal kellett azt az állam egyéb jövedelmeiből pótolni. Hogy ez igy van, ennek oka abban a sok viszontagságban keresendő, a melyet le kellett küzdeni, mig a mai hatalmas hálózat összekovácsoltatott.

Mert bizony nagyon küzdelmes történet a magyar vasutak s kivált a magyar királyi államvasutak története.

Az 1836. XXV. t.-cz. egész nagy vasuti hálózatot jelölt meg, a mely az ország mai fő-vonalait már magában foglalja, de azért csak 1845-ben nyilt meg Magyarországon az első, 35 kilométer hosszu vasuti vonal. 1866 végén 2.160 km. volt a magyarországi vasutak hossza. Az alkotmány helyreállitásával lázas tevékenység indult meg a vasutak alapitása és épitése körül, a mely láz 1873 végéig tartott. S igaz, hogy 1873. végén már 6.253 km. volt a magyarországi vasutak hossza, de viszont már akkor benne voltak e hálózatban mindazok a bajok, melyek, úgy a közlekedéspolitikai, mint a finánciális nehézségeket okozták. A magyar kormány, a mikor az ügyek intézését átvette, már meghonosulva találta a kamatbiztositási rendszert a melyet nem ejthetett el, ha nem akarta magát a vasutak épitését is elejteni. Azonfelül pedig már itt találta a magyar kormány azt a tényt, hogy a meglevő két legnagyobb vasutra az államnak nem volt kellő befolyás biztositva. A kormány megtette, a mit az állam kedvezőtlen pénzügyi helyzetében tenni lehetett, megtette az első lépéseket állami vasutvonalok létesitésére, a hatalmas s az ország érdekei iránt részben ellenséges társulatok erejének megtörésére, de teljessé csak akkor vált a siker, a mikor a tisza-

Digitized by Google

vidéki vasut átvételével megindult az államositási actió, a mely az 1889—1891. években jutott legteljesebben érvényre s juttatta az államvasutakat mai dominálo helyzetükbe, a mihez természetesen erősen hozzájárultak az állam által saját költségén épitett vonalak is. Az államositás orvosolta az állam financziális terheit — a melyek súlyáról fogalmat nyujthat az a tény, hogy 1894 végéig 199,384.799 frtot fizetett az állam kamatbiztositásra, diadalra jutatta az államositás az ország forgalom-politikai érdekeit, de nem tudta teljesen eltüntetni a régi idők gazdálkodásának, a drágán és könnyelmüen történt épitkezésnek pénzügyi következményeit.

Ma, a mikor túl vagyunk a pénzügyi kalamitásokon, a tarif-politikai küzdelmeken, a melyek akárhányszor az állam tekintélyén is csorbát ejtettek, ma már igazán jelentéktelen dolog az a 6,997.350 frt., a melyről föntebb szó volt s a mely azonfelül évről-évre kisebbedik. Hisz az államvasutaknak első sorban közgazdasági nagy czéljaik vannak.

A nagy vasutak államositásával egyidőben indult meg a szorgosabb munkálkodás helyi érdekü vasutak létesitésére. Mikor a nagy vonalak rendszere befejezéséhez közeledett, előtérbe lépett a szüksége annak, hogy vasuti összeköttetést kapjanak azok a vidékek is, a melyek kiestek magából a nagy hálózatból s előlépett ez a szükség nemcsak az érdekelt vidékek szempontjából, de a nagy vasutak érdekében is, mert hisz a fővonalakra nézve a helyi érdekü vasutaknak mint árú-gyüjtő, alimentáló vonalaknak kellett szerepelniök. Másfelől viszont természetes volt az is, hogy az állam erősebb mértékben nem vállalhatott terheket e másodrendü vasutak érdekében, mert azok létesitése még sem volt egyenként országos érdeknek tekinthető, a minek következménye aztán az lett, hogy az illető vidékek támogatását kellett az ügynek megszerezni — tekintettel arra, hogy e vasutak előreláthatóan nem hozhattak elég jövedelmet arra, hogy a magántőke minden támogatás nélkül vállalkozhassék azok megépitésére. Igy jött létre az 1880. XXX. t.-cz.

Digitized by Google

és az azt részben módositó 1888. IV. t.-cz., a mely a helyi érdekü vasutak ügyét szabályozza, megállapitván a vasutak támogatásának, az ugynevezett érdekeltségek hozzájárulásának rendszerét; meghatározván e vasutak financirozását, épitését, valamint azt, hogy a Máv. köteles átvenni azok kezelését. Ezen az alapon fejlődtek a helyi érdekü vasutak mai tekintélyes kiterjedésükre és létesülnek azok napjainkban is.

A helyi érdekü vasutak számára engedélyezett tényleges befektetési tőke 1894 végén 160,788.054 frt; ehhez az állam mindenféle czimeken összesen 21,971.682 frttal járult, a törvényhatóságok 12,275.572 frttal, községek és magánosok pedig 20,418.033 frttal, ugy, hogy az összes hozzájárulás 54,665.287 frt. volt. S kibocsátottak e vasutak összesen 61,069.575 frt. névértékü törzsrészvényt és 112,724.200 frt. névértékü elsőbbségi részvényt. Elsőbbségi részvényeik osztalékára 1894-ben 3,304.981 frtot forditottak törzsrészvények osztalékára pedig 317.028 frtot. Törzsrészvényei után csak tiz h. é. vasut fizetett osztalék s 6%-ot csak egy, az aradcsanádi vasut tudott fizetni.

Végezetül még a közuti vasutakról kell néhány szóval megemlékezni. Ezek hossza 1894 végén 174 kilométer volt, a miből 23 kilométer volt villamosságra, 54·8 km. gőzerőre és 96·2 km. lóerőre berendezve. E vasutak jövedelmezősége a mondott évben a befektetési tőke 6·46%-ának felelt meg.

A vontató pályák hossza 1894 végén 906·3 km. volt; ebből bányászati czélokra 294·1 km., erdészeti czélokra 364·8 km., mezőgazdasági czélokra 73·1 km. szolgált. Ezenfelül működésben volt még 1244·8 km. hosszu olyan iparvágány, a mely állati vagy kézi erőre volt berendezve.

Ez a mai magyar vasuti hálózat képe. Extensiv terjeszkedésre a fővonalak körül kevés a hely és kevés a szükség: bekövetkezett az intensiv működés, a vasuti ügy intensiv kimüvelésének az ideje.

A vasutak fejlődésével lépést tartott a *posta* és *távirda* fejlődése is. 1894. végén a Magyarbirodalomban már 4.463 postahivatal működött s a levélpostai küldemények forgalma

Digitized by Google

321 millió darabra, a kocsipostával továbbitott csomagok és pénzküldemények darabszáma pedig 16 millióra rugott. Szinte káprázatos a fejlődés az ujabb alkotmányos korszak negyed százada alatt. 1868 végén még nem volt több 1.337 postahivatalunknál, a levélpostai küldemények darabszáma pedig csak 53 milliót tett. Távirdavonalaink hosszasága ugyanezen idő alatt 8.429 kilométerről 23.547 kilométerre, a huzalok hossza pedig 21.635-ről 101.589 kilométerre emelkedett. Ennek megfelelőleg növekedett a távirdák berendezése, valamint az általuk közvetitett forgalom is. Végre a távolságot megszüntető gondolatközlés legmodernebb eszköze a távbeszélő is meghonosodott hazánkban, nemcsak a fővárosban, hanem igen sok vidéki városban, sőt egyes városokat összekötve is. 1894. végén már 20.214 kilométer huzal állott a telefon szolgálatában.

Magyarország ma már a közlekedési eszközök modern fejlettsége tekintetében is mind jobban közeledik a müvelt nyugathoz s ha tán a közgazdasági élet pezsgése itt nem oly erős, nem oly intensiv, de jellegére nézve teljesen rokon, s hazánk a civilisátio terén versenyt halad a nyugoteurópai nemzetekkel.

Digitized by Google

PÉNZ ÉS HITEL.

Hazánkban az első aranypénzt Róbert Károly király verette 1342-ben, florenczi mintára, az Anjou-liliomokkal. Mintha a magyar nemzet jelképe volna ez a tiszta érczü, finom veretű liliomos arany. A magyar nemzetre is a nyugoti polgárosodás nyomta bélyegét, de nemzetünk épugy megőrizte őseredeti hamisitatlan tisztaságát, mint hegyeinek nemes ércze, mely olasz mesterek vésője alatt nyert alakot.

A magyart, mint a nagy népvándorlás utolsó hullámát, ma is örömest nevezik Kelet népének; pedig a magyar már a XI. század elején, Kelettől élesen elválva, szenvedélyes lelkének egész erejével Nyugothoz csatlakozott s mohón szivta magába a nyugati civilisátiót. Ez a kultur-közösség kiterjedt közgazdasági viszonyainkra is. A bányászat, a kézműipar, a kereskedés, bár egyéni vonásokkal, szoros összefüggésben állt a nyugoteurópai rokon ágakkal.

Hazánk közgazdasági fontosságát emelte az a körülmény is, hogy mint a levantei kereskedés egyik nagy országutja, egészen bele esett a világkereskedés folyamának fő-sodrába. A javak élénk forgalma előidézi az élénk pénzforgalmat. Róbert Károlyé az érdem, hogy hazánkban a pénzrendszert szilárd alapra fektette; de az ő idejében a magyar pénzverésnek már három százados multja volt. Már első királyunk, Szent-István is veretett ezüst pénzeket. Súlyegységül ugy

Digitized by Google

látszik a bajor márkát használta, de már I. Béla a magyar márkára tért át, mely egyenlő volt a későbbi budai girával. A vert érmek súlya és finomsági tartalma azonban folyvást változott s a pénzrontások a kor általános szokása szerint napirenden voltak. Csak a XII. század végén III. Béla pénzei tüntek ki súlyuk teljessége és ötvözésük jósága által.

Első királyunk aranypénzt nem veretett, sem utódai az Árpád-házból; a magyar ezüstpénzek mellett bizánczi aranyak forogtak. A Róbert Károly és utódai által vert aranypénzek anyagra a legtisztábbak, súlyra a legváltozatlanabbak közé tartoztak. Száz év alatt sem anyaguk finomsága, sem súlyok nem változott s ennélfogva nemcsak nagyon keresettek voltak, hanem Németországban értékmérőül is szolgáltak a különféle aranypénzekre nézve.

Kevesebb állandóságot mutattak ezüstpénzeink, habár Róbert Károly pénzreformja erre szintén kiterjedt. Mátyás király uralkodásának második felében ezek is jó minőségben verettek ugyan; de már két tehetetlen utóda részint kisebb súlyú, részint erős rézvegyületü ezüstpénzzel árasztotta el a forgalmat.

Országos pénzünk még inkább megromlott a nagy nemzeti katasztrófa, a mohácsi vész után. A kincstár és a magánosok egyaránt üzték a pénzhamisitást. Hiába hozattak szigoru törvények az utóbbiak ellen s hiába támogatták törvényes intézkedések a kincstár által veretett silány pénzek forgását, a zavar állandó maradt, a rossz pénzek hitelét nem lehetett fentartani.

A trónviszály s még inkább a török hóditás, mely a nagy és hatalmas magyar királyságot darabokra tépte s legáldottabb vidékeit néptelen pusztasággá változtatta, lassanként gazdasági függetlenségét is aláásta. Az a keskeny nyugoti karéj, mely a szent-koronával a Habsburg-ház uralma alatt megmaradt, önálló gazdasági egyéniségét nem tudta megtartani az osztrák örökös tartományokkal szemben. A török hatalmának megtörése után sem birt erre elég súlylyal az elnéptelenedett s hosszu belső küzdelmektől kimerült ország.

Digitized by Google

Bányáink bőven szolgáltatták a nemes érczet. Mária Terézia 1740-től 1773-ig a magyar bányákból kikerült aranyból és ezüstből 150 millió forint pénzt veretett; de ebből az országban mi sem maradt; nyers terményekben való gazdagságunk s kezdetleges életigényeink daczára külkereskedelmi forgalmunk csatornáján is inkább kifolyt a pénz, nem hogy hozzánk áradt volna. Ez külkereskedelmi forgalmunk mesterséges, erőszakos alakitásának volt következménye. Nálunk még a XVIII. században is az a középkori felfogás uralkodott, mely az állami és királyi jövedelmek közt nem tett különbséget; királyi bevételeknek tekintetett a vámjövedelem is, s az uralkodó jogához tartozott annak szabályozása. Nagy bajok kutforrásává vált ez abban a korban, midőn a vám megszünt tisztán pénzügyi forrás lenni, hanem a közgazdasági politika eszközéül kezdett szolgálni s a magyar érdekek következetesen feláldoztattak a velünk közös uralkodó alatt élő országok érdekeinek. Csaknem egy egész századon keresztül Magyarország gazdasági fejlődéseinek legfőbb akadálya az az ellenséges vámpolitika volt, mely hazánkat az iparilag előrehaladottabb osztrák tartományoknak valóságos gyarmatává tette. Együtt szenvedtük azokat a gazdasági rázkódásokat, melyek az osztrák tartományok jólétét időnként megrenditették; de a vagyonosodás forrásai, melyek ott oly bőven buzogtak, nálunk el voltak zárva.

Különösen mély sebeket ütött közgazdaságunkon a mult század végén kezdődött papirpénzkorszak, mely a jelen század második tizedében kétszeres devalvátióval végződött, azt a kis tőkét is megsemmisitve, melyet népünk szorgalma s a franczia háboruk alkalmával megélénkült kiviteli kereskedés teremtett. A bécsi kormány által kibocsátott bankóczédulákhoz Magyarországnak jogilag ugyan nem volt semmi köze, de azért azok elárasztották országunkat, s midőn előbb értéküknek ötödrészére, majd az értük cserébe adott papirpénz ismét névértékének négy tizedrészére szállittatott le, roppant anyagi veszteséget okoztak tőkeszegény hazánknak s a közhitelt egészen megrenditették.

Digitized by Google

Hitelviszonyaink különben is nagyon kedvezőtlenek voltak. Nemcsak tőkeszegénységünk szolgált akadályul, hanem a czélszerű hiteltörvények hiánya is. Jogszolgáltatásunk lassusága, bizonytalansága, mely nem engedte fejlődni a hitel gyönge csiráit, főleg régi törvényeinknek abban a középkorias felfogásában rejlett, hogy mindig az adóst védték a hitelező ellen, de gyökerezett ősi intézményeinkben, hübéri elemekkel szaturált birtokjogunkban is, melylyel a rendi társadalom körülbástyázta magát. A nemzet legjobbjai, kiket megérintett a korszellem friss fuvallata, érezték a társadalmi és gazdasági átalakulás szükségét; de a politikai nemzet nagy tömege, mely a bécsi kormány központosító és germanizáló törekvésével szemben szivós ellenállással védte ősi alkotmányát, attól félt, hogy ha ebből, a szerinte legfontosabb oszlopkövek, a nemesi kiváltságok, kivétetnek, az egész épület összeomlik. Innen az erős idegenkedés minden reformtól, minden ujitástól, s midőn 1825-ben a nemzeti érzés tüze ismét magasan lobogott, az ébredés először csak a sérelmi politika szenvedélyes szónoklataiban nyilatkozott. Egy küldetésszerü férfiunak kellett jönnie, ki nemzetét a próféták erős hitével és jós lelkével vezette a megujulás felé.

A harminczas és negyvenes évek nemes küzdelmei a nagy Széchenyi nevéhez füződnek. Ő volt, a ki a müveltséget és anyagi haladást irta zászlajára; ő volt, ki lerombolta a régi korhadt intézményeket, melyek többé nem biztositékai, hanem akadályai voltak nemzetiségünk kifejlésének. A modern Magyarország megszületésével csaknem egyidejüleg született meg hazánkban a szervezett hitel. Az erre irányuló törekvések mindaddig meddők maradtak, mig az annyit sürgetett hiteltörvények meg nem alkottattak. A törvénykezés és a birtokjog némely hiányát már az 1836. évi törvények megorvosolták, 1840-ben pedig az akkori jogfejlődés szinvonalának magaslatán álló váltótörvényen kivül létre jött a csődtörvény s a kereskedelmi törvények egész összefüggő köre.

Erre az évre esik az első magyar pénzintézet, a Pesti hazai első takarékpénztár alapitása. Fáy András, a magyar

Digitized by Google

táblabiró, a kitünő meseköltő, az egyszerü nép meleg barátja, alapitá ezt az intézetet, mely kicsiny kezdetből oly hatalmassá fejlődött, hogy az 1895. év végén 5 millió forint részvénytőke s 16 millió forint tartalék- és biztositéki alap fölött rendelkezett s közel 100 millió forint takarékbetétet kezelt. Pályafutását Pest vármegye pártfogása mellett kezdte meg, ennek székházában, két kis szobában. Mint tisztán emberbaráti intézmény alakult, hogy felköltse a köznépben a szorgalom és takarékosság ösztönét. Az első alapitók minden anyagi haszon reménye nélkül jegyezték alapitványaikat, hogy biztositsák a takarékpénztárnak az ugynevezett «jótállási bátorságot», vagyis az üzlet folytatásához szükséges alaptőkét. Ugyanazon évben, egészen azonos alapon, alakult a második takarékpénztár, egyik szépen fejlődő vidéki városunkban, Aradon, majd a következő 1841. évben Nagy-Szebenben létesült egy uj takarékpénztár, szintén mint tisztán emberbaráti intézmény.

Az első takarékpénztár részvénytársulati alapon, Pozsonyban alakult 1842-ben. Ettől fogva az ujonnan keletkezett intézetek mind ezt a formát vették fel, sőt a korábbiak is a nagyszebeni és brassói takarékpénztár kivételével, rövid idő alatt szintén erre tértek át. Ez átalakulás igen fontos, mert ez által takarékpénztáraink megszüntek tulajdonképeni takarékpénztárak lenni, hanem letéti bankokká alakultak át. Mi okozta ez intézménynek, mely a maga tisztaságában ültettetett át, oly gyors átalakulását a magyar földön? Igazságtalan föltevés volna, hogy nálunk a vezetésre hivatott müvelt osztályban nem volt meg az önzetlenségnek és közérzésnek az a mértéke, mint külföldön; más okok idézték elő az átalakulást. Gróf Széchenyi István nemzetünk gyöngeségének okát anyagi elmaradottságunkban és szegénységünkben látván, a magyart gazdaggá, vagyonossá akarta tenni s minden törekvését arra forditotta, hogy fölébreszsze benne az anyagi haszon vágyait. Az 1840. évi XVIII. törvényczikk szabadelvü intézkedései hatalmas lökést adtak a részvénytársaságok alakulásának; nem csoda, ha ez a példa a takarékpénztárakra is csábitó volt.

Digitized by Google

De voltak más okok is; ezek közt a legfontosabb, hogy városainknak nem volt valódi autonomiájok, a királyi kamara szigoru gyámsága alatt állottak s ennélfogva igazi községi élet nem is fejlődhetett bennük. Az osztrák és német takarékpénztárak többnyire községi alapitások s a községgel maradtak szerves összefüggésben; nálunk ellenben, épen az emlitett okoknál fogva, a viszonyok egészen kedvezőtlenek voltak községi takarékpénztárak alapitására.

Az átalakult intézmény azonban életerősnek bizonyult; nem mult év, hogy uj és uj takarékpénztárak ne támadtak volna s 1848-ig összesen 36 városban keletkezett ily intézet. Fejlődésüket természetesen nem lehet a mostani mértékkel mérni, de az akkori viszonyokhoz képest gyors előhaladást ettek. A náluk elhelyezett takarékbetétek évről-évre rohamosan szaporodtak s 1847. végén már meghaladták a 11 millió forintot. A szép fejlődést az 1848—49. évi szomoru események akasztották meg, s legtöbb takarékpénztárunk súlyos veszteségeket szenvedve, létalapjaiban megrendülve lépett át a gyászos emlékezetü abszolut korszakba.

Az első magyar takarékpénztár után két évvel, alakult az első bankintézet, a Pesti magyar kereskedelmi bank. Az 1816-ban Bécsben létesitett Osztrák nemzeti bank jegyei ugyan hazánkban is forogtak, de ő maga a magyar ipart és kereskedelmet nem részesitette hitelben. Pedig ebben a korban már a kettős főváros, Buda-Pest, rohamosan fejlődött s kedvező fekvésénél fogva a dunai forgalom s ezzel együtt Magyarország legfőbb kereskedelmi csomópontjává vált. Az élénken pezsgő kereskedelem többé nem nélkülözhette az intézeti hitel jótéteményét. Már 1830-ban megindították a mozgalmat a pesti kereskedők egy bankintézet felállitására, de a kormány akadékoskodása és kicsinyessége miatt csak 1841-ben jött meg a legfelsőbb engedély. A Pesti magyar kereskedelmi bank két millió forint alaptőkével alakult s főleg váltóleszámitolással és árukra való előlegezéssel szolgálta a budapesti kereskedelmet; pénztári jegyek ellenében tekintélyes mennyiségü betétet vont magához, ezzel is emelve forgó tőkéjét. Azt a szerepet azonban a bank

Digitized by Google

távolról sem töltötte be, melyet a jegybankoknak már akkor is méltán tulajdonitottak s a közvélemény erősen nyilatkozott egy jegykibocsátó bank alapitása mellett. A kereskedelmi és azzal kapcsolatos tárgyak iránt kiküldött országos választmány 1843-ban törvényjavaslatot dolgozott ki a jegybankról, mely egészen a bankszabadság elvei szerint készült. De a javaslatból törvény nem lett; megakadályozta a bécsi kormány, mely a birodalmi pénzügyekkel szorosan összeforrott Osztrák nemzeti bank monopolisztikus állását — bár ennek Magyarországon semmi törvényes alapja sem volt — megdönteni nem engedte.

Az 1848-iki első magyar felelős minisztérium azonban létrehozta a külön magyar jegybankot. A pénzügyminiszter, Kossuth Lajos, 1848. junius 27-én megkötötte a szerződést a Pesti magyar kereskedelmi bankkal a bankjegyek kibocsátása, kezelése és biztositása tárgyában. A szerződés biztositotta a banknak a kellő függetlenséget, de egyuttal az állam ellenőrzési jogát is. A czél a bankalapitással első sorban közhasznu vállalatok, különösen vasutak és iparvállalatok segélyezése volt. A jegyek érczalapját részint a kincstári bányák nemesércztermelése szolgáltatta, részint a nemzet áldozatkészsége; mert a hazafiui lelkesedés e dicső napjaiban szegény és gazdag, aranyát és ezüstjét, a mi volt, önkényt vitte a haza oltárára. Régi családi ékszerek, ezüst evőeszközök, tömegesen olvasztattak be. A bank 1 és 2 forintos jegyeket bocsátott ki, mert a forgalomnak, midőn az Osztrák nemzeti bank a márcziusi események hatása alatt jegyeinek beváltását felfüggesztette, ilyenekre volt legnagyobb szüksége. A bank működése azonban rövid ideig tartott; a császári hadak főparancsnoka, Windischgrätz herczeg megszállotta Pestet s az 1849-ik év tavaszán a bank érczalapját elkobozta.

A szabadságharcz leveretése után az abszolut kormány a magyar bank- és pénzjegyeket minden kárpótlás nélkül, súlyos büntetés terhe alatt beszedette és megsemmisittette. Körülbelül 62 millió forint veszteséget szenvedett ez által Magyarország népe. Kivált a tiszai részek károsodtak meg

Digitized by Google

nagyon, mert a nemzeti ügy hanyatlásával a magyar pénzjegyek nagyrésze oda huzódott le.

Az 1848-iki törvények megváltoztatták a régi rendi alkotmányt, a törvényhozást népképviseleti alapra fektették, az államhatalom gyakorlását parlamenti felelős kormány kezeibe tették le, eltörülték a jobbágyságot s a középkor egyéb hübéri maradványait s megvalósitották az egyenlőség nagy elvét. A szabadságharcz viharai azonban s a nemzeti ügy gyászos bukása nem engedték a 48-iki törvényekben lerakott nagy elvek gyakorlati megvalósitását. Az abszolut kormánynak maradt ez örökségül, mert az idő óramutatóját visszaforditani nem lehetett s a korszellem által megérlelt eszméknek akárhogy, de testet kellett ölteniök.

Ily nagy átalakulás sohasem történhetik rázkódás nélkül; annál válságosabb volt a magyar nemzetre ebben a szomoru korszakban, midőn a reformot oly kormány hajtotta végre, mely sem a magyar nemzeti szellemet, sem a magyar viszonyokat nem ismerte, rokonszenv helyett ellenséges érzületet táplált s Magyarországban nem látott egyebet mint egy müveletlen, barbár földet, melyet az osztrák bureaucratismus és rendőrszellem segitségével meg kell hóditani a civilisátiónak.

Azt a szép fejlődést, mely a harminczas s még inkább a negyvenes években megindult, dermedtség váltotta föl. Visszatükröződik ez pénzintézeteink akkori állapotából. Egyetlen bankunk, a Pesti magyar kereskedelmi bank, a magyar bankjegyek kibocsátása következtében sokszoros zaklatásnak kitéve, többször volt azon a ponton, hogy feloszlik. Számos takarékpénztárunknak csaknem egész részvénytőkéje megsemmisült az elkobozott magyar pénzjegyekben. Nehány, a súlyos veszteségek következtében, meg is szünt; a legtöbb pedig nem tudta, hogy mikor oszlatják fel. Az 1852. november 26-án kelt nyilt parancscsal octroyált egyleti törvény, a merev rendőri intézkedések valóságos megcsontosodása, visszaható erővel ruháztatott fel, s azok a takarékpénztárak is kénytelenek voltak alapszabályaik megerősitéseért folyamodni, melyek már régen jóváhagyott alapszabályokkal birtak. Az abszolut kormány

Digitized by Google

a magyar takarékpénztárakat, mitsem törődve ezek saját önálló fejlődésével, erővel az 1844. évi osztrák regulativum Prokrustes-ágyába akarta szoritani. Némelyik takarékpénztárnál egy évtizednél is tovább elhuzódott az alapszabályengedélyezési eljárás, számtalan fenyegetéssel és kicsinyes boszantó intézkedésekkel. Nem csoda, ha az alapitási kedv, mely a negyvenes években oly élénken pezsgett, egészen lelohadt s habár hazánknak még sok jelentékenyebb városában nem volt takarékpénztár, az ötvenes évek egész ideje alatt mindössze csak két ily intézet alakult.

Takarékpénztáraink helyzete különben is nagyon nehéz volt. A negyvenes évek pénzbőségét és alacsony kamatlábát pénzszükség váltotta fel. A deficzites állam hitelszükséglete örökösen tartott s az 5—6%-os, a mellett alacsony árfolyamu, állampapirok a képződő tőkéket elvonták a takarékpénztáraktól. Ehhez járult az 1853. tavaszán hazánkban is életbelépett osztrák polgári törvénykönyv kamatmegszoritó intézkedése, mely a zálogokra adott kölcsönök kamatlábát 5 százalékra korlátolta. Takarékpénztáraink az általuk kiválólag gyakorolt jelzálogkölcsönök kamatlábát ennélfogva 5 százaléknál magasabbra nem emelhették, de a takarékbetétek kamatát sem szállithatták a teljes elapadás veszélye nélkül ennél alacsonyabbra. Inkább áttértek tehát a váltóleszámitolásra s a földbirtoki hitel forrásai még inkább bedugultak. Az alapitványi pénzek is földtehermentesitési kötvényekben vagy állampapirokban helyezkedvén el, jórészt megszüntek ebben az időben a földbirtok hitelszükségletének kielégitésére szolgálni. Pedig a magyar földbirtoknak soha nagyobb szüksége nem volt hitelre, mint épen ekkor. A magyar nemesi földbirtokra, az ingyenes jobbágymunka elvesztésével, egyszerre szakadtak az addig ismeretlen súlyos adózások és közterhek; s gazdaosztályunk a terménygazdaságból minden átmenet nélkül bukott a pénzgazdaságba.

A negyvennyolczadiki törvényhozás, előre látván azt a válságos helyzetet, melybe a földbirtokos osztályt a jobbágyság felszabaditása sodorja, egy állami alapitványnyal

Digitized by Google

biztositott földhitelintézet felállitását mondotta ki, mely azonban a bekövetkezett szomoru időben létre nem jöhetett. Birtokosaink az első kábultságból alig ocsudtak fel, mindjárt megindították a mozgalmat egy magyar földhitelintézet fölállitása végett; de engedélyt nem nyertek rá, mert az abszolut kormány ily intézet záloglevelein a szabadalmazott Osztrák nemzeti bank jegykibocsátó monopoliumának sérelmét látta.

Az 1856. év elején fölállittatott az Osztrák nemzeti bank jelzálogi osztálya, mely hazánkra is kiterjesztette működését, a nélkül, hogy a magyar földbirtok hitelszükségletét távolról is kielégiteni tudta volna. Nem is némult el a vágy s a mint az abszolut hatalom nyomása gyengült, az országos gazdasági egyesületnek, mely akkor a politikai térről leszorult magyar értelmiség legjelesebbjeinek találkozási helye volt, sikerült megvalósitani a régen ápolt eszmét s végre 1863-ban megnyilt a Magyar Földhitelintézet, főleg Lónyai Menyhért, gróf Dessewffy Emil és Csengery Antal buzgólkodása folytán. Az intézet, a porosz földhitelintézetek mintájára szövetkezeti alapon létesült, már elvileg kizárva minden nyerészkedést. A mult nemes hagyományait mind a mai napig sértetlenül megőrizte s alig lehet megbecsülni azt a szolgálatot, melyet a magyar földbirtok megszilárditása és megtartása érdekében, müködésének több mint három évtizede alatt kifejtett. Mostoha gazdasági és pénzviszonyok közt kelendőséget szerzett a magyar záloglevéleknek, majd utóbb, a pénzpiacz minden javulását felhasználva, mindig kisebb és kisebb kamatu kölcsönökre tért át, folyvást olcsóbbá téve a hazai földbirtoki hitelt, ép ugy hatva közvetlenül, mint közvetve, példájának kényszeritő erejével.

Mily hézagot töltött be a Magyar Földhitelintézet, világosan mutatja működésének mindjárt első korszaka; 1863. julius 1-től 1866. végéig, vagyis két és fél esztendő alatt 17·67 millió forint jelzálogos kölcsönt folyósitott. Intézetünk azóta is a folytonos emelkedés képét mutatja. 1894 végén jelzálogkölcsöneinek állománya 100·82 millióra, sőt a vizszabályozási és talajjavitási kölcsönöket is hozzá számitva, 121·89 millió forintra rugott. Bár a Magyar Földhitelintézet a hitelközvetitésnél lemond

Digitized by Google

minden nyereségről s csak egy csekély összeget (legfölebb $^1/_4$%-ot) szed adósaitól a kezelési költségek fejében, 33 év alatt tekintélyes tartalékalapot gyüjtött. 1894 végén saját szerzeményü tartalékalapja már meghaladta a 9 millió forintot. Nagy megnyugvás ez az intézet adósaira nézve, kik mint a szövetkezet tagjai, az alapszabályok értelmében egyetemleges felelősséget vállalnak.

A hatvanas évek elejétől fogva, mely nem hozta ugyan meg alkotmányos szabadságunk visszaállitását, de előkészitője volt a kiegyezésnek, ujra megindul a takarékpénztárak alapitása. 1861-től 1866 végéig 23 uj takarékpénztár létesült s azonkivül egy pár bank és egynehány szövetkezet; az igazi élet, elevenség azonban az alkotmányos korszakkal kezdődik. A kiegyezés, mely kiegyenlitette a viszályt, eltörülte a gyászos félreértések emlékét a nemzet és trón között s a magyar nemzetet saját sorsának urává tette, szinte példátlan föllendülést idézett elő hazánkban. Lázas munka folyt minden téren, hogy századok mulasztásait rövid évek alatt helyrehozzuk. Vasutak épültek, gyárak emelkedtek, tengeri kikötőnk nagy arányokban kezdett kibontakozni, a Duna a testvérfőváros között kőpartok közé szorittatott s Budapest mesés fejlődésnek indult. Átalakitottuk igazságszolgáltatásunkat, szerveztük közoktatásügyünket, az állam sietett a társadalomnak még ki nem fejlődött erőit minden téren pótolni. Az ég is kegyesen látszott lenézni törekvéseinkre, egymást követő két bőtermésü évvel áldván meg a magyar hazát, mely akkor mezőgazdaságánál egyébre még nem igen támaszkodhatott.

Minthogy gazdasági haladásunk egyik nagy akadálya kezdettől fogva a tőke- és hitelhiány volt, a gyorsan felpezsdült vállalkozási kedv előszeretettel fordult a hitelintézetek alapitása felé. Egyetlen évben, 1872-ben, midőn a vállalkozási kedv tetőpontjára hágott, a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 361 takarékpénztár, 94 nagyobb bank, 40 hitel- és népbank, 28 mezőgazdasági és jelzálog-hitelbank, 17 takarékbank és 2 iparbank alapszabályait látta el a bemutatási záradékkal. A tervezett intézeteknek természetesen csak

Digitized by Google

egy kis része jött valóban létre, de a tényleges alakulás is igen nagy volt; 1867-től 1873-ig 144 bank és földhitelintézet, 249 takarékpénztár és 187 szövetkezet kezdte meg működését.

De 1873-ban már beállt a teljes visszahatás. Az állam nem tudott mértéket tartani a beruházásokban. Az erőnkön felül való próbálkozás megrontotta állami pénzügyünket s állami háztartásunkban krónikus deficzitet idézett elő. Majd jöttek az egymást követő rossz termésü évek, csaknem egészen elapasztva a nemzeti jövedelem legfőbb forrását. A vállalkozási szellemet többé nem a gazdasági élet kiáradó ereje táplálta, hanem a kor általános betegsége, a túlhajtott üzérkedés mesterségesen izgatta; és igy midőn 1873-ban Bécsben és a nyugati piaczokon kitört a nagy börzeválság, nálunk is egy nagy összeomlás következett be, mely a kártyavárakkal együtt sok komoly törekvést és becsületes munkát is maga alá temetett.

Takarékpénztáraink nagy részét kevéssé érintette a válság, még csak jövedelmezőségük sem igen csökkent. Bankjaink azonban már sokat szenvedtek, különösen a nagy forgalmi bankok s ezek vidéki alapitásai. Több intézet azonnal megszünt, mások néhány évi vergődés után omoltak össze. Mily pusztitást vitt véghez bankjaink közt a végzetes 1873. év, eléggé megvilágitja az az egy adat, hogy mig 1873-ban bankjaink és földhitel-bankjaink befizetett részvénytőkéje 67·65 millió forintra rugott, 1879-ben, midőn az enyészetre szánt intézetek csaknem mind befejezték pályafutásukat, csupán 34·44 millió forint volt.

Az 1873. évi válságot már megelőzte egy kisebbszerü hitelválság 1869-ben, melynek nyoma csakhamar elsimult ugyan, de annyiban mégis fontos, hogy ez hozta felszinre a jegybankügy kérdését. A Bécsben székelő osztrák nemzeti bank az abszolut korszakban Magyarország élénkebb kereskedelmi városaiban is állitott fel fiókokat, melyek a hiteligényeket ugyan teljesen ki nem elégitették, de azért mégis jó szolgálatot tettek a fejlődő magyar iparnak és kereskedelemnek, mely utóbbinak nem csekély lendületet adott a közbeeső vámvonalnak,

Digitized by Google

mely Magyarországot az osztrák örökös tartományoktól elválasztotta, — megszüntetése.

Az 1862. évi bankakta az osztrák nemzeti bank szabadalmát meghosszabbitotta, az akkori ausztriai birodalom egész területére kiterjedőleg. Az abszolut kormánynak ez a ténye Magyarországot jogilag nem kötelezte ugyan, s az alkotmány visszaállitása után jogunk lett volna külön magyar jegybankot állitani, de a felelős magyar miniszterium, ismerve a nehézségeket, melyek e bonyolult kérdés megoldásánál előtérbe nyomultak, czélszerübbnek látta a bankügyben az osztrák kormánynyal és a nemzeti bankkal tisztességes modus vivendit keresni s a végleges megoldást a bank szabadalmának lejártakor vinni keresztül. Ugy látszott, ez sikerülni is fog, mert a bank nagy előzékenységgel igyekezett kielégiteni a magyar hiteligényeket s megfelelni a magyar kormány kivánságainak; de nemsokára a bank jövedelmezőségének csökkenése, valamint a régi bankadósságra nézve a magyar és osztrák kormány közt fölmerült ellentét megváltoztatta a helyzetet. A bank ellenséges álláspontot kezdett elfoglalni Magyarországgal szemben s nemcsak az egyre fokozódó hitelszükséglet méltányos kielégitésére nem törekedett, hanem az eddig nyujtott hitelt is megszoritotta. Ez a jogtalan eljárás Magyarországon nagy izgalmat idézett elő s a közvélemény a külön magyar jegybank haladéktalan felállitását követelte; de közbejött az 1873. évi válság, közbejött a magyar állami pénzügyek megromlása s a politikai pártok bomlása, mely megbénitotta actióképességünket. A bankkérdés háttérbe szorult, csak a bank szabadalmának lejártakor, mely összeesett az Ausztriával fennálló kereskedelmi és vámszövetség megujitásával, került ujra napirendre.

Ekkor már a két nagy politikai párt, a Deákpárt és a balközép egyesüléséből egy hatalmas párt tartotta kezében Magyarország sorsát, élén egy erős akaratu, ritka képességü államférfival. De a mesterségesen összekuszált érdekellentétek szövedéke s Lajtán túl a régi abszolutisztikus hagyományok ereje még igy is sokáig gátolta a méltányos meg-

Digitized by Google

egyezést, s két évig huzódott el, mig sikerült keresztülvinni a bank jelenlegi dualisztikus szervezetét. 1878 óta az «Osztrák-Magyar Bank» név alatt ujjászervezett intézet megtartotta ugyan jegyeinek s érczalapjának egységét s az egységes vezetés is biztosittatott a főtanács és a főkormányzó által; de külön főintézet és igazgatóság állittatott fel Magyarország részére Budapesten, s Ausztria számára Bécsben, s megállapittatott a minimális dotátió, melyet minden körülmények közt fenn kell tartani a magyar hiteligények kielégitésére.

Azóta, ha a magyar piacz minden kivánsága nem teljesült is, s a paritás egyben-másban nem valósult is meg, a bank üzlete Magyarország javára gyökeres fordulatot vett. 1876 végén a leszámitolt váltók és értékek állása a bank magyarországi fiókjainál csak 26·84 millió forintot tett, a bank összes tárczájának 19·80%-át. Ellenben 1895 végén a 219·47 millió forintra rugó tárczából már 98·33 millió forint, vagyis 44·81% esett Magyarországra.

A régi nemzeti bank csak Bécs érdekeit szolgálta; nemcsak Magyarországot, hanem az osztrák vidéki piaczokat is mostoha elbánásban részesitette. Mióta dualisztikus alapon osztrák-magyar bankká alakult, e tekintetben is jótékony változás állt be s hitelét nagy mértékben decentralisálta. A banknak 1895-ben Magyarország területén már a főintézeten kivül 21 fiókintézete és 81 mellékhelye működött, a személyes hitel-kerületek alakitása által pedig a vidék egészen belevonatott a bankhitel közvetlen élvezetébe.

Az 1873. évi válság által előidézett gazdasági depressió évekig tartott. A hatvanas évek végén szép fejlődésnek indult iparunk, mint a tavaszi gyenge hajtás, melyet megcsipett a kora fagy, sehogy sem tudott erőre kapni. A vállalkozási kedv csaknem egészen megzsibbadt; a kinek tőkepénze volt, jobbnak látta jó magas kamat mellett a pénzintézeteknél helyezni el, vagy uzsorakamat mellett magánosoknak adni kölcsön. Maguk a pénzintézetek is igen magas kamatot szedtek, csak kisebb részük nyujtott váltó-, lombard-, sőt jelzá-

Digitized by Google

logos-kölcsönt 10%-on alul; voltak ellenben olyanok is, melyek a kölcsönök kamatlábát mindenféle irásdijakkal 20 perczenten is felül csigázták. De bár a pénzintézetek többnyire magas tiszta nyereséget értek el, még a pénzintézetek alapitására is hiányzott az ösztön; csak szövetkezetek keletkeztek nagyobb számmal; de minthogy ezeket is áthatotta a nyerészkedés vágya, kevéssé feleltek meg tulajdonképi rendeltetésüknek.

A jobb fordulatot nem annyira saját gazdasági fejlődésünk idézte elő, mint a Nyugat-Európában, különösen Franczia országban már 1879-ben mutatkozott pénzbőség, mely elhelyezést keresve, a kamatlábat európaszerte lefelé nyomta. Ezt legelőször állami hitelünk érezte meg, s megkezdődött magas kamatozásu kölcsöneink conversiója. Az állami hitel javulása maga után vonta a magánhitel javulását. A pénzbőséget a franczia tőke, mely különböző magyar vállalatokban szivesen helyezkedett el, nagy mértékben fokozta. Uj pénzintézetek alakultak, a régiek közül pedig több jelentékenyen fölemelte részvénytőkéjét s megkezdődött a fejlődés kora, mely az utóbbi időben óriási arányokat öltve, egészen napjainkig tart.

A nagy pénzintézetek fejlődése, izmosodása s a gazdasági élet minden terét felölelő tevékenysége mellett, az önsegély elvét a maga tisztaságában megvalósitó hitelszövetkezetek alapitása is nagy sikerrel indult meg ujabb időben. Szövetkezeteink száma már a nyolczvanas évek közepén megközelitette a 400-at, főbb vonásokban a Schulze-Delitzsch-féle elveket hangoztatva ugyan alapszabályaikban, de a gyakorlatban erősen hajolva a nyerészkedési irány felé, mit az is mutat, hogy közülük évenkint nem egy alakul át részvénytársasággá. A nyolczvanas évek közepe táján hazánk két különböző részében, egészen önállóan indult meg a mozgalom Raiffeisen elvei szerint valódi hitelszövetkezetek alapitására. Az egyik az ország központi vármegyéjéből, Pest megyéből indult ki, és pedig oly sikerrel, hogy az ország különböző részében már eddig 313 községi hitelszövetkezet alakult, melyek központi támogatás s némi felügyelet mellett áldásos működést fejtenek ki,

Digitized by Google

a falusi földmivesek között. A mozgalom másik csomópontja az erdélyi részeknek szászlakta vidéke, hol a Raiffeisen-féle derék szövetkezetek szintén fontos missiót töltenek be a falusi nép körében.

1885-ben a postatakarékpénztár-intézmény is meghonosittatott. A külföldi példák sikerén kivül ösztönzőleg hatott erre a magyar takarékpénztárak sajátos alakulása. Midőn takarékpénztáraink a részvénytársulati formát választották ezzel együtt megszüntek nyugateurópai értelemben vett takarékpénztárak lenni, hanem betéti bankokká váltak. Ily alakjukban is nagy szolgálatot tettek a hazai hitelnek, de a takarékpénztárak feladatát teljesen még sem tölthették be. Ezért kétszeresen indokolt nálunk a postatakarékpénztári intézmény, mely nem a rövid elhelyezést kereső nagy forgó tőkét szivja magához, hanem a kis emberek apró megtakaritásait. Az 1894. év végén már 4000 postahivatal teljesitette a gyüjtő szolgálatot az ország különböző részében, a mi által hazánknak alig van olyan pontja, a hol az alsóbb osztályok minden fáradság és utánjárás nélkül elhelyezni ne tudnák megtakaritásaikat. 1894. végén a magyar királyi postatakarékpénztáraknak 257.303 betevője volt, mely szám, minthogy egy egyénnek egynél több könyve nem lehet, ugyanannyi egyénnek felel meg, a betéti álladék pedig meghaladta a 10 millió forintot. Egy betevőre tehát átlagosan 39 forint betét esik, mig a közönséges takarékpénztáraknál 770 forint. Ez is mutatja, hogy a postatakarékpénztárt a betevőknek egészen más köre keresi fel.

A magyar királyi postatakarékpénztár 1889-ben a cheque- és clearing-üzlettel bővittetett s 1894-ben a betétek összege a cheque-forgalomban már 281·6 millió forintra rugott. Ez intézmény, mely a fizetési eszközök gazdaságosabb használatát idézi elő, utóbbi időben többi intézeteinknél is tért kezd hóditani magának. A cheque-számlán 1894-ben betett összegek takarékpénztárainknál 91·08 millió, bankjainknál 527·76 millió forintra rugtak. Első sorban áll azonban az Osztrák-magyar bank, melynek magyar intézeteinél 1895-ben a giro-forgalom-

Digitized by Google

ban való bevétel (itt már nemcsak a készpénzbefizetéseket, hanem az elszámolásokat és átutalásokat is beszámítva) 1.347·1 millió forintot tett.

A fizetési eszközök gazdaságos használata, melyet a fejlettebb gazdasági viszonyok elkerülhetetlenné tesznek, különös fontosságot fog nyerni nálunk is az érczfizetés helyreállításával. 1848. óta Magyarország közgazdasága, ép ugy mint Ausztriáé a papirpénzkorszak átkát nyögi. Történtek ugyan két izben is komoly kisérletek és erőfeszitések a valuta helyreállitására, de a váratlanul bekövetkezett külpolitikai bonyodalmak, mind a kétszer (1859 és 1866-ban) hiábavalóvá tették a hozott nagy áldozatokat. 1867 óta inkább csak jámbor óhajtás volt a valutarendezés, utját állotta ennek, ugy Magyarországra, mint Ausztriára nézve az állami pénzügyek kedvezőtlen volta, mely lehetetlenné tette a közös függőadósság (az 1867. évi kiegyezési törvény szerint 312 millió forint) beváltását. A mint azonban 1889-ben helyreállt államháztartásunk egyensulya s a következő években a zárszámadási eredmények nagy fölösleggel zárultak (1890-ben 31·96, 1891-ben 38·11 millió forinttal), a magyar kormány, az osztrák kormánynyal egyetértve megindította az actiót a valutarendezés érdekében s 1892-ben meghozattak a valuta-törvények, melyek az eddigi törvényes ezüst értékről az aranyértékre térve át, a függő adósság fokonkénti bevonását, s a készfizetésnek elő készitését és helyreállitását mondták ki.

A két utóbbi évben (1894. és 1895-ben) az államjegyek 178·56 millió forinttal csökkentek; az érczkészlet beszerzése pedig mindjárt a valuta-törvény meghozatala után nagy erélylyel megindult. 1893 óta, vagyis a valutatörvények meghozatalától fogva 1894-ig a magyar királyi pénzverdék 106·18 millió forint aranypénzt vertek. Az 1867-től 1894-ig bezárólag kivert összes pénzeket pedig a következő számok mutatják:

Aranypénzek:	167,113.000	forint
Ezüstpénzek:	118,539.000	«
Ezüst-váltópénzek	11,139.000	«
Réz- «	1,721.000	«

Digitized by Google

Nickel-váltópénzek	3,160.000 forint
Bronz- «	648.000 «

Hazai bányáink évenkint 2—3 millió forint értékü aranyat szolgáltatnak, de áruforgalmi statisztikánk adatai szerint külföldről is évről-évre jelentékeny mennyiségü arany folyik be hozzánk. 1885-től 1894-ig 136·66 millió forint értékü aranyat hoztunk be, s minthogy aranykivitelünk ugyanazon idő alatt csak 17·56 millió forintot tett, aranykészletünk a hazai termelésen kivül tiz év alatt 119 millió forinttal növekedett. Ez remélni engedi, hogy a belforgalom csatornái lassanként annyira megtelnek, hogy a készfizetést minden veszély nélkül megkezdhetjük.

A hazai hitel ma már a hitelközvetitő intézeteknek hatalmas hálózatára támaszkodik. Az 1894. év végén a szorosabb értelemben vett Magyarországban, tehát Horvát-Szlavonország nélkül, 7 földhitelintézet, 241 bank, 557 takarékpénztár és 789 szövetkezet volt működésben. Intézeteink alap- és tartaléktőkéjének állapotát — természetesen figyelmen kivül hagyva az Osztrák-Magyar bankot, mint Ausztriával közös intézetet — az 1894. év végén a következő számok mutatják:

	Befizetett részvénytőke	Tartalékalapok
Bankok	73,826.406 forint	17,679.110 forint
Takarékpénztárak .	52,819.959 «	45,692.384 «
Földhitelintézetek . .	13,040.000 «	19,641.483 «
Együtt	139,686.365 forint	83,012.977 forin

A tartalékokat csak a bankoknál és a takarékpénztáraknál hasonlithatjuk össze a részvénytőkével, mert a földhitelintézetek egy része nem nyugszik részvénytársulati alapon és igy alaptőkéjét is a tartaléktőke képezi. A bankoknál a tartalékalapok a befizetett részvénytőkéinek 23·94 %-át, a takarékpénztáraknál ellenben 86·51%-át képezik, ez utóbbi arány szinte meglepőleg kedvező, de indokolttá teszi az a roppant nagy idegen tőke, melyet takarékpénztáraink takarékbetétek alakjában magukhoz vonnak.

Digitized by Google

Szövetkezeteinknél a befizetett üzletrészek és törzsbetétek összege 38·80 millió forintra rugott, tartalékalapjaik ellenben nem tettek többet 2·63 milliónál. A tartalék ezeknél nem is bir oly nagy fontossággal, mert takarékbetétek, továbbá előlegek és kölcsönök alakjában mindössze csak 37·53 millió forint idegen tőkét vontak magukhoz; annyit sem egészen, mint saját tőkéjük. Nem ugy a takarékpénztárak; ezek különféle betétek alakjában, 1894. végén 551 millió forint idegen tőkét kezeltek, a melynek befizetett részvénytőkéjük csak 9·59%-kát, részvénytőkéjük és tartalékalapjuk együttesen 17·97%-át tette; pedig figyelembe kell még venni az általuk kibocsátott záloglevelek és községi kötvények forgalomban levő összegét is, mely szintén megközelitette a 80 millió forintot.

Horvát-Szlavonországban 1892 végén 8 bank, 1 földhitelintézet, 45 takarékpénztár és 53 szövetkezet működött. A bankok befizetett részvénytőkéje 1·22, a takarékpénztáraké 1·55 millió forintot tett, mig a tartaléktőke az előbieknél csak 379 ezer, az utóbbiaknál 1·48 millió forintot. A szövetkezetek rész- és törzsbetét-tőkéi 2·06 millió forintra rugtak, de tartaléktőkéik csak 134 ezer forintra.

Intézeteink a legtöbb idegen tőkét takarékbetétek alakjában vonják magukhoz. Oly kedvelt formája ez nálunk a pénzelhelyezésnek, hogy még nagyobb bankjaink is fogadnak el betéteket takarékbetéti könyvecskékre. 1866 végén, az abszolut korszak utolsó esztendejében, összes pénzintézeteinknél a takarékbetétek álladéka még csak 63·20 millió forintot tett, 1894 végén ellenben — a postatakarékpénztár nélkül — 672·03 millió forintra rugott; ezenkivül a horvát-szlavonországi intézeteknél 32·54 milióra. Örvendetes jele ez a szakadatlan tartó tőkeképződésnek, melyet az 1873. évi válság pillanatra ugyan megakasztott, de feltartóztatni nem tudott.

A takarékbetéti könyvek számát s az átlagosan egy könyvre eső összeget, a különböző jellegü intézetek szerint a következő számok mutatják:

Digitized by Google

	Betéti könyvek száma	Esett átlagosan egy könyvre forint
Bankoknál	136.903	892
Takarékpénztáraknál .	671.423	770
Szövetkezeteknél . . .	68.284	481
Együtt . .	876.610	766

A takarékbetétek átlagos magassága is mutatja, hogy itt nem tisztán apró megtakaritásokról van szó. Még inkább igazolja ezt a betéti könyveknek nagyság-categoriák szerinti megoszlása:

Takarékbetéti könyvek	bankoknál	takarékpénztáraknál	szövetkezetknél	bankoknál	takarékpénztáraknál	szövetkezetknél
	darab			százalék		
10 fortnál kisebb összeggel	14.706	64.630	8.323	10·74	9·63	12·19
10—50 forinttal	24.941	112.375	14.275	18·22	16·74	20·91
50—100 »	19.478	95.778	11.097	14·23	14·27	16·25
100—500 »	39.346	209.725	20.683	28·74	31·23	30·29
500—1000 »	14.753	79.963	6.472	10·78	11·91	9·48
1000—2000 »	11.049	55.089	4.020	8·07	8·20	5·89
2000—5000 »	7.673	35.416	2.380	5·60	5·28	3·48
5000—10.000 forinttal	3.004	11.824	719	2·20	1·76	1·05
10.000 frtnál nagyobb összeggel	1.953	6.623	315	1·42	0·98	0·46
Összesen:	136.903	671.423	68.284	100%	100%	100%

A betéti könyvek összes számából 635.357 darab, vagyis 72·47% az 500 forintnál kisebb betéti összegűekre esik. Az összes betéti állományból mennyit tartalmaznak ezek? arra nézve pontos adataink nincsenek. Az egyes categoriák átlagait véve alapul, 95 millió forint esik az 500 forinton aluli betéti könyvekre, az összes betéti állománynak alig több, mint 14%-a, az 500—1000 forintos betéti könyvekre sem igen számithatunk többet 76 millió forintnál, a mi 11 százaléknak felelne meg, és igy az 1000 forinton felüli betétekre a betéti összegnek körülbelül 71%-a esnék.

A magyar pénzintézetek takarékbetéteken kivül folyószámlára, pénztár-jegyekre, cheque-számlára is fogadnak el betéteket, de ezek álladéka 1894. végén mindössze csak 94·37

Digitized by Google

millió forintra rugott. Ezekkel együtt az összes betétek 766·40 millió forintot tettek.

A másik forrás, melyből pénzintézeteink a hitel csatornáin szétárasztott tőkéket meritik, záloglevelek és községi kötvények kibocsátása. Az előbbiek a földbirtoki hitel kielégitésére szolgálnak, az utóbbiak a községek, társulatok közhasznu műveinek létesitésére szükséges pénzeszközöket szolgáltatják. Bankjaink, földhitelintézeteink és takarékpénztáraink forgalomban levő záloglevelei 1894. év végén 306·66 millió, községi kötvényei pedig 145·30 millió forintot tettek. A betétek, záloglevelek és községi kötvények tehát együttesen 1218 millió forintra rugtak; de mig a takarékbetétek tisztán hazai tőkékből állanak, a záloglevelek és községi kötvények jelentékeny része külföldön van elhelyezve.

Ha bankjaink mérlegét tekintjük, első helyen a váltótárcza áll, melyre az összes activákból 27·1 % esik, második helyen az adósok czime alá foglalható folyó-számla természetű követelések, a hová tartoznak a különféle consortialis és bizományi üzletek, melyekkel nagyobb bankjaink előszeretettel foglalkoznak. Nagy bankjaink credit-mobilierszerű jellege a gazdasági élet fejlődésével mindinkább előtérbe nyomul, örömest vesznek részt ipari, közlekedési s más vállalatok alapitásában és financirozásában. Bankjaink activáiból jelzálogos kölcsönökre 13·8, községi és egyéb kölcsönökre 7·5% esik, mig értékpapir-állományuk 6·1 %-ot képvisel.

Földhitelintézeteink üzlete, specialis rendeltetésükhöz képest, jóformán csak a jelzálogos kölcsönökre és a községi kölcsönök nyujtására szoritkoztak. Ez utóbbi üzletág alig egy évtizeddel ezelőtt indult meg, de már is oly fejlődést nyert, hogy összes pénzintézeteink activáiban 1894. végén 200·9 millió forinttal szerepelt. Gazdag tér kinálkozik számára. Községeink, törvényhatóságaink, közlekedési, közművelődési, közegészségi s egyéb intézményeik fejlesztésére, létesitésére nagymérvű hitelre szorulnak; a vizszabályozási, ármentesitési társulatok s más közhasznu vállalatok hasonlóképpen milliókat igényelnek hasznos befektetésekre.

Digitized by Google

Takarékpénztáraink activ üzletében a jelzálogos kölcsönök és a váltóleszámitolás foglalnak el kimagasló helyet. 1894. végén az előbbire 31·82, az utóbbira 30·97% esett. Ez az arány az utolsó másfél évtized alatt állandó jelleget mutat; de korábban, különösen az ötvenes évek közepéig a jelzálogos kölcsönök oly annyira túlsúlyban voltak, hogy rájuk az összes activákból évről-évre több mint 60 százalék esett. A kik takarékpénztáraink betéteinek mozgó természetét tekintik, gyakran megróják, hogy a legkötöttebb elhelyezési mód, a jelzálogos kölcsönök nyujtása annyira előtérbe nyomul. Eddig azonban, még az 1873. évi nagy hitelválság alkalmával sem okozott ez rázkódást. Takarékpénztáraink jelzálogkölcsöneiből 1894. végén 206·54 millió forint esett a készpénzkölcsönökre, 38·54 millió pedig a záloglevélkölcsönökre. Az utóbbiakra az emlitett kifogás természetesen nem áll; de a készpénzkölcsönöknek záloglevelekre való átváltoztatására nézve is történt legujabban érdekes kisérlet; egy központi intézet alakult, melynek czélja a vidéki pénzintézetek jelzálogos kölcsöneinek megszerzése s ez alapon egységes záloglevelek kibocsátása. Nagyobb takarékpénztáraink közül nehány szintén felkarolta az ugynevezett községi kölcsönök üzletét s az összes activáknak körülbelül egytizede van igy elhelyezve. Az értékpapirtárczára 1894-ben alig esett már 10 százalék, holott a nyolczvanas évek elején a 20 százalékot is meghaladta.

Szövetkezeteink első sorban kötvényekre, kezesség mellett adnak kölcsönöket. Ezekre az activáknak 1894. végén 37·77%-a esett, azután jön mindjárt a váltó 31·52%-al. Közel 17%-ot tettek a jelzálogos kölcsönök is, mely üzletág az utóbbi években erős fejlődésnek indult; a lombard-kölcsönök itt ép oly kevéssé foglalnak el jelentékeny helyet, mint a bankok és takarékpénztárak üzletében.

Pénzintézetek alapitását napjainkig a legjövedelmezőbb tőkebefektetések egyikének tekintik. Bankjaink nyeresége 1894-ben a befizetett részvénytőkének 13·3%-át, takarékpénztáraink 24·3 %-át tette. Ez utóbbi a többi évekhez képest még alacsony is, mert a nagyobb arányban megindult tőkefölemelés szükségké-

Digitized by Google

pen leszállitotta a tisztanyereség százalékos arányát. Takarékpénztárainknak e nagy jövedelmezőségét első sorban az okozza, hogy aránylag csekély részvénytőke mellett igen nagy idegen tőkét kezelnek s a szedett és fizetett kamatok különbözete évről-évre nagy nyereséget biztosit. A szembeszőkő aránytalanságok azonban ma már jobbára eltüntek, mert takarékpénztáraink nemcsak tartalékalapjuk állandó gyarapitásával igyekeznek helyesebb arányt teremteni a saját és idegen tőke között, hanem részvénytőkéjüket is rendre-rendre fölemelik. Jó példával a fővárosi nagy intézetek mennek elől, de a vidéki intézetek is követik ebben őket. Egy negyedszázaddal ezelőtt még arra is volt példa, hogy egy 21.000 forint részvénytőkével s ugyanannyi tartaléktőkével biró vidéki intézet 5·13 millió forint takarékbetétet kezelt s részvényeseinek 500 százalék osztalékot fizetett. Ma már ilyen abnormitások nem fordulnak elő, ugyanannak a takarékpénztárnak jelenleg már 240 ezer forint teljesen befizetett részvénytőkéje van, tartalékalapja pedig meghaladja az 1 millió forintot, mig takarékbetéteinek összege állandóan 8 millió forint körül jár; de még igy is 25 százalék osztalékot adhat részvényeseinek. Ily nagy jövedelmet azonban természetesen csak az eredeti részvényesek huznak, mert a részvények árfolyama nagyjából az országos kamatláb szerint alakul. A ki tehát pénzintézeti részvényeket vásárol, annak alig jövedelmeznek általában 5%-ot. Ha 5%-ot veszünk a részvények árfolyami értéke után számitott jövedelmezőségnek, kiszámithatjuk, hogy részvénytársulati alapon nyugvó bankjaink és takarékpénztáraink részvényei tényleg mily értéket képviselnek jelenleg. 1894-ben osztalék gyanánt 15,847.991 forintot fizettek ki, ez kerekszám 327 millió forint tőkének felelne meg; mely összegnek csaknem fele a takarékpénztárakra esik.

De pénzintézeteink jelentősége nem ebben rejlik, hanem abban a nagy szolgálatban, melyet a hitel hatalmával közgazdaságunk fejlesztésére, az élénkebb gazdasági vérkeringés előmozditására tesznek.

Digitized by Google

BIZTOSITÁSÜGY.

A biztositás hazánkban csupán a jelen század első felében kezdett ismeretessé lenni.

Annak előtte legfeljebb kezdetleges helyi intézményekkel s ezekkel is csupán kevés városban kisérlették meg a kárbaveszett vagyon helyrepótlását. Legkorábban a hajózási s azután a tűzkárok ellen létesültek ilyen általánossá s jelentékenynyé soha sem vált helyi biztositók. Egy-kettőnek czégnevére s kezdetleges működésének némely adatára még rábukkan a történetkutató; közgazdasági fontossággal azonban egyátalán nem birtak. Egyetlen intézet emelkedett ki magasan ezek sorából, az 1808-ban 200.000 forint részvénytőkével alakult *Komáromi hajóbiztositó társaság,* mely az akkor nagyon nehézkes és sok veszélylyel járó dunai hajózásnál nyújtott biztositást. A társaság ügynökségeket tartott, az élénkebb hajóforgalmi pontokon: Mosonban, Baján, Monostorszegen, Török-Becsén. A vállalat virágzásáról tanuskodik, hogy 1840-ben részvénytőkéje 390,500 frtra rúgott s nem jelentéktelen tartaléktőke fölött rendelkezett.

A magyar nemzet zömét képező földbirtokos és földmivelő-osztály azonban még e század elején nem ismerte a biztositást, sőt annak szükségét is aligha érezte. A földesúri és jobbágyi viszonyokban van ennek magyarázata. A tűzvész, mely a legáltalánosabban érezhető elemi csapás, a földesúrnak

Digitized by Google

és a jobbágynak alig okozott olyan vagyoni kárt, hogy annak helyrepótlása biztositási intézményt igényelt volna. A földesúri erdő és gazdaság, a tűzkárt szenvedett épületek helyreállitására természetben ingyen szolgáltatott fát és egyéb anyagot; a jobbágy viszont ingyen szolgáltatott munkát. Ez volt természetes elháritása az épülettüzek káros vagyoni következményeinek. A gazdasági terményeket, a régi külterjes gazdálkodási mód mellett, sem a tűzkár, sem egyéb elemi kár ellen védelmezendőnek nem tartották s védelmezhetőnek nem tudták. Olyan nagy értékek, mint most, akkoriban egy-egy helyen összehalmozva nem is voltak.

De már e század első felének második negyedében, mint külföldi, főleg mint ausztriai importot megleljük hazánkban a rendszeres elemi kárbiztositási intézmény első úttörőit. Nevezetesen városi polgárságunk már igénybe vehette az 1825-ben Bécsben alakult «Oesterreichische wechselseitige Brandschaden-Versicherungs-Gesellschaft» szolgálatait, mely intézet a magyarországi nagyobb városokban is állitott ügynökségeket. Követte ezt a Bécsben részvényekre alapitott «Erste oesterreichische Versicherungs-Gesellschaft», melyet Magyarországon Liedemann Frigyes nagykereskedő képviselt. Azután az 1826-ban Trieszt-ben alakult «Azienda assecuratrice» is kiterjesztette működését Magyarországra, megnyervén képviselőjéül Kappl Frigyes pesti bankárt, kinek neve, veje Lónyay Menyhért révén, a magyar előkelő körök előtt sem ismeretlen.

Kappl Frigyes azonban, rövid idő mulva e biztositási képviseletet a Geitner és Tschurl czégnek adta át, mely a biztositási üzlet terjesztésében már élénk tevékenységet fejtett ki. Az ugyancsak Triestben 1831-ben alakult «Assicurazioni Generali Austro-Italiche» szintén képviseltette érdekeit Magyarországon. Első képviselője itt Malvieux C. J. pesti bankár volt, ki azonban, banküzleteivel nagyon is el lévén foglalva, a biztositási téren nem sokat tett. Ezért később az osztrák-olasz társaság helyette a Kunewalder testvérek előnyösen ismert és hazafias irányú czégét bizta meg magyarországi képviseletével. Végül a trieszti alapitások közül az 1838-ban

Digitized by Google

létesült «Riunione Adriatica di Sicurta» szintén még a század első felében megkezdte működését magyar területen is.

Az ausztriai biztositó intézetek tehát már a század első felében szép számmal voltak Magyarországon képviselve. A mi azonban a biztositási üzletet illeti, az ezen képviseletek révén sem vett e hazában nagyobb és általánosabb kiterjedést. Ehhez, a megfelelő viszonyokon kivül, a biztositó társaságoknak az ország minden részére kiterjedő ügynöki szervezete is hiányzott.

Csupán a negyvenes években nyert nagyobb lökést a hazai biztositási ügy is. Mint a közgazdasági ügyek minden ágában, itt is a «legnagyobb magyarnak» gr. Széchenyi Istvánnak, lángeszű agitátiója ébresztette fel az alkotó kedvet. Immár benn a hazában is megkisérlették olyan biztositó intézetek alkotását, melyeknek hivatásul szánták, hogy ne csak szűkebb helyi körben működjenek, hanem országszerte mindenfelé s különösen a túlnyomó mezőgazda közönséget nyerjék meg a biztositás hasznos eszméjének.

Mint ezen alkotó kedvnek eredménye, különös tekintetet érdemel az 1844-ben Pesten alakult «*Jégverés ellen kölcsönösen biztositó egylet*»; nem azért, mintha jelentékeny üzleti eredményeket ért volna el, hanem mert az élére állott férfiak névsora bizonysága annak, hogy már ekkor a nemzet vezérlő elemei felismerték a biztositási ügy fontosságát s magukra vállalták, hogy nevükkel és közreműködésükkel a nemzet közfigyelméből a megillető részt a közgazdaság ezen tényezője részére kössék le.

A «Jégverés ellen kölcsönösen biztositó egylet» elnöke gróf Batthyányi Lajos volt, a későbbi első magyar felelős miniszterelnök s nemzeti vértanu; alelnöke Zsedényi Eduárd; a választmányban br. Bánffy Pál, Bezerédi István, Csekonics János, Dubraviczky Simon, Fáy András, gr. Károlyi György, Kossuth Lajos, Patay István, gr. Szapáry József, gr. Teleki Sámuel, gr. Zichy Henrik nevével találkozunk. Az egylet szakszerű igazgatását Weisz Bernátra bizták.

Hogy ez az egylet fent vázolt jelentőségteljes volta da-

Digitized by Google

czára sem ért el nagyobb üzleti eredményt, mutatja az a tény, melyszerint működésének idejében az egylet, valamint az összes többi itt működött intézetek — köztük a milanói jégbiztositó, mely akkor szintén tartott magyarországi képviseletet — mindössze és együttesen egy-egy évben körülbelül csak 80.000 frtnyi jégbiztositási dijat vettek be magyar területen. Ez a jégdij-bevétel a mai viszonyokhoz képest, midőn csak az Első magyar általános biztositó társaság egyedül maga a jégbiztositási osztályban évenkint körülbelül $1^1/_2$ millió forint dijat vesz be s midőn kivüle még hat társaság folytatja Magyarországon szintén jelentékeny mértékben a jégbiztositási üzletet — valóban csekélység.

Emlitésre méltó alkotásai a biztosítási téren az ébredező magyar üzleti szellemnek ugyanezen időben a Miskolczon Kun Józsefnek, a tősgyökeres magyar kereskedőnek vezetése alatt állott s kiválóan a Tisza-melléken elterjedt kölcsönös tűzbiztositó, valamint a Kolozsvárott székelt s Mikó Imre elnöklete alatt állott «Erdélyi kölcsönös tűzbiztositó-egylet» is.

Ezek a kezdetleges hazai alapítások később, miután 1857-ben az »Első magyar általános biztositó társaság« megalapitásában a nemzeti vállalkozó szellem a biztositási ügyre vonatkozólag teljesen megnyilatkozott, ebbe olvadtak be s már meglévő szervezetük s üzletük ama csirákhoz számítható, melyekből ez általános magyar biztositási vállalat nagy eredményei kihajtottak.

Az 1848/49-iki szabadságharcz s az ezt követő szomorú esztendők a biztositási ügy már megindulni kezdett fejlődését is megakasztották. Amint azonban a nemzet ismét föleszmélt és élni akart, a biztositási ügyet is mindjárt olyanul ismerte föl, mely által életrevalóságáról és alkotóképességéről tanuságot tehet.

Igy 1857-ben a nemzet legjobbjai s az idő szerint vezérei alapitották meg az Első magyar általános biztositó társaságot.

Ezen alapítás eszméjét, mint a biztositási ügygyel szakszerűen foglalkozó üzletember, e sorok irója penditette meg.

Digitized by Google

Ürményi József, kivel az eszmét közölte, gróf Apponyi György volt kanczellárral ismertette azt meg. Gróf Apponyi György lelkesedéssel karolta fel az eszmét, ugy, hogy abból konkrét terv lőn, melynek megvalósitására Ürményi Józsefen és gróf Apponyi Györgyön kivül, mint alapitók a következő férfiak vállalkoztak: Deák Ferencz, báró Eötvös József, báró Sennyey Pál, Somsich Pál, gróf Károlyi György, gróf Dessewffy Emil, báró Jósika Sámuel, gróf Széchen Antal, Szögyényi-Marich László, gróf Zichy Ferencz és Henrik, Karátsony László, Havas József, Nádasy László és Kiss András.

A társaság alaptőkéjét 3 millió forintban határozták meg, mely háromezer, névre szóló, egyenkint ezer forint névértékü részvényre osztatott fel. A társaság üzleti vezetésével, az eszme megpendítőjét, e sorok iróját bizták meg.

A magyar intézet részére azonban az akkori abszolutisztikus osztrák hatóságoktól az engedély megnyerése nehézségekbe ütközött. Kénytelen volt tehát az intézet kezdetben működését úgy tüntetni fel, mintha az csak folytatása lenne a beléje olvadt jégbiztositási egylet már régebben engedélyezett szerény működésének. Végre is Magyarország akkori katonai kormányzójának, néhai Albrecht főherczegnek loyalis jóakarata hárította el a bécsi miniszterium által az uj, magyar biztositó társaság működése ellen támasztott nehézségeket.

A megalakuláskor, 1857-ben a társaság 3 millió forint névértékü összes részvényeire csupán 600.000 frt. s később, midőn az addig üzött tűz-, szállitmány- és jégbiztositás mellé az életbiztositás is fölvétetett a társaság működési körébe még 300.000 frt. fizettetett be. Az ezen alapon megindított magyar biztositási vállalat összes biztositéki alapjai 1895. deczember 31-én már 36,400.319 forint 29 krra rugtak. Ugyanezen időpontig fennállása óta elemi károkért 118,610.325 frt. 83 krt, az életbiztositási ágban pedig 25,669.483 frt. 66 krt fizetett ki kárpótlásul. Biztositási üzletállománya 1895. deczember 31-én a tűz- és szállitmányi osztályban 1.512,689.128 frt. 47 kr., a jégosztályban 71,825.789 forint 24 kr., az életbiztositási osztályban pedig 106,571.732 frt. 50 kr. biztositott érték.

Digitized by Google

Ezek a számok annál jellemzőbbek a biztosítási ügynek az utolsó évtizedekben beállott rendkivüli kifejlődésére, ha tekintetbe veszszük, hogy az Első magyar általános biztositó társaságon kivül, néhány régebben megtelepedett külföldi s később alakult belföldi biztosítási vállalat, hazánkban immár szintén nagy eredményeket ért el.

A biztositási ügy nagy föllendülésének természetszerüen jelentkeztek árnyoldalai is, a mennyiben a biztosítási téren elért sikereken felbuzdulva, jóval több kül- és belföldi vállalat tett kisérletet Magyarországon a biztosítási üzlettel, mint a mennyi a felette élénkké vált versenyben megállani képes volt. Intézetek jelentek meg s buktak el, nem egyszer részvényeseik s üzletfeleik nagy kárára, de a biztosítási ügy általános fejlődését hazánkban ezek a sajnálatos esetek sem akaszthatták meg.

Az Első magyar általános biztositó társaság alapitása után a hazánkban keletkezett biztositó részvénytársaságok közül kettő gyökeresedett meg s működik még ma is : a Foncière pesti biztositó intézet és a Magyar-Franczia biztositó részvénytársaság. Ezekhez járul a legutóbbi évben szintén részvényekre alapitott hazai biztositó társaság, valamint a szövetkezeti alapon működésnek indult Országos kölcsönös biztositó intézet is.

Ugyancsak az utolsó évek biztosítási alakulásai közé tartozik a Nemzeti munkás- és balesetet-biztositó részvénytársaság, mely a biztositás egyik legujabb nemét, a testi balesetből eredő anyagi károk pótlását vallja feladatának.

A biztosítási ügynek vázolt fejlettsége mellett, természetszerüen, ezzel párhuzamosan a viszontbiztosítási üzlet is kifejlődött. A hazánkban működő biztositó intézetek sokszoros viszontbiztosítási összeköttetést tartanak fenn kül- és belföldi biztosítási vállalatokkal, sőt két hazai részvénytársaság, a Pannonia és a Lloyd kizárólag a viszontbiztosítási üzlettel foglalkozik.

Nem hagyható tekinteten kivül a hazai biztosítási ügynek még vázlatos előadásában sem azon eszmemozgalom,

Digitized by Google

mely a biztositási ügynek üzleti és társadalmi alapon való szervezését nem tartván kielégitőnek, a biztositás némely ágának, kiválólag pedig az épületek tűzkár-biztositásának államositására törekszik. A biztositás facultativ államositásának eszméje, mely ma a művelt világon mindenütt foglalkoztatja a közgazdákat és politikusokat, hazánkban már 1847-ben nem csak felmerült, de közel volt ahhoz is, hogy megtestesüljön.

Gróf Apponyi György kanczellár a jobbágyság eltörlésének küszöbén felismerte annak szükségét, hogy a földesurak és jobbágyok kölcsönösségi viszonyának megszünte után, az épületekbe fektetett vagyonok tűzkár elleni megvédelmezéséről biztositás utján kell gondoskodni. E gondoskodást ő az állam feladatai közé sorozta s gróf Dessewffy Emillel e tárgyban törvényjavaslatot dolgoztatott ki, melyet — miután azt a gróf Keglevich Gábor tárnokmester elnöklete alatt Budán 1847. szeptember havában tartott szaktanácskozmány jóváhagyta — az 1847. november 7-én megnyilt pozsonyi országgyülésnek be is nyujtott.

Közbejövén az 1848-ik év márczius hava, nemcsak e törvényjavaslat szorult le a napirendről, hanem a biztositás államositásának eszméjét is el kellett minden magyar államférfiunak sok időre ejteni. Tiz évvel később maga gróf Apponyi György is, már a magyar biztositási részvényvállalat alapitásán buzog, mert az államositásra olyan időben, midőn az állam nem volt magyar, többé nem is gondolt.

Az államositás eszméje mindazonáltal a magyar államiság visszanyerése óta sem nyomult többé oly positiv alakban előtérbe. De a hazai biztositási ügy történetében igen érdekes és becses feljegyzés marad az, hogy egy magyar államférfiu, gróf Apponyi György a tűzbiztositás államositásának eszméjével, sőt kész tervével, az egész művelt s közgazdaságilag kifejlődött világot megelőzte. Franciaországban csupán 1857-ben és pedig III. Napoleon császár vetette fel az épületek tűzkárbiztositása államositásának kérdését s földmivelési miniszter Léon Cornudet, továbbá Courcey és mások javaslatba is foglalták a császár eszméjét. Hogy az államositás

Digitized by Google

ennek daczára ott is csak terv maradt, annak abban lehet magyarázata, miszerint a megvalósitására czélzó munka közben, elméleti előnyei a gyakorlatba átvihetetleneknek tüntek fel. Hasonlóképen, jobbára csak nagy eszmék és tervek maradtak a biztositás részleges államositására czélzó ama törekvések is, melyeket Németországban, a század hetvenes és nyolczvanas éveiben a sociális bajok ellen küzdő és kisérletező Bismarck vett pártfogásába.

Mindezek után a hazai biztositási ügy állását államunk fennállásának ezredik évében még a következő vonásokkal jellemezhetjük.

A biztositási ügy, az üzleti vállalkozás kezében, magas fejlettséget ért el. A rendkivül élénk üzleti verseny a közönséget olcsón juttatja a biztositás lehetőségéhez, viszont azonban az egyes gyöngébb, vagy kevésbé óvatos vállalatokat könnyen sodorja nehéz helyzetekbe. Igy indirecte a közönséggel is nem csupán hasznát, hanem a vele járó hátrányokat is érezteti. A biztositási üzlet gyors és nagy felvirágzása mellett a biztositási törvényhozás, a biztositási rendészet és a biztositási jog még fejletlen, sőt kezdetleges.

Készen van azonban már egy modernebb biztositási törvény tervezete s ennek törvénynyé válta után, az egész vonalon a korhoz és az üzleti fejlettséghez méltó rendezkedést remélhetünk.

Digitized by Google

ÁLLAMI PÉNZÜGY.

Bármennyire érdekes lenne is, nem annyira állampénzügyi, mint cultur- és gazdaságtörténeti szempontból a pénzügyi kormányzatnak 1848 előtti anyagi és alaki intézményeivel foglalkozni, ezt, eltekintve a jelen ismertetésnek a dolog természete által szükre szabott terjedelmétől, mellőzhetőnek véljük azért, mert az 1848 előtti pénzügyi kormányzatnak a maival semmiféle összefüggése nincs. Törvényeinkben, ha mindjárt az adómegajánlás a törvényhozás jogkörébe tartozó volt s ez által tényleg gyakoroltatott is, szerves pénzügyi intézkedéseknek alig van nyoma. Az ujabbkori államtudomány által fejlesztett elválasztása a törvényhozás és a végrehajtó hatalom jogkörének jó részt ismeretlen. Az állam fekvő birtoka, a só, a pénzverés haszna, a jobbágyokra kivetett s gyakran természetben lerótt közszolgáltatások képviselik a finánepolitika összes eszközeit. De nemcsak nálunk volt ez igy, többékevésbbé, az illető ország fejlettségi fokához mérten, ugyanez az állapot Európaszerte. A milliárdos budgetek a legujabb kor vivmánya.

A kezdetleges anyagi pénzügyi jognak megfelelően alakul a pénzügyi közigazgatás is. Az I. Ferdinánd királyunk által alapitott udvari kamara, az ország legfőbb pénzügyi hatósága 1848-ig, kiváló feladatát az akkor még igen terjedelmes kincstári mező-

Digitized by Google

és erdőgazdasági, ugyszintén a bányabirtoknak, nem különben az az időben még külön vámterületet alkotó ország harminczadoknak nevezett vámbevételeinek kezelése képezték. Egyéb közjövedelmek kezelésében osztozott a politikai administrátió élén álló helytartótanácscsal, az u. n. hadi adó kezelése a hadügyi kormányzat külön teendője volt. Egyes teendőiben — idővel, mondhatni, azok legtöbbjével igy történt — a bécsi udvari kamara alá volt rendelve, a mely utóbbi egyes ágazatokra nézve a közvetlenül intézkedő hatóság is volt.

Már ez a néhány szó eléggé igazolja, hogy az 1848.. előtti pénzügyi kormányzat a minden állampolgár által egyaránt viselendő közterhekre alapitott államgazdasági rendszertől teljesen különálló, az utóbbi fejlődésének és mai helyzetének megitélésénél, az itélet alaposságának minden veszélyeztetése nélkül, bátran mellőzhető.

Az 1848-iki törvények megalkották a felelős parlamenti kormányrendszert, kimondották a közteherviselés elvét s egyuttal elvi intézkedéseikkel a közteherviselés gyakorlati keresztülvitelét gátló körülményeket meg akarták szüntetni, a midőn az urbériséget eltörülték és a földesurak kártalanitását országos ügygyé tették. Mindezeknek az elveknek gyakorlati kivitele, természetes, a pénzügyi közigazgatásnak is megfelelő alapokon való szervezését tette volna szükségessé. Az első felelős magyar miniszterium kormányzása azonban rövid ideig tartott s tevékenységét e rövid idő alatt is a politikai események a csendes alkotások teréről elterelték.

A rövid alkotmányos időszakot felváltó absolut uralmi rendszernek maradt fentartva, hogy a modern államháztartás alaki követelményeivel számító, a közteherviselést gyakorlatilag is megvalósitani igyekvő első pénzügyi közigazgatási szervezetet az országban megalkossa.

A pénzügyi közigazgatás mai rendszere, a közterhekre vonatkozó legtöbb intézményünk eredete erre a korszakra vezet vissza. Az egyenes adóknak és egyik-másik közvetett adóknak a modern igényekkel számoló meghonositását

Digitized by Google

akadályozó urbériség teljes megszüntetése, a földesuri jog kártalanitása, kétségkivül ennek a korszaknak oly munkája, a mely a későbbi alkotások számára alapot adott s tette lehetővé egyuttal azt, hogy az alkotmányos állapotok visszaállitása után a kormánygépezet, különösen a pénzügyi közigazgatás, minden nagyobb rázkódtatás nélkül tovább működhetett s jobbára csak a talált tényleges állapot törvényesitésére volt az első időben szükség, mig a törvényhozás és a kormány tevékenysége az alkotmányos időszak első éveiben más, sürgősebb s mondhatni teljesen parlagon fekvő területekre terjeszthette ki alkotó munkásságát.

1867 óta a parlamentáris kormányforma a pénzügyi kormányzat és közigazgatás terén teljes jogaiba lépett.

Az állami kiadások és bevételek megállapitása, az adómegajánlás joga és a közjövedelmek hovaforditásának meghatározása, végül az e tekintetben szükséges nyilvános ellenőrzes a törvényhozás jogkörébe tartozik. E jogkörének gyakorlására nézve azonban a törvényhozás önmagának bizonyos állandó természetü korlátozásokat szabott, a melyeket vagy az ország közjogi viszonyai, vagy czélszerüségi indokok kivántak meg.

Az 1867. évi XII. törvényczikk, a mely az Ausztriával való viszonyt szabályozza, a pragmatica sanctióból folyó közös ügyeknek a közös hadügyet és külügyet, nemkülönben a kettőre vonatkozó pénzügyet jelenti ki. A közös ügyek tárgyalására a monarchia mindkét államának országgyülései kebelökből egyenlő számu két bizottságot (delegátiót) küldenek ki, a mely a közös költségvetést tárgyalja, a közös kiadásokat megállapitja, a kezelés ellenőrzésére rendelt közös számvevőszék zárszámadásait elintézi. A delegátiók határozatai Ő Felsége szentesitését igénylik. Maga a delegationális határozat csak a kiadások megállapitására vonatkozik, a megállapitott kiadásokból egy-egy államra eső rész tényleges eszközlésére a két törvényhozás az illető év állami költségvetésében intézkedik. Hogy a közös kiadásokból, illetőleg azoknak a közös miniszteriumok saját bevételei és az alábbiak szerint a közös

Digitized by Google

kiadások fedezésére forditott határvámjövedelem által nem fedezett részéből mennyi fedezendő az egyik és mennyi a másik állam által, azt ugyancsak az 1867. évi XII. törvényczikk rendelése szerint időről-időre külön megállapodások tárgyát képezi, a melynek előkészitésére a két országgyülés kebeléből egyenlő számu tagból álló bizottságokat küld ki. E bizottságok egyezkedési tárgyalásokat folytatnak. Ha ezek az egyezkedési tárgyalások eredményre vezetnek s a törvényhozások a bizottságok által hozzájuk intézett jelentések alapján ezt az eredményt jóváhagyják, az törvénybe foglaltatik és az képezi a hozzájárulási aránykulcsot az illető időszakra. Ha a bizottságok nem jutnak megegyezésre, a két országgyülés közvetlenül tárgyal s ha ez az eljárás sem vezet eredményre, Ő Felsége dönt.

A közös költségekhez való járulás aránykulcsa 1868-ban tiz évi időtartamra a magyar korona országai számára 30%-al, az ausztriai örökös tartományokra 70%-al állapittatott meg. Minthogy a katonai határőrvidék csak ez után a megállapitás után polgárositattatott, az ország ennek a részének közjövedelmei pedig a polgárositásig a katonai igazgatás alatt a hadügyi kormányzatot illették, tehát közös bevételt képeztek a polgárositás után a fönnebbi kulcs akkép módosittatott, hogy a közös költségek évenkint megállapitandó összegéből előbb 2% a magyar korona országainak terhére számitásba vétetik s csak a fönmaradó költségek osztatnak meg a monarchia két állama között a 30 : 70 kulcs szerint. E rendezésnek az a következménye, hogy a közös költségekből a közös minisztériumok saját bevételei, nemkülönben a közös kiadások fedezésére szolgáló határvámbevételek által nem fedezett rész a magyar korona országait 31·4%-kal, Ő Felsége többi királyságait és országait 68·6%-kal terheli. A közös költségeknek ez a fedezési módja s a teherviselés aránykulcsa ma is érvényben van s hatálya az 1897. év végéig tart.

Egy további fix pont Magyarország állami pénzügyeiben a törvényhozás az által az intézkedése által keletkezett 1867-ben, a midőn az ugyanaz évi XV. törvényczikkel a magyar korona

Digitized by Google

országai az absolut időből származó ausztriai államadósság terheihez való évi hozzájárulást, méltányossági szempontból, elvállaltak.

A törvényhozásnak az állami pénzügyre vonatkozó jogkörének gyakorlása módosul továbbá az Ausztriával fennálló vámszerződésben foglalt egyes rendelkezések folytán. Az 1867. évi XII. törvényczikk ugyanis czélszerüségi okokból és a két állam közötti megegyezést föltételezve, bizonyos ügyeknek egyenlő elvi alapokon való intézését vette tervbe. A jelzett megegyezés létrejövén, 1868-ban tiz évi tartamra a két állam vám- és kereskedelmi szövetségbe lépett. 1878-ban ujabb ily szerződés köttetett, a mely 1887-ben bizonyos módositásokkal megujittatván, 1897 végéig érvényben van s ha azt 1896 végéig egyik fél sem mondja fel, további tiz évre érvényben is marad.

A fennálló vám- és kereskedelmi szövetség értelmében az állami pénzügyeket közvetlenül érintő ügyek közül, a monarchia két állama egy vámterületet képez. Ebből folyólag a két állam közötti forgalom vámokkal meg nem terhelhető, a vámügyi törvényhozás és a vámszedés és a vámügy kezelésének rendszere mindkét államban egyenlő. A két államnak joga van egymást a vámügy vitele tekintetében ellenőrizni. Egyenlő kötelező ereje van mindkét államban a monarchia által megkötött nemzetközi kereskedelmi szerződéseknek. E kereskedelmi szerződések azonban a monarchia két állama bármelyikének kivánatára fölmondhatók.

Az állami pénzügyek szempontjából egy további fontos határozmánya a vám- és kereskedelmi szövetségnek az, hogy a só- és a dohányjövedék és azok a közvetett adók, a melyek a termelésre közvetlen befolyással vannak, pl. a szesz-, sör-, czukor- és ásványolajadó, a szerződés tartama alatt mindkét államban egyenlő törvények és administrativ igazgatási rendszabályok szerint kezelendők s csak közös egyetértéssel változtathatók meg.

Végül tartalmaz a vámszövetség egy oly rendelkezést, a mely a pénz- és érték-rendszer közös voltát biztositja a szö-

Digitized by Google

vetség tartamára, egyuttal pedig kifejezésre juttatja a két államnak egymással szemben vállalt azt a kötelezettségét, hogy a valuta helyreállitására törekedni fognak. Ez a rendelkezés azonban az 1892-iki valutaügyi törvényhozás által tárgytalanná lett. 1892-ben ugyanis, a midőn a monarchia két állama az arany valutára való átmenetelt elhatározta, egyuttal a pénz- és értékrendszerre nézve szerződésre lépett, a mely szerződésnek főczélja az együttműködés a monarchiában uralkodó kényszerforgalom megszüntetése lévén, ez az egész ügycsoport a vámszövetséghez tartozó kérdések keretéből kivétetett s külön részletes szabályozás tárgyává tétetett. Erre az intézkedésre alább visszatérünk.

Az 1878-ban kötött berlini szerződés Bosznia- és Herczegovinának megszállását és kormányzását a monarchiára bizván, e két tartomány a megszállás után a közös vámterülethez csatoltatott. A vámterület közösségéből folyó s fönnebb ismertetett elvi rendelkezések a megszállott két tartományra is kiterjednek.

A törvényhozás jogkörének ismertetésénél, néhány szóval még megemlitendőnek tartjuk Horvát-Szlavonországoknak viszonyát pénzügyi szempontból a szoros értelemben vett Magyarországhoz.

Kapcsolatban azzal a rendezéssel, a mely a monarchia két állama között 1867-ben létrejött, az alkotmány visszaállitása után a társországokhoz való viszony az uj állapotra való figyelemmel szintén rendezendő volt.

Eltekintve a rendezés közjogi tartalmú intézkedéseitől, a melyek a jelen munka más fejezetében beható méltatásra találnak, itt tisztán ismertetéseink teljessége érdekében megjegyezzük, hogy a pénzügyi törvényhozás és a pénzügy közigazgatás a magyar korona összes országaiban egységes s gyakoroltatik a magyar korona országainak törvényhozása, illetőleg a m. k. pénzügyminiszter által; a pénzügyi közigazgatási biráskodást legfelső fokon szintén a magyar korona országainak egész területére nézve a m. k. pénzügyi közigazgatási bíróság gyakorolja.

Digitized by Google

A szoros értelemben vett Magyarország és Horvát-Szlavonországok a teherviselést illető egymásközti viszonya akkép van szabályozva, hogy Horvát-Szlavonországok saját jövedelmeikből a monarchia két állama közti közös ügyek költségeinek viseléséhez bizonyos százalékkal járulni tartoznak, a mely százalék ugyanarra az időtartamra való érvénynyel, a melyre a monarchia két állama között a közös ügyek költségeinek viselésében való részesedés aránykulcsa meg van állapitva, s ugyancsak az adózási képesség aránya szerint állapittatik meg. Ez a kulcs ma, 1897 végéig tartó hatálylyal, a szoros értelemben vett Magyarországra nézve 92·064805, Horvát-Szlavonországokra nézve pedig 7·935195 százalékkal van meghatározva. Tényleg a közös költségek felosztásának ez a kulcsa 1868 óta soha alkalmazásba nem jött, mert ha Horvát-Szlavonországok közjövedelmeiket a közös költségekre forditanák, beligazgatásuk költségeit nem fedezhetnék. Ugyanezért a pénzügyi egyezményben mindig oly rendelkezés foglaltatott, hogy a közjövedelmeknek csak egy bizonyos része — ma 56% — fordittatik a közös kiadásokra, mig a többi — ma tehát 44% — a beligazgatás szükségletei fedezésére szolgál. Szabályozva van végül az emlitett pénzügyi egyezményben, hogy melyek Horvát-Szlavonországok oly közjövedelmei, a melyek megosztásra nem kerülnek, nem különben, hogy Magyarország és Horvát-Szlavonországok hogyan számolnak le évenkint a megosztásra kerülő közjövedelmekre nézve.

A törvényhozás az állami pénzügyekre vonatkozó jogköre az állami költségvetés, tehát a bevételek és kiadások megállapitásában és a végrehajtó hatalomnak adott abban a fölhatalmazásban kerül kiválólag kifejezésre, hogy a kiadásokat foganatositathatja és a bevételeket a köztartozások kivetése és beszedése által előteremtheti. Budgetünk az állami kiadások és bevételek egész rendszerére terjed ki, a közösügyi kiadások tekintetében a föntebb emlitett megszoritással, és minden évben ujból előterjesztendő. Az alkotmányos korszak első esztendejében, 1867-ben, a kormány törvényhozási

Digitized by Google

felhatalmazás alapján budget nélkül kormányzott. 1868-ra már állami költségvetés terjesztetett elő, de az a netto-budget rendszerére lévén fektetve, a budgetjog gyakorlása elé nehézségeket gördített. Ugyanezért elhagyták ezt a rendszert s a brutto-rendszerre tértek át, a mely mindinkább fejlődő szigorral és következetességgel keresztülvive, mind ez ideig érvényben van. Külső berendezését, a mely szerint állami költségvetésünk rendes kezelésre és átmeneti kezelésre, a kiadások rendesekre, átmenetiekre és beruházásokra, a bevételek pedig rendesekre és rendkivüliekre oszlanak, több-kevesebb változtatás után 1877-ben nyerte; a mit azóta változott, teljesen alárendelt természetű. Az egyes költségvetési hitelek csakis arra használhatók az administratio által, a mire megszavaztattak. Átruházásnak csak ott van helye, a hol ezt a törvényhozás kifejezetten megengedi.

Végül nyilatkozik a törvényhozás jogköre az állami pénzügyek körül a pénzügyi kezelés alkotmányos ellenőrzése által, a mely arra terjed ki, vajjon a bevételek tényleg előteremtettek-e, vajjon azoknak a kiadásoknak fedezésére fordittattak-e, a melyek a költségvetésben megvannak állapitva, nem fordittattak-e a bevételek oly kiadásokra, a melyek előirányozva nem voltak, vagy nem lépte-e túl a kormány a kiadásoknak a törvényhozás által megállapitott mérvét. Az ellenőrzést a törvényhozás szervezetében a függetlenség és felelősség elveire alapitott állami számvevőszék utján s az állami számvevőszék által előterjesztett állami zárszámadások tárgyalása s ez alapon a felmentvénynek a kormány részére való megadása vagy megtagadása által gyakorolja. Az állam bevételeinek és kiadásainak, az államvagyon és az államadósságok kezelésének s általában az állami számvitel ellenőrzésére hivatott állami számvevőszék 1870-ben állittatott fel s 1880-ban nyerte végleges törvényes szervezését. Az állami számvevőszékre vonatkozó ez a két törvényes intézkedésünk az egyedüli, a mely a budgetjoggal foglalkozik. Már a számvevőszék felállitásáról szóló 1870. évi XVIII. törvényczikk kilátásba vette, hogy az állam összes számviteli rendszerének és az

Digitized by Google

államadósság ellenőrzésének szabályozásáról külön törvény fog előterjesztetni, azonban ez az ügy mindezideig az előkészítő tárgyalásokon túl nem jutott. Zárszámadásunk berendezésében az állami költségvetéshez alkalmazkodik és az ugynevezett utalványozási rendszerre van alapitva. E mellett azonban a tényleges pénztári kezelés és a vagyoni állapot is nyilván van tartva. A midőn egyes esetek felmerültek, a melyek az emlitett jog szempontjából szabályozást igényeltek, az országgyülés két háza határozatokat hozott, a melyeket az administratio kötelező erejűnek ismer s a szerint jár el. E határozatok közül a legnevezetesebb az, a mely 1889-ben, hosszas előkészitő tanácskozások után, létrejött. A nyolczvanas évek közepe táján ugyanis a túlkiadások és előirányzaton kivüli, főleg beruházási kiadások egyes tárczák kezelésében aggasztó mérvben növekedtek. A költségvetés realitása és a budgetjog komolysága érdekében azután az emlitett országos határozat szigoru határozatokat hozott, a melyek egy része szükség esetén a törvényhozás gyors interventióját biztositják, ha túlkiadások vagy előirányzat nélküliek merülnek fel, másfelől az állami számvevőszék ellenőrzési jogát és a pénzügyminiszter ellenőrző befolyását a többi tárcza kezelésére hatályosabbá teszik.

A mai pénzügyi közigazgatás szervezete az absolut időszak pénzügyi közigazgatására vezethető vissza. Emlitettük már, hogy az alkotmány visszaállitása utáni első években szervezeti tekintetben alig történt változás; az előbbi országosaknak nevezett pénzügyigazgatóságok ügy- és hatásköre nagy egészében érintetlenül maradt, csak számuk lett fokozatosan szaporitva. Az, hogy az ingatlan állami birtokok kezelése különválasztatott a tulajdonképi pénzügyi administrátiótól s külön állami jószágigazgatóságokra bizatott, szervező intézkedésnek nem volt nezezhető. Az első ily nagyobb szabásu intézkedés a hetvenes évek közepére esik. Ekkor ugyanis kapcsolatban egyrészt az anyagi pénzügyi törvényhozásnak különösen az állami jövedelmek emelésére irányzott törekvésével, másrészt a politikai közigazgatás terén végbement változtatásokkal, a pénzügyi közigazgatás is mélyebbreható átala-

Digitized by Google

kuláson ment keresztül. Egyrészt az adóhivatalok, a melyek eddig az illetékkiszabást teljesitették, túlterheltsége, másrészt az illetékügynek a jogélet fejlődésével együtt fejlődő jelentősége, a mely ez ügynek szakszerü ellátását követelte meg, eredményezte azt, hogy 1875-ben az illetékek kiszabása az adóhivataloktól elvétetett s a külön erre a czélra szervezett, a pénzügyigazgatóságoknak alárendelt illetékkiszabási hivatalokra ruháztatott át. De jóval fontosabb s mondhatni a központon kivüli mai pénzügyi administratio végleges szervezésére is kiható volt az a változás, a melyet a törvényhatósági közigazgatáson 1876-ban végbevitt reform a pénzügyi közigazgatáson előidézett. Ez évben szerveztettek ugyanis a törvényhatóságok kebelében az állami és az önkormányzati közigazgatás közötti összhang létesitésére szolgáló és közvetlen intézkedési, fegyelmi és felebbviteli hatáskörrel felruházott közigazgatási bizottságok, a mi által az eddig mondhatni kizárólag állami pénzügyi közigazgatás és az általános közigazgatás között való összeköttetés létesitésére is az organum meg volt adva. Egyelőre azonban ez az összeköttetés a pénzügyi közigazgatásnak csak egy, ha mindjárt igen jelentőséges részére, az egyenes adók igazgatására s általában a közadók kezelésére (adókivetés, beszedés, behajtás) terjedt ki. E teendők ugyanis egyrészt a pénzügyigazgatóságok, másrészt az adóhivatalok ügyköréből elvétettek s ezek végzésére a fővárosban s majdnem minden vármegyében egy uj, az adófelügyelői intézmény, létesittetett. Az uj hatóság feje, az adófelügyelő, tagjává lett a közigazgatási bizottságnak, mig e bizottság az adófelügyelőnek általában egyik ellenőrző s egyes intézkedéseire nézve felebbviteli hatóságává lőn. Kapcsolatban ezzel az intézménynyel, nemkülönben az egyenes adókra vonatkozó tetemes anyagi ujitásokkal, a melyeket 1875-ben határozott el a törvényhozás, a közadók kezelésének általános rendszere is gyökeres átalakitáson ment keresztül, a mely átalakitásnak két kiváló intézkedését véljük itt megemlitendőnek, az egyik a mobil tőke megadóztatásánál az eddigi szorványos rendelkezéseknél messze túlmenő érvényesitése az önadóztatási elvének az adókivető és felszólamlási bizottságok szer-

Digitized by Google

vezése által, a másik a közadók beszedésének és behajtásának az eddiginél szabatosabb, ugy azadókötelesek, mint az államkincstár érdekében álló szabályozása.

A pénzügyi közigazgatás mai állapotának fejlődési történetében nevezetes forduló pontot képezett az 1881. évi törvény a közvetlenül lerovandó illetékek kezeléséről. Ebben a törvényben találkozunk ugyanis először a pénzügyi közigazgatási bíróság felállításának elvi elhatározásával. Eddig az adóköteles fél s az államkincstár között felmerülő vitás kérdéseket utolsó fokon a legfőbb adminisztrativ hatóság, a pénzügyminiszterium döntötte el. Ha a legfőbb közigazgatási hatóság intézkedéseiben a fejlődő jogi meggyőződés érvényesült is, ezek az intézkedések az intézkedő hatóság alkotmányjogi állásából és a dolog természetéből folyólag nem lehettek mentek attól a gyanutól, hogy a tételes törvények szellemétől olykor elütő kormányzati, főleg u. n. fiskális érdeken alapultak.

Az ebből a helyzetből eredő számos viszásság megszüntetésére, egyuttal pedig ugy az adózó polgárnak, mint az adót követelő államnak érdekeit egyedül biztosító törvények helyes, az érdekeltség gyanujától ment alkalmazására szánt és a modern alkotmányokban mindenütt megtalálható attributumokkal ellátott ez a bíróság 1884. január 1-e óta működik. Hatásköre kiválólag az egyenes adók és a bélyeg- és jogilletékek alapos voltának és helyességének megitélésére terjed ki. Utolsó fokon, minden további felebbvitel kizárásával határoz, itéletei feltétlenül végrehajtandók. Személyzetét keletkezése óta több izben szükség volt szaporitani. Működése, főleg döntvényei és elvi jelentőségü határozatai által, fokozatosan terjedelmes pénzügyi edictál jogot alkot, a mely egyrészt a pénzügyi administrátiót is egyöntetüvé teszi és javitja, másrészt az anyagi pénzügyi jog egyes reformmunkálatánál használható becses anyagot szolgáltat.

Végül a mai pénzügyi administrátió fejlődésének utolsó mozzanatát képezi a törvényhozásnak 1889-ben tett az az intézkedése, a melylyel egyrészt a pénzügyi közigazgatás intensiv működésének, másrészt az általános közigazga-

Digitized by Google

tással már meglevő kapcsolatának szorosabbá tétele érdekében az eddig az adófelügyelők és a pénzügyigazgatóságok által ellátott teendőket egyesitve, az ekkép egyesitett ügykört a törvényhatóságok területén az ujonnan szervezendő pénzügyigazgatóságokra ruházta. Lehetőleg minden vármegyében van ily pénzügyigazgatóság s működése, a vámszaki ügyek kivételével, kiterjed a működése területéhez tartozó összes egyenes és közvetett adók igazgatására. Az ekkép egyesitett hatáskörrel biró pénzügyigazgatóság a politikai administratióval elvileg ugyanabban az összefüggésben áll a közigazgatási bizottságok révén, mint a minőben addig az adófelügyelők voltak. Ezt az összefüggést az 1889-iki törvény még szorosabbra füzte az által, hogy egyrészt a főispánoknak ellenőrzési jogot adott a pénzügyigazgatóságokkal szemben, másrészt pedig az eddigieknél jóval hatályosabb biztositékot alkotott arra nézve, hogy a politikai administratió közegei a pénzügyi közigazgatás közegeit az állami bevételek biztositására irányzott tevékenységökben támogassák. Az illetékkiszabási hivatalok ugyanekkor megszüntettettek, azok teendői ismét, mint 1875-előtt az adóhivatalokra bizattak, azzal a módositással azonban, hogy közvetlenül csak az egyszerübb, chablon-szerü ügyeket végezhetik, a complicáltabbakat, a jogi tanulmányokat igénylőket csak a pénzügyigazgatóság egy e czélra kirendelt tisztviselőjének előzetes felülvizsgálata mellett. E rendelkezések alól egyedül a főváros képez kivételt, a hol az az előtti állapot, külön pénzügyigazgatóság a közvetett adókra, külön adófelügyelő az egyenes adókra s külön központi dij- és illetékkiszabási hivatal, tekintettel a főváros sajátos viszonyaira s az adótárgyak nagy számára, meghagyatott.

A szoros értelemben vett pénzügyi közigazgatás ma szervezete áll tehát : a legalsó fokon a bevételező és fizető pénztári szolgálatot s az előzők szerinti illetékkiszabást teljesitő adóhivatalokból, ezek fölött a kir. pénzügyigazgatóságokból, a melyek határozatai az egyenes adóügyekben és általában a közadók kezelése (kivetés, beszedés, behajtás, stb.) tekintetében a törvényhatóságok közigazgatási bizottságaihoz

Digitized by Google

felebbezhetők; a főváros területére nézve megállapitott kivétellel. Legfelső administrativ hatóság magától érthetőleg a pénzügyminiszterium. A mobil tőke megadóztatására adóhivatali kerületenkint az adózók köréből a pénzügyi közigazgatás törvényesen szabályozott befolyása mellett alakitott kivető bizottságok működnek, a melyek határozatai a törvényhatóságonkinit alakitott felszólamlási bizottságok elé vihetők. A közigazgatási bizottságok határozatai a melyekkel másodfokon a pénzügyigazgatóságok, határozatait elbirálják, a tárgy természete szerint vagy a pénzügyministeriumhoz, vagy a pénzügyi közigazgatási birósághoz felebbezhetők; a felszólamlási bizottságok határozatai, végül a pénzügyigazgatóságok határozatai, a mely utóbbiakat azok az adóhivatalok által teljesitett illetékkiszabások fölött hoznak, utolsó fokon a pénzügyi közigazgatási birósághoz felebbezhetők, a melynek ügyköréről egyéb iránt már föntebb megemlékeztünk.

Midőn még ismertetéseink teljessége érdekében megemlitjük, hogy a dohánygyártás és dohánytermelés ügyeinek vitele 1881 óta a Budapesten felállitott, közvetlenül a miniszteriumnak alárendelt dohányjövedéki központi igazgatóságra van bizva, hogy a bányászat közigazgatási ügyeit intéző bányakapitányság névvel szervezett hatóságok, a kincstári bányabirtokot kezelő bányaigazgatóságok, a pénzverő hivatal, a lottojövedék hivatalai felett álló lottoigazgatóság, az állandó állami jogképviselet tetendőivel felruházott, Budapesten székelő jogügyigazgatóság, a határvámügy kezelésével az ország egész területére megbizott vámszaki ügyekben az egyes vámhivatalok felé rendelt fővámigazgató, a jövedék tárgyát képező só nagyban való elárusitásával foglalkozó sóhivatalok, a kincstár által üzemben tartott vasgyárakat kezelő hivatalok, a kataszteri helyszinelést teljesitő felügyelőségek, a kataszteri felmérést végző háromszögmérési hivatalok s a kataszteri térképtárak, a még el nem adott, vagy más kormányágazat kezelésébe mezőgazdasági állambirtokok kezelésével megbizott egy jószágigazgatóság, az állami értékjegyek és állami értékpapirok előállitásával foglalkozó államnyomda, végül az állami pénztárak központi gyüjtő pénztára

Digitized by Google

s egyuttal mint államadóssági pénztár működő központi állampénztár van a pénzügyminiszterium alá rendelve és hogy e miniszterium mellett az irodai kezelést végző hivataloktól eltekintve, a kiadási és bevételi ellenőrzést s ezenkivül az adatgyüjtésben stb. álló administrativ segédszolgálatot teljesitő szakszámvevőségek állanak fenn, e hatóságok és e hivatalok ügy- és hatáskörének részletesebb ismertetésétől nemcsak a rendelkezésre álló helyszüke miatt, de azért is eltekinthetni vélünk, mert a magyar állam pénzügyi fejlődésének s mai helyzetének kellő megvilágitására elégségesnek véltük azoknak a szerveknek, elveknek ismertetését, a melyeket a pénzügyi közigazgatásnak a pénzügyi politika szempontjából való megitélhetése végett ismerni kell.

Állami kiadások és bevételek. A közös történelem és a közös ethnographiai vonások egyrészt, másrészt a gazdasági érdekközösség s a kettőből folyó hatalmi érdek azok a tényezők, a melyek a mai európai államok alakulására döntő befolyással vannak. Az államoknak ez a megalakulása s az állami életnek az a fejlődése, a mely az állami feladatok folytonos szaporodásával jár, a közgazdasági erők nagy megfeszitésére s oda vezet, hogy a nemzetek kulturalis, vagyoni és hatalmi állása, e viszonyok különböző alakulása, az állami pénzügyekben kiváló módon kifejezésre kerül.

Az államalakulás a jelzett eszmék és érdekek egyenlő hatása alatt a jelen század második felében jut befejezéséhez. Olaszország egységessé válik s a szétdarabolt apró patrimoniumokból uj nagyhatalmasság áll elő. A franczia második császárság romba dől és pusztulása az egységes Németbirodalomnak ad életet. Európa keletén egyelőre ethnographiai alapon, később gazdasági és hatalmi életnyilvánulásaik folytán is számot tevő uj államok keletkeznek.

Ezt a helyzetet találja az 1867-ben uj életre ébredő Magyarország s vele Ausztria, a pragmatica sanctio szerint egymást garantáló két állam, a melyet az 1867-iki közjogi rendezés, alkotóinak szándéka szerint, hivatottá tesz arra, hogy ezekkel az uj alakulatokkal szemben is, területe és

Digitized by Google

népessége nagyságának megfelelő nagyhatalmi állást foglaljon el történelmi hivatásának és gazdasági életérdekeinek érvényesitésére.

Nagy követelményeket támaszt a monarchiával s ebben természetesen hazánkkal szemben a külügyi helyzet. Növeli e követelmények gazdasági súlyát, hogy a gazdaságilag fejlettebb Ausztria az absolut uralom költséges kül- és belpolitikai kisérleteit sinyli.

De nemcsak ezek a követelmények azok, a melyekkel számolnunk kell. Idebenn is nagy feladatok várnak megoldásra. El vagyunk maradva közintézményeinkben ; elmaradott a naturálgazdaságból lassan kibontakozó közgazdaságunk, nem erőiben, hanem azok céltudatos kihasználásában. E mellett a tér, a melyre az állam tevékenységét a tespedéséből fölébredő közvélemény sürgetve tereli, folyton tágabb és tágabb lesz.

Az önállóságát visszanyert állam szükségleteinek, kiadásainak fejlődésében hiven visszatükröződik annak a fönnebb emlitett helyzetnek hatása, a melybe az országot az 1867-iki átalakulás hozta.

Az összes állami kiadások, a melyek 1868-ban 147·4 milliót tettek, 1894-ben 487·3 millió forinttal zárultak és az összehasonlitás alapjául felvett időszak alatt, egy-két év kivételével, majdnem állandó emelkedést mutatnak.

Ha a kiadások összeségének emlitett változatai között az egyes kiadási nemek alakulását veszszük szemügyre, nyomon követhetjük azokat a szükségleteket, a melyeket az általános politikai helyzet Európában, az elmaradottságból való kibontakozás, az alapok megteremtése, végül a közgazdasági és politikai haladás lehetővé tétele, a megteremtett alapok továbbfejlesztése hoztak létre.

A mi az első csoportot, a nemzetközi helyzetből folyó állami szükségletek alakulását illeti, figyelembe veendő, hogy ennek a helyzetnek a hatása alatt röviddel az 1867-iki átalakulás után a monarchia mindkét állama kénytelen volt az általános védkötelezettséget meghonositani. Hogy ez az intéz-

Digitized by Google

mény, kapcsolatban a békelétszám emelésével, minő hatással van az állam pénzügyeire, könnyen elgondolható. A technikai tudományok bámulatos haladásának korszakát éljük, a midőn a folyton tökélyesbülő találmányok egymást rohamos egymásutánban fölváltják s a hadi felszerelés hol általános, hol részletes megujitását követelik meg. Kézi lőfegyvereink rendszerét négyszer, tüzérségi felszerelésünket kétszer változtattuk át. Határ- és parterősitési épitkezéseink, hajórajunk fejlesztése s a szinvonalon való föntartása sok milliót fogyaszt. Magában az alapszervezetben, a mely a haderőt hadseregre, hadi tengerészetre és honvédségre osztotta, tetemes kiadással járó szervezeti változások történnek, meghonosittatott például a népfelkelés intézménye. Mindezeknek a körülményeknek a hatását magában a honvédelmi, hadügyi és hadi tengerészeti kiadások változásában hiven követhetjük. Oly évek, a midőn nagyobb felszerelések, vagy mélyrehatóbb szervezések foganatosittatnak, a kiadások tetemes emelkedését is mutatják. Ha azután még az is megesik, hogy a haderő tényleg működésbe lép, magától érthető, hogy a kiadások átmenetileg aránytalanul felszöknek. Midőn az 1878-iki berlini szerződés a monarchiára azt a feladatot ruházta, hogy Boszniát és Herczegovinát megszállja, a hadügyi kiadásoknak az a része, a mely azoknak a közös vámbevételek által nem fedezett összegéből a magyar korona országaira hárul, 38·9 millió forintról egyszerre 70 millió forintra emelkedett. Hasonló volt az eset, habár a kiadások ily nagy összegre nem is emelkedtek, 1881-ben. 1894-ben a honvédségi kiadások, a hadügyi és hadi tengerészeti kiadásokból a magyar korona országait terhelő rész mindössze 46·8 millió forintot tett, az átmeneti kiadások és a beruházások leszámitásával, a rendes kiadások mindössze kevés kivétellel 30 millió átlag körül ingadoznak. A hadügyi és hadi tengerészeti kiadások változatairól azonban hű képet csak akkor nyerhetünk, ha a közös szükségletek fedezésére első sorban forditott határvámbevételek alakulását is figyelembe veszszük. A határvámbevételek, a mióta a védvámos rendszerre áttértünk, s egyes vámtételeinket emeltük, emelkedő

Digitized by Google

irányzatot vettek. Mig pl. e czimen a 80-as évek elején 30 millió körül folyt be, addig a 90-es években e bevételek már az 50 milliót is meghaladják. Ha tehát költségvetésünkben a közösügyi szükséglet, a melynek oroszlánrészét a hadsereg és a hadi tengerészet szükséglete képezi, rendes időkben nagy emelkedést nem is tüntet fel, a folyton fejlődő haderő szükséglete tényleg, egyes évektől eltekintve, emelkedik.

Az állami élet belterjes fejlődését megvilágitja annak a szükségletnek alakulása is, a melyet az állam pénzügyeivel szemben a közigazgatási, kulturális és igazságügyi kiadások mutatnak. A belügyi igazgatás költségei a hatvanas évek végén átlag 10 millió forintot tettek évente. Ebben az összegben foglaltatnak a megyék, székek, vidékek és a szabad királyi városok törvénykezési költségei is. Midőn 1872-ben a törvénykezési rendszer megváltoztattatott s az előbbi kapocs a politikai administrátió és a törvénykezés között végleg megszünt, ez a szükséglet 8 millióra apadt, 1880 óta fokozatos emelkedést látunk e téren is, ez idő szerint a belügyi igazgatás összes kiadásai a 15 milliót megközelitik. Magában a belügyi igazgatásban a pénzügyekre nagyobb mérvben kiható változások nem mentek végbe. Midőn 1893-ban az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményei szabályoztattak, a törvényhatósági tisztviselők illetményei is hasonló alapon rendeztettek. Gyökeres változást s ezzel kétségkivül a kiadások emelkedését a közigazgatásnak elvben már 1892-ben törvénybe iktatott államositásának gyakorlati kivitele fogja előidézni. A pénzügyi közigazgatás költségei ennél már jóval tetemesebb viszonylagos emelkedést mutatnak, a mi természetes következménye az állami bevételi források szaporodásának és a meglevők intensivebb hasznositásának. Része van azután magától érthetően az emelkedésben az 1893-ik évi, most emlitett illetményszabályozásnak is.

Az igazságügyi kiadások 1872 óta, a midőn bíróságaink alapvonásaiban ma is érintetlen szervezetöket nyerték, 10·2 millióról, 17 millióra emelkedtek. Az emelkedés létszámszaporitásokra, szervezeti változásokra s ismét az illetmények álta-

Digitized by Google

lános szabályozására esik. Megállapodás itt sem következhetett még be. Az anyagi igazságügyi törvényhozás, a polgári perrend s különösen a büntető eljárás részben befejezett, részben folyamatban levő reformja ennek az ágazatnak is többszükségletével fognak járni.

Ha a kulturális czélokra kiadott összegek után, a melyek egész 1880-ig évi 5 milliónál többet nem tettek, ma pedig 12 milliót meghaladnak, itéletet koczkáztathatunk a fölött a tevékenység fölött, a melyet a magyar állam a legutolsó 25 év lefolyása alatt a közművelődés terén kifejtett, a mely 25 év között nem egy az állam gazdasági életében a legkomolyabb aggodalmakra okot szolgáltathatott, ugy ezek az összegek, az azokkal elért eredmények, ha nem is volt minden megvalósitható, a minek megvalósitását a közvélemény hangosan követelte, megnyugvással töltenek el, hogy az állam pénzügyei, erőinkhez képest, olykorolykor azokon túl is, a szellemi művelődés szolgálatában is állanak.

De az, hogy a magyar állam kormányzati és közigazgatási, védelmi és kulturális czélokra évente mennyit költ, hogy ezek a költségek hogyan fejlődnek, magában elvégre az állami élet fejlődésének, az állami feladatok megszaporodásának természetes és magától érthető következménye. Jellemzőe tekintetben legfölebb a mi kiadásaink és a többi európai állam hasonló természetü kiadásai között meglevő az a különbség, hogy a viszonylagos emelkedés nálunk nagyobb, mert a modern alapokon való berendezkedés viszonylag rövidebb idő alatt megy nálunk végbe, mint egyebütt. Csak az az egy adat vessen világot erre az alakulásra, hogy az alkotmányos állapot viszaállitása óta a polgári állami alkalmazottak száma — a vasuti alkalmazottaktól eltekintve — 10 ezerről 34 ezerre szökött. A mi viszonyainknak sajátos jelleget az kölcsönöz, hogy költségvetésünkben először is nagy üzemi kiadásokkal találkozunk, a melyeket az állam mint kiterjedt üzemek (bányák, erdők, vasutak, gyárak, posta, távirda, telefon, stb) és monopolok bir-

Digitized by Google

tokosa az üzem fentartására eszközöl, másodszor, hogy állami kiadásaink között jó részben a folyó bevételekből fedezett folyton tetemes összegü beruházások szerepelnek és hogy végül e kiadásaink egy tetemes hányada — ma 32% — az állami adósságok, ideértve a kamatbiztositást élvezett vasutak államositása folytán elvállalt adósságokat is, kamat- és tőketörlesztési szükségletére esik, a mely adósságok közgazdasági létesitményekből, vasuti államositásokból és az által állottak elő, hogy az állami szükségletek rohamos szaporodásával a bevételek jó ideig nem tudtak lépést tartani. Arra a nálunk kifejtett állami tevékenységre analogia a legujabb kor gazdasági történetében alig lesz, a mely az elmaradt közgazdasági állapotok fejlesztésére irányul s áll vagy közvetlen gazdasági alkotásokból, vagy oly közvetett intézkedésekből, kiadásokból, tehervállalásokból, a melyek gazdasági befektetések jellegével birnak, vagy végül ily befektetések következményekép állottak elő.

Nem feladata ennek az ismertetésnek részletesen kimutatni, mit tett az állam vizszabályozás, közutak épitése, vasutak épitése tekintetében. Hogyan munkálkodott és munkálkodik közre a Tiszavölgy ármentesitése, a Felső- és Közép-Duna szabályozása, a Rába és mellékfolyóinak szabályozása, a Temesbéga szabályozása terén, mennyit forditott és fordit kifejezetten, mennyit jótállás, vagy adóvisszatérités alakjában az egyes szabályozások czéljaira. A költségvetésben szerepelő, tehát nem rendkivüli operátiókkal fedezett beruházások részletezése, a melyek között a magyar állami vasutak folyó beruházási szükséglete is szerepel s természetesen a hálózat növekedésével szintén emelkedik és a melyek 1894-ben 36 millió forintot meghaladnak, szintén mellőzhető e helyütt. Az ország mai pénzügyi állapotainak méltatására, különösen annak a képnek elemzésére, a melyet az állami hitelügy fejlődése nyujt, első sorban a vasuti ügy az, a mely az állam pénzügyeire való közvetlen hatásánál fogva, külön s egy más részletre is kiterjedő tárgyalást igényel.

A vasutügyünk fejlődése két egymástól határozottan elvá-

Digitized by Google

laszthatő korszakra osztható. Az első a főhálózat kiépitésének korszaka, kiválólag az állami biztositás rendszere alapján, a második az igy kiépitett főközlekedési utak államositásának korszaka.

A 60-as évek végén Magyarország a legfőbb utirányok közül az osztrák-magyar államvasuttársaság báziás-bécsi vonala, a déli vasut, a magyar állami vasutak embryóját képező pest-losonczi vonal és a mai kassa-oderbergi vasut vonalainak egy része volt kiépitve; az erdélyi vasut épités alatt állott. Lassan fejlődött az alkotmányos időszakot megelőzőleg a vasuti hálózat kiépitése, nemcsak azért, mert a gyérebb népesség és nagyobb városok hiánya hazánkban a magántőkét előbb jobb jövedelmezőségre kilátást nyujtó vonalak létesitésére terelte, hanem azért is, mert a politikai helyet, Ausztria bajai nyugaton és olasz tartományaiban az absolut kormányt arra ösztönözte, hogy a nyugati és dél utirányok kiépitését siettesse.

Az alkotmányos helyzet visszaállitása után mondhatni mohón kapott a kormány és a közvélemény azon, hogy a vasuti hálózat kiépitését mielőbb végrehajtsa. Ez a törekvés az általános gazdasági helyzetben is tápot nyert. Az országban néhány évi jó termés, az általános politikai kilátások egészében békések, a tőkeproductio a nyugat államaiban tartós s eddig nem látott arányokat öltő, a pénz a nemzetközi piaczon bőséges és olcsó, a vállalkozási kedv ezek folytán igen élénk.

1868 és 1869-ben a törvényhozás nem kevesebb, mint öt főpályát és egy transversalis pályát engedélyez s vállalja a kamatbiztositást érettök. Kiépittetik az alföld-fiumei, a magyar északkeleti, a keleti, a nyugoti, az első magyar gácsországi és az arad-temesvári vasut. Maga az állam a már birtokában levő hálózatot a hatvan-miskolczi, a miskolcz-putnoki, a salgótarján-losoncz-beszterczebányai, a pest-hatvan-salgótarjáni, a zákány-zágrábi, a károlyváros-fiumei vasutak kiépitésével kiegészíti és a tiszavidéki vasut részvényeinek egy tetemes részét megszerzi. Kötelezettséget vállal továbbá a gömöri iparvasu-

Digitized by Google

tak létesitésének segélyzésére. A fővonalakra adott kamatbiztositás később az azokból kiágazó mellékvonalakra is kiterjedt. Ilyen a nyiregyháza-ungvári, a bánréve-nádasdi, a bátaszék-dombovári, a szentpéter-fiumei, az észak-nyugati, az eperjes-tarnowi vasut. A kamatbiztositás czimén kifizetett összegek, a melyek 1870-ben még csak 3.7 millió forintot tettek, az emlitett pályák épitésének befejeztével, 1874-ben, 16 millió forintra emelkedtek.

Egyrészt a kamatbiztositásokból, másrészt a kölcsönpénzzel létesitett saját állami vonalak épitéséből eredő pénzügyi zavarok, másrészt az 1873-ban beállott nagy válság a fellendülésre meghozták az ellenhatást. Az állami vasuti épitkezés, eltekintve a predeali és az orsova-verciorovai összeköttetéstől, a melyet Romániával létrejött megállapodás folytán létesitünk, egy ideig szünetel. A magánvállalkozás nagyobb tőkét nem igénylő, kisebb vonalakat létesit.

E közben a forgalompolitika vezéreszméiben változás áll be, a melyre egyébiránt a kamatbiztositás mellett létrejött vasutak nem gazdaságos üzletkezelése s általában a rendszerből folyó pénzügyi hátrányok is hatással voltak. Az állami vasutrendszer mindinkább tért hódit. A tiszavidéki vasuttól kezdve az összes kamatbiztositást élvező vasutak, az egy Kassa-Oderbergit kivéve, államositatnak, közben az ekkép kiterjesztett állami vasuti hálózat kiegészitésére forgalompolitikai indokokból állami költségen kiépül a budapest-zimonyi, strategiai okból két uj összeköttetés a monarchia észak-keleti határával. Végül az osztrák-magyar államvasuttársaság magyarországi vonalait is megszerzi az állam, megköti Romániával a szerződést két további keleti csatlakozásnak létesitése érdekében. A kis embryóból hatalmas szervezet keletkezik. A főforgalmi irányok mellett a helyi érdekü hálózat is fokozatosan kiépittetik és az állam ezek létesülését hol közvetlen anyagi támogatással, hol az által, hogy azokat az állami vasut a helyi érdekre is kedvező feltételek mellett üzemébe veszi, hol ez eszközök mindegyikével tetemes mérvben elősegiti.

Digitized by Google

Ez nagy vonásaiben a mai állami vasuti hálózat és általában a vasutügy fejlődésének külső képe, a mely fejlődés egyfelől azt eredményezte, hogy a magyar állami kiadások között a vasutüzleti és vasuti beruházási kiadások együtt 1894-ben megközelitették a 100 millió forintot, másfelől nagy része van abban, hogy az állami kiadások oly tetemes hányadát, a mint emlitettük, a kiadásoknak több mint 30 %-át, ma közel 140 millió forintot, az állami adósságok szükséglete képezi. Mig az állami vasutak szerepét az állami bevételek alakulásánál, azokat, mint az államháztartás activ tényezőinek egyik kiválóbbját fogjuk szemügyre venni, addig az államadósságok keletkezésének és növekedésének részleteiről jelen ismertetésünk az állami hitelügynek szánt részében fogunk beszámolni.

* * *

Áttérve a magyar állam bevételeinek alakulására s azok mai állására, röviden meg kell emlékeznünk nevezetesebb közadóink fejlődéséről, adótörvényhozásunk mai állapotáról, nemkülönben arról a szerepről a mely az állami vasuthálózatnak a pénzügyi egyensúly helyreállása körül jutott.

Közadóink mai rendszere számos vonatkozásában azokon az intézkedéseken alapul, a melyeket az absolut uralom hazánkban életbe léptetett. Emlitettük már egyebütt, hogy az 1848-iki törvényhozás a közteherviselés addig nálunk ismeretlen elvét kimondotta, egyuttal az ennek gyakorlati kivitelét akadályozó földesuri jogok megszüntetését s azoknak országos közvetitéssel való megváltását határozván el. A földnek tehermentesitését s a közteherviselésnek ez által lehetővé tett gyakorlati kivitelét azonban az 1848-iki rövid alkotmányos időszakra következett absolut-uralom hajtotta végre, a midőn az osztrák örökös tartományokban érvényben levő adórendszert a magyar korona országaiban is életbe léptette, a földesuri jogositványok kártalanitására szükséges eljárást legnagyobb részében végrehajtotta s az ennek folytán a kincstárra háramló kiadás fedezése végett az egyenes adók kiegészitő

Digitized by Google

részét képező u. n. földtehermentesitési pótlékot behozta. Eredetileg a földtehermentesitési szükségletnek és a most emlitett pótlékokból álló bevételeknek alapszerü kezelése volt tervbe véve, később ezek a pótlékok csak névleg képeznek külön rendeltetéssel biró állami jövedelmet, gyakorlatilag teljesen az adó természetével birnak.

A magyar korona országaiban a fönnebbiek szerint életbe léptetett *egyenes adó-rendszer*, a melyet az alkotmány visszaállitása után, 1868-ban, a törvényhozás törvényesitett és érvényében meghagyott, lényegileg a hozadékadóztatás elvén állott s a tárgy tekintetében négy adónemre, a föld- és házadóra, a személyes kereseti és a jövedelmi adóra oszlott. Kisebb változásoktól eltekintve, mindössze e négy adónem volt érvényben 1874-ig. Midőn azonban ez időtájt az államháztartás folyton növekvő hiányai aggasztó jelleget öltöttek s egyfelől a lehető takarékosság, másfelől az állami-jövedelmek lehető fokozása elengedhetlenül szükségessé vált, kapcsolatban egyéb, a pénzügyi helyzet consolidálására szolgáló intézkedésekkel, egyenes adóink rendszerében is gyökeres változtatások történtek, a melyeknek egyfelől az állami bevételek fokozása, másfelől az egyenes adó-rendszernek a pénzügyi tudomány akkori állásának megfelelő átalakitása volt czélja. Mai egyenes adóink, a későbbi elvileg jelentéktelen változtatásoktól eltekintve, az 1875-iki törvényhozás munkái.

Csupán a főszempontokra s elvi természetü intézkedésekre szoritkozva, fennálló egyenes adó-rendszerünk a következő.

A földadó kivetésének alapját 1883. év végéig az ötvenes évekből átszármazott u. n. földadóideiglen szerint készült kataszteri munkálatok képezték.

Az 1868 évi törvény e provisorium rendszerét különösen az adózók és a kincstári közegek felszólalási jogának kiküszöbölésével módositotta, biztositván ez által az adó-alapul szolgáló kataszteri tiszta jövedelem változatlanságát, de biztositani kivánta a törvényhozás az eddig változó adókulcs

Digitized by Google

állandóságát is, s a törvényben a földadó kulcsát Magyarországban a tiszta jövedelemnek 29·76 %-ában, az ország erdélyi részében 22%-ában állapitotta meg akként, hogy az emlitett százalékokból 9% földtehermentesitési járulék fejében fizetendő.

Tekintve, hogy a provisorium földadó-sorozati munkálatiban megállapitott kataszteri tisztajövedelem kiszámitásánál alapul vett tényezők, minő a gazdálkodási rendszer, a munkabérek, úgy szintén a gazdasági termények értékesitését befolyásoló közlekedési viszonyok lényeges átalakuláson mentek keresztül, a földadónak megfelelő alapokon leendő szabályozása elengedhetlenné vált.

Eme követelménynek a törvényhozás az 1875. évi VII. t. czikk megalkotásával tett eleget. Az idézett törvény számolva avval, hogy a provisorialis kataszteri munkálatok, a bejegyzett térfogatok hiányossága, úgyszintén a földrészletek mivelési ágában nagyobb mértékben beállott változások miatt, a földadó kivetésének megbizható alapját tovább már alig képezhetik, első sorban a kataszteri munkálatoknak az emlitett két irányban való kiegészitését rendelte el akként, hogy 1876. évtől kezdve az uj munkák 1875. évi végéig az adózás alapját ez a kiigazitás az az intézkedése, hogy az egyen

Az utóbb [illegible] után megállapitott kataszteri tiszta kataszter [illegible]atozhatlanságát — a földadó nyilvántartás tárkek ki[illegible]ő esetek kivételével — biztositja mindaddig, a mig szen[illegible]zag egész területére nézve uj földadó szabályozás nem re[illegible]özöltetik.

E helyen azok közül az esetek közül, a melyekben a ataszteri tiszta jövedelem változás alá eshetik, csak azokról ivánunk megemlékezni, a melyeknek a gyakorlatban nagyobb elentőségük van, jelesül uj kataszteri munkálat készitendő, s ebben a földrészletek a tényleges állapotnak megfelelően, mégis a már kitüzött mintaterekhez viszonyitva, s a megállapitott tiszta [illegible]delmi fokozatok megtartásával sorozandók az ad. házbéradó ala[illegible] határában birtok rendezés, vagy kapedig 16%-ban állapittatc végre.
XLVI. törvényczikk folytán

következett változások nyilvántartá-

Digitized by Google

A most említett bizottságoknak különösen fontos szerepkör jutott a kinyomozott tiszta jövedelem arányosságának biztositása terén, a mennyiben a járási földadó bizottság a becslő járás keretében, a kerületi földadó bizottság a négy-öt vármegyét magában foglaló kataszteri kerületeken belül gondoskodott az arány megteremtéséről, mig az országos földadó bizottság ama szervezeténél fogva, hogy abban az ország valamennyi kerülete képviselve volt, de másrészt a kebelében alakult utazó küldöttségei által szerzett tapasztalatokra támaszkodva, eredményesen működhetett közre arra nézve, hogy az ország egyes vidékei között a földadó kivetésének alapját képező kataszteri tiszta jövedelem tekintetében az arány meg legyen, s ez által az egyenletes és igazságos teherviselés biztosittassék.

A földbirtok tiszta jövedelmének kiszámitásánál tényezőkként szerepeltek a termés, a terményár és a gazdasági költség.

A termés évi átlaga az utolsó évek (szántóknál az utolsó 10 év, szőlőknél az utolsó 15 év) tapasztalatai szerint számittatott ki, a terménynek áráúl, a fa kivételével, az 1867—1872-ig terjedő hat [illegible] 20% levonásával, a fa [illegible]ő husz évi időszak [illegible]nélkül véte[illegible]-1872-ig [illegible]meg.

Digitized by Google

számitásánál ez a rendkivüli gazdasági költség figyelembe vétessék, minthogy azonban a vizszabályozó társulatok kötelékébe tartozó földrészleteknél, eme rendkivüli gazdasági költség betudása földrészletenkint helyesen és nagyobb adótechnikai nehézségek nélkül keresztül nem vihető, az utóbb idézett törvény akként rendelkezett, hogy a vizszabályozó társulatok befektetett alaptőkéjének 8%-ából és az évi fentartási költségből képzett összegnek, mint a kataszteri tiszta jövedelemből le nem vont rendkivüli gazdasági költségnek megfelelő adó az illető társulatoknak térittessék vissza, legujabban, a kamatláb alakulásával számolva, az 1889. évi XXIX. t. cz. a már megállapitott adó-visszatéritések érintetlen hagyásával, jövőre nézve az adó-visszatéritések megállapitásánál az alaptőkének csak 5%-át veszi számitásba, s felállitja azt a korlátot is, hogy a visszatéritendő adó a tényleg fizetendő adónak 80%-át meg ne haladja.

A most emlitett czimen az egyes vizszabályozó és ármentesitő társulatok kereken 6.500,000 frt. kataszteri tiszta jövedelemnek megfelelő adó-visszatéritésben részesülnek.

A földadó szabályozásról szóló 1875. évi VII. t.-czikknek különösen kiemelendő még az az intézkedése, hogy az egyéni felszólalások elintézése után megállapitott kataszteri tiszta jövedelem változhatlanságát — a földadó nyilvántartás tárgyát képező esetek kivételével — biztositja mindaddig, a mig az ország egész területére nézve uj földadó szabályozás nem eszközöltetik.

E helyen azok közül az esetek közül, a melyekben a kataszteri tiszta jövedelem változás alá eshetik, csak azokról kivánunk megemlékezni, a melyeknek a gyakorlatban nagyobb jelentőségük van, jelesül uj kataszteri munkálat készitendő, s ebben a földrészletek a tényleges állapotnak megfelelően, mégis a már kitüzött mintaterekhez viszonyitva, s a megállapitott tiszta jövedelmi fokozatok megtartásával sorozandók az ar. házbéradó alá . . határában birtok rendezés, vagy kapedig 16%-ban állapittatc végre.
XLVI. törvényczikk folytán következett változások nyilvántartá-

Digitized by Google

sának közelebbi módozatai felől az 1885. évi XXII. t.-cz. rendelkezik.

A változások nyilvántartására, illetőleg a földadó nyilvántartás községi vezetésének ellenőrzésére állami közegeket rendel és pedig a kataszteri részletes felmérést követő uj kataszteri munkálatok elkészitését a helyszinelő kataszteri felügyelőségekre, az erdélyrészi birtokrendezésekkel kapcsolatos kataszteri munkálatok elkészitését a kolozsvári kataszteri igazgatóságra bizza, a földadó nyilvántartással kapcsolatos egyéb teendőket pedig a földadó nyilvántartási biztosok és felügyelők működési köréhez utalja.

A földadó contingentált adó. Az 1881. évi XL. t.cz. a földadót a magyar korona egész területére nézve 29 millió forinttal és a földtehermentesitési járulékot, Horvát-Szlavon országok kivételével, 11 millió forinttal állapitotta meg; mielőtt még a földadó az uj földadó sorozati munkálatok alapján kivettetett volna, az 1883. évi XLVI. t.-cz. a földadónak 29 millió forinttal contingentált összegét 3 millió forinttal leszállitotta, s a földadó contingensét 26 millió forintban állapitotta meg, felhatalmazván a pénzügyminisztert, hogy 1884. évtől kezdve a földadót a contingentált összegnek megfelelő százalékban kivethesse.

Ez alapon a földadónak ez idő szerint is érvényben levő kulcsa a tiszta jövedelemnek 17·1%-ában, a földtehermentesitési járuléka pedig, számolva ez alkalommal Horvát-Szlavonországok ez irányu szükségletével is, a tiszta jövedelem 8·4%-ában, vagyis összesen 25·5%-ban állapittatott meg.

A földadóügy keretébe tartozik az országos kataszteri felmérés.

A magyar állam 5640 □ mértföldnyi területéből 1856. év óta az 1894. év végéig részletesen felméretett 4117 □ mértföld, vagyis az egész terület 73%-a.

A földadó pénzügyi eredményeit tekintve, a most ismertetett földadó-szabályozás keresztülvitele az adó-alapu[illegible] bizonyos mérséklése állott be. Mig ugyanis[illegible]atlanságát, de bizérvényes contingens alkalmazása [illegible]dig változó adókulcs

Digitized by Google

millió évi jövedelmet szolgáltatott, addig 1885. óta az ebből az adónemből eredő állami bevétel átlag 35 millió körül mozog. Ez összegben a földtehermentesitési pótlék benfoglaltatik.

Az ingatlanokra vetett adóink második, a *házadó*, az az egyenes adónemünk, a melyen viszonylag legkevesebb változtatás történt annak meghonositása óta. Az 1868-iki, alaprendelkezéseiben ma is érvényes adótörvény szerint a házadó tárgya: a házak tiszta haszonértéke.

A haszonérték megadóztatását illetőleg a házadó bér- és osztályadóra oszlik. Házbéradó alá tartoznak:

a) A bérbeadott épületek mindenütt;

b) a bérbe nem adott házak és házrészek mindazon városokban és községekben, hol a tényleg bérbeadott lakrészek száma legalább a felét képezi a létező lakrészek összes számának, vagyis a hol az általános házbéradó nyer alkalmazást.

A béradó tárgya: a bruttó bérjövedelem, illetőleg általános házbéradó alá tartozó helyeken a bérbe nem adott épületekre nézve az összehasonlitás utján megállapitott bérérték, levonva ebből a törvényileg megállapitott értéktörlesztési és épületfentartási költségeket. A brutto-bérjövedelemnek ez a meghatározása az 1883. XLVI. t.-cz. értelmében azt a kiegészitést nyerte, hogy a házak nyers jövedelmét együttvéve képezik: a lakbér, a vizvezeték, szemétkihordás, éjjeli világitás stb. czimén fizetett költségek, továbbá a bérlő által fedezett és bérbe betudandó javitási és átalakitási költségek.

Az épületfentartási és értéktörlesztési költség czimén eszközölhető levonás az emlitett 1883-iki törvény határozmányai szerint Budapesten az előbbi 15% helyett a bruttobérjövedelem 20%-ával, az általános házbéradó alá tartozó helyeken különbség nélkül annak 25%-kával, az általános házbéradó alá nem tartozó helyeken pedig, ugy mint azelőtt is, annak 30%-ával állapittatott meg.

A házbéradó kulcsa 1868-ban Budapesten 24%-ban, az ált. házbéradó alá tartozó egyéb helyeken 20%-ban, másutt pedig 16%-ban állapittatott meg, mely adókulcs — az 1883. XLVI. törvényczikk folytán Budapestre 22%-ra reducáltatott.

Digitized by Google

A házosztályadó tárgyát — ellentétben a béradóval — csakis a szorosabb értelemben vett lakrészek: a szobák és boltok képezik. A haszonérték kipuhatolása helyett a lakrészek számához képest emelkedő adófokozatok nyernek alkalmazást.

1868-ban egyetlen adófokozat volt, jelenleg három, részint a hely jellege, részint pedig a lakrészek egyharmadának kibérelt vagy nem kibérelt volta szerint megállapitott fokozatban vettetik ki.

A házadó 1883-ig évente vettetett ki. Az 1883. XLIV. törvényczikk életbelépte óta 3 év tartamára történik a kivetés, de a béradónál a három évi kivetési időszakot megelőző egy évi bérjövedelem alapján, a mi a kezelést könnyiti ugyan, de a helyes adóztatás elveivel alig egyeztethető össze.

A közczélokat szolgáló épületek állandóan adómentesek. Ideiglenes adómentességeket biztosit uj adótárgyak keletkezésének előmozditása végett ugy maga az adótörvény, mint egyes speciáltörvényeink városrendezési, vagy egyéb közérdekü épitkezések segélyezése czéljából.

A házadó összes hozama az utóbbi évek átlaga szerint 11 millió forintot meghalad. Emelkedő irányzatot mutat, a mi a városias jelleg terjedésére enged következtetést.

A kereset és az ingó vagyon hozadékának megadóztatása tekintetében ma fennálló adótörvényeink 1875. óta vannak érvényben. E törvényeink alapintézkedései jó részökben szintén az absolut időből átszármazott u. n. személyes kereseti adó és a jövedelmi adó elveire vezethetők vissza.

Az 1868. évi XXIV. törvényczikkel érvényében fentartott személyes kereseti adó, a mely lényegében inkább a fejadó természetével birt, az adótárgyát képező keresetet annak mérvéhez és forrásához képest három osztályban érintette, ugymint:

a) az első osztályban azokat a legkisebb kereseteket melyek más adót nem fizettek;

b) a második osztályban az állandó illetményeket és az ipari foglalkozásokból eredő keresetet és

Digitized by Google

c) a harmadik osztályban pedig a két előző osztályba nem sorozott, jelesül: a föld-, ház- és a tőkék kamat jövedelmére közreható egyéni tevékenységet az előző évi egyenes adók összegéhez mért fokozatokban.

A személyes keresetadó II. osztályában emlitettek még a jövedelem adóban is adóztak. A kettős teher elkerülése végett kimondatott azonban, hogy előbbi adójuk jövedelmi adójukba beszámitandó. A technikai kivitel alkalmával ebből számtalan complicatió keletkezett, ugy hogy az 1873: VIII. t. czikkben a személyes keresetadónak emlitett II. osztálya eltöröltetett; a harmadik osztály pedig a föld-, ház-, tőkekamat- és járadékadót fizetőknek, valamint a 40 frtnál több adót fizető gyári, kereskedelmi, bányászati, ipari és szabad foglalkozásoknak az előző évi állami adó után kivetett 4%-os pótadójává vált.

Az 1868: XXVI. törv. cz. által átvett jövedelemadó csak névleg volt az, nélkülözvén a subjectiv adóztatásnak minden criteriumát, a mennyiben nem az adóalany összjövedelmére terjedt ki, hanem három önálló osztályban a föld- és házadón kivül álló azt a jövedelmet érintette adótárgyak szerint külön-külön, mely nem e két forrásból eredt. E három osztály a következő volt:

1. Az I. osztályba a gyári, kereskedelmi, ipari és az ugynevezett szabad foglalkozások, továbbá a regale jövedelmek, bányák, haszonbérletek és általában a haszonhajtó foglalkozások tartoztak, és pedig tekintet nélkül arra, hogy az adó alanya physicai vagy jogi személy volt-e?

2. A II. osztály külön illetményadó volt;

3. A III. osztály pedig külön tőkekamat és járadékadót képezett s a takarékbetétek is adó alá vonattak.

Létminimum csakis a III. osztályban állott fenn még pedig 315 frt.

Az I. és III. osztályban 10%-os adókulcs volt érvényben, kivéve egyes bányászati üzemágakat, a melyek 7%-kal adóztak.

A II. osztályban az adómentesen hagyott lakpénzeken felül mutatkozó állandó illetmények 1%-kal kezdődő mérsékeltebb progressiv adóztatás alá vétettek.

Digitized by Google

Az adóalapot az I. osztályban legtöbb esetben a tiszta jövedelem 3 évi átlaga, a bányáknál, továbbá a II. és III. osztályban az előző évi jövedelem képezte, melyet az adózó felek bevallani tartoztak.

A kivetést az adózók sorából egybeállitott kivető bizottságok végezték. Ezeknek határozatait a felszólamlási bizottságokhoz lehetett megfelebbezni, melyek végérvényesen döntöttek. A pénzügyminiszterhez további felebbezésnek csakis akkor volt helye, ha a jövedelemnek adóköteles volta, vagy annak melyik osztályba tartozandósága vitássá vált.

Az önkéntes bevallásokkal szemben gondoskodva lett oly correctivumokról is, melyek alapján a bevallások helyességét megközelitőleg ellenőrizni és a helytelen vallomással szemben az adót igazságosabban megállapitani lehetett.

Ezeknek az előzményeknek alapján vitettek keresztül az 1875-ik évi, ma is érvényben álló módositások, részint, az egyes adóalapok lehető tüzetes, egymástól elválasztott megállapitása, részint az adójövedelemnek az akkori pénzügyi helyzet által követelt fokozása érdekében.

Igy először is külön szabályozást nyert a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, a mely annak előtte a jövedelemadó I. osztályába tartozott. Ugyanebből az osztályból kivétetett és külön törvény által szabályoztatott a bányászati vállalatok adója.

A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adójának tárgyára nézve az az elv érvényesül, hogy a társulatok ugy a vállalat részére megmaradó hasznuk, valamint az egyes részvényeseknek vagy tagoknak kifizetendő osztalékok is, az üzleti mérleg alapján és pedig ugy mint előbb, 3 évi átlag szerint társulatilag adózzanak, ennélfogva az egyes belföldi részvénytulajdonosok e czimen külön adó alá ne vonassanak. Az adó kulcsa maradt 10%.

Az adóköteles jövedelem megállapitásánál a törvényben fel van sorolva, hogy mi tekintendő levonásba hozható üzleti költségnek. Az u. n. önsegélyző szövetkezetek bizonyos fel-

Digitized by Google

tételek alatt abban a kedvezményben részesülnek, hogy a törzsbetétek után kifizetett kamatok 6% erejéig mentesek az adó alól.

A bányászati vállalatok megadóztatásáról szóló külön törvényünk nem tesz különbséget a között, vajjon a bánya nyilvános számadásra kötelezett vállalat tulajdonát képezi-e vagy nem.

Ennél az adónál mérséklés állott be, a mennyiben a bányák egy részénél alkalmazott korábbi 7%-os adókulcs csakis a kőszénbányákra maradt meg, mig ellenben egyéb bányaművek 5%-os adó alá vonattak, kivéve a segédvájásokat, melyek mint önálló vállalatok 10%-os adót fizetnek. Az adóalapot a 3 évi átlag alapján kiszámitott hozadék képezi, s a törvényben részletesen fel van sorolva, hogy mi tekinthető a jövedelemből levonásba hozható üzleti költségnek.

A jövedelemadó III-ik osztályából külön tőkekamat és járadékadótörvény lett (1875 : XXII.), mely nemcsak a korábbi adóalapokra, hanem általános adóként a többi adónemek által közvetve vagy közvetlenül nem érintett jövedelmekre terjed ki. Jelesül érinti nemcsak a belföldön húzott kamat- és járadékjövedelmeket, hanem az országban lakóknak külföldön fekvő föld- vagy házbirtokból, külföldi részvényekből eredő jövedelmét is, ha csak ez után az adó már egy oly külföldi államnak nem fizettetett meg, mely e tekintetben Magyarország irányában a viszonosság elvét követi.

A takarékbetétek után az 1875 : XXV. törvényczikk szerint a hitelintézetek betétadó helyett a betett összegek után fizetett vagy a tőkéhez hozzáirt kamatoktól, bélyegilleték fejében, 3%-ot voltak kötelesek fizetni. Az 1883 : VII. törvényczikk azonban ezt az eljárást megváltoztatva, ismét visszatért a betéteknek 10%-al való megadóztatására.

A tőkekamatadó és járadékadó alapját az adóévet megelőző évben húzott összes kamat- és járadékösszeg képezi, a mely 10%-os adó alá esik. Egyes életjáradékok után mérsékeltebb, 5%-os kulcs van alkalmazásban.

d) A személyes kereseti adó és jövedelmi adótörvényekne

Digitized by Google

a most emlitett fenti uj adótörvények által nem érintett része «Keresetadó» közös név alatt az 1875: XXIX. t. czikkben foglaltatott össze.

A keresetadónak négy osztályát ismeri e törvény. Az I. osztályba az u. n. kisebb keresetek, a II.-ba azok tartoznak, a kik föld-, ház- és tőkekamatadót fizetnek. Annak III. és IV. osztálya pedig a jövedelemadónak a fentemlitett külön törvények által nem érintett maradványát foglalja magában.

A régi személyes kereseti adóval szemben az 1875. XXIX. t. czikkbe befektetett keresetadó I. osztálya mindössze azon a változáson ment keresztül, hogy a fejadójelleg gyengitése végett is, az adótételek a változott kereseti viszonyokhoz képest s a hely jellegére való tekintettel megigazittattak; továbbá, hogy a helyes kivetés szempontjából a kisipar nyeresége a bizottsági tárgyalás keretéből, s igy a jövedelemadó alól kivétetvén, a keresetadó I. osztályában került tarifális adóztatás alá.

Az ekkor változatlanul hagyott II. oszt. keresetadó még az évben az 1875: XLVII. t.-cz. 13. §-a folytán nyerte mai alakját. E törvényczikk ugyanis egy uj adónemet: a törzsadókon pótlék alakjában nyugvó általános jövedelmi pótadót léptette életbe. Hogy tehát két adópótlék ne álljon egyszerre fenn, a II. oszt. keresetadóban — visszatérve az eredeti álláspontra — a föld, ház és tőke gyümölcsöztetésénél közrehatható egyéni tevékenység került ismét adó alá és pedig az illetőkre az előző évben, de csakis a lakhelyükön előirt összes állami adók, mint adóalapok után 2—4 frtos tételekben.

Az adómentesség — a katonák s a hasonló foglalkozású polgári alkalmazottakon tul — a teljesen keresetképtelenekre maradt továbbra is érvényben. 1883-ban az adótól mentesittetett a napszámosok keresete is.

A III. keresetadó tárgya és alapja — a 10%-os adókulcsesal együtt — maradt a régi, nevezetesen a bérleti nyereség, az ipari és kereskedelmi tevékenység, végül a szabadfoglalkozásokból eredő jövedelem.

Egyedül az adóköteles jövedelem biztosabb megállapitása czéljából felállitott adóminimumok fogyatkozásai lettek né-

Digitized by Google

mileg megigazitva s jelentőségökben oda módositva, hogy ezentul adó helyett csak adóalapul szolgálnak.

A IV. oszt. keresetadó, mint illetményadó a jövedelemadó II. osztályával teljesen azonos maradt.

A kivetési eljárásban az összegadóztatás elve jelenleg is érvényben van.

Az általános jövedelmi pótadó, a mely 1875-iki adótörvényhozásunk előzményeitől teljesen független ujitást képezett, a most felsorolt egyenes adóinkhoz pótlék alakjában vettetik ki, elvi jelentőséggel nem bir, minthogy lényegében nem egyéb, mint a törzsadók kulcsainak felemelése. Nem változtat ezen az a körülmény, hogy az ingatlanokra bekeblezett tőkeadósságok egy évi kamatjának 10%-a, vagyis a tőketulajdonos által fizetett kamatadó az adós által a föld és házadóján nyugvó ált. jövedelmi pótadójának megállapitásánál levonásba hozható.

Az állami költségvetés bevételei között az egyenes adók közé vannak még sorolva a vasuti és gőzhajózási szállitása utáni adó (1894-ben 8·4 millió forintnyi bevételi eredménynyel), a fegyver- és vadászati adó, a nyereményadó és a hadkötelezettség lerovása alul mentesek által fizetendő, külön törvényes rendeltetéssel biró hadmentességi dij is. Ezek részletes tárgyalását pénzügyi szempontból másodrendü jelentőségöknél fogva mellőztük.

Az egyenes adóztatás pénzügyi eredményeit tekintve az 1868-iki 58 millió forintot tevő összeredménynyel szemben 1894-iki kezelés 107 millió forinttal zárult. Az 1875-iki reformok pénzügyi eredményeinek megitélésére elég utalnunk arra, hogy mig 1874-ben az egyenesadók összes eredménye 68 millió forintot tett, ez az eredmény 1876-ban 81, 1877-ben 87 millió forintra emelkedett. Az azóta mutatkozó emelkedés csak egy töredékében képezi következményét néhány nem épen mélyreható változásnak, a melyet 1883-ban adótörvényeink egyes rendelkezésein ejtett meg a törvényhozás, jó részében a közigazgatás jobb functiójában s az adótárgyaknak a vagyonosodás tagadhatlan emelkedésével járó szaporodásában

Digitized by Google

keresendő. Viszonylag nagy emelkedést mutat a kereseti adó, a mely a 80-as években átlag évente 18 milliót jövedelmezett, 1894-ben pedig a 22 milliót meghaladta. Az egyenes adók általános emelkedésével magától érthetően lépést tart az additionalis adó természetével biró általános jövedelmi pótadó, a mely behozatala óta (1875) 5·7 millió frtról 1894-ben 17 millióra emelkedett.

Egyenes adótörvényhozásunk számos intézkedéseiben sem a gazdasági élet fejlődésének, sem a közgazdasági és pénzügyi tudomány fejlettségi fokának ma már nem felel meg. Tulterjedne a jelen ismertetés keretén mindazokat a vonatkozásokat elemezni, a melyekben a mai egyenes adó jogrendszer reformokra szorul. Elég talán annyit megjegyeznünk, hogy azok az eszmék, a melyek Európa más államainak törvényhozásában megvalósulást keresnek és itt-ott találtak is, nálunk is termékeny talajra találnak. Maga a pénzügyi kormányzat egy emlékiratában, a melyet 1893-ban bocsátott a nyilvános discussió alá, e hiányokat constatálta, s számos reformjavaslata közül különösen azt az egyet kívánjuk e helyen megemliteni, a mely az egyéni keresetnél a mai hozadékadóztatást, a mennyire azt a mai pénzügyi eredmények koczkáztatása s a mai rendszer radicális felforgatása nélkül lehet, elhagyni s helyette a gazdálkodó alany egyéni összjövedelmét adóval érinteni szándékozik. E javaslatok szerint a mi adótörvényhozásunkban az általános jövedelmi adó s vele a mentes étminim um és a progressió elvei nyernének polgárjogot.

A magyar állam bevételeinek legjelentékenyebb csoportját az *indirect adók* képezik. Az állami bevételi források pénzügyi eredményei az ő történeti fejlődésökben nálunk is ugyanazt az irányt követik, mint Nyugot-europa államaiban. Mig az egyenes adók ott is, kevés kivétellel, hozadéki adók s az egyéni jövedelem, az egyén gazdasági kapaczitásának megadóztatása, ha a pénzügyi törvényhozás elérendő czéljául van is kitüzve az összes kulturállamokban, csak lassan és nagy politikai harczok árán kerül megvalósitásra, addig a fogyasztási

Digitized by Google

adóknak ez a fejlesztése, a mely azok belterjesebb hasznositásában áll, ha a tételek emelése nem rohamos, nagyobb rázkódtatások, a gazdasági életerők komoly veszélyeztetése nélkül ment és mehetett is végbe. Maga ez a belterjesebb hasznositás általában három tényezőre vezethető vissza: a fogyasztásnak a népesség szaporodásával és a vagyonosság emelkedésével járó természetes növekedésére, az administrátiónak folyton észlelhető javulására, amely az államkincstárnak csempészet és egyéb jövedéki kihágások által való megrövidítését a lehetőségig meggátolja, végül a törvényhozás azon intézkedéseire, a melyekkel a technika és a pénzügyi tudomány haladásával az adórendszert tökélyesiti és az adótételeket emeli. A mi sajátos viszonyaink között ehhez a három általános tényezőhöz még egy negyedik is járul, amely a fogyasztási adók pénzügyi eredményeire szintén nagy befolyással van s ez az egységes fogyasztási területet képező Magyarország és Ausztria közötti viszonynak, különösen a két állam között az adóbevételekre vonatkozó leszámolásnak mindenkori rendezése. Hogy az adóbevételek növekedéséből az egyes tényezőkre egyenkint számszerint mennyi esik, természetes nehéz kimutatni, mert az az időtartam, a melyre észleleteinket alapithatnók, viszonylag rövid még s igy alapos tájékozást nem szolgáltathat. Összes fogyasztási adóink közül e tekintetben legfölebb a húsadó bevételi eredményeiből lehetne, de itt is csak a fönnebb emlitett három tényező két elsejének hatására, — az adóbevételnek egyrészt a népesség szaporodásával és a vagyonosság emelkedésével, másrészt a pénzügyi közigazgatás javuló irányzatot mutató működésére következtetni, mert a húsadó tételei 1868 óta változást nem szenvedtek. 1868-ban a húsadóból eredő bevétel 1·8 milliót, 1894-ben pedig 3·7 milliót tett.

Az adóbevételek sulypontja ezek szerint a modern államháztartásokban a direct adókból eredő bevételekről fokozatosan a fogyasztásból eredő bevételekre megyen át. A nyugoteurópai államokban az indirect adók az összes adóbevételeknek átlag 60—70%-át, Angliában több mint 80%-át teszik.

Digitized by Google

Nálunk az összehasonlitási alapul vett időszak elején, 1868-ban, az egyenes adók az adóbevételek 55%-át, az indirect adók (ideértve a monopolokat is), azok 45%-át tették; 1894-ben pedig az összes adóbevételekből az egyenes adókra esett 41, a közvetettekre 59%.

A fogyasztás megadóztatása a sónál és a dohánynál monopol alakjában történik. A szesz, bor és sör kimérése és kis mértékben való elárusitása 1889-től kezdve állami monopollá lett, amennyiben a kimérés és a kis mértékben való elárusitás gyakorlása bizonyos dijak lefizetése mellett s bizonyos feltételek megléte esetén a pénzügyi hatóságok engedélyéhez van kötve. Monopolisticus szabályozása van ezenkivül a lottó-ügynek is, amely abból áll, hogy a sorsjátékok rendezése pénzügyi hatósági engedélyhez van kötve, amely bizonyos feltételek alatt rendszerint bizonyos dij és a nyereményadó (10%—10%-a a játéktervben foglalt összegnek, illetőleg a nyereményeknek) lefizetése mellett engedélyeztetik. Egyik hasznositási alakja e monopolnak a számsorsjáték, az u. n. kis lottó; régi maradvány, amely sehogy sem illik modern államgazdasági rendszerbe, kiküszöbölése, a közel 3·4 millió nyers s közel 1·5 millió forint tiszta bevételt szolgáltató jövedelmi forrásnak más megfelelő bevételi ágazattal való helyettesitése, csak fokozatosan vihető keresztül.

A monopol alakjában szedett fogyasztási adók legrégibbje az Árpádok korába visszanyuló sójövedék. A sótermelés és a sónak önálló állami raktárak, vagy bizományos kereskedők révén nagyban való elárusitása a kincstár kizárólagos joga. Kapcsolatban van e bevételi forrás a kincstár roppant gazdagságú sóbányabirtokával. 1876-ig a só nagybani ára bécsi mázsánként, a termelési helyektől való különböző távolságokként 5 frttól 7 frt 32 krig terjedt. 1876-tól kezdve a törvényhozás az alapárt métermázsánkint, még pedig a kősóra nézve a termelés helyén 9 frtban, a főttsó árát ugyancsak a termelés helyén 9 frt 50 krban állapitotta meg, amihez még két változó tényező, a termelési költségeknek egy métermázsára számitott hányada és a szállitási dij járul. Az ország egyes

Digitized by Google

részeiben még mindig kedvezményes árak állanak fenn a sóra nézve, ezenkivül jogositva van a pénzügyminiszterium, sót ipari czélokra tetemesen leszállitott kedvezményes áron és bizonyos ellenőrzés mellett adni. Folytat e mellett a kincstár közvetitő utján sókivitelt is; ez az üzletág, habár kétségtelenül fejlődésre képes és habár a magyar só úgy vegytisztaságra, mint szinre nézve első minőségü, eddigelé nagy arányokat nem volt képes ölteni. A sóeladás évi eredménye kereken 1.8 millió métermázsára tehető. A monopol nyers bevétele 1894-ben 15.6 millió, tiszta bevétele 13 5 millió forintot tett. Az alkotmányos időszak alatt ez a bevételi ágazat lassú, de állandó emelkedést mutat, az egyes évek eredményei között mutatkozó eltérések jelentéktelenek.

Az összes állami egyedáruságok között pénzügyileg és gazdaságilag legfontosabb a dohányjövedék, amely a dohánytermelésre, a dohány és dohánygyártmányok gyártására és azok eladására vonatkozik s abban is nyilvánul, hogy külföldi dohány és dohánygyártmányok a vám megfizetésén kivül külön s pedig illeték fizetése mellett kiadható behozatali engedélyhez van kötve.

Gazdasági fontossága a dohányjövedéknek egyrészt abban áll, hogy a kincstár számára, magától érthetően külön engedély és folytonos ellenőrzés mellett, nagy területen dohánytermelés foly, másrészt abban, hogy a dohánygyártás nagy és folyton fejlődő ipari foglalkozás. 1894-ben a dohánynyal tényleg beültetett terület 64.465 kat. holdat tett, amelyből 35.055 hold termése a magyar, 28.810 kat. hold termése az ausztriai jövedék czéljaira volt szánva. A beültetett terület 1888 óta, a midőn 87.396 kat. hold állott ily müvelés alatt, évről-évre apadt, a mi különösen arra vezetendő vissza, hogy az ausztriai jövedék, részint azért, mert készletei az előző évekről nagyok, részint mert Ausztria egyes tartományaiban ujabb időben sikeres dohánytermelést kezdettek, kisebb terület termését veszi át, a magyar jövedék pedig egyrészt szintén el van látva készlettel, másrészt a jelen területtel is bőven fedezi saját szükségletét. 1894-ben 3·4 millió méter-

Digitized by Google

mázsa dohány termett, a miért a termelőknek összesen 6,154.000 forint beváltási ár fizettetett.

Áttérve a dohánygyártásnak, mint ipari foglalkozásnak jelentőségére, a következő főbb adatokat véljük kiemelendőknek: 1894-ben 18 dohánygyár volt üzemben, ezeknél 132 tisztviselő és gyakornok, 186 altiszt és szolga s kereken 16.000 munkás volt alkalmazásban. Összesen készittetett ez évben 16·4 millió kilogramm pipadohány, 491·5 millió szivar és 689·4 millió szivar. A gyártás, a fogyasztás növekedésével szintén emelkedik. Ez az emelkedés nem tisztán a gyárak munkaeredményének a növelésében, hanem a dohánygyárak fokozatos s egyes vidékek gazdasági szükségleteivel számító szaporitásában is kifejezésre jut.

A dohányjövedék bevételei az alkotmányos időszak alatt, mondhatni állandó emelkedést mutatnak. 1888-ig ez az emelkedés nagyobb arányokat nem mutat, egyes években, igaz, hogy mindössze csak háromszor, visszaesés is mutatkozik az előző év eredményeihez képest. Midőn azonban egyrészt szigorubb törvényes rendszabályok léptettek életbe a csempészet megakadályozására és a megtörtént csempészkedés megtorlására, másrészt a dohány és a dohánygyártmányok ára mérsékelten felemeltetett, a dohányjövedék tiszta bevétele is az előző viszonylagos emelkedésnél jóval nagyobb emelkedést mutat. Igy 1889-ben a tiszta bevétel az előző év 22·6 milliójáról 24·6 millióra, 1890-ben 28 millió forintra emelkedett. 1894-ben ez a tiszta bevétel tett 28·3 milliót 53·2 millió forint bruttobevétel mellett. Ha figyelembe veszszük, hogy a dohánygyártmányok előállitására hazai és külföldi nyersanyagért 1894-ben közel 13 millió forint fizettetett (keleti és tengerentuli nyers dohánylevelek, külföldi dohánygyártmányok és félgyártmányok), hogy a dohánygyártmányt mennyi egyéb előállitási költség terheli, a nyers és tiszta bevétel közötti különbség bővebb felvilágositásra alig szorul.

A szoros értelemben vett *fogyasztási adók* ma érvényben álló rendszere, mint általában a közadózás egyéb alakzatai, az absolut uralom idején honosodott meg. Itt is, jó részt, a

Digitized by Google

talált tényleges állapot törvényesitésére volt csupán szükség az alkotmány visszaállitása után, a továbbfejlesztés alapjai adva voltak. Ha mindjárt a fogyasztási adók rendszerének a pénzügyi tudomány mai állása szerint lehetőleg áttetszőnek kellene is lenni, nálunk e rendszer könnyen áttekinthető voltát az adórendszernek a históriai fejlődésben fekvő tökéletlensége némileg megnehezíti.

Emlitettük már, hogy az Ausztriával fennálló vám- és kereskedelmi szövetség tartama alatt az ipartermelésre befolyással levő fogyasztási adók egyenlő törvényes és administrativ elvek alapján kezelendők. A termeléssel ily összefüggésben nem álló adókra nézve ez az egyenlőség nem szükséges. Kiindulva ebből a különbségből, legczélszerübbnek látszik a ma fennálló adókat két főcsoportra osztani. A termeléssel szoros összefüggésben álló fogyasztási adókra és forgalmi fogyasztási adókra, habár ez a felosztás is sem elméleti, sem gyakorlati tekintetben nem mindenben felel meg.

A fogyasztási adókra vonatkozó törvényhozásunk mai állása szerint a termeléssel összefüggő, tehát a monarchia mindkét államában és a közös vámterülethez tartozó megszállott tartományokban egyenlő törvényes intézkedések állanak fenn: a szesz-, a czukor-, a sör- és az ásványolajadóra; mig a forgalmi fogyasztási adókat a húsadó, a czukorfogyasztási és a bor-, szesz- és söritaladók képezik. Hogy az utóbbiakkal, a pénzügyileg kevésbbé jelentősekkel, a forgalmi fogyasztási adókkal végezzünk, ezek történeti fejlődésére nézve röviden csak a következőket kivánjuk megjegyezni: A bor- és húsadót már az alkotmányos korszak kezdetével átvettük az absolut rendszer egyik hagyatékaként. Ezek közül a húsadó, mint fönnebb emlitettük, eredeti alakját máig fenntartotta, a boradó lényegtelen változáson ment át, a melyre legott visszatérünk. A többi forgalmi fogyasztási adó részben a kedvezőtlen pénzügyi helyzet nyomása alatt jött létre, mint a czukorfogyasztási és a sörfogyasztási adó 1881-ben, részben szerves összefüggésben volt egy más törvényhozási intézkedéssel. Mikép ugyanis az egyenes adók behozatalának s a

Digitized by Google

behozott rendszer kihasználásának akadályát képezték a jobbágysággal szemben fennállott földesuri jogositványok s mikép e jogositványok országos közvetitéssel való megváltása vált szükségessé azért, hogy ez az akadály eltávolittassék, épen ugy volt egy akadálya a fogyasztási adók teljes kihasználásának, amely ugyancsak a hűbéri kor egyik későn eltüntetett maradványa volt. Ez az u. n. regalejog, amely abból állott, hogy a szeszes italok kimérése a földesur joga, u. n. «királyi kisebb haszonvétel» volt.

Hosszas előzetes tárgyalás után 1888-ban végre elhatározta a törvényhozás, hogy ezeket a jogositványokat az állam megváltja. A megváltás alapjául a jogból bizonyos számu évek alatt huzott jövedelem-átlag szolgált s megkövetteltetett, hogy ez a jövedelem legalább az átlag kiszámitásánál figyelembe jövő évek egyikében tényleg meg volt adóztatva. A kártalanitás, a kiegyenlitési készpénzfizetésektől eltekintve, $4^1/_2\%$-kal kamatozó és 70 év alatt sorsolás utján visszafizetendő kötvényekben adatott. Az ily kötvényekben kiadott kártalanitás 229,200.000 forintot tett. A kártalanitási államadósság kamat- és tőketörlesztési szükségletének fedezésére, nemkülönben az ekkép az állam által megváltott jogositványok hasznositása végett megalkottatott az italmérési jövedék, amelynek egyik rendelkezéséről fönnebb, a monopoloknál már megemlékeztünk. A közbeeső törvényhozási intézkedésektől eltekintve, itt már csak a mai állapot ismertetésére szoritkozunk, a midőn megemlitjük, hogy e törvény alapján keletkezett a szeszitalmérési adó s alakult át a borfogyasztási adó, a sörfogyasztási adó bor- és sör-italadóvá.

A húsadó és a boritaladó tételei árszabás (tarifa) alapján fizettetnek; külön árszabás áll fenn a fővárosra, Pozsony városára nézve, a mely két város fogyasztási adóvonallal van körülvéve s a többi u. n. nyilt városokra és községekre nézve, a melyek ismét a lakosság száma szerint három osztályba vannak sorolva.

A czukorfogyasztási adó tétele métermázsánkint 6 frt, a söritaladó tétele hektoliterenkint 5 frt. A szeszital-mérési adó-

Digitized by Google

nak 4 tétele van, az italok szeszfoktartalma és minősége szerint 4 frt 50 krtól kezdve 15 frtig hektoliterenkint.

E forgalmi fogyasztási adók beszedése czéljából különbség tétetik zárt városok és nyilt helyek között. A zárt városokban ezek az adók az adóköteles czikkeknek a zárt város területére való behozatala alkalmával a vonali fogyasztási adóhivatalnál szedetnek be. A nyilt területen pedig mindegyik község (beszedési kör) külön területet képez, s amennyiben a kétszeres megadóztatás kikerülésére nézve fennálló szabályok pontosan be nem tartatnak, befizetendő az adó egy és ugyanazon czikk után annyiszor, a hányszor az egyik beszedési körből a másikba vitetik. A husadónál ezenkivül a zárt város és nyilt hely között az a különbség, hogy, mig amott az élő állat is megadóztatandó a bevitel alkalmával, emitt csak az állat levágása adóköteles, — még pedig csak amennyiben üzletszerü vágás esete forog fenn. Budapest fő- és székváros zárt adóterületét kivéve a forgalmi fogyasztási adók kincstári kezelése kivételes, s a kincstár rendszerint beszedési körönkint átadja az adószedés jogát átalány vagy bérfizetés ellenében a községnek, illetve magánvállalkozónak, vagy a kérdéses adók czimén beszedendő összeget rá utalja a községre és ez utóbbi az igy reá utalt összeget az államkincstárba be tartozik fizetni.

E forgalmi fogyasztási adók tényleges eredménye 1894-ben 35·4 millió forintot tettek ki. A melynél azonban nem hagyhatjuk figyelmen kivül azt a 10·8 millió forintnyi szükségletet, a melyet az állam 70 éven át a regalemegváltás után fizet. Áttérve már most a szoros értelemben vett fogyasztási adók második csoportjára, az ipari termeléssel benső összeköttetésben álló s azért ipari szempontból is igen fontos sör-, szesz-, czukor- és ásványolajadóra, ismételjük, hogy ezekre az elvekre nézve az Ausztriával fennálló vámszövetség tartama alatt a közös vámterületet képező két államban s a közös vámterülethez tartozó Bosznia és Herczegovinában egyenlő törvényes és elvi administrativ rendelkezések állanak fenn.

Söradónk hozadéka 1867-ben 762.241 frtot, 1894-ben

Digitized by Google

pedig 3,185.128 frtot tett ki. A jövedelem emelkedése nem irható kizárólag a fogyasztás növekedésének a javára, hanem, miként alább látni fogjuk, kapcsolatos a sörtermelésnek hazánkban való emelkedésével, a mi egyébként közgazdaságilag csak ugy örvendetes jelenség, mint a fogyasztásnak, illetve fogyasztási képességnek emelkedése. Az a tény, hogy söradónk, habár az termelési adó volt, állandóságát meg tudta őrizni, bizonyitja azt, hogy a termelési adó is, ha jó alapokra van fektetve, állandó lehet, és hogy a másik két termelési adónknál, a szesz- és czukor-adónál szükségesek nek mutatkozó sok változtatást az eredeti adóztatási alapok helytelensége idézte elő. A söradó ugyanis, ugy mint ez az absolut időszakban behozatott, s amint ez még ma is fennáll, kész termény-adó. A hütőbárkára eresztett sörlé minden hektoliterje és a czukormérő minden egyes foka után 16·7 kr. adó fizetendő, s a külföldre kiszállitott sör után adóvisszatéritésnek van helye, ámde ez az adóvisszatérités leplezett kiviteli jutalmat nem foglal magában, sőt ellenkezőleg az 1894. XXX- t.-cz. meghozatala előtt a magasabb czukortartalmu sörök kivitele esetén nem is lett megtéritve a teljes söradó. Daczára e különben is kétes értékü állami támogatás hiányának a söripar válsággal nem küzd, sőt ha eddigelé a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országokban virágzott, most ujabban hazánkban is örvendetes lendületet vett, mig az annak idejében fennállott adótörvények által mesterséges irányban való fejlődésre ösztökélt *szesz-* és *czukoripar* nem egy nehéz napot volt kénytelen átélni. Régebben ugyanis e két termelési adónk alapját, a söradótól eltérőleg, nem a kész termény megadóztatása, hanem a termelésnél használatba vett műeszközök termelőképessége képezte, a mely termelőképesség alapján azután vagy átalányozás, vagy megváltás alakjában volt az adó fizetendő, de mindig olyképen, hogy a gyáros érdekében volt jobb műeszközök használata, vagy a termelési eljárás tökéletesbitése, sőt még esetleg a nyers anyagok tökéletlenebb kihasználása révén is több kész terményt előállitani, mint a mennyi általa a fenn-

Digitized by Google

álló adóztatási szabályok alapjául szolgáló feltételezések szerint előállitható volt. Ez más szóval az adótörvények által az ipari termelés tökéletesbitésére nyujtott folytonos ösztönzést jelent, amelynek következményei az illető iparág egyes művelői között kifejlődő áldatlan és elkeseredett versenyben egy állandó tultermelésben és ezáltal az illető iparágaknak csaknem állandóan válságos helyzetében könnyen elképzelhetők, s ha ehhez hozzávesszük, hogy a vélelmezett adótételek teljes összegét elérő s meghaladó adóvisszatérítések ily körülmények között mily tetemes kiviteli jutalmat foglaltak magukban, s hogyha elgondoljuk, hogy az államkincstárnak mit kellett ily adóvisszatérítések fejében kifizetnie, ugy, hogy például 1876-ban az osztrák-magyar monarchia két állama a közös vámterületről kivitt czukor után 26.347 forinttal több adót téritett vissza, mint a mennyit czukoradó czimén ebben az évben e két állam beszedett — ugy előttünk áll a helyzet a maga egész tarhatatlanságában. E viszonyok és az állami pénzügyek kedvezőtlen volta inditottak több sikertelen kisérlet után arra, hogy szakitva az eddigi rendszerrel a czukoradónál teljesen, a szeszadónál pedig az ipari szempontból jelentéktelen kis főzdék kivételével, — a melyekre nézve az átalányozás, illetve megváltás szerint való adózás megfelelő szigoritásokkal fentartatott, — áttérjünk a kész termelvény megadóztatásának rendszerére. E módositás által az ezelőtt technikailag oly rendkivül bonyolult czukoradó igen egyszerüvé lett, mert az adó csakis a gyártelepről elszállitott s a szabad forgalomba átmenő czukor után fizetendő, még pedig répa- és nád-czukor után, tekintet nélkül tisztaságára, az emberi élvezetre nem alkalmas szörp egyedüli kivételével, 100 kilogramm tiszta suly után 11 frtban, másnemü czukornál tömör állapotban 3 frtban, hig állapotban 1 frtban. Az adófizetés nélkül való elszállitás megakadályozása czéljából a czukorgyárak állandó felügyelet alatt állanak.

A czukoradónál végbement ez a gyökeres rendszerváltozás azonban nemcsak pénzügyileg bizonyult hasznosnak,

Digitized by Google

hanem Magyarország speciális ipari szempontjából is. Addig ugyanis, a mig az átalányozási rendszer fennállott és a czukorrépa jósága s annak lehető teljes kihasználása volt a gyártási eljárás főtörekvése, Magyarország gyöngébb minőségü répájával s kevésbbé fejlett ipari viszonyaival a czukoripar terén nem haladhatott s legnagyobb részt Ausztria látta el a magyar fogyasztást. Az átalányozási rendszer megszüntével a répa minősége alárendeltebb jelentőségüvé vált s a czukoripar szép lendületet vehetett.

A szeszadó az ipari szempontból jelentékeny gyárakban, mint fentebb emlitve volt, szintén a kész termény után, még pedig ugyancsak a terménynek a szabadforgalomba menetele alkalmával fizetendő; minthogy azonban az ily gyárok száma igen nagy, állandó és folytonos felügyelet alatt való tartásuk lehetetlen, de különben is a termelvény minőségénél fogva a kincstár érdekeinek biztositására elegendőnek nem látszik, szeszmérőgépek felállitása és az egész főzési művelet szigoru ellenőrzése és az összes fontosabb és a termelés mennyiségére nézve irányadó mozzanatokról való bejelentési és könyvvezetési kötelezettség behozatala által gondoskodik a törvény arról, nehogy az államkincstár a termelt alkoholmennyiségeknek titokban leendő adófizetés nélküli elszállitása által megkárosodjék.

Az ipari tultermelés meggátlása czéljából a szeszfogyasztási adónak két tétele van, a kisebbik adótétel hektoliterfokonkint 35 krajczár, a nagyobbik 45 krajczár. A kisebbik adótétel mellett Magyarországon évente 872.542 hl. alkohol termelhető, a mely mennyiség az egyes szeszfőzdék között 3—3 évi cyclusonkint osztatik ki az 1888. évi XXV. t.-cz. rendelkezései szerint. A kisebbik adótétel mellett termelhető szeszmennyiségek felosztásánál a mezőgazdasági szeszfőzdék különös figyelemben részesülnek. Nem ez az egyedüli előny, a melyet ily szeszfőzdéknek a jelenlegi rendszer nyujt. Az ily gyárak jutalomban is részesülnek a gyártelepükről elszállitott minden hektoliter alkohol után, az a jutalom a főzde napi alkohol-termeléséhez képest, ha a kisebbik

Digitized by Google

adótétel mellett termelt szeszről van szó 3, 4 és 5 forintot, különben pedig 1, 2 és 3 frtot tesz.

Ha sajtolt élesztő is termeltetik, akkor a termelt alkohol minden literje után még $2^1|_2$ krajczár külön adó fizetendő. Ipari czélokra pedig adómentes denaturált szesz használható, mely után hektoliterenkint $1^1|_2$ krajczár ellenőrzési illeték fizetendő.

Szabad raktárak felállitásának engedélyezése, továbbá az adó hitelezése és készpénzfizetés esetén kamatleszámitolás engedélyezése által gondoskodik a törvény arról, hogy a gyáros, aki áruczikkei árát ugyis csak később kapja meg, — ne szenvedjen az által, hogy a jelentékeny összegü szesz- és czukoradót előlegezni legyen kénytelen. Végre mérsékelt kiviteli jutalmak engedélyezése által is igyekszik a törvényhozás az ipar érdekeit előmozditani. Ez a kiviteli jutalom szesz után hektoliter-fokonkint 5 kr. czukor után, a polarisatióhoz képest 100 kilogrammonkint 1 forint 50 krt, 1 frt 60 krt, illetve 2 frt 30 krt tesz, de ugy, hogy a monarchia mindkét állama által az egy-egy termelési adószakban kiirt szesz után összesen 1 millió frtnál s a czukor után összesen 5 millió frtnál több kiviteli jutalom ki nem utalványozható. Ha a teljes jutalmi összegek kiutalványozása által ezek az öszszegek tullépetnének, ugy a jutalmi tételek aránylagosan leszállitandók.

Emlitettük fönnebb, hogy az adójövedelem alakulására mily befolyással van a közös vámterülethez tartozó két állam és Bosznia és Herczegovina közötti leszámolás kérdésének rendezése.

Az 1867-ben fenntartott közös vámterület folytán szükségessé vált az ipartermeléssel kapcsolatos fogyasztási adók mikénti kezeléséről gondoskodni. Erre nézve már az 1867. XII. t.-cz. 63. §-a tartalmaz általános utasitást, s a kérdést tényleg megoldotta a vám- és kereskedelmi szövetséget beczikkelyező 1867. évi XVI. t.-cz., a mely kimondja, hogy a kérdéses adók e szövetség ideje alatt egyenlő törvények és igazgatási rendszabályok szerint fognak kezeltetni, s hogy az egyik állam területéről származó czikkek a másik államban külön adóval meg nem róhatók. Mindenik állam megtartja azt az adót, a melyet az ott termelt czikkek után

Digitized by Google

beszedett, tekintet nélkül arra, hogy azok hol fogyasztattak el. Ezért függ össze az adóeredmény azzal, hogy az adóköteles czikk az egyik vagy másik államban minő mérvben állíttatik elő és ezért volt az adóeredmények alakulása oly kedvező, mert ujabb időben a sörtermelés és főként a czukortermelés hazánkban oly örvendetes lendületet nyert, utóbbi, főleg az uj czukoradó törvény folytán, mely többé nem a termelőképesség alapján adóztatván meg a gyárakat, rosszabb répa feldolgozását is lehetővé tette, s ezáltal módot nyujtott arra, hogy oly helyeken is állittassanak fel hazánkban czukorgyárak, ahol ilyenek ezelőtt a vidéken termelt répa kevesebb czukortartalma folytán a versenyt más, csehországi gyárakkal ki nem állották volna.

Az adóvisszatérítések és kiviteli jutalmak czimén teljesitendő visszafizetések a két államkincstár között abban az arányban voltak megosztandók, a melyben a két állam a közös költségekhez járult, ami a magyar állam érdekeivel nagyon ellentétben állott, mert a termelési adók czimén államkincstárunk aránylag sokkal kevesebbet vett be Ausztriával szemben, mint a mennyit a quotánk tett. Ezért, midőn 1878-ban a vám- és kereskedelmi szerződés meghosszabbitására került a sor, kimondatott, hogy az adóvisszatérítések és kiviteli jutalmak az illető adónem bruttojövedelmei arányában terhelik az egyes államok kincstárait. Mióta Bosznia s Herczegovina a közös vámterülethez csatoltattak, ezek az intézkedések ezekre az országokra is kiterjednek.

Az ipartermeléssel kapcsolatos adóink történetében forduló pontot jelentő kezdeményezés történt az 1894: XV. t.-cz. által, mely egy kötelező átutaló eljárás segélyével módot nyujt, az egységes vámterülethez tartozó magyar királyi, osztrák cs. és kir. s bosznia-herczegovinai országos kincstáraknak arra, hogy az egyik államban megadóztatott, de a másikban elfogyasztott szeszadóra nézve egymással leszámolhassanak. Ha ez az eljárás az ipartermeléssel kapcsolatosan beszedett összes adókra behozatnék, lehetővé válnék hogy ez adók hozadékát az illető adóczikkek tényleges fogyasz-

Digitized by Google

tásának arányában élvezzék az egyes államok. Az 1894: XV. t.-cz. alapján az 1894—95 termelési időszak alatt 700.000 forintot meghaladó összegü szeszadót tartozott Ausztria-Magyarország javára megtéríteni.

Az alkotmányosság helyreállitása óta csak egy olyan uj fogyasztási adót hoztunk a birodalmi tanácsban képviselt királyságokkal s országokkal egyetértőleg be, amely az ipartermeléssel kapcsolatos. Ez az ásványolajadó. Behozta az 1882: XVIII. t.-cz., melyet részben módositott az 1887: XXV. t.-cz. E törvények szerint az ásványolaj, továbbá barnaszén és palakő-kátrány behozatala alkalmával fizetendő vámilleték megfelelő felemelése mellett, fogyasztási adó alá esik a magyar szent korona országaiban finomitás (tisztitás) utján előállitott ásványolaj, melynek sűrüsége 12 Réaumur fok mellett a tiszta viz sűrüségének $^{880}|_{1000}$ és $^{770}|_{1000}$ között van. Az adó 100 kilogrammonként 6 frt 50 kr. és oly módon szedetik be, mint jelenleg a czukoradó. Az adóvonalon való kiszállitás esetén az adó nem fizetendő le, de sem adóvisszatéritésnek, sem kiviteli jutalomnak helye nincsen. Ez az adó, mely 1882-ben csak 359.774 forintot jövedelmezett, 1894-ben 5,711.567 forintot hozott be, miután 1884 óta az ásványolaj-finomitási ipar Fiumében s Budapesten élénk lendületet vett.

Az ipari termeléssel összefüggésben álló négy adónemből a magyar államkincstár 1894-ben kereken 46·5 milliót vett be, a miből 32·1 a szeszadóra, 5·4 a czukoradóra, 3·2 a sörtermelési adóra és 5·7 a petroleumadóra esik.

Az összes fogyasztási adók fejlődésének megitélésére pedig megemlitendőnek véljük, hogy 1868-ban e czimen a bevételek 12·5 milliót, 1894-ben, a regalekártalanitásra szükséges évi teher levonásával, 65·1 millió forintot eredményeztek.

Az állami bevételek most tárgyalt csoportjához tartozik végül az a tekintélyes bevétel, a melyre az állam a *bélyeg-* és *jogilleték*, nemkülönben a *dijak* czimén tesz szert. E bevételi ágazatok közül a dijak a legrégebbek, a mennyiben már századokkal ezelőtt ismeretes intézmény volt, hogy egyes méltóságokra való kinevezés a kinevezettre többek között azzal a köte-

Digitized by Google

lezettséggel járt, hogy-a kincstár számára bizonyos dijat tartozott lefizetni. Rendszeres dijszabályzat a jelen század eleje óta áll érvényben, a mely természetesen azóta bővittetett, általában módosittatott.

A bélyeg- és jogilletékek ma fennálló rendszerét alapvonásaiban az osztrák uralom honositotta meg. Ezen az alapon, a mely 1868-ban ideiglenesen, 1875-ben pedig végleg törvényesittetett, áll a mai illetéki törvényhozásunk, a mely szerint illeték tárgyát képezik a jogokat megállapitó, megváltoztató vagy átruházó ügyletek, a vagyonátruházások halál esetén, végül egyes okiratok. Ez az illeték vagy készpénzben, vagy bélyegjegyekben rovatik le, még pedig vagy állandó tétel, vagy értékfokozat, vagy végül értékszázalék szerint. A rendszernek ez a konstruktiója hozza magával, hogy az a közszolgáltatás a jogi és gazdasági élet legtöbb nyilvánulására kiterjed s azért annak változásával szintén változik, hol elmarad, hol fejlődik. Ugyancsak a rendszer természetéből következik, hogy a bélyeg- és jogilletékek kezelése, a helyes kiszabás, a kiszabott szolgáltatások biztositása a közigazgatásnak oly berendezését kivánja meg, amely a bevételi forrás pénzügyi eredményét biztositja. E tényezők alakulása, a melyhez járul még egyes oly intézkedés, a mely a tételek felemelésében s általában szigoritásban áll, meglátszik a bevételi ágazatnak pénzügyi alakulásán is. Mig 1868-ban az összes bevétel a dijak, a bélyeg- és a jogilleték czimén kereken 10·5 millió forintra rugott, addig 1894-ben ez a bevétel 36 millió forintra szökött, a mely eredmény általában a gazdasági és a jogélet belterjesebb fejlődésével és oly törvényhozási intézkedésekkel függ össze, amelyek részben az illetéki törvények anyagi rendelkezéseinek módositása által a jövedék közvetlen emelésére voltak irányozva, részben a gyorsabb kiszabást és a pontos kezelést czélozták.

Ismertetésünk nem lenne teljes, ha ezen a helyen néhány szóval nem emlékeznénk meg arról a szerepről is, a melyet az állami bevételek alakulásánál az *állami üzemek* viszsnek. A *posta- és távirda-intézmény* tiszta bevételeinek emelke-

Digitized by Google

dése — e bevételek még 1880-ban alig tettek 1 millió forintot, mig 1894-ben 4½ millió hasznot hoztak — pénzügyileg nem fontosak, nem is tekintette azokat pénzügyi természetü intézménynek sem a törvényhozás, sem a kormány s legfölebb a forgalmi élet fejlődésére szolgáltathatnak ujabb adatot. Szintugy alig jut pénzügyileg fontosabb szerep a terjedelmes *állami erdőbirtok* jövedelmeinek (1894-ben 2·3 millió forint), sem a *kincstár bányászatának* és *vasmüveinek*, habár ipari fontosságuk első rendü. A kincstár *mezőgazdasági állambirtoka*, a melynél első sorban a lótenyésztéssel szerves összefüggésben álló ménesgazdaságok jönnek figyelembe, államfinanciális szempontból szintén nem igényel tárgyalást. Máskép áll azonban a dolog a *magyar államvasut* hálózatával. Már az állami kiadásokról szóló ismertetésünkben megemlékeztünk arról, hogy az állami kiadásoknak mily tetemes részét képezik az üzemi és beruházási kiadások, nemkülönben az államadósság kamatterhe, a mely államadósság nem csekély hányadában a vasuti államositások eredményekép nehezedik a magyar állam háztartására. Ha az államositásoknál első sorban a közgazdasági czélok voltak is irányadók, hasznos befektetésnek az államositásokat és a vasutépitékéseket csakis akkor tekinthetjük, ha az államvasút hálózata pénzügyi eredményeket is mutat. Tévedés azt hinni, hogy különben helyes közgazdasági politika mellett előfordulhat, hogy a vasuti üzem hiánynyal zárul. Az egészséges közgazdaság az összes gazdaságok egészséges voltát tételezi fel. Ha közgazdaságunk egészséges, vasutainknak is gyümölcsözőknek kell lenni. Áll ez különösen nálunk, ahol az állam gazdasága annyira dominál. Igaz, hogy ennek is meg van a maga határa, a melyet az intézmény természete szab meg. Állami hálózatnál egészen természetes, hogy egyes vonalokat, nem gazdasági, hanem állami, jelesül hadászati czélokból kellett épiteni, amelyek esetleg inkább terhet, mint hasznothajtó elemet képeznek. Szintugy az állami rendszer természetében fekszik, hogy a közönség a vasut szolgáltatásaival szemben nagyobb igényeket támaszt, mintha magánvállalattal állana szemben. Igen előrehaladott gazdasági

Digitized by Google

kulturállapot kell ahhoz, hogy az állammal szemben a közönség lemondjon követeléseiről.

A vasutak az állam háztartásában csak a nyolczvanas évek második felében kezdenek szerepet vinni, abban az értelemben, hogy nemcsak kiadásokat okoznak, hanem bevételeket is igérnek. Az állami vasutak tiszta üzleti feleslege 1885-ben haladja meg először a 10 millió forintot. Teljes mérvben ez a szerep csak 1891-től, az osztrák-magyar államvasuttársaság magyar vonalainak megváltásával kerül kifejezésre, a midőn a főbb forgalmi irányok már mind az állam kezében vannak. Ebben az évben a tiszta üzleti felesleg 31·7 millió forintra emelkedik, 1892-ben 32·5, 1893-ban 34·9, 1894-ben 36·7 milliót tesz. Az államositás s a hálózat kiegészitése ez által bizonyos nyugvó ponthoz ért, nem igy a dijszabás ügye, a mely téren ugyanakkor mélyreható reformok léptettetnek életbe, a melyek tetemes dijleszállitásokat foglalnak magukban. E dijleszállitások a forgalmat, főleg a személy- és podgyász-forgalom terén eddig nem látott arányokban, felszöktették s a vasut számára jelentékeny bevételi többleteket is eredményeztek. E többletek azonban az üzemi és fentartási kiadások nagymérvü emelkedésével s nagy beruházási szükséglet keletkezésével is jártak. Mindazonáltal a *tiszta* üzleti felesleg még mindig igen jelentős, a vasutakba fektetett tőke immár 4·7%-kal jövedelmez. A dijszabások terén szerzett tapasztalatok okszerü értékesitése, az alapgondolatában helyes rendszer egyes hiányainak fokozatos kiküszöbölése, a beruházásoknál a gazdaságos eljárás egyfelől, másfelől a forgalomnak a gazdasági élet fejlődésével karöltve járó természetes emelkedése és a gazdasági culturának az az előhaladása, a mely abban fog nyilvánulni, hogy az államvasutakkal szemben méltánytalan követelések a közvélemény által nem fognak támasztatni, azok a tényezők, a melyek a vasutügy terén elért eredmények állandósitására s azok fejlesztésére hatni fognak. Ma és e helyen csak azt óhajtjuk constatálni, hogy az államháztartásnak a legutóbbi években elért eredményeiben, a pénzügyi helyzet megszilárdu-

Digitized by Google

lásában része van az államvasutaknak is és hogy az a sok kiadás és a nagy teher, a mely az államositásokkal össze volt és össze van kötve, tényleg czéltudatos és gyümölcsöző volt.

Az állam alkotásai nem egy generatiora szólók egyfelől, másfelől az állami szükségletek, a dolog természeténél fogva, nem alkalmazkodhatnak mindig a rendelkezésre álló fedezethez. E két tény hozza magával, hogy az államok szükségleteik fedezésére nemcsak folyó bevételeiket használják fel, hanem kénytelenek, hol gazdasági beruházások, hol forgó tőke beszerzésére, hol egyéb állami czélok elérése végett az idegen tőkéhez fordulni, s igy előáll az *államadósság*.

A magyar állam, az uj közjogi rendezéssel egyidőben, méltányosságból, nem jogi kényszer alatt, elvállalta, hogy Ausztriának ahoz az államadóssági szükségletéhez, a mely a pénzügyeknek az egész monarchiára központositott vezetése idejéből származott, évente 30,338.000 frttal járul. Ez a kötelezettség, a melynél egyébiránt Magyarország magának a törlesztés jogát fentartotta, nem a kötvénytulajdonosokkal, hanem Ausztriával szemben áll fenn. Ugy szintén jótállást vállalt az államjegyekből álló közös függő adósságért, a mely ügynek közelebbi részleteire alább visszatérünk.

A szoros értelemben vett államadósságaink nálunk is a fönnebb előadott alapokra vezethetők vissza. Legnagyobb részök beruházások természetével bir, a mennyiben vagy a közadóztatás kihasználása elé gördülő s a földesuri jogositványokból eredő akadályok elháritására fordittattak, mint pl. a földtehermentesitési és a regalemegváltás folytán felvett kölcsönök, vagy közvetlenül állami épitkezésekre vétettek fel, vagy végül előállottak az által, hogy az állam az általa átvett vasutak kötvény- és részvényadósságát elvállalta. Az államadósságok többi része pedig az által keletkezett, hogy az okvetlenül teljesitendő állami kiadások a rendes állami bevételek által nem voltak fedezhetők.

Az időrendileg legrégibb magyar államadósság a földtehermentesitési adósság, a melyet még a földtehermentesitést

Digitized by Google

keresztülvivő absolut uralom bocsátott ki. Ez az 1867-ben 293,497.680 o. é. frt. névértékü 5%-os adósság, 1888-ban 4%-os adóssággá convertáltatott, a melynek 199,509.000 frtos névértéke 70 évi időtartam alatt törlesztendő.

A mągyar pénzügyminiszterium által kibocsátott első államadóság, az 1867-iki kölcsön volt, a mely vasutak és csatornák épitésére bocsáttatott ki összesen 85,125.600 frt. névértékben átlag 72·22% értékesitési árfolyamon. A névleges kamat 5% volt, a mely azonban az emlitett alacsony kibocsátási árfolyam miatt tényleg átlag 6·92%-ra emelkedett. Hasonló beruházási czélokra vétetett fel nemsokára rá, 1871-ben, a névleg 5%-os gömöri záloglevélkölcsön 6,624.300 frt. névértékben 79% kibocsátási árfolyam, nemkülönben az u. n. 30 milliós kölcsön, 1872-ben pedig az államháztartásban már mutatkozó hiány fedezésére az 54 milliós kölcsön 75·25, illetőleg 74% kibocsátási árfolyamon. Mindahárom kölcsön 1888-ban convertáltatott.

1870-ben bocsáttatott ki a ma is fennálló sorsolási kölcsön 30,000.000 frt. névértékü nyereménykötvényekben a fővárosi rakpartok és hidak s ezekkel összefüggő dunaszabályozási költségek fedezésére, a mely czélokra 24,000.000 frt. folyt be. E kölcsön ma is fennáll.

Ugyanebbe az időbe esik az időközben teljesen törlesztett, 25·7 millió forintot tevő, jogalapjára nézve a földtehermentesitéssel rokon szőlőváltsági adósság s hasonló természetü maradvány- és irtványföldváltság 2,135.000 frtnyi összegben, a mely utóbbi az 1892-iki nagy conversióba foglaltatott.

Mig ezek az adósságok nagyobb része a beruházások természetével birt, addig jobbára az államháztartásban a hetvenes évek elején beállott zavarok hatása alatt bocsáttatott ki 1873. és 1874-ben az összesen 153 millió forint névértékü 6%-os ezüst kölcsön átlag 86% kibocsátási árfolyamon.

Mind e kölcsönök az ország fejletlen hitelének jellegét viselik. A kölcsönök kibocsátási árfolyama alacsony, az utánuk fizetett tényleges kamat magas, minden kölcsönre nézve külön fedezet, vasut, államjószág, stb. ajánlandó fel. A bizonytalan

Digitized by Google

valutaviszonyok hozzák magukkal, hogy a kamat és a tőke visszafizetése vagy effectiv érme-nemben, aranyban, vagy az akkor az aranynyal egyenértékü ezüstben biztositassék.

Ezekkel szemben nem jelentéktelen haladást jelentett, midőn, daczára az ország kedvezőtlen pénzügyi viszonyainak s az európai pénzpiacz tartózkodó magatartásának, lehetővé vált nálunk is oly adóssági czimletet megteremteni, a mely a nyugoti államokban már jóval előbb meghonosodott. Történt ez 1876-ban a 6%-os magyar aranyjáradék meghonositásával, a mely első sorban az imént emlitett 153 milliós kölcsön visszaváltására s azután az 1880-ig terjedő időben különböző állami szükségletek, köztük a boszniai occupatió költségeinek fedezésére, 400 millió forint névértékben, átlag 77% értékesitési árfolyamon bocsáttatott ki. Azonban nem soká voltak e czimletek forgalomban. A keleti bonyadalmak megszünte folytán megerősbödő európai pénzpiacz egyrészről s másrészről a vám- és kereskedelmi szerződésnek 1878-ban történt megujtása folytán jobb kilátást nyujtó állami financiák lehetővé tették, hogy ez az adósság 4%-os aranyjáradékká változtattassék át, a mely conversió az 1881—1884-iki időszakban foganatositt tatott s az állami költségvetésben két millió aranyforintot meghaladó teherkönnyebbitéssel járt. Ez a járadéknem, a melyhez későbbi törvényes felhatalmazások alapján további kibocsátások járultak, ma is fennáll. A 634 millió aranyforintnyi adósság évi kamatterhe 25,360.000 arany, kereken 30 millió o. é. forintot tesz.

Egy további haladás az államadósság ügyében ugyanerre az időszakra esik. Az évi kezelésben a hiány állandó jelleget kezd ölteni; nem csekély mérvben okozzák ezt azok a kamat- és tőketörlesztési terhek, a melyek a vasutügy fejlődésével vannak összeköttetésben és a régebb keletü adósságokra tö ténő tőkevisszafizetések, a melyek a folyó jövedelemből elő nem teremthetők, ujabb terhek vállalását követelik meg. Daczára a helyzet komolyságának sikerül a pénzügyi kormányzatnak az 5%-os papirjáradékot megteremteni, a mely, habár névleges kamatja az aranyjáradék kamatjánál magasabb, azt az előnyt

Digitized by Google

nyujtja, hogy az ország valutájára szólván, az agio emelkedésével járó tehernövekedéstől az államot mentesiti. Az 1889-ig fokozatosan 358,487.000 forint névértékben átlag 86·81% kibocsátási árfolyamon értékesitett adósság az 1892-iki conversióba foglaltatván, ma már nem létezik.

Fordulópontot képez a magyar államadósságügy történeti fejlődésében az 1888-iki XXXII. törvényczikk alapján foganatositott conversió. Egyrészt az uralkodó kamatlábnak többé meg nem felelő magas kamattehertől, másrészt a nagy tőketörlesztésektől szabadulandó, a mely utóbbiak jobbára uj adósság csinálásával fedeztetvén, valóságos törlesztést nem is képeztek, elhatározta a törvényhozás, hogy az 1867-iki vasuti, az 1871-iki 30 milliós és az ugyanaz évi gömöri záloglevélkölcsönt, továbbá az 1872-iki 54 milliós kölcsönt, egy egész sorozat államositott vasuti kölcsönt, végül a földtehermentesitési adósságot alacsonyabb kamatoztatásu kölcsönre változtatja át. Conversió alá került e szerint 169,172.550 aranyforint névértékü régi adósság, a melynek helyébe 182,000.000 aranyforint 4½%-os, 75 év alatt törlesztendő «vasuti arany-kölcsön», 93·4 % átlagos értékesitési árfolyamon bocsáttatott ki; továbbá 110,448.100 o. é. ezüstforint névértékü különböző államositott vasuti elsőbbség, a melyet 119 és fél millió ezüstforint névértékü 4½%-os, 75 év alatt törlesztendő, «vasuti ezüst kölcsön», kibocsátva átlag 93·3% árfolyamon, váltott fel, végül 172,575.285 o. é. frt. névértékü földtehermentesitési kötvény, a mely 199,509.000 o. é. frt. névértékü 4%-os és 70 év alatt törlesztett földtehermentesitési kötvényekkel, 86.8%-os árfolyammal értékesitve, cseréltetett ki.

A conversió folytán elért megkönnyebbitése az állami költségvetésének 3,704.000 arany és 8,120.000 o. é. forintot tett és azt eredményezte, hogy 1889-től kezdve annak a járadéknak kibocsátása, a mely az államadósság törlesztési szükségletére kellett, nemcsak teljesen mellőzhető volt, hanem ezenfelül is nem lényegtelen megtakaritást is tett lehetővé. Mindkét körülmény a pénzügyi egyensúly helyreállitására döntő befolyással volt.

Digitized by Google

Csak mellesleg emlitve meg az ismertetés teljessége okáért, hogy a regalekártalanitásnak 1889-ben végrehajtott általános megváltása folytán 229,200.000 frt. névértékü $4\frac{1}{2}$ százalékos, 70 év alatt visszafizetendő, regalekötvények bocsáttattak ki, áttérünk az 1893-ban foganatositott legutolsó conversió rövid ismertetésére.

Egyrészt a magyar állam pénzügyeinek haladó consolidatiója, másrészt a tőkekamatnak a mesés arányokat öltő tőkeproductió folytán beállott tartós hanyatló iránya, elengedhetlen kötelességévé tették a pénzügyi kormányzatnak, a kamatterheken lehető további könnyitéseket tenni. Hozzájárult ehhez még az, hogy az 1892-ben elhatározott valutarendezés ujabb tetemes állami kiadásokkal volt járandó, a melyek fedezéséről, a mennyire csak lehetett, a kiadások fennálló keretének tágitása nélkül kellett gondoskodni.

E két czélt szem előtt tartva, határozta el a törvényhozás az 1892 évi XXI. törvényczikkel, hogy:

a) az 5%-os papirjáradékadósságnak 358,487.000 o. é. frt. névértékü kötvényeit;

b) 125,235.710 o. é. frt. névértékü különböző, államositott vasuti elsőbbségi kötvényt és részvényt, a mely kivétel nélkül 5%-al kamatozott; végül

c) 16,704.400 aranyforint névértékü, 5%-os különböző vasuti aranyczimletet alacsonyabb kamatozásu czimletekkel convertál.

A valutarendezésre szükséges arany beszerzése végett pedig elhatározta, hogy a pénztári készletekből a kormány által már megszerzett 45 millió arany forinton felüli szükséglet fedezésére annyi 4%-os aranyjáradékkötvény bocsátható ki, a melynek évi kamatja a conversió folytán előálló évi kamatcsökkenésben fedezetét találja.

Magára a hitelmüvelet végrehajtására, az administrátió meglehetősen szabad kezet kapott.

Az *a*) és *b*) alatt fönnebb megjelölt czimletek helyébe már az uj értékre szóló 4%-os koronajáradékkötvény bocsáttatott ki, összesen 1.062,000.000 korona névértékben, 91·14%-os átlag árfolyamon.

Digitized by Google

A *c*) alatti czimletek kicserélése s az aranybeszerzés czéljaira kibocsáttatott 4%-os aranyjáradékkötvény 42 millió arany forint névértékben, 95·64%-os átlagos értékesitési árfolyam mellett. Ebből aranybeszerzésre, vagyis az államjegyek beváltásából Magyarországot terhelő 93·6 millió o. é. forint arany ellenértékének fedezésére már csak 24 millió o. é. frt. névérték kellett, holott a conversió folytán elért megtakaritásban még további 48 millió arany forint névértékü kötvény találta volna fedezetét.

A valuta rendezésére szükséges arany teljes beszerzésén s a most emlitett megtakaritáson kivül a nagy sikerrel foganatositott conversió, a melynél a régi kötvények közül közel 90%-ot önként cseréltek ki a kötvénybirtokosok, azt eredményezte, hogy az államositott vasutak részvényei államkötvényekkel kicseréltetvén, az állam a vasutak feltétlen tulajdonába lépett, hogy az államadósság egységesebbé vált s hogy végül az állam által fizetett kamatteher, nem lévén már csak 5%-on alul kamatozó államadósságunk, ugy az ország hitelének mint a pénzpiacz viszonyainak megfelelően reducáltatott.

A magyar korona országainak ez időszerint 2.260,000.000 frtnyi államadóssága kétségtelenül nagy terhet képvisel. Enyhiti némileg ezt a terhet az a körülmény, hogy a szelvénybeváltások után itélve, ebből közel 700 millió magában az országban van elhelyezve és ez az összeg eddigelé állandóan emelkedik, mig 1.200 millió Ausztriára, a többi pedig a külföldre jut.

Meg kell még emlékeznünk a *pénz- és értékrendszerről*. Az 1857-ben alkotott ausztriai érték, a melyet az 1867 évi XII. t.-cz. nálunk is törvényesitett, ezüst érték volt, a mennyiben a finom ezüst pénzfontjának (500 gramm) negyvenötödrésze az ausztriai értékü forintot képezte. A gazdasági életben ez az értékrendszer, mint olyan, a mely fémértékre van alapitva, csak igen rövid ideig érvényesült. A monarchiának 1849 óta ugyanis, csak nehány havi megszakitással, folyton kényszerforgalmu papirpénzrendszere volt, egy, 1854-ben a jegybankkal létrejött egyezmény óta, a melylyel a bank az állam által addig kibocsátott államjegyek beváltását magára vállalta, kizárólag kényszerforgalmu

Digitized by Google

bankjegyekkel; később, 1866 óta, e bankjegyek egy része helyébe ugyancsak kényszerforgalmu államjegyek léptek. Az 1867. évi XV. t.-cz. ezeknek az államjegyeknek 312 millió forintnyi összegét a monarchia közös függő adósságának jelentette ki, egyuttal az ausztriai pénzügyminiszterium által az ottani sóbányákra felvett, függő kölcsön alapján kibocsátott mindössze 100 millió forintot tevő u. n. sóbánya-utalványokat az államjegyekkel oly összeköttetésbe hozván, hogy e 100 millió forintnyi sóbányautalvány helyett, ha a forgalomból visszaváltatnak, államjegyek bocsáthatók ki, a mely utóbbi államjegyekre nézve a monarchia mindkét államának közös jótállása kimondatott, habár határozottan fen maradt tartva, hogy a sóbányautalványok alakjában lebegő adósság kizárólag Ausztria adósságát képezi.

A szintén kényszerforgalmu bankjegyek mellett az 1, 5 és 50 frtos czimletekben a fönnebbi határokon belül kibocsátott államjegyek képezték az egységes pénzforgalmi területet képező két állam legkiválóbb fizetési eszközeit, a melyek mellett az ezüst nemzetközi értéke szerint értékelt ezüstpénz másodrendü szerepet játszott. Egy ideig a két állam pénzverdéi a szabad ezüstveretés számára nyitva is voltak, tényleg veretett is ezüst, mig a hetvenes évek második felében az ezüst világpiaczi ára annyira alá szállott, hogy a hitelpénz nemzetközi értéke az ezüst értékénél magasabb és igy hasznothajtó dolog volt a világpiaczon vásárolt ezüstből a monarchia két államának pénzverdéjében forintosokat veretni. Az értékrendszer további és nagyobbmérvü megrontásának ebből az eljárásból származó veszedelmét megelőzendő, a két kormány 1879-ben a szabad ezüstveretést beszüntette. Ettől az időtől fogva ezüst forintosok csupán a két állam által beváltott belföldi bányatermékekből verettek. Ez a rendszabály azzal a következménnyel járt, hogy pénzrendszerünk a törvényes alapját képező ezüst további árcsökkenését nem követte és annak piaczi árát állandóan felülmúlta, mindazonáltal a monarchia két állama Európa többi államaitól az érték tekintetében továbbra is teljesen elszigetelt terület maradt, a melynek

Digitized by Google

pénzét a nemesfémek közvetlen befolyása alól kivont hitelpénz képezte. Pénzünk a nemzetközi értékmérővé vált aranyfémmel szemben folytonos és tetemes értékingadózásokat szenvedett.

Talán felesleges az ily pénzrendszernek nagy gazdasági, sőt általános kulturális hátrányait fejtegetni. Oly pénzrendszer, mely külföldi értékviszonylataiban naponta ingadozásoknak van kitéve, és pedig oly ingadozásoknak, a melyeknek nincsen határa sem felfelé, sem lefelé, oly helyzetet teremt, a melyben az áraknak egyensulya naponta ingadozást szenved, a hol ennek folytán a termelésnek és fogyasztásnak feltételei naponta változnak. Minden egyes üzlet, a mely a külföldről vagy a külföldre teljesitendö fizetéssel volt egybekötve, folyton a valuta változásából eredő kár veszélyével járt, hacsak e veszteségek előzetes fedezések által meg nem előztettek. E fedezések azonban egyrészt költségesek, másrészt sikerrel csak az arbitrage összes titkaiba avatott nagykereskedő vagy bankár által hajthatók végre. A külkereskedelem a valuta esélyeitől van függövé téve. Ha pénzünk elértéktelenedik, behozatalunk van megnehezitve, ha emelkedik, a külföld könyebben versenyez termelőinkkel. Oly helyzet ez, a hol a helyes és czéltudatos gazdálkodás alapja van ingadozóvá téve, a hol az előre meg nem állapitható, játékszerü esélyek uralma a nemzeti gazdálkodás minden rétegébe bevitetik. Nem is szólva azokról a hátrányokról, a melyek az ingadozó értékmérővel biró ország hitelére nehezednek annak folytán, hogy az idegen tőke egyáltalán nem, vagy csak drága feltételek mellett hajlandó ily országot felkeresni.

A pénzérték ingadozó voltában rejlő veszélyt korán felismerte a két állam törvényhozása. Oly pénzrendszernek behozatala, a mely rendszer az állandó és nemzetközi értékmérő követelményeinek megfelel, folytonosan foglalkoztatta a monarchia mindkét államát. Már az első vám- és kereskedelmi szövetség megkötéséről szóló törvények akként rendelkeznek, hogy a törvényhozásoknak az aranyérték behozatalára nézve mielőbb egyforma előterjesztések tétessenek és hasonlóképen előtérbe lép a rendezett értékrendszer

Digitized by Google

behozatalának követelménye, valahányszor a vám- és kereskedelmi-szövetség megújittatik.

A két államháztartásnak rendezetlensége a 90-es évek kezdetéig megakadályozta azt, hogy az értékreformhoz tényleg hozzáfogjunk. Az államháztartások egyensúlyának beállta-vál azonban azonnal megindultak a valuta rendezésre irányult munkálatok, a melyek az 1892. évi és további törvényeket eredményezték.

Az 1892. évi valuta-törvények, számolva azzal a helyzettel hogy a tényleges nemzetközi értékviszonyok mellett nemzetközi és e szerint külföldi viszonylataiban állandó értékmérőhöz csak az aranyvaluta alapján juthatunk, az aranyvaluta behozataláról intézkednek.

Az uj értéknek egysége a «korona», a mely száz fillérre oszlik, két korona egyenlő egy ausztriai értékü forinttal.

Annak az uj értékrendszer megállapitásánál közgazdaságilag kétségkivül legnagyobb jelentőségü kérdésnek megfejtésénél, hogy miképen állapittassék meg az uj értékegységnek, az egy koronának megfelelő aranymennyiség, a mi által egyuttal az eddigi érték pénzegységének aranyban kifejezett értéke is meg volt a jövőre nézve állandóan állapitandó, abban a szerencsés helyzetben volt a törvényhozás, hogy az ausztriai értéknek az aranyhoz semmiféle törvényes értékaránya nem volt és igy a törvényhozás tisztán közgazdasági szempontok által vezéreltethette magát, a mely szempontok érvényesitésével egyuttal az anyagi igazság is a lehető legnagyobb mértékben volt érvényesithető. Ezekből a szempontokból kiindulva, a forint aranyértékének megállapitásánál a váltó-árfolyamokban kifejezett tényleges érték volt alapul veendő, és miután a külföldi aranyváltók árfolyamainak több évi átlaga, valamint a valutörvények hozatalakor jegyzett váltó árfolyamok is az ausztriai értékü forintnak a külföldi aranyértékekhez való oly értékarányát eredményezték, a mely szerint egy forint egyenlő 0·609756 gramm finom-aranynyal, az egy koronának megfelelő aranymennyiség 0·304878 grammban állapittatott meg.

Digitized by Google

Az érme-rendszer következőleg állapittatott meg:

Aranyból veretendők mint értékpénzek husz koronások és tiz koronások, ezüstből veretendők egy koronások, nikelből husz és tiz filléresek, bronzból két és egy filléresek.

Az ausztriai értékü ezüst egy forintos a törvényhozás további rendelkezéseig, mint courranspénz a forgalomban meghagyatott. Ez által az uj értékrendszer mindaddig, a 'mig az ezüstforintosok teljes fizetési eszközkép a forgalomban maradnak, u. n. sántitó valutává lett.

Érme- és pénzrendszerünkre vonatkozó viszonyunkat a monarchia másik államával az 1892. 'évi XVIII. t.-cz.-ben foglalt szerződés rendezi, a mely arról gondoskodik, hogy az érme- és pénzrendszerre vonatkozólag a monarchia mindkét államában az uj érték uralma alatt is egyenlő elvek érvényesüljenek, a mely a két állam által veretett érmeknek mindkét állam területén egyenlő forgalmi képességet biztosit és a mely végül az egész értékreform végrehajtásánál, a melynek czélját a készfizetések fölvétele képezi, a két állam tervszerü együttműködését, valamint a reformmal járó költségek felosztását szabályozza. E költségekre nézve a szerződés olyképen intézkedik, hogy azok $70^0|_0$-a Ausztriát, $30^0|_0$-a Magyarországot terheli. A szerződésnek hatálya egyelőre 1910 végeig tart.

A kilátásba vett értékreform legfőbb czélja, a mely abból áll, hogy a kényszerforgalmu papirpénz uralma alól felszabadulva, állandó nemzetközi értékelésre alkalmas értékmérőre tegyünk szert, azt a feladatot rójja az ennek a reformnak végrehajtására szövetkezett két államra, hogy a közös függő adósságot képező 312 millió államjegynek bevonásáról gondoskodjék és eképen készitse elő a készpénzfizetések felvételét, ugy a maga, mint a jegybank részéről.

Ezzel a feladattal számolva, mindkét kormány, a magyar még a valutatörvények meghozatala előtt, az ausztriai közvetlen az után, hozzálátott az államjegyek bevonására szükséges aranykészletek beszerzéséhez. E beszerzések eredményéhez képest az 1894. évi XXIV. törvényczikkel a két állam oly értelmü szerződése volt beczikkelyezhető, a mely

Digitized by Google

szerint a közös függő adósságból 200 millió frt. államjegy beváltandó. Az államjegyek beváltására szolgáló arany, a szerződés értelmében egyelőre a jegybanknál helyeztetik letétbe és a bevonás tényleg a banktól a letett arany fejében megszerzett bankjegyek és ezüstforintosok ellenében történik.

Bevonatott e közben az osztrák értékre szóló ezüst váltópénz legnagyobb része, nemkülönben bevonattak az o. é. 1/4 és 2 forintos érmék. Ez a beváltási mivelet ez idő szerint befejezéséhez közel áll és időközben az összes államjegyek beváltására szükséges arany mindkét kormány részéről be lévén szerezve, legközelebb meg lesznek teendők a törvényes intézkedések az iránt, hogy a közös függő adósságot képező államjegyekből még beváltatlan 112 millió frt. is bevonassék, a mely a sóbányautalványokkal van kapcsolatban és az államjegyek, valamint a sóbányautalványok között fennálló kapcsolat megszüntettessék. Egyuttal intézkedni kell az iránt is, hogy a forgalomnak az államjegyek beváltása folytán előálló szükséglete kisebb fizetési eszközök iránt oly módon elégittessék ki, hogy az uj pénzforgalmi eszközök az aranyérték rendszerébe beilljenek. Intézkedni kell továbbá arról is, hogy az uj érték általános használata kötelezővé váljék. Ma ugyanis az ausztriai érték az általán uralkodó s a korona érték használata csak facultativ. Rendezendő végül az ezüstcourrans kérdése is. Ha mindez megtörténik s ezzel együtt a jegybankrendszert az e kérdések megoldása szempontjából szükséges reformnak alávetjük, megtettük mindazokat az intézkedéseket, a melyek a rendezés végczéljához, a közel egy félszázadig nélkülözött készfizetések fölvételéhez el fognak vezetni. E végczél elérésével fogja a monarchia két állama e tekintetben is azt a helyet elfoglalni, a melyet számára hatalmi állása, gazdasági súlya és népeiknek kulturális fejlettsége kijelöl. Gazdasági termelésünk meg fogja nyerni változhatlan alapját és ezzel a fejlődés egyik legfőbb előföltételét.

A magyar állam háztartásának tényleges eredményeit 1868-tól bezárólag 1894-ig a következő számadatok mutatják:

Digitized by Google

Év	Kiadás	Bevétel	+ Fölösleg — Hiány
	millió forintban		
1868	147·5	154·1	+ 6·6
1869	162·0	152·5	— 9·5
1870	199·9	171·2	—28·7
1871	215·1	179·6	—35·5
1872	237·4	186·6	—50·8
1873	251·0	181·7	—69·3
1874	250·1	190·3	—59·8
1875	233·3	192·8	—40·5
1876	246·1	214·9	—31·2
1877	245·1	218·7	—26·4
1878	280·3	227·1	—53·2
1879	290·5	252·2	—38·3
1880	289·3	247·4	—41·9
1881	329·2	281·1	—48·1
1882	337·1	290·8	—46·3
1883	340·4	301·3	—39·1
1884	343·4	302·4	—41·0
1885	358·3	318·1	—40·2
1886	348·3	305·3	—43·0
1887	368·1	318·7	—49·4
1888	362·0	337·9	—24·1
1889	348·0	344·7	— 3·3
1890	356·5	385·0	+28·5
1891	405·4	433·0	+27·6
1892	412·9	428·9	+16·0
1893	[1]) 494·9	[2]) 550·1	+55·2
1894	487·4	481·6	— 5·8

A kiadások tehát 1868 óta, néhány év kivételével, folyton emelkednek, 1894-ig közel 270%-kal. A bevételek is tartós haladást mutatnak, habár a kiadásokkal rögtön az első év után, 22 éven át, lépést tartani nem képesek. Már 1869-ben hiány áll be, a mely a 70-es évek közepe táján fenyegető mérveket ölt. Az 1875-iki törvényhozás, a mely a közszolgáltatások legtöbbjére kiterjedőleg egyrészt azok modern alapokon való rendszeresitését, másrészt az adóforrások jobb kihasználását tüzte ki feladatául, nemkülönben az 1878-iki

[1]) Ebben valutarendezési átmeneti kiadás 74·9 millió frt.
[2]) „ „ „ „ bevétel 77·0 „ „

Digitized by Google

kiegyezés Ausztriával, a mely Magyarországra nézve a kiviteli jutalmak tekintetében az 1867-ikinél jóval kedvezőbb megállapodásokat tartalmazott, már is azzal a kilátással kecsegtetett, hogy kapcsolatban egy kiválóan terhes adósságtól való szabadulással, rendezett állapotokat fog létesiteni; azonban az 1877—78-iki orosz-török háboru s az ezáltal támasztott viszonyok rendezését czélzó berlini szerződés a monarchiára azt a kötelezettséget rótta, hogy keleti érdekeinek megvédésére Boszniát és Herczegovinát megszállja. A megszállás s az ennek folytatásaként jelentkező későbbi bonyodalmak költségeiből hazánkra háruló teher meghiusitotta, hogy emlitett reményeink beteljesüljenek. A 80-as évek pénzügyi kezelése is állandó hiánynyal zárul, habár az állami kiadások, a takarékosság követelményének lehető szigorú alkalmazása folytán, 1882-től egész 1890-ig nagyobb változatokat alig mutatnak. Csak midőn a fogyasztási adók terén az eddigi egyes adónemeknél nemcsak, hogy hasznot nem hozó, hanem egyenesen az államot megkárositó rendszerrel szakitva, teljesen az uj pénzügyi tudomány elvi követelményeinek megfelelő fogyasztási adórendszerre tértünk át, midőn e rendszer teljes kihasználásának egyes akadályait elháritottuk, midőn egyrészt az európai pénzviszonyoknak többé meg nem felelő kamatterheinken könnyitettünk, másrészt az adósságok törlesztésének czélszerü elrendezése által lehetővé tettük, hogy a mai alkotások terheinek egy részét a jövő, az a nemzedék viselje, a mely azok gyümölcsét teljes mérvben élvezni fogja, midőn az állami kiadások eszközlésénél felállitottuk azt az elvet, hogy a kiadások bizonyos állandó kerete okvetlenül megtartandó, a mely csak az állami bevételek természetes fejlődése arányában tágitható, midőn végül a sok költséggel épült és sok áldozat árán megszerzett vasuti hálózát nemcsak közgazdasági, hanem állampénzügyi eredményeit látni kezdtük, akkor ért véget a majdnem negyedszázados küszködés, állott helyre az egyensúly az állam háztartásában, nemcsak a pénzügyi kezelés tetemes feleslegekkel zárult, a melyek képessé tettek uj és nagy feladatok vállalására.

Digitized by Google

Tartós lesz-e ez a helyzet?

A kilátások biztatók, de nem feltétlenek.

Biztatók, mert az ország közgazdasági helyzete, a melyre az állam financiái támaszkodnak, alapjában egészséges. Nem feledjük itt, hogy a mezőgazdaságnak az utóbbi években egész Európában tapasztalható súlyos helyzete, a mi közgazdaságunkkal, a melynek földmivelő jellege még mindig uralkodó, szintén érezteti nyomasztó hatását. Ám viszont azt sem hagyhatjuk figyelmen kivül, hogy a naturálgazdaságból alig kibontakozott közgazdaságunk számára még számos segédeszköz áll rendelkezésre, a mely a nyugot előrehaladott államaiban már régebben alkalmazásba vétetett. Értjük ezalatt a társadalmi önsegélyt és az okszerü állami intézményeket, a melyekkel amott a kedvezőtlen viszonyok ellen védekeznek, és általában a gazdasági cultura fejlődését. Az sem közömbös jelenség, hogy habár lassan, de észrevehetően, kezd szünni az a nagy aránytalanság, a melylyel az őstermelés a gazdasági termelés többi ágazatait ugy a termelés mennyisége és értéke, mint a termelők számaránya tekintetében fölülmulta. Ipari termelésünk emelkedik, az ipari vállalatok, egyes alárendelt jelentőségü tünetektől eltekintve, szilárd alapokon nyugosznak. A nagy iparos részvénytársaságok tartalékalapjai folyton növekednek, vezetésök helyessége általán elismert. A kereskedelem is nő intensivitásban. A vasuti és postaforgalmi adatok e mellett bizonyitanak. A hitelélet fejlődik. A jegybank magyarországi üzlete állandó emelkedést mutat. A takarékbetétek emelkedőben vannak.

Biztatók a kilátások azért is, mert az állami intézmények legköltségesebb alapberendezésén jórészt túl vagyunk. A továbbfejlesztés költségeit a jövedelmek természetes fejlődése szolgáltatni képes lesz.

De nem feltétlenül biztató a jövő. Nem szólunk itt háboru veszedelméről s arról a pusztitó hatásról, a melylyel az ma egész nemzetek gazdaságát tönkre teheti. Szólunk csak arról a főfeltételről, a melyhez a mi viszonyaink között a mai consolidált állapotok fenntartása kötve van. A rohamosan és óriási

Digitized by Google

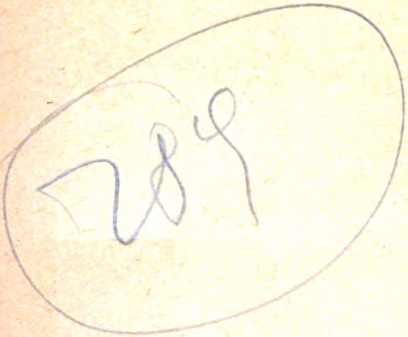
mérvekben növekedett állami szükségletek s kapcsolatban ezekkel a küzdelem a hiányok ellen okozták, hogy az összes adóforrásokat meg kellett nyitnunk s minden kinálkozó alkalmat, hogy terheinken könnyitsünk, felhasználjunk. A mi ezután következik, az lényegében csak a meglevők fejlesztéséből, de nem uj források kereséséből állhat. Ugyanazért a főfeltétel, a melytől függ, vajjon a negyedszázados küszködés után helyreállott egyensúlyt az állam gazdaságában fönntarthatjuk, az: a kiadások mai keretén csak akkor és abban a mérvben tágitani, ha és a mennyiben a közszolgáltatások eredményeinek növekedése engedi. Ha e feltételt teljesitjük, nyugodtan tekinthetünk a jövőbe. Nem lesz azért az önmegtagadás és a lemondás korszaka az, a mely a második ezredév hajnalán Magyarország előtt megnyilik, nem azért, mert a fejlődés alapja meg van vetve s mert a finánciák, mihelyt helyre állott az egyensúly, teljes erejökkel a közgazdaság szolgálatába szegődtek, a midőn őket egyik legnagyobb közgazdasági czél elérésére, a valuta helyreállitására igénybe vettük, — hanem lennie kell a politikai és gazdasági érettségnek az a korszaka, a melyben az egyén az ő létfeltételeinek megjavitását nem az államtól, az összeség terhére várja, a melyben a közszellem egyrészt korlátokat szab követelményeinek az állammal szemben, másrészt azt a tudatot érleli meg, hagy az államnak a törvény rendelése alapján, polgári kötelességből fizetett szolgáltatások az összeség javára fizettetnek.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

24/H155

27271

Digitized by Google

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
0036748030

943.91
J389

08344868
943.91
J389 C1
AZ EZREDEVES

OCT 12 1961

Digitized by Google